

ლერი თავაძე (23.01.1984) შალვას ძე, ისტორიის დოქტორი (თსუ, 2012), თსუ ასისტენტ-პროფესორი (2012 წლიდან), სან დიეგოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი (კალიფორნია, აშშ) საქართველოს აკადემიური პროგრამების მონაწილე და ლექტორი (2015 წლიდან). 2012 წელს დაიცვა დისერტაცია, „ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში“. 2016 წელს გამოსცა მონოგრაფია „მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში“, ხოლო 2020 წელს ორი წიგნი: „კვირიკე III დიდი“ და „საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია“. არის 50-ზე მეტი წიგნის, სამეცნიერო სტატიისა და რეცენზიის

ავტორი. მონაწილეობა მიღებული აქვს რამდენიმე სამეცნიერო პროექტში, მათ შორისაა: „საქართველო და გარე სამყარო“, „ქართული ნუმისმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ კატალოგი“ და „ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხე-სიმაგრეები“. მისი სამეცნიერო ინტერესის სფეროა: საქართველოს გვიანანტიკური და შუა საუკუნეების ისტორია, საქართველო-ბიზანტიის პოლიტიკური და ინსტიტუციური ურთიერთობა, აღმოსავლეთ რომაული საინტეგრაციო ზონა, შუა საუკუნეების პოლიტიკური აზროვნება, მსოფლიო სისტემები და სოციალური და პოლიტიკური ისტორიის სხვადასხვა საკითხი.

Leri Tavadze (b. 23.01.1984) holds PhD in History (TSU, 2012). He is Assistant Professor at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University (TSU) from 2012 to present. Dr. Tavadze is a lecturer at San Diego State University (California, USA) Georgia from 2015 onwards. In 2012 He successfully defended his dissertation “Byzantine Imperial Titulature in Georgia”. His book “Magistros in Georgia and the Georgian Magistroi in Byzantium” was published in 2016 and two books, “Kvirike III the Great” and “Georgia in the Eighth Century: A Political History”, were issued in 2020. Dr. Tavadze is an author of more than 50 books, articles and reviews. He has participated in several scientific research projects, some of those are: “Georgia and the Rest of World”, “Online English-Georgian Catalogue of Georgian Numismatics”, “The Georgian Fortresses of Tao-Klarjeti”. His research interests are: Late Antiquity and Medieval history of Georgia, Georgian-Byzantine political and institutional relations, Eastern Roman zone of integration, medieval political thought, world-systems and various issues of political and social history.

ლერი თავაძე • ქორეპისკოპოსი და მეფე

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარული მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ლერი თავაძე

ქორეპისკოპოსი და მეფე

ქახეთის პოლიტიკური ისტორია
VIII–XII საუკუნეებში

ედგნებათ
მაკას და გაბრიელს, ჩემს ცოლ-შვილს,
მათი თანადგომა და ზელმეწყობა
ყველაზე მნიშვნელოვანია

**Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities
Institute of Georgian History**

LERI TAVADZE

KOREPISKOPOS AND KING

**A Political History of Kakheti
from the Eighth to Twelfth Centuries**

**Publishing House “Color”
Tbilisi 2022**

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

ლარი თაყაია

ქორეპისკოპოსი და გეოზა

კახეთის პოლიტიკური ისტორია
VIII-XII საუკუნეებში

გამომცემლობა „ჯოლორი“
თბილისი 2022

აღნიშნული ნაშრომი ეხება კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკურ ისტორიას VIII-XII საუკუნეებში. მონოგრაფიაში განხილულია კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა მოღვაწეობა, ასევე მათ სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესები. წიგნში შესწავლილია კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისის საკითხი, შინაპოლიტიკური ვითარება კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოში, საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობა, ქრონოლოგიისა და გენეალოგიის საკითხები. განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მესვეურთა ურთიერთობას ბაგრატიონთა სამეფო სახლთან. მიმოხილულია საგარეო-პოლიტიკური კავშირი შემდგომ ქვეყნებთან: ბიზანტიის იმპერიას, ხალიფატი, ხაზარეთი, სომხეთი, ეგვიპტე, სელჩუკთა სახელმწიფო. ყურადღება ეთმობა, ასევე, კავკასიისა და ირანის ტერიტორიაზე მდებარე სხვადასხვა ქვეყნებსაც.

წიგნი განკუთვნილია საქართველოს ისტორიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო აუდიტორიისთვის. ის საინტერესო იქნება კავკასიის, ბიზანტიის, ხალიფატის, ირანისა და თურქ-სელჩუკთა ისტორიის მოყვარული მკითხველისთვისაც.

პროექტის კოორდინატორი **ალექსანდრე ბოშიშვილი**

რეცენზენტები: **აპოლონ თაბუაშვილი**

აკაკი ჩიქობავა

ნაშრომი გამოიცა შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით. საგრანტო ხელშეკრულება № SP-21-225 – ქორეპისკოპოსი და მეფე: კახეთის პოლიტიკური ისტორია VIII-XII საუკუნეებში.

This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG). Grant № SP-21-225 – Korepiskopos and King: A Political History of Kakheti from the Eighth to Twelfth Centuries.

პროექტი განხორციელდა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში. პროექტის ხელმძღვანელი ლერი თავაძე

Project was implemented in Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. Project manager Leri Tavadze

© ლერი თავაძე, 2022

ქორეპისკოპოსი და მეფე: კახეთის პოლიტიკური ისტორია VIII-XII საუკუნეებში

ISBN 978-9941-8-1857-8

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
შესავალი	10
პროლოგი: კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისი.....	44
თავი I. გრიგოლი.....	72
თავი II. დანი.....	140
თავი III. სამოელი	165
თავი IV. გაბრიელი.....	189
თავი V. ფადლა I	213
თავი VI. კვირიკე I	229
თავი VII. ფადლა II	253
თავი VIII. კვირიკე II	264
თავი IX. დავითი.....	286
თავი X. კვირიკე III დიდი.....	308
თავი XI. გაგიკი	335
თავი XII. აღსართან I	354
თავი XIII. კვირიკე IV	374
თავი XIV. აღსართან II	385
ეპილოგი: ბაგრატიონთა სამეფო სახლი და კახეთ-ჰერეთი	390
ბიბლიოგრაფია	413
დამატება I	439
დამატება II	451
დამატება III	453
Korepiskopos and King: A Political History of Kakheti from the Eighth to Twelfth Centuries (Summary)	462

CONTENTS

Preface	7
Introduction	10
Prologue: Genesis of Kakheti Korepiskopate	44
Chapter I. Gregory	72
Chapter II. Dachi.....	140
Chapter III. Samuel.....	165
Chapter IV. Gabriel	189
Chapter V. Fadla I.....	213
Chapter VI. Kvirike I	229
Chapter VII. Fadla II	253
Chapter VIII. Kvirike II	264
Chapter IX. Davit	286
Chapter X. Kvirike III the Great	308
Chapter XI. Gagik	335
Chapter XII. Aghsartan I	354
Chapter XIII. Kvirike IV	374
Chapter XIV. Aghsartan II	385
Epilogue: Bagrationi Royal House and Kakheti-Hereti	390
Bibliography	413
Appendix I	439
Appendix II	451
Appendix III.....	453
Korepiskopos and King: A Political History of Kakheti from the Eighth to Twelfth Centuries (Summary)	462

წინასიტყვაობა

„მეფე და ქორეპისკოპოსი: კახეთის პოლიტიკური ისტორია VIII-XII საუკუნეებში“ ერთი კონკრეტული სახელმწიფო გაერთიანების წარსულის შესახებ დაწერილი მონოგრაფია გახლავთ. აღნიშნულ გაერთიანებას სამეცნიერო ლიტერატურაში „კახეთის საქორეპისკოპოსო“ ეწოდება, ხოლო მისი გაგრძელება ცნობილია როგორც – „კახეთ-ჰერეთის სამეფო“. რეალობაში ორივე პოლიტიკური გაერთიანება ერთი ქვეყნის გაგრძელებას წარმოადგენს, რომელსაც ქართლის იგივე საქართველოს მემკვიდრეობაზე ჰქონდა პრეტენზია. კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის ისტორიას ფეოდალურ სამეფო-სამთავროთა ჩამოყალიბების ხანას განაკუთვნებენ, რომელიც, თითქოს, არაბთა ბატონობის შესუსტებისა და პატრონჟმური ურთიერთობის გაღრმავების შედეგად ჩამოყალიბდა, რასაც, ვფიქრობ, სერიოზული გადააზრება სჭირდება. აღნიშნული და მრავალი სხვა საკითხი წინამდებარე ნაშრომში იქნება განხილული.

მონოგრაფიის დაწერა რამდენიმე წლის უკან დავიწყეთ, ხოლო შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის საგამომცემლო სახელმწიფო სამეცნიერო გრანტების შესახებ საგრანტო კონკურსში გამარჯვების შემდეგ, უკვე მისი გამოცემა შესაძლებელი ხდება. აღნიშნული გახლავთ მეორე მონოგრაფია, რომელსაც ამ ტიპის გრანტის ფარგლებში ვასრულებთ. პირველი VIII საუკუნის პოლიტიკურ რეალობას შეეხებოდა.

ჩვენი წინა მონოგრაფია, „საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია“, არის ზემოთ ხსენებული საკითხის ერთგვარი დასაწყისი პერიოდი, რომელშიც ძირითადი აქცენტი ქართლის და მისი სამართალმემკვიდრის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაზე არის დასმული. პერიფერიაზე არსებული კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირება, რომელიც იმავე საუკუნის ბოლო მეოთხედში განვითარებული პოლიტიკური პროცესების შედეგი იყო, თითქმის არ ყოფილა განხილული. მიმდინარე მონოგრაფია ერთგვარი გაგრძელებაა ზემოხსენებული მონოგრაფიის, ოღონდ აქცენტით კახეთის და შემდეგ კახეთ-ჰერეთის ისტორიაზე. კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორია რთულია გაიაზრო VIII საუკუნის საქართველოს რეალობის გარეშე, შესაბამისად, კარგი იქნება მკითხველი ამ მონოგრაფიის გაცნობამდე თუ ზემოაღნიშნულ წიგნსაც გაეცნობა.

VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკურ ისტორიაში არ მოხერხდა ყველა საკითხის განხილვა, რაც ამავე ასწლეულში მიმდინარე მოვლენებს ეხებოდა. აღნიშნული განსაკუთრებით შესაძენია, როდესაც მკითხველი ბოლო 15-20 წლის ამბებს გაეცნობა. სწორედ ამ პერიოდს უკავშირდება ფარნავაზიან-ხოსროიანთა სამეფო დინასტიის დამცრობა, ბაგრატიონთა აღმასვლა და ცვალებად პროცესებში კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური მოწყვეტა დანარჩენ ქართულ სამყაროს. განსხვავებით ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედულებისა ამ მონოგრაფიაში კახეთის საქორეპისკოპოსო არ არის წარმოდგენილი ცალკე გამოყოფილ ან დამოუკიდებლად ჩამოყალიბებულ ფეოდალურ პოლიტიკურ გაერთიანებად. ჩვენი აზრით, აღნიშნული გაერთიანება აგრძელებდა ქართლის სამეფოს ხოსროიანთა დინასტიით სათავეში, შესაბამისად, მისი თავდაპირველი სახელწოდება არ უნდა ყოფილიყო კახეთის საქორეპისკოპოსო და არც ქორეპისკოპოსი გახლდათ მისი

თავდაპირველი *de jure* მმართველი. ამ გაერთიანების საქორეპისკოპოსოს სახით ფორმირება დროში გაწევილი პროცესი იყო, თუმცა ქვეყნის მმართველთა დიდ ნაწილს ყოველთვის პქონდა პრეტენზია ქართლის მმართველობაზე, ხოლო საკუთარ ქვეყანას „ყოველი ქართლის“ შემადგენელ ნაწილად მოიაზრებდნენ.

„კახეთი“ საქორეპისკოპოსოს ავთენტური სახელი არ უნდა ყოფილიყო, ის უფრო გეოგრაფიული რეალობის ამსახველია და ბაგრატიონთა მისწრაფებას უჩვენებს დაეკნინებინათ საქორეპისკოპოსოს მმართველი ელიტა. აღნიშნული და სხვა მრავალი საკითხი ჩვენი კვლევის ძირითადი მიმართულებაა. მასში ჩვენ ვეცადეთ ისეთი პრობლემატიკა განგვეხილა, რომელიც ნაკლებად არის აქცენტირებული ან საერთოდ იგნორირებულია ისტორიოგრაფიაში. ბუნებრივია, გვერდს ვერ ავუვლიდით ვერც უკვე კარგად ცნობილ თემატიკას, რომელიც პოლიტიკური ისტორიას ეხება.

ამჟამინდელი მონოგრაფია თავისი აგებულებით წინა მონოგრაფიის მსგავსია. შესავალში მკითხველი იხილავს ისტორიული წყაროებისა და სპეციალური ლიტერატურის მიმოხილვას, რომელშიც აქცენტი გაკეთდა იმ მასალაზე, რაც უშუალოდ კახეთს ან კახეთ-ჰერეთს ეხება. წინა მონოგრაფიისგან განსხვავებით წარმოდგენილი მონოგრაფია იყოფა თავებად. აღნიშნული აუცილებელი იყო, რათა თითოეული ქორეპისკოპოსისა და მეფის მოღვაწეობა, ასევე მათ პერიოდში მიმდინარე მოვლენები ჯეროვნად ყოფილიყო აღწერილი და გაანალიზებული. კონკრეტულ თავში, სადაც ერთი ქორეპისკოპოსის ან მეფის ბიოგრაფია და, ამაზე უფრო დეტალურად, მათი ზეობის პერიოდში არსებული პოლიტიკური რეალობაა წარმოდგენილი, მოცემულია ქრონოლოგიურად დალაგებული კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორია, ხოლო კონკრეტული თავის ბოლოს თემატური პრინციპის დაცვით განხილულია კახეთის ან კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური ურთიერთობა მეზობელ ან, ზოგადად, გარე სამყაროს ქვეყნებთან. იქვე არის მოცემული კონკრეტული ქორეპისკოპოსისა თუ მეფის პერიოდში განვითარებული მოვლენების ჩვენეული ანალიზი და შეფასება.

კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის ქორეპისკოპოსთა და მეფეთა რაოდენობის გათვალისწინებით ნაშრომში სულ თოთხმეტი თავია. აღნიშნულ თავებს წინ დაერთვის პროლოგი, რომელიც საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბების მიზეზებს ეხება, ხოლო ნაშრომის ბოლო ნაწილია ეპილოგი, რომელშიც ბაგრატიონთა პოლიტიკა და კახეთ-ჰერეთის საქართველოს სამეფოში ინტეგრაცია არის განხილული. ნაშრომს გააჩნია სამი დანართი. მათში მოცემულია: 1) მეფეთა-მთავართა ცხრილი; 2) გენეალოგიური სქემა; 3) ვახუშტის უცნობი წყარო კახეთის მეფეთა შესახებ. მონოგრაფიას დართული აქვს ბიბლიოგრაფია და ინგლისური რეზიუმე. საძიებლების გაკეთება იმ პირობებში, როდესაც წიგნების უმრავლესობა ელექტრონული სახით იდება ინტერნეტსივრცეში (მათში ძიება გაცილებით უფრო მარტივია, ვიდრე წიგნის ბოლოში დართული ინდექსის მეშვეობით) ზედმეტი შრომაა. შესაბამისად, მონოგრაფიას საძიებელი დართული არა აქვს, მაგრამ ხელმისაწვდომი იქნება წიგნის ელ-ვერსია, რომელსაც ძიების ფუნქცია ექნება.

ამგვარად, აღნიშნული მონოგრაფია ქრონოლოგიური და თემატური პრინციპით აგრძელებს წინა ნაშრომს. მასში წარმოდგენილია VIII-XII საუკუნეების

საქართველოს აღმოსავლური ნაწილის ისტორია, რომელიც მთელი რიგი მიზეზების გამო ცალკე პოლიტიკური ერთეულის სახით გაფორმდა. წიგნის მიზანია წარმოვჩინოთ ამ გაერთიანების საფუძვლები, მისი თავდაპირველი სახე და ის თუ რა პირობებში მოხდა კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირება, რომელიც შემდეგ ჰერეთის მიმართულებით გაფართოვდა. შევეცადეთ გაგვეჩვენოთ მთელი რიგი ბუნდოვანი მოვლენები და ფაქტები, რომელიც ამ გაერთიანებას უკავშირდება, საშინაო ვითარება, საგარეო პოლიტიკა და ურთიერთობა ქართულ სამყაროსა თუ მის ფარგლებს გარეთ მდებარე ქვეყნებთან. მთავარი მიზანი, ბუნებრივია, არის კახეთის საქორეპისკოპოსოს და მისი გაგრძელების, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიის გადმოცემა. წიგნში ამ პოლიტიკური გაერთიანების გენეზისის გარდა მოცემულია ქრონოლოგიური და თემატური პრინციპით დალაგებული ისტორია. ის ქორეპისკოპოსოთა და მეფეთა ზეობის თანმიმდევრობითაა დალაგებული, ხოლო წიგნის ბოლოს წარმოდგენილია ვრცელი აღწერილობა იმისა თუ როგორ მოექცა ეს სამეფო ბაგრატიონთა ხელში.

კახეთის VIII-XII საუკუნეების ისტორიის აღწერით გვაქვს მცდელობა ვაჩვენოთ საქართველოს ისტორიის ამ შედარებით მწირედ განხილული და, არ შეეცდები თუ ვიტყვი, ხშირად, იგნორირებული საკითხი დეტალებში. საქართველოს ისტორიის განმაზოგადებელ ნაშრომებში (მაგ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები) განხილულია კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორია, მაგრამ, ფაქტობრივად, გვერდი აქვს ავლილი კახეთ-ჰერეთის წარსულს. საქორეპისკოპოსოს ისტორიაშიც, ხშირად, სოციალურ-ეკონომიკური, ეთნიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიულ საკითხებზეა ყურადღება გამახვილებული, რაც, ბუნებრივია, ჩრდილში აყენებს პოლიტიკური ისტორიის მთელ რიგ პრობლემას. აკადემიურ ლიტერატურაში არის გამონაკლისებიც, ავტორები, რომლებმაც კახეთ-ჰერეთს ჯეროვანი ყურადღება დაუთმეს (თ. პაპუაშვილი; ჰ. მერტუმიანი), მაგრამ მათ ნაშრომებში არ არის გადმოცემული ბევრი ის მოვლენა, რომელიც აღნიშნულ გაერთიანებას უკავშირდება. კახეთის საქორეპისკოპოსოს და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორია ერთგვარ უკმაყოფილების განცდას იწვევდა, რისი შევსებაც თქვენს წინაშე წარმოდგენილი მონოგრაფიით ვცადეთ. რამდენად წარმატებით ამას, ბუნებრივია, მკითხველი შეაფასებს.

ჩვენ მადლობას მოვახსენებთ შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნულ სამეცნიერო ფონდს, რომელმაც უკვე მეორედ მოგვცა საშუალება მომზადებული მონოგრაფია გამოგვეცა. ასევე, მადლობა მინდა გადავუხადო ჩემს კოლეგებს, თსუ-ის თანამშრომლებს, რომლებიც წლების განმავლობაში გვერდში მედგნენ და, რა თქმა უნდა, აღნიშნული წიგნი მათ გარეშე ვერ შესრულდებოდა. ამ მხრივ გამოვარჩევ თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტის წევრებს. მათი თანადგომა, თანამშრომლობა და ხელშეწყობა დასაფასებელია.

დაბოლოს, მადლობა ჩემს ოჯახის წევრებს და მკითხველს, ვინც აღნიშნულ მონოგრაფიას გაეცნობა და წაიკითხავს. მათ გარეშე ამ შრომას ფასი არა აქვს.

ლერი თავაძე

თსუ ასისტენტ-პროფესორი

შესავალი

კახეთი საქართველოს აღმოსავლეთით მდებარეობს და გამორჩეულია თავისი ისტორიითა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული თავისებურებებით. კახეთის ისტორიის შესწავლაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა კახეთის საქორეპისკოპოსოს და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს კვლევას. აღნიშნული ორი პოლიტიკური ორგანიზმი ერთიანობაშია განსახილველი, ვინაიდან მეორე პირველის პირდაპირ გაგრძელებას წარმოადგენს. კახეთ-ჰერეთის სამეფოს წარმოქმნა კახეთის საქორეპისკოპოსოს გაფართოების შედეგი იყო. ამ გაერთიანების პოლიტიკური ისტორიის საკითხები ჩვენი ამჟამინდელი შესწავლის ძირითადი მიზანი გახლავთ.

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პოლიტიკური ერთეულები უძველეს დროში ჩამოყალიბდა. პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებების წარმოქმნა დაკავშირებული იყო ბრინჯაოს ხანაში მიმდინარე სოციალურ და პოლიტიკურ ცვლილებებთან. ბრინჯაოს ხანა ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია, რასაც ტექნიკურ პროგრესთან ერთად ქვეყნების შექმნისა და განვითარების პროცესი მისდევდა. აღმოსავლეთ საქართველოში პირველი ქვეყნები ამ დროს შეიქმნა. წერილობითი მასალის უქონლობის გამო ჩვენთვის რთულია უძველესი პერიოდის ისტორიის კონკრეტული დეტალების აღდგენა. არქეოლოგიური მასალა მხოლოდ გარკვეული ვარაუდების გამოთქმის საშუალებას გვაძლევს. არტეფაქტების მიხედვით, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ბრინჯაოს ხანაში სახელმწიფოებრიობა უკვე არსებობს, თუმცა მას აკლია ერთიანობა და ცენტრალიზაცია. ანალოგიური ვითარებაა, ასევე, რკინის ხანაში. ქართული სამყარო ამ გრძელი პერიოდების განმავლობაში პოლიტიკური თვალსაზრისით ფრაგმენტირებულია. „საქართველო“ როგორც პოლიტიკური ორგანიზმი არ არსებობს, მაგრამ არსებობს კულტურული სივრცე, რომელიც, უპირატესად, ქართულია. ამ სივრცის „ქართულობა“ განპირობებულია ეკონომიკური, ენობრივი და კულტურული სიახლოვით, რამაც დღევანდელ საქართველოსა და მის ირგვლივ მცხოვრები ხალხი დააკავშირა და, მოგვიანებით, ქართველთა ერთობას დაუდო საფუძველი.

დაყოფილი საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილი მხოლოდ ძვ.წ. IV-III საუკუნეებში ერთიანდება, სადაც კახეთის საერისთავო ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით ჩამოყალიბდა. ქართლის სამეფოში შემავალი საერისთავოები ტომობრივი პრინციპით იყვნენ გაერთიანებული. ქართლის სამეფოს შექმნამდე ისინი დამოუკიდებელ „კეეებს“ ჰქმნიდნენ, ხოლო გაერთიანების შემდეგ მათი დიდი ნაწილი ადმინისტრაციული ერთეული გახდა. ასეთი ბედი ეწია კახეთის „კეესაც“.

ისტორიულ-გეოგრაფიული ტერმინი „კეეი“ თავდაპირველად აღნიშნავდა იმ ტერიტორიულ ერთეულს, რომელიც ცალკე მყოფი პოლიტიკური ორგანიზმი იყო. მოგვიანებით, „კეეი“ სხვა უფრო დიდი პოლიტიკური ერთეულის შემადგენელი ნაწილი გახდა, რომელიც ქართული წყაროების მიხედვით, სამეფოა. ასეთი იყო „კახეთის კეეი“ – ის, თავდაპირველი მდგომარეობით, ცალკე არსებულ პოლიტიკურ სივრცეს ჰქმნიდა, ხოლო შემდეგ უკვე იწყებს გაერთიანებას მეზობელ „კეეებთან“. კულტურული თვალსაზრისით ახლოს მდგომი „კეეების“ ერთობა, უმეტესწილად, ნებაყოფლობითი ხასიათისა იყო. მათი გაერთიანების აუცილ-

ბლობას საგარეო-პოლიტიკური გამოწვევები ჰქმნიდა. კულტურული სივრცის გარეთ მყოფი ძალები, რომლებიც, ძირითადად, ჩრდილოეთის ან სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან მოდიოდნენ მასიურ ლაშქრობებს აწყობდნენ. მათ წინააღმდეგ ბრძოლა მხოლოდ ძალთა გაერთიანებით იყო შესაძლებელი. ამგვარი სახის გაერთიანება გახლდათ ფუნდამენტი შედარებით უფრო დიდი პოლიტიკური ორგანიზმის წარმოქმნისა. ქართლის სამეფო სწორედ ამგვარი დიდი სახელმწიფო იყო. ბუნებრივია, ქართლის სამეფოს წარმოქმნა და მასში კახეთის გაერთიანება ბოლომდე უმტკივნეულოდ ან ნებაყოფლობით არ მომხდარა. ამისკენ ქართულმა გაერთიანებებმა ძალიან დიდი და რთული გზა გაიარეს, ხოლო ქართლის სამეფომ, რამაც, მოგვიანებით, ფუნდამენტი ჩაუყარა საქართველოს, მასში შემავალი „ქვეების“ დიდი ნაწილის კონსოლიდაცია, პოლიტიკურ-კულტურული და სოციალურ-ეკონომიკური ერთობის განმტკიცება მოახერხა. კახეთი საუკუნეთა განმავლობაში ამ ერთობის შემადგენელი ნაწილი გახდა.

ქართლის სამეფოში სერიოზული კრიზისი მაშინ დაიწყო, როდესაც მას პოლიტიკური დამოუკიდებლობის დაკარგვის საფრთხე დაემუქრა. ქვეყნის შემაკავშირებელი რგოლი ცენტრალური ხელისუფლება გახლდათ, რომლის სათავეში მეფე იდგა. მეფობის გაუქმებით საფრთხე დაემუქრა არამხოლოდ პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, არამედ სოციალურ-ეკონომიკურ და კულტურულ ერთობასაც. ქვეყანაში მეფობის გაუქმება რვა საუკუნის განმავლობაში პირველად მხოლოდ ირანელთა მეოხებით მოხერხდა. VI საუკუნეში მომხდარი ეს ცვლილებები ქართლის ცენტრალიზაციის უკიდურესი დასუსტების მანქანებელი იყო, თუმცა მთელი ქვეყანა ირანის შემადგენლობაში არ აღმოჩენილა. იმავე საუკუნის მიწურულს ქართლის პოლიტიკური დამოუკიდებლობა მთელ ქვეყანაში აღდგა, მაგრამ სამეფო ხელისუფლება, რაც ქვეყნის ცენტრალიზაციის მეტ ხარისხს უზრუნველყოფდა, გაუქმებული დარჩა. ქართლში ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლება სამეფო დინასტიით სათავეში არ აწყობდათ ბიზანტიის იმპერიის და სასანური ირანის მესვეურებს. მათთან ერთად არც ადგილობრივი ერისთავებისა და აზნაურების ნაწილს. ამ ძალებისთვის ერისმთავრობა, თითქოს, გამოსავალი იყო, მაგრამ მისი დაწესების შემდეგ უკვე ერისმთავრებმა დაიწყეს მეფობისკენ სწრაფვა, თავისი ძალაუფლების განმტკიცება და ქვეყნის ცენტრალიზაცია. ბიზანტიის იმპერიისა და სასანური ირანის დაპირისპირება დიპლომატიური და პოლიტიკური ლავირების საშუალებას იძლეოდა, ხოლო სოციალურ-ეკონომიკურ ერთობას კვლავ შეეძლო ქვეყანაში სამეფო ხელისუფლების აღდგენის მომხრეთა რიცხვი გაეზარდა. როგორც უნდა იყოს, ერისმთავარი ფაქტობრივად მეფის ფუნქციას ასრულებდა, მაგრამ ტიტულის გარეშე, შეზღუდული უფლებებით.

ქართლის საერისმთავრო ძველი ქართლის სამეფოს სრულფასოვანი სამართალმემკვიდრე გახდა. ამავე დროს ქართლში დიდი გავლენა მოიპოვეს ცალკეული პროვინციის ერისთავებმა. თავად ერისმთავარი, ასევე, ერისთავის წოდებას ატარებდა. სიმონ ჯანაშიას ხატოვანი გამოთქმით, ის იყო *primus inter pares* ანუ პირველი თანასწორთა შორის.¹ ერისმთავარი პირველობას სისტემატურად იმტკიცებდა. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია სტეფანოზ I-ის მმართველობა (590-604).

¹ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, *შრომები*, I (თბილისი, 1949), 106-107.

გარკვეული კრიზისის მიუხედავად ერისმთავართა ხელისუფლება ქართლში სტაბილური იყო. ამ სტაბილურობას ბიზანტიის იმპერიისა და სასანური ირანის მეტოქეობა ამყარებდა. ორი ზესახელმწიფო რეგიონში ერთმანეთს კარგად აბალანსებდა, რაც ქართლის დამოუკიდებლობის ხარისხს მნიშვნელოვნად ზრდიდა.

კავკასიაში ვითარება მხოლოდ მას შემდეგ შეიცვალა, რაც VII საუკუნის დასაწყისში ორ ქვეყანას შორის ბრძოლის სასწორი ირანის სასარგებლოდ გადაიხარა. ასეთი ვითარება დიდი ხანი არ გაგრძელებულა, ვინაიდან ბიზანტიამ მალე აღიდგინა პოზიციები. საქართველოში არსებულ სიტუაციაზე ყველაფერი მოქმედებდა. ქართლი ხან ირანის, ხანაც ბიზანტიის მორჩილებაში იყო. არსებული ვითარება არაბთა გამოჩენამ შეცვალა.

არაბთა პოლიტიკური გაერთიანება, რომელსაც, მოგვიანებით, ხალიფა ჩაუდგა სათავეში, VII საუკუნეში არაბული წარმოშობის ხალხისა და ქვეყნების კონსოლიდაციას ახდენს, რასაც მათი ექსპანსია მოჰყვა ბიზანტიისა და ირანის მიმართულებით. არაბებმა ბიზანტიის აღმოსავლური პროვინციების მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე VII საუკუნეში დაიკავეს, ხოლო სასანური ირანი გაანადგურეს. სპარსული იმპერიის განადგურების შემდეგ ხალიფატი კავკასიის ქვეყნებში იწყებს დამკვიდრებას. VII საუკუნეში ირანის განადგურების შემდეგ, ხალიფატს არ შესწევდა ძალა კავკასიაში იმ მასშტაბის პოლიტიკური ჰეგემონია დაემყარებინა, როგორც ამას ირანი ახერხებდა. მომდევნო საუკუნეში ხალიფატი იძულებული იყო კავკასიაში ბიზანტიის იმპერიის და ხაზართა ხაკანატის წინააღმდეგ ებრძოლა, რასაც ადგილობრივთა ანტაგონიზმი ემატებოდა. ხალიფატმა ვერ შეძლო საქართველოში სასურველი წესრიგი დაემყარებინა, მაგრამ მოახერხა გაძლიერების გზაზე მდგარი ქართლ-ეგრისის მეფეთა ძალაუფლების შერყევა. აღნიშნული გახდა ერთ-ერთი მიზეზი საქართველოს დაშლის. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს სხვადასხვა მხარე ერთმანეთს დაშორდა. მათ შორის კახეთი, კუხეთი, წანარეთი და გარდაბანი. ისინი ერთ პოლიტიკურ ერთეულში გაერთიანდნენ, მაგრამ აღნიშნული გაერთიანება არ მომხდარა განცალკევების გზით, ამ პროცესს რთული პოლიტიკური წინამძღვრები ჰქონდა.

ამგვარად, კახეთის სამთავროს ანუ საქორეპისკოპოსოს შექმნამ საკმაოდ დიდი და ხანგრძლივი გზა განვლო. კახეთი, როგორც დავინახეთ, საუკუნეების განმავლობაში ქართლის შემადგენელი ნაწილი იყო. შესაბამისად, ისინი ურთიერთკავშირში იყვნენ. კახეთის ცალკე ფორმირება VIII საუკუნეში მოხდა, მაგრამ არა არაბთა ბატონობის შესუსტების ხარჯზე, არამედ არაბული ექსპანსიის გაძლიერების შემდეგ, რამაც ქართლი ორად გახლიჩა. ყველაფერი ეს შედარებით უფრო დაწვრილებით, ცალკე ნარკვევის სახით, ქვემოთ იქნება წარმოდგენილი. სანამ სათაურში დასმული საკითხის შესწავლაზე გადავიდოდეთ, უმჯობესია, გავეცნოთ იმ ისტორიულ წყაროებსა და სპეციალურ ლიტერატურას, რომლებიც მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან კახეთის შესახებ VIII-XII საუკუნეებში. აღნიშნულ ნარკვევში ჩავრთეთ იმ ისტორიული წყაროების მიმოხილვაც, რომელიც წარმოდგენილი გვქონდა ჩვენს წინა მონოგრაფიაში VIII საუკუნის საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესახებ, მაგრამ კახეთზე აქცენტით. ასევე, მოცემული გვაქვს თანამედროვე ქართველ ისტორიკოსთა იმ ნაშრომების შედარებით ვრცელი განხილვა, რომლებიც გარკვეულ მიზეზთა გამო გამორჩენილია

ზემოხსენებულ მონოგრაფიაში („საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია“). გამოდინარე იქიდან, რომ მერვე ასწლეული კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბების წინაპირობას წარმოადგენს, ბუნებრივია, ამ მასალის განხილვა საქორეპისკოპოსოს დაარსების წინაპირობის შესაბამისი გააზრების კუთხით მნიშვნელოვანია.

ავტორთა ძირითადი ნაწილი, რომელთა სამეცნიერო კვლევები სპეციალური ლიტერატურის სექციაშია მიმოხილული, კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის ისტორიას განიხილავს სხვა მეზობელი ქვეყნების პოლიტიკურ ისტორიასთან მიმართებაში, შესაბამისად, მათი ნაშრომები, პირდაპირ თუ ირიბად, ჩვენთვის საინტერესო თემის შესახებ გვიქმნის წარმოდგენას.

ისტორიული წყაროები

VIII-XII საუკუნეების კახეთის ისტორიის შესწავლის მიზნით ყველაზე მნიშვნელოვანი ქართული, სომხური, არაბული და ბიზანტიური საისტორიო და გეოგრაფიული ჟანრის წყაროებია. ისინი ეპოქის თანამედროვე ისტორიკოსთა ან გეოგრაფოსთა დაწერილია. მათში აღწერილია პოლიტიკური პროცესები, დაპყრობები, საერთაშორისო შეთანხმებები, გეოგრაფიული თუ გეოპოლიტიკური გარემო, საზღვრები, ქალაქები, ციხე-სიმაგრეები და სხვა გეოგრაფიული ობიექტები. ამ ტიპის მასალა ყველაზე ძვირფასი საისტორიო წყაროა კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის მიზნით. გარკვეული ტენდენციურობისა თუ ხარვეზების მიუხედავად, ისტორიული და გეოგრაფიული ჟანრის თხზულებები პოლიტიკური ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით ჩვენი უმთავრესი საყრდენია. შესაბამისად, ისინი პირველ რიგში გვაქვს განხილული, ხოლო დანარჩენი, რომელთაც, უპირატესად, დამხმარე წყაროების მნიშვნელობა აქვთ, მოგვიანებით.

კახეთის და კახეთ-ჰერეთის შესახებ, სადაც VIII-XII საუკუნეებში წამყვანი ენა ქართული იყო, ბუნებრივია, ქართულენოვანი ისტორიული წყაროები ყველაზე მნიშვნელოვანი მასალაა. აღნიშნული უპირველეს ყოვლისა ეხება ისტორიული ჟანრის თხზულებებს, რომელშიც, გარკვეული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, საქართველოს ისტორია არის გადმოცემული. შუა საუკუნეებში ისტორიული ჟანრის თხზულება, როგორც წესი, საქმეში განსწავლული ისტორიკოსის ანუ მემკვიდრის მიერ იწერებოდა, რომელიც ძველი ისტორიული წყაროების გარდა თავის ქვეყანაში არსებული არქივითაც სარგებლობდა. ამ არქივებს დივანი ეწოდებოდა, სადაც ისტორიული დოკუმენტები და სხვა სახის ჩანაწერები იყო დაცული. ისტორიული ჟანრის თხზულება სწორედ ამ მასალის გათვალისწინებით არის შექმნილი. ძველი მემკვიდრე სამეფო ხელისუფლების ინტერესის გამტარებელია, ხოლო ნაშრომის შესრულების დამკვეთი, როგორც წესი, სამეფო კარი გახლდათ. ამგვარი მოცემულობით სრულებით არაა გასაკვირი თუ რატომ მიუწვდებოდათ ხელი ძველ ისტორიკოსებს სამეფო არქივზე, სადაც შედგება და მასალით სარგებლობა უკიდურესად შეზღუდული გახლდათ.

ამრიგად, ქართული ისტორიული წყაროების მნიშვნელოვანი ნაწილი სამეფო არქივის იგივე დივანის გამოყენებით იქმნებოდა და, გარკვეულწილად, იმ ცოდნის

აკუმულირების საშუალებას იძლეოდა, რომელიც შუა საუკუნეების კონკრეტული ქართული სახელმწიფოს კარზე არსებობდა. ისტორიულ წყაროთა მნიშვნელოვანი ნაწილის გაქრობის მიუხედავად, ქართული წყაროები მთელი რიგი პოლიტიკური პროცესების ჯეროვანი გააზრების საშუალებას იძლევა, რაშიც, უდავოდ, წამყვანი ადგილი „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებს უკავია. მათ შორის უნდა გამოვარჩიოთ ნაშრომი, რომლის პირობითი სათაურია – „მატიანე ქართლისა“.

„მატიანე ქართლისა“ პირველი ნარატიული წყაროა, რომელიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისის შესახებ გვაწვდის ცნობებს.² აღნიშნული თხზულება, თამამად შეიძლება ითქვას, ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროთა შორის, ყველაზე ინფორმატიული ნაშრომია. „მატიანე ქართლისა“ 1076-1079 წლების შუალედში უნდა იყოს დაწერილი, ვინაიდან უკანასკნელი ისტორიული მოვლენა, რაც მასშია აღწერილი სწორედ 1076 წლით თარიღდება, ხოლო „დიდი თურქობა“ და მასთან დაკავშირებული მოვლენები ტექსტში არაა ასახული. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი უდავოდ საქართველოს სამეფო კარის მემატიანეა, რის გამოც ის ინტენსიურად უნდა იყენებდეს სამეფო არქივს. უპირატესად ამ მასალების საფუძველზე მემატიანეს მოაქვს მრავალი ცნობა კახეთის მმართველთა შესახებ, ხოლო თავის ხელთ არსებული მასალა კარგად აქვს ჩასმული საქართველოს ისტორიის საერთო კონტექსტში. ძირითადი აქცენტი კეთდება აფხაზთა სამეფოსა და ქართველთა სამეფოს ისტორიის შესახებ, ხოლო მათი გაერთიანების შემდეგ საქართველოს სამეფოზე. ამგვარად, კახეთის შესახებ მასალები იმგვარადაა შერჩეული, რომ ისინი, ძირითადად, დაკავშირებულია ზემოთ ხსენებული ორი სამეფოს ისტორიასთან. ავტორი გადმოგვცემს პოლიტიკურ ისტორიას და, შესაბამისად, თხრობაც ამ კუთხითაა წარმართული. ძირითადი ნაკლი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული ასპექტების იგნორირებაა. ფაქტობრივად, არაფერია წარმოდგენილი კახეთის ურთიერთობაზე სხვა ქვეყნებთან, თუ არ ჩავთვლით აფხაზთა და ქართველთა სამეფოებს, ან არაბთა სახალიფოს. თუმცა, „მატიანე ქართლისას“ ავტორს, ასეთი ამოცანა, დაეწერა კახეთის ისტორია, ან სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული ასპექტები მიმოეხილა, არ ჰქონია.

სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა“ კახეთის შესახებ ნაკლებ ინფორმატიულია.³ სუმბატი ბაგრატონთა გვარის მემატიანე იყო და, შესაბამისად, აღგვიწერს ამ სამეფო დინასტიის ისტორიას. სუმბატ დავითის ძე თავის ნაშრომში კახეთს იმდენად ეხება რამდენადაც საკითხი დაკავშირებულია ბაგრატონთა გვართან. მისი ნაშრომი დაწერილი უნდა იყოს „მატიანე ქართლი-

² მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, დასაბუჯდად მოამზადა ფილოლოგიის განყოფილებამ ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით (თბილისი, 1942), 160-199; მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 249-317; მატიანე ქართლისა, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, ქართლის ცხოვრება, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2008), 253-299.

³ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ქართლის ცხოვრება, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 372-386; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გ. არახამიამ (თბილისი, 1990), 39-60; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ, ქართლის ცხოვრება, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2008), 359-376.

სას“ შემდეგ, ვინაიდან სუმბატი, სავარაუდოდ, ამ უკანასკნელს იყენებს როგორც წყაროს, XI საუკუნის ბოლოს, ან მათ რაიმე საერთო წყარო გააჩნიათ.⁴ სუმბატის მასალები, ასევე, აღებული უნდა იყოს სამეფო დივანის არქივიდან, რომელიც, დიდი ალბათობით, ქუთაისში იყო დაცული.

„ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“ დაწერილია დავით IV აღმაშენებლის გარდაცვალების (1125 წ.) ახლო ხანებში, ძალიან მოკლე პერიოდის გასვლის შემდეგ.⁵ ავტორი აღგვიწერს დავით მეფის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას დაბადებიდან გარდაცვალების ჩათვლით. ტექსტის დასაწყისი ნაკლულია,⁶ სადაც, როგორც ჩანს, დავითის დაბადება (1072 წ.) იყო მოთხრობილი. ამგვარად, ტექსტი 1072-1125 წლების მოვლენებზე მოგვითხრობს. თხზულებაში კახეთი დავით აღმაშენებლის ბიოგრაფიის კონტექსტშია ნახსენები. საუბარია, ასევე, დავითის დამოკიდებულებაზე კახეთ-ჰერეთის მმართველ წრესთან.⁷ მემატიანე ტენდენციურია კახეთ-ჰერეთის ბოლოს მეფის მიმართ.

ვახუშტი ბაგრატიონი (1696-1757) კიდევ ერთი ქართველი ისტორიკოსია, ვინც მნიშვნელოვან ცნობებს გვაწვდის VIII-XII საუკუნეების კახეთის შესახებ. მისი ნაწარმოებია „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“. მასში მოცემულია როგორც კახეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული, ასევე წმინდა ისტორიული ხასიათის ცნობები.⁸ განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ის ნაწილი, რომელიც ამგვარადაა დასათაურებული: „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა“.⁹ ამ ნაწილში ვახუშტის მოაქვს კახეთის ქორეპისკოპოსთა ქრონოლოგია და დეტალები, რომელიც არ გვხვდება ჩვენთვის ცნობილ სხვა საისტორიო წყაროებში. ვახუშტის ძირითადი წყარო „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებია. ავტორი VIII-XII საუკუნეების შესახებ თხრობისას, უპირატესად, „მატიანე ქართლისათი“ სარგებლობს. მაგრამ, ამავე დროს, მის ნაწარმოების ამ ნაწილში წარმოდგენილია ქრონოლოგია, რომელიც კარგად ემთხვევა „მატიანე ქართლისას“ ანონიმის მიერ გადმოცემულ მოვლენათა თანმიმდევრობას. ამ უკანასკნელში კი თარიღები, ფაქტობრივად, არ გვხვდება. აღნიშნული გვიჩვენებს, რომ ვახუშტის უნდა ჰქონოდა კიდევ სხვა

⁴ ამ საკითხთან დაკავშირებით არის სამი მოსაზრება. ერთის მიხედვით, სუმბატი იყენებს „მატიანე ქართლისას“ ცნობებს, ხოლო მეორის მიხედვით, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი სუმბატის ცნობებს. ასევე, გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ მათ ჰქონდათ რაღაც საერთო წყარო. იხ.: სუმბატ დავითისძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, არახამია*, 17-18. სუმბატის მიერ „მატიანე ქართლისას“ გამოყენების შესახებ ვრცლად მსჯელობენ: კ. გრიგოლია, *ახალი ქართლის ცხოვრება* (თბილისი, 1954), 225-235; *ქართლის ცხოვრება*, I, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1955), 034-039. მათ საერთო წყაროზე მიუთითებენ: ივანე ჯავახიშვილი, *შოთა ბაძრიძე და გონელი არახამია. დეტალებისთვის იხილეთ ამ უკანასკნელის ზემოთ დასახელებული წყაროს გამოცემა გამოკვლევითურთ*.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, VIII, პირველად გამოიცა 1916 წელს, მეოთხე გამოცემა (თბილისი, 1977), 210-213.

⁶ ტექსტის ნაკლულობაზე ივანე ჯავახიშვილი საგანგებოდ ამახილებს ყურადღებას, იხ.: იქვე, 210.

⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1955), 318-363; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გამოსაცემად მოამზადა მ. შანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2008), 301-348.

⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება*, IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი, 1973), 523-563.

⁹ იქვე, 556.

წყარო, რომელშიც მოცემული იყო კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა რიგი და ქრონოლოგია.¹⁰ ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი გვიანი პერიოდის მემკვიდრეა, თავისი თხზულება მნიშვნელოვანი წყაროა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესწავლისთვის. ნაწარმოების მთავარი ნაკლი მისი კომპილაციური ხასიათია, ასევე, მკაფიოდ არაა გამოკვეთილი რამდენიმე წყარო, რასაც ისტორიკოსი ეყრდნობა.

სომხური საისტორიო მწერლობა განსაკუთრებით საყურადღებოა. VIII-XII საუკუნეების სომხური ისტორიოგრაფია ძალიან მდიდარია. ამ პერიოდში მრავალი თვალსაჩინო ისტორიკოსი მოღვაწეობდა, მათ შორის რამდენიმე კახეთის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის. ავტორთა შორის გამორჩეულები არიან: ლევონდი, თომა არწრუნი, იოანე დრასხანაკერტცი, სტეფანოს ტარონეცი, არისტაკეს ლასტივერტეცი, მათე ედესელი და სხვ.

ანანია შირაკაცი ითვლება, რომ არის ავტორი ნაწარმოებისა, რომელიც ცნობილია როგორც „აშხარაციცი“, მას მეორენაირად „სომხური გეოგრაფიის“ სახელწოდებითაც იცნობენ.¹¹ თხზულება გეოგრაფიული ხასიათისაა და მასში ბევრი ისეთი მოვლენაა გადმოცემული, რომელიც მხოლოდ VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე მოღვაწე ავტორს შეიძლება მიეკუთვნოთ. „აშხარაციციში“ დაცული ცნობები საინტერესოა კახეთის, წანართა ჰევის და, ზოგადად, საქართველოს ისტორიული-გეოგრაფიის კვლევის თვალსაზრისით.

ლევონდი (VIII ს.) თავის თხზულებაში, „ხალიფების ისტორია“,¹² აღგვიწერს არაბული ხალიფატის ექსპანსიის პერიოდს. ავტორი თხრობას იწყებს მუჰამედის გარდაცვალებით (632 წ.) და ამთავრებს ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (786-809) მმართველობის დასაწყისით (791 წ.). ამგვარად, ისტორიკოსი აღწერს დაახლოებით საუკუნენახევრის განმავლობაში განვითარებულ მოვლენებს, რაც არაბთა ბატონობის დამყარებასთან არის დაკავშირებული სამხრეთ კავკასიაში. მოთხრობილი აქვს ძირითადად სომხეთის ისტორია, თუმცა ყურადღებას ამახვილებს, ასევე, აღვანეთისა და ქართლის ისტორიის გარკვეულ დეტალებზე. ლევონდის ნაწარმოები განსაკუთრებით ფასეულია, როგორც პირველწყარო არაბთა ექსპანსიის მასშტაბების ანალიზის კუთხით. ამავე დროს წარმოიქმნა კახეთის საქორეპისკოპოსო, შესაბამისად, ახალი ქვეყნის წარმოშობის წინაპირობების გარკვევისთვის ლევონდის „ხალიფების ისტორიას“ დიდი მნიშვნელობა აქვს.

სომეხი ავტორი, რომელიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს შესახებ ყველაზე ფასეულ ცნობებს გვაწვდის, არის თომა არწრუნი (IX ს. შუა-916/925). თომა ავ-

¹⁰ აღნიშნული საკითხი ვრცელადაა განხილული ამავე მონოგრაფიის მესამე დანართში, რომელიც ვახუშტის უცნობ წყაროს ეხება.

¹¹ *The Geography of Ananias of Sirak (Ašxarhac'oyc')*, intro. trans. and comm. by R. H. Hewsen (Weisbaden, 1992). ქართულად გამოიცა ბონდო არველაძის წიგნი, რომელიც სათაურის მიუხედავად, „სომხური გეოგრაფიის“ მხოლოდ ნაწილობრივი თარგმანია, იხ.: *სომხური გეოგრაფია* (VII ს.), გამომც. ბ. არველაძე (თბილისი, 2020).

¹² სათაური პირობითია. ასევე, თხზულება ცნობილია როგორც ლევონდის „ისტორია“, იხ.: *История халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века*, пер. К. Патканьяна (СПб, 1862); *Ghevond's History*, trans. by R. Bedrosian (Long Branch N.J., 2006); ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში* (თბილისი, 2012), 119-128.

ტორია თხზულებისა სათაურით, „არწრუნთა სახლის ისტორია“.¹³ ავტორი ნაწარმოებს წერდა დაახლოებით 913-916 წლებში.¹⁴ თავისი ხანგრძლივი ცხოვრების გათვალისწინებით, ავტორი IX საუკუნის მეორე ნახევრისა და X საუკუნის დასაწყისის მოვლენების თანამედროვეა, შესაბამისად, წერს იმას, რაც უშუალოდ ნანახი და მოსმენილი აქვს თანამედროვეებისგან. სომხეთში მეზობელი კახეთის შესახებ ბევრი ინფორმაცია ვრცელდებოდა, რამაც შესაბამისი ასახვა ჰპოვა თომა არწრუნის მატყანეში. თომა პოლიტიკური ისტორიის აღწერის გარდა ინტერესდება კახეთის ინსტიტუციური და სოციალური ისტორიის საკითხებითაც, რაც ავტორის ცნობებს უფრო ფასეულს ხდის. ისინი დასტურდება ქართული წყაროებითაც. ავტორის ნაკლი აღბათ ისაა, რომ კონკრეტული ფაქტის აღწერისას ახასიათებს გაზვიადება, პასაჟები ხან ძალიან გაწედილია, ხანაც – მოკლე, ხოლო კონცენტრირება ხდება ვასპურაკანში მოღვაწე არწრუნთა დინასტიის წევრებზე, რის გამოც ავტორი ყურადღების მიღმა ტოვებს სხვა მეზობელი სომხური ან აღვანური და ქართული ქვეყნების ისტორიის საინტერესო ფურცლებს. ავტორის მიზანია დაწეროს არწრუნთა გვარის ისტორია, რასაც ის, ძირითადად, კარგად ახერხებს. აღნიშნული პირველ რიგში ეხება IX-X საუკუნეთა ისტორიას. ამ პერიოდის შესწავლისთვის თომას თხზულება პირველხარისხოვანი ისტორიული წყაროა. ადრეული პერიოდის აღწერილობა კი უპირატესად კომპილაციაა.

იოანე დრასხანაკერტცის (IX ს. შუა-925) „სომხეთის ისტორია“ X საუკუნის დასაწყისში შესრულებული ნაწარმოებია. მასში ავტორი სომხეთის ისტორიას მოგვითხრობს უძველესი დროიდან 925 წლამდე.¹⁵ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იოანეს ნაწარმოების იმ ნაწილს, როდესაც ის მოვლენების უშუალო თვითმხილველი და თანამონაწილეა. იოანე დრასხანაკერტცი 897-925 წლებში სომხეთის კათალიკოსის საყდარს იკავებდა და აქტიური მონაწილე იყო პროცესებისა, რომელიც ამ წლებში მიმდინარეობდა. იოანე წერს კახეთის საქორეპისკოპოსოს შესახებ იმდენს რამდენიც ეს სომხეთის ისტორიას ეხება. იგი საუბრობს ქართული პოლიტიკური ერთეულების შესახებაც, სადაც თავს აფარებდა სომხეთის მეფე, სომეხი დიდებულები და თავად იოანე კათალიკოსი. ქართველები და ბიზანტიელები მოკავშირეებად მიაჩნია მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლაში, თუმცა გარკვეულ სიფრთხილესაც იჩენს, რათა პროდიოფიზიტური განწყობა არ დასწამონ. განადიდებს სომხეთის სამეფოს და იზიარებს სომეხ მეფეთა მისწრაფებას გაბატონდნენ სამხრეთ კავკასიის სხვა ხალხებზეც, რისი სამხედრო-პოლიტიკური პოტენციალი სომხეთს ამ პერიოდში, აშკარად, არ გააჩნია. ამ კუთხით ის გარკვეულწილად ტენდენციურია, თუმცა ისტორიული ფაქტები, უმეტესწილად, ობიექტურად აქვს გადმოცემული, ხოლო თავისი მოსაზრებები, როგორც წესი,

¹³ Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, trans. & comm. by R.W. Thomson (Wayne State University Press: Detroit, 1985); Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, Пер. с древнеарм., вступ. статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян (Ереван, 2001); ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 145-163.

¹⁴ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 10-12.

¹⁵ იოანე დრასხანაკერტელი, გამომც. ილ. აბულაძე (თბილისი, 1937); იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია*, გამომც. ელ. ცაგარეიშვილი (თბილისი, 1965); Ованес Драсханакертци, *История Армении*, пер. с древнеармянского М. О. Дарбинян-Меликян (Ереван, 1984); ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 128-145.

სუბიექტურია. საერთო ჯამში, იოანე დრასხანაკერტცის თხზულება IX-X საუკუნეთა მიჯნის სამხრეთ კავკასიის ისტორიის შესახებ პირველწყაროა და უდავოდ ყურადსაღებია.

მოვსეს კალანკატუაცი (X ს.) აღწერს ალვანთა ისტორიას.¹⁶ ამ კუთხით ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ცნობები პერეთის შესახებ, რომელიც უკვე XI საუკუნის დასაწყისში კახეთის ჰეგემონიით ამ უკანასკნელთან გაერთიანდა. მოვსეს კალანკატუაცი ძველ ისტორიკოსთა თხზულებებსა და საბუთებს ეყრდნობა, საიდანაც, ამ ეტაპზე, ჩვენთვის საინტერესოა VIII-X საუკუნის ამბების აღწერილობა.

უხტანესი (X ს.) გახლდათ სებასტიისა და ედესის, იგივე ურპის, ეპისკოპოსი. როგორც სასულიერო მოღვაწე ინტერესდებოდა რელიგიური დაპირისპირების თემატიკით. აღწერილი აქვს სომეხთა და ქართველთა საეკლესიო განყოფა. ამავე კონტექსტის გათვალისწინებით მოცემულია საქართველოს აღწერა.¹⁷

სტეფანოს ტარონეცი (X-XI სს. მიჯნა) ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო სომეხი ისტორიკოსია, რომელმაც თავისი „ისტორია“ 1005 წლის ახლო ხანებში დაასრულა.¹⁸ მას ხშირად ასოდიკის სახელითაც მოიხსენიებენ, რაც არ უნდა იყოს მართებული. სტეფანოსი თავისი „ისტორიის“ თხრობას უძველესი დროიდან იწყებს და ასრულებს 1003 წლის მოვლენების გადმოცემით. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა VIII-XI საუკუნეების ამსახველი ისტორია, რომელშიც ავტორი ქართულ სამეფო-სამთავრების ისტორიასაც ეხება, თუმცა, ძირითადად, სომეხთა მიმართებაში. სტეფანოს ტარონეცის ისტორიაში ბევრი თარიღია. აღნიშნული თარიღები, რაც ავტორის სიცოცხლის პერიოდს და მასთან ახლო ხანებს ეხება, უპირატესად, მართებულია, ხოლო ძველი თარიღები, რაც ავტორს ბიბლიის გათვალისწინებით აქვს გამოთვლილი ან ძველ წყაროებზე დაყრდნობით აქვს წარმოდგენილი – მცდარი. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ისტორია სტეფანოსის ტექსტში უფრო სანდოა, რის გამოც საქართველოს ისტორიის შესწავლაში გარკვეულ დახმარებას გვიწევს.

არისტაკეს ლასტივერტცი (XI ს.) არის ავტორი წიგნისა სახელწოდებით, „ისტორია“.¹⁹ ნაწარმოები მოგვითხრობს 1000-1072 წლის ამბებს და დაწერილია ამ მოვლენების უშუალო თანამედროვის მიერ. არისტაკესის „ისტორია“ დაწერილია 1072-1079 წლების შუალედში. ტექსტი ძირითადად სომეხთა მიმართებულ მოვლენებზე მოგვითხრობს, თუმცა, ავტორი წერისას მიუყვება ბიზანტიის იმპერატორთა მოღვაწეობასა და ქრონოლოგიას. თხზულება იმპერატორთა მიმართე-

¹⁶ *Исторія Агуанъ Мойсея Каланкатуаци писателя X вѣка*, пер. К. Патканьяна (СПб, 1861); *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci*, translated by C. J. F. Dowsett (Oxford University Press, 1961); Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, Перевод с древнеармянского Ш.В. Смбабяна (Ереван, 1984); მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ღ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა (თბილისი, 1985).

¹⁷ უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმნითა და გამოკვლევით გამოსცა ზ. ალექსიძემ (თბილისი, 1975).

¹⁸ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood (Oxford University Press, 2017).

¹⁹ არისტაკეს ლასტივერტცი, *ისტორია*, ქართული თარგმანი გამოკვლევით, კომენტარებითა და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა (თბილისი, 1974); Aristakes Lastivertci, *History*, trans. by R. Bedrosian (New York, 1985).

ლობის მიხედვითაა დალაგებული, ხოლო თავად არისტაკესი ყველა მათგანის თანამედროვე იყო. სომხეთისა და ბიზანტიის ისტორიის გარდა არისტაკესი მათი მეზობლების წარსულსაც გადმოგვცემს. XI საუკუნის საქართველოს ისტორიის შესწავლისას არისტაკეს ლასტივერტცის ნაშრომი აუცილებლად გასათვალისწინებელია, მაგრამ, ამავე დროს, საჭიროებს გადამოწმებასაც, ვინაიდან აღწერილი მოვლენების ნაწილი უფრო ჭორია, ვიდრე რეალობა, რაც ავტორს გადამოწმების გარეშე აქვს მოცემული და ისტორიულ რეალობად გასაღებული. ახასიათებს გაზვიადება და გრძელი უადგილო თხრობა.

მათე ედესელი (XI-XII სს.) ავტორია „ქრონიკის“, რომელიც გადმოგვცემს 952-1163 წლების ამბებს.²⁰ ამათგან მნიშვნელოვანია XI საუკუნის მეორე ნახევრისა და XII საუკუნის აღწერილობა, როდესაც ავტორი ამბების უშუალო თვითმხილველია, ან ცნობებს იღებს თავისივე აღწერილ მოვლენების მონაწილეებისგან, ხოლო პირველი ნაწილი, უპირატესად, კომპილაციური ხასიათისაა. მათე ყურადღებას უთმობს საქართველოში განვითარებულ მოვლენებსაც, რის გამოც მისი „ქრონიკა“ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესახებაც იძლევა საგულისხმო ცნობებს. მათე ედესელის ცნობები სანდოობით გამოირჩევა, ხოლო ქართველების მიმართ დადებითი დამოკიდებულება შეიმჩნევა. აღნიშნული საისტორიო წყარო მნიშვნელოვანია არამხოლოდ სომხეთისა და საქართველოს ისტორიის შესასწავლად, არამედ, ზოგადად, ახლო აღმოსავლეთისა და ევროპის ისტორიის კვლევითვისაც, ვინაიდან მასში აღწერილი მოვლენები ეხება ბიზანტიის იმპერიას, იერუსალიმის სამეფოსა და სხვა ევროპულ თუ აღმოსავლურ ქვეყნებს. ამგვარად, მათე ედესელის „ქრონიკის“ საშუალებით ჩვენ X-XII საუკუნეების საერთაშორისო ვითარების კარგი ანალიზიც შეგვიძლია წარმოვადგინოთ. ტექსტი მდიდარია როგორც ფაქტოლოგიური, ასევე ქრონოლოგიური მასალით, რაც, უმეტესწილად, სანდო ნარატივია. იშვიათ შემთხვევაში ტექსტი გაწეილია და ავტორის სუბიექტური მოსაზრებებია ჩართული, რაც მათე ედესელის ნაშრომის მნიშვნელობას არ აკნინებს.

ვარდან არეველცი (XIII ს.) არის ავტორი წიგნისა „მსოფლიო ისტორია“, რომელშიც სომხეთის ისტორიაა გაშუქებული, თუმცა, ამავე დროს, მოცემულია რამდენიმე საინტერესო ცნობა კახეთის საქორეპისკოპოსოს თაობაზე.²¹ მათი ნაწილი მართალია გადმოცემაა, მაგრამ საინტერესოა იმდროინდელი პოლიტიკური აზროვნების შესწავლის თვალსაზრისით. ვარდანი არ გახლავთ მოვლენათა თანამედროვე, თუმცა მისი ცნობები დასტურდება სხვა წყაროებითაც და ისინი სანდო ისტორიულ ნარატივს წარმოადგენს.

აღმოსავლური საისტორიო წყაროები არანაკლები მნიშვნელობისაა. ისინი ძირითადად არაბულ და სპარსულ ენაზეა შესრულებული და გადმოცემულია წანართა ბრძოლა ხალიფატის ჰეგემონიის წინააღმდეგ, ხოლო რიგ შემთხვევებში

²⁰ *Armenia and the Crusaders: The Chronicle of Matthew of Edessa*, Translated from original Armenian with a commentary and introduction by A. E. Dostourian, forward by K. H. Maksoudian (University Press of America: Lanham, New York, London, 1993).

²¹ *Всеобщая история Вардана Великого*, пер. М. Эмина (Москва, 1861); R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevel'i, Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 43 (1989), 125-226; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, ნ. შოშიაშვილი და ე. კვაჭანტირაძე (თბილისი, 2002).

კახეთის აღწერილობაა მოყვანილი. აღმოსავლელ ავტორთა შორის უნდა გამოვარჩიოთ შემდეგი მწერლები: ალ-ბალაზური, ალ-იაკუბი, ალ-ტაბარი, ალ-მასუდი, იბნ ჰაუქალი, „ჰუდუდ ალ-ალამის“ ანონიმი ავტორი, ნიზამ ალ-მულქი, „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ და „არანის ისტორიის“ უცნობი ავტორი.

ალ-ბალაზური (გარდ. 892) არის ავტორი თხზულებისა სათაურით, „ქვეყნების დაპყრობათა წიგნი“.²² თხზულებაში ცალკე არის ჩართული მონაკვეთი არმენიის დაპყრობის შესახებ, რაშიც არაბი მემატიანე კავკასიას მოიაზრებს. ტექსტის ამ ნაწილში გადმოცემულია VII-IX საუკუნეთა ამბები ბუღა თურქის ლაშქრობის ჩათვლით.²³ ალ-ბალაზურის ნაშრომში ცალკე მონაკვეთია ხარკის შესახებ, რომელსაც ხალიფატის დაქვემდებარებაში მყოფი ხალხი იხდიდა,²⁴ რაც, გარკვეულ შემთხვევებში, ურთიერთგამომრიცხავ ცნობებს იძლევა. ამისი ახსნა იმითაც შეიძლება, რომ არაბთა სახალიფოში ყველა ერთნაირად არ იხდიდა გადასახადს, ამასთან მონაცემები სხვადასხვა ავტორისგან არის აღებული, ისინი ალ-ბალაზურის თხზულების ამ მონაკვეთში ყველგან სათანადოდაა დამოწმებული. ალ-ბალაზურის მოაქვს დივანის მონაცემებიც, ასევე სხვადასხვა ავტორის მიხედვით, რომელშიც დაცული იყო ცნობები აკრეფილი გადასახადების, შემოსავლების, პენსიის, ხელფასისა და, ზოგადად, ხარჯების შესახებ, რომელსაც სახელმწიფო ხაზინა გასცემდა.²⁵

ალ-იაკუბი (გარდ. 897) არის ავტორი ორი მნიშვნელოვანი ნაშრომისა, ესენია: 1) „ქითაბ ალ-ბულდან“ ანუ „ქვეყანათა წიგნი“; 2) „თარიხი“ ანუ „ისტორია“.²⁶ პირველში ქართლის მოკლე და ზოგადი მიმოხილვაა წარმოდგენილი, ხოლო მეორეში – არაბთა მიერ კავკასიის ქვეყნებში ლაშრობები. პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის მიზნით, „თარიხი“ უფრო მნიშვნელოვანი წყაროა, ვინაიდან მასში ვრცელადაა მოთხრობილი ხალიფატის ექსპანსია VII-IX საუკუნეებში.

ალ-ტაბარის (839-923) „მოციქულთა და მეფეთა ისტორია“ ენციკლოპედიური ტიპის დიდი მოცულობის ნაწარმოებია, რომელშიც გადმოცემულია ისტორია დასაბამიდან 915 წლის მოვლენების ჩათვლით.²⁷ ალ-ტაბარის ცნობები ჩვენთვის, უპირატესად, საინტერესოა წანარეთისა და კახეთის არაბთა სახალიფოსთან ურთიერთობის შესწავლის კუთხით.

აბუ ალ-ჰასან ალი იბნ ალ-ჰუსაინ იბნ ალი ალ-მასუდი (893/6-956) ავტორია

²² al-Imâm abu-l ‘Abbas Aḥmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitâb futûḥ albuldân)*, I-II, trans. by Ph.Kh. Ḥitti & F.C. Murgotten (New York: Columbia University, 1916-1924); Баладзори, Книга завоевания стран, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Вып. III (Баку, 1927).

²³ al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, I, P.K. Ḥitti, 303-330; Баладзори, Книга завоевания стран, П.К. Жузе, 5-22.

²⁴ al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, II, F.C. Murgotten, 237-239; Баладзори, Книга завоевания стран, П.К. Жузе, 30-32.

²⁵ al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State*, II, F.C. Murgotten, 241-255.

²⁶ ал-Йа’куби, *Книга стран (Китаб ал-булдан)*, пер., ком. и ук. Л.А. Семёновой (Москва, 2011); Якуби, История, Текст, пер. и выд. П. К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Вып. IV (Баку, 1927); А. Шагинян, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей* (Санкт-Петербург, 2018), 298-309, 318-365; *The Works of Ibn Wāḍiḥ al-Ya’qūbī*, vols. 1-3, ed. by M.S. Gordon, C.F. Robinson, E.K. Rowson, M. Fishbein (Brill, 2018).

²⁷ *History of Al-Ṭabarī (Ta’rikh al-rusul wa’l-mulūk)*, vols. I-XL, gen. ed. Ehsan Yar-Shater (State University of New York Press, 1985-2007).

რამდენიმე ნაწარმოებისა, რომლებშიც ისტორიული და გეოგრაფიული ხასიათის ცნობები აქვს მოცემული. ყურადღებას ამახვილებს საქართველოში არსებულ ვითარებაზეც. კახეთის საქორებისკოპოსოს სანარიის სამეფოს უწოდებს და მისი მოკლე აღწერა აქვს მოცემული.²⁸ ცნობები თანადროულია და, შესაბამისად, სანდო საისტორიო ნაწარმოებად უნდა მივიჩნიოთ.

იბნ ჰაუქალი (X ს.) არის ავტორი თხზულებისა, რომლის სათაურია „მოგზაურობათა და სამეფოთა წიგნი“, რომელშიც მრავალი ცნობაა დაცული სამხრეთ კავკასიის შესახებ.²⁹ ავტორმა თხზულება დაწერა ჰიჯრით 367 წელს, რაც თანამედროვე კალენდრით 977-978 წლებს შეესაბამება. მისი ნაშრომი აღ-ისტახრის შევსებასა და გაგრძელებას წარმოადგენს.³⁰ ავტორი ძირითადად თავისი მოგზაურობის შედეგებს ეყრდნობა და წერს იმის შესახებ, რაც იხილა ან თანამედროვეთაგან მოისმინა. ამის გათვალისწინებით იბნ ჰაუქალის თხზულება პირველწყაროს მნიშვნელობისაა.

ანონიმის „ჰუდუდ აღ-ალამი“ („მსოფლიო მხარეები“) დაიწერა ჰიჯრით 372 წელს, რაც თანამედროვე კალენდრით 982 წელს შეესაბამება.³¹ ესაა გეოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოები, რომელშიც აღწერილია მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში მცხოვრები ხალხი, მათ შორის ძალიან მოკლედ საუბარია წანარების შესახებაც.

აბუ ალი ჰასან იბნ ალი თუსი იგივე ნიზამ აღ-მულქი სელჩუკთა იმპერიის ვაზირი, უმაღლესი მოხელე და მთავარი ადმინისტრატორი გახლდათ. ნიზამ აღ-მულქის ნაშრომი სახელწოდებით, „სიძარ აღ-მულქი“ ანუ „მეფეთა ჩვეულებანი“, რომელიც აკადემიურ წრეებში ცნობილია როგორც „სიდასათნამა“ იგივე „მმართველობის წიგნი“, უპირატესად, დაიწერა 1086-1091 წლებში.³² მასში აღწერილია სელჩუკთა სახელმწიფო მმართველობა და მოცემულია გარკვეული რეკომენდაციები. საუბარია სამხედრო განაწესზეც, რომელშიც ქართველები კარგ და სანდო მეომრებად არიან მიჩნეული.³³

„შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორია“ დაცულია აჰმედ იბნ ლუტფულლაჰის იგივე მუენჯიმ ბაშის (გარდ. 1702) დიდწილად კომპილაციურ ნაწარმოებში.³⁴ ტექსტი არაბულადაა შესრულებული და მასში ამავე ენაზე დაწერილი თხზულებებია გაერთიანებული. ასახელებენ 70-ზე მეტ ნაწარმოებს, რომელთა კომპილაცია აჰმედს ეკუთვნის. მათ შორისაა „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორია“, რომელიც კომპილატორის მიხედვით, 1106 წელს ყოფილა დაწერილი დარუბანდში, თუმცა თხრობა წყდება 1075 წელზე. ავტორი XI საუკუნის თანამედროვეა, მაგრამ ვერც იმას გამოვრიცხავთ, რომ ნაშრომი 1106 წელს დაესრულებინა. ამგვარად, ნაწარმოები

²⁸ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. 38, отд. I (Тифлиς, 1908), 57.

²⁹ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 81-118.

³⁰ იქვე, 79.

³¹ *Hudūd al-'Ālam ('The Regions of the World'): a Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D.*, trans. and explained by V. Minorsky with the preface by V. V. Barthold (Oxford University Press, 1937).

³² *The Book of Government or Rules for Kings: the Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, trans. by Hubert Darke (Routledge, 2002), xii-xiv.

³³ მ. ცინცაძე, საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 4 (1984), 92-93.

³⁴ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков* (Москва, 1963), 43-79.

XI-XII საუკუნეთა მიჯნაზე უნდა იყოს შესრულებული. „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ ავტორი უარყოფითადაა განწყობილი ქრისტიანი ქართველების მიმართ, რაც მათი დაპირისპირების გახშირებული ხასიათითაა გამოწვეული. ამგვარი განწყობის მიუხედავად გადმოცემული აქვს ქართველების ურთიერთობა როგორც დარუბანდის საამიროს, ასევე შარვანის სამეფოს მესვეურებთან. აღგვიწერს მათ დაპირისპირებას, სამხედრო შეტაკებებსა და ურთიერთკავშირის კონკრეტულ დეტალებს. ძვირფასი ცნობები აქვს დაცული კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შესახებ, რასაც სხვა მატრიანებში ვერ ვაფიქსირებთ. თხზულება საინტერესოა როგორც XI საუკუნის ქართველებისა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ხალხების ურთიერთობის შესწავლის მიზნით, ასევე, IX-X საუკუნეების ისტორიის თვალსაზრისითაც.

„არანის ისტორია“ კიდევ ერთი ნაწარმოებია, რომელიც, ასევე, აჰყავს იბნ ლუტფულლაჰის (მუნჯიმ ბაშის) ვრცელ კომპილაციურ თხზულებაშია შესული. „არანის ისტორია“ განძის შადადიან ამირათა ისტორიას გადმოგვცემს.³⁵ ამ ტექსტის შესახებ მითითებაა გაკეთებული, რომლის მიხედვითაც ვარკვევთ, რომ ის 1106 წელს არის დაწერილი თხზულების ავტორის მიერ, ვინც ბარდავში ცხოვრობდა, ხოლო მოვლენები აქაც 1075 წლამდეა მოყვანილი. ზუსტად რა სახის კავშირია „არანის ისტორიას“ და „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიას“ შორის რთული სათქმელია.³⁶ „არანის ისტორია“ მოგვითხრობს კახეთის მმართველებისა და შადადიანთა დაპირისპირებას, ასევე ურთიერთობის იმ დეტალებს, რაც არ ფიქსირდება სხვა მატრიანებში. აქცენტი გამახვილებულია სასაზღვრო დავებზე, რომელიც ორ ქვეყანას საუკუნეების განმავლობაში ჰქონდათ. თხზულება საარქივო მასალაზე დაყრდნობით უნდა იყოს შესრულებული და მისი ტექსტი ძირითადადში სანდო საისტორიო ნარატივითაა გაჯერებული.

სადრ აღ-დინ აღ-ჰუსაინი გახლდათ ქალაქ ნიშაპურის მკვიდრი. ის ავტორია ცნობილი ნაწარმოების, რომლის სათაურია „ახბარ აღ-დავლა აღ-სალჩუკიდა“ ანუ „ცნობარი სელჩუკთა სახელმწიფოზე“.³⁷ აღ-ჰუსაინი თხრობას იწყებს X საუკუნის მეორე ნახევრის მოვლენათა აღწერილობით და ასრულებს 1225 წლის მოვლენების გადმოცემით, როდესაც ხვარაზმელთა სამხედრო ძალამ ელდიგუზიანთა სახელმწიფო გაანადგურა. ავტორი მოგვითხრობს სელჩუკთა დაპირისპირებაზე საქართველოს სამეფოსთან, მათ შორის აღწერილია აღფ-არსლანის ორივე შემოსევა, კახეთ-ჰერეთის მეფის მუსლიმურ მრწამსზე მოქცევა და სელჩუკთა იმპერიისა და რანთა და კახთა სამეფოს ურთიერთობის რამდენიმე მნიშვნელოვანი დეტალი. ვინაიდან ავტორი საქართველოს სამეფოს პოლიტიკური აღმავლობის პერიოდში მოღვაწეობდა, ქართველებს ყველაზე ძლიერ ქრისტიან ხალხს უწოდებს და მათ სამხედრო შესაძლებლობებზე მაღალი წარმოდგენისაა. აღ-ჰუსაინის რუსული და ინგლისური გამომცემლების გარდა, რომელთა თარგმანითაც ჩვენ ვსარგებლობთ, ავტორისა და მისი ნაშრომის შესახებ ვრცლად მსჯელობს ნოდარ შენგელიაც.

³⁵ V. Minorsky, *Studies in Caucasia History* (London, 1953), 5-25.

³⁶ იქვე, 1-5.

³⁷ Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукии*, пер. З.М. Бунятов (Москва, 1980), 7-20; *The History of the Seljuq State, A Translation with Commentary of the Akhbar al-dawla al-saljuqiyya* by Clifford Edmund Bosworth (Routledge, 2011), 1-8.

კახეთის შესწავლის მიზნით მნიშვნელოვანია ბიზანტიური თხზულებები. ბიზანტიელ ავტორთა ცნობები მართალია უფრო კომპარატივიზმის თვალსაზრისით არის მნიშვნელოვანი, მაგრამ გვხვდება ისეთი თხზულებები, რომელშიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს შესახებაც არის საუბარი. ბიზანტიელ ისტორიკოსთა დიდი ნაწილი ცნობებს გვაწვდის VIII-XII საუკუნეების საერთაშორისო ვითარების შესახებ, ხოლო ვინაიდან კახეთი და კახეთ-პერეთი ამ სისტემის ერთ-ერთი მოქმედი სუბიექტი იყო, აღნიშნული ცნობები მნიშვნელოვანია. განსაკუთრებით საინტერესოა ქვემოთ ჩამოთვლილ ავტორთა თხზულებები, ესენია: თეოფანე ჟამთააღმწერელი, თეოფანეს ანონიმი გამგრძელბედი, კონსტანტინე პორფიროგენეტი, სვიმეონ მაგისტროსი და ლოგოთეტი, ლეონ დიაკონი, მიქაელ პსელოსი, იოანე სკილიცე, მიქაელ ატალიატე, ზონარა, ანა კომნენე და სხვ.

თეოფანე აღმსარებლის „ქრონოგრაფია“ პირველია, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის პოლიტიკური ისტორიის შესახებ გვაწვდის საჭირო ცნობებს. ამ თხზულებაში შესულია ისტორია უძველესი დროიდან 813 წლის ჩათვლით.³⁸ მისი ნაშრომი გააგრძელა თეოფანეს უცნობმა გამგრძელბედმა.

„იმპერატორთა ცხოვრება“ წარმოადგენს თეოფანეს „ქრონოგრაფიის“ გაგრძელებას 813 წლიდან 961 წლის ჩათვლით. აღნიშნული ნაწარმოებიც, უპირატესად, კომპილაციური სახისაა და მასში იმპერატორთა მატანეა გადმოცემული რომანოზ II-ის მმართველობის დასაწყისის ჩათვლით.³⁹ ნაწარმოები იყოფა ხუთ წიგნად, საიდანაც მეხუთე წიგნია „ბასილის ცხოვრება“, რომელშიც აღწერილია ბიზანტიის იმპერატორის ბასილ I მაკედონელის ისტორია.⁴⁰ აღნიშნული თხზულება იმპერატორი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის მიერ ან მისი დაკვეთით შესრულდა, რომელსაც ჰქონდა იდეა დაეწერა ბიზანტიის ისტორია 324 წლიდან თავისი ზეობის ჩათვლით, რასაც აღსრულება არ ეღირსა.⁴¹ სამაგიეროდ, დაიწერა ისტორია, რომელიც, ფაქტობრივად, აგრძელებს თეოფანეს თხზულებას კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის მმართველობის ჩათვლით.⁴² ზემოთ განხილული ბიზანტიური ნაწარმოებები საიმპერატორო კარის, ფაქტობრივად, ოფიციალური მატანეა, რომელშიც კონსტანტინეს პერიოდის პოლიტიკური ხედვა არის გადმოცემული.

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი ბიზანტიის იმპერატორი და ცნობილი ისტორიკოსი გახლდათ. მისი ნაწარმოებია „იმპერიის მმართველობის შესახებ“,⁴³

³⁸ *The Chronicle of Theophanes*, an English translation of *anni mundi* 6095-6305 (A.D. 602-813), with introduction and notes by H. Turtledove (University Pennsylvania Press, 1982); *The Chronicle of Theophanes Confessor: The Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, trans. with introd. and comm. by C. Mango and R. Scott (Clarendon Press: Oxford, 1997); თეოფანე ჟამთააღმწერელი, *გეორგიკა*, IV (I), გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1941), 70-117.

³⁹ *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*, Libri I-IV, M. Featherstone & J.S. Codoner (De Gruyter, 2015); *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*, Libri V, I. Ševčenko (De Gruyter, 2011); Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, изд. подг. Я.Н. Любарский, 2-е изд. (Санкт-Петербург, 2009); თეოფანეს გამგრძელბედი, *გეორგიკა*, IV (2), გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა (თბილისი, 1952), 325-333.

⁴⁰ W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians* (Palgrave Macmillan, 2013), 78, 165-180.

⁴¹ იქვე, 165-166.

⁴² იქვე, 165-180.

⁴³ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. by Gy. Moravcsik and trans. by R.J.H. Jenkins, new revised ed. (Dumbarton Oaks: Washington, 1967); Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, текст,

რომელშიც აღწერილია არამხოლოდ ქვეყნის მმართველობისთვის მნიშვნელოვანი დეტალები, არამედ მეზობელი ხალხი, ვისთანაც იმპერიას უხდებოდა თანაცხოვრება. მათ შორის მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა საქართველოს. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, მართალია, ძირითად ყურადღებას ბაგრატიონთა სამფლობელოს აღწერას უთმობს, მაგრამ დახასიათებული აქვს, ასევე, კახეთი და მისი სამეზობლო, რასაც ჩვენთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. კახეთის და ჰერეთის შესახებ ცნობები მოცემულია კონსტანტინეს სხვა თხზულებაში, სათაურით: „ცერემონიათა შესახებ“.⁴⁴

სვიმეონ მაგისტროსი და ლოგოთეტი არის ავტორი ნაშრომისა „ქრონოგრაფია“, რომელშიც მოთხრობილია ისტორია დასაბამიდან კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის მმართველობის ჩათვლით.⁴⁵ ნაწარმოები კომპილაციური სახისაა, ხოლო ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა VIII-X საუკუნეების ამბები.

ლეონ დიაკონი იყო ბასილ II-ის პერიოდის ისტორიკოსი, რომელიც X საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწეობდა. დაწერა თხზულება სათაურით „ისტორია“.⁴⁶ მასში ძირითადად აღწერილია 959-976 წლების ამბები და, უპირატესად, სამი იმპერატორის მმართველობის ხანას გადმოგვცემს.

მიქაელ პსელოსი გახლდათ მრავალი საინტერესო წიგნის ავტორი და XI საუკუნის სახელმწიფო მოღვაწე. ჩვენთვის საინტერესოა მისი „ქრონოგრაფია“, რომელიც მოიცავს 976-1077 წლების ასწლოვან მატიანეს.⁴⁷ თხზულება ავტორის ობიექტივიზმით არის გაჯერებული და თავისუფალია შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი პროვიდენციალისმისაგან. წარმოადგენს ამ პერიოდის პოლიტიკური ისტორიის ძვირფას წყაროს, რაც გვეხმარება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის პოლიტიკური ისტორიის გააზრებაში.

იოანე სკილიცე XI საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწე მემატიანე გახლდათ. მისი ნაშრომი, „ქრონოგრაფია“, საინტერესოა 811-1057 წლების ისტორიის თხრობის თვალსაზრისით. იოანე სკილიცეს ნაწარმოები შემოგვინახა თავისმა მეგობარმა, გიორგი კედრენემ, ხოლო საკუთრივ იოანეს თხზულების ორიგინალი დაკარგულია. ამის გამო იოანე სკილიცეს თხზულებას ხშირად გიორგი კედრენეს მიაწერენ. ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა XI საუკუნის ამბები, რომელშიც საქართველო სათანადო ადგილს იკავებს.⁴⁸

перевод и комментарий под редакцией Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева (Москва, 1989); კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Administrando Imperio*, გეორგიკა, IV (2), გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1952).

⁴⁴ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, transl. by A. Moffati & M. Tall (Brill, 2012), 688.

⁴⁵ Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronocon*, recensuit S. Wahlgren (Berlin, 2006); *Хроника Симеона Магистра и Логофета*, пер. А. Ю. Виноградова, вступ. статья и ком. П. В. Кузенкова (Москва, 2014).

⁴⁶ Лев Диякон, *История*, перевод М.М. Копыленко (Москва, 1988); *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, Intro. trans. & ann. by Alice-Mary Talbot & Denis F. Sullivan with the assistance of George T. Dennis and Stamatina McGrath (Dumbarton Oaks, 2005).

⁴⁷ Michael Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers*, trans. by E.R.A. Sewter, rev. ed. (New York: Penguin, 1966); Михаил Пселл, *Хронография*, пер., статья и прим. Я.Н. Любарского (Москва, 1978); მიქელ პსელოსი, *გეორგიკა*, VI, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1966), 1-19.

⁴⁸ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, trans. by J. Wortley (Cambridge University Press, 2010); გიორგი კედრენე, *გეორგიკა*, V, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1963).

მიქაელ ატალიატე გახლდათ XI საუკუნის ბიზანტიელი არისტოკრატი, სახელმწიფო მოხელე და ისტორიკოსი. ავტორია ნაშრომისა სათაურით „ისტორია“. მასში აღწერილია 1034-1080 წლების ამბები.⁴⁹ მიქაელ ატალიატეს ნაშრომი XI საუკუნის პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის მიზნით ერთ-ერთი ყველაზე საგულისხმო წყაროა. აქვს მნიშვნელოვანი ცნობები საქართველოს შესახებაც. აღწერილია მანასკერტის ბრძოლაც, სადაც ქართველები ბიზანტიელთა მხარეს გამოდიოდნენ, ასევე ბოლო პერიოდის პოლიტიკური კრიზისი, რაც სელჩუკთა გამომჩენას უკავშირდება.

იოანე ზონარას ნაწარმოები „მსოფლიო ისტორია“ მოგვითხრობს სამყაროს მატიანეს დასაბამიდან 1118 წლის ჩათვლით.⁵⁰ მისი შრომა, ძირითადად, კომპილაციური ხასიათისაა, მაგრამ თავისი თანამედროვის ალექსი I კომნენოსის ზეობის აღწერილობა ორიგინალურია. გამოირჩევა კრიტიკული შეფასებით, მათ შორის არ ერიდება არც იმპერატორი ალექსი კომნენოსის კრიტიკას, რომლის დროსაც თავად მოღვაწეობდა, თუმცა ნაშრომი იოანე II კალოიანეს დროს დაწერა, ბერად შედგომის შემდეგ, მაგრამ დაასრულა იოანეს ტახტზე ასვლის აღწერილობით.

ანა კომნენე იყო სახელოვანი ისტორიკოსი და სახელმწიფო მოღვაწე, რომელიც ავტორია ბიოგრაფიული ჟანრის ნაწარმოებისა სახელწოდებით, „ალექსიადა“, ანუ იმპერატორი ალექსის ისტორია.⁵¹ აღნიშნული თხზულება ანამ თავისი მამის, ალექსი I კომნენოსის, შესახებ დაწერა, მაგრამ ამავე დროს აღწერილი აქვს XI-XII საუკუნეების მიჯნაზე მიმდინარე მოვლენები, რომელთა უშუალო თვითმხილველი თავად ისტორიკოსი გახლდათ. როგორც საიმპერატორო ოჯახის წევრი და იმპერატორის ასული სარგებლობდა დიდი გავლენით და ხელი მიუწვდებოდა მრავალ წყაროსა თუ მასალაზე, რითაც მისი თხზულება გამორჩეულია. საქართველოს შესახებ ანას ცნობები, ძირითადად, მართა-მარიამ ბაგრატიონის ცხოვრების აღწერის კონტექსტშია მოცემული.

ზემოთ ხსენებული ქართული, სომხური, აღმოსავლური და ბიზანტიური ისტორიული თხზულებების გარდა არსებობს სხვა ძეგლებიც, რომელშიც საუბარია კახეთის შესახებ. აღნიშნული წყაროები უფრო სპეციფიკური ინფორმაციის შემცველია, თუმცა VIII-XII საუკუნეების კახეთის ისტორიის რეკონსტრუქციაში გარკვეულ დახმარებას გვიწევს. ამ საისტორიო წყაროებს შორის შეგვიძლია გამოვყოთ: ჰაგიოგრაფია, ეპიგრაფიკა და ნუმიზმატიკა. მიუხედავად იმისა, რომ ისინი პოლიტიკური მოვლენების შესახებ ვრცელ ცნობებს არ შეიცავენ მათში დაცული ინფორმაცია სანდოა და მთელი რიგი საკითხების შესწავლისას გასათვალისწინებელია.

ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებს შორის შეგვიძლია გამოვარჩიოთ შემდეგი თხზულებები: „ცხოვრება და წამება კოსტანტის ქართველისა“, „გობრონის წამება“,

⁴⁹ Michael Attaleiates, *The History*, trans. by A. Kaldellis & D. Krallis (Dumbarton Oaks: Harvard University Press, 2012); მიხეილ ატალიატე, *გეორგიკა*, VI, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1966), 20-32.

⁵⁰ *Militärs und höflinge im ringen um das kaisertum: byzantinische geschichte von 969 bis 1118 nach der chronik des Johannes Zonaras*, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Trapp (Verlag Styria: Graz, Wien, Köln, 1986); იოანე ზონარა, *გეორგიკა*, VI, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, მთარგ. მ. კახაძე (თბილისი, 1966), 175-240.

⁵¹ Анна Комнина, *Алесиада*, пер. Я.Н. Любарского (Москва, 1965); Anna Komnene, *The Alexiad*, trans. by E.R.A. Sewter (Penguin, 1969); ანნა კომნენე, *გეორგიკა*, VI, გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი (თბილისი, 1966), 3-121.

„ილარიონ ქართველის ცხოვრება“, „თხრობად სასწაულთათჳს წმიდისა შიოდს-თაჲ“, „გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება“ და სხვ.⁵² ისინი სამონასტრო ცხოვრების დეტალების გარდა ცნობებს გვაწვდიან ქართლში და კახეთში არსებული პოლიტიკური და სოციალური ვითარების შესახებაც.

ეპიგრაფიკული ძეგლები მრავალრიცხოვან და საინტერესო მასალას შეიცავენ კახეთის ისტორიის შესახებ. მათი დიდი ნაწილი ეკლესიის კედლებზეა შესრულებული და საამშენებლო ხასიათისაა.⁵³ გვხვდება საფლავის წარწერაც, მათ შორის ერთ-ერთი ახლად მიკვლეული წარწერა განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა, ვინაიდან მასში კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე და მისი აქამდე უცნობი ასულის ისტორიის გარკვეულ დეტალებს ვეცნობით. ისტორიული ჰერეთის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა კიდევ ერთი წარწერა, რაც საშუალებას გვაძლევს კახეთ-ჰერეთის ისტორიის მნიშვნელოვანი დეტალები გავარკვიოთ.⁵⁴

ნუმიზმატიკური მასალები ძირითადად ეკონომიკური ხასიათის ცნობების შემცველია. მათში კარგად არის ასახული ფულადი მიმოქცევა კახეთის ტერიტორიაზე და ის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები, რაც მას გააჩნდა მეზობელ ქვეყნებთან. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია ბოლო დროს გამოცემული „ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი“.⁵⁵ უკანასკნელ ხანებში, ძირითადად, საქართველოს ფარგლებს გარეთ, გამოვლინდა რამდენიმე მონეტა, რომლებიც უშუალოდ კახეთ-ჰერეთის მეფეთა მოჭრილია.⁵⁶ ქართული თუ საქართველოში აღმოჩენილი

⁵² ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, რედ. ილ. აბულაძე, 164-183; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, რედ. ილ. აბულაძე, 9-37; ზ. სხირტლაძე, წმინდა შიო მღვიმელის ცხოვრების ძველი ნუსხა (თბილისი, 2014), 135-137.

⁵³ კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, გამომც. თ. ბარნაველი (თბილისი, 1961); ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, II; დასავლეთ საქართველოს წარწერები (IX-XIII სს.), გამომც. ვ. სილოგავა (თბილისი, 1980); ვ. სილოგავა, XII საუკუნის ქტიტორული წარწერის ფრაგმენტები, მაცნე: ენისა და ლიტერატურის სერია, 4 (1992); ვ. სილოგავა, წარწერები ვარეჯის მრავალწაროდან (IX-XIII სს.) (თბილისი, 1999), 61-232; ვარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, I – წმინდა დავითის ღაღრა, უდაბნოს მონასტერი, გამომც. დ. კლდიაშვილი და ზ. სხირტლაძე (თბილისი, 1999), 97-98; გ. ოთხმეხური, შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, ოსთა საკითხი, რედ. აკ. ბაქრაძე და ო. ჩუბინიძე (თბილისი, 1996), 126-140; გ. ოთხმეხური, რამდენიმე წარწერა კახეთიდან, მარიამ ღვთისმშობლის – 85, რედ. ვ. სილოგავა (თბილისი, 2007), 399-410; თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი, მესამე შეესხვეული გამოცემა (თბილისი, 2009).

⁵⁴ ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი (თბილისი, 2020), 30-38, 107-110, 157-159.

⁵⁵ თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი, II-III (თბილისი, 2014-2015); T. Dundua & G. Dundua, *Catalogue of Georgian Numismatics*, second edition (Athens, 2021).

⁵⁶ A.B. Акопян, A.P. Варданян, Монеты Квирикe III, царя Кахети и Эрети, *Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция: Москва, Пуццо 22-26 апреля 2013 года – Тезисы докладов и сообщений* (Москва, 2013), 43-44; A. Vardanyan and G. Zlobin, A Mixed Hoard of Eleventh Century Coins Found in Azerbaijan (A contribution to the study of Shaddādīd and Shirwānshāh coins), *Numismatic Chronicle*, 174 (2014), 360-1; A.R. Vardanyan, Christian-Islamic Symbiosis Emerged in Money: Coins as a Tool for Political and Economic Propaganda, *Shedet*, 2 (2015); A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics: Two Unique Coins of Gagik, King of Kakhet'i and of David II of Lori (Eleventh Century), *The Numismatic Chronicle*, 175 (2015), 211-215; ორ. ფაღავა, საქართველოს გაერთიანება და ნუმიზმატიკური ევოლუციის ეპქტორები (X საუკუნის დასასრული-XII საუკუნის დასაწყისი), *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, IX (2016), 247-270; D. Alexanyan, I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti: Numismatic Legacy, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, X (2017), 326-337; Ир. Пагава, Уникальные нумизматические памятники истории Грузии XI века (новые данные о монетных эмиссиях Квирикe III Великого), *პრეპრინტი*, <https://www.academia.edu/> ხელმისაწვდომია – 04.04.2021; I. Paghava, Additional Data on the Numismatic History of K'akheti

ნუმიზმატიკის ძეგლები ფრიად სანდო და საგულისხმო წყაროა კახეთის პოლიტიკური ისტორიის კონკრეტული მომენტების გაცნობისთვის.

შესწავლის ისტორია

კახეთი VIII-XII საუკუნეების ისტორია მრავალი მეცნიერის თვალსაწიერში მოექცა. თავდაპირველად აღნიშნული თემატიკით ვახუშტი ბატონიშვილი (1696-1757) დაინტერესდა, თუმცა ვახუშტის ნაწარმოები იმდენად ორიგინალურია, რომ მას ჩვენთვის საისტორიო წყაროს მნიშვნელობა აქვს. ის ძირითადად იყენებდა „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებსა და იმავე ტექსტის ვახტანგ VI-ის მიერ გადამუშავებულ ვარიანტს, რაც, უპირატესად, „სწავლულ კაცთა კომისიამ“ შეასრულა. ამავე დროს მას უნდა ჰქონოდა სხვა მასალა, რაც კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ქრონოლოგიის მნიშვნელოვან დეტალებს გვიზუსტებს. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი გვიანდელი ავტორია, მისი ნაწარმოები პირველწყაროებზე დაყრდნობითაა დაწერილი და, ნაწილობრივ, ისტორიული წყაროს მნიშვნელობა აქვს.

ისტორიოგრაფიის წარმომადგენელთა შორის, რომელმაც VIII-XII საუკუნეების კახეთის თემა დაამუშავა, ოლონდ საქართველოს ისტორიის კონტექსტში, იყო ივანე ჯავახიშვილი (1876-1940). კახეთის ისტორიის საკითხები ჯავახიშვილის სხვადასხვა შრომაში აისახა, თუმცა, მათ შორის ჩვენთვის ყველაზე საინტერესოა „ქართველი ერის ისტორია“.⁵⁷ ავტორმა მონოგრაფიაში შესწავლა მთელი რიგი საკითხები, რომელიც უკავშირდება კახეთს და, ზოგადად, საქართველოს VII-XII საუკუნეებში. ივანე ჯავახიშვილი თავის ნაშრომში შეეხო ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებს, მოსახლეობას, სპეციფიკურ ტერმინოლოგიას, პოლიტიკურ ისტორიას, კულტურასა და სხვა მრავალ საკითხს. ჯავახიშვილის აღნიშნული მონოგრაფია გახდა არაერთი ისტორიული ნაშრომის საფუძველი, როგორც თავისი აგებულებით, ასევე მასში აღწერილი ფაქტოლოგიის გადმოცემით. სანამ IX-X საუკუნეების საქართველოს ისტორია ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად არსებული სამეფო-სამთავროთა ისტორიის კონტექსტში იქნებოდა შესწავლილი, მანამდე „ქართველი ერის ისტორია“ ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში, ამ პერიოდის პოლიტიკური ისტორიის კვლევის თვალსაზრისით, უმთავრეს ნაშრომად რჩებოდა. ამავე მონოგრაფიაში შესწავლილი, გაერთიანებული საქართველოს კონტექსტში მოცემული, XI-XII საუკუნეების ისტორია უფრო დიდი ხნის განმავლობაში დარჩა, როგორც *magnum opus*. მოგვიანებით, როდესაც ცალკეულ მეფეთა პერიოდის ისტორია უფრო დეტალურად იქნა შესწავლილი ამ პერიოდის პოლიტიკური ისტორიაც მნიშვნელოვნად შეივსო, ხოლო ჯავახიშვილის გარკვეული მოსაზრებები გადაისინჯა. ამგვარად, მიუხედავად იმისა, რომ ნაშრომი საუკუნეზე უფრო ადრე დაიწერა ის დღემდე არ კარგავს თავის აქტუალობას, გავლენასა და მნიშვნელობას. უფრო მეტიც, ივანე ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორია“

and Hereti Kingdom: New Coin Type of Aghsartan I (or II) and Coin Type Tentatively Attributed to Davit, Son of K'wirike II, პრეპრინტი, <https://www.academia.edu/> ხელმისაწვდომია – 04.04.2021.

⁵⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, პირველად გამოიცა 1914 წელს, მეოთხე გამოცემა (თბილისი, 1983).

საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის შესახებ ერთი ავტორის მიერ დაწერილი ყველაზე სრულფასოვანი სამეცნიერო გამოკვლევაა, რომელშიც ორივე ეპოქა თითქმის სრულადაა განხილული. ივანე ჯავახიშვილის კალამს ეკუთვნის „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.)“,⁵⁸ რომელშიც შესწავლილი აქვს ჩვენთვის საინტერესო არაერთი ავტორი, მათ შორისაა: იოვანე საბანის ძე, ბასილ ზარზმელი, სტეფანე მტბეპარი, გიორგი მერჩულე, არსენ კათალიკოსი, გიორგი მთაწმინდელი, გიორგი ხუცესმონაზონი, ლეონტი მროველი, „მატიანე ქართლისას“ ანონიმი, სუმბატ დავითის ძე, დავითის ანონიმი ისტორიკოსი და სხვ.⁵⁹ ჯავახიშვილის შეფასებას ჯუანშერის შესახებ, რომ, თითქოს, ის X-XI საუკუნეების ისტორიკოსი იყოს,⁶⁰ არ ვიზიარებთ, ვინაიდან ჯუანშერის ორიგინალი დაკარგულია, ხოლო ამჟამინდელი ტექსტი ლეონტი მროველს ეკუთვნის, რაც, ძირითადად, კომპილაციური ხასიათისაა. შესაბამისად, თხზულებაში მოცემული გვიანდელი ცნობები არ შეიძლება მთლიან ტექსტზე განგავრცოთ და იგი „თითქმის გამოუდგერად“ მივიჩნიოთ. ამგვარად, ივანე ჯავახიშვილის სკეპტიკური დამოკიდებულება ისტორიული ძეგლის მიმართ ჩვენ ყველა შემთხვევაში გაზიარებული არ გვაქვს.

ლეონ მედიქსეთ-ბეგი (1890-1963) ავტორია ნაშრომისა „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი“, რომელშიც ისტორიკოსი ქართულ-სომხური ურთიერთობის გარდა მცირედით კახეთის საქორეპისკოპოსოს თემასაც შეეხო.⁶¹ კახეთ-ჰერეთისა და სომხეთის ურთიერთობას მკვლევარმა, მოგვიანებით, დამოუკიდებელი წერილი მიუძღვნა, რომელშიც ქორეპისკოპოსის წოდების საკითხია განხილული.⁶² მანვე ცალკე სტატიაში შეისწავლა საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა, რომელშიც უფრო „შაჰანშას“, „შარვანშას“ და „სომეხთა მეფის“ წოდებებზეა აქცენტი დასმული, თუმცა, იქვე შეეხო „რანთა და კახთა მეფის“ ტიტულსაც.⁶³

სიმონ ჯანაშია (1900-1947) კიდევ ერთი ქართველი ისტორიკოსია, რომელმაც შეისწავლა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი, უფრო კონკრეტულად კი არაბთა ექსპანსია.⁶⁴ ავტორის ყურადღების ცენტრში მოხვდა VII-VIII საუკუნეები, როდესაც საქართველოში არაბთა ხალიფატი გაძლიერდა. ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია წანართა ბრძოლაზე ხალიფატის წინააღმდეგ. მანვე თავისი რედაქციით შედგენილ სკოლის სახელმძღვანელოში VIII-X საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ძირითადი მაკეტი მოხაზა, რასაც დაეფუძნა კიდევ მომდევნო ხანებში გამოცემული არაერთი სკოლისა თუ უმაღლესი სასწავლებლის სახელმძღვანელო.⁶⁵ მასვე დაეფუძნა ნ. ბერძენიშვილის შესაბამისი ნაშრომი, რომელიც

⁵⁸ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტ ტომად, VIII, პირველად გამოიცა 1916 წელს, მეოთხე გამოცემა (თბილისი, 1977).

⁵⁹ იქვე, 76-220.

⁶⁰ იქვე, 189-194.

⁶¹ ლ. მედიქსეთ-ბეგი, ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი (ტფილისი, 1928), 26.

⁶² ლ. მედიქსეთ-ბეგი, კახეთ-ჰერეთ-სომხეთის ისტორიის საკვანძო საკითხის გარკვევისათვის („ქორეპისკოპოსი“ თუ „კორიკოზი“, „გურგენი“ თუ კორიკი?), თხუ სამეცნიერო სესიის თეზისები, 1-5 მარტი (1951); მისივე, იგივე, თხუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობა, 241 (1983), 186-196.

⁶³ ლ. მედიქსეთ-ბეგი, შანშა-შარვანშა, თხუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობა, 73 (1959), 115-129.

⁶⁴ ს. ჯანაშია, არაბთა საქართველოში, შრომები, II, პირველად გამოიცა 1936 წელს (თბილისი, 1952).

⁶⁵ საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე, რედ. ს. ჯანაშია

მოგვიანებით დაბეჭდილ საქართველოს ისტორიის განმაზოგადებელ ნაშრომში გაერთიანდა.

ნიკოლოზ (ნიკო) ბერძენიშვილის (1894-1965) ნაშრომი ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესახებ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, მნიშვნელოვნად ეფუძნება სიმონ ჯანაშია შრომას,⁶⁶ თუმცა შეტანილი აქვს თავისი ცვლილებებიც, მაგ. წამოწეულია ჰერეთის საკითხი. ავტორის აზრით, ჰერეთი კახეთის მხრიდან სერიოზულ შევიწროებას განიცდიდა.⁶⁷ იგივე ნაშრომია გადაბეჭდილი მისივე თხზულებების VI ტომში.⁶⁸ უპირატესად აღნიშნული მასალის რუსული ვერსია, ვარლამ დონდუას თანაავტორობით, შესულია სსრკ-ის ისტორიის ნარკვევებში.⁶⁹ ნიკო ბერძენიშვილი არის ავტორი რამდენიმე მნიშვნელოვანი ნაშრომისა, რომელიც ეხება საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიასა და ისტორიოგრაფიას, მათ შორისაა ჩვენთვის საინტერესო კუთხე და მის შესახებ არსებული წყაროები.⁷⁰

მარიამ ლორთქიფანიძე (1922-2018) თანამედროვე ქართული ისტორიოგრაფიის ცნობილი წარმომადგენელია, რომელიც კახეთის ისტორიის ამ საინტერესო მონაკვეთს შეეხო. მისი უმთავრესი ნაშრომი, რაც ჩვენს ინტერესს იწვევს, საქართველოს IX-X საუკუნეების ისტორიას შეეხება, რომელშიც ქართული პოლიტიკური გაერთიანებების წარმოქმნა და განვითარებაა შესწავლილი, მათ შორის კახეთ-ჰერეთის.⁷¹ აღნიშნული ნაშრომი, რომელსაც დაეფუძნა ამავე ავტორის გვიანდელი შრომები, იმითაა გამორჩეული, რომ მასში VIII-X საუკუნეების ქართული სამეფო-სამთავროების ისტორია ცალ-ცალკეა შესწავლილი. ამ ნაშრომში ქართველთა სამეფოს (იგივე ტაო-კლარჯეთის სამთავრო/სამეფო/საკურაპალატო, როგორც მას ისტორიოგრაფიაში უწოდებენ) წარმოქმნა კახეთის საქორეპისკოპოსოს მსგავსად VIII-IX საუკუნეებს უკავშირდება. თავის დროზე ჩვენც ვიზიარებდით ქართველთა სამეფოს წარმოქმნის ამგვარ დებულებას, მაგრამ დღეს, ამ ეტაპზე, წყაროთა ახლებური ანალიზი არ გვაძლევს ამ მოსაზრების გაზიარების საშუალებას. აშოტ I კურაპალატს არ ჩამოუყალიბებია ახალი სამეფო ან სამთავრო, ის აგრძელებდა ქართლის/ქართველთა ერისმთავართა და მეფეთა პოლიტიკურ ტრადიციასა და სახელმწიფოებრიობას. სერიოზული პოლიტიკური ცვლილება, რომელიც აშოტის დროს მოხდა, იყო დედაქალაქის გადატანა თბილისიდან არტანუჯში, რაც იძულებითი ნაბიჯი გახლდათ, მაგრამ არა ცალკე არ-

(თბილისი, 1943), 127-147.

⁶⁶ ნ. ბერძენიშვილი, თავები VII-XII, *საქართველოს ისტორია*, I, მისივე მთ. რედ-ით (თბილისი, 1956), 109-171.

⁶⁷ იქვე, 116.

⁶⁸ ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VI (თბილისი, 1973), 5-65.

⁶⁹ Н.А. Бердзенишвили, В.Д. Дондуа, Грузинские земли в VII-IX вв.; Феодальные княжества в грузинских землях, *Очерки истории СССР: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв.* (Москва, 1958), 503-523.

⁷⁰ ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, I (თბილისი, 1964), 174-186; მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, III (თბილისი, 1966), 253-258; მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VIII (თბილისი, 1975); მისივე, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, IX (თბილისი, 1979); 10-122; მისივე, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, მასალები ავტორის არქივიდან, მეორე გამოცემა (თბილისი, 1990).

⁷¹ მ. ლორთქიფანიძე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება* (თბილისი, 1963), 137-176.

სებული ქვეყნის წარმოქმნის წინაპირობა. კახეთის დამოუკიდებელ პოლიტიკურ ერთეულად ჩამოყალიბებაც სადავოა. ის აგრძელებდა ქართლის სამეფოს თუ საერისმთავროს, მაგრამ შეზღუდულ არეალში, მსგავსად ქართველთა სამეფოსი. თუმცა, ბოლოს მოხდა მისი ფორმირება ცალკე სახელმწიფოს სახით. სახელწოდება „კახეთის საქორეპისკოპოსო“ ან „კახეთის სამთავრო“ VIII-IX საუკუნეთა რეალობაში უფრო ტექნიკური ტერმინებია, ვიდრე ავთენტური. რეალური შინაარსი მან ცოტა გვიან შეიძინა, ალბათ, IX საუკუნის მეორე ნახევარში. ამ საკითხზე სპეციალური მსჯელობა ამავე ნაშრომის პროლოგში გვექნება. მარიამ ლორთქიფანიძე კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის ისტორიის საკითხებს თავის სხვა ნაშრომებშიც შეეხო, მათი დიდი ნაწილი ავტორთა კოლექტივის მიერ დაწერილი წიგნების ცალკეული მონაკვეთებია.⁷²

ლევან ჭილაშვილის შრომები ეხება კახეთისა და, ზოგადად, საქართველოს ქალაქების ისტორიას, რომელიც მას გადმოცემული აქვს, ძირითადად, არქეოლოგიურ მასალაზე დაყრდნობით.⁷³ დაწერილი აქვს ცალკე ნაშრომი კახეთის გვიანდელი პერიოდის ქალაქების შესახებ და, ასევე, შუა საუკუნეების საქართველოს ქალაქთა შესახებ, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი სათანადოდაა ასახული.⁷⁴

დავით მუსხელიშვილი ერთ-ერთია, ვინც კახეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხების ინტენსიური დამუშავება დაიწყო.⁷⁵ ავტორი თავის მონოგრაფიაში, „ციხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან“, მიმოიხილავს კახეთის ადრეფეოდალური ხანის ისტორიისა და ისტორიული გეოგრაფიის მნიშვნელოვან საკითხებს.⁷⁶ VII-X საუკუნეების კახეთისა და, ზოგადად, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები ვრცელადაა წარმოდგენილი მუსხელიშვილის კიდევ ერთ მონოგრაფიაში, „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები“. ⁷⁷ ამ მონოგრაფიაში დეტალურადაა შესწავლილი კახეთის, ჰერეთისა და სხვა ქართული მხარეების ისტორიული გეოგრაფია, რასაც დიდი

⁷² მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისთვის*, ნაკ. 31 (თბილისი, 1954), 11-51; მისივე, იგივე, *რჩეული ნაწერები*, II (თბილისი, 2020), 87-138; მისივე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II, რედ. შ. მესხია (თბილისი, 1973), 372-402; მ. ლორთქიფანიძე, ზ. პაპასქირი, ახალი სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა საქართველოში და მათი ადგილი საერთაშორისო ურთიერთობებში, *ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები*, I, მთ. რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 1998), 183-205; მისივე, კახეთი, *საქართველოს ისტორია*, I, მთ. რედ. მ. ლორთქიფანიძე (თბილისი, 2006), 188-195; მისივე, საქართველო IX-X საუკუნეებში, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედ. რ. მეტრეველი (თბილისი, 2012), 165-187.

⁷³ ლ. ჭილაშვილი, *რუსთავი* (თბილისი, 1958); მისივე, *ძველი გაეაზი* (თბილისი, 1975); მისივე, *არეში* (თბილისი, 1991).

⁷⁴ ლ. ჭილაშვილი, *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, I-II (თბილისი, 1968-1970); მისივე, *კახეთის ქალაქები (XIV-XVII სს.)* (თბილისი, 1980).

⁷⁵ დ. მუსხელიშვილი, კახეთ-ჰერეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *ციხე-ქალაქი*, 2 (1964); მისივე, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, III (თბილისი, 1967).

⁷⁶ დ. მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-ალვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან* (თბილისი, 1966).

⁷⁷ დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II (თბილისი, 1980).

მნიშვნელობა აქვს პოლიტიკური პროცესების ახსნის თვალსაზრისით. წიგნში განხილულია გეოგრაფიული პუნქტები, გზები, ეკონომიკა, ადმინისტრაციული და პოლიტიკური ერთეულების ჩამოყალიბების წინაპირობები, პოლიტიკური ისტორიის საკითხები და მრავალი სხვ. საერთო ჯამში აღმოსავლეთ საქართველოს, რომელიც ყველაზე მეტად გვაინტერესებს, მონოგრაფიის მნიშვნელოვანი ნაწილი ეთმობა.⁷⁸ კახეთ-ჰერეთის თემატიკას აგრძელებს დავით მუსხელიშვილის კიდევ ერთი წიგნი, „ქიზიყის ძველი ისტორია (ძვ.წ. I-ახ.წ. XV სს.)“.⁷⁹ ამ მონოგრაფიაში განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდს და გადმოცემულია, როგორც კახეთის საქორეპისკოპოსოს, ასევე კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პერიოდის ისტორიული გეოგრაფიისა და პოლიტიკური ისტორიის საინტერესო საკითხები.⁸⁰ მოგვიანებით, დავით მუსხელიშვილმა კიდევ ერთი წიგნი გამოსცა, „საქართველო IV-VIII საუკუნეებში“.⁸¹ აღნიშნული მონოგრაფია თავისი სამეცნიერო მუშაობის ერთგვარი შემადგამელი ნაშრომია და საინტერესოაა წარმოჩენილი კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბების წინარე მოვლენები.

შოთა ბადრიძე ავტორია რამდენიმე სტატიისა და დისერტაციის, რომელიც ჩვენთვის საინტერესო თემას ეხება. მათ შორის პირველია კახეთის სამთავროსა და ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის წარმოშობის შესახებ არსებული წერილი.⁸² სტატიაში მიმოხილულია XX საუკუნის შუა წლებისთვის არსებული საკითხის ისტორიოგრაფიაც. ამავე სტატიაში განხილულია კახეთის საქორეპისკოპოსოს პოლიტიკური მმართველობის საკითხი და მისი გენეზისი. დასკვნის სახით ავტორი შენიშნავს, რომ ქორეპისკოპოსი თავდაპირველად იყო სასულიერო წოდების მქონე პირი, რომელიც განიცდის სრულ ფეოდალიზაციას და შეიძენს საერო შინაარსს.⁸³ ბადრიძის სტატია თავისი დისერტაციის შემადგენელი ნაწილია, რომელშიც ავტორმა კახეთის საქორეპისკოპოსოს პარალელურად არსებული სხვა ქართული პოლიტიკური ერთეულების სახელმწიფო სტრუქტურაც განიხილა.⁸⁴

რაულ ხონელიამ დისერტაცია დაიცვა აფხაზთა სამეფოსა და სომხეთის პოლიტიკური ურთიერთობის თემაზე, რომელშიც ძირითადი თემის გარდა განხილულია აფხაზთა სამეფოს როლი ქართული მიწების გაერთიანების საქმეში. მეორე თავში სხვადასხვა ქართული სამეფო-სამთავროთა წარმოქმნის შესახებაა საუბარი, მათ შორის კახეთის.⁸⁵ ავტორის აზრით, საქართველოს გაერთიანების საქმეში წამყვანი ადგილი აფხაზთა სამეფოს ჰქონდა.⁸⁶ იქვე, ანჩაბაძის მიხედვით, არასამართლიანად არის შენიშნული კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე I-ის

⁷⁸ იქვე, 5-52, 57-75, 86-140, 210-244.

⁷⁹ დ. მუსხელიშვილი, *ქიზიყის ძველი ისტორია: ძვ.წ. I-ახ.წ. XV სს.* (თბილისი, 1997).

⁸⁰ იქვე, 62-113.

⁸¹ დ. მუსხელიშვილი, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში* (თბილისი, 2003).

⁸² შ. ბადრიძე, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, *მაცნე*, 5 (1964), 87-99.

⁸³ იქვე, 99.

⁸⁴ Ш.А. Бадридзе, *Из истории государственного строя грузинских политических объединений вв.*, автореферат (Тбилиси, 1965), 13-15.

⁸⁵ Р.А. Хонелия, *Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX-X вв.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Ереван, 1967), 3-4.

⁸⁶ იქვე, 4, 25-26.

ვასაღური დამოკიდებულება აფხაზთა მეფე კოსტანტი III-ის მიმართ.⁸⁷ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესახებ დაწერილ მისივე სტატიებში, რომელიც, ძირითადად, დისერტაციის თემას ეხება კახეთ-ჰერეთის თემა ნაკლებადაა განხილული.⁸⁸

ელენე ცაგარეიშვილის კვლევის ობიექტი ქართულ-სომხური ურთიერთობებია. ავტორს ამ კუთხით გამოცემული აქვს რამდენიმე სტატია და მონოგრაფია, რომელშიც ანალიზის გარდა წყაროდან ამონარიდებიცაა წარმოდგენილი.⁸⁹ მასვე სრულად აქვს თარგმნილი რამდენიმე სომხური ისტორიული წყარო, მათ შორის ისეთები, რომლებიც ჩვენი კვლევისთვისაც მნიშვნელოვანია.

ანრი ბოგვერაძე გახლდათ ავტორი რამდენიმე მნიშვნელოვანი შრომისა, რომელიც საქართველოს ადრე შუა საუკუნეების პერიოდს ეხება. მათში მიმოხილულია ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის წინაპირობები და მერვე საუკუნეში არსებული სოციალური და პოლიტიკური რეალობა.⁹⁰ VIII საუკუნის ქართლის, ეგრისისა და აფხაზეთის ისტორიას ეთმობა ერთ-ერთ სამეცნიერო სესიაზე გაკეთებული მოხსენების მოკლე შინაარსი, რომელშიც სამი საინტერესო თვალსაზრისია გაუღვრებული.⁹¹ მასვე გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე სტატია, რომელშიც IX-XI საუკუნეთა ამბებია განხილული, მაგრამ ისინი, ძირითადად, ქართველთა სამეფოს ეხება, ხოლო ერთი კახეთ-ჰერეთის შემოერთების საკითხს ბაგრატ III დიდის ხანაში.⁹²

⁸⁷ იქვე, 26.

⁸⁸ P.A. Хонелия, Из истории политических взаимоотношений Абхазского и Армянского царств в начале X в., *Граник гуманитарных исследований*, 2 (1966), 92-104; его же, Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX-X вв., *Материалы по истории Абхазии*, 2 (Сухуми, 1991).

⁸⁹ ელ. ცაგარეიშვილი, საქართველოში ბუღა თურქის ლაშქრობის საკითხისათვის, *მაცნე*, 4 (1968), 105-114; მისივე, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ (სეპეოსი; ღვეონდი), *მრავალთავი*, I (1971), 464-496; მისივე, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, *მრავალთავი*, II (1973), 157-209; მისივე, თომა არწრუნისა და ანონიმი ისტორიკოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, IV (1975), 254-281; მისივე, „ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წერილობით წყაროებში, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*, რედ. გ. პაიჭაძე (თბილისი, 1993), 153-209; მისივე, სტეფანოს ტარონეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, XXI (2005), 273-285; მისივე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*.

⁹⁰ ა. ბოგვერაძე, *ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან* (თბილისი, 1961); მისივე, *ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში* (თბილისი, 1979).

⁹¹ ეს თვალსაზრისებია: არშუმას იუსტინიანე II-ის დროს ხელისუფლების სათავეში მოსვლა; სტეფანოზ III-ის დახმარებით ხაზართა მიერ არაბთა ამიერკავკასიიდან განდევნა და ამავე პერიოდში აფხაზთა მთავრისა და ხაზართა ხაკანის დამოკიდებულება. სხვა რამდენიმე მოსაზრება ნაჩქარევია (ლაზიკის პეგემონია VII ს-ის მიწურულის დასაველთ საქართველოში; 717 წელს არაბთა დომინანტობა საქართველოში; სულეიმანის ლაშრობა და ა.შ.), იხ.: ა. ბოგვერაძე, VIII საუკუნის ქართლისა და ეგრის-აფხაზეთის ისტორიიდან, *აკად. სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სერია: მოხსენებების მოკლე შინაარსები, 16-19 ნოემბერი* (თბილისი, 2000), 66-68. ვრცელი ვარიანტი გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალ „ანალებში“, იხ.: ა. ბოგვერაძე, VIII საუკუნის ქართლისა და ეგრის-აფხაზეთის ისტორიიდან, *ანალები*, 2 (2000), 20-25.

⁹² ა. ბოგვერაძე, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლში ბრძოლის ისტორიიდან IX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2 (1987), 30-41; მისივე, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ზოგიერთი ბაგრატიონის პატივის გარკვევისათვის, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 3-4 (1993), 21-33; მისივე, ბაგრატ III-ის მიერ ჰერეთის და კახეთის შემოერთების ისტორიიდან, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო* (თბილისი, 1991), 189-200.

ნოდარ შენგელია ავტორია მონოგრაფიისა „სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში“, ⁹³ რომელშიც სელჩუკთა სახელმწიფოს წარმოქმნის გარდა შესწავლილია მათი ურთიერთობა ქართულ ქვეყნებთან, სელჩუკთა ექსპანსია და საქართველოში თურქთა გაბატონება. საფუძვლიანად არის მიმოხილული ამავე პერიოდის წყაროები და ლიტერატურა. ⁹⁴ განხილულია სელჩუკთა, ბიზანტიელთა და ქართველთა სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობის საკითხები და მასში კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ჩართულობა. ყურადღება გამახვილებულია აღსართან I-ის მიერ ისლამის მიღებასა და სხვა საინტერესო მოვლენებზე. ⁹⁵ ამავე თემატიკას აგრძელებს ავტორის მეორე მონოგრაფია, რომელშიც უფრო ვრცელი ქრონოლოგიური მონაკვეთია განხილული. მასში მხოლოდ ჩვენთვის საინტერესო ხანაა აღწერილი, მაგრამ არა ანატოლიის თურქთა და ქართველთა ურთიერთობა XI-XII საუკუნეთა მიჯნაზე. ⁹⁶ გამოქვეყნებული აქვს სტატია სადრ ად-დინ ალ-ჰუსეინის ცნობებზე საქართველოს შესახებ და სხვა საინტერესო წერილები, რომლებიც ჩვენთვის საინტერესო თემაა და პერიოდს ეხება. ⁹⁷

თენგიზ პაპუაშვილი კახეთ-ჰერეთის ისტორიის გამორჩეული მკვლევარია. მან თავისი ხანგრძლივი სამეცნიერო მოღვაწეობა რანთა და კახთა სამეფოს შესწავლას მოაწოდო. ამავე სახელწოდებით გამოქვეყნებული აქვს ვრცელი მონოგრაფია, ⁹⁸ რომელშიც, ძირითადად, ჩვენთვის საინტერესო საკითხებია მიმოხილული. „რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.)“ პირველი წიგნია, რომელშიც მონოგრაფიულადაა შესწავლილი კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ისტორია. პირველი თავი ავტორმა ეთნიკური და ისტორიულ-გეოგრაფიული სურათის აღწერას დაუთმო ძველი პერიოდიდან ადრე შუა საუკუნეების ჩათვლით. ⁹⁹ ამ მონაკვეთში საუბარია კახეთის, კუხეთის, წანარეთის, თუშეთის, ფხოვის, ღურძეკეთის მოსახლეობის შესახებ, ასევე კახეთ-ჰერეთის სამეფოს საზღვრებზე. პოლიტიკური ისტორია ძირითადად მიმოხილულია მეორე და მესამე თავებში, ¹⁰⁰ ხოლო უკანასკნელი, მეოთხე თავი, ეთმობა ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის შესწავლას სპეციალური ლიტერატურის სათანადო მიმოხილვით. ¹⁰¹ თენგიზ პაპუაშვილი თავის მონოგრაფიაში განიხილავს არამხოლოდ VIII-XI საუკუნეთა რეალობას, არამედ კახეთის შესწავლა ანტიკური ხანის წყაროების

⁹³ ნ. შენგელია, *სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში* (თბილისი, 1968).

⁹⁴ იქვე, 8-61.

⁹⁵ იქვე, 238-240, 245, 304-305, 314-317.

⁹⁶ ნ. შენგელია, *მცირე აზიის სელჩუკები და საქართველო: XI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი-XIII საუკუნე* (თბილისი, 2003).

⁹⁷ ნ. შენგელია, სადრ ად-დინ აბულ ჰასან ალ-ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ლაშქრობების შესახებ, *საქართველოსა და კავკასიის ისტორიის საკითხები* (თბილისი, 1976); მისივე, XI-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხები თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში, *თსუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია*, 290 (1989); მისივე, სელჩუკებისა და საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობა XI-XIII სს., *ქართული დიპლომატია*, 4 (1997), 69-85; მისივე, მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს წარმოშობა და ქართული დიპლომატია, *ქართული დიპლომატია*, 5 (1998), 51-67.

⁹⁸ თ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო* (თბილისი, 1982).

⁹⁹ იქვე, 5-115.

¹⁰⁰ იქვე, 116-254.

¹⁰¹ იქვე, 254-285.

საფუძველზეც აქვს მოცემული, რასაც იგი გარკვეულ მნიშვნელობას ანიჭებს მერვე საუკუნეში კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირების საკითხის გარკვევაში.¹⁰² ზემოხსენებული ნაშრომის გარდა მას მრავალი სტატია და წიგნი აქვს გამოცემული, რომლებიც, უპირატესად, პერეთის ისტორიის საკითხებს ეხება.¹⁰³ მათ შორის ერთ-ერთი ფეოდალურ სენიორიათა წარმოქმნა-განვითარებას შეეხება ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოში.¹⁰⁴ თენგიზ პაპუაშვილისა და გიორგი ამიწხას თანაავტორობით დაიწერა ნაშრომი, რომელშიც კახეთის სამთავროს წარმოქმნის წინარე პერიოდია განხილული აქცენტით ქართველთა და აფხაზთა ბრძოლაზე უცხოელთა წინააღმდეგ.¹⁰⁵ ამ კუთხით ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა VIII საუკუნეში მიმდინარე პოლიტიკური პროცესი. აღნიშნული პერიოდის ამსახველი ბოლო სამი თავი სწორედ თენგიზ პაპუაშვილის ავტორობითაა შესრულებული.¹⁰⁶ ავტორები ძირითადად ბიზანტიურ, სომხურ და ქართულ მასალაზე დაყრდნობით ცდილობენ აღადგინონ VI-VIII საუკუნეებში განვითარებული პოლიტიკური პროცესების სურათი, ის რაც ქვეყანაში არსებულ უცხოელთა ექსპანსიას ეხება. ცნობების ნაკლებობის გამო მიმოხილვა ძალიან ზოგადია. აღწერილია მხოლოდ ბიზანტიის, სპარსეთისა და ხალიფატის ექსპანსია, ხოლო თურქთა და ხაზართა შემოსევების საკითხი იგნორირებულია.

ჯონდო გვასალია ავტორია რამდენიმე წერილისა, რომელიც წანარებს შეეხება, ასევე მრავალრიცხოვანი შრომების ავტორი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის შესწავლის საქმეში. მისი ერთ-ერთი წერილი ეხება წანართა ეთნიკური კუთვნილების საკითხს, ხოლო სხვა ორი სტატია – წანართა სამოსახლოს დარიალისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე.¹⁰⁷ მასვე აქვს ნაშრომი ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის შესახებ, რომელიც საქორეპისკოპოსოს დასავლეთი საზღვრის შესწავლაში გვეხმარება.¹⁰⁸

ივანე სურგულაძე, ქართული სამართლის ისტორიის ცნობილი მეკვლევარი, არის ავტორი სტატიისა, რომელიც შეეხება კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაარსებასა და მის პირველ მმართველს გრიგოლს.¹⁰⁹ თუმცა მისი მოსაზრებების

¹⁰² იქვე, 116-127.

¹⁰³ თ. პაპუაშვილი, პერეთ-ალბანეთის ისტორიიდან (ქართულ-სომხური წყაროების მიხედვით), მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 35 (1963), 37-53; მისივე, IX-XII სს. პერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, მაცნე: ისტორიის სერია, 3 (1967), 61-81; მისივე, IX-XII სს. პერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, მაცნე: ისტორიის სერია, 4 (1967), 161-177; მისივე, პერეთის ისტორიის საკითხები: ნარკვევები სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ისტორიიდან (თბილისი, 1970); მისივე, ჭარ-ბელაქანი: ისტორიული ნარკვევი (თბილისი, 1972); მისივე, წუქეთის სიძველენი (თბილისი, 2002); მისივე, საინგილოს ისტორიის ნარკვევები (თბილისი, 2013).

¹⁰⁴ თ. პაპუაშვილი, ფეოდალური სენიორიების წარმოქმნა-განვითარების ისტორიიდან საქართველოში (IV-IX სს.), საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია (თბილისი, 1980).

¹⁰⁵ Г.А. Амицба, Т.Г. Папуашвили, *Из истории совместной борьбы грузин и абхазов против иноземных завоевателей (VI-VIII вв.)* (Тбилиси, 1985).

¹⁰⁶ იქვე, 5, 50-91.

¹⁰⁷ ჯ. გვასალია, წანართა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, მოამბე, 59, 3 (1970); მისივე, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისთვის, მაცნე: ისტორიის სერია, №2, (1972), 30-44; მისივე, არაგვის კარი (დარიალი), ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან (თბილისი, 1976), 144-150;

¹⁰⁸ ჯ. გვასალია, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, II (თბილისი, 1977).

¹⁰⁹ ივ. სურგულაძე, კახეთის სუვერენის შესახებ IX-X საუკუნეებში („მატიანე ქართლისას“ ავტორისა და ვახუშტის ცნობების მიხედვით), მაცნე: ისტორიის სერია, 2 (1978), 142-147.

ნაწილი, რომელიც ამ მცირე მოცულობის სტატიაშია მოცემული მიუღებელია. მათ შორისაა: 1) არ არის მისაღები მოსაზრება, თითქოს, გრიგოლის დამხმარე წანარები და მთიულეები, რომელიც, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, მას „შველიან“, გარეშე ძალა იყოს.¹¹⁰ წანარებისა და მთიულეების გრიგოლის დაქვემდებარებაში ყოფნა წყაროში კარგადაა გამოკვეთილი, იმით, რომ ისინი აშოტ მეფის წინააღმდეგ გრიგოლ მთავარს ემხრობიან. ტერმინი „შველა“ არ შეიძლება გახდეს საწინააღმდეგოს მტკიცების საფუძველი, ვინაიდან ამ შემთხვევაში წანარეთი და მთიულეთი, რაღაც ცალკე პოლიტიკურ ორგანიზმად უნდა წარმოვიდგინოთ, რაც სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით წარმოუდგენელია; 2) ქორეპისკოპოსობა არ შეიძლება იყოს გარდაბანში შექმნილი,¹¹¹ ვინაიდან გარდაბნის ტერიტორიაზე არსებობდა საეპისკოპოსო კათედრა, შესაბამისად, ამ ტერიტორიაზე ქორეპისკოპოსობის არსებობას საფუძველი არა აქვს; 3) თომა არწრუნის ცნობებში წანართა შესახებ, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოს ეხება, ვფიქრობ, ასევე არ უნდა იყოს სადავო. სხვა შემთხვევაში უნდა დაეუშვათ წანარეთის ცალკე არსებობა, რასაც არცერთი წყარო არ ადასტურებს. წანარნი ყოველთვის მოიხსენიებიან კახეთის ან ქართლის მოსახლეობის გვერდით ანდაც მათ კონტექსტში. ამასთან, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ცალკე არსებობას წანართა სახელმწიფო ისედაც ვერ შეძლება, საამისო რესურსი წანარეთში არ არსებობდა. სურგულაძის სხვა მოსაზრება, რომ გრიგოლი კახელი მთავარი იყო, ან არეგმნელთა დინასტია კახური წარმოშობისა გახლდათ, სრულიად მისაღებია და ისტორიულ წყაროშიც კარგად არის გამოკვეთილი.

როინ მეტრეველი ავტორია მონოგრაფიისა დავით IV აღმაშენებლის შესახებ. წიგნში ასახულია დავითის ბრძოლა კახეთ-ჰერეთის შემოერთებისთვის, კახეთის მეფის მომხრე დიდებულთა წინააღმდეგ მიმართული ღონისძიებები და სხვა საინტერესო საკითხები.¹¹² უფრო ადრე გამოიცა კიდევ ერთი მონოგრაფია, რომელშიც XI-XII საუკუნეების შიდაპოლიტიკური დაპირისპირებაა აღწერილი, მათ შორის ზემოთ თქმული საკითხები.¹¹³ რ. მეტრეველი (ჯ. სამუშიასთან ერთად) ავტორია საქართველოს მეფე გიორგი II-ის შესახებ არსებული ნარკვევისა, რომელშიც გიორგის ურთიერთობაა ასახული კახეთ-ჰერეთის სამეფოსთან.¹¹⁴

აღექსანდრე აბდლაძე ავტორია ვრცელი მონოგრაფიისა, რომელიც IX-XI საუკუნეების ამიერკავკასიის ქვეყნების ურთიერთობას შეეხება. ავტორი უპირატესად სომხური საისტორიო წყაროების ანალიზის ფონზე წარმოგვიდგენს კახეთისა და მისი მეზობელი ქვეყნების ურთიერთობის საინტერესო დეტალებს.¹¹⁵

¹¹⁰ იქვე, 142-143.

¹¹¹ იქვე, 147.

¹¹² რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი: ეპოქის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკურ-კულტურული ისტორიის მიმოხილვა (თბილისი, 1986), 72-113.

¹¹³ რ. მეტრეველი, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (თბილისი, 1973).

¹¹⁴ რ. მეტრეველი, ჯ. სამუშია, მეფეთა მეფე გიორგი II: XI საუკუნის 70-80-იანი წლების საქართველოს პოლიტიკური ისტორია (თბილისი, 2003), 118-128.

¹¹⁵ აღ. აბდლაძე, ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში (თბილისი, 1988).

ბენიამინ სილაგაძის მონოგრაფია ქართულ-არაბულ ურთიერთობებს ეხება.¹¹⁶ ამ კუთხით მას მოცემული აქვს არაბული წყაროების ანალიზი, ხოლო მათზე დაყრდნობით არაბთა ბრძოლა წანართა წინააღმდეგ, ასევე ხალიფატის ცალკეული სარდლების საქართველოში ღაშქრობის ისტორია.

ზურაბ პაპასქირი თავის რამდენიმე მონოგრაფიაში შეეხო კახეთის საქორეპის-კოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ისტორიის იმ ასპექტებს, რაც, უპირატესად, ბაგრატიონთა სამეფო სახლთან მათ კავშირს ეხება. მათ შორის ორი X-XI საუკუნეებს შეეხება,¹¹⁷ ხოლო სტატიების ორი კრებული ცალკეულ საკითხებს, რომელთა შორისაა: ბაგრატიონთა მოღვაწეობა, VIII საუკუნის დიპლომატია, საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება X-XI საუკუნეთა მიჯნაზე, ბიზანტია და ქართული სამყარო IX-XI საუკუნეებში და სხვ.¹¹⁸

გურამ მაისურაძე ავტორია ნაშრომისა, რომლის სათაურია „ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში“. ¹¹⁹ წიგნში ფართოდაა განხილული ქართულ-სომხური ურთიერთობა არაბთა ექსპანსიის პერიოდში.¹²⁰ ავტორის აზრით, VII-IX საუკუნეები არაბთა ბატონობის პერიოდია კავკასიაში, შესაბამისად, ქართველთა და სომეხთა ურთიერთობა არაბთა ექსპანსიის პრიზმაშია განხილული. ამ კუთხით იგნორირებულია ბიზანტია და ხაზარეთი, რომლებიც, ასევე, სერიოზულ ძალას წარმოადგენდნენ აღნიშნული პერიოდის კავკასიაში. ამის მიუხედავად გურამ მაისურაძე სამართლიანად ასკვნის, რომ არაბთა მფლობელობა ქართლში თავისი მასშტაბებით უფრო შეზღუდული იყო, ვიდრე სომხეთში,¹²¹ მაგრამ სომხური ისტორიოგრაფიის კრიტიკა არაბულ არმენიის ქრისტიანულ მოსახლეობაში სომხური ელიტის წამყვანი როლის შესახებ,¹²² ვფიქრობ, არაა ბოლომდე არგუმენტირებული. არაბთა სახალიფო ცდილობდა ძლიერი დასაყრდენი შეექმნა სომეხების სახით კავკასიის ქრისტიანულ მოსახლეობაში, შესაბამისად, პრივილეგია, რომელსაც ხალიფატის რეჟიმი სომეხ იშხანს აძლევდა სრულებითაც არაა გასაკვირი, სხვა საქმეა რამდენად ექვემდებარებოდნენ ქართველი ერისთავები სომხეთის იშხანს, ან, თუნდაც, ხალიფას. ასევე ვერ გავიზიარებ მოსაზრებას ქართლში არაბთა ბატონობის ლიკვიდაციის შესახებ IX საუკუნის შუა წლებში. ჩვენს ნაშრომში, ვფიქრობ, გარკვევით არის ნაჩვენები, რომ თვით მერვე საუკუნის საქართვე-

¹¹⁶ ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში* (თბილისი, 1991).

¹¹⁷ ზ. პაპასქირი, *ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი* (თბილისი, 1990); მისივე, *შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე: საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა XI ს. 60-80-იან წლებში* (თბილისი, 1991).

¹¹⁸ ზ. პაპასქირი, და აღმოცისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე (თბილისი, 2009), 116-209; მისივე, *საქართველო: ისტორიული წარსული და თანამედროვეობა* (თბილისი, 2016), 45-75, 170-240, 262-308.

¹¹⁹ გ. მაისურაძე, *ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში* (თბილისი, 2002).

¹²⁰ იქვე, 76-123.

¹²¹ იქვე, 107.

¹²² იქვე, 109-112.

ლოშიც კი არაბთა გავლენა სუსტი იყო.¹²³ ამის მიუხედავად, გურამ მაისურაძე საინტერესოდ განიხილავს ქართულ-სომხური ურთიერთობების მთელ რიგ დეტალებს და VII-IX საუკუნეებში არსებული ვითარების ორიგინალური ანალიზი აქვს წარმოდგენილი. იმავე ნაშრომში ნაჩვენებია ქართულ-სომხურ-ბიზანტიური ურთიერთობა IX-X საუკუნეებში, რომელიც, ავტორის აზრით, ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენის განახლების პერიოდია კავკასიაში, ყურადღება გამახვილებულია პერეთის ისტორიის საკითხებზე.¹²⁴ გურამ მაისურაძე, ასევე, ავტორია რამდენიმე სხვა მონოგრაფიისა ქართულ-სომხური ურთიერთობების შესახებ, ამათგან ყველაზე ადრე დაწერილი გვიანდელ პერიოდს ეხება, თუმცა ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის სოციალური ვითარება პირველ თავში მოკლდაა მიმოხილული;¹²⁵ კიდევ ერთი ნაშრომი ეხება სომხურ მოსახლეობას საქართველოში,¹²⁶ ხოლო ყველაზე გვიან გამოცემული – ისტორიოგრაფიას.¹²⁷ ბოლო სამ მონოგრაფიაში კახეთ-პერეთის ვითარება, ზოგადად, საქართველოს კონტექსტში შეგვიძლია წამოვიდგინოთ, ვინაიდან მათში ცალკე აღებული კახეთის პოლიტიკური ისტორია არაა დამუშავებული.

გივი წულაია გახლავთ ჯუანშერ ჯუანშერიანის რუსულ ენაზე მთარგმნელი და ამავე ისტორიული წყაროს კომენტატორი.¹²⁸ ავტორი თავისი პირველი გამოცემის შესავალში ჯუანშერს, წინამორბედი ისტორიკოსების გავლენით, XI საუკუნის მემბტიანედ მიიჩნევს, განხილული აქვს ჯუანშერის წყაროები, ნაშრომი დაფიქსირებული ისტორიული მოვლენები შეჯერებულია სხვა ისტორიულ ძეგლთა მონაცემებს და ა.შ. გივი წულაია, ჯუანშერის თხზულებაში დაფიქსირებული წინასწარმეტყველებების მიხედვით, თვლის, რომ ნაწარმოები დაიწერა *post eventum* ანუ აღწერილი მოვლენების შემდეგ, რითაც იზიარებს სხვა ისტორიკოსთა თვალსაზრისს.

¹²³ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია* (თბილისი, 2020), 62-226; ლ. თავაძე, არმია VIII საუკუნის საქართველოში, *საისტორიო კრებული*, 8 (2021), 213-259. უკანასკნელში, რომელშიც მერვე საუკუნის სამხედრო ვითარებაა შესწავლილი, ნაჩვენებია საქართველოსა თუ ქართული პოლიტიკური ერთეულების სამხედრო რესურსი. აქვე, მკითხველს ვთხოვ გაითვალისწინოს, რომ სტატიის დაწერის დროს არ გვქონდა აღ-იაკუბის ბოლო აკადემიური გამოცემა, რომელიც მსოფლიოს წამყვანი ორიენტალისტების მიერ არის შესრულებული. მასში ცხადად ჩანს, რომ აღ-იაკუბი წანართა სამხედრო ძალას 16 ათასი მეომრით განსაზღვრავს. ასევე, გამოგონა გაგვეთვალისწინებინა „დავითის და კოსტანტინეს წამების“ სვინაქსარული რედაქციის ცნობა, რომლის მიხედვით, არგვეთის მთავართა ჯარი ათას სამასოცდაათი მეომრისგან შედგებოდა, რაც მეტ-ნაკლებად ემთხვევა არგვეთის სამხედრო ძალის რაოდენობას, რაც ზემოხსენებულ სტატიაში გვაქვს განსაზღვრული, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1106; წამებაი დავით და კოსტანტინესი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, IV: სვინაქსარული რედაქციები, გამოსაცემად მოამზადა ე. გაბიაშვილმა (თბილისი, 1968), 359-360.

¹²⁴ გ. მაისურაძე, *ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში*, 124-162.

¹²⁵ გ. მაისურაძე, *ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში* (თბილისი, 1982), 28-76.

¹²⁶ გ. მაისურაძე, *საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები* (თბილისი, 1999).

¹²⁷ გ. მაისურაძე, *ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან* (თბილისი, 2008).

¹²⁸ Джуаншпер Джуаншериани, *Жизнь Вахтанга Горгасала*, пер. Г.В. Пулая (Тбилиси, 1986); Джуаншпер Джуаншериани, *Жизнь Вахтанга Горгасала*, пер. Г.В. Пулая, *Картлис цховреба (История Грузии)*, ред. Р. Метревели (Тбилиси, 2008), 75-133.

ლელა პატარიძე იკვლევდა ქართული ისტორიული და პაგიოგრაფიული ძეგლების კულტურულ და იდეოლოგიურ კონტექსტს. ამ კუთხით ერთ-ერთი პირველი ნაშრომი „წმინდა ნინოს ცხოვრებას“ მიეძღვნა.¹²⁹ იგივე ტექსტი „ქართლის ცხოვრებაში“ შემაჯავალ თხზულებებთან ერთად განხილულია კიდევ ერთ მონოგრაფიაში, რომელიც ავტორის გარდაცვალების წელს გამოქვეყნდა.¹³⁰ ჩვენთვის საინტერესოა ამ უკანასკნელის მეოთხე თავი, რომელშიც ავტორი განიხილავს არჩილ II-ის ზეობის პერიოდის ცნობებს, რომელიც ჯუანშერის ნაწარმოებშია დაცული. ლელა პატარიძე ამ ცნობებს, სხვა ისტორიკოსთა მსგავსად, „არჩილის ცხოვრებაში“ აერთიანებს და, ფაქტობრივად, დამოუკიდებელი მატრიანეს სახით განიხილავს.¹³¹ ავტორმა თავის ნაშრომში კარგად აჩვენა ჯუანშერისეული არჩილის პერიოდის ისტორიის იდეოლოგიური მხარე, რომელშიც ქართლის სამეფო ოჯახი და ერისთავთა სახლები ძალაუფლების ლეგიტიმაციისთვის ხოსროიანთა პერიოდის პოლიტიკური აზროვნებით ხელმძღვანელობენ, რაც არ შეიძლება იყოს VIII საუკუნეზე გვიანდელი.¹³² ამავე მონაკვეთის ბოლო ნაწილი ისტორიული სინამდვილის ასახვას ეხება ე.წ. არჩილის ცხოვრებაში,¹³³ ანუ ჯუანშერის თხზულების დასკვნით მონაკვეთში. ამ შემთხვევაში ავტორი სხვა ისტორიკოსთა (გ. აბრამიშვილი; ვ. გოილაძე) ფაქტოლოგიური და ქრონოლოგიური რეკონსტრუქციის გავლენის ქვეშ ექცევა და საუბრობს მეფისა და ერისმთავრის ხელისუფლების დაპირისპირებაზე. არჩილი და მისი ერისთავები პროარაბულ ძალად არიან გამოყვანილი, ხოლო სტეფანოზ III ერისმთავარი – პრობიზანტიურად, რაც, ბუნებრივია, არ არის მართებული და არც ჯუანშერის ტექსტს ეთანხმება, რომლის მიხედვით, არჩილის ხელისუფლება შეზღუდული იყო მხოლოდ სარკინოზთა მიერ, მაგრამ მას უკლებლივ ყველა ერისთავი ემორჩილება. ერისთავთა ურჩობა და მთავართა შორის დაპირისპირება მხოლოდ არჩილის დაღუპვის შემდეგ ხდება.

ქეთევან ქუთათელაძის შრომები, უპირატესად, ქვემო ქართლის ისტორიის საკითხებს მიეძღვნა. მათ შორისაა IX-XI საუკუნეების ვითარების აღწერილობაც, რომელშიც ჩვენს ყურადღებას იქცევს ამავე სივრცეში არსებული პოლიტიკური ერთეულების ურთიერთობა კახეთ-ჰერეთის მმართველებთან, ასევე ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო დინასტიის წარსული.¹³⁴

¹²⁹ ლ. პატარიძე, *ცხოვრება წმიდისი ნინოისი (ქართლის გაქრისტიანების კულტურულ-ისტორიული საკითხები)* (თბილისი, 1993).

¹³⁰ ლ. პატარიძე, *პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი IV-VIII სს-ის ქართულ ერთობაში: „ქართლის ცხოვრების“ სამყარო* (თბილისი, 2009).

¹³¹ იქვე, 67-71.

¹³² იქვე, 72-99.

¹³³ იქვე, 99-104.

¹³⁴ ქ. ქუთათელაძე, ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს კვირიკიან მეფეთა სახელწოდებები და ტიტულატურა, *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, 156, № 1 (1997), 186-191; მისივე, ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის I ნახევარში, *დმანისი*, II (2000); მისივე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები (ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო; ორბელთა გვარის ისტორია)* (თბილისი, 2001), 61-152. ავტორი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე მდებარე სომეხი კვირიკიან-ბაგრატიუნთა სამეფოს „ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს“ უწოდებს, როგორც ეს ქართული და სომხური ისტორიოგრაფიის გარკვეულ წრეებშია დამკვიდრებული სომხური წყაროების გავლენით. ჩვენ უფრო მისაღებად ვცანით ქართული წყაროების მიხედვით შემოღებული ფორმა, „ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო“, რომელიც დამკვიდრებულია ქართველ ისტორიკოსთა სხვა ნაწილში.

ჯაბა სამუშიას შრომები უმთავრესად IX-XI საუკუნეების საქართველოს ისტორიას ეხება, რომელშიც გარკვეული ადგილი უკავია კახეთ-ჰერეთის სამეფოსა და ბაგრატიონთა სამეფო სახლის კავშირ-ურთიერთობას – ბრძოლას ჰეგემონობისთვის, დიპლომატიურ მოლაპარაკებებს, სამხედრო კავშირებსა და სხვ. ავტორის შრომების ერთი ნაწილი წარმოდგენილია სტატიათა კრებულებში,¹³⁵ ხოლო დანარჩენი ბაგრატიონთა დინასტიის მეფეთა ბიოგრაფიებში.¹³⁶

დავით ლოსაბერიძეს შესრულებული აქვს კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა მოკლე ბიოგრაფიული მიმოხილვა, რომელიც, უპირატესად, ვახუშტის ნაწარმოებს ეყრდნობა. გამოყენებულია ასევე მ. ლორთქიფანიძისა და თ. პაპუაშვილის შრომებიც. ნაშრომში მეფეთა და ქორეპისკოპოსთა ბიოგრაფიები ძალიან მოკლე და ენციკლოპედიური სახისაა, ხოლო ავტორი თხრობისას, უპირატესად, ვახუშტი ბაგრატიონს მიუყვება.¹³⁷ ამგვარი სახის ნაშრომები სხვადაა, მაგრამ ყველა მათგანი აკადემიური თვალსაზრისით გამოუსადეგარია და მხოლოდ ენციკლოპედიური და სამეცნიერო-პოპულარული გამოცემის დატვირთვა აქვს.

ირაკლი ფაღავას ნაშრომები ჩვენთვის საინტერესოა კახეთის და კახეთ-ჰერეთის ნუმიზმატიკური მემკვიდრეობის შესწავლის კუთხით. ამ საკითხთან დაკავშირებით მას გამოცემული აქვს რამდენიმე სტატია, რომლებშიც, ძირითადად, განხილულია XI საუკუნის საფასე.¹³⁸ ავტორი ბოლო დროს დაინტერესდა ქართველ მეფეთა ტიტულატურის შესწავლის საკითხით, მათ შორის ერთი სტატია მიუძღვნა კახეთ-ჰერეთის მეფეთა წოდებულებას, ხოლო სხვა, ორი ნაწილად წარმოდგენილი ვრცელი წერილი, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურას.¹³⁹

უცხოელ ავტორთა ნაშრომები ჩვენთვის საინტერესო საკითხების შესახებ ძირითადად ფრანგულ, ინგლისურ და რუსულ ენებზე შეიქმნა. საქართველოს

¹³⁵ ჯ. სამუშია, *ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან*, I (თბილისი, 1999), 65-69; მისივე, *საქართველოს სამხედრო ისტორია* (თბილისი, 2017), 93-159.

¹³⁶ ჯ. სამუშია, *ბაგრატ III* (თბილისი, 2012), 98-111; მისივე, *ბაგრატ IV* (თბილისი, 2018); მისივე, *გიორგი I* (თბილისი, 2019); მისივე, *აშოტ კურაპალატი* (თბილისი, 2020); მისივე, *დავით III კურაპალატი* (თბილისი, 2020).

¹³⁷ დ. ლოსაბერიძე, კახეთის ქორეპისკოპოსები, *საქართველოს მეფეები*, რედ. მ. ლორთქიფანიძე და რ. მეტრეველი (თბილისი, 2007), 77-93.

¹³⁸ ირ. ფაღავა, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.)*, სადისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილია ილიას უნივერსიტეტის ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად (თბილისი, 2015); მისივე, საქართველოს გაერთიანება და ნუმიზმატიკური ევოლუციის ექტორები, 247-270; მისივე, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს საფასის ქრისტიანულ-ისლამური ისტორია (დასავლურ-ქართულ სამონეტო ემისიებთან შედარებით ანალიზი), *საქართველო ისლამისა და ქრისტიანობის გზაჯვარედინზე – კონფერენციის თეზისები* (თბილისი, 2019), 10-18; D. Alexanyan, I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti, 326-337; I. Paghava, Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti Kingdom, <https://www.academia.edu/>; И.К. Пагава, Уникальные унизматические памятники истории Грузии XI века (новые данные о монетных эмиссиях Квирикe III Великого), <https://www.academia.edu/>.

¹³⁹ ირ. ფაღავა, სამ განზომილებაში მოღვაწე: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, *ქრონოსი*, 1 (2020), 45-79; მისივე, სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება: ნაწილი I, *საისტორიო კრებული*, 7 (2019), 227-266; მისივე, სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება: ნაწილი II, *საისტორიო კრებული*, 8 (2021), 356-449.

ისტორიის მთელი რიგი საკითხების მეცნიერული შესწავლა მარი ბროსეს სახელს უკავშირდება. მან ძირითადად პოლიტიკური ისტორიის საკითხების დამუშავება დაიწყო, რაც შემდეგ სხვა მკვლევრებმაც გააგრძელეს, მათ შორის კირილ თუმანოვმა, რომელმაც პოლიტიკური ისტორია უფრო სიღრმისეულად შეისწავლა და კავკასიის ქვეყნების გენეალოგიის კვლევას მისცა დასაბამი. პამლეტ მკრტუმიანი კი იყო უცხოელთა შორის პირველი, რომელმაც კახეთ-ჰერეთის ისტორიას სპეციალური ყურადღება მიაქცია. არამ ტერ-დევონდიანი და არსენ შაჰინიანი კი საქართველოს ისტორიას უფრო კავკასიის ისტორიის კონტექსტში ეხებიან.

მარი ბროსეს (1802-1880) ნათარგმნი და შესწავლილი აქვს მთელი რიგი ქართული ისტორიული წყაროები ფრანგულ ენაზე.¹⁴⁰ ბროსე თავისი მოღვაწეობის პერიოდშივე იპყრობდა ქართველთა ყურადღებას, რის შედეგიც იყო მისი რუსულ ენაზე დაწერილი ნაშრომის ქართული თარგმანი და გამოცემა, ავტორის გარდაცვალებიდან საკმაოდ მაღელ.¹⁴¹ აღნიშნული ნაშრომი ბროსეს სამეცნიერო მემკვიდრეობის ერთგვარი შეჯამებაა სამეცნიერო აპარატის გარეშე, რომელიც თავის ფრანგულ ენაზე დაწერილ ნაშრომებში აქვს მოცემული. მასში ჩვენთვის საინტერესო პერიოდი ვრცლად არის განხილული, სადაც კახეთის პოლიტიკურ ისტორიაზეც არის გამახვილებული ყურადღება.¹⁴² თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ივანე ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის“ გამოცემამდე მარი ბროსეს შრომები, საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით, ყველაზე ღირებული სამეცნიერო კვლევაა. მიუხედავად, ისტორიულ წყაროთა კრიტიკული განხილვისა და შეჯერებისა, რიგ შემთხვევებში ბროსეს ნაშრომებს აკლია კრიტიკული ანალიზი, მაგრამ იმის გათვალისწინებით თუ რა როდენობის წყაროებს იყენებს მკვლევარი ქართული მონაცემების შესავსებად, სრულებით არ არის გასაკვირი გარკვეული ხარვეზების არსებობა. ამგვარად, მარი ბროსეს ქართველოლოგიური შრომები დღემდე არ ჰკარგავს აქტუალობასა და მნიშვნელობას.

იოსებ მარკვარტი გახლდათ ცნობილი გერმანელი ისტორიკოსი, აღმოსავლეთმცოდნე. ის იყო პირველი, ვინც დეტალურად შეისწავლა წანართა საკითხი და დაასკვნა აღმოსავლურ და სომხურ წყაროებში მოხსენიებული წანართა პოლიტიკური გაერთიანების იგივეობა კახეთის საქორეპიკოპოსოსთან.¹⁴³ მარკვარტის შრომაში IX-X საუკუნის საქართველოს და, ზოგადად, კავკასიის ისტორიის არაერთი საკითხია განხილული. თავისი სიძველის მიუხედავად აღნიშნული სამეცნიერო ნაშრომი დღესაც არ ჰკარგავს აქტუალობასა და მნიშვნელობას.

¹⁴⁰ M.-F. Brosset, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*: vol. 1 *Histoire Ancienne, Jusqu'en 1469 de J.-C.* (St.-Péterbourg, 1849); idem, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848* (St.-Péterbourg, 1850); idem, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C.* (St.-Péterbourg, 1851); idem, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle: Introduction et Tables des matières* (St.-Péterbourg, 1858).

¹⁴¹ მ. ბროსეს, *საქართველოს ისტორია (ნაწილი პირველი – მეფეთა და მთავართა გენეალოგიითა და ხრონოლოგიით)*, სიმ. დოღობერიძის თარგმანი და ნიკ. დოღობერიძის გამოცემა (ტფილისი, 1895).

¹⁴² იქვე, 107-150.

¹⁴³ J. Marquart, *Osteuropäische Und Ostasiatische Streifzüge* (Leipzig, 1903), 409-413.

კირილ თუმანოვი (1913-1997) არის ავტორი ისეთი ცნობილი ნაწარმოებისა როგორიცაა „ქრისტიანული კავკასიის ისტორიის შესწავლა“.¹⁴⁴ მასში შესწავლილია ქრისტიანული აღბანეთის, არმენიისა და იბერიის სოციალური ვითარება და ამავე ქვეყნების მმართველი ელიტის მდგომარეობა X საუკუნის ჩათვლით, მოცემულია გენეალოგიური ტაბულები და რუკები. გენეალოგიაზე ამავე მკვლევარმა მუშაობა თავისი ცხოვრების ბოლო წლებშიც გააგრძელა, რომელშიც უფრო დეტალურად აქვს მოცემული კავკასიის მმართველი დინასტიების გენეალოგიის საკითხები.¹⁴⁵

სტივენ პაროლდ რაპ უმცროსი თანამედროვე ამერიკელი მკვლევარია, რომელიც თავისი წინამორბედის კირილ თუმანოვის მსგავსად აგრძელებს საქართველოს ისტორიის მრავალ საინტერესო საკითხზე მუშაობას. ს. რაპის ნაშრომებს შორის გამორჩეულია მისი დისერტაცია,¹⁴⁶ რომელიც გარდა იმისა, რომ ვრცლად წარმოგვიდგენს ქართულ ისტორიოგრაფიას, მიმოიხილავს წყაროთმცოდნეობისა და ისტორიოგრაფიის მთელ რიგ საკითხებს. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის უფრო საინტერესოა დისერტაციის მეორე ნაწილი, რომელშიც მკვლევარს ბაგრატიონთა პერიოდი აქვს განხილული.¹⁴⁷ ავტორი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ბაგრატიონთა პერიოდის იდეოლოგიას, რაც სერიოზულ გავლენას ახდენდა ისტორიულ მწერლობაზე.¹⁴⁸ ამას გარდა განხილულია ბაგრატიონთა დინასტიის გენეზისი, პოლიტიკური, ინსტიტუციური, სამართლის, ნუმიზმატიკის, ეკლესიის ისტორიის საკითხები და სხვ.¹⁴⁹ დისერტაციის პრობლემატიკის გადამუშავებული, მაგრამ უფრო მოკლე ნარატივი გამოქვეყნებულია მონოგრაფიის სახით.¹⁵⁰

ჰამლეტ მკრტუმიანი სომხეთში მოღვაწე მეცნიერი გახლდათ, რომელმაც თავისი სამეცნიერო საქმიანობა მნიშვნელოვანწილად კახეთის ისტორიის ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის შესწავლას დაუთმო. ამ კუთხით მას გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე სტატია და მონოგრაფია.¹⁵¹ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მისი მონოგრაფია, რომელშიც შესწავლილია კახეთის ადმინისტრაციული მოწყობა, მოსახლეობა, ეკონომიკა და პოლიტიკური ისტორია. ავტორი ყურადღებას უთმობს დარიალის საკითხს ქართულ-არაბულ ურთიერთობებში, წანართა ბრძოლას ხალიფატის წინააღმდეგ და ქორეპისკოპოსის ტიტულის წარმოქმნას, ხოლო ყველაფერი ამის ფონზე მოცემულია კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბების ისტორია. ამის შემდეგ დეტალურადაა განხილული კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და

¹⁴⁴ C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Georgetown University Press, 1963).

¹⁴⁵ C. Toumanoff, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: tables généalogiques et chronologiques* (Rome, 1990). ეს ნაშრომი ჩვენთვის არაა ხელმისაწვდომი.

¹⁴⁶ S.H. Rapp Jr., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Architects of the Written Georgian Past*, dissertation (University of Michigan, 1997).

¹⁴⁷ იქვე, 480-706.

¹⁴⁸ 480-498.

¹⁴⁹ იქვე, 512-688.

¹⁵⁰ S.H. Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts* (Louvain, 2003).

¹⁵¹ Г(А).Г. Мкртумян, К вопросу об образовании феодального княжества Кахетии, *Պատմա-քաղաքագիտական հանդես*, 1 (1972), 230-234; его же, Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами, *Պատմա-քաղաքագիտական հանդես*, 2 (1975), 209-214; его же, Царство Кахети-Эрети и армяно-грузинские отношения (XI в.-начало XII в.), *Լրագիր Հայաստանական Գիտությունների*, № 11 (1981), 95-105; его же, *Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией* (Ереван, 1983).

კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორია. ავტორი წარმატებით იყენებს ქართველ და სომეხ ისტორიკოსთა შრომებსაც მოცემული საკითხის კვლევისას. ბოლოში მოცემულია დავით აღმაშენებლის მიერ კახეთ-ჰერეთის დაკავების ისტორია და დასკვნა, რომელიც მოკლეა და აქცენტირდება ქართულ-სომხური ურთიერთობების მშვიდობიან ხასიათზე, საერთო ინტერესებსა და აქტუალობაზე. ზოგადად, ნაშრომი გამორჩეულია როგორც ისტორიოგრაფიული ექსკურსით, რომელშიც, ძირითადად, მიმოხილულია ქართული, სომხური და რუსული ისტორიოგრაფია, ასევე ქართულ-სომხური ურთიერთობის დეტალური ანალიზით. ჰამლეტ მერტუმიანის წიგნი დღემდე რჩება უცხოურ ენაზე შესრულებულ ერთადერთ ნაშრომად, რომელშიც კახეთის საქორებისკოპოსოსა და მისი პოლიტიკური გაგრძელების, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს პოლიტიკური ისტორია მონოგრაფიული სახით არის წარმოდგენილი.

არამ ტერ-ღევონდიანის (1928-1988) ნაშრომი „სომხეთი და არაბთა ხალიფატი“ VII-IX საუკუნეების ისტორიის მომცველი საინტერესო ნაშრომია, რომელშიც პირველად კომპლექსურად იქნა განხილული არაბთა ადმინისტრაციული სისტემა კავკასიაში და არაბული არმენიის პროვინციის ამირათა პოლიტიკა კავკასიის ქვეყნების მიმართ სომხეთზე აქცენტით.¹⁵² ამაზე ადრე გამოიცა „არაბული სამეიროები ბაგრატუნთა სომხეთში“, რომელიც მალევე ითარგმნა ინგლისურ ენაზე ნინა გასიანის მიერ.¹⁵³ სწორედ ამ თარგმანს ვიყენებთ ჩვენ, რომელშიც სხვადასხვა მუსლიმური გაერთიანებების მატანება გადმოცემული სომხეთის ისტორიის კონტექსტში. არამ ტერ-ღევონდიანს, ასევე დაბეჭდილი აქვს სხვა მრავალი ნაშრომი, რომელიც ზემოთ ხსენებულ საკითხებს ეხება, მაგრამ მათი დიდი ნაწილი სომხურ ენაზეა. თუმცადა, ვფიქრობ, ტერ-ღევონდიანის ნაშრომებს შორის ყველაზე გამორჩეული მაინც „სომხეთი და არაბთა ხალიფატი“, რომელშიც მრავალი საინტერესო საკითხია განხილული, ხოლო მათ შორის მოცემულია ხალიფას მოხელეთა ვრცელი სია კავკასიაში, რომელიც, მეტ-ნაკლებად სრულყოფილი სახით, ერთ-ერთი პირველი ტერ-ღევონდიანმა დააღადა.

კარენ იუზბაშიანი (1927-2009) გახლავთ კიდევ ერთი სომეხი ისტორიკოსი, რომელმაც, ასევე შეისწავლა სომხეთის პოლიტიკური ისტორია, ოღონდ, ამჯერად, IX-XI საუკუნეების შესახებ და ისიც ბიზანტიაზე აქცენტით.¹⁵⁴ იუზბაშიანის მონოგრაფიაში დიდი ადგილი ეთმობა სომხური სამეფო-სამთავროების ბიზანტიის იმპერიასთან ურთიერთობასა და ამავე საუკუნეებში მიმდინარე საერთაშორისო პროცესებს. წიგნში გარკვეული ადგილი უკავია საქართველოს თემატიკასაც, კერძოდ ქართველ ბაგრატიონთა მოღვაწეობას, იბერიის თემას საკითხს, საქართველო-სომხეთ-ბიზანტიის პოლიტიკურ ურთიერთობებსა და სხვა საგულისხმო პრობლემებს.

არსენ შაჰინიანი ჩვენი დროის რუსეთში მოღვაწე სომეხი ისტორიკოსია, რომელიც არაბთა კავკასიური პოლიტიკის შესწავლითაა დაკავებული აქცენტით სომხეთზე. ამ კუთხით მნიშვნელოვანია მისი ნაშრომი „სომხეთი და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნები: ბიზანტიურ-ირანული და არაბული ძალაუფლების პირობებში“,

¹⁵² А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат* (Ереван, 1977).

¹⁵³ A. Ter-Ghewondyan Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, trans. by N.G. Gasoian (Lisbon, 1976).

¹⁵⁴ К.Н. Юзбашян, *Армянские государства эпохи багратидов и Византия IX-XI вв.* (Москва, 1988).

რომელშიც სხვა პერიოდთან ერთად VIII-IX საუკუნეების პოლიტიკური ვითარება-ცაა განხილული.¹⁵⁵ მონოგრაფიაში მრავალი საინტერესო თემაა წარმოდგენილი, მათ შორისაა ქართული ქვეყნების სომხეთისა და ხალიფატის მმართველ ელიტასთან ურთიერთობა. მასვე დაწერილი აქვს „ადრე შუა საუკუნეების სომხეთისა და სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების გეოგრაფია“, რომელშიც კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხებია განხილული ძირითადად სომხურ მასალაზე დაყრდნობით.¹⁵⁶ IX საუკუნის არაბ ავტორთა ცნობები კავკასიის შესახებ არსენ შაჰინიანის უკანასკნელ დროს გამოცემულ მონოგრაფიაშია თავმოყრილი. წიგნში VIII-IX საუკუნეების ავთენტური არაბული წყაროების ცნობების რუსული თარგმანი და მთარგმნელის კომენტარებია წარმოდგენილი.¹⁵⁷

¹⁵⁵ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти* (Санкт-Петербург, 2011).

¹⁵⁶ А. Шагинян, *Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа* (Санкт-Петербург, 2014).

¹⁵⁷ А. Шагинян, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей* (Санкт-Петербург, 2018).

პროლოგი

კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისი

საქორეპისკოპოსო ქართულ სამყაროში სიცოცხლისუნარიან და ძლიერ პოლიტიკურ გაერთიანებას წარმოადგენდა. მან სამი საუკუნის განმავლობაში დიდი გავლენა მოახდინა კავკასიის რეგიონში არსებულ სიტუაციაზე. კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისი საქართველოში მიმდინარე რთული პოლიტიკური და საზოგადოებრივი ცვლილებების შედეგია. ვფიქრობ, საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნა VIII საუკუნეში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს უნდა დაეკავშიროთ, რაც ამავე ასწლეულის მიწურულს ქართლის სამეფოს გაყოფით დასრულდა. ჩვენი ნაშრომის აღნიშნული მონაკვეთი კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნის საკითხებს დაეთმობა. შევეცდებით გავარკვეოთ თუ რა გავლენა იქონია ამ ქვეყნის ჩამოყალიბებისა და რამ განაპირობა კახეთის ცალკე არსებობა და როგორ აღიქვამდა ქვეყნის მმართველი ელიტა სამართალმემკვიდრეობის საკითხს.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისი არაერთი ისტორიკოსის განსჯის საგანი გახდა. ისინი ამ გაერთიანების ჩამოყალიბებაში სხვადასხვა ფაქტორს გამოპოვებენ, მათ შორისაა: წანართა აქტიურობა, ადრე თითქოსდა ცალკე არსებული კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გაერთიანების როლი, არაბთა ბატონობის შესუსტება, ქართლის საერისმთავროს დაშლა და ა.შ.¹⁵⁸

¹⁵⁸ აღნიშნულ საკითხს ერთ-ერთი პირველი ყურადღება მიაქცია ვახუშტი ბაგრატიონმა. სწავლული ბატონიშვილის განცხადებით, ხოსროიანთა დამცრობის შემდეგ გრიგოლ მთავარი განდგა, რასაც შედეგად კახეთის სამთავროს ჩამოყალიბება მოჰყვა. მისი ცნობა ეყრდნობა „მატიანე ქართლისაჲს“. იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 524, 557. თუმცა, „მატიანე ქართლისაჲსში“ გრიგოლის განდგომა არ ჩანს. ვახუშტის ნდობას არ უცხადებს მარიამ ლორთქიფანიძე და წერს, რომ კახეთი წანარების მოთავეობით VIII ს-ის 50-70-იან წლებში არაბთა წინააღმდეგ გამოდის, რაც მათი ღმრთობით მალე სამთავროდ ჩამოყალიბდა. ავტორის აზრით, „წანარები კახეთის გაერთიანება-შემოტკიცებისათვისაც იღწვიან, რის შედეგად VIII ს. დასასრულსა და IX ს. დასაწყისში კახეთის გაერთიანება წანართა მოთავეობით და არაბთა უღლისგან განთავისუფლება მომხდარი ფაქტია“. იხ.: მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), რჩეული ნაწერები, 91; პამლუტ მკრტუმიანის მიხედვით, გრიგოლი წანართა გვაროვნული ზედაფენის წარმომადგენელი იყო, რომელიც კახეთში გაბატონდა, ხოლო წანარებმა გააერთიანეს ხალიფატის მოწინააღმდეგე მთიულეთის მოსახლეობა, ფაქტობრივად გაწმინდეს „სანარის“ (კახეთი და ჰერეთი) მხარე არაბებისაგან და კავკასიის ხალხთა შორის ერთ-ერთმა პირველებმა გამოაცხადეს დამოუკიდებლობა. იხ.: А.Г. Мкртумян, К вопросу об образовании феодального княжества Кахетии, 232; მკრტუმიანის მოსაზრებას, კახეთის სამთავროს ტომთა კავშირად წარმოდგენის შესახებ წანარებით სათავეში, რამაც ამ სახელმწიფოს გენეზისი გამოიწვია ქორეპისკოპოსის მეთაურობით, სრულიად სამართლიანად აკრიტიკებს თენგიზ პაპუაშვილი. იხ.: თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, 147. პაპუაშვილის მიხედვით, კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნას საკმაოდ ძველი ფესვები აქვს. ავტორმა აღნიშნული პროცესის დაწყება VI საუკუნის მიწურულთა დათარიღა, როდესაც ბაკურ მეფის შვილები კახეთში და ჰერეთში დარჩნენ და იქ გაბატონდნენ (იქვე, 127). მისი აზრით, კახეთის დამოუკიდებელი სამთავრო გრიგოლზე გაცილებით ადრე ჩამოყალიბდა (იქვე, 129), ხოლო ამ ადრეული სამთავროს მმართველად, რაც საქორეპისკოპოსოს წინამორბედი გახდა, არჩილს და მის მემკვიდრეებს თვლის (იქვე, 134-163). არჩილის და მისი მემკვიდრის კახეთის მთავრებად გამოცხადება არ არის პაპუაშვილის „მიგნება“. ამგვარი მცდარი თვალსაზრისი ქართულ ისტორიოგრაფიაში ერთ დროს გაბატონებულ მოსაზრებას ემყარება იმის შესახებ, თითქოს, ჯუანშერ ჯუანშერიანი არასანდო მემატიანე იყოს. შესაბამისად, ჯუანშერის ცნობა

ისტორიკოსთა მსჯელობა საქორეპისკოპოსოს გენეზისის შესახებ გვერდს ვერ უვლის ისეთი მნიშვნელოვანი საკითხის შესწავლას, როგორცაა ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის ჩამოყალიბება. შეიძლება ითქვას, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისის შესწავლა მათ სწორედ ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის კვლევით დაიწყო, რასაც არაერთი სტატია და გამოკვლევა მიეძღვნა.¹⁵⁹ ქორეპისკოპოსი, რომელიც კათალიკოსის ან ეპისკოპოსის მოადგილე იყო, თავდაპირველი სახით რელიგიური შინაარსის მქონე თანამდებობა გახლდათ.¹⁶⁰

ქორეპისკოპოსი ითავსებდა გარკვეულ საერო ხელისუფლებასაც, წარმოადგენდა კათალიკოსის დამხმარესა და მოადგილეს რეგიონებში, სადაც მას საეკლესიო წესების მეთვალყურეობა, რჯულის საქმის გარჩევა, დიაკონთა და უფრო დაბალი ჩინის სასულიერო პირთა დამტკიცება და სხვა საეკლესიო უფლება-მოვალეობები ჰქონდა შეთავსებული.¹⁶¹ როგორც კათალიკოსის წარმომადგენელს, მას დიდი ავტორიტეტი და გავლენა გააჩნდა, განსაკუთრებით, იმ მხარეში, სადაც ეპისკოპოსი არ იყო წარმოდგენილი.

წანარეთი წარმოდგენდა ქართლის ჩრდილოეთში მდებარე მხარეს, სადაც ცალკე არსებული ეპისკოპოსი არ არსებობდა. წანარეთში „მოქცევაჲ ქართლი-

არჩილ II ხოსროიანის საქართველოში მეფობის შესახებ არასარწმუნოდ ითვლებოდა. თუმცა ასეთი მიდგომა, როდესაც ჯუანშერის ცნობების ერთი ნაწილი ამავე ავტორებისთვის სანდოა, ხოლო მეორე, თითქოს, ვიღაც ინოვანტო ერისთავთა წრეში შექმნილი – არასანდო, მიუღებელია. პაპუაშვილი სწორია, როდესაც კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბების წინაპირობებს არჩილისა და ჯუანშერის მოღვაწეობას უკავშირებს, მაგრამ ცდება, როდესაც მათ კახეთის მთავრებს უწოდებს. ამის შემდეგ, პაპუაშვილი ვრცლად მსჯელობს გრიგოლის წარმომადგენლობის შესახებ, რომელსაც, პავლე ინგოროვას მსგავსად, სუსტი არგუმენტების მოშველიებით, უკავშირებს ბაგრატიონთა დინასტიას და მიიჩნევს, რომ წარმომადგენლობის გათვალისწინებით ის შესაფერისი კანდიდატი იყო კახეთის მთავრის ტახტზე (იქვე, 163-175). თუმცა, ის ცნობა (ჯუანშერის თხზულებიდან), რომლის მიხედვით პაპუაშვილი ბაგრატიონთა კახეთში გამოთავრებას ვარაუდობს, ეხება პერეთს და მასში ბაგრატიონთა კახეთში დამკვიდრებაზე არაფერია ნათქვამი. სუმბატ დავითის ძე კი, რომელიც ჯუანშერის ცნობას ემყარება, ისტორიულ რეალობას ამახინჯებს და არაა სანდო. ყველაფრის მიუხედავად, თენგიზ პაპუაშვილზე უფრო ვრცელი მსჯელობა კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნის შესახებ არავის აქვს, თუმცა მისი არაერთი მოსაზრება გადახედვას საჭიროებს. ჯონდო გვასალიას აზრით, გრიგოლი კახელი დიდებული იყო, ხოლო საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბებას გრიგოლის ძალაუფლების განვრცობას უკავშირებს. გვასალია, ასევე, სწორ შეფასებას იძლევა, როდესაც წერს შიდა ქართლის ჩრდილოეთი ნაწილის ხეობების სათავეებში არსებულ ერთიან საფორტიფიკაციო სისტემაზე, რასაც, პირობითად, „წანარულს“ უწოდებს, იხ.: ჯ. გვასალია, არაგვის კარი, 146-148. სამწუხაროდ, გვასალიას მსჯელობები ძალიან მოკლეა, მაგრამ უდავოდ გასათვალისწინებელი, ვინაიდან ერთიანი თავდაცვის სისტემა, რაზეც ის წერს, ფაქტობრივად, აერთიანებდა ქართლის საერისმთავროს მთელ ჩრდილოეთს, სადაც ხელისუფლება მეფე არჩილ II ხოსროიანის სახლის ხელში იყო (და არა წანართა), რაც, მოგვიანებით, გადავიდა გრიგოლის ხელში. ყველაფერ ამაზე შედარებით ვრცლად ქვემოთ ვისაუბრებთ.

¹⁵⁹ С. Какабадзе, О племени цанар, 100-104; ლ. მელიქსეთ-ბეგი, კახეთ-პერეთ-სომხეთის ერთ-ერთი საკვანძო საკითხის გარკვევისათვის („ქორეპისკოპოზი“ თუ „ქორიკოზი“. ავტრგენი“ თუ „კორიკი“?), თხზ. შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობა, 186-196; მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), რეული ნაწერები, 110-112; შ. ბადრიძე, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, 87-99; А.Г. Мкртумян, К вопросу об образовании феодального княжества Кахетии, 230-234; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, 255-285.

¹⁶⁰ შ. ბადრიძე, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, 97-99; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, 265-285.

¹⁶¹ იქვე, 265-275.

საღს“ მიხედვით, სპარსელებმა ქართლში მეფობის გაუქმების შემდეგ რამდენიმე გადასასვლელი ააგეს და გაამაგრეს, ხოლო მცველად მთიულები დაუყენეს. სპარსელთა აქტიურობით მოხდა ამ მხარის ადმინისტრაციული მოწყობაც. იმავე მატიანეს ცნობით, „სხუად ვინმე კაცი დაიდგინეს მთავრად წანარეთისა ჴევსა და მორჩილება დასდევს მისი“.¹⁶²

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ამ მონაკვეთის მიხედვით, რომელიც სანდო ისტორიული წყაროა, დგინდება, რომ ქართლის ჩრდილოეთი გადმოსასვლელები სპარსელებს საგანგებოდ გაუმაგრებიათ, ხოლო ადგილობრივი მთიულები „გომარდად“ ანუ მცველად დაუყენებიათ.¹⁶³ საინტერესოა, რომ ამ ადმინისტრაციული ერთეულის ხელმძღვანელი არაადგილობრივი მოხელე ყოფილა, ამას აგტორი საგანგებოდ აღნიშნავს და წერს, „სხუად ვინმე კაცი დაიდგინეს მთავრად“. ბუნებრივია, „სხუად ვინმე კაცი“ შეიძლებაოდა მხოლოდ უცხოელი, არაადგილობრივი ყოფილიყო. ვინაობა დაკონკრეტებული არ არის, თუმცა პასაჟის მიხედვით ზოგადი ვითარება ნათელია – წანარეთის ჴევის მთავარი მხოლოდ არაადგილობრივი პირი შეიძლება ყოფილიყო, სასანიანთა მმართველობის პირობებში, სავარაუდოდ, სპარსელი. ამავე წყაროს ცნობით, ირანელთა ბატონობა საბოლოოდ ჰერაკლე იმპერატორის დროს დაემხო. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, ვითარება უნდა შეცვლილიყო. წანარეთი და მასში შემავალი გადასასვლელების კონტროლი უკვე ქართველთა ხელში მოექცა.

VII საუკუნის დასაწყისში წანარეთის სამთავროს იხსენიებს X საუკუნის არაბული წყარო.¹⁶⁴ საიდ იბნ ბიტრიკის ცნობით, 622 წელს ჰერეკლე იმპერატორი ირანის წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა. მან დასახმარებლად მოუხმო ჯურზანის, აბხაზისა და ას-სანარიის მალიქებს, ხოლო მათ შორის ას-სანარიის მალიქს ჯურზანის მალიქის მსგავსად, დარბაზობის დროს, „ტახტზე დაჯდომის უფლება აღუთქვა“.¹⁶⁵ „ტახტზე დაჯდომის უფლება“ ამ შემთხვევაში პატივით გათანაბრებას გულისხმობს, რაც, ბუნებრივია, არ შეიძლება მიემართებოდეს წანარეთის ჴევის მთავარს. ეს უკანასკნელი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, სპარსელი მოხელე იყო. ის ვერც მიიღებდა მონაწილეობას სასანიანთა წინააღმდეგ

¹⁶² მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, რედ. ილ. აბულაძე (თბილისი, 1963), 94-95.

¹⁶³ ამ ცნობას ადასტურებს მთელი რიგი არაბული წყაროები, რომელთა მიხედვით, დარიალისა და ქართლის ჩრდილოეთის გადასასვლელთა გამაგრება, ასევე, ამ ზონაში საფორტიფიკაციო ნაგებობების მშენებლობა სასანიური ირანის შაჰების საგანგებო ზრუნვის საგანი იყო. არაბული წყაროების შესახებ იხილეთ აუგუსტი ალემანის მიერ გამოქვეყნებული წყაროების თარგმანები თავისივე კომენტარებითურთ: A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation* (Brill, 2000), 250-251, 254, 263-269; idem, *Sixth Century Alania: between Byzantium, Sasanian Iran and the Turkic World, Ērān ud Ānērān: Webfestschrift Marshak* (2003), 2-5. არაბული წყაროები გვიანდელია, მაგრამ ისინი ევროპიან ირანულ გადმოცემებსა და საისტორიო ტრადიციას. მათში შესამჩნევია მნიშვნელოვანი გაზვიადება, მაგრამ, ქართულ წყაროსთან შეჯერებით, ქართლში წარმოებულ ადმინისტრაციულ სისტემას, უფრო კი ციხე-სიმაგრეთა და ციხე-ქალაქთა განახლება, რეალური უნდა იყოს და ესმინება VI საუკუნის რეალობას. დარიალის შესახებ ასევე იხ.: გ. ჭეიშვილი, კასპიის კარები, იბერიის საზღვრები და საერთაშორისო ურთიერთობები მეექვსე საუკუნეში, *ანალები*, № 10 (2014), 164-194.

¹⁶⁴ გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ოსეო შრომები*, ტ. 329 (1999), 29-41; მისივე, იგივე, *ძიებანი*, I (თბილისი, 2012), 83-96.

¹⁶⁵ იქვე, 85-86.

ბრძოლაში, უფრო მეტიც, ამ დროს მას უკვე დაკარგული უნდა ჰქონოდა ძალაუფლება. გასული საუკუნის 90-იანი წლების მოვლენები, როდესაც ქართლი მთლიანად ერისმთავარს დაექვემდებარა, გამოიწვია წანარეთის ჯვარეთის კვებით რაიმე სახის დამოუკიდებელი ან ნახევრად დამოუკიდებელი სამთავროს არსებობას. VII საუკუნის დასაწყისში, როდესაც სპარსელთა ბატონობა აღდგა, კიდევ შეიძლება გვეფიქრა წანართა კვების ქართლისგან დამოუკიდებელი მთავრის ხელისუფლების აღორძინებაზე, მაგრამ მისი გათანაბრება ქართლის ერისმთავართან რთული წარმოსადგენია, მით უფრო ბიზანტიის იმპერატორის ინიციატივით. ამ შემთხვევაში „ას-სანარიის მალიქში“ უნდა იგულისხმებოდეს კახეთ-ჰერეთის მმართველი,¹⁶⁶ რომელიც ქართლში უზენაესობისთვის იბრძოდა. ჰერაკლეს შეთავაზება მისი ამბიციების დაკმაყოფილებას ისახავდა მიზნად.

VII საუკუნის შუა წლებში წანარეთის ქართლის შემადგენლობაში ყოფნას, ცალკე ადმინისტრაციული ერთეულის სახით, არაბული წყაროები ადასტურებენ.¹⁶⁷ ამგვარად, VI საუკუნეში შექმნილი პროვინცია მომდევნო ასწლეულშიც არსებობდა. ლოგიკური იქნება ვივარაუდოთ, რომ წანარეთის კვების მთავარი ამჟერად უკვე ქართლის ერისმთავრის მიერ ინიშნებოდა. VI საუკუნეში არსებული სპარსული ანალოგი და VIII საუკუნის მთიულეთის ჯუანშერიანთა სახლის კონტროლის ქვეშ ყოფნა გვაფიქრებინებს, რომ ქართლის ერისმთავრის მოხელე, წანარეთის კვების მთავრის სახით, არაადგილობრივი დიდგვაროვანი უნდა ყოფილიყო ქართლის მმართველი ზედაფენიდან. აღნიშნული ვითარება მომდევნო საუკუნეშიც შენარჩუნდა.

VIII საუკუნის შუა წლებში ჯუანშერ ჯუანშერიანის ცნობით, მეფე არჩილი მას ჯუარსა და ხერკს, ყოველ მთიულეთს, თბილისსა და მანგლისის კვებს გადასცემს.¹⁶⁸ აღნიშნული წყალობა 740 წლით თარიღდება, როდესაც არჩილი

¹⁶⁶ აღნიშნული სამთავროს შესახებ იხ.: დ. მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, 76-82.

¹⁶⁷ აღ-ბალაზური ასახელებს ქართლის პროვინციებს, მათ შორის ბოლოს დასახელებულია: ას-სანარიია და აღ-დუღანიია, ანუ წანარები და დიდოელები. ეკვი არაა, რომ ორივე ქართლის ნაწილად განიხილება, იხ.: al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 317-318. გოჩა ჯაფარიძე ამავე ცნობაზე დაყრდნობით წერს, რომ ჰაბიბ იბნ მასლამას, ჯურზანის დაპყრობის დროს, წანარები ცალკე დაუზავდნენო (გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, 86). თუმცა, რეალურად ჰაბიბ იბნ მასლამას ქართლი არ დაუპყრია. არ დასტურდება ჰაბიბის ლაშქრობა ქართლის სიღრმეში ან გარნიზონის დაყენება ქართლის რომელიმე ცენტრალურ ქალაქში რაიმე სანდო ისტორიული წყაროთი. ბუნებრივია, ჰაბიბ იბნ მასლამა ვერც წანარებს დაიმორჩილებდა. არაბული წყაროები ურთიერთგამომრიცხავ ცნობებს გვაწვდიან ქართლის დამორჩილებაზე (და არა დაპყრობაზე), მათ შორის ყველაზე სანდოა აღ-ქუფის ცნობა, რომლის მიხედვით, ქართველებსა და არაბებს შორის მოლაპარაკება გაიმართა და დასრულდა იმით, რომ ქართველებმა განსაზღვრული ხარკი იკისრეს (ო. ციტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ აღ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *მაცნე: ისტორიის სერია*, № 1 (1984), 102-103). არაბებს ქართლის სიღრმეში არ უღაშქრიათ. საკომლო ჯიზიას დადება და ე.წ. ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელში“ ჩამოთვლილი პირობები, დიდი ალბათობით, გვიანდელი რეალობის ასახვაა, რასაც დეტალურად სხვა დროს შევეხები. აღ-ბალაზური, ამ შემთხვევაში, ჩვენთვის საინტერესოა როგორც წყარო, რომელშიც გადმოცემულია ქართლის ადმინისტრაციული დაყოფა VII-VIII საუკუნეების რეალობის გათვალისწინებით.

¹⁶⁸ ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, ყაუხჩიშვილი, 242; ჯუანშერი, ცხორებაჲ ვახტანგ გორგასლისა, ზ. სარჯველაძე და ს. სარჯველაძე, 241-242.

ამარცხებს არაბებს.¹⁶⁹ ჯუანშერ ჯუანშერიანის ამგვარი განდიდება არ უნდა ყოფილიყო მხოლოდ არჩილის დამსახურება. ჯუანშერი, მსგავსად სხვა ერისთავებისა, უკვე ფლობდა იმ ტერიტორიებს, რომელიც მას არჩილ მეფემ დაუმტკიცა. ერისთავთა ერთი ნაწილის შესახებ, ჯუანშერი თავადვე აღნიშნავს, რომ ისინი უკვე იყვნენ იმ სამფლობელოთა მფლობელები, რომელიც მათ არჩილმა დაუმტკიცა, ხოლო საკუთარი თავის შესახებ აღნიშნავს, რომ ზემოთ დასახელებული მხარეები არჩილ მეფემ მას „მისცა“, რაზეც ბევრი ერისთავი ნაწყენი დარჩა. მაგრამ, კონკრეტულად რომელი ტერიტორია „მისცა“ მას მეფემ, ხოლო რომელს ფლობდა მემკვიდრეობით, არ ჩანს. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ ხერკი და ჯუარი მას მემკვიდრეობით ერგო, როგორც რევიანთა სახლის მეთაურს, ხოლო თბილისი და მანგლისის ჰევი მიიღო, როგორც ნაწყალობევი.

ჯუანშერს, ასევე, გადაეცა „ყოველი მთიულეთი“, რომელშიც ქართული წყაროები მოიაზრებენ წანარეთის ჰევისაც. რთულია იმის თქმა ჰქონდა თუ არა ჯუანშერს „ყოველი მთიულეთი“ 740 წლამდე, სანამ ამ მხარეს არჩილი მას უბოძებდა. თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ თბილისი სწორედ ჯუანშერ ჯუანშერიანის საერისთავო გახდა, საფიქრებელია, მას უკვე უნდა ჰქონოდა ხელისუფლება სრულიად მთიულეთზე, სადაც წანარეთისა და სხვა მთიულების დახმარებით ჯუანშერი სხვა ერისთავებზე უფრო დაწინაურებული აღმოჩნდა. ამით შეიძლება აიხსნას არჩილის გადაწყვეტილება თბილისი და მანგლისის ჰევი გადაეცა იმ ერისთავისთვის, რომელიც ყველაზე ძლიერ პოზიციებს ფლობდა ქართლში და შეძლებდა თბილისის მფლობელობაში არაბებს შეცილებოდა.

ამგვარად, ჯუანშერ ჯუანშერიანი დაახლოებით 730-760-იან წლებში „ყოველი მთიულეთის“, მათ შორის წანარეთის ჰევის, ერისთავია. „ყოველი მთიულეთი“ მოიცავდა თითქმის სრულიად აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთს. მათ შორის უნდა ყოფილიყო: წანარეთი, დვალეთი, ბაზალეთი, ჭართალი, ფხოვი და სხვა.¹⁷⁰ ამ ტერიტორიული ერთეულების ცენტრი წანარეთის ჰევი გახლდათ, რის გამოც უცხოური წყაროები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთს ზოგადად „სანარიას“ უწოდებენ. აღნიშნული მხოლოდ გეოგრაფიული მახასიათებლით არ უნდა იყოს გამოწვეული.

სასანური ირანის მესვეურთა მიერ განხორციელებულმა ადმინისტრაციულმა ცვლილებამ და ჩამოთვლილი მხარეების მნიშვნელოვანი ნაწილის („მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მიხედვით, დვალეთი და ფხოვი დანამდვილებით, შესაძლოა მეტიც) წანარეთის ჰევის ირგვლივ გაერთიანებამ, სადაც ცენტრის ფუნქციას დარიალის ციხე-სიმაგრე ასრულებდა, უცხოეთში მთელ ამ სივრცეს წანარეთის და მისგან ნაწარმოები სახელები („სანარია“, „წანარქ“ და ა.შ.) დაუმკვიდრა.

¹⁶⁹ მერვე საუკუნის პოლიტიკური ვითარების შესახებ იხილეთ ჩვენი მონოგრაფია: ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 121-135.

¹⁷⁰ „ყოველ მთიულეთთან“ დაკავშირებული კონიუნქტურა დაახლოებით ამავე სახით აქვს წარმოდგენილი დავით მუსხელიშვილსაც. განსხვავება ისაა, რომ მუსხელიშვილი დვალეთს თითქოს არ გულისხმობს „ყოველ მთიულეთში“, მაგრამ, ჩვენს მიერ მოტანილი „მატიანე ქართლისას“ ზემოაღნიშნული ცნობის მიხედვით, დვალეთი ამ ვრცელი რეგიონის ნაწილი უნდა იყოს. იხ.: დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, 72-73, სქ. 58; *საქართველოს ისტორიის ატლასი*, რედ. დ. მუსხელიშვილი (თბილისი, 2003), 16.

ჯუანშერ ჯუანშერიანი, რომელიც თანამედროვე ავტორი და ამ მხარის მმართველია, ყველაზე უფრო ავთენტურ ტერმინოლოგიას იყენებს ზემოხსენებულ მხარეთა აღსანიშნავად. მისი ცნობით, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი იწოდება როგორც „ყოველი მთიულეთი“, სადაც, განსხვავებით არაბული თუ სხვა უცხოური წყაროებისგან, არაა გამორჩეული წანარეთი, არამედ მთელი აღნიშნული რეგიონი წანარეთის ჩათვლით ერთობლიობაშია გააზრებული. ბუნებრივია, ცალკე აღებული წანარეთი არც შეიძლებაოდა ყოფილიყო გამორჩეული, მას არ ჰქონდა არც სოციალური, არც ეკონომიკური და არც დემოგრაფიული რესურსი დაექვემდებარებინა ირგვლივ არსებული მხარეები. წანარეთი შეიძლებაოდა მხოლოდ ერთგვარი გამაერთიანებელი გამხდარიყო ირგვლივ არსებული კვებებისა, რასაც მისი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობა და დარიალის სტრატეგიული მნიშვნელობა განაპირობებდა. სასანური ხანის რეალობის გათვალისწინებით, VI საუკუნეში წანარეთი და მიმდებარე მხარეები სპარსელი მოხელის მიერ იმართებოდა, ხოლო, ჯუანშერის ცნობების მიხედვით, „ყოველი მთიულეთის“ მართვა-გამგებლობა კონკრეტულ ერისთავს ჰქონდა დავალებული. ამგვარად, VI-VIII საუკუნეების რეალობაში „ყოველი მთიულეთის“ მმართველი წანარი არ ყოფილა, მაგრამ მისი მართვა, როგორც ჩანს, წანართა კვეის ცენტრიდან ხდებოდა. ჯუანშერის შემდეგ ასეთი მმართველი გრიგოლი უნდა ყოფილიყო.

გრიგოლი, ვახუშტის მიხედვით, წანარეთის მმართველი 787/790-827 წლებში იყო. მისი წარმომავლობის შესახებ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, განსხვავებული მოსაზრებებია, თუმცა „მატიანე ქართლისას“ მონაცემებზე დაყრდნობით, რომელიც გრიგოლის შესახებ ყველაზე სანდო ისტორიული ნარატივია, გრიგოლი კახელი მთავარი იყო. „მატიანე ქართლისას“ ავტორს ის მოხსენიებული ჰყავს როგორც „მთავარი კახეთისაჲ“, რომელსაც მთიულეები და წანარები ეხმარებიან.¹⁷¹ როგორც ვიცით, გრიგოლი მართავდა კახეთს, წანარეთსა და, ზოგადად, სრულიად მთიულეთს, მაგრამ მისი ამგვარი სახით წარმოჩენა იმის პირდაპირი დასტურია, რომ ის კახეთის მკვიდრი გახლდათ. „მატიანე ქართლისა“ არის, ფაქტობრივად, ერთადერთი წყარო, რომელშიც აღნიშნულია გრიგოლის წარმომავლობა. ეს ცნობა არ შეიძლება საეჭვო იყოს, ამისი საფუძველი არ გაგვანია. გრიგოლი, რომ წანარი ან ბაგრატიონი ყოფილიყო, როგორც ამას თანამედროვე ისტორიკოსთა ნაწილი გვიმტკიცებს, „მატიანე ქართლისაში“ ამის შესახებ მინიშნებული იქნებოდა, მაგრამ, პირიქით, მასში წერია, რომ ის კახეთიდან მოდის და კახეთის მთავარია, რაც, ვფიქრობ, მისი წარმოშობის შესახებ ეჭვს არ ტოვებს.

ამგვარად, VI-VIII საუკუნეებში წანარეთის მმართველი მხოლოდ არაადგილობრივი არისტოკრატიული წრის წარმომადგენელი იყო. სამი ცნობილი შემთხვევიდან წანარეთის მმართველი ერთ შემთხვევაში სპარსელია, მეორეში რევიანი კუხეთის მმართველი ზედაფენიდან, ხოლო მესამე შემთხვევაში – კახელი დიდებული. არცერთი შემთხვევა არ უკავშირებს წანარეთის მმართველობას ადგილობრივ გვაროვნული არისტოკრატიის წარმომადგენელს.

წანარული გვაროვნული არისტოკრატია, ბუნებრივია, უნდა არსებულიყო, მაგრამ მათ შორის ერთი დაწინაურებული პირის გამორჩევა მხოლოდ ისეთ ვითა-

¹⁷¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

რებაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ კონკრეტული პიროვნება თავისი სოციალური და პოლიტიკური მდგომარეობით სხვაზე მაღლა დადგებოდა. მაგრამ ასეთი პიროვნება არათუ მერვე საუკუნეში, ზოგადად, მთელი წანარეთის მხარის (ისტორიულ-გეოგრაფიული ხევი) შუა საუკუნეების ისტორიის განმავლობაში საერთოდ არ ჩანს. არც მერვე საუკუნეში არც მანამდე და არც მას შემდეგ, წანარეთში არ ყოფილა და ვერც იქნებოდა დაწინაურებული ფეოდალური სახლი, რომელიც თავის ხელში აიღებდა უზენაეს ძალაუფლებას და გავლენას მოიხვეჭდა მეზობელ რეგიონებზე. ამის შესაძლებლობას რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობა არ იძლეოდა.

წანარები ამ შემთხვევაში ემორჩილებოდნენ ქართულ არისტოკრაციას, საიდანაც ერთ-ერთს მათი ხელმძღვანელის სახით მეფე ნიშნავდა. ჯუანშერ ჯუანშერიანის შემთხვევა სამაგალითოა და ის შეგვიძლია განვაგრძოთ, როგორც მერვე საუკუნის რეალობაზე, ასევე უფრო ადრეულ პერიოდზეც. საინტერესოა, რომ უკვე მერვე საუკუნის ბოლოს წანარეთში უმაღლესი ძალაუფლება ქორეპისკოპოსმა მოიპოვა. აღნიშნული ინსტიტუტი გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებს და, მოგვიანებით, სახელმწიფოს მეთაური ხდება.

რატომ ხდება ქორეპისკოპოსი უპირატესი, ვიდრე, ვთქვათ, ერისთავი? – ჯუანშერ ჯუანშერიანის დაწინაურების დროს 730-760-იან წლებში წანარეთი და, ზოგადად, მთიულეთი ერისთავის ხელისუფლების ქვეშაა, რასაც, ბუნებრივია, გარკვეულ ინსპექტირებას მეფე უწევს. მაგრამ არჩილის სიკვდილით დასჯის (20 მარტი, 761 წელი) შემდეგ ვითარება იცვლება.¹⁷² ამის შემდეგ წანარები, ფაქტია, ჯუანშერ არჩილის ძის დაქვემდებარებაში არიან. ჯუანშერ ჯუანშერიანი, საგარაუდოდ, ინარჩუნებდა ერისთავის პატივსა და „ყოველი მთიულეთის“ გამგებლობას. სიტუაცია, როგორც ჩანს, ჯუანშერ არჩილის ძის ხაზართა მიერ დატყვევების შემდეგ (764 წელი) შეიცვალა, როდესაც წანარები ხაზართა გავლენის ქვეშ მოექცნენ. სამწუხაროდ, უცნობია ჯუანშერ ჯუანშერიანის ბედი. მაგრამ ზუსტად ამ დროს, როდესაც ჯუანშერ არჩილის ძე ხაზართა შვიდწლიან შინაპატიმრობაში იმყოფება, წანარები სერიოზულად უტევენ არაბთა პოზიციებს საქართველოში. ამ პერიოდში ვინ იყო წანართა ხელისუფალი არაბულ წყაროებში არ ჩანს, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ მაღე წანარები საქორეპისკოპოსოში გაერთიანდნენ ქორეპისკოპოსოს ხელმძღვანელობით ეს პიროვნება ქორეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო. წანარები ამ შემთხვევაში *de jure* იოვანეს (761-774) ხელისუფლების ქვეშ უნდა ყოფილიყვნენ, მაგრამ *de facto* ემორჩილებიან ხაზარებს და მათი ინტერესების სასარგებლოდ ხალიფატის პოზიციებს უტევენ. ბუნებრივია, არაბთა პოზიციების შესუსტება იოვანე არჩილის ძის ამოცანაშიც შედიოდა, მაგრამ იოვანე უშუალოდ არ უწევდა ადმინისტრირებას ქართლში არსებულ ვითარებას, ის ადმოსავლეთ საქართველოში თავისი ძმის ან ქართლის არისტოკრატის შუამავლობით მოქმედებს.

ამგვარად, ქორეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო ის ოფიციალური პირი, რომელიც წანარებს ხელმძღვანელობს და არაბთა წინააღმდეგ მოქმედებს. გასარკ-

¹⁷² არჩილის სიკვდილით დასჯის თარიღზე და, ზოგადად, VIII საუკუნეში მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების შესახებ იხ.: ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 144-155.

ვევია მხოლოდ ვისგან ჰქონდა ქორეპისკოპოსს ძალაუფლება დელეგირებული. ქორეპისკოპოსის წოდების გათვალისწინებით, ამ თანამდებობის გადაცემა კათალიკოსის განკარგულებით უნდა მომხდარიყო. ქორეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო კათალიკოსის ფაქტობრივი მოადგილე წანარეთის კვეში. 764-771 წლებში, როდესაც წანარეთში არც მეფე ჩანს და აღარც ერისთავი, აღნიშნული მხარის ხელმძღვანელობა ქორეპისკოპოსმა იტვირთა.

გრიგოლი პირველი ქორეპისკოპოსია, რომელმაც კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჩაუყარა საფუძველი. ეს მოვლენა დიდი ხანია შენიშნულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ჰყავდა თუ არა გრიგოლს წინამორბედი ჩვენ არ ვიცით. ისტორიულ წყაროებში ეს არ ჩანს. გრიგოლი წყაროებში მოხსენიებულია როგორც კახეთის მთავარი. აღნიშნული წოდება მისი როგორც კახეთის მმართველის პატივია. ტერმინი „მთავარი“ ამ დროს უფრო სოციალური წოდებაა, ვიდრე რაიმე სახის თანამდებობა ან ინსტიტუტი. თუმცა, გრიგოლის შემთხვევაში წოდება „მთავარი კახეთისა“ უფრო კახეთის უზენაესი ხელისუფლის აღმნიშვნელია, ვიდრე სოციალური წოდების, სხვა ვითარებაში ის მოხსენიებული იქნებოდა როგორც „მთავარი“ და არა როგორც „მთავარი კახეთისა“.

„მატიანე ქართლისა“ არაფერს წერს რა პატივი ჰქონდა გრიგოლს მთიულესა და წანარებში. მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ ყველა მისი მომდევნო მმართველი ქორეპისკოპოსია, ასევე, გრიგოლი საყოველთაოდ აღიარებულია, როგორც პირველი ქორეპისკოპოსი, ვინც მართავდა საქორეპისკოპოსოს, რთული არ უნდა იყოს ვარაუდი, რომ მისი წოდება, რომლითაც ის მართავდა მთიულეს და წანარებს, იყო ქორეპისკოპოსი. ამგვარად, გრიგოლი გახლდათ კახეთის მთავარი, ხოლო მთიულეთისა და წანარეთის ქორეპისკოპოსი. სამწუხაროდ, იმისი თქმა თუ როდის მიიღო მან აღნიშნული წოდება არ შეგვიძლია. მაგრამ, სავარაუდოა, რომ ეს მოვლენა მოხდა გრიგოლის ხელისუფლების სათავეში მოსვლამდე, ჯუანშერ არჩილის ძის სიცოცხლეში.

ჩვენი დასკვნა ეფუძნება შემდეგ მსჯელობას: კახეთის უმაღლესი არისტოკრატის წარმომადგენელს მთიულეთისა და წანარეთის ხელისუფლების სათავეში არავინ მოიყვანდა, რომ არა ის ნიადაგი, რომელიც მას წინასწარ შემზადებული უნდა ჰქონოდა ამ მხარეში ქორეპისკოპოსობის სახით. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, გრიგოლი კახეთის ერისთავი ყოფილა, რომელიც შემდეგ განდგა და ახალი პოლიტიკური ერთეული ჩამოაყალიბა.¹⁷³ ვახუშტის აღნიშნული ცნობა, გრიგოლის კახეთის ერისთავობის შესახებ სიახლეა და მას „მატიანე ქართლისა“ არ ადასტურებს. ვახუშტის ამ შემთხვევაში არ უნდა ჰქონოდა რაიმე ორიგინალური ისტორიული წყარო, როდესაც ამ ინფორმაციას გადმოგვცემს, მისი ტექსტის ძირითად ნაწილში გრიგოლი მოხსენიებულია როგორც მთავარი,¹⁷⁴ ანუ გამეორებულია „მატიანე ქართლისას“ ცნობა გრიგოლის პოლიტიკური სტატუსის შესახებ. რაც შეეხება გრიგოლის კახეთის ერისთავად დასახელებას, ვფიქრობ, ის უნდა მომდინარეობდეს იმავე „მატიანე ქართლისას“ ცნობიდან, რომელშიც დაფიქსირებულია „მთავარი კახეთისა“. რაც ვახუშტმაც გაიაზრა, როგორც კახე-

¹⁷³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 566.

¹⁷⁴ იქვე, 127-128, 556-558, 566, 797.

თის ერისთავი გამთავრებამდე, რომელიც განდგომის შემდეგ მთავარი ხდება. ჩვენ არ ვიცით საიდან მოდის ვახუშტის ცნობა გრიგოლის განდგომის შესახებ, მაგრამ გრიგოლის მთავრობა, ანუ როგორც უკვე შემდგარი ფაქტი, დაფიქსირებულია „მატიანე ქართლისაში“.

ვფიქრობ, ვახუშტის უნდა აეხსნა გრიგოლის განდგომისა და გამთავრების გარემოება, რაც, იმავე წყაროს მიხედვით, ახსნა იმით, რომ კახეთის ერისთავი გრიგოლი განდგა, წარმატებას მიაღწია, კახეთი გამოჰყო და გამთავრდა. ამასთან, ყველაფერი ეს ვახუშტმ წარმოაჩინა ისე, როგორც ეს XV საუკუნის მეორე ნახევარში მოხდა, როდესაც კახეთის სამეფო გამოეყო ერთიან საქართველოს. რეალურად არ არსებობს ცნობა არც გრიგოლის განდგომის შესახებ და არც გრიგოლის ერისთავობის შესახებ. ორივე ფაქტი „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობის ლოგიკურ ინტერპრეტაციას ეფუძნება. ჩვენს მიერ გამოვლენილი „კახეთის მეფეთა დივანი“, ¹⁷⁵ ასევე ვერ იქნებოდა ამ ცნობის შემცველი. წარმოუდგენელია კახეთის მეფეთა ოფიციალურ მატიანეს სამეფოს დამაარსებელი განდგომილი ერისთავის სახით წარმოეჩინა. სუბბატ დავითის ძე გრიგოლს საერთოდ არ ახსენებს, შესაბამისად არც ამ ისტორიკოსის თხზულებაშია რაიმე მინიშნება გრიგოლის ერისთავობის შესახებ ან განდგომის დეტალებზე.

ამგვარად, ვახუშტის თხზულებაში დაფიქსირებული გრიგოლის ერისთავობა და მისი განდგომა დამოუკიდებელი ქვეყნის ჩამოყალიბების მიზნით ძველ წყაროებში არ ფიქსირდება. აღნიშნული მსჯელობა ვახუშტის მიგნება უნდა იყოს, ძირითადად, „მატიანე ქართლისაზე“ დაყრდნობით. რამდენად მართებულია ვახუშტის მიგნებები ცალკე მსჯელობის თემაა. ვახუშტისეული გრიგოლის „განდგომა“, რომ თვითინტერპრეტაციის შედეგია, ვფიქრობ, ამაზე მისივე ნაწარმოების სხვა მონაკვეთიც მეტყველებს. ვახუშტი, როდესაც წერს კახეთის ახალი მმართველის შესახებ, აღნიშნავს:

„მაშინ იყო ტვილისს ალი შუაბის ძე, რომელი დაედგინა ხალილს ამირად. მას ჯამსა განდგნენ გარდაბნელნი და დასუეს ქორიკოზი დაჩი, ძე იოანე ქობულისძისა“. ¹⁷⁶

ვახუშტის ნაწარმოების ამ მონაკვეთში რამდენიმე შეცდომა აქვს. „ქორეპისკოპოსის“ „ქორიკოზით“ ჩანაცვლება, რომ არასწორია ეს უკვე დიდი ხანია გარკვეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ¹⁷⁷ ასევე, ჩანაცვლებულია „მატიანე ქართლისეული“ ტერმინი „შეითქუნეს“ სხვა სიტყვით – „განდგნენ“. „მატიანე ქართლისას“ არცერთი რედაქცია თუ გამოცემა ამგვარ ცვლილებას არ ადასტურებს. ¹⁷⁸ ორივე შემთხვევა ვახუშტის ინტერპრეტაციაა, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, მცდა-

¹⁷⁵ აღნიშნული წყაროს შესახებ, რომელიც დაცულია ვახუშტის თხზულებაში, იხილეთ მესამე დანართი.

¹⁷⁶ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხნიშვილი, 129.

¹⁷⁷ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *რწეული ნაწერები*, 111-113; მისივე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება*, 151-152.

¹⁷⁸ მატიანე ქართლისა, ანა დედოფლისეული ნუსხა, ყაუხნიშვილი, 162; მატიანე ქართლისა, ყაუხნიშვილი, 254; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 256; ახალი „ქართლის ცხოვრება“; *ვახტანგისეული რედაქცია*, I, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო გ. არახშიამი, (თბილისი, 2017), 195.

რი. რეალურად, ისტორიული წყარო, რომელსაც მეთვრამეტე საუკუნეში მოღვაწე სწავლული ევრდნობა, ამგვარი დაზუსტების საშუალებას არ იძლევა. ვახუშტისთვის გრიგოლი და გარდაბნელები, ორივე, ქართლის განმდგარი დიდებულებია, რასაც თავისი ნაწარმოების შესაბამის მონაკვეთში აფიქსირებს პირველწყაროს თვითნებური ცვლილებით. „მატიანე ქართლისას“ ამ პასაჟით, გარდაბნელთა ინიციატივით ქორეპისკოპოსი დაჩი, ძე იოვანე ქობულის ძისა, გახდა. მართალია დაკონკრეტებული არაა თუ ვინ შეცვალა დაჩიმ, მაგრამ ამ შემთხვევაში ეჭვი არავის ეპარება, რომ ეს მოხდა გრიგოლის ნაცვლად, რასაც სხვა მონაკვეთში უკვე ვახუშტიც აღნიშნავს.¹⁷⁹ ამრიგად, ვახუშტის თხზულებიდანვე გამომდინარეობს, რომ გრიგოლი დაჩის წინამორბედი და პირველი ქორეპისკოპოსია. ამას არ ეწინააღმდეგება არც „მატიანე ქართლისას“, რომელიც, მართალია, გრიგოლს ქორეპისკოპოსის წოდებით არ მოიხსენიებს, მაგრამ ასეთ მოცემულობას არც უარყოფს იმით, რომ დაჩი პირველ მმართველად არაა წარმოჩენილი. ვახუშტის მსგავსად არც მოგვიანო პერიოდის ქართულ ისტორიოგრაფიას შეუტანია ეჭვი გრიგოლის ქორეპისკოპოსობაში.

გრიგოლი მთიულებსა და წანარებზე ძლიერ გავლენას ფლობდა, უფრო მეტიც ის მათი მეთაური და ხელმწიფე გახლდათ. აღნიშნული მოცემულობა „მატიანე ქართლისას“ ცნობით დასტურდება, სადაც პირდაპირაა ნათქვამი: „მოვიდა გრიგოლ კახეთით, და გრიგოლს უშუელეს მთიულთა და წანართა“.¹⁸⁰ ამგვარად, მთიულები და წანარები გრიგოლის მხარეს გამოდიან, მაგრამ არა როგორც უბრალოდ მოკავშირეები, არამედ როგორც მისი ქვეშევრდომები. სხვა სუბიერენი წანარებს და, ზოგადად, მთიულებს ამ პერიოდში არ ჰყავდათ. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გრიგოლი მათი მეთაური გახლდათ, როგორც ქორეპისკოპოსი. აღნიშნული წოდება მას კათალიკოსის ბრძანებით უნდა მიეღო. იმის გათვალისწინებით, რომ საქართველოს უზენაესი ხელისუფლება არჩილის მემკვიდრეთა, იოვანესა და ჯუანშერის, ხელშია, ბუნებრივია, გრიგოლის ქორეპისკოპოსის თანამდებობაზე დამტკიცება მათთან უნდა ყოფილიყო შეთანხმებული. ამას ის ფაქტიც ამყარებს, რომ გრიგოლი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კახეთის დიდებული იყო და, შესაბამისად, არჩილის სახლის ვასალი.

კახეთი, გრიგოლის სამოღვაწეო ასპარეზზე გამოსვლის დროს, ჯუანშერ არჩილის ძის დომენი იყო. საქართველო ამ პერიოდში, როგორც ირკვევა, ფორმალურად ერთიანი ქვეყანა იყო, მაგრამ რეალური პოლიტიკური სიტუაციის მიხედვით – გაყოფილი. ლეგიტიმიზმის პრინციპის გათვალისწინებით, საქართველოს მეფე იოვანე უნდა ყოფილიყო, მაგრამ VIII საუკუნის 60-იან წლებში, როგორც მემკვიდრე ვერს, „ამიერითგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუასროანთამან“, ხოსროიანთა მეფობა შემცირებული ყოფილა.¹⁸¹ ანუ მათ უზენაესობას არ აღიარებდნენ მთელი ქვეყნის მასშტაბით. ამისი ძირითადი მიზეზები იქვეა დასახელებული: 1) ხაზართა ექსპანსია; 2) სარკინოზთა ექსპანსია; 3) შინააშლი-

¹⁷⁹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 558. ამ მონაკვეთში ვახუშტის თითქოს უფრო მიუყვება „მატიანე ქართლისას“, მაგრამ იყენებს სხვა წყაროსაც, რის გამოც დაჩის სახელი შეცვლილია ვაჩეთი. იხ. მესამე დანართი.

¹⁸⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

¹⁸¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 250; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 254.

ლობა. მაგრამ კახეთი იოვანესა და ჯუანშერის მეფობას აღიარებდა. ბუნებრივია, გრიგოლიც მათ შორის უნდა ყოფილიყო, ვინც არჩილის მემკვიდრეთა ძალაუფლებას ცნობდა. გრიგოლს თავისუფალი მოქმედების საშუალება მხოლოდ ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ უნდა მისცემოდა.

ჯუანშერი 787 წელს გარდაიცვალა.¹⁸² ვახუშტის ეს ცნობა, რომლის მიხედვით, ჯუანშერის სიკვდილის შემდეგ, აშოტი I დიდი გამეფდა, ნიკეის მეორე იგივე მეშვიდე მსოფლიო საეკლესიო კრების წელს, რაც აშოტის ზეობის პირველ წელზე მოდიოდა, სრულიად დამაჯერებელია. აღნიშნული ცნობა ეთანხმება „მატიანე ქართლისას“ ავტორის თხზულებასაც. საინტერესოა რატომ გამეფდა აშოტი, როდესაც გარდაცვალების შემდეგ ჯუანშერს გარკვეული მემკვიდრეები დარჩა?!

ჯუანშერის მემკვიდრეთა შორის აუცილებლად გამოსაყოფია მისი ცოლი, აშოტ დიდის და, ლატავრი. ჯუანშერის და ლატავრის ქორწილი 772 წელს შედგა, როდესაც ჯუანშერი ახალი დაბრუნებული იყო თავისი შვიდწლიანი ხაზარული ტყვეობიდან.¹⁸³ ლატავრი მოხსენიებულია თანადროულ ლაპიდარულ წარწერაში, როგორც ადარნასეს ასული.¹⁸⁴ ლაპიდარული წარწერა შესრულებულია ყანჩაეთის კაბენის მონასტრის სამხრეთ კედელზე და დათარიღებულია IX საუკუნის დასაწყისით.¹⁸⁵ ქსნის ხეობის მარჯვენა შენაკადის ნაპირზე მდებარე სოფელი ყანჩაეთი ქართლის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ცენტრი იყო. აღნიშნული მხარე, მსგავსად ქართლის ჩრდილოეთისა, ჯუანშერ არჩილის ძის მფლობელობაში შედიოდა. კაბენის წარწერაში ჯუანშერის მოუხსენიებლობა იმისი დასტურია, რომ ის გაკეთდა მისი გარდაცვალების შემდეგ, როდესაც ჯუანშერის მემკვიდრეობას მისი მეუღლე ლატავრი განაგებს. ამგვარად, წარწერის დათარიღება მიახლოებით მართებული უნდა იყოს, უფრო ზუსტად კი თარიღი VIII-IX საუკუნეების მიჯნით უნდა განისაზღვროს.

ლატავრის პოლიტიკური სტატუსის აღმნიშვნელი წოდება წარწერაში არ იკითხება, მაგრამ „მატიანე ქართლისას“ ცნობების გათვალისწინებით, ის დედოფალი უნდა ყოფილიყო. ჯუანშერისა და ლატავრის შვილი წერილობით წყაროებში არ ჩანს. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, „და უკუეთუ ვინმე გამოჩნდის შვილთა შორის ვახტანგისთა, რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან“.¹⁸⁶ ვახტანგ გორგასლის მემკვიდრეებში („შვილთა შორის ვახტანგისთა“) ავტორი იოვანე და ჯუანშერ ხოსროიანებსა და მათ მემკვიდრეებს გულისხმობს, რომელთა მეფობის შემცირებაზე აქცენტს ცოტა ზემოთ აკეთებს. აქ უნდა

¹⁸² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 127-128, 557.

¹⁸³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 251; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 254; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 155.

¹⁸⁴ კაბენის წარწერაში ვკითხულობთ: „ნეტარი ად(არნასეს ასულს) ლატავ(რს)...“. ამ მოცემულობით ძველი ბოლომდე არ იკითხება, მაგრამ, ვფიქრობ, ლატავრის როგორც „ადარნასეს ასულის“ აღდგენა მართებული უნდა იყოს, იხ.: Меписашвили Р., Цинцадзе В., *Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли* (Тбилиси, 1975), 28; გ. ოთხმეზური, *შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა*, 128-129; Г. Отхмезури, *Эпиграфика северной части Шиды Картли, Осетины в Грузии*, ред. М. Лордкипанидзе (Тбилиси, 2015), 135.

¹⁸⁵ Меписашвили Р., Цинцадзе В., *Архитектура*, 28; გ. ოთხმეზური, *შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა*, 128-129; Г. Отхмезури, *Эпиграфика северной части Шиды Картли*, 135.

¹⁸⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 250; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 254.

გაიმიჯნოს ისინი, ვინც მეფობს (იოვანე და ჯუანშერი), მათ შესახებ, ზემოთ, პირდაპირაა აღნიშნული, რომ „ამიერითგან იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუასროანთამან“; ასევე, ისინი – „რომელიმცა ღირს იყო მეფედ“, მაგრამ სარკინოზთა გამო შემცირებულნი იყვნენო.¹⁸⁷ ერთი რამ ფაქტია, იოვანესა და ჯუანშერის შემდეგ, მეტი ხოსროიანი მეფის პატივით არ წოდებულა, ხოლო თუ ვინმე გამოჩნდა მათ მუსლიმებმა შეუზღუდეს მოქმედების არეალი. ბუნებრივია, შევიწროებული იოვანე, ჯუანშერი და მათი მემკვიდრეები იყვნენ, რაც უცხოელთა ექსპანსიით და შინაპოლიტიკური დაპირისპირებით იყო გამოწვეული. იგივე ვითარება შენარჩუნდა ჯუანშერის გარდაცვალების მომდევნო პერიოდშიც.

ლატავრი, მეუღლის სიკვდილის შემდეგ, ძლიერი საყრდენის გარეშე დარჩა, თუმცა, როგორც კაბენის წარწერაში ჩანს, აგრძელებდა ქმრის სამფლობელოში მოღვაწეობას. ყანაეთის კაბენის მონასტერიც VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე ლატავრის პატრონაჟის ქვეშ აიგო. ამ წარწერაში დედოფლის გამორჩევა მამის სახელის მიხედვით ადარნასე ბაგრატიონის ოჯახის ძლიერი გავლენის მაჩვენებელია. ეპიგრაფიკული ძეგლის მიხედვით, ლატავრის საზოგადოებრივ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში ადარნასე ბაგრატიონის ოჯახი სერიოზულ როლს ასრულებდა.

ყანაეთის კაბენის წარწერის შესრულების პერიოდში ადარნასე ბაგრატიონი უკვე გარდაცვლილია, ხოლო ქართლის მეფე აშოტ I დიდი, ლატავრის ძმა, გახლდათ. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, აშოტ დიდი სწორედ იოვანესა და ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ დაწინაურდა. „მატიანე ქართლისას“ ქართული ტექსტის მიხედვით, ჯუანშერის სიკვდილის მერე ადარნასეს გაძლიერებაზე საუბარი ჯუანშერისვე სიცოცხლეში, რასაც მოსდევს ფრაზა, „შემდგომად სიკვდილისა ადარნასესისა განადიდა უფალმან მეფობად აშოტ კურაპალატისად“.¹⁸⁸ თუმცა, რეალურად აშოტის მეფობა მხოლოდ ჯუანშერის შემდეგ იყო შესაძლებელი, რაც კარგად აქვს გადმოცემული „ქართლის ცხოვრების“ სომხურ ენაზე მთარგმნელს, რომელიც წერს: „გარდაიცვალნენ არჩილის შვილები – ივანე და ჯუანბერი – და დაიკავა მათი ადგილი აშოტ კურაპალატმა“.¹⁸⁹ ქართულ ტექსტშიც იგივეა ნაგულისხმევი იმ განსხვავებით, რომ აშოტის მამის მოღვაწეობაზე ჩანართია გაკეთებული, იმის აღსანიშნავად თუ რამ განაპირობა აშოტის დაწინაურება. ბუნებრივია, აშოტმა თავისი მამა ერისთავის ან/და მთავრის პოზიციაზე შეცვალა, ხოლო მეფობა ჯუანშერის სიკვდილის შემდეგ მიიღო.

აშოტ I დიდის დაწინაურება „მატიანე ქართლისას“ ავტორის ცნობით, უფლის ნებით მომხდარა. ვითარების ამგვარი აღწერა ქმნის შთაბეჭდილებას, რომ ავტორი რაღაცას მაღავს ან სიტუაციას არასრულად გადმოგვცემს. სუმბატ დავითის ძის ცნობით, „აშოტ კურაპალატი მთავრობდა ქუეყანასა მას შინა და სახლად მისა იყო ბარდავი და ტფილისი, და ჰქონდა მას ქუეყანა, რომელ არს გარემოს მისსა“.¹⁹⁰ ამ ცნობის მიხედვით, რომელიც სუმბატ დავითის ძეს რომელიღაც სან-

¹⁸⁷ მათ ვინაობის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ ვისაუბრებთ.

¹⁸⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 251-252; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

¹⁸⁹ ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევიტა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ (თბილისი, 1953), 213.

¹⁹⁰ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363.

დო წყაროდან უნდა ჰქონდეს მოპოვებული, აშკარაა, რომ აშოტ I დიდი არაბთა მხარდაჭერით მმართველობდა ბარდავსა და თბილისში, სხვანაირად VIII საუკუნის ბოლოს ეს უბრალოდ გამორიცხული იყო.

მაგრამ აქ იმის ერთი ლოგიკური შეკითხვა, როგორ მოვიდა აშოტი ხელისუფლების სათავეში, ამასთან ისე, რომ ქართველთა (ქართლის) სამეფოს მმართველთა წრემ მისი მეფობის ლეგიტიმაცია მოახდინა?! საინტერესოა, რომ არც „მატიანე ქართლისას“ ავტორი და არც სუმბატ დავითის ძე არ საუბრობენ ამ საკითხზე. ისტორიკოსთა ასეთი დუმილი, ვფიქრობ, იმისი ბრალია, რომ აშოტი აბასიანთა ხალიფამ დაამტკიცა ქვეყნის სათავეში, რაც მხოლოდ მოგვიანებით ცნო ბიზანტიის იმპერატორმა კურაპალატის ტიტულის გადაცემით. ის, რომ აშოტი I დიდი აბასიანთა ხალიფას ექვემდებარებოდა ამას არც ქართულ ისტორიოგრაფიაში უარყოფენ.¹⁹¹ მაგრამ ეს ეხება თანამედროვე ისტორიკოსებს, ძველი მემკვიდრეების მიერ ამ ფაქტის დამაღვას თავისი ახსნა აქვს – მათ არ სურთ ბაგრატიონთა ხელისუფლების სათავეში მოსვლა მუსლიმთა საერო და სასულიერო ლიდერის, ხალიფის სახელს დაუკავშირონ. სამაგიეროდ, აშოტის ქართლის ხელისუფლებაში მოსვლა უფრო ობიექტურად არის აღწერილი ვარდან არეველცის მიერ. სომეხი ისტორიკოსის თქმით, აშოტ აღარნასეს ძემ ძალაუფლება მუსლიმთა მმართველის, ხალიფას, ბრძანებით მიიღო.¹⁹²

ამგვარად, აღნიშნული მოვლენა ქართულ წყაროებში იგნორირებულია, ხოლო აშოტის გამეფება ექსკლუზიურად უფლის ნებას მიაწერეს. სიმპტომატურია, რომ აშოტი მხოლოდ თბილისისა და ქართლის მმართველი კი არ გახდა, არამედ მას ბარდავი ანუ აღვანეთის მმართველობაც უბოძეს. საფიქრებელია, რომ ბარდავი გულისხმობს მთელი არმენიის პროვინციის მმართველობას, ვინაიდან არაბული არმენიის ცენტრი ამ დროს ბარდავი იყო. ამიტომ სუმბატის ტექსტში პირველად ბარდავია დასახელებული, თბილისის წინ. ამ ფაქტს ამყარებს ისიც, რომ 787 წელს არმენიის იშხნის თანამდებობა ვაკანტური იყო, შესაბამისად, აღვანეთში, სომხეთში და ქართლში არაბებს ქრისტიანი მოკავშირე სჭირდებოდათ, ვინც მათ გადასახადებისა და სამხედრო ბეგარის შეგროვებაში დაეხმარებოდა. ამ მიზნით, ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდმა, როგორც ჩანს, აშოტი შეარჩია. ვარდან არეველცის „ისტორიაში“ დაცულია კიდევ ერთი ცნობა, რომელიც განამტკიცებს ამ თვალსაზრისს. ამ ცნობის მიხედვით, კავკასიაში მოქმედი მაჰმადიანი მეთაურის ჯაჰაფის ხელმძღვანელობით მუსლიმებმა სომხეთის პოლიტიკური ცენტრი დვინი აიღეს,¹⁹³ რის გამოც, თითქოს, აშოტ I კურაპალატმა ბიზანტიის იმპერატორს ლეონ V-ს (813-820) მიმართა დახმარების თხოვნით.¹⁹⁴ მართალია ცნობა, თითქოს, IX საუკუნის 10-იან წლებს ეხება, მაგრამ, რეალურად, გამოძახილი უნდა იყოს იმ პერიოდის, როდესაც აშოტი გარკვეულ უფლებას ფლობდა ქალაქ დვინზე. აღნიშნული აშოტის არმენიის იშხნობას მიანიშნებს. გამორიცხული არაა საქმე

¹⁹¹ მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, 446; მისივე, იგივე, *რჩეული ნაწერები*, II, 274; იქვე იხ. ლიტერატურაც.

¹⁹² R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182.

¹⁹³ საკუთრივ ჯაჰაფისა და მისი მემკვიდრეების შესახებ იხილეთ: A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, 33-45.

¹⁹⁴ R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182.

მართლაც 10-იან წლებს ეხებოდეს, ვინაიდან ამ ათწლეულის დასაწყისში ხალიფატში ხელისუფლება ორადია გაყოფილი, საიდანაც აშოტს შეეძლო ერთ-ერთი მხარდაჭერით ესარგებლა და, პარალელურად, ბიზანტიის იმპერატორთანაც პქონოდა კავშირი. ამ დროს აშოტი ხალიფატის ხელისუფლებას არ ემორჩილება. თუმცა ეს მოცემულობა სახალიფოში არსებული არეულობით სარგებლობას არ გამორიცხავს. როგორ უნდა იყოს, დვინის გათავისუფლებისთვის ზრუნვა, გაძლიერებული მეამბოხე არაბული ტომისგან, აშოტის ერთ-ერთი პრივილეგიაა, რაც სუმბატ დავითის ძის ცნობას ბარდავის ფლობის შესახებ რეალურს ხდის.

ზემოთ აღნიშნულის შემდეგ, აშოტ I დიდის ხელისუფლების წყაროს საკითხი მეტ ეჭვს აღარ კბადებს. აშოტი თავის ძალაუფლებას ქართლში და, ზოგადად, კავკასიაში ხალიფას პატრონაჟით მიიღებს. აშოტ ბაგრატიონის შერჩევას ქართლის მმართველის პოზიციაზე თავისი მიზეზები პქონდა. ხალიფა ცდილობდა მოძლიერებული კლარჯეთის სამთავრო თუ საერისთავო, რომელიც ბაგრატიონებით სათავეში აშოტის მამამ, ადარნასე ბაგრატიონმა ჩამოაყალიბა, თავის სამსახურში ჩაეყენებინა და ბიზანტიის გავლენას მოეწვეცა. ამის გამო აშოტის დაწინაურება საჭირო საქმე გახდა, პიროვნების, რომელიც დაპირისპირებული უნდა ყოფილიყო ქვეყანაში გაბატონებულ ერისთავთა სხვა ჯგუფთან.

აშოტ ბაგრატიონი, ასევე დაკავშირებული იყო ჯუანშერ ხოსროიანის სამეფო სახლთან ახლო ნათესაური კავშირით. აშოტის და, ლატავრი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ჯუანშერის ცოლი გახდა. სავარაუდოა, რომ ამ კავშირით აშოტი ქვეყნის მასშტაბით აღიარებას მიიღებს, ხოლო ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ მისი ქვრივის პოლიტიკურ მხარდაჭერასაც. ლატავრის მოხსენიებით გაკეთებული წარწერა ადასტურებს იმ ძლიერ კავშირს, რომელიც მას თავისი მამის სახლთან პქონდა, რაც არც ქმრის სიცოცხლეში და არც მისი გარდაცვალების შემდეგ არ შეუწყვეტია. აშოტი, რომლის დინასტიაც პირველად ჩაუდგა სათავეში ქართლის სამეფოს, პოლიტიკურ ლეგიტიმაციას საჭიროებდა. ასეთი ლეგიტიმაცია ბაგრატიონთა ძალაუფლების დვთაებრივი წამომავლობა და ამავე გვარის წევრთა დავითიან-სოლომონიანობა გახდა.¹⁹⁵ მაგრამ, ამგვარი ლეგიტიმაცია არ იყო საკმარისი აბასიანი ხალიფას ბრძანებით დადგენილი მეფისთვის. აშოტი უკვე სიცოცხლეში საჭიროებდა ისეთ სერიოზულ მხარდაჭერას, რაც მას ხელისუფლების სათავეში მყარად დამკვიდრებდა. ამგვარი მხარდაჭერა მისთვის თავისივე დას უნდა აღმოეჩინა. ლატავრი ამ ნაბიჯით თავადაც გაიმყარებდა მდგომარეობას

¹⁹⁵ აღნიშნული იდეოლოგია ჩამოყალიბებული სახით მოცემულია სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში, ასევე ყველაზე ძველი მითითება დაცულია გიორგი მერჩულეს ნაწარმოებში, სადაც გრიგოლ ხანცთელი აშოტის დავითიანობაზე ამახვილებს ყურადღებას, იხ.: სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 372-376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 359-363; შრომა და მოღვაწეობა გრიგოლისი არქიმანდრიტისად ხანცთის და შატბერდისა აღმაშენებელისა, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, რედ. ილ. აბულაძე (თბილისი 1963), 262; გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, გამოსცა ე. ჭელიძემ, ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები, II, რედ. ლ. აბაშიძე (თბილისი, 2007), 420-421. ასევე იხ.: მ. ლორთქიფანიძე, ლეგენდა ბაგრატიონთა დვითური წარმოშობის შესახებ, კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები (თბილისი, 1966), 144-149; მისივე, პოლიტიკური თეორია სამეფო ხელისუფლების იდეოლოგიის შესახებ, ქართული დიპლომატია, 6 (1999), 43; მისივე, იგივე, რჩეული ნაწერები, II (თბილისი, 2020), 363-365.

და, პოტენციურად, თავისი მემკვიდრეების (საკუთარი, ხოლო მათი არ არსებობის შემთხვევაში – ძმის) ძალაუფლების გამყარებაზეც იზრუნებდა. თავად ის ფაქტი, რომ აშოტს ქართლში, „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, კახეთის მთავარი, მთიულეები, წანარები და თბილისის ამირა უპირისპირდებიან ადასტურებს იმ ძლიერ წინააღმდეგობას, რომელიც ქვეყანაში შეიქმნა ახალი ხელისუფლის მიმართ.

ამგვარად, 787 წელს ქართლის ხელისუფლების სათავეში აშოტ I დიდი (787-826) მოვიდა. მისი ლეგიტიმაცია ქართლის და, ზოგადად, კავკასიის მასშტაბით ხალიფამ ცნო, ხოლო ადგილობრივი მმართველი ელიტის ნაწილმა ასევე მხარი დაუჭირა მის გამეფებას. ესენი იყვნენ: კლარჯეთის საერისმთავრო/სამთავრო, რომელსაც თავად წარმოადგენდა; ჯუანშერ ხოსროიანის სამეფო სახლი, რომელსაც ლატაერი, აშოტის და, მეთაურობდა. ამათ გარდა აშოტისთვის მხარი უნდა დაეჭირა ყველას, ვინც ხალიფას ძალაუფლებას აღიარებდა. აშოტის ძალაუფლებას არ აღიარებდა დასავლეთ საქართველო, რომელიც ამ დროს აფხაზთა მეფე ლეონ II-ის (777-798) ირგვლივ იყო კონსოლიდირებული.

ჩვენი საკითხის გადაჭრის მიზნით, მნიშვნელოვანია იმისი გარკვევა აღიარებდა თუ არა აშოტის ძალაუფლებას კახეთი, წანარეთი და, ზოგადად, მთიულეთი? უფრო კონკრეტულად, გამეფების დროს თუ ცნობდნენ ისინი აშოტის უზენაესობას, ვინაიდან, მოგვიანებით, როდესაც ქსნის ბრძოლა გაიმართა, აშკარაა, რომ ისინი აშოტის უზენაესობას არ აღიარებდნენ. კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისის დადგენის თვალსაზრისით, ვფიქრობ, ამ საკითხს დიდი მნიშვნელობა აქვს. აღნიშნული საშუალებას მოგვცემს გავარკვიოთ ვახუშტის ცნობის, თუ მიგნების, სისწორეც – ანუ რამდენად „განდგა“ კახეთის მთავარი გრიგოლი, ვის განუდგა ან რა მიზეზით.

787 წელი ჯუანშერის გარდაცვალების და აშოტ I-ის გამეფების თარიღია.¹⁹⁶ ვახუშტი ბაგრატიონის მოცემული ცნობა და თარიღი სარწმუნო ჩანს რამდენიმე მიზეზით: 1) აღნიშნულ ცნობას ადასტურებს „მატიანე ქართლისა“, როგორც ეს ზემოთ განვმარტეთ; 2) ვახუშტის ცნობით, აშოტის გამეფების წელს გაიმართა მსოფლიო საეკლესიო კრება ნიკეაში,¹⁹⁷ რომელიც, როგორც ცნობილია, 787 წლის სექტემბერ-ოქტომბერში მიმდინარეობდა.¹⁹⁸ ავტორის არშიაზე გაკეთებული შენიშვნის მიხედვით, კრება აშოტის მეფობის პირველ წელს შედგა; 3) სუმბატ დავითის ძისა და ვარდან არეველცის ზემოხსენებულ ცნობათა შეჯერებით დგინდება, რომ აშოტი ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდმა დაამტკიცა ქართლის მმართველის პოზიციაზე. ჯუანშერის ქვრივის, ლატაერის აღიარება, რაზეც უკვე ვისაუბრეთ, ვფიქრობ, ყველა მათი ვასალის ანალოგიურ ქმედებას გულისხმობდა.

ამგვარად, 787 წლის რეალობის გათვალისწინებით აშოტის დახმარებით ხალიფა ქართლში ვითარების სტაბილიზაციას ცდილობს, რაც, ხეზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმის ბრძანებით, სტეფანოზ IV-ის სიკვდილით დასჯის შემდეგ უნდა არეულიყო.¹⁹⁹ სიტუაციის დამშვიდების მიზნით, ხალიფა იძულებული გახდა ხეზაიმას არმენიის პროვინციის მმართველის თანამდებობიდან გადაეყენებინა, რაც ამავე

¹⁹⁶ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 127-128, 557.

¹⁹⁷ იქვე, 128, სქ. 2.

¹⁹⁸ A. Papadakis, Nicæa, Council of, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2 (Oxford University Press, 1991), 1465.

¹⁹⁹ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 168-171.

წლის ნოემბერის ახლო ხანებში ხდება.²⁰⁰ არმენიის რწმუნებულის თანამდებობა იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამის გადაეცა, რომლის რეზიდენცია ქალაქ ბარდავში იყო განთავსებული. ამ პერიოდში არაბული არმენიის ამირათა ადმინისტრაციული ცენტრი ბარდავი იყო, თუმცა დვინი ინარჩუნებდა ძველ პრესტიჟსა და ერთ-ერთი რეზიდენციის სტატუსს. აშოტი იუსუფს დაექვემდებარა. მაგრამ აღნიშნული კავშირი დიდი ხანი ვერ გაგრძელდებოდა, ვინაიდან იუსუფი მალე გადააყენეს, როგორც ჩანს, უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდის ბრძანებით, რომელსაც ჰარუნ არ-რაშიდმა აღარბადაგანისა და არმენიის ანუ სამხრეთ კავკასიის მმართველად დაამტკიცა.²⁰¹ უბაიდის ბრძანებით, თავდაპირველად, იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანი დაინიშნა, რომელიც მალე აბდ ალ-ქაბირ იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ადავი ას-სულამიმ შეცვალა. ეს უკანასკნელი ძალიან ცოტა ხნის განმავლობაში იყო ამირა და იმავე წელს სულეიმანმა ჩაანაცვლა.²⁰² არმენიის ამირების ცვლა გახშირდა.

788 წელს ხალიფატის მესვეურთა გადაწყვეტილებით სამხრეთ კავკასიაში სამი ამირა გამოიცვალა, რაც, ჩვენი აზრით, ადასტურებს არაბულ არმენიაში ვითარების სერიოზულ დამძიმებას. ამისი ერთ-ერთი მიზეზი წანართა აქტიურობა უნდა ყოფილიყო. წანართა ქორეპისკოპოსი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გრიგოლი იყო, რომელიც აშოტისა და ლატავრის, და-ძმის, ახლო ურთიერთობის მიუხედავად, როგორც ჩანს, არ უწევდა ანგარიშს თავისი გარდაცვლილი სუზერენის ქვრივს. სამწუხაროდ, წყაროებში არ ჩანს თუ როდის გაწყდა მათ შორის პოლიტიკური კავშირი ან რა იყო ამისი მიზეზი. ღვეონდი წერს ახალი ამირას სულეიმანის დანიშვნაზე, ვისი მმართველობის დროსაც მდგომარეობა უკიდურესად დამძიმდა, გაიზარდა გადასახადები, დაიწყო ეკონომიკური კრიზისი, ხალხი იძულებული იყო მასიურად აყრილიყო და არმენიის პროვინცია დაეტოვებინა.²⁰³ სულეიმანი ორი წელი მმართველობდა, მაგრამ დროის ამ მცირე მონაკვეთში ბევრი მოსახლის უკმაყოფილება გამოიწვია, ისევე როგორც მისმა სუზერენმა, ჩრდილოეთის პროვინციათა ამირამ უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდიმ. საბოლოოდ, უბაიდის ბრძანებით სულეიმანი შეცვალეს, ხოლო შემდეგ თავად უბაიდის მოხსნეს დაკავებული თანამდებობიდან.²⁰⁴ ამის მიუხედავად, გადასახადების გაზრდამ, როგორც ღვეონდის „ისტორიაში“ ვკითხულობთ, დიდი პროტესტი გამოიწვია. სომხეთში დიდებულთა წრემ, როდესაც სიტყვით და მახვილით ვერაფერს გახდნენ, ქვეყნის დატოვება დაიწყეს. საქართველოში სხვა ვითარება იყო. ქართლი ნაკლებად მორჩილებდა ხალიფატის მესვეურებს, ხოლო გადასახადის გაზრდის შემდეგ აღნიშნული დამოკიდებულება კიდევ უფრო უნდა შესუსტებულიყო.

აშოტი ვალდებული იყო გაზრდილი გადასახადი ხალიფას მოხელეთა სასარგებლოდ აეკრიფა, რითაც ქვეყანაში ბევრი მომხრე დაკარგა. ასეთი მოცემულობა წყაროებით არ დასტურდება, მაგრამ სხვა რეალობა ვერც იქნებოდა. ხალიფას ყველა ვასალი იძულებული იყო გადასახადი გადაეხადა, მათ შორის გაზრდილი

²⁰⁰ იქვე, 171; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267-268.

²⁰¹ *Ghewond's History*, Bedrosian, Chap. 41; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 171-172.

²⁰² *Ghewond's History*, Bedrosian, Chap. 41.

²⁰³ იქვე, Chaps. 41-42.

²⁰⁴ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 172-173, 218-219.

გადასახადი. ამ ყველაფრით უკმაყოფილება, ამასთან იმ ფონზე, რომ ხელისუფლების სათავეში სხვა დინასტიის წევრი მოექცა, კიდევ უფრო გამწვავდებოდა. ვფიქრობ, წანართა ქორეპისკოპოსის აღზევება ამ ვითარებას უნდა დაეუკავშიროთ.

კახეთი, მთიულეთი და ქართლის ერთი ნაწილი მიჩვეული იყო შედარებით თავისუფალ ცხოვრებას ქართლის ხოსროიან მეფეთა პეგემონობის ქვეშ, რომლებიც ბიზანტიის იმპერატორისა და ხაზართა ხაკანის მხარდაჭერით ხალიფატს ებრძოდნენ. ამ ბრძოლის შედეგი ის იყო, რომ ისინი ხარკს არ იხდიდნენ და არც ხალიფას ემორჩილებოდნენ. აშოტის ზეობაში მათ ასეთი არჩევანი არ ჰქონდათ. ხალხი იძულებული იყო ხალიფატის სასარგებლოდ ხარკი გადაეხადა და ხალიფას უზენაესობას შეეუბნოდნენ. გაზრდილი გადასახადის პირობებში აშოტის გავლენის დაცემა გარდაუვალი იყო.

790 წელს უბაიდის გადაწყვეტილებით სულეიმანი თანამდებობას დატოვებს, ხოლო ადგილს დაიკავებს ნასრ იბნ ალ-ჯაჰფი. ამგვარი გადაწყვეტილება, რომელიც სომხეთში მომხდარი არეულობის გამოსწორებით იყო ნაკარნახევი შედეგს ვერ გამოიღებს. სომხეთა უკმაყოფილებას ეჭვი არაა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახლეობაც შეუერთდებოდა. ვახუშტის თხზულებაში დაცული „კახეთის მეფე-მთავართა დივანის“ მიხედვით, გრიგოლი ოცდაჩვიდმეტი („ლზ“) წელი მთავრობდა და 827 წელს გარდაიცვალა.²⁰⁵ აღნიშნული ცნობის მიხედვით, გრიგოლის კახეთის მთავრის პოზიციაზე არჩევა 790 წელს ხდება, ანუ ზუსტად იმ ხანებში, როდესაც უბაიდის მკაცრი საგადასახადო პოლიტიკა მოქმედებდა.

ვახუშტი არ უნდა ცდებოდეს, როდესაც გრიგოლ კახეთის მთავრის „განდგომაზე“ აკეთებს აქცენტს. როგორც ჩანს, გრიგოლი და ქართლის სხვა დიდებულები უარს ამბობენ დაემორჩილონ ბაგრატიონთა ხელისუფლებას და აშოტისა და ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლას იწყებენ. ყველაფერი ეს იმაზე მიუთითებს, რომ ერთ დროს ჯუანშერ არჩილის ძის ქვეშევრდომობაში მყოფი ხალხი გაიყოფა, ნაწილი ლატავრის მეთაურობით აშოტის ერთგული უნდა დარჩენილიყო, ხოლო დანარჩენი – წანართა ქორეპისკოპოს გრიგოლის ბანაკს შეერთდებოდა.

790 წელი არ შეიძლება შემთხვევითი თარიღი იყოს, ვფიქრობ, ესაა წელი როდესაც კახეთის სამთავრო, რომელსაც წანარები და მთიულები შეუერთდნენ, ჩამოყალიბდა წანართა ქორეპისკოპოსით იგივე კახეთის მთავრით სათავეში. ამ წელს გრიგოლ ქორეპისკოპოსი კახეთის მმართველ ელიტას მთავრის პოზიციაზე უნდა აერჩია, რითაც ქორეპისკოპოსის ხელში აღმოჩნდა არამხოლოდ წანარეთის ხელისუფლება, არამედ კახეთის და აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილიც. ამ თარიღის მართებულობაში გვარწმუნებს არაბული და ქართული წყაროების შეჯერებაც. აღნიშნული წელი მოქცეულია ზუსტად იმ შუალედში, როდესაც ეს მოვლენა შეიძლებოდა მომხდარიყო.

ალ-ქუფის მიხედვით, წანარები და კახელები 770-იან წლებში, როდესაც მათ ჰასან იბნ კაჰტაბა, არაბული არმენიის მმართველი, ებრძვის, ქართლის მოსახლეობად განიხილებიან.²⁰⁶ ალ-იაკუბის ცნობით, ჰარუნ არ-რაშიდის დროს 805 წელს

²⁰⁵ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 557-558.

²⁰⁶ ო. ცქიტიშვილი, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (ამჟამ იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *მაცნე: ისტორიის სერია*, № 1 (1986), 81.

არმენიის ვალს ხუზაიმა იბნ ხაზიმს ორი ხალხი აუჯანყდა, ესენია: წანარები (ას-სანარიდა) და ქართლის მოსახლეობა.²⁰⁷ წანარეთის მოსახლეობა ამ შემთხვევაში კახეთის საქორეპისკოპოსოს მოსახლეობის ბადალია.²⁰⁸

არაბულ წყაროთა სანდოობას განამტკიცებს ზემოთ განხილული ქართული წყაროები, რომელშიც VIII საუკუნის შუა წლებში „ყოველი მთიულეთი“ ქართლის მეფის ერისთავს ემორჩილება, ხოლო IX საუკუნის დასაწყისში კახეთის მთავარი, რომელიც ამავე დროს მთიულთა და წანართა მეთაურიცაა, დამოუკიდებელი ხელისუფალია. უფრო მეტიც, ქართული წყაროებით კახეთი ჯუანშერ არჩილის ძის სამფლობელოა მისივე სიცოცხლის ბოლომდე, ისევე როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანი ზონა. ამგვარად, არაბული და ქართული წყაროები საქორეპისკოპოსოს ფორმირების ქრონოლოგიას კიდევ უფრო ავიწროებენ 787-805 წლებით.

ამ მოცემულობის, დევონდის ცნობებისა და ვახუშტის ტექსტში გამოვლენილი „კახეთის მეფე-მთავართა დივანის“ შეჯერებით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბება 790 წელს მოხდა, როდესაც აშოტისა და ხალიფატის მორჩილებაზე და ხარკის გადახდაზე უარი განაცხადეს კახეთის, წანარეთისა და, ზოგადად, მთიულეთის მოსახლეობამ, ხოლო მეთაურის პოზიციაზე წანართა ქორეპისკოპოსი გრიგოლი დაამტკიცეს. ვახუშტის შეფასებით ეს იყო „განდგომა“, რაც ბაგრატიონი მემკვიდრის სუბიექტურობის გათვალისწინებით, რომელსაც ის იწინეს დინასტიის დამაარსებლის მიმართ, სრულიად ლოგიკური შეფასებაა. ვახუშტის სუბიექტურობასაც, რომ თავი დავანებოთ, აშოტი იმდროინდელ ქართლში მართლაც ერთადერთი კანონიერი ხელისუფალია, რომელსაც ეჭვი არაა მხარს უჭერს გარდაცვლილი ჯუანშერის ქვრივი, საკუთარი და, ლატავრი. ამდენად, ყველა საფუძველი გვაქვს ვახუშტის ამ შეფასებას ნდობა გამოვუცხადოთ. ლეგიტიმიზმის პრინციპის გათვალისწინებით, გრიგოლის მოქმედება მართლაც განდგომა იყო. ბაგრატიონთა ისტორიოგრაფიამ ეს ასე შეაფასა. ამდენად, ვახუშტის აქაც შეიძლება ჰქონდეს რაღაც წყარო, როდესაც კახეთის მთავრის გრიგოლის „განდგომაზე“ საუბრობს.

საინტერესოა, როგორც აფასებდა ამ მოვლენას გრიგოლის მხარე. „კახეთის მეფე-მთავართა დივანი“, რომ ამ მოვლენას „განდგომის“ დეფინიციას არ მისცემდა, ცხადია. სამწუხაროდ, ვახუშტი ამაზე არაფერს წერს, ხოლო ვინაიდან აღნიშნული ტექსტი ჩვენ მხოლოდ ვახუშტის თხზულების მეშვეობით ვიცით, ვერც მასში ეპოულობთ რაიმე ხელმოსაჭიდს. აქ მხოლოდ შეგვიძლია ვივარაუდოთ ის, რომ გრიგოლის მხარე ამ „განდგომას“ ანტიმუსლიმური მოძრაობის სახეს აძლევდა, ხოლო თავისი ხელისუფლების წყაროდ ჯუანშერ არჩილის ძეს ასახელებდა. თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ კახეთის მმართველები საკუთარ თავს უპირ-

²⁰⁷ გონა ჯაფარიძის მართებული შენიშვნით, აღნიშნული ინფორმაცია მიუთითებს, რომ წანარეთი ქართლში აღარ შედის: გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, 85; იმავეს წერენ, იმავე ცნობაზე დაყრდნობით, მარიამ ლორთქიფანიძე და დავით მუსხელიშვილი, იხ.: მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *რჩეული ნაწერები*, 120-121; დ. მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, 105; მისივე, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, 130.

²⁰⁸ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *რჩეული ნაწერები*, 121; დ. მუსხელიშვილი, *ციხე-ქალაქი უჯარმა*, 105.

ველესყოვლისა ქორეპისკოპოსის წოდებით იხსენიებენ, ბუნებრივია, იმისი თქმა, რომ ისინი ჯუანშერ არჩილის ძის სამართალმემკვიდრეობაზე აცხადებდნენ სერიოზულ პრეტენზიას, ვფიქრობ, გადაჭარბებული იქნება.

გრიგოლ კახეთის მთავარი და მისი მემკვიდრეები, რომ, მართლაც, ანტიმუსლიმური მოძრაობის სახეს აძლევენ საკუთარ ბრძოლას დასტურდება იმ ერთადერთ წყაროში, რომელშიც პირდაპირაა საუბარი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბებაზე. ეს წყაროა XIII საუკუნეში დაწერილი ვარდან არეველცის „მსოფლიო ისტორია“. ვარდანის თხზულების მრავალი ნაკლის მიუხედავად მასში ბევრი რამის დანახვა შეიძლება, მათ შორის იმის, როგორ უყურებდნენ საქორეპისკოპოსოს ჩამოყალიბების ისტორიას სომხეთში. მასში დაცულია ლეგენდარული ცნობა, ქალდეველთა ანუ შუამდინარელთა წამოსვლის შესახებ აბასიანთა პერიოდში და წანარეთში დამკვიდრების შესახებ, სადაც მათ დასაბამი მისცეს კახეთის საქორეპისკოპოსოს.

ვარდან არეველცის ცნობით, ქალდეველნი ბაღდადელი ხალიფას²⁰⁹ დროს სამშობლოდან ჩრდილოეთის მიმართულებით მიდიან, სადაც ისინი ქრისტიანობის მიღების პირობით გარდმანის მთავრისგან გარდმანში დასახლების უფლებას მიიღებენ. აღნიშნული ამბავი ბაღდადის ხალიფამ შეიტყო, რომელიც მათ განადგურებით დაემუქრა. ამის გამო ისინი კავკასიონის ქედის კალთებს შეაფარებენ თავს, სადაც ირგვლივ მდებარე მხარეები დაიქვემდებარეს და გაბატონდნენ. მათ მეთაურს ქართულ ენაზე ეწოდება ქორეპისკოპოსო, ხოლო მხარეს – წანარქი.²¹⁰

სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს, ამ ცნობის ერთ-ერთი კომენტატორი, რობერტ ტომსონი, რომ წანართა ასეთი წარმოშობა სხვა სომხურ წყაროებში არაა დაფიქსირებული, ხოლო თომა არწრუნი წანარებს ადგილობრივ მოსახლეებად თვლისო.²¹¹ ბუნებრივია, თომას ცნობა უფრო ახლოსაა ისტორიულ სინამდვილესთან, ვიდრე ვარდანის, რომელიც გვიანდელი ავტორია. ვარდანის ცნობა, როგორც სხვა ნაშრომში მივუთითეთ, არის გამოძახილი VIII საუკუნეში მიმდინარე იმ მოვლენებისა, როდესაც ხალიფატი კავკასიაში სხვადასხვა ხალხს ასახლებდა.²¹² გარდმანის მხარეში ქალდეველთა დასახლება, ვფიქრობ, რომ სწორედ ამგვარი კონიუნქტურის შედეგია. ამასთან, ამავე ცნობაში ჩანს, რომ ვარდანმა იცის წანარების გარდაბნელთა (გარდმანელთა) დინასტიის დაქვემდებარებაში ყოფნის შესახებაც, რაც, თითქმის, მთელი IX საუკუნის განმავლობაში გრძელდებოდა.

ვარდანის ცნობაში იკითხება წანართა სისტემატური დაუმორჩილებლობა ხალიფას ბრძანების მიმართ: მათი გაქცევა შუამდინარეთიდან გარდმანში, ქრისტიანობის მიღება, კავკასიონის მთის კალთებზე ასვლა და იქ გაბატონება, ასე-

²⁰⁹ ტექსტში წერია ამირა, მაგრამ, ბუნებრივია, იგულისხმება ხალიფა, რომელიც ოფიციალურად იწოდებოდა როგორც მართლმორწმუნეთა მეთაური/ამირა. მას, ხშირად, უბრალოდ ბაღდადის ამირასაც უწოდებდნენ. „მართლმორწმუნეთა ამირა“ ხალიფას ერთ-ერთი ოფიციალური ტიტული იყო (არაბ. ამირ მუმინინ; ქართ. ამირ მუმინი).

²¹⁰ *Всеобщая история Вардана Великого*, пер. М. Эмина, 126; R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 194; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, შოშიაშვილი და კვაჭანტირაძე, 124.

²¹¹ R.W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 194, სქ2; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, Дарбинян-Меликян, 210; ვლ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 150.

²¹² ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 195-196.

ვე ქორეპისკოპოსით სათავეში დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნა. ვარდანის „მსოფლიო ისტორიაში“ აღწერილი ამგვარი მოცემულობა უნდა იყოს შედეგი იმ სამხედრო აქტივობისა, რასაც წანარები იჩენდნენ ჯერ როგორც საქართველოს მეფეთა ვასალები, ხოლო შემდეგ, როგორც კახეთის ქორეპისკოპოსის დაქვემდებარებაში მყოფი ყველაზე გამორჩეული მებრძოლები. წანართა გამორჩეულობას მათი რაოდენობა (რაც აერთიანებდა „ყოველ მთიულეთს“ ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ზონის ერთ ნაწილს), მიუდგომლობა (მთის რელიეფი) და სტრატეგიული გადასასვლელთა კონტროლი (დარიალის, დვალეთის და ა.შ.) განაპირობებდა. წანართა სახელმწიფოს დაარსება ამ ცნობების მიხედვით, ცალსახად განხილულია, როგორც ანტიბაღდადური აქტი. ვფიქრობ, ვარდან არეველცის ცნობები კარგად ეხმიანება გრიგოლ ქორეპისკოპოსის პერიოდის რეალობას იმ კუთხით, რომ გრიგოლის პერიოდის წანარებიც არაბებთან არიან დაპირისპირებულნი და მათთან შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებენ. ვარდანი მართებულად გადმოგვცემს წოდებასაც, რომელსაც წანართა მეთაური ფლობდა და სხვა დეტალებს. ბუნებრივია, ვარდანისეული წანართა მიგრაციის ისტორია ლეგენდარულია და სიმართლეს არ შეესაბამება, მაგრამ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ამასაც თავისი ლოგიკური ახსნა აქვს. ვარდანის ინფორმაციას ავსებს თომა არწრუნიც, რომელიც წერს, რომ წანარები თავისუფლად ცხოვრობდნენ და ხარკსაც თავისთვის იტოვებდნენო, რითაც ხაზგასმულია ხალიფატის ხაზინის იგნორირება.

ამრიგად, გრიგოლ ქორეპისკოპოსისა და კახეთის მთავრის ხელმძღვანელობით ანტიარაბული დროშის აფრიალება სომხურ წყაროებშიც დასტურდება. გრიგოლის დაარსებული ქვეყნის ანტიმუსლიმური იმპლიკაციები ნამდვილად არაა ახალი მიგნება ისტორიოგრაფიაში. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ბევრი თანამედროვე ისტორიკოსი საქორეპისკოპოსოს შექმნას წანართა ანტიარაბულ აქტიურობას უკავშირებს. ვფიქრობ, ამ მხრივ კორექტივი მხოლოდ იმ კუთხითაა საჭირო, რომ წანარები ერთ-ერთი იყვნენ, რომლებიც ბაღდადის უზენაესობას ეწინააღმდეგებოდნენ და არა ერთადერთი ან დამაარსებელი.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირება ცალსახად გრიგოლ ქორეპისკოპოსის სახელს უკავშირდება, რომელმაც აღნიშნული გაერთიანება შექმნა და მის განვრცობაზეც იზრუნა, რასაც, როგორც უკვე ითქვა, ანტიარაბული სახე ჰქონდა. გრიგოლი ამ საქმეში წანართა დახმარებით მოქმედებდა, თუმცა იყვნენ, ასევე, კახეთისა და მთიულეთის მოსახლეობაც. შესაბამისად, არ იქნება მართებული რომელიმე მათგანის გამორჩევა, მით უფრო წანართა პეგემონიაზე საუბარი. წანარები იმდენად გაბატონდნენ სხვაზე რამდენადაც გრიგოლი ოფიციალურად მხოლოდ წანართა ქორეპისკოპოსი იყო, როდესაც ის კახეთის მთავარი გახდა. ცალკე აღებული წანართა გვაროვნული არისტოკრატიის პეგემონობა, მათი სოციალურ-ეკონომიკური მდგომარეობის გათვალისწინებით, უბრალოდ გამორიცხულია. წანართა გვაროვნული არისტოკრატია შეკავშირებული იყო გრიგოლის მეთაურობით, რომელიც კახეთში ფლობდა დიდ გავლენას, ხოლო ჯუანშერის გარდაცვალების შემდეგ, მალე კახეთის მთავარი გახდა.

გრიგოლი საგარაუდოდ ახერხებდა წანართა უზრუნველყოფას იმ საძოვრებით, რომელიც მათი ცხვრისთვის იყო აუცილებელი. სხვა შემთხვევაში მათი კონტრო-

ლი შეუძლებელი იყო. თუმცა, გრიგოლი, როგორც ქორეპისკოპოსი, წანარებში ავტორიტეტითაც სარგებლობდა, რასაც იმ პერიოდში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. როგორც უნდა იყოს, წანართა დაქვემდებარების მთავარი წინაპირობა მათი საძოვრებით უზრუნველყოფა იყო,²¹³ რაც გრიგოლ ქორეპისკოპოსმა წარმატებით შეძლო, ხოლო შემდეგ იგივე პოლიტიკა გარდაბნის დიდებულმა აზნაურებმა გააგრძელეს. გრიგოლი წანართა გაყვანას კახეთის ზამთრის საძოვრებზე ახერხებდა, რასაც, როგორც ჩანს, მალევე გარდაბნის ველებიც დაემატა. გრიგოლის პეგემონობა წანართა გვაროვნულ არისტოკრატიაზე ცხადია.

პასუხის გარეშე რჩება მხოლოდ ერთი კითხვა, რა ლეგიტიმური საფუძველი ჰქონდა გრიგოლ ქორეპისკოპოსს შეექმნა ახალი სახელმწიფო და, ამასთან, კვლავ ქორეპისკოპოსის რანგში დარჩენილიყო? – ლოგიკურია, ვიფიქროთ, რომ იმ შემთხვევაში თუ გრიგოლი „განდგა“ მას არა ქორეპისკოპოსის ან მთავრის, არამედ უფრო მაღალი, მეფის წოდება უნდა მიეთვისებინა. ასე მოხდა აფხაზთა მთავრისა და ერისთავის ლეონ II-ის შემთხვევაში, რომელიც, ვახუშტის მიხედვით, 786 წელს მეფე ხდება.²¹⁴ ლეონ II-ის ლეგიტიმაციას რამდენიმე მიზეზი განაპირობებდა: ის ხაზართა დახმარებით განუდგა ბიზანტიელებს („ბერძენთა“), მემკვიდრეობით ფლობდა არჩილ II-ის ბოძებულ სამეფო გვირგვინს და, სავარაუდოდ, ცოლად ჰყავდა იოვანეს უფროსი და.²¹⁵ გრიგოლის „განდგომა“ თავისი

²¹³ მთის მოსახლეობის ბარში მყოფ ხელისუფლებაზე სოციალურ-ეკონომიკური დამოკიდებულების შესახებ იხილეთ დავით მუსხელიშვილის შესაბამისი მონოგრაფია, ხოლო ამ პროცესის პოლიტიკურ შედეგებზე, რაც წანარებს მიემართება – ჩვენი წიგნი: დ. მუსხელიშვილი, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, 86-105; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 203-205.

²¹⁴ ვახუშტი, ადწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხნიშვილი, 127, 795-6; მატიაწე ქართლისა, ყაუხნიშვილი, 251; მატიაწე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 254-255.

²¹⁵ მატიაწე ქართლისა, ყაუხნიშვილი, 251; მატიაწე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 254-255; ჯუანშერი, ყაუხნიშვილი, 242-243; ჯუანშერი, ზ. სარჯველაძე და ს. სარჯველაძე, 242; С. Н. Джанашия, О времени и условиях Абхазского царства, *შრომები*, II, პირველად დაიბეჭდა 1940 წელს (თბილისი, 1952), 322-341; პ. ინგოროვეა, გიორგი მერსულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა: ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან (თბილისი, 1954), 209-218; З. В. Ачбадзе, *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)* (Сухуми, 1959), 95-109; მ. გუნბა, დასავლეთ საქართველო და ბიზანტია VI-VIII სს. (სოხუმი, 1962), 201-223; შ. ბადრიძე, აფხაზთა სამეფოს წარმოშობის დროისა და პირობების შესახებ, *თსუ შრომები*, 143 (1972), 31-40; შ. გლოველი, ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ჩამოყალიბების ისტორიიდან, *არტანუჯი*, 2-3 (1994), 31-34; თ. დუნდუა, *ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით* (თბილისი, 1997); ზ. პაპასქირი, ბიზანტიის დიპლომატია და პოლიტიკური ცვლილებები დასავლეთ საქართველოში VIII ს-ის I ნახევარში, *ქართული დიპლომატია*, 4 (1997), 300-308; შ. გლოველი, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს – „აფხაზთა სამეფოს“ ჩამოყალიბება, *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, X (2008), 38-67; შ. გლოველი, *ლეონ II* (თბილისი, 2020), 17-33; Z. Papaskiri, *On the National, Political, Ethnical and Cultural Identity of Contemporary Abkhazia from Ancient Times till the Present day*, 27-34; თედო დუნდუა, ზოგადად, წერს ლეონ მეორის მატრიმონიალურ კავშირზე ეგრისის მმართველ სახლთან, იხ. მაგ.: თ. დუნდუა, *Questions et Reponses*, I (თბილისი, 2003), 35; T. Dundua & E. Avdaliani, *Abkhazians And Ossetians In Georgia: A Short History – Analysis* <https://www.eurasia-review.com/> April 13, 2020; T. Dundua & E. Avdaliani, *Georgia as a Part of Integrated Europe* (Tbilisi, 2021), 92. ვიფიქრობ, ასეთი დაშვება მართებული უნდა იყოს, ხოლო სახელი „გურანდუხტის“ პოპულარობა ლეონ II-ის მემკვიდრეთა შორის იმისი მანიშნებელია, რომ აფხაზთა მეფე ლეონ II-ის ცოლი, შესაძლოა, იოვანეს უფროსი და, გურანდუხტი ყოფილიყო. ნაკლებ სავარაუდოა ეს სახელი ლეონ II-ის სახელში თავისი ბიოლის, ლეონ I-ის ცოლის, გავლენით დამკვიდრებულიყო, რომელსაც, ასევე, გურანდუხტი ერქვა. თუმცა,

ქვეშევრდომთა – მთიელთა, წანართა, კახელთა – დახმარებით ხდება, მაგრამ არ ჩანს ლეგიტიმაციის საფუძველი. ანალოგიით აქ შეიძლება გვეფიქრა, რომ მას ცოლად ჰყავდა ჯუანშერის მესამე და, მირანდუხტი, რომელიც შუშანთან ერთად ქართლში დარჩა.²¹⁶ მაგრამ, ვფიქრობ, ასეთი ვარაუდი ძალიან ნაძალადეგია, მასზე წყაროებში ირიბი მინიშნებაც კი არ მოგვეპოვება.

ამგვარად, უნდა ვაღიაროთ, რომ გრიგოლს მეფის წოდება არ მიუთვისებია. ასეთი მოქმედება, თითქოს, არც გრიგოლის შემკვიდრეთა შემთხვევაში ჩანს. ისინი მხოლოდ მთავრის ან ქორეპისკოპოსის წოდებას ატარებენ. ტიტული „მეფე“ კახეთის მმართველთა შორის დოკუმენტურად დადასტურებული სახით არეგმონელთა დინასტიის დროს ჩნდება.²¹⁷ გრიგოლი სიცოცხლის ბოლომდე ქვეყანას როგორც ქორეპისკოპოსი და მთავარი მართავდა.

ჩვენი აზრით, გრიგოლის ქორეპისკოპოსობა და კახეთის მთავრობა არ გულისხმობდა ქვეყნის ერთპიროვნულ მმართველობას. ამ ვარაუდისკენ „მატიანე ქართლისას“ ავტორისა და ალ-იაკუბის ცნობები გვიბიძგებს. ორივე პირველწყაროზე დაყრდნობით წარმოადგენენ საკუთარ მასალას და, რაც მთავარია, ერთმანეთს ეთანხმებიან.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, „იწყო შემცირებად მეფობამან დიდთა მეფეთა ხუასროანთამან... იქმნა სიმრავლე მთავართაჲ ქუეყანასა ქართლისასა და შეერია ბრძოლა, იქმნეს მტერ ურთიერთას. და უკუეთუ ვინმე გამოჩნდის შეილთა შორის ვახტანგისთა, რომელიმცა ღირს იყო მეფედ, იქმნის შემცირებულ სარკინოზთაგან“.²¹⁸ აღნიშნული პასაჟის ბოლო ფრაზის (ბოლოდით ხაზგასმა ჩვენია) მიხედვით, ხოსროიან მეფეთა შთამომავლები დარჩენილი იყვნენ, მაგრამ მათ სარკინოზები ავიწროებდნენ. სიტყვები „რომელიმცა ღირს იყო მეფედ“ იოვანეს და ჯუანშერს არ მიემატება, ვინაიდან ისინი ისედაც მეფეებად ითვლებოდნენ (ციტატის პირველი წინადადება). ქართლის ჩრდილოეთი მათ ნამდვილად მეფეებად აღიარებდა, მაგრამ არა არაბები. მათ მეფობას აღიარებდა ადარნასე და აშოტი, ბაგრატიონთა სახლი, ვიდრე აშოტის გამეფებამდე. ამის შემდეგ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჯუანშერის სახლი თავად დამორჩილდა აშოტის ძალაუფლებას. მა-

საკუთრივ ლეონ II-ს მამამ სახელი თავისი სახელგონი ძმის, ლეონ პირველის, ლეონ II-ის ბიძის, მიხედვით შეუვრჩია. „აფხაზ მეფეთა დივანში“ ლეონ I-ის გამოტოვება, ვფიქრობ, ამ უკანასკნელის სიცოცხლის ბოლოს არსებულ დინასტიურ დაპირისპირებაზე მეტყველებს. ლეონ I-ის შემდეგ, აფხაზეთის სამთავროს ხელისუფლებაში მოსული თავისი ძმა და მისი შემკვიდრეები ლეონ I-ს არ აღიარებდნენ ლეგიტიმურ მმართველად. შესაძლოა, ვიფიქროთ, რომ ის ძალადობრივი გზით დაამხეს. „აფხაზ მეფეთა დივანში“ გამოტოვებულია მხოლოდ ის ხელისუფლები (ივანე შავლიანი, ადარნასე შავლიანი, ბაგრატ II), რომელთა კანონიერებას გაბატონებული შტო არ აღიარებდა. ბუნებრივია, გამონაკლისი ვერც ლეონ I იქნება.

²¹⁶ ჯუანშერი, ყაუხჩიშვილი, 244; ჯუანშერი, ზ. სარჯველაძე და ს. სარჯველაძე, 244; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 249; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 253. იოვანეს და ჯუანშერის ოთხი და რიგითობის მიხედვით ჩამოთვლილი ჰყავს ჯუანშერ ჯუანშერიანს, ესენია: გურანდუხტი, მარიამი, მირანდუხტი და შუშანი.

²¹⁷ აღნიშნული დადასტურებულია „ფაენელის დაწერილში“, იხ.: ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, ენუქიძე, სილოგავა, ნ. შოშიაშვილი, 19. შესაძლოა უკვე დონაურთა წარმომადგენლებიც იწოდებოდნენ მეფის ტიტულით და თვით დანი იოვანეს ძეც კი, რაზეც მსჯელობა წიგნის სხვა მონაკვეთში გვექნება.

²¹⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 250; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 254.

გრამ, ასევე დარჩნენ ისეთები, რომლებიც არ დამორჩილდნენ და საკუთარ თავს, როგორც ჩანს, მეფობის ღირსად თვლიდნენ.

აღ-იაკუბის ცნობა კიდევ უფრო კონკრეტულია. ავტორის თქმით, არმენიის ვალის ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმის (803-807) ბრძანებით, ჯურზანის (ქართლის) და ას-სანარიის (წანარეთის) პატრიკებს სასტიკად გაუსწორდნენ და მეფის შვილებთან ერთად სიკვდილით დასაჯეს – „დაიჭირა პატრიკები და მეფისწულეები და დასჭრა მათ თავები და ექცეოდა საშინლად, რამაც გამოიწვია ჯურზანის და წანარეთის აჯანყება“.²¹⁹ საინტერესოა, რომ აღ-იაკუბი წერს, პატრიკთა და მეფისწულთა სიკვდილით დასაჯაზე, რამაც გამოიწვია ჯურზანისა და ას-სანარიის აჯანყება. ვფიქრობ, პატრიკი უნდა მიემართებოდეს ქართლის ერისთავს, ხოლო მეფისწული – ხოსროიანთა სამეფო გვარის წევრს. პირველ შემთხვევაში უნდა იგულისხმებოდეს ქართლის კონკრეტული ერისთავები, რომელთა დასჯამ ქართლის აჯანყება გამოიწვია, ხოლო მეორე შემთხვევაში კახეთის მმართველი უფლისწულები, მათი მკვლელობა საქორეპისკოპოსოს ანტიმუსლიმური გამოსვლის მიზეზი გახდა. არაბებს აშოტ I დიდის არცერთი შვილი სიკვდილით არ დაუსჯიათ, აღნიშნული კარგად ჩანს ქართულ წყაროებში. აშოტმა და თავისმა ოჯახმა კლარჯეთში გაქცევა უსაფრთხოდ მოახერხა.²²⁰ შესაბამისად, „მეფისწულები“ მხოლოდ კახეთის მმართველ ხოსროიანთა კლანს შეიძლება მივაკუთვნოთ, მით უფრო, რომ მათ არსებობასა და შევიწროებას ადასტურებს „მატიანე ქართლისა“.

მაგრამ კონკრეტულად ვინ არიან ეს „მეფისწულნი“ ანუ ვახტანგ გორგასლის შთამომავალნი, ისინი, „რომელიმცა ღირს იყო მეფედ“?

ჩვენი აზრით, ისინი შეიძლება ყოფილიყვნენ ჯუანშერ არჩილის ძისა და ლატავრის შვილები ან ნებისმიერი სხვა ხოსროიანთა დინასტიის გადარჩენილი წევრები, რომელთა მეურვეობის უფლებითაც გრიგოლ ქორეპისკოპოსი განაგებდა კახეთს, მთიულეთსა და წანარეთს. გრიგოლის მიერ მეფის წოდების იგნორირებას და ისტორიულ წყაროებში „მეფედ ღირსთა“ და „მეფისწულთა“ მოხსენიებას, ზუსტად იმავე წლებში, სხვა ახსნა არა აქვს. აქ შეიძლება ვინმემ იფიქროს, ხომ არ იყვნენ ეს „მეფისწულნი“ გრიგოლ კახეთის მთავრის შვილებიო, მაგრამ ასეთი მსჯელობა, ვფიქრობ, არ იქნება მართებული. გრიგოლი თავისი სასულიერო წოდების გათვალისწინებით, რომელიც მისივე დროს, ფაქტობრივად, გარდაიქმნა საერო ინსტიტუტად, საერთოდ არ უნდა ყოფილიყო დაოჯახებული. ამისი დამადასტურებელია ისიც, რომ მისი გარდაცვალების შემდეგ ხელისუფლება უშუალოდ ხოსროიანთა დინასტიის წევრმა აიღო.

ამგვარად, გრიგოლი, როგორც ჩანს, თავისი სამფლობელოს მმართველობას ხოსროიანთა ლეგიტიმაციით ახორციელებდა, მათი, რომლებიც „მატიანე ქართლისაში“ და აღ-იაკუბის „ისტორიაში“ იხსენიებიან როგორც მავანნი „რომელიმცა ღირს იყო მეფედ“ და „მეფისწულნი“. პოლიტიკური ვითარების ასეთი ახსნა, ბუნებრივია, არაა იდეალური, ვინაიდან, ძირითადად, ჩვენს მსჯელობას ეყრდნობა,

²¹⁹ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *რჩეული ნაწერები*, 120-121; გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, 85.

²²⁰ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ეაუხნიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363.

მაგრამ არსებული წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გათვალისწინებით ამ ეტაპზე ლოგიკური რეკონსტრუქციაა. ყველაფერი ამის გათვალისწინებით, გრიგოლ ქორეპისკოპოსს უნდა ჰქონოდა საკმარისი ლეგიტიმური საფუძველი დაეწყო ბრძოლა ხალიფატის წინააღმდეგ და ნელ-ნელა შემოემტკიცებინა ქართლის სხვადასხვა ტერიტორია.²²¹ ამ მოცემულობით, ვფიქრობ, ბოლომდე სწორი არ უნდა იყოს ვახუშტი ბატონიშვილი, როდესაც გრიგოლის „განდგომაზე“ ამახვილებს ყურადღებას. გრიგოლს ჰქონდა საფუძველი გასულიყო აშოტ I დიდის მორჩილებიდან, ხოლო ხელისუფლების წყაროდ ხოსროიანი უფლისწულები ჰყოლოდა. 805 წელს აშოტი და გრიგოლი ერთად ებრძვიან სარკინოხებს, რაც შესაძლოა იმისი მანიშნებელიც იყოს, რომ გრიგოლი აშოტის დის, ლატავრისა და მისი შვილების მხარდაჭერით მოქმედებდა. ვფიქრობ, ამ საკითხის მეტი განვრცობა უსაფუძვლოა, ვინაიდან წყაროთა მწირი მონაცემები არ იძლევა დამაჯერებელი მსჯელობის საფუძველს.

ხოსროიანთა დინასტიის ეს ლეგიტიმური მემკვიდრეები 805 წელს, ხუზაიმას ბრძანებით, თავის მოკვეთით დასაჯეს. აღ-იაკუბის მიხედვით, ამან დიდი აჯანყება გამოიწვია ჯურზანსა და ას-სანარიაში, რაც ბუნებრივი რეაქცია იყო ხალიფატის მესვეურთა ძალმომრეობაზე. არაბი ავტორები ქართლისა და კახეთის მოსახლეობის ამ გამოსვლას „აჯანყების“ კვალიფიკაციას აძლევდნენ, ხოლო ქართველებისთვის, ვფიქრობ, ეს ანტისარკინოზული ბრძოლის გაგრძელება იყო, რისი ძლიერი პროვოცირებაც სამეფო დინასტიის წევრთა სიკვდილით დასჯამ გამოიწვია.

ხუზაიმა იბნ ხაზიმი იყო ერთ-ერთი ამირათა შორის, რომელმაც ხოსროიანთა დინასტიის წევრები გაწვეტა და მათ მოსპობას შეუწყო ხელი. ამის შემდეგ, გრიგოლ ქორეპისკოპოსი კახეთის ერთპიროვნული მმართველი უნდა გამხდარიყო. ალი შუაიბის ძის დროს, რომელიც ჰარუნ არ-რაშიდის შემდეგ, ძმათა შორის არსებული სამოქალაქო ომის (811-813) პერიოდში, დახმარების გარეშე თბილისში იყო გამოკეტილი, გრიგოლის დასახელება კახეთის მთავრად ამის ერთ-ერთი ილუსტრაციაა.²²²

გრიგოლ კახეთის მთავრის ერთპიროვნული მმართველობის პერიოდში კახეთი, მთიულეთი, წანარეთი და სულ მალე გარდაბანიც საქორეპისკოპოსოს შემადგენელ სივრცედ ჩამოყალიბდა, რამაც ამ ქვეყანას ქართულ ისტორიოგრაფიაში კახეთის საქორეპისკოპოსოს იგივე კახეთის სამთავროს სახელი დაუმკვიდრა. არაბულ, ბიზანტიურ და სომხურ წყაროებში წანართა მმართველის თანამდებობის მიხედვით, რომელიც უკვე გრიგოლის ზეობის ხანაში შეიცვალის თავის ავთენტურ მნიშვნელობას, საქორეპისკოპოსოს წანართა ქვეყნის სახელი ეწოდა. ამ სახელის დამკვიდრება, ბუნებრივია, მხოლოდ გრიგოლ ქორეპისკოპოსის ფიგურას არ უნდა დავეუკავშიროთ, თავისი როლი ითამაშა წანართა აქტიუობამაც. წანარები საქართველოში თავის ირგვლივ იკრებდნენ მთიანეთის მოსახლეობის

²²¹ გრიგოლს, რომ ექნებოდა საკმარისი ლეგიტიმაცია ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლის წარმოებაში, ვფიქრობ, საკამათო არც უნდა იყოს. ამისთვის, თუნდაც, ანტიმუსლიმური მოძრაობაც საკმარისი იყო. აღნიშნულ სიტუაციაში ახსნას მოითხოვს მხოლოდ ის, თუ რატომ იყო გრიგოლი ლიდერი და არა ვინმე სხვა და რა იყო მისი ხელისუფლების საფუძველი.

²²² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

მნიშვნელოვან ნაწილს, ხოლო VIII საუკუნის მეორე ნახევარში ყველაზე მედ-გრად ებრძოდნენ ხალიფატის ექსპანსიას. აღნიშნული ისედაც კარგად არის ცნობილი ისტორიოგრაფიაში, მაგრამ, რაც არაა შემჩნეული, ან ნაკლები ყურადღება ექცევა, არის ის, რომ წანართა ეს ბრძოლა ორგანიზებული იყო ქართველი მმართველი არისტოკრატების მიერ და არასდროს ჰქონია, რაღაც სახალხო მოძრაობის სახე. ამისი საუკეთესო ილუსტრაცია ისაა, რომ VII-VIII საუკუნეების ჩვენთვის ცნობილი წანართა ყველა მეთაური (ადარნასე, სტეფანოზ III, ჯუანშერ ჯუანშერიანი, მიჰრი, არჩილ II, ჯუანშერ არჩილის ძე, ლატავრი, გრიგოლ კახეთის მთავარი), ვისაც ისინი სხვადასხვა სახით ემორჩილებიან, ქართველი მმართველი ზედაფენის წარმომადგენელია.

ამგვარად, წანართა როგორც ცალკე აღებული პოლიტიკურ ძალაზე საუბარი ზედმეტია. ისინი ემორჩილებოდნენ ქართლის კონკრეტულ ერისმთავარსა თუ მეფეს და მათ წარმომადგენელს, ერისთავის ან ქორეპისკოპოსის სახით. წანართა მონაწილეობა კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირებაში მხოლოდ ქართლის მმართველი ზედაფენის პოლიტიკური ინტერესების ჭრილშია განსახილველი. წანართა ინტერესი უფრო სოციალურ-ეკონომიკური სახის უნდა ყოფილიყო, მათ სურდათ მიეღოთ ზამთრის საძოვრების გამოყენების უფლება, გაეყიდათ თავისი ცხვარი, ჰქონოდათ დარიალის კონტროლის უფლება, სადაც ბაჟის მიღებით, ასევე სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირებით, სერიოზულ შემოსავალს მოელოდნენ, აგრეთვე სამხედრო პრივილეგიები (ადარნასე ერისმთავარი მათ გარდაბნელი დიდებულის მკვლელობასაც პატიობს²²³).

VIII საუკუნის არაბული პოლიტიკა წანართა ინტერესების საწინააღმდეგო მიმართულებით ვითარდებოდა. ზამთრის საძოვრებზე ხალიფატი არაბულ ტომებს ასახლებდა; ცხვრის ბიზნესი ექსკლუზიურად არაბთა ხელში იყო (იბნ ჰაუკალის ცნობით, მოგზაურობისას, მას უამბეს ადარბადაგანში მცხოვრები მუსლიმების შესახებ, რომელთაც საკუთარ ბაღანსზე მილიონი ცხვარი ჰყავდათ აღრიცხული²²⁴); დარიალი კი ხალიფატის მუდმივი სამიზნე იყო, სადაც სარკინოზთა კონტროლის შემთხვევაში იგზავნებოდა მუსლიმური სამხედრო კონტიგენტი და გადასახადის ამკრეფები, რაც არათუ წანართა სამხედრო პრივილეგიას ემუქრებოდა, არამედ მათ ფინანსურ კეთილდღეობასაც.

ყველაფერი ზემოხსენებული წანართა არისტოკრატიას ქართლის მმართველ ზედაფენასთან კავშირს აიძულებდა, რასაც საერთო პოლიტიკური წარსული, ტრადიციები და ქრისტიანობა აძლიერებდა. წანართა ტომი ქართული მმართველი ზედაფენის, ცალსახად, ყველაზე დაინტერესებული, მორჩილი და სანდო მოკავშირე იყო. გრიგოლ კახეთის მთავრის მორჩილებაში შესვლაც სწორედ ამ ანტიარაბული განწყობის მაჩვენებელია, რაც, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ბევრი სიღრმისეული მიზეზით იყო განპირობებული. აშოტს წანარები დიდი ხანი ვერ

²²³ ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, ყაუხჩიშვილი, 158; ლეონტი მროველი, მეფე ქართლისა არჩილი, ყაუხჩიშვილი, 246; ლ. თავაძე, საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია, 146, სქ. 521.

²²⁴ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 103. აღნიშნული მართალია X საუკუნეს ეხება, მაგრამ დიდი რაოდენობით ცხვრის ბაზარზე გატანა და მისი რეალიზაცია, ხალიფატის ექსპანსიის პირობებში, როგორც VIII საუკუნეში, ასევე X საუკუნეშიც, მუსლიმთა პრივილეგია იყო.

დაემორჩილდებოდნენ, ვინაიდან ის თავდაპირველ ეტაპზე მაინც პროარაბული პოლიტიკის გამტარებელი იყო, შესაბამისად, როდესაც გაჩნდა ალტერნატივა, წანარები საწინააღმდეგო მხარეს აღმოჩნდნენ. მათ მორჩილება გრიგოლ კახეთის მთავრისა და ქორეპისკოპოსის მიმართ სამოხელეო კავშირ-ურთიერთობითაც იყო განპირობებული – გრიგოლი ქორეპისკოპოსი იყო, ხოლო წანართა ტომი მისი ხელქვეითი. როგორც კი გრიგოლ ქორეპისკოპოსი მეფე აშოტ I დიდის საწინააღმდეგო პოლიტიკას მიმართავს წანარები მის მხარეს იკავებენ. გრიგოლის შემდეგ უკვე გარდაბნელთა ქვეშევრდომობაში ყოფნასაც თავისი მიზეზები ჰქონდა, რაზეც უკვე ნაშრომის სხვა მონაკვეთში ვისაუბრებთ.

ამრიგად, საქორეპისკოპოსოს ისტორია 790 წლით უნდა დავიწყოთ, როდესაც გრიგოლ ქორეპისკოპოსი გამოვიდა აშოტისა და ხალიფას მორჩილებიდან და ადგილობრივთა მხარდაჭერით კახეთის მთავარი გახდა, რაშიც, როგორც ჩანს, მას ხოსროიანთა დინასტიის წევრებმა დაუჭირეს მხარი.²²⁵ ხოსროიანთა ძალაუფლების ფორმალური აღიარებითა და მხარდაჭერით გრიგოლ ქორეპისკოპოსი და კახეთის მთავარი არაბთა წინააღმდეგ მოქმედებს, ხოლო ერთპიროვნულ მმართველობას უკვე 805 წლის შემდეგ დაიწყებს, როდესაც ხოსროიანთა დინასტიის წევრებს გაწყვეტენ. ამის შემდეგ გრიგოლი თავის სახელმწიფოში ერთპიროვნული მმართველი უნდა გამხდარიყო.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს გენეზისი ასეთი რთული და ჩახლართული გამოვიდა, მაგრამ, ვფიქრობ, ამ თემის ანალიზი აუცილებელი იყო, რათა გარკვეული დასკვნები გამოგვეტანა ახალი პოლიტიკური გაერთიანების ფორმირების ისტორიაში. ვფიქრობ, გრიგოლ ქორეპისკოპოსი არც გეგმავდა რაიმე ცალკე არსებული სახელმწიფოს დაარსებას, ასეთი რამ იმ სოციალურ-პოლიტიკურ რეალობაში წარმოუდგენელი იყო. გრიგოლი საკუთარ თავს აღიქვამდა ქართლის სამეფოს პოლიტიკური სივრცის სუბიექტად, შესაბამისად, სრულებითაც არაა გასაკვირი, რომ თავდაპირველ ეტაპზე ანგარიში გაეწია ბაგრატიონთა და ხოსროიანთა დინასტიის წევრებისთვის, ხოლო მოგვიანებით უფრო დამოუკიდებელი გამხდარიყო თავის ქმედებაში. ჩვენი აზრით, გრიგოლი არასდროს ამბობს უარს „ყოველ ქართლის“ ფლობაზე ხოსროიანთა ხაზით, რისი პირდაპირი დასტურიცაა მისი შემცვლელის წარმოშობა. დაჩი, მომდევნო მმართველი, ხოსროიანი გახლდათ.

გრიგოლი თავის სიცოცხლეში ქართლის ხელისუფლად უნდა ყოფილიყო აღთქმული თავისივე ქვეშევრდომთა მიერ, რამაც ასახვა პპოვა არაბულ წყაროებში. არაბი ავტორები ას-სანარიას, ანუ *de facto* კახეთის საქორეპისკოპოსოს, 805 წლის შემდეგაც, ხშირად, ჯურზანის ანუ ქართლის ქვეყნად მოიხსენიებდნენ,²²⁶ რაც, ჩვენი აზრით, შეუძლებელია ძველი რეალობის გამოძახილი იყოს. ვფიქრობ, ყველაზე ლოგიკური იქნება ამისი ახსნა თანამედროვე კახეთის მმართველთა თვი-

²²⁵ შესაძლოა, ესენი ყოფილიყვნენ ლატავრი და თავისი შვილები, ან ხუზაიძის დასჯილი მეფისწულნი. თუმცა ამ ორი ჯგუფის გაიგივება გამორიცხული არ არის. მათი სიკვდილით დასჯის შემდეგ გრიგოლს შეეძლო აქცენტი ავღო მომდევნო ქორეპისკოპოსის, დაჩი იოვანეს ძეზე, რომელიც, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ასევე ხოსროიანი გახლდათ.

²²⁶ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 65; Якуби, *История*, Жузе, 15-16; მ. ლორთქიფანიძე, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.)*, *რჩეული ნაწერები*, 97; გ. ჯაფარიძე, *წანართა შესახებ*, *ძიებანი*, 84.

თიდენტოფიკაციაში ვეძებოთ, რომლებიც მიუხედავად კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის კონტროლისა საკუთარ თავს ქართლის ქვეყნის მპყრობელის რანგში ხედავდნენ.

„მატიანე ქართლისას“ ავტორი, გრიგოლის მხოლოდ კახეთის მთავრის სახით წარმოიჩენით, ბაგრატიონთა პოზიციის გამჟღერებელი გამოდის, მაგრამ, ამავე დროს პოლიტიკურ რეალიზმსაც ითვალისწინებს. ქსნის ბრძოლის შემდეგ გრიგოლს ხომ, მართლაც, მხოლოდ კახეთის მპყრობელობა შერჩა, წანარეთის და გარდაბნის ჩათვლით. მაგრამ ქსნის ბრძოლამდე გრიგოლის შიდა ქართლსაც ანუ იმდროინდელი კონიუნქტურით ქართლსაც ფლობდა, რაც „მატიანე ქართლისაში“ კარგად ჩანს. თუმცა, ამის მიუხედავად, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი გრიგოლს არასდროს უწოდებს ქართლის მთავარს, ვინაიდან მან კარგად იცის, რომ ქართლი აშოტ მეფისა და ბაგრატიონთა დინასტიის სამფლობელოა, შესაბამისად, მისი აზრით, ქართლის მეფე და მპყრობელი მხოლოდ აშოტ ბაგრატიონია. აღნიშნული ბუნებრივია, ვინაიდან ავტორი ბაგრატიონთა სახლის სამსახურში მყოფი ისტორიკოსია. ვფიქრობ, „მატიანე ქართლისას“ ავტორს სრულ ტენდენციურობას მაინც ვერ დაეწამებოთ, ვინაიდან ის ობიექტურად აღწერს ბრძოლას „ქართლსა ზედა“ და მასში კახეთის როლიც შესაბამისად აქვს გადმოცემული. ავტორმა იცის როგორია მოცემულობა, რომ, საბოლოოდ, გრიგოლს ქსნის აღმოსავლეთით დარჩა, რაც, ძირითადად, კახეთია, ხოლო ქსნის დასავლეთით, რაც იმდროინდელ ქართლს მოიცავს, აშოტი მფლობელობს. შესაბამისად, მისთვის აშოტი ქართლის მეფეა, ხოლო გრიგოლი – კახეთის მთავარი. როგორც უნდა იყოს, ჩვენი აზრით, არაბულმა წყაროებმა კარგად უჩვენეს როგორც კახეთის ცალკე გამოყოფა ას-სანარიის სახით, ასევე კახეთის მმართველთა მისწრაფება ხელში ჩაეგდოთ მთელი აღმოსავლეთ საქართველო. კახეთი მმართველი ზედაფენა თავიანთ *de facto* კონტროლირებულ ქვეყანას (კახეთ-წანარეთ-გარდაბანი) „ყოველი ქართლის“, თავიანთი პოტენციური სამფლობელოს, შემადგენელ ნაწილად წარმოიდგენდნენ. არაბულ წყაროებში ას-სანარიის ჯურჯანის ქვეყნად წარმოიჩენა ამ ტენდენციის ასახვა უნდა იყოს. არაბთა ექსპანსიამ, რაზეც უფრო დაწვრილებით მონოგრაფიის მომდევნო მონაკვეთში ვისაუბრებთ, გეოგრაფიული თვალსაზრისით გათიშა ქართლი, დასავლეთი აშოტს დარჩა, ხოლო აღმოსავლეთი – გრიგოლს. მათ შორის არსებული სივრცე არაბთა უშუალო დაქვემდებარებაში მოექცა. ამ მოცემულობით ცალკე სამეფო-სამთავროთა ჩამოყალიბება კი არ ხდება, არამედ ერთიანი ქვეყნის გაყოფა, სადაც ლეგიტიმაციას ორივე მხარე იჩემებს.

დასასრულ, თამამად შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფორმირება არ ყოფილა, რაღაც ხანგრძლივი პოლიტიკური სეპარატიზაციის აქტი, არამედ მისი წარმოქმნა განპირობებული იყო შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციით, რომელშიც კახეთის მესვეურებს არ მიეცათ საშუალება დამკვიდრებულიყვნენ „ყოველ ქართლში“, მსგავსად ბაგრატიონთა დინასტიისა. უკანასკნელნი აღმოჩნდნენ დასავლეთ პერიფერიაში, ძირითადად, ტაო-კლარჯეთში იზოლირებულნი, ხოლო კახეთის მესვეურნი აღმოსავლეთ პერიფერიაში ანუ კახეთ-წანარეთ-გარდაბანში. ორივეს მისწრაფება დაეკავებინათ შიდა ქართლი, რომელსაც VIII საუკუნის ბოლოს დაუმკვიდრდა სახელწოდება „ქართლი“, კვლავ დღის წესრიგში რჩებოდა. ყველაფერი ეს იმაზე მეტყველებს, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსი, როდესაც თავისდაუნებურად ჰქმნიდა საქორეპისკოპოსოს, იბრძოდა ქართლში

პეგემონიის დამყარებისთვის, ხოლო საკუთარ თავს ამ ქართული სამყაროს შემადგენელ ნაწილად განიხილავდა. საბოლოოდ, საქართველოში (ძველი კონოტაციით ქართლი) პეგემონობისთვის ბრძოლა გახდა კიდევ ერთ-ერთი საფუძველი, რამაც ქართველთა სამყაროში რამდენიმე ქართული პოლიტიკური გაერთიანება წარმოქმნა, რომელთა შორის ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული კახეთის საქორეპისკოპოსო იყო, ხოლო გრიგოლ ქორეპისკოპოსი და კახეთის მთავარი ამ პოლიტიკური გაერთიანების პირველი *de facto* მმართველი.

გრიგოლი

გრიგოლი (790-827) კახეთის პირველი ქორეპისკოპოსი და მთავარი გახლდათ.²²⁷ მისი როლი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიაში გამორჩეულია. გრიგოლი აღიარებულია, როგორც კახეთის საქორეპისკოპოსოს დამაარსებელი, მაგრამ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, გრიგოლის მიზანი არ ყოფილა და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაარსება. აღნიშნული პოლიტიკური გაერთიანების ფორმირება VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე არსებული რეალობის შედეგი იყო, ვიდრე რაიმე ცალკე არსებული სახელმწიფოებრივი სუბიექტის ჩამოყალიბება. გრიგოლის მიზანი ქართლის სამეფოში, იგივე საქართველოში, პირველობის მოპოვება გახლდათ. ამისი კარგი ილუსტრაციაა არაბულ წყაროებში ას-სანარიის, რომელსაც, ძირითადად, არაბები კახეთის საქორეპისკოპოსოს უწოდებდნენ, ქართლის ქვეყნად მოხსენიება.

კახეთის საქორეპისკოპოსო განიხილებოდა როგორც ქართლის ნაწილი. აღნიშნული ვერ იქნებოდა არაბთა ფანტაზიის ნაყოფი, ან, თუნდაც ძველი პოლიტიკური რეალობის გადმონაშთი, როდესაც კახეთი და წანარეთი ქართლის შემადგენლობაში ერთიანდებოდა. ამგვარი სახის რეალობა განპირობებული იყო ადგილობრივი ელიტის მისწრაფებით თავისი ადგილი დაეკავებინათ ქართლის მმართველ წრეში. ბუნებრივია, გრიგოლი ვერ იქნებოდა გამონაკლისი, მისი სურვილი უნდა ყოფილიყო ქართლის ხელისუფლებაში მოხველა.

გრიგოლი, როგორც უკვე განვიხილეთ, კახეთის ელიტის წარმომადგენელი გახლდათ. ის არ მიეკუთვნებოდა ქართლის მმართველი უმაღლესი ზედაფენის რომელიმე დინასტიას. ასეთი ვარაუდის დაშვების რაიმე არგუმენტირებული და ლოგიკური საფუძველი არ არსებობს. გრიგოლის წარმოშობისა და ლეგიტიმიზმის გათვალისწინებით, ის არ შეიძლება სათავეში მოქცეოდა ქართლის სამეფოს. მისი დაწინაურება მხოლოდ ქართლის მმართველი დინასტიის მხარდაჭერით შეიძლებოდა მომხდარიყო. მართალია პირდაპირი ცნობა არ გვაქვს, მაგრამ ეჭვი არ არის, რომ გრიგოლ ქორეპისკოპოსი ქართლის მეფე ჯუანშერის (761-787) დროს დაწინაურდა.

787 წელს ჯუანშერ ხოსროიანი გარდაიცვალა. ქართლის ტახტი აშოტ I ბაგრატიონმა (787-826) დაიკავა.²²⁸ აშოტის ხელისუფლება მხარდაჭერილი იყო აბასიანი ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის (786-809) ხელისუფლების მიერ. უფრო მეტიც, აშოტი, ისტორიული წყაროს პირდაპირი ჩვენებით, ქართლის ქვეყანას მუსლიმი ხალიფას განკარგულებით მიიღებს, რომელსაც ის საკუთარ მმართველობას

²²⁷ გრიგოლის შესახებ იხილეთ: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 557-558; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, II, 94-95; მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, 153; მისივე, ახალი ფეოდალური სამთავრების წარმოქმნა, 386, 393; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, 128, 172-175; დ. ლოსაბერიძე, კახეთის ქორეპისკოპოსები, 77.

²²⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ვახუშტიშვილი, 127-128.

დაუმორჩილებს.²²⁹ ვარდან არეველცის ცნობები ყოველთვის სანდო ისტორიული ნარატივი არ არის,²³⁰ მაგრამ, ამ შემთხვევაში, ვარდანის ინფორმაცია გამყარებულია რამდენიმე ისტორიული წყაროს პირდაპირი თუ ირიბი მონაცემებით, რომელიც ამ კონკრეტული ცნობის სანდოობას ადასტურებს.²³¹ ამგვარად, ქართლი, რომელიც *de facto* ორად იყო გაყოფილი, მეფესა და ერისმთავარს შორის, ერთ მმართველს დაემორჩილა.

ლატავრი, რომელიც ჯუანშერის მეუღლე გახლდათ და, ამავე დროს, ჯუანშერის მემკვიდრეობის განკარგვას გადაიბარებს, როგორც ზემოთ უკვე ვახვეთ, თავისი ძმის ხელისუფლებას აღიარებს. გრიგოლის მოქმედება ამ ვითარებაში არაა გამოკვეთილი. ის ამ პერიოდში წანართა ქორეპისკოპოსის თანამდებობას ფლობდა. ლოგიკურია იმისი დაშვება, რომ გრიგოლ ქორეპისკოპოსი აღიარებდა აშოტის ძალაუფლებას, რომლის მმართველობა მხარდაჭერილი იყო როგორც ხალიფატის, ასევე ადგილობრივი ელიტის მნიშვნელოვანი ნაწილის მიერ.

ამ შემთხვევაში ჩნდება ლოგიკური კითხვა, რა სახით აღიარებდა ქართლის მმართველი ელიტა აშოტის ძალაუფლებას, აღიარებდნენ მას როგორც მეფეს თუ ერისმთავარს? – ქართულ ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვან ნაწილში დამკვიდრებული შეხედულებით, აშოტ I დიდი იყო მხოლოდ ერისმთავარი და არა მეფე.²³² მაგრამ, ისტორიული წყაროების ერთობლივი ჩვენებით, აშოტი გახლდათ მეფე,²³³ ის ერისმთავრის ტიტულით არცერთ ჩვენთვის ცნობილ წყაროში არაა

²²⁹ R. W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182.

²³⁰ მაგ. ვარდან არეველცის მიხედვით, აშოტი ატარენესკის ძე და ვასაკის შვილიშვილია, ეს უკანასკნელი კი სომხეთის იშხნის აშოტის ძე ყოფილა. აღნიშნული გენეალოგია, შესაძლოა, არც იყო მართებული, როგორც ამას საკმაოდ საფუძვლიანად ზაზა ალექსიძე მიუთითებდა. იხ.: ზ. ალექსიძე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, *ბაგრატიონები: სამეცნიერო და კულტურული მემკვიდრეობა* (თბილისი, 2003), 27-36. ასევე, ვარდან არეველცის მცდარი მითითებით, მუსლიმთა მმართველის მიერ დამტკიცებული აშოტი ქართლში მისულა და იქაურობა დაუმორჩილებია (R. W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182). ამგვარი რამ ბუნებრივია არ შეიძლება სიმართლე იყო, ვინაიდან აშოტი ისედაც ქართლში ცხოვრობდა ისევე როგორც მისი მამა, ადარნასე. ისინი ქართლის მმართველ ელიტას წარმოადგენდნენ, რაც დადასტურებულია ჯუანშერის, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, „მატიანე ქართლისაჲს“ ანონიმისა და სუმბატის თხულებებში. ვარდანს აშოტის ისტორია ისე აქვს წარმოჩენილი, თითქოს, ხალიფას ბრძანებით, აშოტი სომხეთიდან ქართლში მოვიდა და იქაურობა დაიქვემდებარა. რეალურად, აშოტი, როგორც ზემო ქართლის მმართველი, ხალიფას ბრძანებით, სრულიად ქართლის მმართველობას ჩაიბარებს.

²³¹ სუმბატ დავითის ძის პირდაპირი ჩვენებით აშოტი გახლდათ ბარდავისა და თბილისის მმართველი (სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363). ორივე ქალაქი, ეჭვი არაა, აშოტს ხალიფას ბრძანებით უნდა მიეღო. ქართლისა და ას-სანარიის აჯანყებაზე საუბრობენ არაბული წყაროებიც, რაც აშოტის და გრიგოლის განდგომას უნდა გულისხმობდეს, რაზეც უფრო დაწვრილებით ქვემოთ ვისაუბრებთ.

²³² იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 95; სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა, თაყაიშვილი, მესამე გამოცემა, 83; მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, 200-206; შ. ბადრიძე, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, *თსუ შრომები*, 113, ისტორიის მეცნიერებათა სერია V (1965), 220-228.

²³³ ცხოვრება გრიგოლ ხანცთელისაჲ, აბულაძე, 258, 261; გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭელიძე, 406-7, 416-19; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363. სუმბატის ტექსტში აშოტი მხოლოდ კურაპალატი და ხელმწიფეა. მაგრამ, დამერთმა „აჰკლმწიფა“, როგორც ეს ტექსტშია მითითებული, ხელმწიფობასა

მოხსენიებული, უფრო მეტიც, ერისმთავარია აშოტის ვასალი, გაბრიელ დაფანჯლი,²³⁴ რაც, ბუნებრივია, გამორიცხავს აშოტის ამავე სახელწოდებით მოხსენიებას უშუალოდ გაბრიელის მიერ ამ წოდების ფლობის პერიოდში. აშოტი მოხსენიებულია დიდი ერისთავის პატივით მხოლოდ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკაში,²³⁵ რაც, შეიძლება ჩავთვალოთ აშოტის ერისმთავრობის ან ერისთავობის მანქნებლად თავისი მმართველობის დასაწყისში. სამწუხაროდ, ჩვენ არ ვიცით ასეთი მოცემულობა რამდენი ხნის განმავლობაში გაგრძელდა, მაგრამ აშოტ ბაგრატიონის დიდი ერისთავობა, როგორც მას „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკის ჩანართის ავტორი უწოდებს, მოგვიანებით, შეიცვალა მეფობით, რომელიც დაფიქსირებულია თანადროულ ოპიზის წარწერაში, გიორგი მერჩულის თხზულებაში და „მატიანე ქართლისაჲში“.

აშოტ I დიდი, როგორც მეფე ან ერისმთავარი, ქვეყნის სათავეში უკვე 787 წელს მოექცა. ამის შემდეგ აშოტისა და გრიგოლის ურთიერთობა ინტენსიური უნდა გამხდარიყო. „მატიანე ქართლისაჲს“ ცნობით, აშოტი და გრიგოლი ერთმანეთს ქსნის ბრძოლაში დაუპირისპირდნენ, მაგრამ აღნიშნული ისტორიული მოვლენა არ შეიძლება მათი ურთიერთობის მთელ პერიოდზე განგავრცოთ. ჩვენი დაკვირვებით, აშოტი და გრიგოლი ყოველთვის მეტოქენი არ უნდა ყოფილიყვნენ. აშოტის ტახტზე ასვლის შემდეგ მათ შორის ვასალური ურთიერთობაა სავარაუდებელი, როდესაც გრიგოლ ქორეპისკოპოსი ქართლის ხელმწიფეს ექვემდებარება და მისი ბრძანების აღმსრულებელია. ამგვარ ურთიერთობაში დედოფალი ლატავრის როლი მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო. ქმრის გარდაცვალების შემდეგ, ყანაეთის კაბენის ეკლესიის წარწერის მიხედვით, ლატავრი მეუღლის სამფლობელოს უზენაესი მმართველი და კტიტორია. ლატავრი საკუთარ თავს ადარნასეს ასულობითა და საკუთარი წარმომავლობით წარმოაჩენს, რაშიც, უდავოდ, მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია აშოტის ფაქტორსაც, რომელიც დედოფლის ძმაა, ხოლო ქმრის გარდაცვალების შემდეგ ლატავრის მთავარი მფარველი უნდა გამხდარიყო. აშოტის მმართველობა, რომ ლატავრის მიერ უნდა ყოფილიყო მხარდაჭერილი, ვფიქრობ, ცხადია. ლატავრი სანაცვლოდ აშოტის თანადგომას მიიღებდა გარდაცვლილი მეუღლის მსხვილი მიწათა ფონდის შენარჩუნების საქმეში. ჩვენ არ ვიცით რამდენად ჰყავდათ ლატავრსა და თავის მეუღლეს შვილები, მაგრამ თუ ჰყავდათ, ფაქტია, ლატავრი მათ მომავალზეც იზრუნებდა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ლატავრის ოჯახური დეტალების შესახებ მეტი მასალა არ გვაქვს.

და მეფობას გულისხმობს. იხ. ასევე: პ. ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, 56-58. ინგოროყვას მართებული შეფასებით, აშოტი მეფის ტიტულით არის მოხსენიებული ოპიზის საოსტიგნეს თანადროულ წარწერაში (იქვე, 57-58). ოპიზის განახლება და, ასევე, ეს წარწერა მეცნიერთა ნაწილმა აშოტ II კურაპალატს დაუკავშირა და X საუკუნით დაათარიდა. თუმცა, დღეს უკვე ეჭვი არ არის, რომ წარწერა აშოტ I-ს ეკუთვნის, ხოლო ძველი არგუმენტაცია ძირითადად, უარყოფილია, იხ.: დ. ხოშტარია, *კლარჯეთის ეკლესია-მონასტრები* (თბილისი, 2005), 87-88; თ. ხუნდაძე, მეფეთა გამოსახულებანი ტაო-კლარჯეთის IX-X საუკუნეების ხუროთმოძღვრულ ქანდაკებაში, *Academia*, 3, (2013), 46-49. ამგვარად, „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების“, „მატიანე ქართლისაჲს“ და ოპიზის საოსტიგნეს წარწერის პირდაპირი ჩვენებით აშოტი მეფეა. მათ არ ეწინააღმდეგება არც სუმბატი, რომლის მიხედვითაც იგი ხელმწიფეა.

²³⁴ ცხორება გრიგოლ ხანცთელისაჲ, აბულაძე, 261; გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭელიძე, 416.

²³⁵ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, აბულაძე, 97; *მოქცევაჲ ქართლისაჲ: ახლად აღმოჩენილი სინური რედაქციები*, ალექსიძე, 21.

კახეთის მმართველი ზედაფენის გარკვეული ნაწილი არ უნდა ყოფილიყო ამგვარი კავშირის მომხრე. ამას რამდენიმე მიზეზი განაპირობებდა: პირველი იყო ბაგრატიონთა დინასტიის აღზევება, რომელიც იმ დროისთვის არ წარმოადგენდა მმართველ საგვარეულოს, შესაბამისად, მათი ხელისუფლება ბევრი ადამიანისთვის უცხო იყო;²³⁶ მეორე, აშოტი ქართლის მმართველის პოზიციაზე ხალიფამ დააწინაურა, რაც, ბუნებრივია, ბევრისთვის მიუღებელი იყო, განსაკუთრებით კახეთსა და წანარეთში. კახელთა და წანართა უკმაყოფილებას ის ფაქტიც აძლიერებდა, რომ, როგორც წესი, აღნიშნული სივრცე ხალიფატის უზენაესობას არ აღიარებდა, ხოლო აშოტის ხელისუფლებაში დამკვიდრებით ისინიც იძულებული ხდებოდნენ ამ რეალობას შერიგებოდნენ.

გრიგოლი შექმნილი რეალობის გათვალისწინებით, თავდაპირველ ეტაპზე, აშოტის ვასალი გახდა. მაგრამ ვითარება მალევე შეიცვალა. ხალიფატის მესვეურთა ქმედებამ, ძალმომრეობამ და გადასახადის გაზრდამ, რამაც მოსახლეობის უკმაყოფილება გამოიწვია, არაბთა პოზიციები ქართლში კიდევ ერთხელ შეარყია. აშოტი და გრიგოლი ამ შემთხვევაში სხვადასხვა მხარეს აღმოჩნდნენ. აშოტი იძულებული იყო სახალიფოს მესვეურთა ბრძანება შეესრულებინა, ხოლო გრიგოლი – ხალიფატს განუდგა.

არაბული ადმინისტრაციული მოწყობით, კახეთი არმენიის პროვინციაში ერთიანდებოდა. ადგილობრივები ამ შეხედულებას არ იზიარებდნენ, მათთვის ქვეყანა ხალიფატისგან დამოუკიდებელი მხარე იყო, სადაც არაბთა სახალიფოს მმართველობას სულ უფრო მეტად არ ურიგდებოდნენ. ხალიფას მიერ დანიშნულ არაბ მოხელეთა შორის სწორედ არმენიის მმართველები იყვნენ პასუხისმგებელი აღმოსავლეთ საქართველოს ეფექტურ კონტროლზე. გრიგოლ ქორეპისკოპოსის პერიოდში არმენიის პირველი მმართველი, ვისაც კახეთის განკარგვა ევალებოდა იყო ცნობილი, ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმში.

ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმში (785-787) არმენიაში მმართველობას მკაცრი ღონისძიებების გატარებით დაიწყო. სომხეთში მან სიკვდილით დაასჯევინა არწრუნთა გვარის ორი წარჩინებული ძმა, ხოლო მესამე მხოლოდ იმიტომ შეი-

²³⁶ ისტორიოგრაფიაში არსებობს თვალსაზრისი თითქოს ბაგრატიონთა დინასტია ქართლის ხელისუფლების სათავეში უფრო ადრე მოვიდა, ვიდრე აშოტი გამეფდებოდა. თუმცა, ამგვარი მოცემულობა დაფუძნებულია იმ საეჭვო დაშვებაზე, თითქოს, აშოტის მამა ადარნასე, იყო ძე ნერსე ერისმთავრისა, ხოლო ნერსე პირდაპირი ხაზით დაკავშირებული გახლდათ გუარამ კურაპალატთან, რომელიც, ვითომცდა, პირველი ბაგრატიონია, იხ.: ვ. გოილაძე, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ჩანართის ცნობათა რეალურობისათვის, *საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები*, IX (2008), 36-40. აღნიშნული ჰიპოთეზა ეფუძნება სუმატ დავითის ძის მცდარ ცნობას ბაგრატიონთა გენეალოგიის შესახებ. სუმატის მიზანი იყო ბაგრატიონთა დინასტია მამაკაცის ხაზით გუარამ კურაპალატისთვის მიება, რასაც არ ადასტურებს სუმატის მთავარი წყარო, „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ქრონიკა. იგივე ცნობა არ დასტურდება არც ჯუანშერის მატეანეში და არც სხვა რომელიმე სანდო ქართულ ისტორიულ წყაროში. ხოლო კონსტანტინე პორფიროგენეტის ცნობა, რომელსაც ვახტანგ გოილაძე იყენებს ბაგრატიონთა გუარამის სახელთან დაკავშირების მიზნით, მართლაც ადასტურებს იმას, რომ ბაგრატიონებს ჰქონდათ დინასტიური კავშირი გუარამის სახელთან, მაგრამ არა მამაკაცის ხაზით, როგორც ამას ფიქრობს ვ. გოილაძე სუმატზე დაყრდნობით, არამედ ქალის ხაზით, როგორც ეს წერია სინას მთის ახალი კოლექციის ერთ-ერთი ხელნაწერის (N/Sin-50) ანდერჰ-მინაწერში. ამ მინაწერის მიხედვით, ლატავრი (VII ს.), დედა „ბაგრატუნიანისა და კურაპალატისაჲს“, ყოფილა ერისმთავარ სტეფანოზ I-ის ასული და ადარნასე ერისმთავრის და, შესაბამისად, გუარამ კურაპალატის შვილიშვილი. იხ.: ზ. ალექსიძე, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, 27-36.

წყალეს, რომ ისლამი მიიღო.²³⁷ ხუზაიმას ბრძანებით, სიკვდილი მიუსაჯეს აბო თბილელს, წარმოშობით არაბ ახალგაზრდას, რომელმაც ქრისტიანობა მიიღო. ხოლო ცოტა მოგვიანებით კი, აწამეს და სიკვდილით დასაჯეს სტეფანოზ IV ერისმთავარი.²³⁸

ხალიფატის მესვეურთა ამგვარი ქმედება რეაქციის გარეშე ვერ ჩაივლიდა. სტეფანოზის სიკვდილით დასჯას დიდი გამოხმაურება უნდა მოჰყოლოდა, რასაც, როგორც ჩანს, ხალიფამ ხუზაიმას გადაყენებით უპასუხა, ხოლო ქართლის მმართველის პოზიციაზე აშოტი დაინიშნა. ხუზაიმა 787 წლის ნოემბრის ახლო ხანებში გადააყენეს.²³⁹

787 წლის მიწურულს არმენიის პროვინციის მმართველის პოზიციაზე იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი (787-788) დანიშნეს.²⁴⁰ იუსუფი არმენიაში უკვე იმყოფებოდა და გარკვეულ სამოხელეო სამუშაოსაც ასრულებდა, როგორც პროვინციის უმაღლესი ადმინისტრაციის წარმომადგენელი, რაზეც მისი სახელით მოჭრილი მონეტები მეტყველებს.²⁴¹ მისი ძირითადი მისია იყო არაბული ტომების სამხრეთ კავკასიაში განსახლება. აღნიშნული ეხება ნიზარის ჩრდილოეთ არაბულ მომთაბარე ტომებს, რომელთა წარმომადგენელი იყო ას-სულამის სახლი.²⁴² იუსუფი ამ მისიას ასრულებდა თავისი არმენიაში ყოფნის პირველი დღეებიდან, მაგრამ მთელი ეს პროცესი ძალიან შესამჩნევი გახდა მისი ამირობის პერიოდში, როდესაც ის ოფიციალურად არაბული არმენიის ვალი გახდა. ამ დრომდე სამხრეთ კავკასიაში იემენელთა ჯგუფი დომინირებდა, მათი რაოდენობის გათვალისწინებით არაბულ ტომთა შორის ისინი ყველაზე მეტი იყვნენ, მაგრამ იუსუფის დროს ვითარება შეიცვალა, ხოლო ჩრდილოარაბული ხალხის რიცხვი მკვეთრად გაიზარდა.²⁴³ ამირა თავიდან პროვინციაში სტაბილურ კონტროლს ინარჩუნებდა და მიზანმიმართულ დემოგრაფიულ პოლიტიკას ატარებდა.²⁴⁴ არაბული ტომთა განსახლების ინტენსიფიკაცია სამხრეთ კავკასიის მრავალ მხარეს შეეხო, მათ შორის საქართველოში იორ-ალაზნისა და მტკვრის ველები უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული პროცესი განსაკუთრებულ საფრთხეს უქმნიდა კახეთისა და წანარეთის მოსახლეობას. კახეთის მმართველი ელიტა ამ ველების დაუფლებისკენ მი-

²³⁷ Ghewond's History, trans. Bedrosian, chap. 40.

²³⁸ იქვე; ლ. თავაძე, საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია, 168-170.

²³⁹ პარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, 786 წლის სექტემბერში, ხალიფას ტახტზე ასვლის ჟამს, ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმით თანამდებობაზე დატოვეს. პარუნის დროს მან თავისი კუთვნილი თანამდებობა წელიწადისა და ორი თვის განმავლობაში შეინარჩუნა, შესაბამისად ხუზაიმას გადაყენება 787 წლის ნოემბრის ახლო ხანებით უნდა განისაზღვროს (იქვე, 169 სქ. 600).

²⁴⁰ იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამის მმართველობის შესახებ იხ.: P.P. Фасмер, Хронология наместников Армении при первых Аббасидах, *Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР* (Ленинград, 1925), 392; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276; N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces 132-218 A.H.750-833 A.D.*, PhD dissertation (University of Washington, 1979), 100; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 267-268; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 170-171.

²⁴¹ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276; N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 100.

²⁴² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 100.

²⁴³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁴⁴ იქვე.

ისწრაფოდა, ხოლო წანართა გვაროვნული არისტოკრატია ამ მიწების საკუთარი ცხვრის ფარისთვის ზამთრის საძოვრებად გამოყენებას ღამობდა.

კახეთ-კუხეთის დიდებულნი, წანართა გვაროვნული არისტოკრატია და გარდაბნელი აზნაურობა ნელ-ნელა ერთიანდება იმ მიზნის ირგვლივ, რომ დაეცვათ იორ-ალაზნისა და ხუნანის ველი ახალმოსახლე არაბული ტომებისაგან. სხვა გამოსავალი მუსლიმთა გაძლიერებული ექსპანსიის პირობებში მათ უბრალოდ არ ჰქონდათ. კახეთისა და წანარეთის ერთობლივი ბრძოლა ხალიფატის არმიების წინააღმდეგ ისტორიულ წყაროებში მანამდეც ფიქსირდება, მაგრამ ამ პერიოდიდან მათვე უნდა შეერთებოდა გარდაბნელთა ზედაფენაც, რომელსაც ხალიფატის დემოგრაფიული პოლიტიკით ყველაზე დიდი საფრთხე ექმნებოდა. იუსუფის ამგვარი პოლიტიკა გახდა კიდევ მისი თანამდებობიდან გადაყენების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი. ქართლში, სომხეთში და ალვანეთში მისი პოლიტიკით მნიშვნელოვნად უკმაყოფილონი უნდა ყოფილიყვნენ.

ხალიფამ მომდევნო წლიდან ადარბადაგანი, სომხეთი, ქართლი, ალვანეთი თავის ძმას, უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდის (788-791), უბოძა.²⁴⁵ უბაიდი ამ პროვინციებში ხალიფას ნაცვალად იყო და შედარებით უფრო ფართო უფლებით სარგებლობდა, ვიდრე უბრალო ამირები. უფრო მეტიც, მას ამირათა დანიშვნა და განკარგვა ევალებოდა.²⁴⁶ ამჯერად, სომხეთი, ქართლი, ალვანეთი და სხვა მიწები ჩრდილოეთის რწმუნებულს დაექვემდებარა.

უბაიდი არმენიის პროვინციაში თავის საკადრო პოლიტიკას ატარებდა. მან დაკავებული თანამდებობიდან მოხსნა იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი, ხოლო მის ნაცვლად არმენიის ამირობა ჩააბარა იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანის.

იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი (788-789) გახლდათ რაბიას ტომის წარმომადგენელი, რომელიც ნიზარის განშტოებად ითვლებოდა. იაზიდის პოლიტიკა დიდად არ განსხვავდებოდა მისი წინამორბედის დემოგრაფიული პოლიტიკისგან. იაზიდი თავისი პოზიციის გამყარების მიზნით ძირითადად რაბიას ტომს ეყრდნობოდა. აღნიშნული ჩრდილოეთ არაბული გაერთიანება თავისი თანატომელი ამირას მეშვეობით სამხრეთ კავკასიის ნაყოფიერ მიწებზე მოდიოდა და სახლდებოდა. იაზიდი თავისი წინამორბედის მსგავსად ადრევე იყო დადგენილი არმენიის პროვინციის ერთ-ერთ მმართველად, მისი სახელი უფრო ადრეული პერიოდის მონეტებზეც გვხვდება. იაზიდის ძირითადი მიზანი თავისი თანატომელთა, რომლებიც მისი ძირითადი დასაყრდენი იყვნენ, კარგი და ნაყოფიერი მიწებით უზრუნველყოფა იყო. რაბიას ტომი უპირატესად ალვანეთის ჩრდილოეთში, მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე, უნდა განსახლებულიყო, სადაც, მოგვიანებით, ჩამოყალიბდა შარვან-შაჰთა სამეფო ალ-შაიბანის სახლით სათავეში. კახეთისა და გარდაბნის ველები ამ შემთხვევაში ნაკლებად იყო შევიწროებული, თუმცა საფრთხე იმისა, რომ სამხრეთ კავკასიის უმდიდრესი მინდორ-ველები არაბთა განსახლების არეალი გახდებოდა სერიოზული იყო.

²⁴⁵ *История халифов варданета Гевонда*, 112-117; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 268-269.

²⁴⁶ *История халифов варданета Гевонда*, 114-115; *Ghewond's History*, Bedrosian, chaps. 41-42; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 269-270; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 171-173.

აღ-იაკუბის ცნობით, არმენიის პროვინციაში იაზიდის მმართველობის დროს ისეთი მკაცრი წესრიგი დამყარდა, რომ ვერავინ ბედავდა არეულობის მოწყობას.²⁴⁷ აღნიშნული ცნობა იაზიდის მმართველობის პირველი პერიოდის აღწერისას არის მოტანილი, თუმცა, რეალურად უნდა ეხებოდეს მისი მმართველობის მეორე პერიოდს, როდესაც პროვინციაში ვითარება მართლაც სტაბილური იყო.²⁴⁸ საკუთრივ ისტორიკოსის განცხადება, რომ იაზიდს არეული ვითარების დამშვიდება უხდებოდა კარგი ილუსტრაციაა იმ შექმნილი პრობლემების, რასაც უმკლავდებოდა არმენიის მოქმედი ამირა. მისი ღონისძიებები არ აღმოჩნდა საკმარისი პროვინციაში მშვიდობის უზრუნველყოფის მიზნით. იაზიდი თანამდებობას მალე ჩამოაშორეს.

იაზიდის დროს ვითარება არმენიის პროვინციაში არ გამოსწორდა, რაც, როგორც ჩანს, გახდა საფუძველი პარუნის გადაწყვეტილებისა მოეხსნა იგი დაკავებული თანამდებობიდან. აღ-ტაბარის ცნობით, იაზიდი ჰიჯრით 172 წელს (11/06/788-30/05/789) ჩამოაშორეს დაკავებულ თანამდებობას.²⁴⁹ მიუხედავად განვითარებული მოვლენებისა, არაბულ არმენიაში საკადრო პოლიტიკას ნაწილობრივ უბაიდი წარმართავდა, თუმცა არმენიის ვალის პოზიციაზე პროვინციის მმართველებს ხშირად ხალიფა ამტკიცებდა. ხალიფას გადაწყვეტილებით, არმენიის მმართველის თანამდებობა აბდ აღ-ქაბირ იბნ აბდ აღ-ჰამიდ აღ-ადავის ჩააბარეს.²⁵⁰

აბდ აღ-ქაბირი (789 წლის I ნახ.) იმავე ჩრდილოეთ არაბულ ტომთა კავშირის წარმომადგენელი გახლდათ, რომლებიც კოლექტიურად ნიზარის სახელით იწოდებოდნენ.²⁵¹ ის, კონკრეტულად, მუდარის ტომის წარმომადგენელი გახლდათ, ხოლო, ერთ დროს ომაიანთა პოლიტიკური ცენტრის, პარანის, სანახებში რეზიდენცია ჰქონდა.²⁵² იქვე მოსახლეობდა აბდ აღ-ქაბირის მშობლიური ხალხი, მუდარის ტომი. აბდ აღ-ქაბირის გადაწყვეტილებით, დიდი ალბათობით, ხალი-

²⁴⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁴⁸ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 177-178.

²⁴⁹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 103. ლევონდის ცნობით, იაზიდი უბაიდის კადრი გახლდათ, რაც სიმართლე უნდა იყოს (*Ghewond's History*, trans. Bedrosian, chap. 41); აღ-ტაბარი ცდება, როდესაც იაზიდის გადაყენებასა და უბაიდის დანიშვნას ერთმანეთს უკავშირებს. იაზიდი შესაძლოა მართლაც ხალიფამ გადააყენა, მაგრამ მის ნაცვლად აბდ აღ-ქაბირი დანიშნა და არა უბაიდი, რომელიც იაზიდის ზემდგომი გახლდათ. აღ-იაკუბის ცნობით, იაზიდის ნაცვლად პარუნ არ-რაშიდმა აბდ აღ-ქაბირ იბნ აბდ აღ-ჰამიდ აღ-ადავი დანიშნა. პარუნის მიერ იაზიდის გადაყენება და აბდ აღ-ქაბირის დანიშვნის შესახებ არსებული ინფორმაცია იმისი დასტურია, რომ არმენიის მმართველობაში, მძის გამგებლობის მიუხედავად, ხალიფა პარუნ არ-რაშიდი ინტენსიურად ერეოდა. ლევონდი პირდაპირ არ წერს თუ ვინ დანიშნა აბდ აღ-ქაბირი, მაგრამ იაზიდის შემდეგ მის დამტკიცებას იგი პირდაპირ ადასტურებს. ლევონდის ცნობით, ის თითქოს უფრო უბაიდმა დაამტკიცა, რაც ეწინააღმდეგება აღ-იაკუბის ცნობას. მაგრამ, ამავე დროს, ლევონდი ეთანხმება აღ-იაკუბის, რომ იაზიდის შემდეგ სწორედ აბდ აღ-ქაბირი გახდა არმენიის ამირა. ჩვენი აზრით, აბდ აღ-ქაბირის პარანიდან წამოსვლა ადასტურებს, რომ ის სწორედ ხალიფამ დაამტკიცა და არა უბაიდმა.

²⁵⁰ *Ghewond's History*, trans. Bedrosian, chaps. 41; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 101; A. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 269;

²⁵¹ N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 101; H.A.R. Gibb, Nizār b. Ma'ad, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 8 (Brill, 1995), 82-83.

²⁵² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 101.

ფასთან შეთანხმებით, მან წამოიყვანა დიარ მუდარში მოსახლე არაბი ხალხი და არმენიის პროვინციაში დაამკვიდრა.²⁵³ ზუსტად უცნობია არაბული არმენიის, რომელ კუთხეში განასახლეს მუდარის ტომი, მაგრამ, უცნობელი ფაქტია, რომ პროვინციის არაბიზაცია და ისლამიზაცია გრძელდებოდა. საფრთხე ექმნებოდა სამხრეთ კავკასიის ყველა ზაფხულისა და ზამთრის საძოვრებით მდიდარ მხარეს, მათ შორის იორ-ალაზნისა და მტკერის ველებს, სადაც საზაფხულო სადგომებთან ერთად ზამთრის სავარგულებიც მრავლად იყო. ზამთრის სადგომი ძალიან მნიშვნელოვანი იყო მომთაბარე მოსახლეობისთვის, რაც მათ საშუალებას აძლევდა კონკრეტულ მხარეში პერმანენტულად დამკვიდრებულიყვნენ.

მუდარის ტომის დამკვიდრება მშვიდობიან გარემოში არ მომხდარა, ამას უპირატესად ადასტურებს აბდ ალ-ქაბირის ხანმოკლე მმართველობა. ალ-იაკუბის სანდო ცნობის მიხედვით, მისი ამირობა მხოლოდ ოთხი თვე გაგრძელდა.²⁵⁴ აბდ ალ-ქაბირის ხანმოკლე ამირობას ადასტურებს ლევონდი, რომელიც წერს, რომ ის მცირე დროის განმავლობაში მმართველობდა და ვერც კარგის გაკეთება მოასწრო და ვერც ცუდისო, მაგრამ, საერთო ჯამში, მის გამგებლობას დადებითად აფასებს.²⁵⁵ ლევონდის მსჯელობა, ბუნებრივია, სომხეთის მმართველი წრის პოზიციის გამოხატულებაა. სომხური არისტოკრატია არ ყოფილა შეწყუბუქებული აბდ ალ-ქაბირის ამირობით, ვინაიდან მუდარის ტომის განსახლება უშუალოდ სომხეთის ტერიტორიას არ შეეხებია. სომხური სავარგულების ათვისების შემთხვევაში, ბუნებრივია, ლევონდისა და სომხური ელიტის შეფასება ვერ იქნებოდა დადებითი. მუდარის განსახლების არეალი უფრო ალვანეთის ტერიტორია უნდა გამხდარიყო, რის გამოც სომხეთი და ქართლი მოჩვენებით მშვიდობას ინარჩუნებდნენ.

აბდ ალ-ქაბირის მმართველობა არ აღმოჩნდა მისაღები ალვანეთის მმართველი ელიტისთვის, ასევე ახალმოსახლე მუდარის ტომი კონფლიქტში უნდა აღმოჩენილიყო უკვე ჩამოსახლებულ არაბულ ტომებთან, რომელთა მიზანი თავიანთი საქონელისთვის საუკეთესო საძოვრებისა და სავარგულების დაკავება იყო. სავარაუდოა, რომ აბდ ალ-ქაბირი უბაიდის ბრძანებით მოსხნეს, თუმცა მის მიერ ჩასახლებული არაბული ტომი არმენიის პროვინციიდან არავის გაუსახლება. მომდევნო მმართველი, რომელიც, უშუალოდ, უბაიდ ალლაჰ იბნ მაჰდიმ დაამტკიცა სულაიმიანი გახლდათ.

სულაიმიან ალ-ამრი (789-791) არმენიის მმართველის თანამდებობაზე უბაიდის სანდო კადრი გახლდათ.²⁵⁶ უბაიდი პირადად ეწვია არმენიის პროვინციის ცენტრს,

²⁵³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁵⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁵⁵ *Ghewond's History*, trans. Bedrosian, chap. 41.

²⁵⁶ სულაიმიანის (სულეიმიანი) დამტკიცება ლევონდის „ისტორიაშია“ გადმოცემული. მთარგმნელის, რ. ბედროსიანის მიხედვით, ის ცნობილი იყო, როგორც სულაიმიან ალ-ამრი, თუმცა ლევონდი მას მხოლოდ სახელით იხსენიებს და, ასევე, პირდაპირ წერს, რომ ის უბაიდმა დანიშნა, იხ.: *Ghewond's History*, trans. Bedrosian, chap. 41. სულაიმიანის ამირობა არ ჩანს ალ-ტაბარის ან ალ-იაკუბის თხზულებებში, უფრო მეტიც ალ-იაკუბი შეცდომით წერს აბდ ალ-ქაბირის შემდეგ ალ-ფადლ იბნ იაჰიას დამტკიცებაზე, რომელიც ცოტა უფრო გვიან იქნა დადგენილი უბაიდის ნაცვლად. შესაბამისად, უბაიდის რწმუნებულობის შესახებ ყველაზე სანდო და დეტალური ცნობები მაინც ლევონდის „ისტორიაშია“ დაცული. ალ-იაკუბის შეცდომის მიზეზი, ალბათ უფრო ის არის, რომ ის ერთმანეთში ურევს არმენიის ამირებსა და ჩრდილოეთის ამირებს, რაც არათუ ძველი ისტორიკოსების ხარვეზია, არამედ თანამედროვე ისტორიოგრაფიისაც, რომელიც კარგად ვერ გაერკვა ხალიფატის

ბარდავს და მოსახლეობას ახალი ამირა, სულაიმანი წარუდგინა.²⁵⁷ უბაიდის პოლიტიკა იყო არმენიის არაბული პროვინცია თავისი ერთგული კადრებით ამოვესო და სტაბილურად ემართა. ერთი მხრივ, იგი აგრძელებდა ხალიფას პოლიტიკასაც და მუსლიმი მოსახლეობის სისტემატურ ჩასახლებას უწყობდა ხელს, თუმცა, ძირითადი მიზანი მაინც ხელისუფლების განმტკიცება იყო, რის გამოც უთანხმოება ჰქონდა თავის ძმასთან, ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდთან. უთანხმოების ერთ-ერთი მიზეზი უბაიდის რწმუნებულობის პერიოდში სულაიმანის მმართველობა იყო.

უბაიდისა და სულაიმანის მმართველობის პერიოდში აღვანეთში, სომხეთსა და ქართლში გაიზარდა გადასახადი.²⁵⁸ მთავარი მიზეზი, რამაც მოსახლეობის უკმაყოფილება გამოიწვია სწორედ გაზრდილი გადასახადი გახდა, რომელთა უღმობელი აკრეფა სამხრეთ კავკასიის მაცხოვრებლებს მძიმე ტვირთად დააწვა. სულაიმანი თავისი პატრონის წასვლის შემდეგ არაბული არმენიის მმართველობას აგრძელებდა, მაგრამ, ამჯერად, საკუთარი ძალებით. სულაიმანმა თავისი სიძე, ბიზანტიური წარმოშობის მქონე იბნ დუკლა, დვინში განაწვეს, რომელიც სომხეთის მოსახლეობას განსაკუთრებული სიმკაცრით ექცეოდა, რის გამოც სომხურ არისტოკრატიას მოძულებული ჰყავდა არამხოლოდ ის და მისი სიმამრი, არამედ, ზოგადად, უბაიდის რეჟიმი.

სულაიმანის მმართველობის ხანაში გადასახადის გადაუხდელობის გამო ხშირი იყო ქონების კონფისკაცია და ხარკის ძალადობრივი აკრეფა. ყველაფერი ეს საერო პირების გარდა ეკლესიასაც შეეხო. ესაია კათალიკოსის გარდაცვალების შემდეგ, სომხური ეკლესიის ქონება ძალის გამოყენებით წაიღეს.²⁵⁹ უმაღლესი რელიგიური პირების შევიწროება და მათი ქონების დეტალური აღწერა დაიწყო, რის გამოც ამ ქონების მნიშვნელოვანი ნაწილი გადასახადის სახით არაბული არმენიის პროვინციის ხაზინაში წავიდა. მომდევნო კათალიკოსი სტეფანოზ დვინელი იძულებული გახდა დიდი ფული და ქრთამი გაეღო, რათა ეკლესიაზე და მის მსახურეულ ფენაზე დაწესებული გადასახადი თუ ვალი გადაეხადა და მდგომარეობა შეემსუბუქებინა.²⁶⁰

არაბული არმენიის მოხელეთა პოლიტიკა, ბუნებრივია, განსხვავებული ვერ იქნებოდა ქართლში, რომელიც არაბული ოფიციოზის წარმოდგენით, ხალიფატის შემადგენლობაში განიხილებოდა. ქართლში და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიაში ამ დროს არაბთა ადგილობრივი, ქრისტიანი, წარმომადგენელი აშოტ I დიდი იყო. ლატავრი, რომელიც, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ჯუანშერის სახლის მეთაური გახდა თავისი ძმის ხელისუფლებას ემხრობოდა, რის გამოც დროებით კახეთი, წანარეთი და, ზოგადად, ქართლის ჩრდილოეთი ხალიფატის რეჟიმს დაექვემდებარა. მაგრამ აღნიშნული არ გაგრძელებულა დიდი ხნის განმავლობაში. კახეთის, წანარეთისა და ზენა სოფლის ჩრდილოეთი ნაწილის მმართველი ელიტა წლების

ადმინისტრაციულ სისტემაში, რის გამოც არმენიის ამირები და ჩრდილოეთის ამირები ერთმანეთში აურიეს. ჩრდილოეთის სუპერპროვინციის (კუსტაკის) თემა, საბედნიეროდ, კარგად შეისწავლეს ბლენკინშიფმა და შპაიანიანმა, რაც დღეისთვის ასეთი აღრევისა და ანაქრონიზმის საფუძველს აღარ იძლევა.

²⁵⁷ იქვე.

²⁵⁸ Ghewond's History, trans. Bedrosian, chap. 41; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 195.

²⁵⁹ იქვე, chaps. 41-42.

²⁶⁰ იქვე, chap. 42.

განმავლობაში არ იმყოფებოდა ხალიფას მესვეურთა მორჩილების ქვეშ, შესაბამისად, ამგვარი სტატუს-კოს შენარჩუნების ალბათობა დაბალი იყო, მით უფრო აშოტის საგარეო პოლიტიკა თავდაპირველ ეტაპზე პროარაბული იყო.

აშოტი იძულებული იქნებოდა არაბთა ახალ საგადასახადო სისტემას შეეგუებოდა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ვითარების შეგუებას არ აპირებდა ქართლის მმართველი ზედაფენის დიდი ნაწილი. სულაიმანის ორწლიანი მმართველობა სამხრეთ კავკასიაში საკმარისი მიზეზი უნდა ყოფილიყო, რათა ქართლის საერო და სასულიერო არისტოკრატია აშოტისა და ახალი არაბული ადმინისტრაციის წინააღმდეგ გამოსულიყო.²⁶¹ სომხეთის ანალოგიის გათვალისწინებით, ქართლის სასულიერო და საერო ელიტა საკუთარ პოზიციებს შევიწროებულად აღიქვამდა.

უბაიდ აღლაჰ იბნ ალ-მაჰდის დროს ქრისტიანთა დევნა გრძელდებოდა სომხეთშიც. 790 წელს შაპუჰ და ჰამამ ამატუნები იძულებულნი გახლდნენ მთელი თავისი სახლეულითა და ხალხით სამშობლოდან აყრილიყვნენ და ბიზანტიის იმპერიაში ეძიათ თავშესაფარი.²⁶² შევიწროებასთან ერთად ქვეყანაში შიმშილი და უიმედობა იყო დამკვიდრებული, რამაც მოსახლეობის ნაწილი აიძულა თავისი ნებით ქვეყნიდან აყრილიყო და გადასახლებულიყო. კახეთის შემთხვევაში ამას არაბები სამხედრო ძალის გამოყენებით აკეთებდნენ, თუმცა, მოსახლეობის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მათ არ დატოვეს ქვეყანა და საჭიროების შემთხვევაში მტერს მდგრად ებრძოდნენ.

ვახუშტის მიხედვით, გრიგოლის განდგომა 790 წელს ხდება, როდესაც ის კახეთის მთავრის პოზიციაზე იქნა დამტკიცებული.²⁶³ ვახუშტის თარიღი ეთანხმება, როგორც არმენიის მუსლიმ მოხელეთა სიმკაცრის პერიოდს, ასევე სომხეთში მომხდარ აჯანყებას შაპუჰ და ჰამამ ამატუნების მეთაურობით. კახეთის და წანარეთის ზედაფენა, რომელსაც გრიგოლი მეთაურობდა, ამ წელს უნდა გამოყოფოდა აშოტის ხელისუფლებას, შეეწყვიტა ხარკი არაბი მოხელეთათვის, ხოლო ქართლის მმართველის პოზიციაზე ხოსროიანთა დინასტიის წევრებისთვის დაეჭირა მხარი.

გრიგოლი, რომელიც კახეთის, წანარეთის და ზენა სოფლის მოსახლეობის მეთაური გახდა, პირდაპირ ბრძოლას იწვებს ქართლის მეფისა და ხალიფატის წინააღმდეგ. სამწუხაროდ, ამ ბრძოლის დეტალები ქართულ წყაროებში კარგად არაა გადმოცემული. გიორგი მერჩულის თხზულებაში ჩანს, მხოლოდ ქართლის ყოფილი ერისმთავრის ნერსეს ცოლისძმის შვილის, გრიგოლისა და მისი თანამოაზრეების გაქცევა ქართლიდან (ზენა სოფელი) კლარჯეთში,²⁶⁴ რომელსაც დაახლოებით 790-791 წლებით ათარიღებენ.²⁶⁵

²⁶¹ ვახუშტის ცნობა, გრიგოლის „განდგომის“ შესახებ სწორედ აშოტისა და არაბული არმენიის მესვეურთა წინააღმდეგ მიმართული ღონისძიება უნდა ყოფილიყო. თუმცა, ვახუშტის ყველაფერი ისე აქვს წარმოდგენილი, თითქოს, გრიგოლი ქართლის ხელისუფლებას განუდგა, ის: ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 127, 556-558, 566.

²⁶² *История халифов варданета Гевонда*, 114-117.

²⁶³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ყაუხჩიშვილი, 127, 556-558, 566.

²⁶⁴ ცხორება გრიგოლ ხანცთელისა, აბულაძე, 252; წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭელიძე, 388-389.

²⁶⁵ ჯ. სამუშია, *აშოტ კურაპალატი*, 59-61.

გრიგოლ ხანცთელი გახლდათ ქართლის უმაღლესი არისტოკრატიის წარმომადგენელი, რომელსაც გიორგი მერჩულე დიდებულსა და წარჩინებულს უწოდებს.²⁶⁶ ასევე წარჩინებული იყო მისი დეიდაშვილი, საბა, ხოლო დანარჩენი ორი თანამოაზრის სოციალური წარმოშობა არ ვიცით.²⁶⁷ გიორგი მერჩულის მიხედვით, გრიგოლ ხანცთელი, საბა და მათი თანამოაზრენი ფარულად გაიქცევიან, რათა სამონასტრო ცხოვრება დაეწყოთ. ასეთი რამ შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ არეული ვითარების ჟამს. სხვა შემთხვევაში ქართლის უმაღლესი არისტოკრატიის ორი ცნობილი ოჯახის წევრი ქვეყნის ერთი კუთხიდან მეორეში შეუმჩნეველად ვერ დაიძალებოდა. უფრო მეტიც, აშოტი კლარჯეთში ყოფნის შემთხვევაში მათ აუცილებლად მოიძიებდა, მაგრამ ის გრიგოლ ხანცთელისა და საბა იშხნელის ღტოლვილობის ჟამს თავის მხარეში არ იმყოფებოდა.²⁶⁸

ამგვარად, 790 წლის ახლო ხანებში ქართლში ისეთი მძიმე ვითარება შეიქმნა, რომ გრიგოლს, საბასა და მათ თანამოაზრეებს კარგი ნიადაგი შეექმნათ ზენა სოფელი, იგივე ცოტა გვიანდელი ქართლი, დაეტოვებინათ, კლარჯეთში გადასახლებულიყვნენ და ბერ-მონაზვნული ცხოვრება დაეწყოთ. გრიგოლი კლარჯეთში ხანცთის მონასტერს დააარსებს, ხოლო საბა – იშხნელი გახდება. გარკვეული დროის განმავლობაში გრიგოლ ხანცთელისა და საბა იშხნელის მოღვაწეობა სრულიად შეუმჩნეველია კლარჯეთის მმართველი ზედაფენისთვის, რაც კარგად ადასტურებს ქართლის სამეფოში შექმნილ არეულ ვითარებას. ქვეყანა ძირითადად ორ ხელისუფალს შორის იყო გაყოფილი: აშოტ I დიდი ქვემო ქართლს, ზემო ქართლსა და ზენა სოფლის სამხრეთს განაგებდა, ხოლო გრიგოლ ქორეპისკოპოსი – კახეთს, წანარეთსა და ზენა სოფლის ჩრდილოეთ ნაწილს.

სულაიმანის ამირობის დროს არმენიის მუსლიმი მოხელეები, ბუნებრივია, ცდილობდნენ სამხრეთ კავკასიაში მომხდარი ნებისმიერი აჯანყება დროულად ჩაესშოთ, რასაც ადასტურებს ამატუნთა წინააღმდეგ განხორციელებული სამხედრო ღონისძიება. 790 წელს, როდესაც სომხები შაპუჰ ამატუნისა და მისი ვაჟის, ჰამამ ამატუნის მეთაურობით აიყრებიან და დაახლოებით 12 ათასი სახლეულით ბიზანტიის იმპერიისკენ გაემართებიან. ხალიფატის ჯარი მათ ქართლის საზღვართან კოლას მხარეში დაეწევა. გენერალურ ბრძოლაში შაპუჰ ამატუნი არაბებს დაამარცხებს, დახოცავს და გააქცევს, ხოლო თავად ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე VI-ს შეავედრებს თავს.²⁶⁹ ამ დროს კოლა ქართველთა ხელში იყო, შესაბამისად, არაბული არმენიის პროვინციის მოხელეებს მასზე ჯერ კიდევ ხელი მიუწვდებოდათ. ამატუნის სახლი, როგორც ჩანს, ტაოს გავლით ჭოროხს გადაივლის და ბიზანტიის იმპერიაში გადავა. ასევე, ტაო, უპირატესად, თუ მთლიანად არა, ბაგრატიონთა ხელში იყო, მაგრამ ამ მხარეში სომხებს წინააღმდეგობა არ

²⁶⁶ ცხორებად გრიგოლ ხანცთელისად, აბულაძე, 249; წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭკელიძე, 378-379.

²⁶⁷ ცხორებად გრიგოლ ხანცთელისად, აბულაძე, 252; წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭკელიძე, 386-387.

²⁶⁸ აღნიშნული კარგად აქვს შემჩნეული ჯაბა სამუშიას. მისი აზრით, აშოტი ამ დროს ქართლში ასრულებდა თავის მოვალეობას, იხ.: ჯ. სამუშია, *აშოტ კურაპალატი*, 65-67.

²⁶⁹ *Ghewond's History*, trans. Bedrosian, chap. 42.

შეხვედრით, ხოლო სხვა არაბულმა ჯარმა მათ ვერ მიუსწრო. შაპუკის სახლის გაქცევა, რომლის სახლეული ქალების, ბავშვებისა და მოხუცების ჩათვლით, ღვეონდის ცნობით, თორმეტ ათას ადამიანს ითვლიდა, არაბი მოხელეებისთვის დიდი დანაკლისი იყო. ხალიფატი მათი სახით გადასახადის გადამხდელთა მრავალრიცხოვან ჯგუფს ჰპარგავდა.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსის განდგომა ქართლის ჩრდილოეთში უპასუხოდ ვერ დარჩებოდა. მართალია ისტორიულ წყაროებში მონაცემები არ გვაქვს, მაგრამ ამატუნთა ანალოგიის გათვალისწინებით, სავარაუდოა, რომ მათ წინააღმდეგაც გაიგზავნებოდა არმია. 790-791 წლებში არაბებს უნდა ეცადათ გრიგოლის დამორჩილება და კახეთის, წანარეთისა და ქართლის ჩრდილოეთი მხარისთვის ხარკის დადება, მაგრამ წარუმატებლად, რასაც ადასტურებს ამავე პერიოდში სულაიმანის გადაყენება.

სულაიმანს ჰქონდა საშუალება ორი წლის განმავლობაში არმენიის პროვინციისთვის მიეხედა, რაც მან ვერ შეძლო. სულაიმანმა მოიმდურა მთელი სომხური არისტოკრატია, თავისი ჯარი დამარცხდა შაპუკის წინააღმდეგ ბრძოლაში, დაკარგა ამატუნთა მთელი სახლეული და ქართლის მნიშვნელოვანი ნაწილი. ბუნებრივია, ყველაფერი ეს არ შეიძლებოდა უბაიდს უპასუხოდ დაეტოვებინა. ჰიჯრით 174 წელს (20/5/790-9/05/791) ნასრ იბნ ალ-ჯაჰფის სახელით მოჭრილი მონეტა მოიპოვება, რაც ადასტურებს იმას, რომ 791 წლის პირველი ნახევრის ახლო ხანებში სულაიმანი ახალმა ამირამ შეცვალა.²⁷⁰

ნასრ იბნ ალ-ჯაჰფის (791-792) ამირობის შესახებ ბევრი არაფერია ცნობილი. მისი დანიშვნა არაა ნახსენები ღვეონდის თხზულებაში, რაც იმას ნიშნავს, რომ 790 წელს ჯერ კიდევ არ ფლობდა ამირობას. როგორც ჩანს, ამ წლის წარუმატებლობები სულაიმანს დააბრალეს და თანამდებობა დაატოვებინეს, ხოლო ნასრი არმენიის ამირას პოსტზე განამწყესეს. ნასრის ამირობა, ისევე როგორც უფლისწულ უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდის ჩრდილოეთის რწმუნებულის თანამდებობაზე ყოფნა წარუმატებლობად შეფასდა. რეგიონში არსებული ვითარების გამოსწორება უბაიდის რწმუნებულობისა და ნასრის ამირობის ბოლომდე არსად ჩანს. ამას გარდა, უბაიდს დამატებული ურთიერთობა ჰქონდა თავის ძმასთან, ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდთან. უბაიდის საკადრო თუ საგადასახადო პოლიტიკით უკმაყოფილო უნდა ყოფილიყო არაბული არმენიის მუსლიმი მოსახლეობაც. აღნიშნული ვითარების ფონზე, უბაიდის ხელისუფლებას არ შეეძლო რაიმე სერიოზული ღონისძიება გაეტარებინა კახეთისა და წანარეთის მოსახლეობის წინააღმდეგ. კახეთისა და წანარეთის ზედაფენას ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, აშოტი უპირისპირდება. ზენა სოფლის იგივე შიდა ქართლის დაუფლებისთვის ბრძოლა, სავარაუდოდ, სწორედ ამ ხანებში უნდა დაწყებულიყო.²⁷¹

VIII საუკუნის 90-იან წლებში მიმდინარე დაპირისპირება, რომელზეც ქართული წყაროები მხოლოდ მოკლე აღნიშვნით შემოიფარგლებიან, დეტალებში ცნო-

²⁷⁰ ან 790 წლის მეორე ნახევარის ახლო ხანებში, იხ.: А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 270. შაჰინიანი ნასრის დანიშვნას უბაიდს უკავშირებს.

²⁷¹ ივანე ჯავახიშვილი დაპირისპირებას აშოტსა და გრიგოლს შორის, რომელიც „მატიანე ქართლისაშია“ აღწერილი, 791-818 წლების შუალედით ათარიღებს, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 94-95.

ბილი არ არის. მაგრამ, გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების“ მიხედვით, გრიგოლი, საბა და მათი თანამოაზრენი ადვილად ახერხებენ მოწყდნენ თავიანთ მშობლიურ მიწას ზენა სოფელში იგივე ქართლში და მოღვაწეობას კლარჯეთში აგრძელებენ. აღნიშნული მეტყველებს არეულობაზე, დაძაბულ და ქაოტურ ფონზე, რომელიც ამ პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოში იყო შექმნილი. ქართლის სამეფოს ერთი ნაწილი, ფაქტობრივად, მოწყვეტილი იყო მეორე ნაწილს, ისინი დამოუკიდებლად თანაარსებობდნენ. ამავე დროს ორივე მათგანი პრეტენზიას აცხადებდა ქართლის სამართალმემკვიდრეობაზე.

მოვლენათა თანმიმდევრობა, რომელიც, სამწუხაროდ, არ იკვეთება ქართულ წყაროებში, კარგად არის ასახული აღმოსავლურ წყაროებში. არაბული მასალა კარგად გადმოგვცემს იმ რეალობას, რომელიც შექმნილი იყო სამხრეთ კავკასიაში კონკრეტული მუსლიმი მმართველის პერიოდში. ლევონდის „ისტორია“, რომელიც, აშკარად, ყველაზე ვრცელი, სანდო და ძვირფასი ისტორიული წყაროა მერვე საუკუნის კავკასიის, განსაკუთრებით სომხეთის, მოვლენათა აღწერის მიზნით, სრულდება 790-791 წლების მოვლენათა აღწერილობით. ამ დროს სამხრეთ კავკასიის და ადარბადაგანის რწმუნებული ამირა ჯერ კიდევ უბაიდი იყო, რომელიც არამხოლოდ წარუმატებელი აღმოჩნდა არმენიის პროვინციის მართვა-გამგებლობის საქმეში, არამედ დაუპირისპირდა თავის ძმას, რაც უბაიდ აღლაჰ იბნ მაჰდის თავისი სამფლობელოს დაკარგვად დაუჯდა.

ხალიფას ძმა შეცვალეს, თავისი ძმის განკარგულებით. პარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, უბაიდი ჩაანაცვლა ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკიმ (792-794), რომელიც ხალიფას ძუძუმტე და ნდობით აღჭურვილი პირი იყო. მას არმენიის, ადარბადაგანის, ჯიბალის, ტაბარისტანისა და სხვა პროვინციების ხელმძღვანელობა ჩააბარეს.²⁷² ალ-ფადლი ჩრდილოეთის მმართველის თანამდებობაზე 792 წლის დასაწყისში უნდა დაენიშნათ.²⁷³

ალ-ფადლი ხალიფატის არმიის თანმხლებით პირადად გაემგზავრა არმენიაში.²⁷⁴ სახალიფოს არმიის წამოყვანა ადასტურებს მძიმე შინაპოლიტიკურ ვითარებას, რაც არაბულ არმენიაში იყო შექმნილი. ჩრდილოეთის პროვინციათა შორის ყველაზე რთული სიტუაცია ხალიფატს სწორედ კავკასიაში ჰქონდა. ალ-ფადლის მიზანი კავკასიის ურჩი მმართველების დაქვემდებარება და მორჩილებაში მოყვანა გახლდათ. მისი მთავარი გამოწვევა კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის მორჯულება იყო. ალ-ფადლი თავდაპირველად ბარდავში მივიდა,²⁷⁵ სადაც პროვინცია

²⁷² *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 115; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 102; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 270-271.

²⁷³ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 115; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66; N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 102. ალ-ტაბარის მიხედვით, ალ-ფადლის დანიშვნა ხდება პიჯრით 176 წელს (28/04/792-17/04/793), თუმცა, არმენიაში მოჭრილ მონეტაზე უკვე წინა წელს ჩანს ამავე თანამდებობაზე, რაც იმისი მანიშნებელია, რომ ის 792 წლის დასაწყისში დანიშნეს ჩრდილოეთ კუსტაკის რწმუნებულის პოზიციაზე.

²⁷⁴ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁷⁵ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66; N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 102.

თავისი ბრძანების შესაბამისად მოაწყო და ერთგული თანამდებობის პირები და-
ნიშნა. ბარდავი არმენიის პროვინციის ცენტრი გახლდათ, შესაბამისად, მთელი
რეგიონის მმართველობა აქედან ხორციელდებოდა. უბაიდის ოთხწლიანი რეჟიმის
არსებობის პირობებში, ბუნებრივია, ბევრი რამ შესაცვლელი იქნებოდა, ხოლო
ალ-ფადლის ერთგული კადრები დასაწინაურებელი და მოსახლეობა მორჩილება-
ში მოსაყვანი. ალ-ფადლის მეორე მთავარი მიზანი კავკასიის მთის მოსახლეობის
დამორჩილება იყო.

792 წლის ზაფხულის ახლო ხანებში ალ-ფადლის მუსლიმური არმია კავკასი-
ის მთიანეთის მიმართულებით დაიძრა. პირველი მათ გეზი დარუბანდის იგივე ბაბ
ალ-აბვების მხარისკენ აიღეს, სადაც მდებარეობდა ხამზინის ქვეყანა. ხამზინი კა-
ვკასიის მთიანეთის ერთ-ერთი სახელმწიფო იყო, რომელსაც თავისი მეფე მართა-
ვდა. აღნიშნული ქვეყანა კავკასიურ სამეფოდ მოიაზრებოდა ქართულ წყაროებში,
ხოლო მისი მმართველი „მეფეთა კავკასიანთა“ შორის ერთ-ერთი გახლდათ.²⁷⁶
კავკასიელ მეფეთა სამფლობელო და კახეთი ერთიან სივრცედ მოიაზრებოდა,
რის გამოც ჯუანშერი მათ ხშირად ერთად ასახელებს.²⁷⁷ ხამზინის წინააღმდეგ
ლაშქრობა სწორედ კავკასიის მეფეთა წინააღმდეგ წარმოებული სამხედრო კამ-
პანია იყო, რომელიც ხამზინის გარდა კახეთისა და კავკასიის მთებში მდებარე
სხვა ქვეყნების დამორჩილებას მოიაზრებდა. მაგრამ კახეთში ლაშქრობის მოწ-
ყობის მიზნით, ალ-ფადლი იძულებული იყო დარუბანდის მხარე გაეწმინდა არა-
სასურველი ხალხისგან, ხოლო შემდეგ, დარიალის მიმართულებით, კახეთსა და
წანარეთში გაელაშქრა.

ალ-ფადლის სამხედრო კამპანია, ხამზინის ციხის აღების მიზნით, წარუმატე-
ბლად დასრულდა. ხამზინის ხალხმა ის დაამარცხა და აიძულა უკან გაბრუნებუ-
ლიყო.²⁷⁸ ხამზინის ქვეყანაში ბრძოლამ ალ-ფადლს დაანახვა, რომ თავის არმიას
არ შესწევდა გამოცდილება და უნარი ებრძოლა მთიან რელიეფში. აღნიშნული
ლაშქრობა ზოგადად იმისი დამადასტურებელიყო, რომ სახალიფო კავკასიის
მთის ქვეყნებში მარცხს განიცდიდა, მათ შორის ამ ქვეყანათა შორის ყველაზე
ძლიერში – კახეთის საქორეპისკოპოსოში. ხამზინის წარუმატებელი სამხედრო
ოპერაციის შემდეგ ალ-ფადლი ბარდავში დაბრუნდა, სადაც გარკვეული პერიოდი
დაჰყო, მდგომარეობა განიმტკიცა და სახალიფოს სხვა საქმეების მოსაგვარე-
ბლად მოემზადა.²⁷⁹

სახალიფოს ალ-ფადლის რწმუნებულობის პერიოდში კავკასიის მთიანეთის
მიმართულებით მეტი ლაშქრობა არ განუხორციელებია. ალ-ფადლი, რომელიც
ბარმაკთა გავლენიანი საგვარეულოს წევრი იყო, აუცილებელი საქმეების გამო
ერაყში გაემგზავრა. მან არმენიის ამირას თანამდებობაზე ომარ იბნ აიძუბ ალ-ქი-
ნანი დატოვა.²⁸⁰

²⁷⁶ მაგ. ჯუანშერი, ზ. სარჯველაძე და ს. სარჯველაძე, 171.

²⁷⁷ იქვე, 217. ასევე, კავკასიელთა შორის მოიხსენიება დარიალი თავისი წანარეთით, რომელიც ამ
დროს კახეთის საქორეპისკოპოსოს ნაწილი გახლდათ, იხ.: იქვე, 235.

²⁷⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁷⁹ Абу Мухаммад ибн Аḩсам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66;

²⁸⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; Абу Мухаммад ибн Аḩсам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов,
66.

ომარ იბნ აიფუბ ალ-ქინანი (792-793) მუდარის არაბული ტომის წარმომადგენელი გახლდათ.²⁸¹ მუდარის ტომი უკვე მოსახლეობდა არმენიის პროვინციაში, უფრო კონკრეტულად ალვანეთის ნაყოფიერ მხარეებში, შესაბამისად, ალ-ფადლის მიზანი ამ ღონისძიებით ადგილობრივთა იმ ნაწილის დაწინაურება იყო, რომლებიც მას უჭერდნენ მხარს სამხედრო ლაშქრობაში. ომარს არსებული პოზიციების შენარჩუნება დაევალა, ვინაიდან კავკასიის ქვეყნების წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციის წარმოების მიზნით, ალ-ფადლის ბრძანებით, ახალი არმია გაიგზავნა. ომარს დამხმარე ძალის მოსვლამდე არსებული პოზიცია უნდა დაეცვა.

ერაყში ჩასული ალ-ფადლი არმენიის პროვინციაში ახალ მოხელეებს გამოუშვებს. პირველი იყო აბულ-საბაჰი, რომელიც არმენიის საგადასახადო სამსახურის ხელმძღვანელის პოსტზე განამწყესეს. მას ევალებოდა სამხრეთ კავკასიაში ხარკის ანუ ხარაჯის აკრება. მეორე, საიდ იბნ მუჰამად ალ-ჰარანი ალ-ლაჰაბი, რომელსაც დაევალა სამხედრო საქმის წარმოება.²⁸² ამ უკანასკნელთან ერთად უნდა წამოსულიყო ახალი ჯარი. ამ ღონისძიებებით არმენიის ამირა უკვე ყველა საქმის განმკარგავი აღარ იყო, მას ჩამოშორდა ხარკის აკრეფისა და სამხედრო კამპანიის წარმოების ფუნქცია. ორივე მათგანი ახლად მოსულმა მოხელეებმა შეითავსეს. მართალია ამირას ხელისუფლება ადგილზე შესუსტდა, მაგრამ რეგიონში ხალიფატის ხელისუფლება არ გაძლიერებულა.

793 წელს არმენიაში ჩასული აბულ-საბაჰი იმდენად გულმოდგინედ ასრულებდა თავის საქმეს, რომ ყველაფერმა ამან თავად ბარდავის მოსახლეობაშიც გულისწყრომა გამოიწვია. მოსახლეობას აღარ შესწევდა ძალა გაზრდილი გადასახადი გადაეხადა, ამასთან ქრისტიანებთან ერთად უკვე უკმაყოფილო იყო რეგიონის მუსლიმი მოსახლეობა, მათ შორის ჩამოსული არაბები. უკმაყოფილება ამბოხებაში გადაიზარდა, რაც დიდი ტრაგედიით დასრულდა. აბულ-საბაჰი ბარდავის აჯანყებულმა მოსახლეობამ მოკლა და გადასახადების გადახდაზე უარი განაცხადა.²⁸³ აჯანყებულთა შორის იყო, ასევე ხარიჯიტთა ლიდერი აბუ მუსლიმ ალ-შარი, რომელიც არმენიის პროვინციის ამბოხებულ არაბებს ჩაუდგა სათავეში. ამ წელს დაწყებული მუსლიმთა აჯანყება არაბულ არმენიაში რამდენიმე წელი გაგრძელდა, რამაც ხალიფატის მესვეურებს კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობის წინააღმდეგ მოქმედების საშუალება მოუსპო.

ალ-ფადლის ბრძანებით, სიტუაციის გამოსწორების მიზნით, არმენიაში ამირას თანამდებობა დაატოვებინეს ომარს, ხოლო მის ნაცვლად პროვინციის ვალის პოზიციაზე ხალიფ იბნ იაზიდ იბნ ასიდ ას-სულამი დანიშნეს.²⁸⁴ ხალიფ იბნ იაზიდი იმავე მუდარის ტომის გავლენიანი სახლის ას-სულამის მეთაური იყო.

²⁸¹ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 102-103.

²⁸² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178. იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობით, თითქოს, არმენიის მმართველად ჯერ აბულ-საბაჰი დაინიშნა, ხოლო მისი მკვლელობის შემდეგ – საიდ იბნ მუჰამად ალ-ლაჰაბი (Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66). თუმცა, ალ-იაკუბის ცნობა უფრო დეტალურია და, შესაბამისად, მართებულიც. არცერთი მათგანი არ ყოფილა პროვინციის ვალი, ისინი არაბული არმენიის დიდმოხელენი იყვნენ, რომლებსაც კონკრეტული ფუნქცია ჰქონდათ დავალებული, ერთს საგადასახადო, ხოლო მეორეს – სამხედრო.

²⁸³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178.

²⁸⁴ იქვე.

ამ დანიშვნით ალ-ფადლი ცდილობდა თავისი გავლენა პროვინციის მუსლიმთა შორის შეენარჩუნებინა, ხოლო მათი დახმარებით ამბოხებულებს გასწორებოდა. აჯანყებულთა წინააღმდეგ კიდევ ერთი ახალი არმია მომზადდა.

ხალიდ იბნ იაჰიდ იბნ ასიდ ას-სულამის (793-794) ამირობის დროს ხალიფატის მთავარი გამოწვევა არმენიის მუსლიმთა ამბოხების ჩახშობა იყო. ამ მიზნით, ალ-ფადლ იბნ იაჰიას ბრძანებით, ხალიდის დასახმარებლად აბასიანთა არმია გაიგზავნა, რომელსაც აბდ ალ-მალიქ იბნ ხალიფა ალ-ჰარაში მეთაურობდა.

აბდ ალ-მალიქი სათავეში ედგა ხუთი ათასიან სამხედრო ძალას, რომელსაც, პირველრიგში, აბუ მუსლიმი უნდა დაემარცხებინა და მოეკლა. აბუ მუსლიმმა გამოწვევა მიიღო, ვინაიდან არ მიიჩნია ხალიფატის ძალა საკმარისად მრავალრიცხოვანი მას ვერ გამკლავებოდა. რუიანის ბრძოლაში აბუ მუსლიმი დაამარცხებს ხალიფატის ჯარს, ალ-ქილაბის ციხე-სიმაგრეს აიღებს და მასში გამაგრდება.²⁸⁵ ბაილაკანის გარდა, რომელიც აბუ მუსლიმის მთავარი ბაზა იყო, აჯანყება არმენიის პროვინციის მუსლიმებით დასახლებულ სხვა მხარეებსაც მოიცავს და ფართო სახეს მიიღებს.²⁸⁶ აბდ ალ-მალიქის მარცხის შემდეგ ამბოხებულ ხარიჯიტთა წინააღმდეგ ახალი არმია გაიგზავნა. აბასიანთა მორიგ ხუთი ათასიან არმიას სათავეში ედგა ისჰაკ იბნ მუსლიმ ალ-უკაილი, რომელიც ხალიფა ჰარუნის მეგობარი და თანამოაზრე იყო.²⁸⁷ აბუ მუსლიმ ალ-შარის ლაშქარმა მასაც სერიოზული წინააღმდეგობა გაუწია და ქალაქ ვარსანის ბრძოლაში ხალიფას გამოგზავნილი არმია სასტიკად დაამაცხა.²⁸⁸ ისჰაკ იბნ მუსლიმ ალ-უკაილი იძულებული გახდა გაქცეულიყო. არმენიაში მძიმე ვითარება შეიქმნა. ხალიფატი უკვე მუსლიმური მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილსაც ვერ აკონტროლებდა, შესაბამისად, კახეთისა და წანარეთის გაერთიანებისთვის არავის ეცალა.

ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკი არმენიაში წარუმატებელი მმართველი აღმოჩნდა, თუმცა ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის კეთილგანწყობა მას გარკვეულწილად იფარავდა. ალ-ფადლი ჩრდილოეთის მმართველობას ჩამოაშორეს, მაგრამ, სანაცვლოდ, სხვა მსხვილი პროვინცია ჩააბარეს. 794 წელს ალ-ფადლი ხორასნის ამირას თანამდებობაზე დაინიშნა.²⁸⁹ არმენიის პროვინცია ჩააბარეს ალ-აბას იბნ ჯარირ იბნ იაჰიდ იბნ ჯარირ იბნ აბდალლაჰ ალ-ბაჯალის.²⁹⁰

ალ-აბას იბნ ჯარირი არმენიის მმართველი მცირე ხნის განმავლობაში გახლდათ. მისი მთავარი მისია აბუ მუსლიმ ალ-შარის ამბოხების სისხლში ჩახშობა იყო. ამ მიზნით, ალ-აბას იბნ ჯარირი ხარიჯიტთა წინააღმდეგ ქალაქ ბარდავში გაემგზავრა, სადაც მას ადგილობრივმა ამბოხებულებმა შეუტყეს. ალ-აბას იბნ ჯარირი იძულებული გახდა ქალაქ რაბათში გამოეკეტილიყო და იქიდან თავდაცვითი ბრძოლა გაეჩაღებინა. მისი მდგომარეობა იმდენად სავალალო იყო, რომ არმენიის ახალი ამირას დასახმარებლად მადან ალ-ჰიმსი გაიგზავნა. აბუ მუს-

²⁸⁵ იქვე.

²⁸⁶ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66.

²⁸⁷ იქვე.

²⁸⁸ იქვე.

²⁸⁹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 143.

²⁹⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 104; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272.

ლიმსა და მადან ალ-ჰიმის ჯარებს შორის მომხდარი ბრძოლა ამ უკანასკნელის მარცხითა და დაღუპვით დასრულდა.²⁹¹ მორიგი წარმატებით გათამამებული აბუ მუსლიმი ნახჭევანს აიღებს და სომხეთის ცენტრს დვინს შემოარტყამს ალყას.²⁹²

794 წელს აბუ მუსლიმისა და თავისი ხარიჯიტების ინიციატივით დაწყებული დვინის ალყა ოთხი თვე გრძელდებოდა. აბუ მუსლიმი დვინის აღებას ვერ მოახერხებს, მაგრამ მისი ხალხი პროვინციის ყველა მიმართულებით განივრცო, სადაც კრეფდნენ ხარკს, ძარცვავდნენ ადგილობრივებს, ატყვევებდნენ და ხოცავდნენ აბასიანთა მომხრე მოსახლეობას. ხალიფა მთელი არმენიის დაკარგვის რეალური საფრთხის წინაშე დადგა. ალ-აბას იბნ ჯარირის მმართველობა სრული კრახით დასრულდა, რის გამოც ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით ის შეცვალეს, ხოლო მის ნაცვლად არმენიის პროვინციაში რამდენიმე არმია გაგზავნეს.²⁹³

იაჰია ალ-ჰარაშის მეთაურობით ხალიფატის ლაშქარი ადარბადაგანში ჩაახშობს ამბოხებას, ხოლო შემდეგ არმენიაში შეუერთდება იაზიდ იბნ მაზიადის არმიას. გენერალურ ბრძოლის დადგომამდე აბუ მუსლიმ ალ-შარი გარდაიცვალა, ხოლო მისი შემცვლელები ვერ აღმოჩნდნენ ისეთი წარმატებული, როგორიც მათი წინამორბედი. ორი არმიის ერთობლივი მოქმედებით არმენიის არაბულ პროვინციაში ამბოხება ჩაახშეს, ხოლო აჯანყებულთა ნაწილი შეიწყალეს. ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, არმენიაში, განსაკუთრებით, არანსა და შარვანში, ანუ ალვანეთის ტერიტორიაზე, ყველა მუსლიმი მოხელე შეცვალეს, ხოლო მათ ნაცვლად ახალი ხალხი დანიშნეს. არმენიის პროვინციის ამირას თანამდებობაზე მუსა იბნ ისა ალ-ჰაშიმი დაინიშნა,²⁹⁴ რომელიც, როგორც ჩანს, ზემოთ დასახელებულ სარდლებთან ერთად იღებდა მონაწილეობას ხალიფატის წარმატებულ სამხედრო კამპანიაში.

მუსა იბნ ისა ალ-ჰაშიმის (794-795) მმართველობა არ გაგრძელდა დიდი ხანი.²⁹⁵ მას არმენიის ამირობა მხოლოდ ერთი წელი ჰქონდა. მუსას მმართველობის დროს, როდესაც იაჰიამ და იაზიდმა პროვინცია დატოვეს, ვითარება კვლავ აირია. 795 წელს პროვინციაში ვითარება ძალიან გამწვავდა, რის შესახებ მუსამ ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდს მიწერა.²⁹⁶ აშკარა გახდა, რომ მუსა ვერ ახერხებდა არმენიაში ვითარების სტაბილიზაციას. ამ მიზეზით, ხალიფამ ჩათვალა, რომ ყველაზე შეს-

²⁹¹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 66-67.

²⁹² იქვე, 67.

²⁹³ ალ-ჟუფის ცნობით, სამი არმია გაიგზავნა, მაგრამ დასახელებული მხოლოდ ორი მეთაური, იაჰია ალ-ჰარაში და იაზიდ იბნ მაზიადი. სამივეს ათ-ათი ათასი მეომარი ჰყავდათ (იქვე, 67). ხოლო ალ-იაკუბის მიხედვით, გაიგზავნა მხოლოდ ორი არმია, იაჰია ალ-ჰარაში 12 ათას მეომარს მეთაურობდა, ხოლო იაზიდ იბნ მაზიადი – 10 ათას მეგრძოლს. ალ-იაკუბის თქმით, როდესაც პროვინცია ჩაწყნარდა მაშინ დაინიშნა არმენიის მმართველის თანამდებობაზე მუსა იბნ ისა ალ-ჰაშიმი (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1178-1179), მაგრამ, საფიქრებელია, ეს უკანასკნელი ერთ-ერთი უნდა ყოფილიყო მათ შორის, ვინც თავიდანვე მიავლინეს აბუ მუსლიმის ამბოხების ჩახშობის მიზნით.

²⁹⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 67.

²⁹⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 105; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272.

²⁹⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179.

აფერისი და, ამავე დროს, წარმატებული სარდალი, რომელსაც შეეძლო არმენია კელაჲ მორჩილების ქვეშ მოეყვანა და მისი ეფექტური მმართველი გამხდარიყო გახლდათ იაჰია ალ-ჰარაში. ჰარუნ არ-რაშიდის განკარგულებით, მუსა თანამდებობას ჩამოაშორეს წარუმატებელი მმართველობისა და ადგილობრივ მუსლიმ მოსახლეობასთან საერთო ენის ვერ გამონახვის გამო, ხოლო მის ნაცვლად არმენია ჩააბარეს იაჰია ალ-ჰარაშის.²⁹⁷

აბუ სალიჰ იაჰია იბნ საიდ ალ-ჰარაში (795-796) არმენიის ამირას პოსტზე ასევე მცირე ხნის განმავლობაში იმყოფებოდა, თუმცა აღნიშნული არ იყო დაკავშირებული მის წარუმატებელ საშინაო პოლიტიკასთან.²⁹⁸ იაჰია ალ-ჰარაში, რომელიც ჯიჰრით 178-179 წლებში მოჭრილ მონეტებზე იხსენიება როგორც არმენიის მმართველი, თანამდებობაზე 795 წელს უნდა დაენიშნათ და ამავე წლის გაზაფხულს დიდი არმიით მოვიდა არმენიაში. აღნიშნულ არმიაში დიდი რაოდენობით ხორასნელთა რაზმები იყვნენ გაერთიანებული, რომელიც იაჰია ალ-ჰარაშიმ არამხოლოდ პროვინციის ამბოხებული მოსახლეობის დამორჩილების მიზნით გამოიყენა, არამედ საკუთრივ არმენიაში დაასახლა და დაამკვიდრა.²⁹⁹ არაბი ავტორის ხატოვანი შეფასებით, იაჰიამ იმდენი ხანი გააშიშვლა მახვილი სანამ არმენიის პროვინცია არ ჩააწყნარა.³⁰⁰ აღნიშნული იმისი დასტურია, რომ იაჰია ალ-ჰარაშის მმართველობის დროს ხალიფატის არმია არმენიის ამირას მეთაურობით ამბოხების ჩახშობით იყო დაკავებული.

სამწუხაროდ, ჩვენთვის უცნობია სამხრეთ კავკასიის რომელი ტერიტორია დაიმორჩილა იაჰია ალ-ჰარაშიმ. რაც დანამდვილებით შეიძლება ითქვას არის ის, რომ მან დაიქვემდებარა პროვინციის მუსლიმი მოსახლეობა, რომელიც დიდი ხანია სერიოზულ პრობლემას ქმნიდა სახალიფოში. შეგვიძლია მხოლოდ ვივარაუდოთ, რომ იაჰია ალ-ჰარაშიმ ასევე დაიმორჩილა კახეთი და წანარეთი, რაზეც, თითქოს, ის ფაქტი მეტყველებს, რომ მოგვიანებით ქართლის რამდენიმე მმართველი, რომლებიც არაბულ წყაროში „ბატრიკებად“ იწოდებიან, აჯანყდებიან. იმ შემთხვევაში თუ დავუშვებთ იაჰიას მიერ ქართლის ამბოხებული მოსახლეობის დამორჩილებას, უფრო სავარაუდებელია ეს მომხდარიყო შეთანხმებით, ვიდრე მახვილით, როგორც ამას ალ-იაკუბი ხატოვნად გადმოგვცემს, ვინაიდან ქართლის მმართველი ელიტა გრიგოლის მეთაურობით ცოტა მოგვიანებით ხაზარებს ეპატიუებოდა დარიალის გზით, რაც, ბუნებრივია, იაჰიას ლაშქრობის შემთხვევაში არაბებს უნდა დაეკავებინათ, მაგრამ მსგავსი მითითება არაბულ წყაროებში არ მოიპოვება. დარიალის სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე ასეთი ფაქტის გამორჩენა ნაკლებ სავარაუდოა.

²⁹⁷ იქვე.

²⁹⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 105-106; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 277; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 271, 471; ბ. სილაგაძე, *არაბთა ბატონობა საქართველოში*, 135.

²⁹⁹ მუსას ერთწლიანი მმართველობა, როგორც აღვნიშნეთ, მოდის 794-795 წლებზე, ხოლო ვინაიდან მონეტები 178 წელსაც არის მის სახელზე მოჭრილი, სავარაუდოა, რომ მისი დანიშვნა 795 წლის დასაწყისში მოხდა, იხ.: A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 277; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179. აღისონ ვაკე იაჰიას ხორასნელად მიიჩნევს, იხ.: A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsid Armenia*, 241.

³⁰⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179.

ამგვარად, სავარაუდოა, რომ იაჰია მოურიგდა გრიგოლისა და ხოსროიანი მეფისწულთა მეთაურობით არსებულ ქართლის მმართველ ელიტას და ისინი მორჩილების პირობით დაიქვემდებარა. ამათ შორის, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა აშოტ I დიდი, რომელიც ისედაც აბასიანთა ვასალი და ხელქვეითი ხელისუფალი გახლდათ. გრიგოლის, ხოსროიან მეფისწულებისა და, ზოგადად, ჩრდილოეთ ქართლის ზედაფენის დათმობაზე წასვლა და მორჩილება, ირიბად, მოგვიანებით განვითარებულ მოვლენებში ჩანს. ამასთან, ქართლის ელიტა აქტიურად აღევნებდა თვალს სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე მოვლენებს. მათ შეუძლებელია გამოორჩენოდათ იაჰია აღ-ჰარაშის სამხედრო წარმატებები, რომელმაც ორ-სამწლიან პერიოდში ერთხელ ადარბადაგანში, ხოლო ორჯერ არმენიაში ამბოხებები ჩაახშო და წარმატებული სარდლის სახელი მოიხვეჭა.

ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, ამ პერიოდში ჩრდილოეთის სუპერპროვინციის რწმუნებულის პოსტზე თავისი უფროსი შვილი და ტახტის მემკვიდრე, მუჰამად აღ-ამინი დაინიშნა (796-809).³⁰¹ მუჰამადი თავისი ხანგრძლივი მმართველობის გათვალისწინებით შედარებით სტაბილურად მართავდა იმპერიის ჩრდილოეთს. ხალიფა ჰარუნს სიცოცხლის ბოლომდე არ შეუცვლია თავისი შვილი. მისი დანიშვნით ხალიფა ჩრდილოეთის მუსლიმი მესვეურებისგან უფრო მეტ ღოიადობას მოელოდა. ამის მიუხედავად მუჰამად აღ-ამინის მმართველობის პერიოდში ამიერკავკასიაში საშინლად არასტაბილური ვითარება იყო. არმენიაში, რომელიც ამ სუპერპროვინციის ყველაზე მსხვილი ერთეული იყო, არაერთი ამირა შეიცვალა. ამირათა ცვლილება, თითქმის, ყოველ წელს ხდებოდა. განსაკუთრებით ხშირი იყო აჯანყებები გადასახადების გადაუხდელობის მიზნით, რასაც მოსახლეობის დაუმორჩილება ემატებოდა. ურჩი ქვეშევრდომების მორჯულების მიზნით ხალიფა კავკასიაში არმიას არმიაზე გზავნიდა. შვილის ნაცვლად არმენიაში არსებულ საკადრო ცვლილებებზე გადაწყვეტილებას თავად ხალიფა იღებდა.

ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, არმენიის წარმატებული მმართველი იაჰია აღ-ჰარაში უკან გაიწვიეს. იაჰიას გაწვევის მიზეზი ჰარუნის პირადი გადაწყვეტილება იყო, რომელიც არ უკავშირდება მის წარუმატებლობას პროვინციის მართვის საქმეში. იაჰია გახლდათ ის იშვიათი მმართველი, რომელიც შეცვალეს არა რაიმე წარუმატებლობის გამო, რომელიც მან თანამდებობაზე ყოფნისას გამოიჩინა, არამედ სულ სხვა მიზეზებით. ჰარუნ არ-რაშიდი, როგორც ჩანს, გეგმავდა იაჰიას გამოყენებას ხალიფატის სხვა ამბოხებულთა წინააღმდეგ, რის გამოც იმპერიის პერიფერიაში ამ წარმატებული სარდლის დიდი ხნით გაჩერება გეგმაში არ ჰქონდა. მომდევნო წელს იაჰია არმენიის ვადის თანამდებობაზე აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასიდ (უსაიდ) ას-სულამიმ შეცვალა.³⁰²

აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასიდ ას-სულამი (796-797) მუდარის ტომის ცნობილი სახლის ას-სულამის წარმომადგენელი გახლდათ. მისი მმართველობა წინამორბედთა მსგავსად, მხოლოდ დაახლოებით ერთი წელი გაგრძელდა.³⁰³

³⁰¹ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 276-279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 270-273.

³⁰² იქვე.

³⁰³ იქვე; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 106; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 121, 278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272; А. Vassa, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia*, 241.

აჰმადის მმართველობის დროს არაბულ არმენიაში დიდი დაპირისპირება მოხდა. იაჰია ალ-ჰარაშის მიერ ჩამოსახლებული ხორასნელები და, ასევე ის ხორასნელებიც, რომლებიც მანამდე ჩამოვიდნენ არმენიაში, უნდობლობას გამოუცხადებენ ამირა აჰმადს და პროვინციის მმართველის მორჩილებაზე უარს განაცხადებენ. სიტუაცია იმდენად გამწვავდა, რომ ხალიფა იძულებული გახდა აჰმადი თანამდებობას ჩამოეშორებინა.³⁰⁴ ალ-იაკუბის თხზულებაში არ ჩანს რა იყო ამ დაპირისპირების მიზეზი, მაგრამ, ვფიქრობ, ხორასნელთა უკმაყოფილების მიზეზი ის ტომობრივი დაპირისპირება უნდა ყოფილიყო, რაც ხორასნელებსა და ჩრდილოელ არაბებს შორის მოხდა, სადაც აჰმად იბნ იაზიდმა თავისი თანატომელთა მხარე დაიჭირა. ხორასნელნი ითხოვდნენ პრივილეგიას, რაც მათ იაჰიას დროს მიიღეს იმ ამბოხების ჩახშობის გამო, რაც არმენიაში მიმდინარეობდა, ხოლო აჰმადის პოლიტიკა, ბუნებრივია, თავის თანატომელთა ლობიერებას გულისხმობდა. მან ვერ შეძლო წარმატებული ლაირება სამხრეთ კავკასიაში ჩასახლებულ სხვადასხვა მუსლიმ ხალხებს შორის, რის გამოც ხორასნელებს დაუპირისპირდა. ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი არმენიის საკითხში დაეაღებული იყო ხორასნელებისგან, შესაბამისად, ამ შიდაკლანობრივ დაპირისპირებაში ხორასნელთა მხარე დაიჭირა და აჰმადი თანამდებობას ჩამოაშორა.

აჰმადი თავისი წარმოშობის გათვალისწინებით ეჭვი არ არის, რომ შვილი იყო იაზიდ იბნ ასიდ ას-სულამის, რომელმაც საქართველოს მეფე არჩილ II სიკვდილით დასაჯა. შესაბამისად, ას-სულამის ოჯახი მიუღებელი უნდა ყოფილიყო ქართული მმართველი ელიტისთვისაც, რომლებსაც კახეთსა და წანარეთში სწორედ არჩილის მემკვიდრეები ან მისი სახლეუელი წამოადგენდა. ქართველთა პროტესტი მართალია არ ჩანს, მაგრამ ხორასნელთა განწყობას, ვფიქრობ, მათი დიდი ნაწილიც იზიარებდა. როგორც უნდა იყოს აჰმადი სწორედ ხორასნელთა მოთხოვნით მოხსნეს, ხოლო მის ნაცვლად არმენიის ამირა საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა ალ-ბაჰილი დაინიშნა.

საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა ალ-ბაჰილი (797-799) იმავე მუდარის ტომის წარმომადგენელი იყო, როგორც მისი წინამორბედი.³⁰⁵ მისი მმართველობა თავდაპირველ ეტაპზე წარმატებული იყო. პირველი რამდენიმე თვე საიდი კარგად ასრულებდა თავის მოვალეობას.³⁰⁶ მან შეძლო საერთო ენა გამოენახა ახალმოსახლე არაბულ თუ სხვა მუსლიმ ხალხთან, რომლებიც ხალიფატის აქტიურობით უკვე ძალიან მომრავლებული იყო სამხრეთ კავკასიაში. მაგრამ შემდეგ, მან შეურაცხყო ადგილობრივი „ბატრიკები“, როგორც მათ ალ-იაკუბი უწოდებს.³⁰⁷ ისტორიკოსი არ აზუსტებს დეტალებს, თუ რა სახის შეურაცხყოფა მიაყენა მათ საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა ალ-ბაჰილიმ და რა გახდა მათი დაპირისპირების

³⁰⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179.

³⁰⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179-1180; *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 168-171; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 67-70; al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 106-107; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272.

³⁰⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179.

³⁰⁷ იქვე.

მიზეზი. მოგვიანებით განვითარებული მოვლენები ცხადყოფს, რომ ადგილობრივი უფლისწულები და მთავრები კონკრეტული მოთხოვნებით გამოდიოდნენ, რაც, საიღისგან განსხვავებით, მხოლოდ მომდევნო ამირამ დააკმაყოფილა. აღნიშნული გადასახადების პატიებას ან შემცირებას უნდა უკავშირდებოდეს, რასაც მოითხოვდა, მაგალითად, დარუბანდის მოსახლეობა. ისინი საერთოდ გადასახადთა გაუქმებას ითხოვდნენ, ვინაიდან მოსაზღვრეთა ფუნქციას ასრულებდნენ და, შესაბამისად, ამ მოვალეობის შესრულების სანაცვლოდ პრივილეგიით სარგებლობის უფლებას მოითხოვდნენ, რაც საიღმა მათ არ დაუკმაყოფილა.³⁰⁸ დარუბანდის მოსახლეობის მოთხოვნები არის კარგი ანალოგია იმისა, თუ რის გამო უწევდა კონფლიქტი ამირა საიღს ადგილობრივ მოსახლეობასთან ან დამხვედურ მუსლიმ ახალმოსახლეებთან.

798 წელს აღნიშნულმა დაპირისპირებამ, რომელიც არმენიის ამირა საიღს სამხრეთ კავკასიის მთავრებთან მოუვიდა, ძალიან მწვავე ფორმა მიიღო.³⁰⁹ როგორც ჩანს, ძირითადად, ქართველ დიდებულთა მოწვევით ხაზართა ხაკანი უკვე ამ წელს აპირებდა სამხრეთ კავკასიაში ლაშქრობას.³¹⁰ გრიგოლ ქორეპისკოპოსი და წანართა გვაროვნული არისტოკრატია განსაკუთრებით უნდა ყოფილიყვნენ ამ კავშირით დაინტერესებული, მათი ძირითადი მოთხოვნა იორ-ალაზნის ველზე არსებულ ზამთრის სადგომების დათმობას შეეხებოდა, რომელიც საგადასახადო შეღავათების მსგავსად, საიღმა არ დააკმაყოფილა.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსი წანართა თანადგომით ხაზარებს დარიალის გასასვლელს გაუხსნის. ხაკანს ეპატიუებოდა ამბოხებული დარუბანდელების მეთაური ჰაიუნ იბნ ალ-ნაჯმ იბნ ჰაშიმიც, რომელიც ამ წელს უკვე ღიად დაუპირისპირდა ხალიფატის მოხელეებს. ხაზართა ხაკანმა ქართველთა მოწვევა მიიღო. მისი გეგმა ორივე მხრიდან დარტყმა იყო. ქართველთა და დარუბანდელთა ხელშეწყობის მიუხედავად ხაკანი ვერ მოახერხებს ამ წელს ლაშქრობას, თუმცა მისი საბრძოლო სამზადისი არაბებს არ გამოორჩენიათ.³¹¹ ხაკანი დიდი სამზადისის

³⁰⁸ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 68.

³⁰⁹ მუსლიმურ წყაროებში დეტალებში მხოლოდ დარუბანდის ამბებია აღწერილი, რჩება შთაბეჭდილება, რომ ხაკანი დარუბანდელებმა მოიწვიეს (*History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 170-171; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179-1180; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 68-69) მაგრამ, რეალურად, ხაკანი ქართლის გავლით მოდის, რაც აღასტურებს ქართულ-ხაზარულ კავშირს და არა ქართველთა წინააღმდეგ ომს, როგორც ეს მარკვარტს, დანლოპსა და გოლდენს ჰგონიათ. მარკვარტს „მატიანე ქართლისას“ პასაჟი, ხაზართა 764 წლის ლაშქრობასთან დაკავშირებით, ამ მოვლენებში უადგილოდ აქვს ჩასმული. იხ.: J. Markwart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 416-419; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars* (Schocken books: New York, 1967), 183-185; P.B. Golden, *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I (Budapest, 1980), 66. ალ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ხაკანი დარიალის გავლით მოდის, მაგრამ არსად ჩანს მისი აღება. ყველა ავტორი წერს, მხოლოდ მუსლიმთა დარბევაზე, იხ.: *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 170-171; Ибн-ал-Асир, Жүзе, 35.

³¹⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 168. ალ-ტაბარის დასახელებული მიზეზი ხაზართა ამ ლაშქრობისა დიდი ხანია უარყოფილია ისტორიოგრაფიაში, იხ.: D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, 183, სქ. 61; ღ. თვაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 176, სქ. 639.

³¹¹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 168. ალ-ტაბარის ცნობით, ჰიჯრით 182 წელს (22/02/798-11/02/799) ხაზართა ხაკანი მუსლიმთა წინააღმდეგ საომრად ემზადებოდა. ბუნებრივია, მზადება ზაფხული-შემოდგომის სეზონისთვის უნდა მომხდარიყო, როდესაც სამხრეთში ლაშქრობა და უკან გაბრუნება ყველაზე მარტივი იყო კავკასიონის გადმოსასვლელების გავლით. ამავე დროს, როგორც ჩანს,

მიუხედავად სამხრეთ კავკასიაში ლაშქრობას ვერ მოახერხებს. არმიის შესაბამისი მობილიზაცია ვერ მოესწრო, რასაც სხვადასხვა მიზეზი ჰქონდა, ხოლო ზამთრის პერიოდში გადმოსასვლელზე დიდი არმიის გატარება არ იყო მიზანშეწონილი. ლაშქრობა მომდევნო წლის გაზაფხული-ზაფხულის სეზონებისთვის გადაიდო. არაბული არმიის ხელისუფლებამ ვერაფერი მოიმოქმედა ამბოხებულის დარუბანდელთა დასჯის მიზნით, ბუნებრივია ისინი ხელს ვერ შეუშლიდნენ ქართველებს დარიალის კარის გახსნაში და ვერც ხაზარებს კავკასიონის გადმოლახვაში. არსებული დაძაბული ვითარების მიუხედავად საიდ იბნ სალმი პასიურობდა. ქართველთა და დარუბანდელთა დასჯის ნაცვლად ამირამ მათ მხოლოდ შეურაცხყოფა მიაყენა.

799 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში ხაზართა ხაკანი დიდი არმიით დარიალის გადასასვლელის მიმართულებით წამოვა. დარუბანდისა და დარიალის გავლით ხაკანის არმია ალვანეთსა და საქართველოში შემოვიდა.³¹² გრიგოლი და წანართა გვაროვნული არისტოკრატია ხაზართა უსაფრთხო გატარებას უზრუნველყოფს სამხრეთის მიმართით, სადაც მრავალრიცხოვანი არაბული ტომები მოსახლეობდნენ. გრიგოლის მიზანი იყო არაბთა პოზიციები შეესუსტებინა სამხრეთ კავკასიაში, ხოლო წანარები იმედოვნებდნენ იორ-ალაზნისა და მტკვრის საძოვრების დაკავებას. ზუსტად არ ჩანს რა პირობით შემოუშვეს ქართველებმა ხაზარები სამხრეთში, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, ხაზარები მხოლოდ მუსლიმურ მოსახლეობას არბევდნენ, არანაირი მითითება ქრისტიანთა შევიწროებაზე წყაროებში არ გვაქვს.³¹³

დარუბანდში ვითარება უკვე სისხლისღვრამდე მივიდა, ხოლო ქართველები მზად იყვნენ ხაზარები დარიალის გავლით გადმოეშვათ. მაგრამ, გაურკვეველი მიზეზების გამო, ხაკანმა ლაშქრობა ვერ მოასწრო. ალ-ტაბარის ცნობა ადასტურებს, რომ მუსლიმები ხაზართა ამ მზადების შესახებ ინფორმირებულნი იყვნენ.

³¹² ალ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ხაზართა ხაკანმა სწორედ ნაპრალი ანუ დარიალი გადმოიარა. ორივე მათგანს ორი ისტორია აქვს გადმოცემული. პირველი აშკარად ძველ ამბებს ეხება, 764 წლის ხაზართა შემოსევას, რომელიც მათ 799 წლის ამბებში აურიეს. პირველი მონათხრობის მიხედვით ხაზარები დარუბანდის მხრიდან შემოდიან; მეორე, რომელიც ამბების თვითმიხედვლის მონათხრობზეა დამყარებული, პირდაპირ უთითებს გადმოსასვლელად „ნაპრალს“ („ვიწრობი“), რომელშიც დარიალი იგულისხმება (*History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 171; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35). იბნ ასამ ალ-ქუფის მიხედვით, ისინი დარუბანდის მმართველის მოწოდებაზე დარუბანდის გზით შემოვიდნენ (*Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, Книга завоеваний*, Буниятов, 69), თუმცა, საფიქრებელია, ორივე ალ-ქუფის მიხედვით, ხაკანის ჯარის რაოდენობა 40 ათასი მეომარი იყო (იქვე), მაგრამ აღნიშნული ციფრი ხშირად გვხვდება ხაზარებთან მიმართებაში, რაც უფრო იმის დასტურია, რომ აბასიანთა პერიოდის არაბები ხაზართა სამხედრო პოტენციალს დაახლოებით 40 ათასის ფარგლებში განსაზღვრავდნენ.

³¹³ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 170-171, სქ. 22; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1179-1180; Ибн-ал-Асир, Жузе, 34-35. ყველა ზემოდასახელებული ავტორი, ასევე ალ-აზდი, ერთხმად უთითებენ, რომ ხაზართა არმიამ დაარბია მუსლიმები და წაიყვანა მუსლიმი ტყვეები და 100 ათასი სული პირუტყვი, რაც კარგად მიაიწმნება იმას თუ ვის წინააღმდეგ იყო მიმართული აღნიშნული სამხედრო აქცია. იბნ ასამ ალ-ქუფის წერს, რომ ხაზარები არ შეეხნენ დარუბანდის მუსლიმურ მოსახლეობას, რომელიც ჰაიუნ იბნ ალ-ნაჯმის მფარველობით სარგებლობდა. ჰაიუნი კი ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირი იყო, ვინც ხაკანი სამხრეთში მოიწვია. იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობით ნათელია, რომ ხაზარებს გადასასვლელები არ აუღიათ, არამედ ისინი გატარებას ითხოვდნენ, რაც ჰაიუნმა შეუსრულა. ამგვარად, ხაზართა შემოსევა მხოლოდ ადგილობრივთა ხელშეწყობით ხდებოდა: დარუბანდში ხაზართა არმია მუსლიმურმა ელიტამ შემოუშვა ჰაიუნის მეთაურობით, ხოლო სამხრეთით – ქართულმა, სავარაუდოდ, გრიგოლის ლიდერობით. წანარები და მისი ცენტრი, დარიალი, სწორედ ამ უკანასკნელის ხელში იყო.

ხაკანი დაამარცხებს ამირა საიდის არმიას და აიძულებს მას გაიქცეს, რაც ხაზართა ჯარს მუსლიმების ძარცვა-რბევის საშუალებას მისცემს.³¹⁴ ხაზარები მხოლოდ მუსლიმურ მოსახლეობას დაარბევენ, დახოცავენ, შეურაცხყოფენ და ტყვედ წაასხავენ. მათ ასევე წაიყვანეს, არაბი ავტორების გამოთვლით, 100 ათასი სული პირუტყვი.³¹⁵ ამ ცნობებით, ცხადია, რომ შეთანხმება იყო ქრისტიანთა გვერდის ავლაზე და მომთაბარე მუსლიმთა დარბევაზე. ხაზართა ხაკანის არმია სამხრეთ კავკასიის დაბლობებში 70 დღის განმავლობაში მოთარეშობდა,³¹⁶ რაც, დიდი ალბათობით, ივნის-აგვისტოს ხდებოდა. გრიგოლ ქორეისკოპოსი და თავისი მომხრე ქართული არისტოკრატია კმაყოფილი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან არაბთა პოზიცია სამხრეთ კავკასიაში მნიშვნელოვნად შეირყა. მუსლიმთა ერთი ნაწილის შეფასებით, ხაზართა ეს ლაშქრობა ყველაზე საშინელი იყო, რაც აქამდე მოუვიდა ისლამურ სამყაროს.³¹⁷ ამირა საიდი ხაზართა მასიური ძალების წინააღმდეგ ვერაფერს გახდა, რის გამოც მთელი დატრიალებული ტრაგედია მას დაბრალდა. ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, საიდ იბნ სალმი თანამდებობიდან მოხსნეს, ხოლო სასჯელის სახით დაპატიმრება და საჯარო შერცხვენა შეუფარდეს.³¹⁸ მაგრამ საიდმა შეძლო თავის დაძვრენა იმით, რომ გამოგზავნილი სარდალი მოისყიდა და ქრთამი შეაძლია. ჰარუნის სარდალმა დაინახა, რომ ხაზარების წინააღმდეგ ის ვერაფერს გახდებოდა, ასევე მოერიდა არაბული არმენიის არეულ საქმეებში ჩარევას და ქრთამის აღებას დათანხმდა.³¹⁹ ამის შემდეგ სარდალს საიდი ხალიფას წინაშე უნდა გაემართლებინა, რაც, როგორც ჩანს, არ გამოუვიდა, ვინაიდან ის უკან გაიწვიეს, ხოლო არმენიის ამირას თანამდებობა ნასრ იბნ ჰაბიბ ალ-მუჰალაბის ჩააბარეს.³²⁰

ნასრ იბნ ჰაბიბ ალ-მუჰალაბი სამხრეთ კავკასიის მმართველობას ჩაიბარებს, თუმცა ძალიან მოკლე ხნით. ის სამხრეთ არაბული ტომის წარმომადგენელი, იემენელი, გახლდათ.³²¹ ის ზაფხულში უნდა დანიშნულიყო არმენიის ამირას პოსტზე, რათა ხაზართა თავდასხმა მოეგერიებინა, რაც საიდმა ვერ შეძლო. ასევე, მისი მოვალეობა უნდა ყოფილიყო პროვინციაში მიმდინარე არეულობის დაწყება, რასაც ხალიფა სამხრეთ არაბული ტომების მხარდაჭერით აპირებდა. ყველაფერი ეს არ გამართლდა. ნასრი ვერც ხაზარების წინააღმდეგ მოიმოქმედებს რაიმეს და ვერც ტომობრივი დაპირისპირების ჩაწყნარებას შეძლებს. დარიალის გადასასვლელი ამ დროს კვლავ გრიგოლისა და წანარების ხელშია. ხალიფას ბრძანებით, ნასრი იმდენად მალე მოხსნეს თანამდებობიდან, რომ მისი სახელით მოჭრილი საფასეც კი არ შემოგერჩა მაშინ როდესაც მისი წინამორბედისა და მემკვიდრის არაერთი მონეტებია მოღწეული. ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის განკარ-

³¹⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 171; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35.

³¹⁵ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170-171; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; Ибн-ал-Асир, Жузе, 34-35.

³¹⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 171; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35.

³¹⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170.

³¹⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180

³¹⁹ იქვე.

³²⁰ იქვე.

³²¹ იქვე; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 107.

გულებით, ნასრის ნაცვლად არმენიის ვადის პოზიცია ხორასნელ ალი იბნ ისა იბნ მაჰანის ჩააბარეს.³²²

ალი იბნ ისა იბნ მაჰანი არმენიის ამირას თანამდებობაზე დანიშვნამდე ხორასნის მმართველი გახლდათ.³²³ მისი მიზანი იყო ხორასნელთა დახმარებით არმენიაში არსებული ვითარება მოეწესრიგებინა. ხაზარები ამ დროს უკვე ქვეყანაში არ იმყოფებოდნენ, მათ უკვე დატოვეს სამხრეთ კავკასია, როგორც ჩანს, იმავე დარიალის გავლით. ქართველები და ხაზარები კმაყოფილი უნდა ყოფილიყვნენ ლაშქრობის შედეგებით. იმისთვის, რომ ალი იბნ ისას ქართველთა წინააღმდეგ ელაშქრა ჯერ საჭირო იყო წესრიგი დაემყარებინა თავად პროვინციის იმ ნაწილში, რომელიც ხალიფატის ხელისუფლებას აღიარებდა და მუსლიმური მოსახლეობით იყო დასახლებული. აღნიშნული კი უპირველეს ყოვლისა მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ეხებოდა, რომელმაც განსაკუთრებული დარტყმა მიიღო 799 წლის ზაფხულის ხაზართა სამხედრო კამპანიის დროს. ალი იბნ ისამ, იმის ნაცვლად რომ ადგილობრივი მოსახლეობა მიემხრო, მათთვის გარკვეული ზარალი აენაზღაურებინა ან ხელი შეეწყო, ისინი გადაიკიდა და მოიძღურა. ყველაფერ ამას შარვანის მხარეში მუსლიმთა აჯანყება მოჰყვა, რის გამოც ხალიფამ ალი იბნ ისა თანამდებობას ჩამოაშორა და ხორასანში დააბრუნა. ხოლო სამხრეთ კავკასიის არეული ვითარების დალაგების მიზნით, როგორც ჩანს, ამავე წლის შემოდგომით ორი სარდალი გამოუშვა, ესენი იყვნენ: იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი და ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი.³²⁴

იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი (799-801) არმენიისა და ადარბადაგანის მმართველის თანამდებობას ჩაიბარებს.³²⁵ არმენიის პროვინციაში იაზიდი და ხუზაიმა ამბოხებულთა და ხაზართა მიზეზით დარღვეული წესრიგის აღდგენის მიზნით შემოდიან, რასაც წარმატებით მოახერხებენ.³²⁶ იაზიდმა წარმატებით მოახერხა ამბოხებულ მუსლიმთა მეთაურების დასჯა, დარუბანდელთა შემორიგება და დაპირისპირებული ნიზარებისა და იემენლების მორიგება, რომელთაც თანაბარი

³²² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 107-108.

³²³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 107; A. Vacca, Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsid Armenia, 241-242.

³²⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170-171; Ибн-ал-Асир, Жызе, 35.

³²⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³²⁶ იქვე. ალ-იაკუბისა და იბნ-ალ-ასირის ცნობებით, ისინი, თითქოს, ხაზარებს განდევნიან და დარიალს დაიკავენ (*History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170-171; Ибн-ал-Асир, Жызе, 35), მაგრამ ხაზარები, როგორც ცნობილია მხოლოდ 70 დღე დარჩებიან და მტკვრის ხიდთან მისვლის შემდეგ უკან ბრუნდებიან დიდი ნადავლით. ამას თავად ალ-იაკუბისა და იბნ-ალ-ასირის ცნობებიც მოწმობს. ხაკანის ჯარი ამ დროს უკვე წასული უნდა ყოფილიყო ხაზარეთში. გენერალური ბრძოლა მათ შორის არ მომხდარა. ამასთან, ალ-იაკუბის დეტალური ცნობები ადასტურებს იაზიდის შემოსვლამდე ორი ამირას დანიშვნას არმენიის მმართველად, მათი მოღვაწეობა ალ-იაკუბისა და იბნ ალ-ასირის თხზულებებში გამოტოვებულია. ბუნებრივია, 70 დღეში ხალიფა სამი ამირას გაწვევასა და გამოგზავნას ვერ მოასწრებდა, მით უფრო ერთ-ერთი ხორასნიდან წამოვიდა. ხაზარებს შემოსევას 799 წლის ზაფხულში საიდის ამირობის დროს იწყება და, სავარაუდოდ, ისინი ნასრის ან ალის ამირობის პერიოდში უკან გაბრუნდნენ. უფრო ალბათ პირველის, ვინაიდან ალი იბნ ისა, როდესაც არმენიაში მოვიდა შარვანის საქმეებით დაკავდა, შესაბამისად, ხაზარები ან მაშინ გადიოდნენ პროვინციიდან ანდაც ახალი წასულები უნდა ყოფილიყვნენ. რაც შეეხება დარიალის დაკავებას ის რეალური უნდა იყოს, რაზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

პატივით ეპყრობოდა.³²⁷ ყველაფერი ეს 799-800 წლების შემოდგომის მიწურულის, ზამთრისა და გაზაფხულის პერიოდში აღსრულდა. მხოლოდ ამის შემდეგ იაზიდ-სა და ხუზაიმას შეეძლოთ ელაშქრათ დარიალის მიმართულებით და გადასასვლელი ჩაეკეტათ.

800 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში იაზიდ იბნ მაზიადისა და ხუზაიმ იბნ ხაზიმის არმიამ დარიალი დაიკავეს.³²⁸ აღნიშნული წარმატება აღთქმული იყო როგორც ხაზართა წინააღმდეგ მოპოვებული გამარჯვება. შეიძლება დაეუშვათ, რომ ერთი წლით ადრე ხაზართა არმიამ დაიკავეს დარიალი, მაგრამ საამისო მითითება არ გვაქვს. ხაკანი სარგებლობდა დარუბანდელი მუსლიმებისა და ქრისტიანი ქართველების მხარდაჭერით. შესაბამისად, ამ უკანასკნელთა დახმარებით უნდა გადმოეღობა წანარეთი, გამოეველო მათ ტერიტორიაზე მდებარე დარიალი და ელაშქრა მუსლიმთა წინააღმდეგ. იაზიდის გეგმა იმაში მდგომარეობდა, რომ დარიალი არაბთა ხელში ყოფილიყო, რათა ამ მხრიდან მათი საფრთხე თავად მუსლიმებს აღეკვეთათ.

ამგვარად, 800 წლის ზაფხული ახლო ხანებში იაზიდი დარიალის ციხე-სიმაგრეს დაიკავეს, შესაბამისად, ამ გადასასვლელთა დაჭერით, მან ხაზართა შემოსევის საფრთხე გაანეიტრალა. ამავე დროს აღ-იაკუბის მოეპოვება მითითება, რომლის მიხედვით, იაზიდ იბნ მაზიადი შეუთვლის ბატრიკებსა და მეფისწულებს და მათი მოთხოვნების დაკმაყოფილებას დაჰპირდება.³²⁹ ბუნებრივია, ეს ის მთავრები და მეფისწულებია, რომლებიც მოიმდურა საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბა აღ-ბაჰილიმ. აღ-იაკუბი არაფერს წერს დარიალის აღებაზე, მაგრამ თავად ის ფაქტი, რომ იაზიდმა შემოირიგა მეფისწულნი და მთავარნი ადასტურებს დარიალისა და, თუნდაც, წანარეთის მხარის შემომტკიცება-შემორიგებას. საფიქრებელია, იაზიდი დარიალში თავის მეომრებს დააყენებდა, რაზეც მეტყველებს აღ-ტაბარისა და იბნ-ალასირის პირდაპირი ჩვენება, ხოლო კახეთ-წანარეთის მთავარი და მეფისწულნი შემოირიგა გარკვეული პირობით.

მაინც რა პირობებზე უნდა მომხდარიყო მათი შემორიგება? – საფიქრებელია, რომ იაზიდი დათანხმდა კახელ-წანართა მოთხოვნებს მათივე მორჩილების პირობით. წანართა ძირითადი მოთხოვნა იორ-ალაზნისა და მტკვრის სამოვრები უნდა ყოფილიყო, რაც, როგორც ჩანს, მათ მიიღეს, სხვა შემთხვევაში მათი ალიანსი ხაზარებთან გაგრძელდებოდა; ხოლო კახეთის მთავარი, რომელიც ამავე დროს წანართა ქორეპისკოპოსი იყო, და მეფისწულნი ხოსროიანთა დინასტიიდან მიიღებენ გარკვეულ საგადასახადო შეღავათებსა და დამოუკიდებლობას აშოტის ხელისუფლებისაგან. აღ-იაკუბის ცნობით ჩანს, რომ იაზიდი მთავართა და მეფისწულთა მიმართ უფრო დაპირებებს იძლეოდა, თუმცა, ვფიქრობ, ამ დაპირებების ნაწილი მას თავიდანვე უნდა აღესრულებინა.

იაზიდის მმართველობა სამხრეთ კავკასიაში ორი წლის განმავლობაში გაგრძელდა. აღნიშნული პერიოდი უადრესად წარმატებული აღმოჩნდა. იაზიდი გახდა ის იშვიათი ამირა, რომელიც არმენიის პოსტიდან კი არ გადააყენეს, არამედ

³²⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Бунятов, 70.

³²⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 170-171; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35.

³²⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

თანამდებობაზე ყოფნის დროს გარდაიცვალა. იაზიდ იბნ მაზიად აღ-შაიბანი 801 წელს არაბული არმენიის ადმინისტრაციულ ცენტრში, ქალაქ ბარდავში, გარდაიცვალა.³³⁰ იაზიდის მმართველობა წარმატებული აღმოჩნდა. მისით კმაყოფილი იყო ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდი, რომელმაც ძალიან განიცადა იაზიდის გარდაცვალება.³³¹ ხალიფამ გარდაცვლილის პატივისცემის ნიშნად არმენიის მმართველობა იაზიდის ძეს, ასად იბნ იაზიდ აღ-შაიბანის უბოძა.³³²

ასად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა აღ-შაიბანი (801-802) უკვე თავისი მამის სიცოცხლეში მოიხსენიება არანის მონეტებზე³³³ ჰიჯრით 184 წლის (1/02/800-19/01/801) მონეტებზე მისი მოხსენიება იმისი დასტურია, რომ იგი უკვე მამამისის სიცოცხლეში, როდესაც იაზიდი არმენიის ამირა გახლდათ, გამწესებული იყო არმენიის ერთ-ერთი მხარის, არანის განმგებლის პოზიციაზე. ამგვარად, ჰარუნ არ-რაშიდის გადაწყვეტილება ასადის არმენიის მმართველის თანამდებობაზე დამტკიცების შესახებ იაზიდის ერთგვარი პატივისცემის გამოხატულება გახლდათ. ასადისგან მამის პოლიტიკის გაგრძელებას მოელოდნენ. ასადის ამირობა ორი წლის განმავლობაში გაგრძელდა. იგი არ აღმოჩნდა ხანგრძლივი, თუმცა არსებული ტენდენციის გათვალისწინებით ეს არც არის გასაკვირი.

ასადის დამოკიდებულება ქართველთა მიმართ არაა გამოკვეთილი ისევე როგორც მისი მმართველობის მთელი რიგი დეტალები. სავარაუდოა, ქართველთა მიმართ ასადის დამოკიდებულება თავისი მამის პოლიტიკის გაგრძელებას წარმოადგენდა. შაიბანიანთა სახლი, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, დაეუფლა დარიალის ციხე-სიმაგრეს და მორჩილებაში მოიყვანა ქართლის ჩრდილოეთი წანარეთისა და კახეთის ჩათვლით, მაგრამ აღნიშნული მორჩილება მხოლოდ საერთო ინტერესებზე უნდა ყოფილიყო დამყარებული, რაც, შაიბანიანთა მმართველობის დროს, როგორც ჩანს, გამოიხატა გარდაბნის დათმობაში. იორ-ალაზნის ველი და ხუნანის ველი კახეთ-წანარეთის მმართველი ელიტისთვის უნდა დაეთმოთ, სხვა შემთხვევაში მათი ანტიარაბული მოქმედებების გაჩერება შეუძლებელი იყო. ასად იბნ იაზიდი, ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზებით, 802 წელს შეცვალა თავისმა ძმამ, მუჰამად იბნ იაზიდმა.³³⁴ ერთი ძმის მეორე ძმით ჩანაცვლება ადასტურებს, რომ ხალიფა არ იყო უკმაყოფილო შაიბანიანთა მმართველობით, მით უფრო მათი კიდევ ერთი ძმა, ხალიდ იბნ იაზიდი მოსულის მმართველი იყო, შესაბამისად ძმებს მაღალი მდგომარეობა ეკავათ სახალიფოს კარზე.³³⁵

მუჰამად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა აღ-შაიბანი (802-803) გახლდათ რიგით მესამე შაიბანის კლანის წევრი, რომელიც არაბული არმენიის მმართვე-

³³⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 176; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 70; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 177-178.

³³¹ Ибн-ал-Асир, Жузе, 35-36.

³³² *History of Al-Tabarī*, vol. XXX, 176; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 70; Ибн-ал-Асир, Жузе, 35.

³³³ Р.Р. Фасмер, *Хронология наместников Армении при первых Аббасидах*, 400; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 278.

³³⁴ Р.Р. Фасмер, *Хронология наместников Армении при первых Аббасидах*, 400; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 278; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 109.

³³⁵ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44. „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ ავტორის ხატოვანი გამოთქმით, სიტყვა „არა“ მისთვის უცნობი იყო.

ლის თანამდებობას მამის და ძმის შემდეგ დაიკავეს. მუჰამად იბნ იაზიდის მმართველობა ზუსტად არის დათარიღებული ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ასევე დასტურდება ალ-ბალაზურისა და „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვითაც.³³⁶ ამ უკანასკნელის ცნობით, ის ძალიან მოწყალე და კეთილი მმართველი იყო, რომელიც არასდროს ამბობდა უარს თხოვნაზე.³³⁷ ეჭვი არ არის, რომ მუჰამადი აგრძელებდა თავისი მამისა და ძმის პოლიტიკას სამხრეთ კავკასიაში, რაც გარკვეულ დათმობებში გამოიხატებოდა. მუჰამადის დროს ამ დათმობებმა ადგილობრივთა მიმართ კიდევ უფრო ინტენსიური ხასიათი მიიღო. გრიგოლსა და ქართლის მმართველ ელიტას ამ დროს ყველაფერი უნდა მიეღო, რასაც ისინი ითხოვდნენ, ხოლო წანარებს ზამთრის საძოვრები თავიანთი შინაური ცხოველებისთვის. სამი შაიბანიანი მმართველის ხანაში პირდაპირი დაპირისპირება ქართველთა და არაბთა შორის უნდა შეწყვეტილიყო, ხოლო ვინაიდან არეულობა და კონფლიქტი არ ჩანს თავად პროვინციაშიც, საფიქრებელია, კონფორტაციას ადგილი არ ჰქონია არც აშოტსა და გრიგოლს შორის.

სამხრეთ კავკასიის მმართველი ელიტის მოთხოვნით, რომელთა შორის, როგორც ჩანს, აშოტ I დიდი გამოირჩეოდა, მუჰამად იბნ იაზიდმა შეცვალა არაბულ არმენიაში არსებული საგადასახადო პოლიტიკაც. მუჰამადის ბრძანებით, გაუქმდა ხუზაიმ იბნ ხაზიმის ამირობის დროს დადგენილი ხარაჯის აკრეფის წესი, რომელიც გულისხმობდა ხარკის აკრეფას მიწის ნაკვეთის მიხედვით და შემოიღეს ხარაჯის აკრეფის ახალი წესი – მოწყვეტილი მოსავლის მიხედვით.³³⁸ ეჭვი არ არის, რომ აღნიშნული პრეცედენტი ხარაჯის წესის შეცვლისა ადგილობრივთა ინიციატივა უნდა ყოფილიყო, ყველაზე მეტად კი არაბთა მიერ დადგენილი ქრისტიანების უმადლეხი მმართველის აშოტ I დიდის. ამ ინიციატივით, ბუნებრივია, ისარგებლებდა არამხოლოდ დვინის და, ზოგადად, სომხეთის მოსახლეობა, არამედ ყველა, ვინც ხუზაიმ იბნ ხაზიმის პერიოდში განსახლდრულ ხარაჯას იხდიდა, მათ შორის ქართლის ერთი ნაწილი, უფრო კი მისი სამხრეთი.

ჰარუნ არ-რაშიდი უკმაყოფილო იყო მუჰამად იბნ იაზიდის ამგვარი დათმობებით. ხალიფას ჰარუნის უკმაყოფილება კი იმაში გამოიხატა, რომ 803 წელს მან გადააყენა მუჰამადი, ხოლო მის ნაცვლად ხუზაიმ იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი დანიშნა.³³⁹ მუჰამადის გადაყენება და ხაზიმის მობრუნება იმისი აშკარა ნიშანი იყო, რომ ხალიფა უკმაყოფილო გახლდათ ახალი საგადასახადო პოლიტიკით, რაც მოსახლეობას უფრო ნაკლები გადასახადის გადახდის საშუალებას აძლევდა, ხოლო ხაზინა ზარალდებოდა. მიწის დამუშავებით მიღებული შემოსავალი ყოველთვის არ იყო ამ მიწის პოტენციალის ეკვივალენტური, ვინაიდან მოუსავლია-

³³⁶ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330; В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44; Р.Р. Фасмер, *Хронология наместников Армении при первых Аббасидах*, 400; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 278; N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 109.

³³⁷ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44.

³³⁸ N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 109.

³³⁹ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 70; N.D. Nicol, *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces*, 109-110; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272.

ნობა, კლიმატის ზემოქმედება ან მწერების შემოსევა საკმაოდ ხშირი იყო. ყველაფერი ზემოთ თქმული მიწაზე მიღებულ შემოსავალს ამცირებდა, ხოლო ხარაჯის, რომელიც სახალიფოს მთავარი გადასახადი იყო, ამგვარი სახით მიღებული მოსავლიდან დაანგარიშება ხაზინას მნიშვნელოვნად აზარალებდა. ბუნებრივია, დამთმობი პოლიტიკა, რომელსაც მუჰამადი აწარმოებდა თავის პროვინციაში გახდა კიდევ მისი მოხსნის მთავარი მიზეზი.

ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი (803-807) გამოცდილი მმართველი იყო არაბული არმენიის საქმეებში. აღნიშნული გახლდათ მისი მეორე ამირობა.³⁴⁰ ხუზაიმა მნიშვნელოვანი ნდობით სარგებლობდა, რამაც მას საშუალება მისცა მკაცრად ემოქმედა. იგი თავდაპირველად ქალაქ ბარდავეში მოვიდა,³⁴¹ სადაც თავისი პოლიტიკის გატარება დაიწყო მთელი სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით. მან გააუქმა მუჰამად იბნ იაზიდის მიერ შეცვლილი ხარაჯა, რომელიც მოსავლის მიხედვით დაბეგვრას ითვალისწინებდა.³⁴² აღნიშნული ღონისძიება, ბუნებრივია, ადგილობრივთა სერიოზულ გულისწყრომას გამოიწვევდა, მაგრამ ხუზაიმას ეს ნაკლებად აღარდებდა ვინაიდან ხალიფატის ხაზინის შევსება, რასაც ჰარუნ არ-რაშიდი მოითხოვდა, მხოლოდ ამგვარი გზით შეიძლებოდა.

ხუზაიმას მომდევნო ღონისძიება იყო დარუბანდის მხარეში გამგზავრება, სადაც დიდი რეპრესიები მოაწყო და დააპატიმრა ყველა, ვინც დანაშაულში, უწესობასა და უხამსობაში იქნა მხილებული.³⁴³ ბუნებრივია, ხუზაიმას ამგვარი პოლიტიკა იყო მნიშვნელოვნად საწინააღმდეგო იმისა, რასაც შაიბანიანთა კლანი აკეთებდა ბოლო ოთხი წლის განმავლობაში.³⁴⁴ დარუბანდის მხარე იგივე ბაბ-ალ-აბვაბი ხუზაიმა იბნ ხაზიმის აქტიური მოქმედებით წესრიგში მოიყვანეს 804 წელს, რასაც მოჰყვა რეპრესიები კავკასიის სხვა მხარეში, ქართლში.

805 წელს ხუზაიმა იბნ ხაზიმი ქართლში შემოვიდა.³⁴⁵ მან შეიპყრო ბატრიკები და მეფისწულნი და ისინი თავის მოკვეთით დასაჯა.³⁴⁶ სიკვდილით დასჯილთა შორის იყვნენ ხოსროიანი უფლისწულები, რომელთაც მხარს უმაგრებდა გრიგოლ ქორეპისკოპოსი და, ასევე, ქართლის რამდენიმე ერისთავი.³⁴⁷ ხუზაიმას ამ-

³⁴⁰ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 109-111.

³⁴¹ Абу Мухаммад ибн Ассам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 70.

³⁴² al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330.

³⁴³ Абу Мухаммад ибн Ассам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 70.

³⁴⁴ მათ შორის მუსლიმი თუ არამუსლიმი მოსახლეობასთან ურთიერთობაში, იხ.: N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 110.

³⁴⁵ Якуби, *История*, Жузе, 12; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272. აღ-იაკუბის ახალი ინგლისური თარგმანის მიხედვით უშუალოდ წელი არ ჩანს, მაგრამ ჩანს გარკვეული თანმიმდევრობა: ხუზაიმას შემოსვლა და მეფისწულთა და მთავართა სიკვდილით დასჯა, რასაც მაშინვე აჯანყება მოჰყვა; ლაშქრის გაგზავნა მათ წინააღმდეგ, რაც აჯანყებულებმა იმავე წელს დაამარცხეს; მეორე ჯარის გაგზავნა, სავარაუდოდ, მომდევნო წელს, რომელმაც ამბოხი ჩაახშო და მხოლოდ აქედან ერთი წლის მერე ხუზაიმას გადაყენება, რომელიც, ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, ზუსტად ვიცით, რომ 807 წელს მოხდა.

³⁴⁶ მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *რჩეული ნაწერები*, 120-121; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁴⁷ მათი ვინაობა განხილული გვაქვს წინა თავში. ეჭვი არაა, რომ „მეფისწულეებში“ აღ-იაკუბი ხოსროიანთა დინასტიის წევრებს მოიაზრებს, ესენი არჩილ II-ის სახლის გადარჩენილი წევრები იყვნენ, რომელთა დასჯამაც გამოიწვია სანარიელთა ანუ კახეთ-წანარეთის მოსახლეობის აჯანყება, ხოლო „ბატრიკებში“ უნდა იგულისხმებოდეს ერისთავთა ფენის რამდენიმე წარმომადგენელი, რამაც

გვარი სასტიკი მოქმედება, ბუნებრივია, მხოლოდ მისი მმართველობის სტილით არ უნდა აიხსნას. ხუზაიმა სიკვდილით სჯიდა მათ, ვისაც აშკარა დანაშაულო ჰქონდა ჩადენილი ხალიფატის წინაშე. ამავე დროს გაზრდილი გადასახადების პირობებში ქართლის ყველა ფენა უნდა ყოფილიყო უკმაყოფილო, მათ შორის ქართლის მმართველი აშოტ I დიდი. მაგრამ უკმაყოფილება ვერ იქნებოდა სიკვდილის დასჯის მიზეზი, შესაბამისად, აშოტი ან მისი უშუალო ოჯახი არავის დაუსჯია. სიკვდილით დასჯა, როგორც სასჯელი, შეუფარდეს მხოლოდ მათ, ვისაც უფრო დიდი დანაშაული ჰქონდა. დარუბანდის მაგალითი ადასტურებს იმას, რომ ხუზაიმას რეპრესიები შეეხო იმ ხალხს, რომლებმაც ხაზარები მოიწვია და მათი მეშვეობით მუსლიმი მოსახლეობა დაატყვევა, დახოცა და შეურაცხყო. ეჭვი არ არის, რომ დარუბანდელთა დასჯა ამან განაპირობა, ვინაიდან წინა მმართველებმა შაიბანიანთა კლანიდან დასაჯეს მხოლოდ აჯანყებულთა მეთაური, მაგრამ არა მონაწილენი, მით უფრო დაუსჯელი დარჩა ყველა ის, ვინც ხაზარები დარიალის გავლით გადმოუშვა, მათ ხელი შეუწყო და ამითი გარკვეული სარგებელიც ნახა.

ქართლის უფლისწულთა და ერისთავთა დასჯას სასტიკი რეაქცია მოჰყვა. ქართველთა შეფასება ხუზაიმას ქმედებების მიმართ მკვეთრად უარყოფითი იყო. იგივე შეიძლება ითქვას არაბებზეც, ვერც ისინი უარყოფდნენ, რომ ხუზაიმა სამხრეთ კავკასიაში ხალხს ძალიან ცუდად ექცეოდა.³⁴⁸ ყველაფერი ამის შედეგი იყო ქართლის აჯანყება, მაგრამ ამბოხება არ დაწყებულა მხოლოდ ჩრდილოეთში, სადაც ძალაუფლებას გრიგოლ ქორეპისკოპოსი ფლობდა, არამედ მთელი ქვეყნის მასშტაბით. აჯანყებულთა შორის აღმოჩნდა აშოტ I დიდი, რომელიც ქართლის მმართველი და არაბთა მიერ დამტკიცებული სამხრეთ კავკასიის უმაღლესი ქრისტიანი ხელისუფალი იყო. ხუზაიმას ძალადობა ქართლის უმაღლეს არისტოკრატიაზე, როგორც ჩანს, ერთნაირად მიუღებელი აღმოჩნდა როგორც გრიგოლის, ასევე აშოტის უახლოესი გარემოცვისთვის. აშოტი, რომელიც დავალებული იყო არაბებისგან ვერ შეძლებდა თავისი ქვეყნის მოსახლეობის განწყობის სრულ ნიველირებას, ამასთან მას სხვა ბევრი მიზეზიც უნდა ჰქონოდა, რის გამოც ხალიფას განუდგა და ამბოხებას შეუერთდა.

805 წელს ქართველთა ერთობლივი მოქმედებით არაბები გაწმინდეს ქართლის მნიშვნელოვანი ტერიტორიებიდან, მათ ასევე დაიკავეს თბილისი.³⁴⁹ ამგვარი მოქმედებით ქართველებმა პრაქტიკულად გაწმინდეს ქართლი მუსლიმი მოხელეებისაგან. მიუხედავად ერთობლივი მიზნისა, გაეთავისუფლებინათ ქვეყანა მუსლიმი დამპყრობლებისაგან, ქართლი ორად გაყოფილი მოქმედებდა: სამხრეთს ძირითადად აშოტი მეთაურობდა, ხოლო ჩრდილოეთს – გრიგოლი. ეს უკანასკნელი არაბულ წყაროებში უკვე იწოდება როგორც სანარია, რაც მოიაზრებს კახეთ-წანარეთსა და მიმდებარე მხარეებს. ამ მხარეს, რომელსაც გრიგოლი მართავდა

უკვე ბიძგი მისცა ქართლის დანარჩენი მხარის აჯანყებას. ზოგად მოცემულობაში ხოსროიანთა და ერისთავთა თავის მოკვეთას ისედაც მთელი ქვეყნის მასშტაბით უნდა გამოეწვია სასტიკი უკმაყოფილება, მათ შორის აშოტ I დიდის, მით უფრო თუ დავუშვებთ, რომ ხოსროიანებში ჯუანშერისა და ლატარის შვილები იგულისხმებიან (იხ. ზემოთ).

³⁴⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁴⁹ თბილისზე ლაშქრობა მოგვიანებით მოუწია ხუზაიმას სარდალს, იხ.: იქვე.

ნელ-ნელა უმკვიდრდება კახეთის სახელწოდება, ვინაიდან, მოგვიანებით, მასში უპირატესად კახეთი და მისი დაქვემდებარების ქვეშ მყოფი მიწები გაერთიანდა. მაგრამ აღნიშნული რეალობა არ უნდა ეხებოდეს გრიგოლის მმართველობის პერიოდს, რომელიც კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის გარდა ზენა სოფლის ანუ შიდა ქართლის ტერიტორიასაც მართავდა და სერიოზულ პრეტენზიას აცხადებდა „ყოველი ქართლის“ კონტროლზე.³⁵⁰ ქართველთა შორის არსებული ამგვარი დაპირისპირების მიუხედავად, 805 წელს დაწყებულ ქართულ-აბასიანურ კონფლიქტში ისინი ერთიანი ძალებით მოქმედებენ, რაც ძალიან კარგად ჩანს ალ-იაკუბის მოკლე, მაგრამ დეტალურ ცნობებში.

ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმის არ შეექმლო ქართველთა ამ აჯანყების უბასუხოდ დატოვება. პირველი რაც გაკეთდა იყო აშოტის გადაყენება არმენიის ბატრიკთა მთავრის თანამდებობიდან, რითაც მას ჩამოერთვა ყველა სამხრეთ კავკასიური ოლქის მმართველობა. ამ თანამდებობაზე ხალიფამ აშოტ IV მსაკერი დაამტკიცა, რომელიც, ამასთან, სომხეთის იშხანი გახდა.³⁵¹ ბაგრატუნთა სახლის მმართველობა სომხეთში აღდგა, ხოლო არაბთა ხელშეწყობით ისინი აშოტ I ბაგრატიონის სახლს დაუპირისპირდნენ. საისტორიო წყაროებში ამ დაპირისპირების დეტალები არ ჩანს, მაგრამ აშოტი აგრძელებდა სამხრეთ კავკასიაზე პრეტენზიის გამოცხადებას, სადაც სერიოზულ პოზიციებს ფლობდა.

ხუზაიმას ბრძანებით, იმავე წელს ქართლში ხალიფატის არმია შემოვიდა, მაგრამ ქართველებმა ის დაამარცხეს.³⁵² ამან ვითარება კიდევ უფრო დაამძიმა, ხუზაიმამ ქართლი დაკარგა. ქართლის დაბრუნება და თბილისზე კონტროლის აღდგენა ხუზაიმას მთავარი ამოცანა გახდა. ამ დრომდე ქართლის კონტროლი ძირითადად თბილისის არაბული ადმინისტრაციის მეშვეობით ხდებოდა. თბილისში არაბული ადმინისტრაცია უკვე დიდი ხანია რაც არსებობდა, ოღონდ მათი განკარგვა არმენიის ამირას ევალებოდა. არმენიის ამირა თბილისში ფლობდა თავის რეზიდენციას, შესაბამისად სამოხელეო აპარატსაც.³⁵³ 805 წელს მთელი აღნიშნული აპარატი და სასახლე აშოტის სრული კონტროლის ქვეშ აღმოჩნდა. აშოტ I დიდი თბილისის გარდა ბარდავის ხელში ჩაგდებასაც ცდილობდა.³⁵⁴

³⁵⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

³⁵¹ სტეფანოს ტარონეცის მიხედვით, აშოტ IV მსაკერი ოცი წელი იყო სომხეთის იშხანი, ხოლო გარდაიცვალა, როგორც ცნობილია, 826 წელს, იხ.: *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 173. ისტორიკოსთა დიდი ნაწილი ამ ცნობას სანდოდ მიიხსენებენ და თვლიან, რომ აშოტ IV სომხეთის იშხანი მართლაც 806 წელს გახდა, იხ.: J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 836* (Paris, 1919), 98, სქ. 7; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 277, სქ. 3. ერემიანი თვლის, რომ ეს მოხდა 805 წელს, ხოლო შაჰინიანი უფრო სამოელ ანეცის ცნობას ანიჭებს უპირატესობას და 802-803 წლებს მიიხსენებს. გრინგუდი საეჭვოდ თვლის აშოტის იშხნად დამტკიცებას 806 წელს, ან მის ახლო ხანებში, თუმცა ამ აზრის გასამტკიცებლად არანაირი არგუმენტი არ მოჰყავს.

³⁵² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁵³ აღნიშნული დადასტურებულია იოვანე საბანის ძის „აბო თბილელის წამებაში“, დანარჩენ დეტალებზე იხ.: ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 156-178.

³⁵⁴ მართალია, სუმბატ დავითის ძის მითითება აშოტის მიერ ბარდავისა და თბილისის ფლობის შესახებ აშოტის ხალიფატის მორჩილებაში ყოფნის პერიოდს ეხება, მაგრამ თბილისი მას აჯანყების შემდეგაც, რომ ხელში ჩაუვარდა კარგად ჩანს ალ-იაკუბის ცნობიდან, ხოლო ბარდავის დაუფლება, ბუნებრივი მისწრაფება უნდა ყოფილიყო არაბთა სამხრეთ კავკასიიდან გაწმენდის მიზნით, მით უფრო ბარდავსა და თბილისს სუმბატ დავითის ძე მისი „სახლის“, ანუ ფეოდალური დომენის, ნაწილად თვლის, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება

კახეთ-წანარეთის გაერთიანება ამ დროს უკვე გარდაბანსაც აკონტროლებს. კახეთის სამთავრო თავის ძირითად საზღვრებში უკვე ჩამოყალიბებული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ გრიგოლ ქორეპისკოპოსის მთავარი მიზანი მაინც ქართლი იყო. ქვეყანა დიდი აღზატობით ორად აღმოჩნდა გაყოფილი. სამწუხაროდ, იმისი თქმა თუ რა ვითარება იყო ქართლში, როდესაც ქვეყანა არაბებისგან გაწმინდეს, არ შეგვიძლია. სავარაუდოა, რომ ადგილი ექნებოდა პირდაპირ ან შეფარულ დაპირისპირებას, ძალთა გადაჯგუფებას. აღ-იაკუბის ცნობებით, ერთიანობის არ არსებობა სახეა. ამავ დროს, ორივე მხარე ცდილობდა ქართლის დაუფლებას, ცხელი ხაზი შიდა ქართლზე გადიოდა. ამგვარი დაპირისპირებით, რომელიც მალე ფართომასშტაბიან ბრძოლაში გადაიზარდა, შეუძლებელია არ ესარგებლათ არაბებს.

ხუზაიმას ბრძანებით, 806 წელს ახალი არმია გაიგზავნა, როგორც ჩანს, გაზაფხულის პერიოდში, რათა ქართლის აჯანყებულ მოსახლეობას გასწორებოდნენ. არმიის მეთაურის პოსტზე ხუზაიმამ თავისი ერთგული საიდ იბნ ალ-ჰაისამ იბნ შუბა იბნ ზუჰაირ აღ-თამიმი დამტკიცა.³⁵⁵ საიდის განკარგულებაში დიდი არმია იყო, რომელმაც კარგად ისარგებლა აშოტისა და გრიგოლის დაქსაქსულობით. აღ-იაკუბის ცნობით, ის ებრძოდა ჯურჯანისა და სანარიის მოსახლეობას სანამ ისინი არ აიძულა არმენიის პროვინცია დაეტოვებინათ.³⁵⁶ აშოტი და გრიგოლი დამარცხდნენ. აშოტის გაქცევა დეტალებშია აღწერილი სუმბატ დავითის ძის თხზულებაში. სუმბატის ცნობით, აგარიანთა მიერ შერისხული და დამარცხებული აშოტი ბიზანტიაში გაქცევას დააპირებს მთელი თავისი ოჯახით. ამ მიზნით ისინი ქართლს დატოვებენ და ჯავახეთის გზით სამხრეთ-დასავლეთით გაემართებიან. აშოტსა და თავის სახლეულს ფარავნის ტბის პირას სადამო ხანებში სარკინოზთა დიდი ჯარი წამოეწია. ფარავნის ტბის ბრძოლაში აშოტის მეთაურობით ქართველები არაბებს დაამარცხებენ და შავშეთში მშვიდობით ჩაადწევენ.³⁵⁷ აღ-იაკუბისა და სუმბატ დავითის ძის ცნობებს ის აქვთ საერთო, რომ ორივეში საუბარია ქართველთა გაქცევაზე. ბუნებრივია, როდესაც აღ-იაკუბი საუბრობს ქართველთა გაქცევაზე და მათ მიერ პროვინციის, იგივე ქართლის დატოვებაზე, ის გულისხმობს არაბთა წინააღმდეგ აჯანყებული აშოტისა და მისი სახლის გაქცევას. ფარავნის ტბის ბრძოლაში მოპოვებულმა გამარჯვებამ აშოტს საშუალება მისცა ზემო ქართლში დამკვიდრებულიყო და იქიდან გაეგრძელებინა არაბთა წინააღმდეგ მოქმედება, სადაც უკვე ბუნებრივი რელიეფისა და თავდაცვითი ნაგებობების გარდა ბიზანტიელთა იმედიც ჰქონდა.

საიდის წინააღმდეგ ბრძოლაში დამარცხდა, ასევე სანარიაც ანუ წანარები, რომელშიც არაბი ავტორი კახეთ-წანარეთის ხელისუფალსა და მის ხალხს გულისხმობს. ქართლი მათაც დატოვეს, მაგრამ არა „ყოველი ქართლი“, არამედ მხოლოდ შიდა ქართლი, სადაც, მოგვიანებით, მალევე დაბრუნდნენ. გრიგოლი და

ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363.

³⁵⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁵⁶ იქვე.

³⁵⁷ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 376; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 363.

თავისი მომხრეები აშოტის მსგავსად მთებში უნდა ასულიყვნენ, ამ შემთხვევაში, კახეთის და წანარეთის მთებში და იქიდან გაეგრძელებინათ ბრძოლა.³⁵⁸ აშოტისა და გრიგოლის გაქცევის შემდეგ საიდ იბნ ალ-ჰაისამი თბილისში გაემართება და ქალაქში არაბთა მმართველობას აღადგენს. აღნიშნული სამხედრო კამპანია 806 წელსვე უნდა დასრულებულიყო. ამის შემდეგ ხუზაიმა მხოლოდ ერთ წელზე ნაკლები ხნით გააჩერეს არმენიის ვალის თანამდებობაზე, ხოლო 807 წელს გადააყენეს. ხუზაიმა ნაცვლად არმენიის ვალის თანამდებობაზე სულაიმან იბნ იაზიდ იბნ ალ-ასამ ალ-ამირი დანიშნეს.³⁵⁹

სულაიმან იბნ იაზიდი (807-808) უფრო დამთმობი, დამყოლი და მოწყალე ადამიანი გახლდათ. ჰარუნ არ-რაშიდის მიზანი იყო არმენიის მოსახლეობაში მშვიდობა არა მკაცრი პოლიტიკით, არამედ მოლაპარაკებისა და მშვიდობის გზით დაემყარებინა. ქართლში მიმდინარე აჯანყება მას არწმუნებდა, რომ ასეთ ვითარებაში სახალიფოს ხაზინა უფრო იზარალებდა, ვიდრე მოიგებდა. სამხედრო ლაშრობა, რომელსაც ხუზაიმა აწარმოებდა ბოლო ორი წლის განმავლობაში ქართლის წინააღმდეგ დიდ ადამიანურ და მატერიალურ რესურსებს მოითხოვდა, შესაბამისად ამგვარი პოლიტიკის გაგრძელება ხალიფას აღარ სურდა. ხუზაიმას გადაყენებაც სწორედ ამ მიზეზით უნდა აიხსნას. საერთო ჯამში, ხუზაიმას მმართველობა ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლების სასიკეთოდ იყო მიმართული, რაც, ფაქტია, მას დადებით მოქმედებად ჩათვლებოდა, მაგრამ დიდი ხნით ძალადობრივი რეჟიმის არსებობა ხალიფატის კარზე საჭიროდ აღარ მიიჩნიეს.

სულაიმან იბნ იაზიდ იბნ ალ-ასამ ალ-ამირი ისტორიკოსის შეფასებით იყო კეთილშობილი, მაგრამ უგუნური მოხუცი კაცი. მისი მმართველობა ძალიან უარყოფითად არის შეფასებული, ვინაიდან ხალიფატის კონტროლი შესუსტდა არმენიაზე. ალ-იაკუბის შეფასებით, მან პროვინციაზე კონტროლი დაკარგა.³⁶⁰ აღნიშნული ცნობა პირველ რიგში ქართლს ეხება, ვინაიდან იქ კვლავ არაბული წყაროების სანარია, ანუ კახეთ-წანარეთის ჯარი გამოჩნდა. მართალია, თბილისი არაბთა ხელში იყო, რასაც ქართული წყაროებიც ადასტურებს,³⁶¹ მაგრამ დანარჩენი ქართლი, მათ შორის შიდა ქართლი, გრიგოლისა და აშოტის ხელში იყო. აშოტი ამ დროს მართავდა ზემო ქართლს, ხოლო გრიგოლი კახეთს, წანარეთს, გარდაბანსა და შიდა ქართლს. არაბთა გავლენა მიზეზრული უნდა ყოფილიყო ქვემო ქართლშიც, სადაც, როგორც ჩანს, ქართველთა პოზიციები ძლიერი იყო. გრიგოლის ქვეშევრდომ წანართა დაუმორჩილებლობა მალე გასცდა ქართლის საზღვრებს. ისინი არმენიის ამირათა სერიოზული პრობლემა გახდნენ.

სულაიმან იბნ იაზიდის მმართველობა თავდაპირველ ეტაპზე არ შეფასებულა კატასტროფულად. ხალიფა ცდილობდა მისთვის მიეცა შანსი, რათა მას სიტუაცია დაელაგებინა. არ ვიცით რა სახის მოლაპარაკება იყო გრიგოლსა და სულაი-

³⁵⁸ ალ-იაკუბის სხვა პასაჟი ადასტურებს, რომ სანარიის მოსახლენი აგრძელებდნენ ბრძოლას, შესაბამისად, მათი განდევნა მხოლოდ შიდა ქართლიდან არის სავარაუდებელი, ხოლო აჯანყებას ჩახშობილად მხოლოდ ხუზაიმას ხელისუფლება თვლიდა, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁵⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 111.

³⁶⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁶¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255.

მანს შორის, მაგრამ ამ უკანასკნელის ამირობის დროს წანარები ქართლის გარეთ არ აქტიურობენ. ისინი აგრესიული ხდებიან მომდევნო კლანის პროვინციის სათავეში მოსვლის პერიოდში. ჩვენი აზრით, სულაიმიანმა გარკვეული დათმობის ხარჯზე მოახერხა წანართა შეჩერება.³⁶² მან დათმო ქართლის ნაწილი გრიგოლის სასარგებლოდ, ვინაიდან ამის შემდეგ შიდა ქართლის, რომელიც წყაროებში VIII-IX საუკუნეთა მიჯნიდან იწოდება როგორც ქართლი, მფლობელი გრიგოლი ჩანს.³⁶³ ასეთი დათმობა, გარკვეულწილად, აშოტსა და გრიგოლს შორის დაპირისპირების ჩამოგდების მცდელობადაც შეიძლება შეფასდეს, თუმცა ისინი ისედაც ვერ იყოფდნენ ძალაუფლებას ქართლში, ხოლო ასეთი მოცემულობა, როდესაც შიდა ქართლი გრიგოლის ხელში იყო, მათ შორის კიდევ უფრო ართულებდა ურთიერთობას.

არმენიის პროვინციის მომდევნო ამირა სულაიმანის ძე, აიუბ იბნ სულაიმანი გახდა.³⁶⁴ როგორც ფიქრობენ, აიუბი არმენიის მმართველად თავისი მამის ანდერძით იქნა დატოვებული.³⁶⁵ სავარაუდოა, რომ აიუბი ესმარებოდა სულაიმანს პროვინციის მმართველობაში, რის გამოც მამის გარდაცვალების შემდეგ არმენიის ვალის თანამდებობაზე სწორედ ის განამწესეს. ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანების გარეშე ეს ვერ მოხდებოდა. აიუბის მუთალალობა კი არსად ჩანს, ამ დროს ეს გამორიცხული იყო. აიუბის დანიშვნა ადასტურებს, რომ სულაიმანის მმართველობა არ ყოფილა ისეთი კატასტროფული როგორც ამას ალ-იაკუბი აღწერს. ალ-იაკუბის მკაცრი შეფასება, როგორც ჩანს, გამოხატავდა იმ ჯგუფის ინტერესებს, რომლებიც მოითხოვდნენ რეგიონში მკაცრი პოლიტიკის გატარებას.

აიუბ იბნ სულაიმანი იბნ იაზიდ იბნ ალ-ასამ ალ-ამირი გახლდათ წინამორბედი ამირას შვილი და მემკვიდრე, ასევე ერთ-ერთი არაბული ტომის წარმომადგენელი,³⁶⁶ რომელთა ნაწილი უკვე დიდი ხანია სამხრეთ კავკასიის ველებზე იყვნენ ჩამოსახლებულნი. მისი მმართველობა მხოლოდ ნუმიზმატიკური მასალიდან არის ცნობილი. აიუბი აგრძელებდა თავისი მამის პოლიტიკას, რომელიც მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ხუზაიმა იბნ ხაზიმის აგრესიული მიდგომისაგან, რასაც, როგორც ალ-იაკუბის ნაწარმოებიდან ვგებულობთ, ბევრი კრიტიკოსი ჰყავდა. სულაიმანი მოხუცი, პატიოსანი და კეთილშობილი კაცის სახელით იყო ცნობილი, რის გამოც, ფიქრობთ, ის თანამდებობას ვერ ჩამოაშორეს, მაგრამ შედარებით ახალგაზრდა და ნაკლები ავტორიტეტის მქონე აიუბი მოწინააღმდეგეებმა მალე მოიშორეს. ალ-იაკუბის ცნობა სულაიმანის გადაყენების თაობაზე

³⁶² ალ-იაკუბის ცნობა სულაიმანის მიერ პროვინციაში ძალაუფლების დაკარგვის შესახებ, ბუნებრივია, ქართლსაც ეხება. ამ შემთხვევაში გრიგოლს უნდა აღედგინა ძალაუფლება ქართლის ჩრდილოეთზე, მაგრამ ალ-ამირის სახლის წინააღმდეგ განხორციელებული შეტევები იმავე ავტორთან არ ჩანს. აღნიშნული იმას ნიშნავს, რომ მათ წინაშე გარკვეულ დათმობებზე წავიდნენ, რაც ვერ შეძლო მომდევნო მმართველმა კლანმა, რომელსაც, ალ-იაკუბის მიხედვით, სანარიის მოსახლეობა სისტემატურად ავიწროებდა. აქ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ გრიგოლის ხალხი უკვე შეტევაზეა გადასული. ამის შესახებ ქვემოთ უფრო ვრცლად გვაქვს მოთხრობილი.

³⁶³ მატიანე ქართლისა, ეკუხნიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისაჲ, ღლორთქიფანიძე, 255.

³⁶⁴ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272-273.

³⁶⁵ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112.

³⁶⁶ იქვე. ნორმან ღუგლას ნიკოლის აზრით, ის უნდა ყოფილიყო მუდარის ან იამანის ტომის წარმომადგენელი. ყველა შემთხვევაში ტომით არაბი.

სწორედ მას უნდა ეხებოდეს და არა მამამისს.³⁶⁷ ალ-ამირის სახლის წევრის ნაცვლად, რომელსაც არაკომპეტენტურობა, სისუსტე და პროვინციაში არეულობის ხელშეწყობა დააბრალეს, ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, ალ-აბას იბნ ზუფარ ალ-ჰილალი დაინიშნა.³⁶⁸

ალ-აბას იბნ ზუფარ ალ-ჰილალი მუდარის არაბული ტომის წარმომადგენელი გახლდათ.³⁶⁹ მისი მმართველობა მხოლოდ რამდენიმე თვეს გაგრძელდა. ალ-აბას იბნ ზუფარის ძირითადი მიზანი იყო რეგიონის უფრო მკაცრი და სტაბილური კონტროლი, რასაც, თითქოს, ალ-ამინის სახლმა ვერ მიაღწია. ამ მიზნით ალ-აბასი უკვე 808 წლის მიწურულს უნდა შემოსულიყო.³⁷⁰ ეჭვი არ არის, რომ მისი დანიშვნა და მკაცრი პოლიტიკის გატარება კახეთ-წანარეთის საწინააღმდეგო ქმედება იყო. ალ-აბას იბნ ზუფარის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი მათი აყრა და განადგურება იყო.³⁷¹ თუმცა მოხდა ფაქტობრივად საწინააღმდეგო. ალ-აბას იბნ ზუფარის ჯარს გრიგოლის კახელთა და წანართა გაერთიანება დაუპირისპირდა. კახეთ-წანარეთის გაერთიანებამ არაბები დაამარცხა. ალ-იაკუბი ვერ მალავს იმ სისუსტესა და წარუმატებლობას, რომელსაც ხალიფატის არმენიის მოხელე განიცდიდა „სანარიასთან“ ომში. ალ-აბას იბნ ზუფარი ალ-ჰილალი, ისტორიკოსის შეფასებით, ძალიან სუსტი მოწინააღმდეგე აღმოჩნდა წანარებისთვის.³⁷² გრიგოლის ჯართან წარუმატებელი ბრძოლის გამო ალ-აბას იბნ ზუფარი ალ-ჰილალი თანამედრობას სასწრაფოდ ჩამოაშორეს. მასთან ერთად უნდა მოეხსნათ მისი ძმაც, იაჰია იბნ ზუფარ ალ-ჰილალი, რომელიც ან მისი შემცველი იყო ძალიან მცირე ხნით, ანდა, რაც უფრო სავარაუდოა, ალ-აბასის მოადგილე და თანაგანმზრახავი.³⁷³ ალ-ჰილალის სახლის ნაცვლად, ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის ბრძანებით, არმენიის მმართველობა ჩააბარეს მუჰამად იბნ ზუჰაირ იბნ ალ-მუსაიაბ ალ-დაბის.³⁷⁴

მუჰამად იბნ ალ-მუსაიაბ ალ-დაბი გახლდათ ჰარუნ არ-რაშიდის უკანასკნელი რჩეული არმენიის ვალის თანამედრობაზე. მუჰამად იბნ ალ-მუსაიაბს სა-

³⁶⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁶⁸ იქვე; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; P.P. Фасмер, Хронология наместников Армении при первых Аббасидах, 400; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272-273.

³⁶⁹ N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112.

³⁷⁰ ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით, ის არმენიის მმართველია ჰიჯრით 193 წელს (25/10/808-14/10/809). როგორც ჩანს, ამავე წლის შემოდგომათი ამირობდა მისი წინამორბედი, ხოლო მომდევნო წლის დასაწყისში ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდმა გარდაცვალებამდე (23 მარტი, 809 წელი) ცოტა ხნით ადრე დაამტკიცა მომდევნო მმართველი არმენიაში. ამგვარად, ალ-აბასის მმართველობა 808-809 წლების მიჯნით არის განსასაზღვრი.

³⁷¹ ალ-იაკუბის განცხადება, რომ, თითქოს, 806 წლის მოვლენების დროს დამარცხებული სანარია ანუ კახეთ-წანარეთის მოსახლეობა რეგიონიდან გაასახლეს კარგად უჩვენებს ხალიფატის პოლიტიკის ძირითად მიმართულებას. მათ სურდათ ადგილობრივთა გასახლება, ხოლო მათ ნაცვლად არაბული, ხორასნული და სხვა ლოიალურად განწყობილი ტომების ჩამოსახლება.

³⁷² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180.

³⁷³ N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112.

³⁷⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; P.P. Фасмер, Хронология наместников Армении при первых Аббасидах, 400; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 272-273.

ხალიფოში შურტას თანამდებობა ეკავა.³⁷⁵ აღნიშნული გადაწყვეტილება მუჰამად იბნ ალ-მუსაიბის დამტკიცების თაობაზე ხალიფამ სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე მიიღო, რაც მუჰამადის ამირობის დასაწყისის 809 წლის თებერვალი-მარტის პერიოდით განსაზღვრავს,³⁷⁶ თუმცა, როგორც ჩანს, გაგზავნა ვერ მოასწრო, ვინაიდან ის არმენიის მმართველის თანამდებობაზე მომდევნო ხალიფამ გაამგზავრა.³⁷⁷ მუჰამად ალ-მუსაიბს პროვინცია სრულ ქაოსში დახვდა, რაც ძირითადად განპირობებული იყო კახეთ-წანარეთის მოსახლეობის აქტიური აგრესიული პოლიტიკით.

ჰარუნ არ-რაშიდის სიკვდილის ჟამს კახელ-წანართა მორიგი ამბოხი დიდი ხნის დაწყებული იყო. ხალიფას გარდაცვალებამ კახელებს გამარჯვების მეტი იმედი შესძინა. გრიგოლ ქორეპისკოპოსს არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში დიდი გამოცდილება ჰქონდა დაგროვებული, რაც ბრძოლის წარმატებით გაგრძელების იმედებს იძლეოდა.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსის მთავარი საზრუნავი კახეთ-წანარეთის დაცვა, ქართლის ბარის დაკავება და გარდაბანზე კონტროლის შენარჩუნება იყო. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო გარდაბნის საკითხი. გარდაბნელი მთავრები, რომლებიც კახეთის ქორეპისკოპოსის დროშის ქვეშ იბრძოდნენ არაბთა ბატონობის წინააღმდეგ, აკონტროლებდნენ წანარებისთვის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან მიწებს, ესენია: ყარაიას ველი და ივრის ზეგანი. ორივე მათგანს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან წანარები, როგორც მთის ხალხისთვის არის დამახასიათებელი, ძირითადად, მეცხვარეობასა და მესაქონლეობას მისდევდნენ, ხოლო ყარაიას ველი და ივრის ზეგანი ზამთრის საძოვრებით მდიდარი მხარეებია. ორივე ამ ტერიტორიის გამოყენება გარდაბნელთა თანხმობას საჭიროებდა, ხოლო გარდაბნელები არაბთა მძლავრობისგან თავდაცვას. ამგვარად, ორივე მხარე ერთმანეთის მხარდაჭერასა და თანადგომას საჭიროებდა. გრიგოლს უნდა ეზრუნა გარდაბნის მოსახლეობის არაბთა ბატონობისაგან გათავისუფლებაზე, სხვა შემთხვევაში იძულებული გახდებოდა ან მათ მორჩილებაში შესულიყო, ანდა ხაზარების. ხაზართა ხაკანი ჩრდილო კავკასიის ველებს აკონტროლებდა, მათ შორის ახლანდელი ყიზლარის ზამთრის საძოვრებსაც, რომელსაც ქართველი მთიელები ხშირად იყენებდნენ. ჩრდილოეთ კავკასიის საძოვრებზე გასვლა ხაზართა ხაკანის მორჩილების გარეშე არ მოხერხდებოდა.

ხალიფას გარდაცვალებამ კახელებს კარგ დროს მოუსწრო. სახალიფოში ჰარუნ არ-რაშიდის ორ ვაჟს შორის დაპირისპირება დაიწყო, რაც ორ წელიწადში სისხლიან სამოქალაქო ომში გადაიზარდა.³⁷⁸ სახალიფოში მიმდინარე დაპირისპირების ფონზე იმპერიის განაპირა პროვინციების მმართველებს ცენტრისგან და-

³⁷⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1203; P. Crone, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge University Press, 1980), 187. არაბული წყაროების არმენიის მმართველი მუჰამად იბნ მუსაიბი და მუჰამად იბნ ზუჰაირ იბნ ალ-მუსაიბი აშკარად ერთიდაიგივე პიროვნებაა. ის მოხსენიებულია არმენიაში მოჭრილ მონეტებზეც, იხ.: A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I (Yerevan, 2011), 71-72, 123.

³⁷⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXX, 304.

³⁷⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1203.

³⁷⁸ D. Sourdel, *The 'Abbasid Caliphate, The Cambridge History of Islam*, Vol. I A, ed. by P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis (Cambridge University Press, 1970), 119.

მოუკიდებლობის მოპოვების კარგი შანსი გაუჩნდათ, ხოლო გრიგოლს ქართული ტერიტორიების გათავისუფლების საშუალება.

აბასიანთა ხალიფა აბუ მუსა მუჰამად ალ-ამინი (809-813) გახდა.³⁷⁹ ალ-ამინი თავიდანვე ცდილობს შეცვალოს თავისი მამის ჰარუნ არ-რაშიდის პოლიტიკა, მათ შორის მემკვიდრეობის საკითხში, რომლის მიხედვით, ხალიფას ტახტი ალ-ამინის შემდეგ თავის ძმას, ალ-მამუნს, უნდა მიეღო.³⁸⁰ მისი მმართველობის დასაწყისში, როგორც აღინიშნა, არმენიის ვაღის თანამდებობა მუჰამად იბნ ალ-მუსაიბ ალ-დაბის ჩააბარეს.³⁸¹ მუჰამადის მმართველობა დიდი ხანი არ გაგრძელდებულა,³⁸² რაც, როგორც ჩანს, ერთი მხრივ დაკავშირებული იყო ალ-ამინის საკადრო პოლიტიკასთან ჩამოეშორებინა მამის მოხელეები, ხოლო სხვა მხრივ ბოლო მოეღო კახელთა და წანართა წინააღმდეგობისთვის. მაგრამ აბასიანთა ხელისუფლების მიერ განხორციელებული ცვლილების დროს გაჩნდა კიდევ სხვა პრობლემებიც.

არმენიის პროვინციის მნიშვნელოვანი ნაწილი ხელში ჩაიგდეს იაჰია იბნ საიდმა, რომელსაც „დილის ვარსკვლავს“ (ქაქაბ ალ-სუჰბ) უწოდებდნენ და ისმაილ იბნ შუაიბმა. ორივე მათგანი ჯურზანის ანუ ქართლის მხარეში მფლობელობდნენ.³⁸³ აბასიანთა ოფიციალური ხელისუფლების მიხედვით, ისინი მუთალალობები ანუ ხელისუფლების მიმტაცებლები იყვნენ. ამათ შორის ისმაილ იბნ შუაიბი ომაიანი მარვან იბნ მუჰამადის მავლა გახლდათ.³⁸⁴ ომაიანთა ყოფილ მოხელეებს კი აბასიანთა რეჟიმი ეჭვის თვალით უყურებდა და არ ენდობოდა.

ისმაილ იბნ შუაიბის დაწინაურება ქართლში ომაიანი ამირასა და შემდგომში უკვე ხალიფა მარვან იბნ მუჰამადის სახელს უკავშირდება. ისმაილი უკვე მეორე თაობის მუსლიმი თბილისელი ჩანს, ვინაიდან თავისი მამა, შუაიბი, ასევე მარვანის მავლა ანუ კლიენტი უნდა ყოფილიყო.³⁸⁵ ამ ოჯახს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა თბილისის მუსლიმურ არისტოკრატიაში. შუაიბიანთა სახლი თბილისში ყველაზე მეტად დაწინაურდა. ისინი თბილისის არაოფიციალური ლიდერები გახდნენ, თუმცა არც ის არის გამორიცხული, რომ მანამდე გარკვეული თანამდებობები ჰქონდათ.³⁸⁶

³⁷⁹ F. Gabrieli, al-Amīn, *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. 1 (Brill, 1986), 437.

³⁸⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1191-1194; J.L. Bacharach, Al-Amin's Designated Successor: Limitations of Numismatic Evidence, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 116, No. 1 (Jan. - Mar., 1996), 108-113.

³⁸¹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1180, 1203; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; A.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 273, სქ. 2.

³⁸² N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsid Armenia*, 242.

³⁸³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193.

³⁸⁴ იქვე; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი შუა საუკუნეების აღმოსავლურ წერილობით წყაროებსა და ისლამურ მხატვრობაში, *სახსტორიო კრებული*, 4 (2014), 12-14.

³⁸⁵ ისმაილის შვილი უკვე ათ-თიფლისის ნისბით იწოდება, ანუ თბილელია. ქრონოლოგიური თვალსაზრისითაც შუაიბი უნდა ყოფილიყო მარვანის მავლა, ხოლო შუაიბის სახით ისმაილიც, რომელიც VIII საუკუნის 30-40-იან წლებში მცირეწლოვანი იქნებოდა. ამავე პერიოდში VIII საუკუნის შუა წლებიდან თბილისში ბევრი მუსლიმი დადასტურებული იმავე ნისბით, იხ.: გ. ჯაფარიძე, ნისბა ათ-თიფლისი VIII-XIV საუკუნეების ისლამურ სამყაროში, *ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში*, I (თბილისი, 2012), 46-53.

³⁸⁶ მარიამ ღორთქიფანიძე ამ ოჯახის თბილისის საამიროს ხელისუფლების სათავეში მოსვლას

ქართლში არსებულმა სავადადლო ვითარებამ თბილისელი მუსლიმი მოსახლეობა შეაკაემირა. თბილისის მუსლიმებს იმისთვის, რომ ორგანიზებულად დაეცვათ თავი გრიგოლის კახელების, წანარებისა და მთიულების შემოტევებისგან, თავისი მმართველი აირჩიეს. ასეთი მმართველი გახდა ისმაილ იბნ შუაიბი. ისმაილი და თავისი მემკვიდრე არაბული წყაროების თითქმის ერთობლივი ჩვენებით ომაიანთა კლიენტია.³⁸⁷ აღნიშნული იმისი დასტურია, რომ ისმაილსა და მის მემკვიდრეს აბასიანთა ხელისუფლება ძველი ხელისუფლების გადმონაშთად თვლიდა. საკითხს ასევე უყურებდა თბილისის მუსლიმი მოსახლეობა, მაგრამ, აბასიანებისგან განსხვავებით, თბილისის ისლამური თემისთვის ომაიანთა კლიენტობა არსებულ ვითარებაში უფრო დადებითი ნიშანი იყო, ვიდრე უარყოფითი. შექმნილ არასტაბილურ სიტუაციაში, როდესაც მუსლიმთა პოზიციები სისტემატიურ შევიწროებას განიცდიდა, ხოლო ქალაქი ხან ქრისტიანთა ხელში აღმოჩნდებოდა, ანდა მათ ხელში ჩაეგდებოდა, აბასიანთა ავტორიტეტი რეგიონში შეირყა. ამგვარად, ომაიანთა კლიენტობა უფრო დადებითად აღიქმებოდა, ვიდრე უარყოფითი კარიერულ ღიაქად.

ისმაილი თავისი მდგომარეობის გათვალისწინებით თბილისში უნდა დამკვიდრებულიყო, ხოლო იაჰია იბნ საიდი, ალბათ, ქვემო ქართლის კონკრეტულ ქალაქში ან მხარეში. ამ მოცემულობით აღმოსავლეთ საქართველოში ოთხი დამოუკიდებელი ხელისუფალი გაჩნდა: აშოტ I დიდი ზემო ქართლში; გრიგოლი კახეთში, მთიულეთში, წანარეთსა და შიდა ქართლში; ისმაილ იბნ შუაიბი თბილისსა და მის სანახევში; იაჰია იბნ საიდი ქვემო ქართლში.

არმენიის პროვინციის ჩრდილოეთში არსებული ვითარება, რომელსაც ალ-ამინი თავისი სახალიფოს განუყოფელ ნაწილად აღიქვამდა, სასწრაფო რეაგირებას მოითხოვდა. მდგომარეობის გამოსწორების მიზნით, ხალიფამ არმენიის ვალის თანამდებობაზე ასად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი დაამტკიცა.³⁸⁸ ეს გახლდათ ასადის რიგით მეორე ამირობა არმენიის პროვინციაში. არჩევანი ასად იბნ იაზიდზე რამდენიმე მიზეზის გამო შეჩერდა. ასადი გახლდათ ალ-შაიბანის კლანის წარმომადგენელი, რომელსაც არმენიის პროვინციის არაბულ ტომებში დიდი გავლენა ჰქონდა; ასადი მამა, იაზიდი, ბოლო დროის ყველაზე წარმატებულ ამირად ითვლებოდა არმენიაში; ასევე, როგორც ჩანს, ხალიფა ალ-ამინს სურდა ადგილობრივი ძალების დახმარებით სიტუაციის სტაბილიზაცია, რაც ასადის მთავარი მიზანი უნდა გამხდარიყო.

საიდ იბნ ჰაისამს უკავშირებს, რომელსაც შუაიბიანთა სახლის წევრად თვლის (მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, 495-496), თუმცა საიდი, რომლის სრული სახელი ალ-იაკუბის მიხედვით არის – საიდ იბნ ალ-ჰაისამ იბნ შუბა იბნ ზუჰაირ ალ-თამიმი – უფრო ხეზაიმა იბნ ხაზიმის კლანის წევრი ჩანს, ვიდრე შუაიბიანთა სახლის წარმომადგენელი. ლორთქიფანიძის სწორის შენიშვნით, შუაიბიანთა სახლი უკვე VIII საუკუნის 30-იან წლებში ჩანს თბილისში. ამის მიუხედავად, ისტორიული წყაროების მიხედვით, რაიმე სერიოზული თანამდებობა მათ არ ჰქონდათ. უფრო მეტიც, არაბულ წყაროებში მათი ომაიანთა მავლებად მოხსენიება, ფაქტობრივად, გამორიცხავს იმის შესაძლებლობას, რომ მათ აბასიანთა ხანაში რაიმე დიდი თანამდებობა დაეკავებინათ. ყველაზე საძულველი ომაიანი ხალიფას მავლას აბასიანთა რეჟიმში ფაქტია არ დააწინაურებდა. ამიტომაცაა, რომ შუაიბის სახლი თბილისში ძალაუფლებას, როგორც წესი, იტაცებს, ხოლო მისი წევრები მუთადალებად ანუ მიმტაცებლებად იწოდებიან.

³⁸⁷ გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისაკ იბნ ისმაილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 12-13.

³⁸⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193; N.D. Nicol, *Early Abbāsī Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279.

809 წელს ასად იბნ იაზიდი (809-811) არმენიის მმართველობას შეუდგა.³⁸⁹ ასადის მიზანი იყო ჯერ ქართლის მუსლიმი მუთაღალიბები დაემორჩილებინა, ხოლო შემდეგ უკვე ქართლის ქრისტიანი მოსახლეობა მოეყვანა მორჩილებაში, მათ შორის გრიგოლის წანარები. ასადი პირველ რიგში მუსლიმ მუთაღალიბებს შეუტევს. უკვე მომდევნო წელს ის ახლოს იყო თავის მთავარ მიზანთან ბოლო მოეღო მუსლიმთა წინააღმდეგობისთვის ქართლში. ასადის მოხერხებული გეგმის წყალობით ორივე მუთაღალიბი, იაჰია იბნ საიდი და ისმაილ იბნ შუაიბი, აბასიან მოხელეთა ტყვეობაში აღმოჩნდნენ.³⁹⁰ მათი პატიმრობა დიდი ხანი არ გაგრძელებულა. როგორც ჩანს, ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობის მოთხოვნით ასად იბნ მაზიადმა ისინი შეიწყალა და გაათავისუფლა. სახალიფოში არსებული დაპირისპირება, კავკასიაში მიმდინარე აჯანყებები და არასტაბილური ვითარება ხალიფას მოხელეებს აიძულებდა შედარებით უფრო დამთმობი პოლიტიკა ეწარმოებინათ მუთაღალიბთა მიმართ. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, ასადს ბევრი არაფრის გაკეთება შეეძლო თავად ქართველთა წინააღმდეგ კახეთსა და მთიულეთში. მისი პოლიტიკა უფრო ამიერკავკასიელი მუსლიმების შაიბანიანთა სახლის ირგვლივ კონსოლიდაციას ისახავდა მიზნად. ასად იბნ მაზიადის მონეტების პარალელურად არმენიაში მოჭრილ საფასაზე ჩანს სხვა მმართველთა სახელებიც.³⁹¹ მათი ნაწილი აბასიანთა ოფიციალური იყო ან არმენიაში შემავალი კონკრეტული მცირე პროვინციის მმართველი, მაგრამ სხვები არაბული არმენიის ცალკეულ მხარეში ხელისუფლების მიმტაცებელი მუთაღალიბები იყვნენ.³⁹² ასადის მთავარი პრობლემა ისინი გახდნენ. თავისი პიროვნული თვისებების წყალობით, ასადი ახერხებდა მათი დიდი ნაწილის მორჩილებაში ყოლას. ყველაფერი ეს გარკვეული დამთმობების ფასად ხდებოდა. ასადი თავისი გულმოწყალებისა და დიდსულოვნების გამო თანამდებობიდან გადააყენეს,³⁹³ ხოლო სულ მალე ხალიფასთან აუდიენციის შემდეგ დაწინაურების ნაცვლად დააპატიმრეს.³⁹⁴

ალ-ამინს არ სურდა შაიბანიანთა განაწეწება, რის გამოც ასადის ნაცვლად არმენიის ვალის თანამდებობა აჰმად იბნ მაზიად ალ-შაიბანის ჩააბარა და შაიბანიანთა კლანის მეთაურობა უბოძა.³⁹⁵ მაგრამ არმენიის პროვინციაში ვითარება არ შეცვლილა. თბილისში კვლავ შუაიბიანები ბატონობდნენ და სულ უფრო მეტად ძლიერდებოდნენ. აჰმადის მმართველობა სულ რამდენიმე თვე გაგრძელდა. მან წარუმატებელი სამხედრო ოპერაცია ჩაატარა ხორასანში ალ-მამუნის მომხრეთა

³⁸⁹ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 112; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 127.

³⁹⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193.

³⁹¹ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 113; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 279-280; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 123.

³⁹² მაგ. აბდ ალ-მალიქი იბნ ალ-ჯაჰაფ ალ-სულამი, რომელიც მოჩანს ჰიჯრით 195-196 წლებით (4/10/810-11/09/812) დათარიღებულ მონეტებზე, სავარაუდოდ, როგორც მოხელე, მაგრამ შემდეგ 813 წელს, ხალიფატში მიმდინარე არეულობის დროს, დაეუფლა ქალაქ დვინს, იხ.: Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 182; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 123, სქ. 60.

³⁹³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193.

³⁹⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXI, 92-96.

³⁹⁵ იქვე, 96-100.

წინააღმდეგ.³⁹⁶ რის გამოც ხალიფამ იგი შერისხა.³⁹⁷ ხალიფა ალ-ამინის ბრძანებით, აჰმად იბნ მაზიადის ნაცვლად არმენიის ამირას თანამდებობაზე ისპაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი დაინიშნა.³⁹⁸

ისპაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი (811-813) ხალიფა ალ-ამინის უკანასკნელი რწმუნებული აღმოჩნდა არმენიის პროვინციაში. მან თავის მოადგილის მოვალეობის შესრულება საკუთარ შვილს ალ-ფადლ იბნ ისპაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმის მიანდო და რეგიონში გამოუშვა.³⁹⁹ ისპაკ იბნ სულაიმანის დროს არმენიის პროვინციაში ვითარება სერიოზულად აირია. 811 წლის რეის ბრძოლაში ხალიფა ალ-ამინის არმია თავისი ძმის, ალ-მამუნის ჯართან დამარცხდა, რასაც მოჰყვა უკვე რამდენიმე სხვა წარუმატებლობა.⁴⁰⁰ ხორასნის მმართველი ალ-მამუნი ხალიფად გამოცხადდა,⁴⁰¹ თუმცა მისი მდგომარეობა არ იყო ოფიციალური, მას ძირითადად ხალიფატის აღმოსავლეთის პროვინციებში აღიარებდნენ. მაგრამ აღნიშნული უკვე საკმარისი იყო, რათა სამხრეთ კავკასიაში სიტუაცია სერიოზულად არეულიყო. ისპაკ იბნ სულაიმანი და თავისი შვილი ალ-ფადლ იბნ ისპაკი არმენიის არეული ვითარების დაღაგებით იყვნენ დაკავებული, როდესაც ცნობები ალ-მამუნის არმიის წარმატებების შესახებ სულ უფრო შემაშფოთებელი ხდებოდა. 812 წელს ალ-მამუნის ბრძანებით, რომელიც უკვე საკუთარ თავს სახალიფოს ლეგიტიმურ მმართველად თვლიდა, არმენიის ამირას თანამდებობაზე ტაჰირ იბნ მუჰამად ალ-სანანი დაინიშნა. ტაჰირ იბნ მუჰამადი შესაბამისი ჯარით ჰარსამა იბნ აიანის ბრძანებით გამოუშვეს, რომელიც ალ-მამუნის არმიის ერთ-ერთი მთავარსარდალი გახლდათ.⁴⁰² ტაჰირ იბნ მუჰამად ალ-სანანი ჰამადანის სამხედრო შტაბიდან არმენიისა და ადარბადაგანის მიმართულებით წამოვი-

³⁹⁶ იქვე, 100-101.

³⁹⁷ აჰმად იბნ მაზიადის მოხსნის შემდეგ შაიბანიანთა კლანის წევრები ალ-მამუნის მხარეს გადადიან, მათ შორის იყო ალ-სარი იბნ ალ-მანსურ ალ-შაიბანი, იხ.: A. Elad, Al-Ma'mūn's Military Units and their Commanders up to the end of the Siege of Baghdad, *Abbasid Studies IV*, ed. by M. Bernards (Gibb Memorial Trust, 2013), 245-284.

³⁹⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193. ალ-იაკუბის მიხედვით, ასადის შემდეგ პირდაპირ ისპაკი დაინიშნა, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს სწორი. ალ-ტაბარის ცნობით, რომელიც დოკუმენტებში დაცულ სიტყვებს ეყრდნობა, ასადის შემდეგ დაინიშნა აჰმად იბნ მაზიადი, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ. აღნიშნული შენიშნული აქვს არსენ შაჰინიანს, მაგრამ შეცდომას უშვებს, როდესაც წერს, რომ აჰმად იბნ მაზიადის შემდეგ აჰმად იბნ იაზიდ ას-სულამი დაინიშნაო (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 277-278). ეს უკანასკნელი არ უნდა ყოფილიყო ალ-ამინის დანიშნული ამირა, არამედ მისი ძმის მოხელე ამავე რეგიონში (A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia*, 243). ამგვარად, აჰმად იბნ იაზიდ ას-სულამი ერთგვარი ანტიამირა გამოდის, რომელიც ცენტრალური ხელისუფლების გვერდის ავლით ხორასნის ამბოხებულმა მმართველმა ალ-მამუნმა დაამტკიცა. ალ-იაკუბის შეცდომა იმან განაპირობა, რომ ასად იბნ იაზიდ ალ-შაიბანი და აჰმად იბნ მაზიად ალ-შაიბანი ორივე ერთი კლანის წარმომადგენელი იყო; ამასთან, აჰმად იბნ მაზიად ალ-შაიბანის ფაქტობრივად არც მოუწია არმენიაში მმართველობა, ვინაიდან არმენიის პროვინციის ჩაბარებისთანავე ხალიფა ალ-ამინის ამბოხებული ძმის წინააღმდეგ გაგზავნეს ხორასნის მიმართულებით სამხედრო კამპანიის წარმოების მიზნით.

³⁹⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1193.

⁴⁰⁰ D. Sourdel, *The 'Abbasid Caliphate*, 119; F. Gabrieli, *al-Amin*, 437; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, second edition (Pearson Longman, 2004), 148-149.

⁴⁰¹ იქვე, 149.

⁴⁰² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1227.

და. ორივე პროვინცია აღ-მამუნის ბრძანებით, ტაჰირ იბნ მუჰამადის ვილაიეტები გახდა.

ტაჰირ იბნ მუჰამად აღ-სანანი თავდაპირველად ვარსანში შევიდა, ადარბადაგანის ცენტრში და არმენიისა და ადარბადაგანის მმართველებს წერილები მისწერა და აღ-მამუნის განკარგულების შესაბამისად მორჩილება მოთხოვა.⁴⁰³ ამ დროს ცხადი იყო, რომ მოქმედი ხალიფა აღ-ამინი ძალაუფლებას კარგავდა, რის გამოც ბევრმა ტაჰირის მორჩილება გამოუცხადა.⁴⁰⁴ მაგრამ იყვნენ ისეთებიც, ვინც მოქმედი ხალიფას ერთგული დარჩა, მათ შორის აღ-ამინის დანიშნული ისპაკ იბნ სულაი-მანი და თავისი შვილები, ასევე ალვანეთის მრავალი წარჩინებული, მათ შორის: ომარი, აღ-ჰაზუნი, ნასრი და აბდ აღ-რაჰმანი. აღ-იაკუბის მიხედვით, ეს უკანას-კნელი არანის მთავარი ბატრიკი ყოფილა,⁴⁰⁵ ანუ ქართული კორესპონდენციით ერისმთავარი, სომხურით – იშხანი. ამ ცნობით დგინდება, რომ ალვანეთის პოლი-ტიკური ელიტის დიდი ნაწილი აღ-ამინის მიერ დანიშნულ არმენიის ამირა ისპაკ იბნ სულაიმან აღ-ჰაშიმისა და მის შვილებს მიემხრო. სომხური ელიტა უნდა გაყოფილიყო, ხოლო ქართული, სავარაუდოდ, განზე გადგა, ვინაიდან ისინი არც ერთის მმართველობას ცნობდნენ და არც მეორესას. გრიგოლი თავისი ხალხით ხალიფატის რეჟიმს ებრძოდა, ხოლო აშოტი ბიზანტიის დახმარების მოლოდინში იყო. ამდენად, არცერთი მათგანი ხალიფატის ძალაუფლებას არ აღიარებდა.

ისპაკ იბნ სულაიმანის შვილი, აღ-ფადლ იბნ ისპაკი, რომელიც რეგიონში მამის მოადგილის ფუნქციას ითავსებდა, ბარდავის მოსახლეობამ ქალაქიდან გააძევა და აღ-მამუნის ერთგულება აღიარა. არმენიის ადმინისტრაციულმა ცენ-ტრმა ტაჰირ იბნ მუჰამადის ხელისუფლება ცნო. ისპაკ იბნ სულაიმანი თავისი მუსლიმური არმიითა და ალვანელი მოკავშირეებით ბარდავის მიმართულებით დაიძრა, რათა ქალაქის მოსახლეობა დაემორჩილებინა და დაესაჯა. ტაჰირ იბნ მუჰამად აღ-სანანის ბრძანებით, მათ წინააღმდეგ ზუჰაირ იბნ სინან აღ-თამიმი გაიგზავნა დიდი ჯარით. გენერალურ ბრძოლაში, რომელიც იმავე წელს უნდა გამართულიყო, ზუჰაირ იბნ სინანის ჯარმა დაამარცხა ისპაკ იბნ სულაიმანის არმია, რომელთა შორის ბევრი ბრძოლის ველზე დაეცა, ნაწილი გაიქცა, ხოლო დანარჩენი ტყვედ ჩავარდა. პატიმართა შორის იყო ჯაფარ იბნ ისპაკ იბნ სულაი-მანი არმენიის მოქმედი ამირას ერთ-ერთი შვილი. ტაჰირის ბრძანებით, დატყვევ-ბული ხალხი აღ-მამუნს გაუგზავნეს.⁴⁰⁶ ბრძოლაში გამარჯვებით არმენიის ამირა, ფაქტობრივად, ტაჰირ იბნ მუჰამად აღ-სანანი გახდა.

ტაჰირ იბნ მუჰამად აღ-სანანი (812-813) თვითგამოცხადებული ხალიფა აღ-მა-მუნის ამირა გახდა არაბული არმენიის პროვინციაში. მისი სახელით მონეტები იჭრებოდა ჰიჯრით 196-197 წლებში (23/09/811-31/08/813).⁴⁰⁷ ტაჰირმა თავისი წარ-

⁴⁰³ იქვე.

⁴⁰⁴ იქვე.

⁴⁰⁵ იქვე. მოგვიანებით მოჭრილ მონეტებზე ის იხსენიება როგორც – აბდ აღ-რაჰმან იბნ ხაკანი (A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 125). სრულიად სამართლიანად შენიშნავს ნ.დ. ნიკოლი, რომ ის უნდა ყოფილიყო ხაკანის შვილი, რომელმაც ისლამი მიიღო (N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 118-119). ამგვარად, მისი ხაზარული წარმოშობა ეჭვს არ იწვევს.

⁴⁰⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1227-1228.

⁴⁰⁷ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280. არამ ვარდანიანი შეცდომით თვლის, რომ ტაჰირ

მატებული სარდლის მეშვეობით მოახერხა არმენიის პროვინციაში დამკვიდრება, რამაც ისპაკ იბნ სულაიმანის ხელისუფლება მნიშვნელოვნად შეარყია. ტაპირი ბარდავში დამკვიდრდა, როგორც არაბული არმენიის ახალი მმართველი, მაგრამ მისი ხელისუფლება არ ვრცელდებოდა მთელ პროვინციაზე. მუსლიმთა ნაწილი ისპაკ იბნ სულაიმანის ხელისუფლებას აღიარებდა, რომელიც ჯერ კიდევ მოქმედი ხალიფა ალ-ამინის დანიშნული ვალი გახლდათ.

ბარდავში დამკვიდრების შემდეგ, რამდენიმე დღეში ტაპირის წინააღმდეგ აჯანყდა ალ-ჯაჰაფ ას-სულამი და მისი შვილი, აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფ ას-სულამი.⁴⁰⁸ ალ-ჯაჰაფ ას-სულამიმ თავისი მომხრე მუსლიმები და ბაილაკანის მოსახლეობა ახალი მმართველის წინააღმდეგ გამოიყვანა, ტაპირის მომხრეები შეავიწროვა, ხოლო თავად ტაპირი აიძულა ქალაქ ბარდავში გამოეკეტა და თავდაცვითი ბრძოლა ეწარმოებინა.⁴⁰⁹

ალ-ჯაჰაფი და თავისი შვილი აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფი თავიდან ტაპირის მორჩილებას აღიარებენ,⁴¹⁰ მაგრამ შემდეგ ტაპირსა და მათ შორის უკმაყოფილება ჩამოვარდა, რამაც მამა-შვილის ამბოხება გამოიწვია. ალ-ჯაჰაფი ამ ბრძოლაში სერიოზულ წარმატებას მიაღწევს და გარდა იმისა, რომ ტაპირს ფაქტობრივად ბარდავში გამოეკეტავს, აიღებს ქალაქ ღვინს, რომელიც უკვე მისი ადმინისტრაციული ცენტრი გახდება.⁴¹¹ თავისი შვილის, აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფის, სახელით დაიწება მონეტების მოჭრა, რომელსაც ხალიფა ალ-ამინის სახელი ამშვენებდა.⁴¹² მონეტები მადინათ ალ-ბაჯჯუნაისში იჭრებოდა, რომელიც ვანის ტბის ჩრდილოეთით აპაჰუნიკის მხარეში მდებარეობდა, რომელიც ალ-ჯაჰაფისა და აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფის ერთ-ერთი ცენტრი იყო.⁴¹³ ამ შემთხვევაში სავარაუდოა, რომ ალ-ჯაჰაფმა მოიპოვა ხალიფა ალ-ამინის მხარდაჭერა თავისი შვილისთვის და აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფმა მიიღო ამირობა, რამაც ალ-ჯაჰაფის კლანის ძალაუფლება რეგიონში განამტკიცა. ამის შემდეგ, არმენიის მხარეში ერთდროულად სამი ამირა იყო, რომლებიც პრეტენზიას აცხადებდნენ მთელი არაბული არმენიის მმართველობაზე, ესენია: 1) ტაპირ იბნ მუჰამად ალ-სანანი, რომელიც ბარდავში იყო გამოკეტილი და ალ-მამუნის ოფიციალური აღიარებით სარგებლობდა; 2) აბდ ალ-მალექ იბნ ალ-ჯაჰაფი, რომელსაც ზურგს უმაგრებდა მამამისი, ალ-ჯაჰაფი და, სავარაუდოდ, მიღებული ჰქონდა ხალიფა ალ-ამინის მხარდაჭერა; 3) ისპაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი, რომელმაც დაკარგა ხალიფა

იბნ მუჰამადი იყო ისპაკ იბნ სულაიმანის წინამორბედი (A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 123), ამასთან, რატომღაც გამოტოვებული აქვს ტაპირის მიერ პ. 197 წელს მოჭრილი მონეტები, რომელიც მნიშვნელოვანია მისი მმართველობის ქრონოლოგიის განსაზღვრისთვის. ეს რომ არაფერი ვთქვათ ალ-იაკუბის ცნობებზე, რომელიც ამ პერიოდის აღწერისას იგნორირებულია.

⁴⁰⁸ Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴⁰⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴¹⁰ ამას ადასტურებს როგორც ვარდან არეველცი, ასევე ალ-იაკუბი. მათი ცნობით, ჯაჰაფი და თავისი შვილი პატრონის წინააღმდეგ აჯანყდნენ, რაც იმას ნიშნავს, რომ ისინი ტაპირს მორჩილებდნენ როგორც პატრონს, მაგრამ შემდეგ აუჯანყდნენ და განუდგნენ, იხ.: Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴¹¹ Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182.

⁴¹² А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 97.

⁴¹³ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 97.

აღ-ამინის მხარდაჭერა, მაგრამ, სამაგიეროდ, როდესაც გაარკვია, რომ ხალიფა აღ-ამინი ხელისუფლებას კარგავდა და მხოლოდ ბაღდადში იყო გამოკეტილი 812 წლის ზაფხულიდან მომდევნო წლის სექტემბრამდე, მან დაიწყო მონეტების ემისია ჰიჯრით 196 წლიდან (23/09/811-11/09/812) უკვე აღ-მამუნის სახელზე, რასაც მომდევნო წელსაც აგრძელებდა.⁴¹⁴ ჩვენ ზუსტად არ ვიცით, აღიარებდა თუ არა აღ-მამუნი ისპაკ იბნ სულაიმანის არმენიის ამირობას, მაგრამ, აშკარაა, რომ ტაპირთან მარცხის შემდეგ ისპაკ იბნ სულაიმანი უკვე აღ-მამუნის დაქვემდებარებაში მოექცა და ცდილობს აღ-მამუნის კეთილგანწყობა მოიპოვოს. აღ-მამუნის სახელით მოჭრილი მონეტები სწორედ ამისი დასტურია.

არმენიაში შექმნილი ვითარების გამოძახილია „მატიანე ქართლისას“ ავტორის სიტყვები: „და მოუძღურებულ იყვნეს სარკინოზნი. და განდიდნა აშოტ კურაპალატი. ხოლო ტფილისს არავენ დარჩა სარკინოზთაგანი თვნიერ ალი შუაბის ძისა. და გრიგოლი მთავრობდა კახეთს“.⁴¹⁵

თბილისის სახალიფოში მიმდინარე შინაომის ვითარებაში შუაიბიანთა ხელში აღმოჩნდა. ისმაილ იბნ შუაიბის შემდეგ, როგორც ჩანს, მისი ადგილი ისმაილის უმცროსმა ძმამ, ალი იბნ შუაიბმა დაიკავა, იგივე „მატიანე ქართლისას“ ავტორის ალი შუაბის ძემ. 812 წელს ეს რეალობა უკვე სახეზეა. შუაიბიანთა სახლმა თბილისში გაბატონება მოახერხა. ხალიფატის მესვეურებს, ბუნებრივია, არ შეეძლოთ რაიმე შეეცვლათ. არაბული არმენიის პროვინციაში არსებული ვითარება ამის საშუალებას არ იძლეოდა. ჩვენ არ ვიცით ვის უჭერდა მხარს შუაიბიანთა სახლი იმ დაპირისპირებაში, რომელიც 812-813 წლებში მიმდინარეობდა არმენიის სამ ამირას შორის, მაგრამ ვის მხარეზეც არ უნდა ყოფილიყვნენ შუაიბიანები, მათი მორჩილება არმენიის ამირასადმი უკვე ფორმალური ხასიათის იყო.

ისმაილ იბნ შუაიბის, ალი იბნ შუაიბისა და, მოგვიანებით, ისპაკ იბნ ისმაილის იგივე საჰაკის, მმართველობას კმაყოფილებით შეხვდნენ ქართველები. ქართლში მუთადალიბ ამირათა ხელისუფლება დამყარდა, ხოლო განაპირა მხარეები კახეთის საქორეპისკოპოსოს, ქართველთა სამეფოს, პერეთისა და სხვა სამეფო-სამთავროთა მმართველებს ჩაუვარდათ ხელში. ამ დროს უნდა განმტკიცებულიყო კახეთის საქორეპისკოპოსოს საზღვრები მთელ იმ მიწებზე, რომელსაც გრიგოლი და შემდგომი ქორეპისკოპოსები აკონტროლებდნენ. საქორეპისკოპოსო შედგებოდა შემდეგი ტერიტორიული ერთეულებისგან: წანართა ჰევი, ქსნის ჰევი, მთიულეთი, კახეთი, კუხეთი, გარდაბანი. გრიგოლი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ასევე დაეუფლა შიდა ქართლს, რომელიც ამ დროს უკვე იწოდება როგორც „ქართლი“.

კახეთის ქორეპისკოპოსი დაახლოებულია თბილისის მომდევნო მფლობელთან, ამირა ალი შუაიბის ძესთან. გრიგოლისა და ალი შუაიბის ძის კავშირი იმ საჭიროებით იყო განპირობებული, რომელიც მეცხრე საუკუნის დასაწყისში შეიქმნა. კახეთის მესვეურებს არაბთა ბატონობისგან თავის დაღწევა და მიწების გაფართოება სჭირდებოდათ; ხოლო თბილისის შუაიბიანთა ამირებს, მტრულად განწყობილ ქრისტიანულ გარემოში – მოკავშირეები.

⁴¹⁴ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 73, 108.

⁴¹⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255

გამწვავებული პოლიტიკური მდგომარეობის პირობებში ხალიფას არ ჰქონდა საშუალება რაიმე სახის შემწეობა გაეწია ამიერკავკასიის მუსლიმი მმართველებისთვის. ამირებს თავად უწევდათ იმ ძალაზე დაყრდნობა, რომელსაც ადგილზე ფლობდნენ. ამ პერიოდში ეს ძალა მნიშვნელოვნად იყო შემცირებული. ალი იბნ შუაიბი მარტო აკონტროლებდა თბილისის საამიროს.⁴¹⁶ თბილისზე კონტროლის შენარჩუნების მიზნით, ალი იბნ შუაიბი იძულებული გახდა დათმობებზე წასულიყო კახეთის ქორეპისკოპოსის წინაშე და მისი მოკავშირე გამხდარიყო.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსი ქსნის ხეობის დასავლეთით მდებარე ტერიტორიაზე საკუთარი ძალაუფლების გამყარებას იწყებს. გრიგოლი ამ მიწებზე კახეთ-კუხეთისა და გარდაბნის სამხედრო ძალების გამოყენებით თავისთვის სასურველი რეჟიმის დამყარებას მოახერხებს. შიდა ქართლი წარმოადგენდა გზაჯვარედინს, სადაც საქართველოს სხვადასხვა ტერიტორიისკენ მიმავალი გზები მდებარეობდა. ის ქვეყნის უმნიშვნელოვანესი პროვინციათა დიდ ნაწილს ერთმანეთთან აკავშირებდა. აქედან მიღებული შემოსავალი ხელისუფლების განმტკიცების კარგ საშუალებას იძლეოდა. ამასთან, შიდა ქართლი წარმოადგენდა ქართლის სამეფოს ტერიტორიულ ცენტრს, შესაბამისად, მისი მფლობელობა იბერიის სამეფოს სამართალმემკვიდრეობაზე პრეტენზიის გამოცხადებას უდრიდა.

კახეთის სამთავროს ასეთი გაძლიერება უკმაყოფილებას იწვევდა აშოტ I ბაგრატიონის სამეფო სახლში, რომელიც არაბთა შესუსტების ხარჯზე ძალიან გაძლიერდა. აშოტს თავად ჰქონდა პრეტენზია ქართლის სამეფოს სამართალმემკვიდრეობაზე. აშოტი ამ დროს დიდი ხანია, რაც მეფეა და ქართლის სამეფოს იგივე ქართველთა სამეფოს ყველა ტერიტორიის დაბრუნებას ცდილობდა.

813 წლის ახლო ხანებში დაპირისპირებული მხარეები ორად გაიყვნენ: გრიგოლ ქორეპისკოპოსი კახეთ-კუხეთისა და გარდაბნის ლაშქარს ჩაუდგა სათავეში, მასვე მიუდგნენ წანარები, მთიულები და თბილისის ამირა ალი შუაბის ძე; აშოტ I ბაგრატიონის მხარე დაიჭირა აფხაზთა მეფე თეოდოსიმ. აშოტი და მისი მოკავშირეები მესხეთიდან და აფხაზთა სამეფოდან ქართლის ცენტრალური რაიონების მიმართულებით დაიძრნენ. გენერალური ბრძოლა მდინარე ქსნის ნაპირთან მოხდა, სადაც გრიგოლ ქორეპისკოპოსი სასტიკად დამარცხდა და იძულებული გახდა გაქცეულიყო.⁴¹⁷

ქსნის ბრძოლის შემდეგ ამავე მდინარის დასავლეთით მდებარე მიწები აშოტის სამფლობელოში გაერთიანდა, ხოლო მდინარის აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორია გრიგოლის დაქვემდებარებაში მოექცა.⁴¹⁸ „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, აშოტი დაიკავეს იმ ტერიტორიას, რომელიც გრიგოლ კახეთის მთავარს „ჰქონდა ქართლისაგან“, შესაბამისად შიდა ქართლის ტერიტორიაზე კახეთის მთავრისა და ქორეპისკოპოსის გრიგოლის ძალაუფლება საბოლოოდ დასრულდა. ამის შემ-

⁴¹⁶ „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი პირდაპირ წერს, რომ თბილისში არავინ იყო დარჩენილი გარდა ალი შუაბის ძისაო (არაბ. ალი იბნ შუაიბ), იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

⁴¹⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

⁴¹⁸ „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი პირდაპირ აღნიშნავს, რომ ბრძოლის შემდეგ აშოტი კლარჯეთიდან ქსნამდე მთელ ტერიტორიებს დაეუფლა, მათ შორის ქართლის იმ მიწებს, რომელსაც გრიგოლი ფლობდა. იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

დეგ, ბუნებრივია, გრიგოლს უნდა ეცადა პოზიციის აღდგენა ქართლის ცენტრში, მაგრამ არ გამოუვიდა. აქედან მოყოლებული ნელ-ნელა გრიგოლის სახელმწიფო იმ სახეს იღებს, რაც მას წლების განმავლობაში ჰქონდა, სადაც პოლიტიკურ ცენტრს კახეთი წარმოადგენდა, ხოლო გაერთიანებას, თავისი ცენტრის მიხედვით, კახეთი ეწოდა, რომელსაც ქორეპისკოპოსი მეთაურობდა. არაბულ წყაროებში მას კვლავ ას-სანარია ეწოდებოდა. აღნიშნული ტერმინი წანარეთის გარდა კახეთსაც მოიაზრებდა და, საბოლოოდ, კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის მოსახლეობის აღსანიშნავად დამკვიდრდა.

გრიგოლის სამხედრო მარცხმა სერიოზულად შეცვალა ძალთა თანაფარდობა საქართველოში. ქვეყანაში კვლავ აშოტ I დიდი დაწინაურდა. მას ამ პერიოდში უკვე ჰქონდა მიღებული ბიზანტიის იმპერატორის აღიარება. იმპერატორმა მას კურაპალატის ტიტული უბოძა.⁴¹⁹ ბიზანტიის იმპერიაში საქართველოს და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით აშოტ I დიდი ყველაზე აღიარებული ლიდერი გახდა. საქართველოში მისი სტატუსი ასევე ძალიან მაღალი იყო. მას აღიარებდნენ როგორც ქართლის მეფეს იგივე ქართველთა მეფეს. აშოტ I ბაგრატიონი გახდა არა რაიმე ახალი სამეფოს დამაარსებელი, როგორც ამას სწირად აღნიშნავენ, არამედ ახალი დინასტიის ფუძემდებელი, რომელიც აგრძელებდა ჯუანშერის, არჩილ II-ისა და წინამორბედ მეფეთა პოლიტიკას. გრიგოლმა აღნიშნული სტატუსის მოპოვება ვერ შეძლო, რაშიც ხელი შეუშალა როგორც სამხედრო წარუმატებლობამ ქსნის ბრძოლაში, ასევე წარმოშობამ და იდეოლოგიური ბაზისის არარსებობამ. აშოტ ბაგრატიონის მსგავსად მან ვერ შეძლო თავისი ძალაუფლების წარმოშობის დასაბუთება. გრიგოლი არ მიეკუთვნებოდა არც ხოსროიანთა დინასტიას და არც რომელიმე სხვა გაბატონებულ საგვარეულოს, რამაც ის ცხოვრების ბოლომდე ქორეპისკოპოსისა და მთავრის რანგში დატოვა.

813 წლის მეორე ნახევარში აშოტ I დიდმა სომხეთის საკითხისთვისაც მოიცადა. მან დვინის უზურპატორი აბდ აღ-მალექი იბნ აღ-ჯაჰავის წინააღმდეგ დახმარება ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ V არმენიელს (813-820) სთხოვა.⁴²⁰ აშოტი რეგიონში აღმოსავლეთ რომის იმპერატორის ინტერესების მთავარი გამტარებელი გახდა. ის მმართველობდა კლარჯეთიდან თბილისამდე მთიანეთის მხარეების ჩათვლით.⁴²¹ ამ უკანასკნელს, როგორც ჩანს, აშოტ I კურაპალატი გრიგოლ ქორეპისკოპოსთან იყოფდა. საზღვარი „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით ქსანი იყო,⁴²² რაც დეაღეთსა და მიმდებარე მხარეებს აშოტის სამფლობელოში აქცევდა, ხოლო წანარეთს და არაგვის ხეობას დარიალის ჩათვლით გრიგოლის ხელში.

⁴¹⁹ ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, თსუ-ის ისტორიის აკადემიური დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (თბილისი, 2012), 78-81; ლ. თავაძე, *კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახელში (ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ვითარება IX-X საუკუნეებში)*, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, სპეციალური გამოშვება: კლარჯეთისა დიდებულითა უდაბნოთა (2012), 71-78.

⁴²⁰ Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewելc'i*, 182. ლეონ V არმენიელი იმპერატორი 813 წლის 11 ივლისს გახდა, შესაბამისად, აშოტის თხოვნაც ამავე წლის მეორე ნახევრით უნდა დათარიღდეს, უფრო ამავე წლის მიწურულით, როდესაც აბდ აღ-მალექის ძალაუფლება ხალიფა აღ-მამუნმა ცნო.

⁴²¹ Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewելc'i*, 182.

⁴²² მატიანე ქართლისა, *ყაუხჩიშვილი*, 253; მატიანე ქართლისა, *ლორთქიფანიძე*, 255.

აშოტის მიერ დვინის საქმეებში ჩარევა იმისი მანიშნებელია, რომ ამ პერიოდში აშოტი უკვე ქვემო ქართლის დაკავებასაც ცდილობდა. ალი შუაბის ძე, რომელიც ქსნის ბრძოლაში გრიგოლის მოკავშირე იყო, იძულებული იყო თავდაცვითი პოზიცია აერჩია აშოტის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ჩვენ ზუსტად არ ვიცით როგორი დამოკიდებულება ჰქონდა ამირა ალის არმენიის სამ დაპირისპირებულ მმართველთან მხოლოდ შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ის ერთ-ერთი მათგანის მხარდაჭერით სარგებლობდა. არეულობა არაბულ არმენიაში დიდი ხანი არ გაგრძელებულა. ალ-მამუნი მალე მოიცვლის სამხრეთ კავკასიის საქმეებისთვის. მან არმენიაში ახალი სარდალი გამოგზავნა – სულაიმან იბნ აჰმად იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი. ალ-მამუნის ბრძანებით, სულაიმანი არმენიის პროვინციის მმართველის თანამდებობაზე დაინიშნა. მას დაევალა ბარდავის მოაღყეთა განადგურება, ტაპირის გამოსხნა და არმენიის ამბოხებულთა და მუთაღალიბთა დამორჩილება.⁴²³

სულაიმან იბნ აჰმად ალ-ჰაშიმი თავისი სამხედრო ძალით 813 წლის ზაფხულში არმენიაში ჩავიდა.⁴²⁴ პირველი იერიში მან ბარდავზე მიიტანა, ქალაქი ალყისგან გაათავისუფლა, ხოლო ტაპირი გამოიხსნა. ტაპირი თავისი სისუსტის გამო თანამდებობას ჩამოაშორეს და არმენიის მმართველობა ჩამოართვეს. 813 წლის მეორე ნახევარში არმენიის ახალი ამირა ალ-მამუნის დანიშნული სულაიმან იბნ აჰმად იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი გახდა.⁴²⁵ სულაიმან იბნ აჰმადმა გადაწყვიტა მორიგებოდა ჯაჰაფის კლანს და აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰაფ ას-სულამის უვნებლობისა და შეწყალების გარანტია მიანიჭა.⁴²⁶ ამის შემდეგ, აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰაფი ალ-მამუნის სამსახურში ჩადგა. სულაიმანი არმენიაში არსებულ ვითარებას გარკვეულ წესრიგში მოიყვანს. სულაიმან იბნ აჰმად ალ-ჰაშიმის ღაშქრობის პერიოდში უკვე აშკარა იყო, რომ ალ-მამუნის მთელ სახალიფოში აიღებდა ძალაუფლებას, რაც მან უკვე 813 წლის სექტემბერს მოახერხა. სულაიმან იბნ აჰმად ალ-ჰაშიმის წარმატებები და ხალიფა ალ-მამუნის ავტორიტეტი ბევრს იძულებულს გახდის მათ გამოუცხადონ მორჩილება. მათ შორის უნდა ყოფილიყვნენ ალ-აბას იბნ ზუფარ ალ-ჰიღალი და ისჰაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი.⁴²⁷

⁴²³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴²⁴ ხალიფატის დიდი სამხედრო ღაშქრობები, როგორც წესი, ზაფხულის პერიოდში იწყებოდა; ამასვე ადასტურებს სულაიმან იბნ აჰმადის სახელზე მოჭრილი მონეტა, რომელიც პ. 197 წლით თარიღდება, ხოლო ჰიჯრით ამ წელზე ზაფხული 813 წელს მოდიოდა. პ. 197 წელს სხვა მუსლიმი ამირებიც ჭრიდნენ მონეტებს, მაგრამ ისინი 813 წლის ზაფხულამდე უნდა მოჭრილიყო, ვინაიდან ამ ზაფხულის ღაშქრობის პერიოდში რეგიონის მუსლიმ მმართველებში თითქმის სრული ძალაუფლება სულაიმან იბნ აჰმადმა აიღო (იხ. ქვემოთ).

⁴²⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228; A.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 279; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 114.

⁴²⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴²⁷ ისინი ერთობლივ სამონეტო ემისიას ახორციელებდნენ პ. 197 წელს (12/09/812-31/08/813). იხ.: A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 108. ვარდანიანის მიხედვით, ალ-აბას იბნ ზუფარისა და ისჰაკ იბნ სულაიმანის ერთობლივი მონეტა ალ-ამინის დროს იჭრებოდა, თუმცა არაა დაკონკრეტებული, რომელი ხალიფას სახელზე. მაგრამ პ. 197 წლის შემდეგ არც ერთს და არც მეორეს მეტი მონეტა არ მოუჭრია. როგორც ჩანს, ისინი ალ-მამუნის მიერ გამოგზავნილ ახალ ამირას, სულაიმან იბნ აჰმად ალ-ჰაშიმის დამორჩილდნენ. ამასვე მიანიშნებს ალ-იაკუბის ცნობა, რომლის მიხედვით, სულაიმან იბნ აჰმადმა არმენიის პროვინციაში წესრიგი აღადგინაო (*The Works of*

სულაიმან იბნ აჰმადმა არმენიის პროვინციაში წესრიგი აღადგინა.⁴²⁸ არსებულ წესრიგს უნდა დამორჩილებოდა თბილისის ამირა ალი იბნ შუაიბი. თბილისის ამირას ამ მოცემულობაში მეტი გამოსავალი არ ჰქონდა. მას აშოტ კურაპალატი ავიწროებდა, ამასთან, აბასიანები შუაიბიანთა სახლს ომაიანთა მავლად თვლიდნენ და ეჭვის თვალით უყურებდნენ. ერთადერთი შანსი იმისა, რომ ამირა ალის პოზიციები შეენარჩუნებინა სულაიმან იბნ აჰმადის კეთილგანწყობის მოპოვება იყო. არმენიის ახალ მმართველსაც აწყოებდა ასეთი მოცემულობა, მისთვის მთავარი რეგიონში წესრიგის აღდგენა იყო, რაც, ბუნებრივია, ადგილობრივ მუსლიმურ არისტოკრატიასთან შეთანხმებით უნდა განხორციელებულიყო.

ამგვარად, ჩვენი აზრით, ამირა ალი იბნ შუაიბი არმენიის ამირა სულაიმან იბნ აჰმადს დამორჩილდა. არ ჩანს როგორი დამოკიდებულება ჰქონდა გრიგოლ ქორეპისკოპოსს იმ მიმდინარე ცვლილებებზე, რაც რეგიონში ხდებოდა. აშოტის დამოკიდებულება კი ნათელია. ის ებრძოდა აბდ ალ-მალიქ იბნ ჯაჰაფ ას-სულამის, შესაბამისად, მისთვის ამირა სულაიმან იბნ აჰმადისა და აბდ ალ-მალიქი გარიგება და, ამგვარად, ალ-მამუნის ხელისუფლების გამყარება სრულიად მიუღებელი იყო. სწორედ ამ დროს უნდა გაეაქტიურებინა აშოტს თავისი დიპლომატია ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ V არმენიელის ჩართვის მიზნით სამხრეთ კავკასიის საქმეებში, სადაც ხალიფა ალ-მამუნი სულ უფრო და უფრო მეტ ძალაუფლებას იხვეჭდა. აშოტის თხოვნას იმპერატორი ვერ გამოეხმაურა. ქართველებს ბიზანტიის იმპერატორის დახმარება არ მიუღიათ.⁴²⁹ მუსლიმთა ძალაუფლებამ რეგიონში კვლავ გამყარება დაიწყო.

ხალიფა ალ-მამუნმა თავისი მმართველობის დასაწყისში არმენიის პროვინციაში აშკარა ცვლილებები განახორციელა. პიჯრით 198 წელს (1/09/813-21/08/814) ალ-იაკუბის ცნობით არმენიაში ორი მმართველი: აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰაფი და მუჰამად იბნ ათაბი გამოუშვეს.⁴³⁰ ისინი არ ყოფილან პროვინცია არმენიის უმაღლესი მმართველები. პროვინციის სათავეში რჩებოდა სულაიმან იბნ აჰმად იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი.⁴³¹ ისინი მხოლოდ ცალკეული ოლქების მმართველებად დაინიშნენ. მათ შორის აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰაფ ას-სულამი სომხეთს ჩაიბარებს ცენტრით დვინში, ხოლო მუჰამად იბნ ათაბი – ქართლს.⁴³² აბდ ალ-მალიქ

Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī, vol. 3, 1228).

⁴²⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴²⁹ ამის მიზეზად ვარდან არეველცი ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ V არმენიელის დამხობას ასახელებს (Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 182), მაგრამ ბიზანტიელთა იგნორი ამის ბრალი არ უნდა ყოფილიყო. მოვლენების ამგვარი განვითარება უფრო ვარდანის მიგნებაა, ვიდრე ისტორიული რეალობა. ისტორიკოსი ცდილობს ახსნას თუ რატომ ვერ ჩაერია წარმოშობით სომეხი იმპერატორი სომხეთის საქმეებში და, საბოლოოდ, მცდარ და ქრონოლოგიურად შეუსაბამო დასკვნებამდე მიდის. ლეონ V არმენიელი 820 წლის მიწურულს დაამხეს, მაშინ როდესაც აბდ ალ-მალიქი ქალაქ დვინს 812-813 წლებში იღებს. აშოტს დვინის გამოსხნის მიზნით დახმარება 813 წელსვე უნდა ეთხოვა და არა შვიდი წლის შემდეგ.

⁴³⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1207.

⁴³¹ იქვე, 1228. ალ-იაკუბის ცნობით, სულაიმან იბნ აჰმადი მოგვიანებით შეცვალა ჰათიმ იბნ ჰარსამამ. ამასთან, სულაიმან იბნ აჰმადის მონეტები მოჭრილია როგორც პ. 197 წელს, ასევე, საგარაუდოდ, პ. 199 წელს, მხოლოდ ამის შემდეგ ჩნდება ჰათიმ იბნ ჰარსამა არმენიაში (А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280).

⁴³² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1207. მუჰამად იბნ ათაბის მიერ ქართლის ფლობას ცოტა

იბნ ალ-ჯაჰაფისა და მუჰამად იბნ ათაბის დამტკიცება იყო გარკვეული სისტემური ცვლილებების ნაწილი არაბული არმენიის პროვინციაში.

ალ-მამუნის პერიოდში პროვინცია განიცდიდა დეცენტრალიზაციას, ხოლო უფრო სწორი თუ ვიქნებით – დეცენტრალიზაციის ოფიციალურ გაფორმებას. არმენია ისედაც იმართებოდა ცალკეული მუსლიმი ამირების მიერ. მათ ძალაუფლება ლოკალური ხასიათის იყო. ამირათა ხშირი ცვლა სისტემურ პრობლემას ქმნიდა. არმენიის გადამდგარი ამირა, ან კონკრეტული გავლენიანი და ძლიერი კლანის წარმომადგენელი, ხშირად, უფრო მეტ ძალაუფლებას ფლობდა, ვიდრე მოქმედი ოფიციალური არმენიის ამირა.

მეოთხე ფითნას დროს არმენიის ამირებს ალ-ამინი და ალ-მამუნი ცალ-ცალკე ამტკიცებდნენ, რაც არეულ სიტუაციას კიდევ უფრო ამძიმებდა. როგორც ჩანს, იმისთვის, რომ მეტ-ნაკლებად ყველა გავლენიანი მუსლიმური კლანი კმაყოფილი ყოფილიყო ხალიფამ რეგიონი ცალკეულ მმართველებს გაუნაწილა: სომხეთი ჩააბარეს აბდ ალ-მადლიქ იბნ ალ-ჯაჰაფ ას-სულამის; ქართლი – მუჰამად ალ-ათაბს; რანი (არაბ. არრანი) იგივე ალვანეთი გადაეცა აბუ აბდალლაჰს და სადრ იბნ მუჰამადს მონაცვლეობით, სავარაუდოდ, ჯერ პირველს და შემდეგ – მეორეს. ორივეს სახელი ჰიჯრით 198 წელს რანში მოჭრილ მონეტებზე ჩანს;⁴³³ საღის იბნ ჰაიუნ იბნ ნაჯმ იბნ ჰაშიმი და, ზოგადად, სულამის სახლი ბატონობდა დარუბანდში;⁴³⁴ ამათ გარდა რანსა და სომხეთში გავლენიანი მდგომარეობა ეკავათ ალ-შაიბანის კლანსა და სხვა ჯგუფებს.

814 წელს ქართლი მუჰამად იბნ ათაბს დაექვემდებარა.⁴³⁵ მუჰამად იბნ ათაბმა

ზემოთ თავად ალ-იაკუბიც ადასტურებს და იგივე შემწეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230; მ. ლორთქიფანიძე, ახალი ფეოდალური სამთავრების წარმოქმნა, 496; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 15. ორივე ქართველი ისტორიკოსი, მ. ლორთქიფანიძე და გ. ჯაფარიძე, თვლის, რომ მუჰამად იბნ ათაბმა ისმაილ იბნ შუაიბი შეცვალა, თუმცა ასეთი რამ არცერთ წყაროში არ ჩანს. 813-814 წლებში მუჰამად იბნ ათაბს უნდა შეეცვალა ალი იბნ შუაიბი, ვინაიდან, როგორც ქვემოთ ვიხილავთ, მუჰამად იბნ ათაბს 818 წელს საბაკი განუდგება და თბილისს დაატოვებინებს.

⁴³³ ნორმან დუგლას ნიკოლი თვლის, რომ ისინი, შესაძლოა, არმენიის ამირები იყვნენ, იხ.: N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 114-115. აბუ აბდალლაჰი არმენიის ამირათა სიაში შეყვანილი ჰყავთ არამ ტერ-დევონდიანსა და არსენ შაჰინიანსაც (A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 471). მაგრამ, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალ-იაკუბის ცნობით, სულაიმან იბნ აჰმადი რჩებოდა ამირას პოზიციაზე ჰათიმ იბნ პარსამას მოსვლამდე. ამასვე მიუთითებს მისი პ. 197 და პ. 199 წლებში მოჭრილი მონეტები. ამასთან, სულაიმან იბნ აჰმადის შეცვლის საფუძველი პ. 198 წელს არ არსებობდა, მაგასაც რომ თავი დავანებოთ, იმავე ალ-იაკუბის ცნობით, აშკარაა, რომ არმენიაში ამ წელს რამდენიმე ამირა ჩანს, რასაც შესაბამისი ახსნა სჭირდება. აღნიშნულის ახსნა ძირითად ტექსტში გვაქვს მოცემული.

⁴³⁴ „მარვანისა და ალ-ბაბის“ ისტორიის ავტორი, მართალია, ამ საღის იბნ ჰაიუნის შვილიშვილს, ჰაშიმს ასახელებს დარუბანდის პირველ ამირად, მაგრამ, რეალურად, ჰაშიმი უნდა ყოფილიყო პირველი დამოუკიდებელი ამირა და არა, ზოგადად, პირველი მმართველი. ჰაიუნისა და ნაჯმის მმართველობა, რაც ბევრი არაბული წყაროთი არის დადასტურებული, გვაფიქრებინებს, რომ მათ მემკვიდრეებსაც ასევე უნდა ჰქონოდათ დარუბანდის გამგებლობა. მათ შორის ქრონოლოგიურად პირველია საღის იბნ ჰაიუნი IX საუკუნის დასაწყისში, ხოლო მომდევნოა – სურაკა იბნ საღის იბნ ჰაიუნი IX საუკუნის შუა წლებში. სურაკას შემდეგ, ჯერ ხალიფატის მორჩილი, მაგრამ, მოგვიანებით, დამოუკიდებელი ამირა გახდა ჰაშიმი, იხ.: В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 65.

⁴³⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1206-1207. ალ-იაკუბი პ. 198 წელს (1/09/813-21/08/814) უთითებს, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ ყველაფერი ზემოთ თქმული მოხდა 814 წლის გაზაფხულის-ზაფხულის

ალი შუაბის ძე თბილისის მმართველობას ჩამოაშორა და ქართლის მუსლიმური მიწები თავის მმართველობაში მოაქცია. იგი თბილისის იგივე ქართლის მომდევნო ამირა გახდა. მუჰამად იბნ ათაბსა და გრიგოლ ქორეპისკოპოსს კარგი ურთიერთობა ჩამოუყალიბდათ. არაბული წყაროების მიხედვით, სანარია მუჰამად იბნ ათაბის ერთგული მოკავშირე ყოფილა.⁴³⁶ აღნიშნული აშოტ I დიდი წინააღმდეგ მიმართული ახალი ალიანსი იყო, რომელშიც მუჰამად იბნ ათაბი, გრიგოლ ქორეპისკოპოსი და ალ-მამუნის არმენიის ადმინისტრაცია გაერთიანდა. აშოტის წინააღმდეგ მეტი სამხედრო კავშირის რეალიზაცია ვერ მოხერხდა. არაბული ადმინისტრაცია სამხრეთ კავკასიაში სუსტი იყო, ხოლო მუჰამად იბნ ათაბი იძულებული იყო ქართლის მუსლიმურ მიწების შენარჩუნებისთვის ებრძოლა. ამისი გაკეთება საკმაოდ რთული იყო, ვინაიდან მუთაღალიბებს ადგილობრივთა ძლიერი მხარდაჭერა ჰქონდათ, რასაც აძლიერებდა აშოტის აქტიურობაც. შუაბიანთა სახლი, როგორც ჩანს, არ აპირებდა ქართლის მუსლიმურ მიწებზე ძალაუფლების დათმობას. თავის დროზე ამავე ტერიტორიაზე აქტიურობდა „დილის ვარსკვლავი“ იაჰია იბნ საიდი, რომელიც, მართალია, ერთი პერიოდი დაპატიმრებული იყო, მაგრამ, მოგვიანებით, მორჩილების პირობით გაათავისუფლეს და, სავარაუდოდ, მუჰამად იბნ ათაბის შემოსვლის დროს ქვემო ქართლში იყო დამკვიდრებული.

815 წელს არმენიის პროვინციის მუსლიმურ მოსახლეობაში რელიგიურ ნიადაგზე სასტიკი ხოცვა-ჟლეტა ატყდა. ამ პერიოდში ერთმანეთს დაუპირისპირნენ მუთაზილა და ჯამაა. მუთაზილას სკოლის წარმომადგენელი თვლიდნენ, რომ ყურანი შეიქმნა, შესაბამისად, მუსლიმთა წმინდა წიგნი არ ყოფილა დაუსაბამო. ჯამაას სკოლის სწავლების მიხედვით, ყურანი დაუსაბამოა და, ამასთან, ის კაცთაგან არავის შეუქმნია.⁴³⁷ ამ დაპირისპირებამ სამხრეთ კავკასიის მუსლიმთა შორის იმდენად ფართო მასშტაბი მიიღო, რომ ის სისხლისღვრაში გადაიზარდა. დაპირისპირებული მხარეები ერთმანეთს არ ინდობდნენ და მოწინააღმდეგეს ფიზიკურად უსწორდებოდნენ. ალ-იაკუბის ხატოვანი გამოთქმით, მათ თითქმის გაწყვიტეს ერთმანეთი სანამ რაიმე კონსესუსამდე მივიდოდნენ.⁴³⁸ აღნიშნული დაპირისპირება უნდა გამხდარიყო სულაიმან იბნ აჰმადის გადაყენების ძირითადი მიზეზი. მან ვერ შეძლო დაპირისპირებული ჯგუფების მორიგება და სისხლისღვრის თავიდან აცილება, რამაც ისედაც რთულ რეგიონში ვითარება კიდევ უფრო მძიმე გახდა. ალ-მამუნის ბრძანებით, სულაიმან იბნ აჰმადის ნაცვლად არმენიის ვალის თანამდებობა ჰათიმ იბნ ჰარსამა იბნ აიანს გადასცეს.

ჰათიმ იბნ ჰარსამა იბნ აიანი (815-819) არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის თანამდებობაზე 815 წელს დაინიშნა.⁴³⁹ ჰათიმის დროს დასრულდა შინაარეულო-

პერიოდში. მუჰამად იბნ ათაბის გამოგზავნა, რომელიც ქართლს დაეუფლა, აშკარად გამოხატული ანტიშუაბური ქმედება იყო. როგორც ჩანს, არც ალ-მამუნი წყალობდა შუაბის სახლს, რომელიც ომაიანთა შავლად აღიქმებოდა.

⁴³⁶ იქვე, 1230-1231.

⁴³⁷ იქვე, 1228 სქ. 3461.

⁴³⁸ იქვე.

⁴³⁹ მონეტების მიხედვით, პ. 199 წლის შემდეგ არმენიის მმართველი სულაიმანი აღარ ჩანს. მისი დანიშვნა იმაზე ადრე მოხდა, ვიდრე ჰათიმის მამას, ჰარსამა იბნ აიანს, სიკვდილით დასჯიდნენ, რასაც ადგილი ჰქონდა 816 წლის ივნისში (*History of Al-Tabari*, vol. XXXI, 41; N.D. Nicol, *Early Abbásid*

ბა, რომელიც რელიგიურ ნიადაგზე დაიწყო და ხოცვა-ჟლეტაში გადაიზარდა. ჰათიმ იბნ ჰარსამამ მოახერხა ვითარების სტაბილიზაცია და საკუთარი ხელისუფლების გამყარება რეგიონში. არმენიაში ჩასვლისას ის ძირითადად ბარდავში იმყოფებოდა, რომელიც პროვინციის ადმინისტრაციული ცენტრი გახლდათ. ჰათიმი ბარდავში სულ რამდენიმე დღის ჩასული იყო, როდესაც შეატყობინეს თავისი მამის, ჰარსამას დაპატიმრების, დამცირებისა და მკვლელობის ამბავი.⁴⁴⁰ ჰარსამა იბნ აიანი, როგორც ცნობილია, 816 წლის ივნისში, ხალიფა ალ-მამუნის ბრძანებით, ქალაქ მერვში დააპატიმრეს, აწამეს და ციხეში გამოკეტეს, სადაც მალე აღესრულა.⁴⁴¹ მაშინვე გაერცვლდა ხმები, რომ ის ციხეში ალ-ფადლ იბნ საჰლის ხალხმა მოკლა. ამისი მიზეზი ჰარსამას და ალ-ფადლის დაპირისპირება იყო. ჰარსამა უკმაყოფილო იყო კონკურენტის ხორსანში მმართველობით. ის მერვის მიმართულებით ხალიფა ალ-მამუნის სანახავად და ალ-ფადლის დასაბეზღებლად გაემგზავრა, მაგრამ ალ-მამუნმა ალ-ფადლის მხარე დაიკავა, რასაც ჰარსამას დატუსაღება, წამება და სიკვდილი მოჰყვა.⁴⁴²

816 წლის ივნისის თვეში ვითარება სამხრეთ კავკასიაში კიდევ ერთხელ გამწვავდა. ჰათიმ იბნ ჰარსამა იბნ აიანი უკმაყოფილო იყო თავისი მამის სიკვდილით დასჯით. ამის მიუხედავად ის რჩებოდა თანამდებობაზე. ჰათიმ იბნ ჰარსამას სახელით ჰიჯრით 201-203 წლებში (30/07/816-27/06/819) მოჭრილი მონეტები ადასტურებს ჰათიმის მმართველობას არაბულ არმენიაში კიდევ სულ მცირე ორი წლის განმავლობაში.⁴⁴³ ჰათიმი იძულებული გახდა თავისი უკმაყოფილება დაეფარა. უფრო მეტიც, იგი გაემიჯნა თავისი მამის საქციელს, რამაც გამოხატულება პოვა თავისივე ბრძანებით მოჭრილ მონეტებზე.

ჰათიმის არმენიაში გამოშვებულ საფასეზე, თავდაპირველად, ამაყად იკითხება ჰათიმ იბნ ჰარსამას სახელი პატრონიმის მითითებით,⁴⁴⁴ მაგრამ უკვე მომდევნო ხანების ანუ ჰიჯრით 202-203 წლების ემისიები მხოლოდ ჰათიმის სახელით არის შესრულებული, მამის სახელის მითითების გარეშე.⁴⁴⁵ მამის სახელის ამოღება იძულებითი ქმედება იყო, რითაც აშკარაა, რომ ჰათიმი საჯაროდ იზიარებდა ხალიფა ალ-მამუნის გადაწყვეტილებას მამის დაპატიმრების შესახებ, რასაც შემდეგ მისი სიკვდილი ან მკვლელობა მოჰყვა. ამგვარად, ჰათიმი გარკვეული დროის განმავლობაში ინარჩუნებდა თავის თანამდებობრივ მდგომარეობას არმენიის პროვინციაში. მისი სტაბილური მმართველობა ხალიფა ალ-მამუნს არ აძლევდა საბაბს, რათა იგი თანამდებობას ჩამოეშორებინა. ჰათიმის დროს ქართლის ამი-

Administration in the Central and Eastern Provinces, 115; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280).

⁴⁴⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴⁴¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXI, 41.

⁴⁴² იქვე, 39-41.

⁴⁴³ N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 115; A.H. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 280; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 46, 85, 123;

⁴⁴⁴ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 46. ჰიჯრით 201 წელს შესრულებული ემისია, როგორც ჩანს, ძველი ემისიების ანალოგიით იყო გამოშვებული, სადაც ჰათიმის მამის სახელი ჩანდა. მაგრამ უკვე მომდევნო წლებში მოჭრილი მონეტები ადასტურებს, რომ ჰათიმი იძულებით გაემიჯნა თავისი მამის საქციელს და მისი სახელი მონეტიდან მოშალა. სხვა ახსნა ჰათიმის მიერ ჰიჯრით 202-203 წლებში პატრონიმის გარეშე მოჭრილ მონეტებს არა აქვს.

⁴⁴⁵ იქვე, 85.

რას თანამდებობა შენარჩუნებული უნდა ჰქონოდა მუჰამად იბნ ათაბს. მაგრამ, მოგვიანებით, ვითარება კვლავ აირია და გამწვავდა.

ჰათიმი გრძნობდა, რომ მასაც მამის მსგავსად შერისხავდნენ, რაც გახდა კიდევ მისი ამბოხების ძირითადი მიზეზი.⁴⁴⁶ ჰათიმი, ბუნებრივია, ვერ დაივიწყებდა ვერც მამამისის სიკვდილით დასჯას, რაც მისთვის დამატებითი მოტივაცია იყო აჯანყება მოეწყო ხალიფატის რეჟიმის წინააღმდეგ. ჰათიმის ამ გადაწყვეტილებას, უდავოდ, აძლიერებდა ადარბადაგანში არსებული ხურამიტთა ანტისამთავრობო მოძრაობა, რომელიც ამ დროს თავის სერიოზულ ფაზაში შევიდა.⁴⁴⁷

ჰათიმის აჯანყება ჰიჯრით 203 წელს (9/07/818-27/06/819) უნდა დაწყებულიყო. ისლამური კალენდრის ამ წელს მან ჩვენთვის ცნობილი ბოლო მონეტა მოჭრა ხალიფა ალ-მამუნისა და საკუთარ სახელზე.⁴⁴⁸ ჰათიმი ამავე ხანებში ოფიციალურად განუდგა ხალიფატის რეჟიმს, მიატოვა ქალაქი ბარდავი, საიდანაც, როგორც ჩანს, ის გააძევეს და გადავიდა ქართლის ქალაქ ქისალში იგივე ქისალში,⁴⁴⁹ რომელიც ყოფილი ხუნანის საერისთავოს ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ჰათიმ იბნ ჰარსამამ ქისალის ციხე-სიმაგრის მშენებლობა წამოიწყო და აქედან აპირებდა სახალიფოს წინააღმდეგ ებრძოლა. ჰათიმის ქისალში გამგზავრება, რომელიც მისი ახალი რეზიდენცია გახდა, დაკავშირებული იყო აღმოსავლეთ საქართველოს ანტიარაბული ძალების შეკავშირების მცდელობასთან. ალ-იაკუბის ცნობით, ამ მიზნით მან წერილები მისწერა არმენიის პროვინციის ბატრიკებს და ხურამიტთა ლიდერს ბაბაქს და მათ თვალში ცდილობდა მუსლიმი ხალიფას ხელისუფლება დაემცირებინა.⁴⁵⁰

აღნიშნული იყო მათი ერთგვარი წაქეზება, რათა ისინი აქტიურად გამოსულიყვნენ ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ მიზნით ჰათიმი პირველ რიგში კახეთის ქორეპისკოპოსსა და ქართლის მეფე აშოტ I კურაპალატს უნდა დაკავშირებოდა. სამწუხაროდ, დეტალები არ ვიცით, მაგრამ წერილები ორივე მათგანს უნდა მიეღო. წერილებში მოცემული იყო გეგმა ერთობლივი ბრძოლისა ხალიფატის წინააღმდეგ. რა გამოსხმაურება მოჰყვა ჰათიმ იბნ ჰარსამას შეთავაზებას ქრისტიან ქართველ ხელისუფალთა შორის არ ვიცით. სამაგიეროდ, ამ დროს თბილისის სათავეში საპაკი მოვიდა ამბოხების მეშვეობით, რაც, ალბათ, 818 წლის მეორე ნახევარში უნდა მომხდარიყო.

⁴⁴⁶ P. Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism* (Cambridge University Press, 2012), 119; A. Vacca, *Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early ‘Abbāsīd Armenia*, 245. ალ-იაკუბის მიხედვით, ჰათიმის განდგომის მიზეზი გახდა მამამისის დამცრობა და დასჯა (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya‘qūbī*, vol. 3, 1228), მაგრამ, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, ჰათიმი იძულებით შეეგუა მამის დამცრობასა და სიკვდილს. იგი მხოლოდ ორი წლის შემდეგ აჯანყდა და როგორც მართებულად შენიშნავს პატრიცია კრონი, რასაც ალისონ ვაკაც ეთანხმება, ჰათიმი აჯანყდა, ვინაიდან გრძნობდა თავის შერყეულ მდგომარეობას ხალიფა ალ-მამუნის კარზე. ალ-იაკუბი ერთ რამეში მართალია, ჰათიმმა მამის სიკვდილით დასჯა პროპაგანდის მიზნით გამოიყენა, რათა კავკასიელი მმართველები დაერწმუნებინა ხალიფატის ძალმომრეობაში და მათი ავტორიტეტი ამით შეეცაზა. მაგრამ, ჰათიმი არ ამბოხებულია უშუალოდ მამის სიკვდილის ახლო ხანებში, არამედ მხოლოდ ორი წლის შემდეგ.

⁴⁴⁷ P. Crone, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, 64-72.

⁴⁴⁸ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 46.

⁴⁴⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya‘qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴⁵⁰ იქვე.

საპაკის, იგივე ისპაკ იბნ ისმაილ აღ-შუაიბის, მეთაურობით ადგილობრივებმა, თბილისი მუჰამად იბნ ათაბს წაართვეს და ქალაქში ხელისუფლება მიიტაცეს.⁴⁵¹ 818 წელს თბილისის ამირა საპაკი (818-853) გახდა. საპაკი გახდა ერთ-ერთი პირველი, რომელმაც შეძლო ხალიფატის რეჟიმის წინააღმდეგ წასვლა და ხელისუფლების ხელში ჩაგდება. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ დროს სამი მუსლიმი ხელისუფალი ჩანს, ესენია: 1) საპაკ ისმაილის ძე შუაიბიანთა სახლიდან; 2) მუჰამად იბნ ათაბი ხალიფა აღ-მამუნის მომხრეთა შორის; 3) ჰათიმ იბნ ჰარსამა არმენიის ყოფილი ამირა და ქასალის პატრონი, რეგიონში აღ-მამუნის მთავარი მოწინააღმდეგე მუსლიმთა შორის.

ამგვარად, 818-819 წლებში აღმოსავლეთ საქართველო კავკასიაში არამხოლოდ ქრისტიანთა წინააღმდეგობის ცენტრი იყო ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლაში, არამედ თვით ამბოხებულ მუსლიმთა ცენტრიც. გამომდინარე იქიდან, რომ ჰათიმ იბნ ჰარსამა ხალიფატის რეჟიმს ებრძოდა მას გარანტირებული უნდა ჰქონოდა აშოტ კურაპალატის მხარდაჭერა. ალბათ, ანალოგიური უნდა ითქვას გრიგოლ ქორეპისკოპოსზე, მაგრამ ეს იმ შემთხვევაში თუ ჰათიმი არ შეეცდებოდა ხუნანის ველის დაკავებას, სადაც მას თავისი ხალხი ჰყავდა და ცენტრიც, ქასალის ციხე-სიმაგრე, იქვე მდებარეობდა.

ჰათიმის აქტიურობამ მეტი გამბედაობა შესძინა ბაბაქს ხურამიტთა ლიდერს, რომელიც ადარბადაგანში დაიწყო ხალიფატის შევიწროებას.⁴⁵² ამ დროს არმენიაში, როგორც ჩანს, დროებით მმართველად იბრაჰიმ იბნ რადადი (818-819) განამწესეს. შემორჩენილია იბრაჰიმ იბნ რადადის ჰიჯრით 203-204 წლებში (9/07/818-16/06/820) მოჭრილი მონეტები.⁴⁵³ მისი მიზანი ჰათიმის შეპყრობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ამ დროს აქტიური ალიანსის შეკრებით იყო დაკავებული სახალიფოს წინააღმდეგ. მაგრამ ჰათიმი ძალიან მალე გარდაიცვალა.⁴⁵⁴ იბრაჰიმ იბნ რადადმა ამბოხებულთა წინააღმდეგ ვერაფერი გააწყო, რის გამოც არმენიაში ახალი ამირა გამოიგზავნა, ეს იყო – იაჰია იბნ მუად იბნ მუსლიმი.⁴⁵⁵

იაჰია იბნ მუად იბნ მუსლიმი (819-820) ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველად გამოუშვეს. მაგრამ, ვინაიდან ჰათიმი უკვე გარდაცვლილი იყო, მას დაევალა ბაბაქის წინააღმდეგ ბრძოლა, რასაც ჰიჯრით 204 წელს (28/06/819-16/06/820) აწარმოებდა, მაგრამ წარუმატებლად.⁴⁵⁶ იაჰია იბნ მუადს პროვინციის მმართვე-

⁴⁵¹ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 46; ე. სიხარულიძე, ერთი ცნობა თბილისის ამირა ისპაკ იბნ ისმაილის შესახებ, *თხუ შრომები*, 180 (1976), 139-141; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისპაკ იბნ ისმაილ აღ-შუაიბი ათ-თიფლისი, 14-17. „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, რომელიც სანდო ისტორიული წყაროა, ამირა საპაკი 35 წელი ურჩობდა და, შესაბამისად, მუთადალიბი ანუ ხელისუფლების მიმტაცებელი გახლდათ. საპაკის გარდაცვალების თარიღის გათვალისწინებით ხელისუფლების მიტაცება 818 წელს ხდება. მართალია პირდაპირ აღნიშნული არაა, მაგრამ ეჭვი არაა, რომ მან ხელისუფლება მუჰამად იბნ ათაბს მისცა, რომელიც, აღ-იაკუბის მიხედვით, ქართლში ხალიფა აღ-მამუნის კანონიერი წარმომადგენელი იყო. მოგვიანებით თავად მუჰამად იბნ ათაბიც აჯანყდა (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1206-1207, 1230-1231).

⁴⁵² იქვე, 1228-1229.

⁴⁵³ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 98.

⁴⁵⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1229. აღ-იაკუბის თხზულების შემორჩენილ ხელნაწერებში სახელი არ ჩანს, მაგრამ ეჭვი არაა, რომ ჰათიმზეა საუბარი.

⁴⁵⁵ იქვე.

⁴⁵⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXII, 98; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1229.

ლობაში ეხმარებოდა თავისი შვილი აჰმად იბნ იაჰია, ასევე, ამავე პერიოდში ჩანან სხვა ამირებიც, ოღონდ ყველა მათგანი მხოლოდ საფასეზე იხსენიება.⁴⁵⁷ ისინი არმენიის ცალკეული ოლქის მმართველები უნდა ყოფილიყვნენ. აჰმად იბნ იაჰია მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. მასთან ერთად არმენიის ზარაფხანაში მოჭრილ მონეტაზე, რომელიც, სავარაუდოდ, დვინში მდებარეობდა, იხსენიება ალ-ბაის იბნ ჰალბასი.⁴⁵⁸ მაღან ალ-ბაჯუნაისში მოჭრილ მონეტაზე ჩანს ალ-აბას იბნ აბი აიუბის სახელი.⁴⁵⁹ ყველა ეს თუ სხვა მოხელე უნდა ყოფილიყვნენ იაჰია იბნ მუადის ადმინისტრაციის წევრები, რომელთაც არმენიის პროვინციის სხვადასხვა მხარის გამგებლობა ევალებოდათ. მუჰამად იბნ ათაბი ასრულებდა არმენიის ამირას მოხელის ფუნქციას ქართლში. ამ დროს მას, სავარაუდოდ, მხოლოდ ქვემო ქართლის ნაწილი უნდა ჰქონოდა, ვინაიდან თბილისში ძალაუფლება მუჰამად იბნ ათაბმა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შუაიბიანთა სახლს დაუთმო. პათიმ იბნ ჰარსამას სამფლობელოს ქასალში ძალიან მალე მუჰამად იბნ ათაბი დაეუფლა.⁴⁶⁰

მუჰამად იბნ ათაბს უნდა ეცადა თბილისის ამირა საჰაკის დამორჩილებაც, მაგრამ ეს უკანასკნელი მოუხელთებელი აღმოჩნდა. 818-825 წლების შუალედში, გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, თბილისის ამირა დანამდვილებით საჰაკ ისმაელის ძე გახლდათ, რომელსაც ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდა აშოტ I კურაპალატის სამეფო სახლთან. ამ პერიოდში მათ შორის მოციქულის ფუნქციას ცქირი ასრულებდა, რომელსაც საჰაკის შუამდგომლობით აშოტმა ანჩის ეპისკოპოსის საყდარი ჩააბარა.⁴⁶¹ ალ-იაკუბის მიხედვით, მუჰამად იბნ ათაბს მომხრობილი ჰყავდა სანარია ანუ კახეთის სამთავრო, თუმცა ეს ცოტა მოგვიანო პერიოდს ეხება, მაგრამ, ვფიქრობ, ადრეულ ვითარებასაც უნდა ასახავდეს.⁴⁶²

აშოტი და საჰაკი ერთმანეთს დაუახლოვდნენ, რაც გრიგოლისა და მუჰამად იბნ ათაბის საწინააღმდეგო ქმედებად შეიძლება განვიხილოთ. თბილისის მმართველი შუაიბიანთა სახლი ამირა ალი იბნ შუაბის პერიოდში გრიგოლს მოკავშირეობდა აშოტის წინააღმდეგ, მაგრამ საჰაკის დროს ვითარება შეიცვალა. საჰაკ ისმაელის ძეს, რომელიც მუთალალობად და ხელისუფლების მიმტაცებლად ითვლებოდა, ერჩივნა ანტიაბასიანურ ძალებთან დაეჭირა საქმე, რაც მას აბასიანთა მხრიდან მომდინარე საფრთხის შემთხვევაში საშუალებას მისცემდა მოკავშირეები ჰყოლოდა. ამ მიზნით საჰაკი კარგ ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყო როგორც აშოტ I კურაპალატთან, ასევე აფხაზთა მეფე თეოდოსი II-სთანაც, რომელიც აშოტის სიძე გახლდათ.⁴⁶³

⁴⁵⁷ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 124.

⁴⁵⁸ იქვე, 46, 104.

⁴⁵⁹ იქვე, 99.

⁴⁶⁰ მუჰამად იბნ ათაბი ცოტა მოგვიანებით თავად იხსენიება ქასალის პატრონად, იხ.: N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 117.

⁴⁶¹ ცხორება გრიგოლ ხანცთელისა, აბულაძე, 305; გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ჭელიძე, 570-571; ლ. თავაძე, სარწმუნოების ციხე, ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები, I (თბილისი, 2020), 96-97.

⁴⁶² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁴⁶³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

საჰაკისა და აშოტის ალიანსის საწინააღმდეგოდ მუჰამად იბნ ათაბის კავშირი გრიგოლ ქორეპისკოპოსთან თავიდანვე გამოკვეთილი უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული კავშირი შენარჩუნდა მაშინაც, როდესაც მუჰამად იბნ ათაბი ხალიფას განუდგა და ქართლში ხელისუფლება მიიტაცა.⁴⁶⁴ ჩვენ არ ვიცით რა ქმედება მოჰყვა ამ ორი ანტაგონისტური პოლიტიკური კავშირის შეკერას, რომელიც საქართველოს იმდროინდელმა მმართველებმა ჩამოაყალიბეს. ყველაფერმა ამან აქტიურ სამხედრო-პოლიტიკურ ქმედებაში გადასვლა ვერ მოასწორო, რაც ქვეყანაში ახალი აგრესიული არაბული სამხედრო ძალის გამოჩენით იყო განპირობებული. ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდ ალ-შაიბანი გახლდათ კავკასიაში არსებული პოლიტიკური ცვლილებების მთავარი მიზეზი.

„შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, ჰიჯრით 205 წელს (17/06/820-7/06/821) კავკასიაში გაიგზავნა ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდ ალ-შაიბანი.⁴⁶⁵ ის ქართული წყაროების მიხედვით ცნობილია როგორც – ხალიდ იზიდის ძე არაბი.⁴⁶⁶ ხალიდ იბნ იაზიდმა აქტიური ბრძოლა დაიწყო, როგორც აჯანყებულთა წინააღმდეგ, ასევე მუთაღალიბთა მოსასპობად. ხალიდ იბნ იაზიდს, მოგვიანებით, მთელი არმენიის ამირობა ჩააბარეს. ხალიდის მოსვლის მთავარი მიზეზი ხალიფა ალ-მამუნის წარმომადგენლის იგივე ამილის მკვლელობა გახდა, რომელიც, ისტორიკოსის მიხედვით, შაქის ამბოხებულმა მოსახლეობამ მოკლა.⁴⁶⁷ შაქი იგივე შაკიხი ჰერეთის ცენტრს წარმოადგენდა. ბუნებრივია, ხალიფა ალ-მამუნის მოხელის მკვლელობა ჰერეთის მოსახლეობის აგრესიული მოქმედების შედეგი იყო. ალ-მამუნი თავისი ამილის მკვლელობას უპასუხოდ ვერ დატოვებდა, რის გამოც ჰერეთის წინააღმდეგ ხალიდი მიაგლინეს.⁴⁶⁸

ხალიფა ალ-მამუნის ამილთა მოვალეობა რეგიონში ვითარების კონტროლი და ხარკის აკრეფა იყო. შაქის მოსახლეობამ, რომელიც ჰერეთის პოლიტიკური ცენტრი იყო, ხალიფის მიერ დანიშნული ამილის წინააღმდეგ ამბოხება მოაწყო, წარმომადგენელი ანუ ამილი მოკლეს, ხოლო ალ-მამუნის ხალხი გააძევეს. ძირითადი მიზეზი, როგორც ჩანს, გადასახადი იყო. მოსახლეობას არ სურდა დიდი გადასახადის გადახდა, რამაც ჰერეთში ამბოხება გამოიწვია. ხალიდ იბნ იაზიდს რაიმე უნდა ეღონა. ის თავისი არმიით შაქის წინააღმდეგ დაიძრა. გენერალურ ბრძოლაში შაქელები ხალიდის არმიას დამით უეცრად დაესხნენ თავს, მაგრამ მარცხი იწვნის. ბრძოლაში ბევრი შაქელი დაიღუპა, რამაც ისინი აიძულა დათმობაზე წასულიყვნენ და ზავი ეთხოვათ.⁴⁶⁹ ხალიდი ზავს სამი

⁴⁶⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁴⁶⁵ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44.

⁴⁶⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255-256.

⁴⁶⁷ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 117-118. სწორია ნ. დ. ნიკოლი, როდესაც წერს, რომ ამილი ხალიფის წარმომადგენელი იყო. ტექსტის წაკითხვის შემდეგ რჩება შთაბეჭდილება, თითქოს, ის ხალიდის მოხელეა, მაგრამ ამილი სწორედ ხალიფა ალ-მამუნის მოხელე გახლდათ, რომლის მკვლელობამაც ხალიფას დაევალბოთ ხალიდის პირველი დაშქრობა გამოიწვია სამხრეთ კავკასიაში. ტიტული „ამილ“ გარკვეულ შემთხვევაში „ვალი“-სა და „ამირ“-ის ანუ ამირას ბადალია, მაგრამ ამ შემთხვევაში უმცროსი რანგის მოხელეს აღნიშნავს და არა არმენიის პროვინციის უმაღლეს მმართველს.

⁴⁶⁸ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44

⁴⁶⁹ იქვე. აღნიშნულ საისტორიო წყაროში იხსენიება შაქის ხალხი, ანუ ჰერეთის მოსახლეობა, ვინც ალ-მამუნის წარმომადგენელი (ამილი) მოკლა და ღია დაუმორჩილებლობა გამოაცხადა.

ძირითადი პირობით დათანხმდა: 1. დამორჩილდებოდნენ ხალიფა ალ-მამუნს; 2. გადაიხდიდნენ ხარკის სახით ყოველწლიურად 500 ათას ღირჰემს; 3. გამოგზავნიდნენ მძევლებს. შაჰის ქვეყანა იძულებული გახდა ზავის ასეთ პირობებს დათანხმებოდა.⁴⁷⁰

ამგვარად, ხალიფ იბნ იაზიდმა ჰერეთი დაიმორჩილა, რომელსაც ყოველწლიური ხარკის სახით 500 ათასი ღირჰემი შეაწერა, ხოლო მძევლები წამოიყვანა. აღნიშნული იმ დროს საკმაოდ დიდი გადასახადი იყო. ჰერეთის დამორჩილებით, მათი წინააღმდეგობის ჩახშობითა და დაწესებული გამოსაღებით, რაც მოსახლეობას უნდა გადაეხადა, არაბები სერიოზულად იმყარებდნენ პოზიციებს საქართველოში. ამით საფრთხე ექმნებოდა როგორც ქართველთა სამეფოს, ასევე კახეთის საქორეპისკოპოსოს. ჰერეთის შემდეგ ხალიფ იბნ იაზიდმა სწორედ მათ წინააღმდეგ ილაშქრა, თუმცა დაუზუსტებელია თარიღი.

„შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ ავტორი წერს, რომ ამის შემდეგ ხალიფმა ქართველების წინააღმდეგ გაილაშქრა, შეებრძოლა სანარიას და წარმატებებს მიაღწია. ხალიფის ქართლის წინააღმდეგ ლაშქრობას ადასტურებენ ქართული წყარებიც. მაგრამ ქართული წყაროების მიხედვით, ხალიფის საქართველოში ლაშქრობა 825-826 წლებში ხდება,⁴⁷¹ ხოლო „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, თითქოს, 820-821 წლების ახლო ხანებში. ვფიქრობ, უკვე 821 წელს ხალიფისა და ქართველებს შორის კონფლიქტის სერიოზული ესკალაცია უნდა მომხდარიყო. ამას უპირატესად ხალიფის ჰერეთში ლაშქრობა ადასტურებს, ასევე მუსლიმი ავტორის ცნობა, რომ ქართველები აღიდრნენ ხალიფის წინააღმდეგ.⁴⁷² მიმდინარე წელს კონფლიქტი სერიოზულ სამხედრო დაპირისპირებაში არ გადაზრდილა, თუმცა, სუმბატ დავითის ძის ცნობით, აშოტი განსაკუთრებით აქტიური იყო სარკინოზთა წინააღმდეგ, ხოლო „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით – სანარია.⁴⁷³ ხალიფ იბნ იაზიდი მძევლებთან ერთად ხალიფატის ცენტრში ჩავიდა, ხოლო იქიდან ეგვიპტეში სალაშქროდ მიავლინეს, სადაც დიდი ხანი მოუწია ყოფნა.⁴⁷⁴ კავკასიაში არაბთა ყველაზე წარმატებული სარდლის არ ყოფნის პერიოდში ვითარება კვლავ არეული რჩებოდა.

იაჰია იბნ მუად იბნ მუსლიმი 820 წელს თანამდებობას ჩამოაშორეს იმ წარუმატებლობის გამო, რომელიც მან განიცადა ბაბაქის ხურამიტების წინააღმდეგ ბრძოლაში. იაჰიას ყველა მცდელობა დაემარცხებინა ბაბაქი მარცხით დასრულდა.⁴⁷⁵ ალ-მამუნის ბრძანებით, ადარბადაგანისა და არმენიის ამირობა ისას ჩააბარეს.⁴⁷⁶

⁴⁷⁰ იქვე.

⁴⁷¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 252-253; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364-365.

⁴⁷² В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44-45.

⁴⁷³ სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364-365; В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44-45.

⁴⁷⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1221-1222.

⁴⁷⁵ იქვე, 1228.

⁴⁷⁶ იქვე.

ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდი (820-823) ადარბადაგანისა და არმენიის ვალი გახდა. მისი უფრო სრული სახელი უნდა ყოფილიყო – აბუ მუსა ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდ ალ-მამუნი. ისა იბნ მუჰამადის ძირითადი მისია ხურამიტთა დამარცხება იყო. ისა იბნ მუჰამადის არმია ისევე წარუმატებლად ებრძოდა ხურამიტებს როგორც ისას წინამორბედი. ჰიჯრით 206 წელს (6/06/821-26/05/822) ისამ დატოვა ადარბადაგანი და არმენიის პროვინციაში გადავიდა, სადაც სომხეთის ტერტორიაზე სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ჯაჰაფი აჯანყდა.⁴⁷⁷ სევადა მცირე ხნით არმენიის გამგებლად იყო დანიშნული, რაზეც მისი მონეტა მეტყველებს.⁴⁷⁸ ალ-იაკუბის ცნობით, ისა იბნ მუჰამადს მისთვის არმენიის მმართველობა შეუთავაზებია, რაზეც, თითქოს, მან უარი განაცხადა.⁴⁷⁹ მონეტების მიხედვით ჩანს, რომ ის დათანხმდა არმენიის ამირობას, თუმცა ბრძოლა ცოტა ხანში კვლავ გააგრძელა. გარკვეული სიძნელეების მიუხედავად ისამ შეძლო მისი დამარცხება და დამორჩილება.⁴⁸⁰ ამჯერად, სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდი არმენიის ამირას პოსტს ჩამოაშორეს. ამგვარი მოცემულობით ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდი რჩებოდა ადარბადაგანისა და არმენიის ვალის თანამდებობაზე. ისამ წარმატებას მხოლოდ არმენიაში მიაღწია, ხოლო ადარბადაგანში ვერაფერი გააწყო ხურამიტთა წინააღმდეგ, რომელთაც ავტორიტეტული და ნიჭიერი ლიდერი ბაბაქი მეთაურობდა.

არმენიის პროვინციაში ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდის დამხმარე რამდენიმე ამირა იყო, რომლებიც სხვადასხვა ოლქის მმართველებად იყვნენ განაწილებულნი. მათ შორის მცირე ხნით სომხეთის მმართველი გახლდათ ამბოხებული სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ჯაჰაფი. რანის მონეტებზე ისას გვერდით იხსენიება მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი. იგი ჰიჯრით 207-209 წლების (27/05/822-23/04/825) მონეტებზე ჩანს და, ფაქტობრივად, მისი მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. მუჰამად იბნ აბდალლაჰი მოხსენიებულია როგორც არანში ანუ ბარდავში მოჭრილ მონეტებზე, ასევე მადან ალ-ბაჯუნაისის მონეტებზე.⁴⁸¹ აქედან გამომდინარე ჩანს, რომ მას სულ მცირე ორი ოლქის მმართველობა აქვს ჩაბარებული, რაც, როგორც ჩანს, იმისი დასტურია, რომ არმენიის პროვინციის ამირა და ამავე რეგიონში ისა იბნ მუჰამადის მოადგილე სწორედ მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი გახლდათ.

მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი ამ თანამდებობაზე ისა იბნ მუჰამადმა, სავარაუდოდ, მას შემდეგ დანიშნა, რაც სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდმა ურჩობა გააგრძელა. ამგვარად, ისას პერიოდში სულ მცირე ორი არმენიის ხელქვეითი ამირაა ცნობილი: სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ჯაჰაფი და მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი. არმენიის ამირას გარდა ისა იბნ მუჰამადის დაქვემდებარებაში იყვნენ არმენიის ცალკეული ოლქების მმართველებიც. მათი ძირითადი ნაწილი კვლავ მონეტებიდან არის ცნობილი. მათ შორის ერთ-ერთი იყო მუჰამად იბნ სალმი, რომლის სახელიც ჩანს მონეტაზე, რომელზეც ზარაფხანა არ იკითხე-

⁴⁷⁷ იქვე.

⁴⁷⁸ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 47.

⁴⁷⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1228.

⁴⁸⁰ იქვე.

⁴⁸¹ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 74-75, 100, 124.

ბა.⁴⁸² აღ-აბასი და იაკუბი,⁴⁸³ უნდა ყოფილიყვნენ სომხეთში არსებული ორი ოლქი მეთაურები. მათ შორის აღ-აბასი უნდა იყოს წინა ამირას პერიოდში მოღვაწე აღ-აბას იბნ აიუბი, ხოლო იაკუბი მასთან ერთად მოღვაწე სხვა მმართველი.⁴⁸⁴ არმენიის ანუ დვინის ზარაფხანის მონეტაზე ისა იბნ მუჰამადისა და მუჰამად იბნ აბდალლაჰის გვერდით იკითხება ვინმე აბდავაიჰის სახელიც.⁴⁸⁵ აბდავაიჰიც ამავე პერიოდში მოღვაწე ერთ-ერთი ოლქის მმართველი უნდა იყოს სომხეთის ტერტორიაზე, დიდი ალბათობით, დვინის ანუ აღმოსავლეთ სომხეთის მმართველი. დარუბანდის მმართველად რჩებოდა სალის იბნ ჰაიუნ იბნ ნაჯმ იბნ ჰაშიმი, ხოლო ქართლის ამირობა ჩაბარებული უნდა ჰქონოდა მუჰამად იბნ ათაბს, რომელიც მხოლოდ მოგვიანებით, სხვა ამირას დროს, განუდგება ხალიფატს.⁴⁸⁶ ისა იბნ მუჰამადის ამირობის პერიოდში მუჰამად იბნ ათაბი ინარჩუნებდა საკუთარ მდგომარეობას, მაგრამ მისი მფლობელობა კვლავინდებურად არ ჩანს თბილისში, სადაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საჰაკ ისმაილის ძე ამირობდა. მუჰამად იბნ ათაბისა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურთა ალიანსის გათვალისწინებით კახეთისა და წანარეთის ჯარი, როგორც ჩანს, არ აწუხებდა არმენიის ამირას, მაგრამ, ამავე დროს, კახეთ-წანარეთის გაერთიანება, რომელსაც სანარია ეწოდება აღ-იაკუბის მიხედვით, არ ემორჩილებოდა მუჰამად იბნ ათაბს,⁴⁸⁷ შესაბამისად, არც არმენიისა და ადარბადაგანის ამირა ისა იბნ მუჰამადს.

არმენიისა და ადარბადაგანის ამირა ისა იბნ მუჰამადის კონტროლის ქვეშ მყოფი ამირებიდან სწორედ მუჰამად იბნ ათაბი იყო ვალდებული მორჩილებაში ჰყოლოდა საქართველოს მეფე-მთავრები, მაგრამ შექმნილი ვითარების გამო ის იძულებული იყო კახეთ-წანარეთის გაერთიანებასთან კარგი ურთიერთობა ჰქონოდა, ვიდრე განხეთქილება. ხურამიტების საფრთხის გათვალისწინებით, როგორც ჩანს, ანალოგიური ვითარება მისაღები იყო ისა იბნ მუჰამადის რეჟიმისთვისაც.

მუჰამად იბნ ათაბის ძირითადი ცენტრი ქართლის სამხრეთში, ყოფილი ხუნანის საერისთავოს ტერიტორიაზე, მდებარე ქალაქი ქასალი მოჩანს, ხოლო შუაიბიანთა სახლი თბილისში მმართველობდა საჰაკის ხელმძღვანელობით. ჩვენ არ ვიცით როგორი დამოკიდებულება ჰქონდა საჰაკს არმენიისა და ადარბადაგანის ხელმძღვანელობასთან, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ ისა არმენიაში საკუ-

⁴⁸² იქვე, 116. არამ ვარდანიანი მუჰამად იბნ სალმს, ისევე როგორც სხვა მმართველებს, რომლებიც მონეტებზე ჩანან, ისა იბნ მუჰამადის თანამმართველებად თვლის, რაც არ არის სწორი. აღ-იაკუბის ცნობით, ისა გახლდათ არმენიისა და ადარბადაგანის ვალი, შესაბამისად, ყველა სხვა პირი მხოლოდ მისი მოხელეა და არა თანამმართველი. მხოლოდ ბარდავში მოჭრილ მონეტებზე მოხსენიებული პირები იყვნენ არმენიის პროვინციის მმართველები, შესაბამისად, ისინი სხვაზე უფრო მაღლა იდგნენ თავისი სტატუსით, თუმცა ემორჩილებოდნენ ისა იბნ მუჰამადს.

⁴⁸³ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 99.

⁴⁸⁴ იქვე, 124 სქ. 69. თუმცა სხვა ვერსიით მონეტაზე იკითხება აღ-აბას იბნ იაკუბი, შესაბამისად, იაკუბი თითქოს აღ-აბასის მამის სახელია. მაგრამ ასეთ წაკითხვას არ ეთანხმება არამ ვარდანიანი და ფიქრობს, რომ მონეტაზე ორი სხვადასხვა პირია დაფიქსირებული, რაც, ჩემი აზრით, უფრო ლოგიკური ჩანს, მით უმეტეს აღ-აბასი იმავე ზარაფხანის სხვა მონეტებზეც იხსენიება, ოღონდ იაკუბის გარეშე.

⁴⁸⁵ იქვე, 47.

⁴⁸⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁴⁸⁷ იქვე, 1231.

თარ კონტროლს ამყარებს,⁴⁸⁸ სავარაუდოა, საჰაკმა აღიარა ისა იბნ მუჰამადის ხელისუფლება, რაც საკმარისი იყო იმისთვის, რომ მის წინააღმდეგ ჯარი არ გაეგზავნათ. ისას პერიოდში უკვე დადუპული უნდა ყოფილიყო აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰაფი, რომელსაც თავის დროზე დვინი ჰქონდა მიტაცებული, მაგრამ არასაიმედო იყო ჯაჰაფიანთა კლანის ახალი მეთაური სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ჯაჰაფი.⁴⁸⁹

საბოლოო ჯამში, ისა იბნ მუჰამადის ამირობა ხურამიტთა აჯანყებამ შეიწირა. ისამ წარმატებით შეძლო არაბულ არმენიაში არსებული ვითარების სტაბილიზაცია, მაგრამ ვერ მოახერხა წესრიგის დამყარება ადარბადაგანში. ამ უკანასკნელის გამო ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდი თანამდებობას ჩამოაშორეს, ხოლო მის ნაცვლად არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის სახელეო გადასცეს სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალი იბნ სადაკა იბნ დინარ ალ-აზდის.⁴⁹⁰

სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალი იბნ სადაკა იბნ დინარ ალ-აზდი (823-824) არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის თანამდებობას ჰიჯრით 208 წელს მიიღებს, როგორც ეს მონეტებიდან ჩანს,⁴⁹¹ შესაბამისად, მისი დანიშვნა 823 წლის ზაფხულის ან შემოდგომის პერიოდში უნდა მომხდარიყო, რათა ხურამიტების წინააღმდეგ განხორციელებული სამხედრო ექსპედიცია უფრო ეფექტური გამოსულიყო. ალ-იაკუბის ცნობით, ზურაიკ (სადაკა) იბნ ალი იბნ სადაკა ალ-აზდი მიაღწინეს ბაბაქის წინააღმდეგ, რომლის აჯანყებამაც უზომო მასშტაბებს მიაღწია.⁴⁹² მისი მცდელობა თავიდან ბოლომდე ხურამიტთა ამბოხების ჩახშობისკენ იყო მიმართული. ამ მიზნით სადაკა იბნ ალი, გარკვეულწილად, იძულებული იყო არმენიის მმართველობა თავისი მოხელეებისთვის ჩაეხრებინა.

სადაკა იბნ ალის არმენიის მოხელეთა დიდი ნაწილი ადგილზე დახვდა. ისინი თავისი წინამორბედების დანიშნული გავლენიანი ადგილობრივი არაბული ან, ზოგადად, მუსლიმური ტომების წარმომადგენლები იყვნენ. სადაკა იბნ ალის ისინი არ შეუცვლია. არმენიის მმართველის პოსტზე ჯერ კიდევ ისა იბნ მუჰამადის, წინამორბედი ამირას პერიოდში, მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი იყო დანიშნული. მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბის სახელი კვლავ ჩანს სადაკას იბნ ალის მმართველობის დროსაც, ოღონდ, ამჯერად, არანის ანუ ბარდავის ზარაფხანაში მოჭრილ მონეტაზე მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბის სახელის წინ ალ-აბას იბნ ხალიდია დასახელებული, ხოლო თავად საფასე სადაკა იბნ ალის სახლითაა გამოშვებული,⁴⁹³ რაც სადაკას არმენიისა და ადარბადაგანის

⁴⁸⁸ იქვე, 1229.

⁴⁸⁹ მან მოგვიანებით ბრძოლა გააგრძელა, სავარაუდოდ, მომდევნო ამირას დროს და იგი ბოლომდე მხოლოდ ხალიდ იბნ მუჰამადმა დაიმორჩილა.

⁴⁹⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1229; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 48, 75-76; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 116.

⁴⁹¹ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 48, 75-76; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 116. იბნ ალ-ასირის ცნობით, ზურაიკი არმენიისა და ადარბადაგანის ამირას თანამდებობაზე მომდევნო, ჰიჯრით 209 წელს, დაინიშნა (Ибн-ал-Асир, Жыз, 36-37). თუმცა, ვფიქრობ, ამ შემთხვევაში უპირატესობა მონეტებს უნდა მიენიჭოს. ჰიჯრით 209 წელს ზურაიკი მხოლოდ ინარჩუნებდა ამ სახელს, ისიც დროებით.

⁴⁹² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1229.

⁴⁹³ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 75.

ამირობის დამადასტურებელია. სადაკა იბნ ალი ორი პროვინციის უზენაესი მმართველი გახლდათ, ხოლო არმენიაში მას ორი მოხელე ეხმარებოდა: ალ-აბას იბნ ხალიდი და მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბი. ამათ შორის განსაკუთრებით საინტერესოა ალ-აბას იბნ ხალიდი. როგორც ვარაუდობენ ის უნდა იყოს ხალიდ იბნ იაზიდის შვილი,⁴⁹⁴ რაც, ვფიქრობ, რომ სრულიად სამართლიანი ვარაუდია.

ალ-აბას იბნ ხალიდის არანის ანუ ბარდავის მონეტაზე გამოჩენა იმის დასტურია, რომ მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბის გვერდით ამავე რეგიონში ალ-შაიბანის კლანიც დააწინაურეს, რაც უკვე 823 წლის მეორე ნახევარში მონეტებით დადასტურებული ფაქტია. ეჭვი არ არის, რომ ალ-აბას იბნ ხალიდი არმენიაში თავად ხალიდის ნაცვლად მიაგლინეს, რომელიც ამ პერიოდში ეგვიპტეში იბრძოდა და, ბუნებრივია, ვერ შეძლებდა არმენიის პროვინციაში გამგზავრებას. ამას იმიტომ ვამბობ, რომ მას შემდეგ, რაც ხალიდი არმენიაში გამოჩნდა, ალ-აბასის იბნ ხალიდის სახელი ქრება. ხალიდ იბნ იაზიდი მონეტებზე უკვე ჰიჯრით 211 წელს (13/04/826-1/04/827) ჩანს, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ დროს ის უკვე დანამდვილებით არმენიაშია. ხალიდის არმენიაში დაბრუნებამდე პროვინციაში ვითარება შეიცვალა.

სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალიმ თავისი წინამორბედების მსგავსად ვერანაირ წარმატებას ვერ მიაღწია ბაბაქის წინააღმდეგ ადარბადაგანში. აღნიშნული გახდა კიდევ მისი გადაყენების მიზეზი. მის ნაცვლად ადარბადაგანის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა მუჰამად იბნ ჰუმაიდ ალ-ტუსი,⁴⁹⁵ ხოლო არმენიაში, როგორც მონეტებიდან ჩანს და, ასევე, ცოტა ქვემოთ ალ-იაკუბის თხზულებაშიც, აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ალ-სულამი.⁴⁹⁶

მონეტების მიხედვით, არმენიის მმართველებად აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ალ-სულამი და მისი შვილი, აჰმად იბნ აბდ ალ-ალა უკვე 824 წლის შემდეგ ჩანან, რაც იმას ნიშნავს, რომ სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალი ჯერ არმენიის მმართველობას ჩამოაშორეს, ხოლო შემდეგ უკვე ადარბადაგანის. ან შეიძლება ისიც დავუშვათ, რომ სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალი ფორმალურად ინარჩუნებდა არმენიის ვალის თანამდებობას სანამ ადარბადაგანის ამირობა ჩამოართვეს, მაგრამ, რეალურად აღნიშნული თანამდებობა სულამის კლანის ხელში მოექცა, ვინაიდან სულამის კლანის წევრები მას მონეტებზე არ იხსენიებენ.⁴⁹⁷ ალ-იაკუბის მიხედვით, ცხადია, რომ არმენიის მმართველის პოზიციაზე სწორედ აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ალ-სულამი დაინიშნა.⁴⁹⁸ არანის მონეტების მიხედვით, მისი თანამმართველი გახლდათ უბაიდალლაჰ იბნ იაჰია.⁴⁹⁹ მაგრამ, ამავე დროს, უბაიდალლაჰ იბნ იაჰია მოხსენიებულია აჰმად იბნ აბდ ალ-ალას მონეტებზე როგორც მისი თანამმართველი.⁵⁰⁰ მკვლევარები ამ აჰმადს არმენიის

⁴⁹⁴ იქვე, 125 სქ. 73.

⁴⁹⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1229; *History of Al-Tabarī*, vol. XXXII, 176.

⁴⁹⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 76-78. ასევე, მონეტებზე ჩანს მისი შვილის, აჰმად იბნ აბდ ალ-ალას სახელიც.

⁴⁹⁷ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 76-78.

⁴⁹⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁴⁹⁹ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 78.

⁵⁰⁰ იქვე, 76-78.

ცალკე მმართველად ასახელებენ,⁵⁰¹ რაც, ჩემი აზრით, არ უნდა იყოს მართებული. აჰმადი თავისი პატრონიმის გათვალისწინებით, ცხადია, რომ აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ას-სულამის ვაჟიშვილია, ხოლო არმენიის პროვინციის მმართველთა პრაქტიკის გათვალისწინებით, იგი მამის მოადგილე უნდა იყოს ამავე პროვინციაში, რომელსაც, ბუნებრივია, უფლება ჰქონდა მონეტა თავისი სახელითაც მოეჭრა, ვინაიდან, რიგ შემთხვევებში, მამას ცვლიდა რეგიონის მმართველის პოზიციაზე ამ უკანასკნელის არყოფნის დროს. უბაიდალლამ იბნ იაჰია, რომელიც ხან აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადის გვერდით ჩანს და ხანაც აჰმად იბნ აბდ ალ-ალას გვერდით,⁵⁰² უნდა ყოფილიყო მათი დანიშნული მოხელე, რომელსაც არმენიის პროვინციის ერთ-ერთი მსხვილი ოლქის მმართველობა ევალებოდა, როგორც სულამის კლანის ხელქვეით ამირას.

სულამის კლანის მმართველობის პერიოდში არანის იგივე ბარდავის ზარაფხანის მონეტებიდან გაქრა ალ-აბას იბნ ხალიდისა და მუჰამად იბნ აბდალლაჰ ალ-ქალბის სახელები. აღნიშნული იმისი მაჩვენებელია, რომ სულამის კლანმა ჩამოაშორა შაიბანიანთა კლანი და სადაც იბნ ალის მოხელენი არმენიის მმართველობას, ხოლო მათ ნაცვლად სულამის კლანის მეთაურის, აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ას-სულამის ბრძანებით, თავისი ვაჟიშვილი აჰმად იბნ აბდ ალ-ალა და მათი ნდობით აღჭურვილი პირი, უბაიდალლამ იბნ იაჰია დააწინაურეს. სულამის კლანს უკვე თავისი მმართველობის დასაწყისში დიდი პრობლემები შეექმნა. ქართლში მას მორჩილებაზე უარი განუცხადა მუჰამად იბნ ათაბმა, რომელიც სულამის კლანმა განდგომილად და მუთაღალიბად გამოაცხადა და აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადის მეთაურობით მის წინააღმდეგ ლაშქრობა მოაწყო.⁵⁰³

მუჰამად იბნ ათაბის სურვილი არ დამორჩილებოდა აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადს უფრო შიდაკლანობრივი დაპირისპირების შედეგი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე მუჰამად იბნ ათაბის განდგომა და ქართლში ხელისუფლების მიტაცება. საქმის ვითარება ამგვარად სულამის კლანმა წარმოადგინა. სულამის კლანს აწყობდა მუჰამად იბნ ათაბი აჯანყებულად და ხელისუფლების მიმტაცებლად წარმოდგენა, რაც სულამის კლანს მისი მოშორების საშუალებას მისცემდა. საინტერესოა ისიც, რომ ამ მუჰამად იბნ ათაბის ძმა, იბრაჰიმ იბნ ათაბი, ხალიდ იბნ იაზიდის მონეტებზე ხალიდის გვერდით ჩანს, როგორც მისი თანამმართველი და ნდობით აღჭურვილი პირი.⁵⁰⁴ ამგვარი მოცემულობით მუჰამად იბნ ათაბი უფრო შაიბანიანთა სახლთან ჩანს დაკავშირებული, ვიდრე სულამის კლანთან.

მუსლიმი ამირები ხშირად თანამდებობიდან გადაყენებისა და დამცრობის შიშით აწყობდნენ ამბოხებებს, ამ შემთხვევაშიც გამონაკლისთან არ უნდა გვქონ-

⁵⁰¹ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 125; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 281; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 285, 471. ნორმან დუგლას ნიკოლს, სრულიად სამართლიანად, აჰმად იბნ აბდ ალ-ალა არ შეჰყავს არმენიის მმართველთა სიაში, მაგრამ არც მის პიროვნებაზე აკეთებს აქცენტს, ხოლო უბაიდალლამ იბნ იაჰიაზე წერს, რომ ის არ არის ინდენტიფიცირებული, იხ.: N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 117, 136 სქ. 205.

⁵⁰² A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 76-78.

⁵⁰³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁵⁰⁴ N.D. Nicol, *Early Abbásid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 136; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 48, 80-81, 108, 125 სქ. 76.

დეს საქმე. მუჰამად იბნ ათაბი, როგორც წინა მმართველებთან დაახლოებული პირი, მოელოდა მის დამცრობას, რაც, როგორც ჩანს, გახდა მისი განდგომის მიზეზი. მაგრამ აღნიშნული განდგომა უფრო სულამის კლანის საწინააღმდეგო ქმედება იყო, ვიდრე ზოგადად ხალიფატის. მუჰამად იბნ ათაბს მხარი დაუჭირა გრიგოლ ქორეპისკოპოსმა. მუჰამად იბნ ათაბს, როგორც ალ-იაკუბის ცნობებით ვგებულობთ, წანართა დიდი მხარდაჭერა ჰქონდა, რაც გარკვეული საერთო ინტერესებით იყო განპირობებული.

აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ას-სულამის არმია გენერალურ ბრძოლაში სასტიკად დამარცხდა მუჰამად იბნ ათაბისა და წანართა გაერთიანებულ ჯართან.⁵⁰⁵ აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადი, ბუნებრივია, ამ ბრძოლაში მარტო ვერ იქნებოდა, მას მხარს უჭერდა თავისი შვილი, აჰმად იბნ აბდ ალ-ალა და უზაიდ-ლლჰ იბნ იაჰია. ამის მიუხედავად მან ვერ შეძლო გამარჯვება, ხოლო მარცხის მიზეზებად აბდ ალ-ალას სამხედრო გამოუცდელობას, ჯარის არადისციპლინურობასა და სამხედრო საქმის უცოდინრობას ასახელებდნენ.⁵⁰⁶ თუმცა, მარცხის ასეთი ახსნა არ უნდა იყო მართებული და, როგორც ჩანს, სულამის კლანის მოწინააღმდეგეთა გაერცმებული ჯორი უფროა, ვიდრე რეალობა. სულამის სახლს დიდი გამოცდილება ჰქონდა არმენიის მმართველობაში. აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადის მამა და პაპა, ორივე არმენიის ყოფილი მმართველები იყვნენ, ხოლო აღნიშნული კლანი სულ მცირე სამი თაობის განმავლობაში არმენიის სამხედრო-პოლიტიკური საქმეების წარმართვით იყო დაკავებული, რაც, ბუნებრივია, მათთვის დიდი გამოცდილება იყო, როგორც სამხედრო სფეროში, ასევე პოლიტიკაში.

სულამის კლანის მარცხი უფრო იმ დიდი წინააღმდეგობით უნდა აიხსნას, რაც მათ მმართველობას დასაწყისში შეხვდა. პროვინციის მუსლიმი მოსახლეობის ერთი ნაწილი აჯანყდა კიდეც, რომელსაც კახეთ-წანარეთის გაერთიანებაც დაეხმარა. სამხედრო მარცხმა სულამის სახლის მმართველობა მნიშვნელოვნად შეასუსტა. მაგრამ აღნიშნული არ გამხდარა მათი ჩამოშორების მიზეზი, ვინაიდან სულამის კლანის წევრები მონეტებზე 827 წლის ჩათვლით ჩანან. აქ შეიძლება დაგვეშვა ის, რომ მუჰამად იბნ ათაბის ამბოხება ამავე წელს მოხდა, ხოლო მარცხის შემდეგ სულამის კლანი შაიბანიანთა კლანით შეცვალესო, მაგრამ ამას ეწინააღმდეგება როგორც ალ-იაკუბის ცნობა, რომელიც წერს, რომ მუჰამად იბნ ათაბს ქართლში აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადის მოსვლამდე ჰქონდა მიტაცებული ხელისუფლებით და, ასევე, მონეტები, სადაც უკვე 211 წელს ჩანს ხალიდ იბნ იაზიდი როგორც არმენიის ამირა.

პიჯრით 211-212 წლებში (13/04/826-21/03-828) მონეტები არანში ანუ ბარდავში იჭრება როგორც სულამის კლანის წევრთა სახელით, ასევე ხალიდ იბნ იაზიდის სახელითაც.⁵⁰⁷ ამ შემთხვევაში იმისი დაშვება, რომ 211 წელს ბანუ შაიბანიმ ბანუ სულამი შეცვალა, შემდეგ, მომდევნო წელს, სულამი მობრუნდა, ხოლო ამის შემდეგ ისევ შაიბანიმ ჩაიბარა არმენია – გამორიცხულია. ალ-იაკუბი ადასტურებს მხოლოდ ხელისუფლების ერთ ცვლილებას, რაც სრულიად დამაჯერებელია და დასტურდება ნუმიზმატიკური მასალითაც.

⁵⁰⁵ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁵⁰⁶ იქვე.

⁵⁰⁷ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 77-79.

ისტორიოგრაფიაში ხშირია აღ-იაკუბის ცნობების კორექტირება და არმენიის ამირათა სიაში დიდი რაოდენობით მმართველების მიწერა, თითქოს, ყველა, ვინც მონეტაზე მოიხსენიება, არმენიის ამირა იყო.⁵⁰⁸ ეს, რა თქმა უნდა, არ არის სიმართლე. არანაირი ცნობა არ ადასტურებს არმენიის ამირას პოსტზე ერთდროულად ორი ან მეტი პიროვნების დანიშვნას. არც მონეტებზე მიწერილი ყველა პირი ყოფილა არმენიის ამირა; ასევე, აღ-იაკუბის ცნობები, უმეტეს შემთხვევაში, ძალიან სანდოა, შესაბამისად, მასში ხელოვნური ჩარევა ნუმიზმატიკური მასალის მოშველიებით და ამ მასალისთვის უპირატესობის მინიჭება გაუმართლებელია. მონეტებზე, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყოველთვის არმენიის ამირას სახელის დატანება არ ხდებოდა. მონეტაზე ხშირად მოიხსენიებოდა, არმენიის ამირას დანიშნული სხვადასხვა მოხელე, რომელიც არმენიის კონკრეტულ ოლქს მართავდა ან ასრულებდა მოადგილის ფუნქციას. ამგვარად, კონკრეტული დასკვნის გამოტანა მხოლოდ ნარატიული და ნუმიზმატიკური მასალის შეჯერებით უნდა მოხდეს და არა ერთისთვის უპირატესობის მინიჭებით.

ამ შემთხვევაში გასარკვევია რა ხდება ჰიჯრით 211-212 წლებში და, ასევე, ის თუ როდის შეცვალა შაიბანის სახლმა სულამის კლანი. ვინაიდან პირდაპირი ცნობა არ გვაქვს, ხოლო ნუმიზმატიკური მასალა სიცხადის შეტანაში ვერ გვეხმარება, იძულებული ვართ ნარატიული და ნუმიზმატიკური მასალის შეჯერების საფუძველზე ჩვენი ჰიპოთეზა გამოეთქვათ. ვფიქრობ, 825 წელს ხალიფა აღ-მამუნის ბრძანებით, მას შემდეგ რაც სულამის კლანი ამბოხებულებთან და წანარებთან დამარცხდა, არმენიაში გაიგზავნა ხალიფ იბნ იაზიდ, რომელიც ვალდებული იყო დახმარებოდა სულამის კლანს და მათთან ერთად მონაწილეობა მიეღო არმენიის არეულ-დარეული საქმეების მოწესრიგებაში. საფიქრებელია, ხალიფმა ამ დროს მიიღო არმენიის მხოლოდ ნაწილის მმართველობა, ხოლო მთელი არმენია მას მოგვიანებით ჩააბარეს, როდესაც, სულამის კლანისგან განსხვავებით, დიდ წარმატებებს მიაღწია ქართველებისა და აჯანყებული მუსლიმების წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამას, გარკვეულწილად, ადასტურებს აღ-იაკუბიც, რომელიც წერს, რომ სულამის მარცხის შემდეგ გაიგზავნა ხალიფ იბნ იაზიდი არმენიაში, მაგრამ ცდება, როდესაც ცვლილებაზე აკეთებს აქცენტს. ცვლილება მართლაც მოხდა, მაგრამ ცოტა გვიან. აღნიშნული ასევე დასტურდება „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიით“, რომელშიც ერთ შემთხვევაში მითითებულია, რომ ხალიფის რეზიდენცია დვინი გახდა.⁵⁰⁹ რატომ უნდა გამხდარიყო რეზიდენცია დვინი,

⁵⁰⁸ ამ პრობლემაზე მომუშავე ისტორიკოსთა და ნუმიზმატთა დიდი ნაწილი სწორედ ასეთ მიდგომას ავლენს, მათ შორისაა: დაზარიანი, ლორენი, ფასმერი, მუშედიანი, ტერ-დევონდიანი, შაჰინიანი, ვარდანიანი და ა.შ. სხვაზე უფრო მეტად ფრთხილია ნ.დ. ნიკოლი, რომელიც 211 წლის ნუმიზმატიკურ მასალას ხალიფ იბნ იაზიდის მოხსენიებით იგნორს უკეთებს, შესაძლოა, როგორც, მისი აზრით, მცდარს, და შაიბანის სახლის მმართველობას კ. 212 წელს იწყებს (N.D. Nicol, *Early Abbasid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 117-118). მაგრამ რამდენიმე ისტორიული წყარო, რომელიც ჩვენ განხილული გვაქვს, უცილებლად ადასტურებს ხალიფ იბნ იაზიდის სამხრეთ კავკასიაში სამხედრო აქტივობას კ. 212 წლამდე. მათ შორისაა: ხალიფის შეილისა და, ასევე, ხალიფის სახელით მოჭრილი საფასე, „მატიანე ქართლისა“, სუმბატ დავითის ძე და „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორია“. მთელი ეს მასალა იძლევა იმის თქმის საფუძველს, რომ ხალიფი უკვე 212 წლამდე ძალიან აქტიური იყო სამხრეთ კავკასიაში.

⁵⁰⁹ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44.

როდესაც არმენიის ამირის მთავარი რეზიდენცია იყო ბარდავი? ამისი ერთადერთი ახსნა არის ის, რომ ბარდავი ნამდვილი არმენიის ამირას ხელში იყო ანუ სულამის კლანის გამგებლობაში, რის გამოც ხალიდ იბნ იაზიდი, როგორც არმენიის მეორე ნაწილის განმგებელი, რეზიდენციის სახით დვინს აირჩევს. დვინი გახდა ხალიდის ადმინისტრაციული ცენტრი როგორც აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად ალ-სულამის არმენიის ამირობის პერიოდში, ასევე, მას შემდეგ, რაც ხალიდი მთელი არმენიის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა.

ამგვარად, 825 წელს ხალიდ იბნ იაზიდი ალ-შაიბანი და მისი შაიბანიანთა სახლი არმენიის ერთი ნაწილის მმართველობას ჩაიბარებს. მათი დავალება უნდა ყოფილიყო არმენიის ამირა აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად ალ-სულამის დახმარება რეგიონის არეული საქმეების მოწესრიგებაში, მაგრამ, რეალურად, ხალიდი მხოლოდ თავისი პოზიციების გაძლიერებაზე ზრუნავდა და არა სულამის სახლის დახმარებაზე.

გვიქრობ, ასევე, გარკვევას საჭიროებს ის, თუ ზუსტად როდის მოვიდა ხალიდ იბნ იაზიდ ალ-შაიბანი არმენიაში, აღნიშნულის გარკვევა მრავალ კითხვაზე გაგვცემს პასუხს. ჩვენი აზრით, ხალიდ იბნ იაზიდი არმენიაში უნდა მოსულიყო უკვე 825 წელს, ხოლო ჩვენამდე მოღწეულ მონეტებზე მისი სახელი ერთი წლის შემდეგ გამოჩნდა. ხალიდის მიერ თავისი შვილის, ალ-აბას იბნ ხალიდის გამოგზავნა 823 წელს კი იმისი დასტურია, რომ ხალიდი ემზადებოდა არმენიაში წამოსვლისთვის, რომელსაც მისი კლანი მშობლიურ ტერიტორიად აღიქვამდა.

გეგმიტური სამხედრო კამპანიის დასრულების შემდეგ, რომელმაც წარუმატებლობა განიცადა, ჰიჯრით 210 წელს (24/04/825-12/04/826) ხალიდი ერაყში იყო ხალიფას სამსახურში.⁵¹⁰ მხოლოდ ამის შემდეგ, როგორც ჩანს, ძალიან მალე ის არმენიაში უნდა დაბრუნებულიყო. ქართული წყაროების მიხედვით, 825 წელს ხალიდ იბნ იაზიდი ნამდვილად სამხრეთ კავკასიაშია და ქართველთა წინააღმდეგობის. „მატიანე ქართლისა“ მოგვითხრობს:

„შემდგომად ამისა მოვიდა ხალიდ იზიდის ძე არაბი, და დაიპყრა სომხითი, ქართლი და პერეთი. და მოკლეს აშოტ კურაპალატი გარდაბანს, ეკლესიასა შინა, და სისხლი მისი, რომელი მაშინ დაითხია, აწცა იხილევების ვითარცა ახალი. ხოლო კუალადცა ეუფლნეს სარკინოზნი ქართლსა. და ვითარ წარვიდა ხალიდ, დაუტევა ამირად ალი შუაბის ძე. მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბანელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დანი, ძე იოვანე ქობულის ძისად.“⁵¹¹

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ხალიდ იბნ იაზიდის იგივე ხალიდ იზიდის ძის სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებში მოსვლა აშოტის მკვლელობამდე ცოტა ხნით ადრე მომხდარა, რაც ხალიდის სამხედრო კამპანიას 825 წლით განსაზღვრავს.⁵¹²

⁵¹⁰ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXII, 147.

⁵¹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 253-254; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 255-256. ამ ტექსტის ორივე გამოცემაში წერია „ხალიდ იზიდის ძე არაბიელი“, მაგრამ ჩვენ ეთნონიმი „არაბიელი“ გასწორებული გვაქვს როგორც „არაბი“. „არაბიელი“ აშკარად შერყენილი ფორმაა, რაც, ბუნებრივია, უნდა ჩასწორდეს. ასეთი შეცდომები, როგორც წესი, „ქართლის ცხოვრების“ გადამწერთა ბრალია. აღნიშნული შემთხვევაც არ უნდა იყოს გამონაკლისი. ტექსტის სხვა მონაკვეთში ზუსტი ფორმა, „არაბი“, არის დაფიქსირებული.

⁵¹² სუმბატ დავითის ძის ცნობით, რომელიც ზუსტი უნდა იყოს, კურაპალატი აშოტ I დიდი 826 წლის 29 იანვარს მოკლეს, არაბებთან დამარცხების შემდეგ, როდესაც ნივალის ხევში დაბრუნდა. იხ.:

ხალიდ იბნ იაზიდ 825 წლის ზაფხულის ახლო ხანებში თავის მორიგ სამხრეთ კავკასიურ სამხედრო ლაშქრობას იწყებს. ამჯერად, მისი ძირითადი მიზანი ადგილობრივი მუსლიმი ამირებისა და ქრისტიანი მმართველების დამორჩილება იყო. ხალიდი მუსლიმი მოსახლეობისგან უპირობო მორჩილებას, ხოლო ქრისტიანი მეფე-მთავარებისგან ხარკის გადახდას ითხოვდა. ასეთი მოთხოვნა ჰქონდა წაყენებული ქართლის მეფე აშოტ I კურაპალატს და კახეთის ქორეპისკოპოს გრიგოლს.⁵¹³ „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ხალიდი პირველად სომხეთში უნდა შემოსულიყო. აღნიშნული არცაა გასაკვირი, ვინაიდან სომხეთი იყო იმ ქვეყანათა შორის, რომელიც ხალიდს უნდა გამოეარა, რათა ქართლში მოსულიყო.

სომხეთი ხალიდის მოსვლის პერიოდში არ ყოფილა ბოლომდე სტაბილური. ხლათის მხარეში სულამის კლანის წინააღმდეგ მოქმედებდა სევადა იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ჯაჰაფი, რომელიც ადრეც გამოირჩეოდა თავისი დაუმორჩილებლობით. სევადა ხლათში მიეახლა ხალიდ იბნ იაზიდს და ხელშეუხებლობის პირობით მორჩილება აღუთქვა, რაც მიიღო კიდევ. ხალიდმა ის თავისი მფარველობის ქვეშ აიყვანა.⁵¹⁴ ამის შემდეგ ხალიდ იბნ იაზიდი თავისი არმიით ალ-ნაშავაში ანუ ნახჭევანში მივიდა, სადაც ძალაუფლება ხელში ჰქონდა აღებული იაზიდ იბნ ჰისნის, ბანუ მულარიბის ძავლას. იაზიდ იბნ ჰისნი მორჩილების გამოცხადების ან ბრძოლის მიღების ნაცვლად გაიქცევა, ხოლო თავისი სამფლობელო მიატოვა. შესაბამისად, აღნიშნული ტერიტორიაც ხალიდს დაექვემდებარა.⁵¹⁵ სომხეთის ამბოხებული მუსლიმი მმართველების დამორჩილების შემდეგ ხალიდი ქართლის მიმართულებით წამოვიდა.

ქართლის ტერიტორიაზე მისი მთავარი მიზანი მუსლიმი მუთაფალიბების დამორჩილება იყო, ხოლო შემდეგ უკვე ერთიანი ძალებით ქართველების დამარცხება და დაქვემდებარება. ამ მიზნით ხალიდი ქასალის ციხის მიდამოებში დაბანაკდა და ქართლის ამირა მუჰამად იბნ ათაბს მორჩილება მოსთხოვა. მუჰამადი, რომელსაც ომი ჰქონდა სულამის კლანთან, მაგრამ კარგი ურთიერთობა შაიბანიანთა სახლთან, რომელთა მმართველობის დროსაც მისი ძმა მოწინავე პოზიციებზე იყო, ყველანაირი ბრძოლის გარეშე გამოცხადდა ხალიდ იბნ იაზიდის წინაშე და მორჩილება აღუთქვა.⁵¹⁶ ალ-იაკუბის შენიშვნით, მუჰამად იბნ ათაბი სიმუღირებდა მორჩილებას, მაგრამ ამის მიუხედავად მაინც მიიღო ხელშეუხებლობა და ხალიდის ქვეშევრდომი შეიქმნა. ხალიდს ამ დროს, სავარაუდოდ, მორჩილება გამოუცხადა შუაიბიანთა სახლმაც, რომელიც თბილისს განაგებდა,⁵¹⁷ რითაც ხალიდ იბნ იაზიდის ხელში ქართლის მთელი მუსლიმური სამფლობელოები მოექცა. ქართლის მუსლიმთა დამორჩილების შემდეგ, ხალიდი ქრისტიანებს მიადგა. არაბი სარდლის მიზანი ქართველთა დამარცხება, დამონება და დახარკვა იყო.

სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364.

⁵¹³ აღნიშნული იქიდან დასტურდება, რომ ამ სამხედრო კამპანიის დასრულების შემდეგ, 826 წელს ჯერ აშოტის შვილები გახდნენ იძულებული ხარკი ეკისრათ, ხოლო მომდევნო წელს უკვე კახეთის მესვეურნი.

⁵¹⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1230.

⁵¹⁵ იქვე, 1230-1231.

⁵¹⁶ იქვე, 1231.

⁵¹⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 253-254; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255-256.

ხალიდ იბნ იაზიდმა ქართლისა და კახეთის წინააღმდეგ დაიწყო მოქმედება. ქართველთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს ხელისუფლებს ერთად უნდა ებრძოლათ არაბთა წინააღმდეგ, ამას შექმნილი პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა. ხალიდი თავისი მოქმედებით საფრთხეს უქმნიდა მთელ იმ მონაპოვარს, რასაც ქართველთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურებმა მიაღწიეს სახალიფოში მიმდინარე არეულობის დროს. ძველი მტრები ამჯერად უნდა გაერთიანებულიყვნენ. ამას ადასტურებს აშოტის ჩასვლა გარდაბანში, რომელიც იმ პერიოდში კახეთის საქორეპისკოპოსოს საზღვრებში მდებარეობდა ქასალის მეზობელ მხარეში.

აშოტ კურაპალატი 825 წელს კახეთის დასახმარებლად გარდაბანში ჩავიდა.⁵¹⁸ როგორ ჩანს, აშოტის ჩასვლამდე ხალიდ იბნ იაზიდს არმია ბრძოლას გაუმართავს კახეთის ქორეპისკოპოსოს ჯარს და მათ სასტიკად დაამარცხებს.⁵¹⁹ ხალიდი წინართა საზამთრო საძოვრებზე გადმორეკილ ცხვრის ფარას ხელში ჩაიგდებს და გარდაბნის მორბევას დაიწყებს. გარდაბნისა და კახეთის დაპყრობის შემდეგ ის, ბუნებრივია, მეტი ჩრდილოეთით წაიწვედა შიდა ქართლის მიმართულებით, რაც აშოტს არ უნდა დაეშვა. აშოტი გარდაბანში იწყებს სარკინოზთა წინააღმდეგ ბრძოლას. მაგრამ, ერთ დღეს, როდესაც მეფე სამხედრო ძალის მობილიზაციით იყო დაკავებული გარდაბანში სარკინოზთა ჯარი ქართველებს მოულოდნელად თავს დაესხა და ძლიერი დარტყმა მიაყენა. აშოტი დამარცხდა და იძულებული გახდა კლარჯეთში დაბრუნებულიყო.⁵²⁰ აშოტმა გარდაბანში მარცხი 826 წლის იანვარს იწვნია,⁵²¹ ხოლო ამავე თვის ბოლოს ის ღალატით მოკლეს ნიგალის ჭევის ერთ-ერთ ეკლესიაში.⁵²² ამის შემდეგ აშოტის მემკვიდრენი კარგავენ შავშეთ-კლარჯეთის ჩრდილოეთით არსებული მიწების უმეტესობას და იძულებული არიან სარკინოზებს ხარკი გადაუხადონ.⁵²³

⁵¹⁸ გარდაბანს, რომელიც გრიგოლის დაქვემდებარებაში იყო, ამ დროს არაბები უტყვევდნენ, სადაც, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, აშოტი არაბთა წინააღმდეგ საბრძოლველად მიემართება. ამ მოცემულობით, ვფიქრობ, აშოტისა და გრიგოლის ანტიარაბული კავშირი უნდა ვივარაუდოთ, რასაც ქვეყნის დაცვის საერთო ინტერესი განაპირობებდა. ხალიდის მეთაურობით ხალიფატის ბრძოლა ქართველთა და წინართა წინააღმდეგ ზუსტად ამ პერიოდში დასტურდება „მარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიაში“ (В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44-45), რაც ეჭვს არ ტოვებს აშოტისა და გრიგოლის ანტიარაბულ კავშირის რეალურობაზე.

⁵¹⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

⁵²⁰ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364-365; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 253; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

⁵²¹ აშოტის ბრძოლაში მარცხსა და თარიღს ახსენებს სუმბატ დავითის ძე, ხოლო ადგილს უთითებს „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი. ამ უკანასკნელს ქართველთა ბრძოლაში დამარცხების ადგილი, გარდაბანი, აშოტის მკვლელობის ადგილი ჰგონია, იხ.: სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 253; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 255.

⁵²² სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 364-365. აშოტ I დიდის მკვლელობისა და ადგილის იდენტიფიკაციის შესახებ იხ.: დ. კლდიაშვილი, სვეტის უდაბნოს სულთა მატიანე, *მრავალთავი*, 25 (2017), 164-172; ჯ. სამუშია, *აშოტ კურაპალატი*, 133-141.

⁵²³ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 377-378; სუმბატ დავითის

ამგვარი მოცემულობით, 826 წელს აშოტის მკვლელობის შემდეგ, შიდა ქართლი ხალიდ იბნ იაზიდმა დაიკავა, რაც, სუმბატის გარდა, პირდაპირაა დადასტურებული „მატიანე ქართლისაში“, რომელშიც ვკითხულობთ: „ხოლო კუალადცა ეუფლნეს სარკინოზნი ქართლსა“.⁵²⁴ აშოტის მარცხი, მისი დაღუპვა, ქართლის დაპყრობა და აშოტის მემკვიდრეთა იძულება ხარკის გადახდაზე ხალიდ იბნ იაზიდის და, ზოგადად, სახალიფოს დიდი სამხედრო წარმატება იყო.

ქართველთა ბრძოლა ხალიდის წინააღმდეგ დასტურება ორი მუსლიმი ავტორის ცნობებითაც. „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ ავტორის ცნობით, ქართველთა გამოსვლის შემდეგ, ხალიდმა წანარებსაც შეუტია. ხალიდმა ისინი მათივე მიწაზე დაამარცხა და მრავალი წანარი დაახოცვინა.⁵²⁵ ავტორი ახსენებს ორივეს, ჯურზანის მოსახლეობასა და სანარიას ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მოსახლეობას, რითაც დასტურდება ქართველთა გაერთიანებული გამოსვლა ხალიდის წინააღმდეგ. დასკვნითი ბრძოლები ქართველთა წინააღმდეგ ხალიდმა, როგორც ჩანს, მაინც კახეთის წინააღმდეგ აწარმოა. მუსლიმი ავტორის ცნობით, წანართა დამარცხების შემდეგ მან მძევლები აიყვანა, რომლებიც, მოგვიანებით, სიკვდილით დასაჯა.⁵²⁶

ალ-იაკუბის ცნობით, სანარიის მოსახლეობის დამარცხების შემდეგ, ხალიდ იბნ იაზიდსა და მათ შორის შეთანხმება შედგა. აღნიშნული შეთანხმების მიხედვით, სანარია იძულებული გახდა ყოველწლიური ხარკი ეკისრა სამი ათასი ფაშატი ცხენისა და ოცი ათასი ცხერის ოდენობით. შეთანხმების პირობა იყო ასევე მძევლების მიცემა, რაც „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ ცნობებით დასტურდება.⁵²⁷ ქართლის დატოვებისას ხალიდმა თბილისის ამირას თანამდებობა ალი იბნ შუაიბს ჩააბარა,⁵²⁸ რითაც, როგორც ჩანს, საპაი, ალის ახალგაზრდა ძმიშვილი, ძალაუფლებას ჩამოაშორეს, დიდი ალბათობით, მოკლულ აშოტ კურაპალატთან არსებული აქტიური კავშირების გამო.

ამგვარად, ხალიდ იბნ იაზიდის 825-826 წლების სამხედრო კამპანია საქართველოში უაღრესად წარმატებული აღმოჩნდა. აღნიშნული ლაშქრობა იყო პირველი, როდესაც არაბებმა მოახერხეს არამხოლოდ ურჩი მუსლიმი ლიდერების დამორჩილება და დასჯა, არამედ ორივე წამყვანი ქართული ძალის დამარცხება და მათი იძულება გადაეხადათ ყოველწლიური განსაზღვრული ხარკი. მართალია არ ვიცით რამდენს იხდიდა ხარკის სახით ქართველთა სამეფო, მაგრამ კახეთის ანალოგიით შეიძლება ითქვას, რომ აშოტის შვილები იძულებული იყვნენ განსაზღვრული ხარკი ეხადათ. კახეთის საქორეპისკოპოსოს ხარკი განსაზღვრული იყო წელიწადში სამი ათასი ფაშატი ცხენითა და ოცი ათასი ცხერით. განსაზღვრული ხარკის გადახდა და მძევლების წაყვანა ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ხარკი ქართველთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოში არ იკრიბებოდა მუსლიმ მოხელეთა მიერ, არამედ ის წინასწარ გაწერილი იყო, ხოლო გადასახადის გადახდის გარანტია მძევლები გახლდათ.

ძე, ცხორება და უწყება ბაგრატიონიანთა, გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, 364-365.

⁵²⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 256.

⁵²⁵ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 44-45.

⁵²⁶ იქვე, 45.

⁵²⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231; В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 45.

⁵²⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 256.

კახეთის ქორეპისკოპოსი იძულებული იყო ხარკის გადახდას დათანხმებოდა. ამის ძირითადი მიზეზი ხალიდის სამხედრო წარმატება იყო. ამასთან, აშოტ I დიდის მარცხი და ტრაგიკული სიკვდილი ქართველებს აიძულებდა მეტი სიფრთხილით მოკიდებოდნენ არაბთა მომძლავრებულ ექსპანსიას. გრიგოლის პოზიციას ისიც ასუსტებდა, რომ ხალიდმა შეძლო დაექვემდებარებინა როგორც შუაიბიანთა სახლი, ასევე მუჰამად იბნ ათაბი. ალი იბნ შუაიბი და მუჰამად იბნ ათაბი, ორივე მათგანი, თავის დროზე გრიგოლის მოკავშირეები იყვნენ, მაგრამ, შექმნილი ვითარების გათვალისწინებით, 826 წელს ისინი ხალიდის დაქვემდებარებაში შევიდნენ და თავიანთი სამხედრო ძალებიც, ბუნებრივია, მასთან გააერთიანეს. 826 წლის 29 იანვრის ტრაგედიის შემდეგ აშოტის სამივე ვაჟიშვილი, ადარნასე, ბაგრატ და გუარამი, იძულებული იყვნენ ხარკი გადაეხადათ ხალიდისა და, ზოგადად, სახალიფოს სასარგებლოდ. ამ მოცემულობით, ცხადია, ხალიდს სამხრეთ კავკასიაში კონკურენტი არ ჰყავდა, რაც სულ მალე მთელი რეგიონის მისთვის ბოძებაში გამოიხატა.

პიჯრით 212 წლიდან (2/04/827-21/03/828) არმენიაში მოჭრილ ყველა მონეტაზე მხოლოდ ხალიდ იბნ იაზიდისა და მისი მოხელეთა სახელებია ამოკვეთილი. აღნიშნულის მიხედვით, ხალიფა ალ-მამუნის ბრძანებით, ხალიდ იბნ იაზიდ არმენიის ამირა 827 წელს გახდა, რამაც სულამის კლანი ძალაუფლებას სრულად ჩამოაშორა. ამ დროს არამხოლოდ დეინში, არამედ უკვე ბარდაესა და მთელ არმენიაში შაიბანის სახლის ბატონობას ჩაეყარა საფუძველი. ხალიდ იბნ იაზიდ ალ-შაიბანის ამირობა შედარებით ხანგრძლივი დროის განმავლობაში გაგრძელდა და ერთ-ერთი ყველაზე წარმატებული იყო არაბული არმენიის პროვინციაში.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსი თავისი მმართველობის ბოლოს იძულებული გახდა ხარკი გადაეხადა თავისი დაუძინებელი მტრისთვის. აღნიშნული, როგორც ჩანს, ერთადერთი გამოსავალი იყო, რათა გრიგოლსა და კახეთის მმართველ ელიტას გარდაბნისა და კუხეთის ტერიტორია შეენარჩუნებინა, რომელსაც ბრძოლის გაგრძელების შემთხვევაში ხალიდი აუცილებლად დაიკავებდა. ხარკის გადახდამ, ბუნებრივია, შეარყია გრიგოლის ავტორიტეტი კახეთის საქორეპისკოპოსოში, სადაც უკვე დიდი ხანია კახელთა, წანართა და გარდაბნელთა მმართველი ჯგუფები ერთიანდებოდა. აღნიშნული გახდა კიდევ მიზეზი, გრიგოლის გარდაცვალების შემდეგ, ხელისუფლების კახელთა დაჯგუფებიდან გარდაბნელთა ხელში გადასვლისა.

827 წელს ჭარმაგ ასაკში მყოფი გრიგოლი გარდაიცვალა.⁵²⁹ არაფერია ცნობილი გრიგოლის მემკვიდრეების შესახებ. მან ვერ მოახერხა ქვეყანა სამემკვიდრეო მფლობელობაში გადაეცა თავისი რომელიმე თანამემამულისთვის, რის გამოც, როგორც ჩანს, წინასწარი შეთანხმების საფუძველზე წანარებმა, კახელებმა და გარდაბნელებმა ახალი ქორეპისკოპოსი აირჩიეს, ეს იყო დაჩი, ძე იოვანე ქობულის ძისა, რომელიც ახლად წარმოქმნილი კახეთის სამთავროს მეორე ქორეპისკოპოსი გახდა.

გრიგოლ ქორეპისკოპოსის მმართველობა, ვახუშტის ქრონოლოგიის მიხედვით, ოცდაჩვიდმეტი წელი გაგრძელდა.⁵³⁰ მთელი ამ ხნის განმავლობაში მან კახე-

⁵²⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁵³⁰ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 557-558.

თის ტერიტორიაზე ძლიერი ხელისუფლების ფორმირება და მისი საერთაშორისო სარბიელზე დამკვიდრება მოახერხა. გრიგოლს მართალია არ ჰქონდა ცალკე არსებული ქვეყნის ჩამოყალიბების განზრახვა, მაგრამ ქართლის გათიშვამ, სადაც არაბებმა ქვემო ქართლი, შიდა ქართლი ანუ ზენა სოფელი და თბილისი დაიკავეს, კახეთ-კუხეთ-გარდაბან-წანარეთი მოწყვიტა დანარჩენ ქართულ ტერიტორიებს. ამ მოცემულობით ქართლის ორი სივრცე ერთმანეთს მოწყდა. ცალკე დარჩა ზემო ქართლი, ხოლო ცალკე – კახეთ-კუხეთ-გარდაბან-წანარეთი.

ამგვარად, გრიგოლი საფუძველს უყრის ახალ ხელისუფლებას და არა ახალ ქვეყანას. საგარეო გამოწვევების ხანაში ეს არ იყო ადვილი საქმე. ახალი ხელისუფლების ჩამოყალიბება და განმტკიცება გრიგოლის ორგანიზატორულ ნიჭზე მიუთითებს. ის, ასევე, გახლდათ საკმაოდ წარმატებული სამხედრო მეთაური, რომელსაც არაბთა წინააღმდეგ არაერთი ბრძოლა ჰქონდა გადახდილი. ეჭვი არაა, რომ მათი უმრავლესობის შესახებ, ჩვენს ხელთ არსებული წყაროები, დუმს. ვახუშტის მიხედვით, გრიგოლის დროს კახეთი და კუხეთი ერთმანეთს შეერწყა და, ამიერიდან, იწოდებოდა როგორც – კახეთი.⁵³¹ წანარები კახეთში მდებარე პოლიტიკურ ცენტრს, თიანეთს, დაექვემდებარნენ, ხოლო გარდაბანი, რომელიც ეკონომიკური თვალსაზრისით ყველაზე წარმატებული მხარე იყო, ამავე პოლიტიკური ერთეულის შემადგენელი ნაწილი გახდა.

კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის ცალკე პოლიტიკურ გაერთიანებად ფორმირება დროში გაწელილი პროცესი გახლდათ. მას წინამძღვრები, ბუნებრივია, VI-VII საუკუნეებშიც გააჩნდა, როგორც ამას აღნიშნავდნენ ჩვენი წინამორბედი ისტორიკოსები, თუმცა ძირითადი მიზეზი იმ სახელმწიფოებრივი გაერთიანების გენეზისის, რომელიც, მოგვიანებით, კახეთის საქორეპისკოპოსოს სახელწოდებით იწოდა, გრიგოლ კახეთის მთავრისა და ქორეპისკოპოსის მოღვაწეობა გახლდათ.

გრიგოლი არ წარმოადგენდა არც ძველი და არც თანამედროვე გაგებით სეპარატული ქვეყნის მმართველს. მისი ლეგიტიმაცია, როგორც დავინახეთ, განპირობებული იყო ქვეყნის მმართველი დინასტიის ხოსროიანთა მხარდაჭერით. VIII საუკუნის რეალობაში ქვეყნის მმართველობის ლეგიტიმაციის მოპოვება მხოლოდ ხოსროიანთა დინასტიის წევრებთან აფელირებით ხდებოდა.⁵³² ჩვენ ზუსტად არ ვიცით როგორი სახის დინასტიური კავშირი იყო, ან იყო თუ არა ასეთი კავშირი ჯუანშერის სახლსა და გრიგოლ მთავარს შორის, მაგრამ ის ფაქტი, რომ გრიგოლი თავის დროზე ჯუანშერის ვასალი იყო ეჭვს არ ტოვებს. გრიგოლის მოქმედება ხოსროიანთა სახლის სასარგებლოდ, რომელიც ჩვენი თვალსაზრისით, ვფიქრობ, ახსნას უძებნის იმ ფართო პოლიტიკურ მხარდაჭერას, რაც არადინასტიური წარმომავლობის მქონე კახელ მთავარს ჰქონდა „ყოველი ქართლის“ მასშტაბით. ზენა სოფლის იგივე ქართლის, კახეთის, კუხეთის, წანარეთის, მთიულეთის, გარდაბნის და, შესაძლოა, კიდევ უფრო მეტი ტერიტორიული ერთეულების მხარდაჭერა ვერ იქნებოდა ძლიერ ლეგიტიმურ საყრდენს მოკლებული. გრიგოლის დაქვემდებარებაში იყო, ფაქტობრივად, ნახევარი „ყოველი ქართლი“ ანუ

⁵³¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 557.

⁵³² ხოსროიანთა დინასტიის წევრებთან კავშირში ლეგიტიმაციის მოპოვების საკითხი განხილულია ლელა პატარიძის ნაშრომში, იხ.: ლ. პატარიძე, *პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი IV-VIII სს-ის ქართულ ერთობაში*, 84-99.

საქართველო. მეორე ნახევარი, აფხაზთა სამეფოს, ზემო ქართლის და მიმდებარე მხარეთა ჩათვლით ხოსროიანთა მფლობელობის გარეთაა.

ასეთი მოცემულობით გრიგოლი ხოსროიანი მეფის მოადგილის ფუნქციას ითავსებდა, ხოლო ხოსროიანთა ზეობის მოსპობის შემდეგ, ის მყარი პოლიტიკური ლეგიტიმაციის გარეშე რჩება. ასეთ ვითარებაში არსებობდა ორი გზა: 1. გრიგოლს შეეძლო მოეძებნა ხოსროიანთა დინასტიის გვერდითი ან, თუნდაც, ძალაუფლება დაკარგული ხოსროიანთა ძირითადი შტოს წევრი და მისი სახელით ემართა; 2. თავად დაებრალებინა ხოსროიანობა. აღნიშნული ორი მოცემულობიდან რომელი რეალობაც არ უნდა დაეუშვათ, ფაქტია, რომ გრიგოლის პოლიტიკური გაერთიანება არ წარმოადგენდა, რაღაც სეპარატისტულ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებას, რომელიც ერთიან ქართულ სახელმწიფოს ანუ „ყოველ ქართლს“ გამოეყო. ის არ იყო ცენტრიდანული ძალა, როგორც ეს ერთი შეხედვით შეიძლება წარმოვიდგინოთ. უფრო მეტიც, ის გახლდათ ცენტრისტული ძალა, რომელიც იბრძოდა საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრებული ხოსროიანთა დინასტიის ძალაუფლების გამყარებისკენ, რაც საბოლოო ჯამში არ მოხერხდა.

სეპარატიზმი, ან ცალკე სახელმწიფოს მიზანმიმართული ფორმირება, როგორც მოვლენა, VIII საუკუნის ქართულ რეალობაში არ არსებობდა. შესაბამისად, ყველა მოვლენა, რომელიც ამავე საუკუნის ბოლოს ხდება და ე.წ. სამეფო-სამთავროთა ჩამოყალიბებას უკავშირდება, არ შეიძლება განხილულ იქნას მხოლოდ სოციალურ ჭრილში. საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე ოთხი ქვეყნის ფორმირების პროცესი – კახეთის საქორეპისკოპოსოს, აფხაზთა სამეფოს, ქართველთა სამეფოსა და ჰერეთის სახით – უფრო კომპლექსურ შესწავლას მოითხოვს, ვიდრე მისი მხოლოდ ე.წ. ფეოდალური ურთიერთობების გადრმავებით ახსნა. კახეთის ჩამოყალიბება აშკარად ერთი პიროვნების, გრიგოლ მთავრისა და ქორეპისკოპოსის ირგვლივ ხდება, რომელიც, როგორც ზემოთ არაერთხელ მივუთითეთ, ხოსროიანთა დინასტიის მმართველობის სადარაჯოზე იდგა და თავისი მოღვაწეობით ცენტრისტული ძალის მთავარ მოქმედ პირს წარმოადგენდა. გრიგოლი იბრძოდა „ყოველი ქართლის“ ერთობის შენარჩუნებისთვის ხოსროიანთა დროშის ქვეშ, რის გამოც მას დაპირისპირება მოუწია ბაგრატიონთა დინასტიასთან. ბაგრატიონთა დინასტია კი უკვე გრიგოლის პერიოდში სრულიად განსხვავებულ პროგრამას ისახავდა მიზნად, რასაც ჩვენი ნაშრომის ეპილოგში განვიხილავთ.

გრიგოლის აღებული პოლიტიკური კურსი ორ მთავარ მიზანს ეფუძნებოდა: 1. შენარჩუნებინა ხოსროიანთა პოლიტიკური ძალაუფლება „ყოველ ქართლში“; 2. მოესპო არაბთა ხალიფატის გავლენა საქართველოში. ყველა დანარჩენი ქმედება, რასაც გრიგოლი ახორციელებდა ამ ორი ძირითადი მიზნის ერთგვარი დამატებაა. გრიგოლის მოღვაწეობის მთელი ორმოცწლიანი პერიოდი ამ პროგრამის განხორციელების მიზანმიმართული სწრაფვაა. ბედის ირონიით, როგორც ეს გრიგოლის მმართველობის ბოლოს გამოჩნდა, მან სრულად ვერც ერთი განახორციელა და ვერც – მეორე. გრიგოლის დროს გარკვეული წარმატება მაინც იქნა მიღწეული – კახეთ-კუხეთ-გარდაბან-წანარეთი ხალიფატს მოსწყდა, ხოლო მომდევნო მმართველი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ხოსროიანთა დინასტიის წევრი გახლდათ.

დაჩი

დაჩი (827-839) კახეთის რიგით მეორე ქორეპისკოპოსი გახლავთ. მის შესახებ საისტორიო წყაროები უაღრესად მწირე ინფორმაციას იძლევიან. დაჩი იოვანე ქობულის ძის ვაჟიშვილი იყო. მისი არჩევა კახეთის ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე განპირობებული იყო გარდაბნელთა მხარდაჭერით. ქართული წყაროს მიხედვით, ის გარდაბნელ დიდებულთა შეთანხმების შედეგად კახეთის ქორეპისკოპოსის ტახტზე აიყვანეს.⁵³³ დაჩი იოვანეს ძე, როგორც ქვემოთ ვიხილავთ, გარდაბნელი დიდებული არ უნდა ყოფილიყო, თუმცა მისი დაწინაურება სწორედ გარდაბნელთა უშუალო ხელშეწყობით მოხდა, რაც საქორეპისკოპოსოში კახელთა გავლენის ჩანაცვლებას ისახავდა მიზნად. დაჩის იოვანეს ძის მიერ გარდაბნელთა გავლენით ქორეპისკოპოსობის მოპოვების მთავარი მიზეზი, რა თქმა უნდა, კახეთის სამთავროში გარდაბნელთა უკიდურესი დაწინაურება უნდა მივიჩნიოთ. შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ დაჩის იოვანეს ძის მჭიდრო დინასტიური კავშირი გარდაბნელთა დაჯგუფების წევრ დიდებულთა სახლებთან, მაგრამ ქობულისძეთა გარდაბნელობა საისტორიო წყაროებში დადასტურებული არ არის.

ქობულისძეთა სახლი ისტორიულ წყაროებში სამი წევრის სახით არის წარმოდგენილი, ესენია: 1. ქობული იგივე ქვაბული, ქუაბული, ქუბული.⁵³⁴ ამ სახელის ყველა აღნიშნული ფორმა ერთი სახელიდან არის ნაწარმოები. საკუთარი სახელი „ქობული“ დაფიქსირებულია მცხეთის წმინდა ჯვრის წარწერებში, რომელსაც ადარნასე ერისმთავრის ვაჟი, სტეფანოზ II, იგივე ქობულ-სტეფანოზი (VII ს. შუა), ატარებს.⁵³⁵ შესაბამისად, „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში დასახელებული საკუთარი სახელის ვარიანტთა შორის „ქობული“ ყველაზე მისაღები ფორმაა. ქრონოლოგიური თანმიმდევრობის გათვალისწინებით, ქობული VII-VIII საუკუნეთა მიჯნის პოლიტიკური მოღვაწე ჩანს, რომელიც ამავე დროს ქართლის ერისმთავრის სტეფანოზ II-ის სახელს ატარებს; 2. იოვანე იგივე ივანე VIII საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწე უნდა იყოს. „იოვანე“ და „ივანე“ ერთდაიმავე სახელის ორი განსხვავებული დიალექტური ფორმაა. იოვანეს სახელი, მსგავსად თავისი მამისა, დაფიქსირებული ხოსროიანთა დინასტიის ერთ-ერთ უკანასკნელ წარმომადგენელზე, ქართლის მეფე იოვანე არჩილის ძეზე. ორივე მათგანი ერთი პერიოდის მოღვაწეა. ბუნებრივია, მათი გაიგივება არამართებულია. თუმცა თავად ფაქტი, რომ ქობულისძეთა სახლის ორივე ცნობილი წევრის სახელი ემთხვევა ხოსროიანთა დინასტიის წევრთა სახელებს სიმპტომატურია; 3. დაჩი, რომელსაც

⁵³³ ქართლის ცხოვრება: ანასეული ნუსხა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 162; მატიაზე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254; მატიაზე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁵³⁴ აღნიშნული სახელი „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ხელნაწერში განსხვავებული ფორმით არის წარმოდგენილი. „ქართლის ცხოვრების“ გამომცემლები (ყაუხჩიშვილი; ლორთქიფანიძე) უპირატესობას ანიჭებენ ფორმა „ქუაბულს“ (იხ. სქ. ზემოთ), ხოლო ჩვენ ანასეული ხელნაწერს, რომელშიც სახელი „ქობული“ არის დაფიქსირებული, რომელიც, ზემოხსენებული ეპიგრაფიკული ძეგლის გათვალისწინებით, ყველაზე ავთენტური ფორმა ჩანს.

⁵³⁵ ქართული წარწერების კორპუსი, I, შოშიაშვილი, 160-162.

ვახუშტი შეცდომით ვაჩეს უწოდებს, ამავე საგვარეულო სახლის ბოლო ცნობილი წარმომადგენელია. მისი სახელი, ასევე ფიქსირდება ხოსროიანთა დინასტიის წევრთა შორის, რაც, ფაქტობრივად, ეჭვს არ გვიტოვებს, რომ ქობულის ძეთა სახლი ხოსროიანთა დინასტიის ან პირდაპირი ჩამომავალია ანდაც მასთან არის ნათესაური კავშირით დაკავშირებული.⁵³⁶ ქობულისძეთა სახლი, ალბათ, გარდაბნის ტერიტორიის გარკვეულ ციხე-სიმაგრეებსაც ფლობდა დომენის სახით. ხოსროიანთა დინასტიას, რომელიც წლების განმავლობაში მართავდა ქართლის სამეფოს, მიწა ქვეყნის ყველა კუთხეში ჰქონდა, შესაბამისად, გამორიცხული არ არის, რომ ამ დინასტიის განშტოებას ქობულისძეთა სახით სამფლობელო ზუსტად გარდაბანში ჰქონოდა, რასაც გარდაბნელთა მხარდაჭერა ადასტურებს დანის სასარგებლოდ. ზუსტი ცნობები ქობულის სახლის მკვიდრი მამულის შესახებ ჩვენ არ გავგაჩნია.

დანი თანამდებობაზე არჩევის პერიოდში უკვე შუა ხნის მამაკაცი უნდა ყოფილიყო. აღნიშნულს ანალოგია ეძებნება შედარებით მოგვიანო პერიოდში ფაღლა არეგმანელის მაგალითით. კახეთის საქორეპისკოპოსოს ავტორიტეტული, აქტიური, გავლენიანი და გამოცდილი ლიდერი ესაჭიროებოდა. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით, დანი იოვანეს ძე, რომელიც, დიდი ალბათობით, ხოსროიანთა დინასტიის გვერდითი შტოს წარმომადგენელი გახლდათ, საუკეთესო კანდიდატი იყო. დანი, სავარაუდოდ, VIII საუკუნის მიწურულს უნდა დაბადებულიყო. მისი არჩევა ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე გარდაბნელთა ინიციატივით ხდება, რომელთა გავლენა ქვეყანაში გამოკვეთილი ხდება. დანი იოვანეს ძის არჩევა ლეგიტიმიზმის გათვალისწინებითაც მართებული ჩანს, ამ აქტით გარდაბნის, კახეთისა და წანარეთის მმართველი ელიტა საკუთარ თავს ხოსროიანთა დინასტიის მმართველობის ქვეშ მოიაზრებს, რომელსაც „ყოველი ქართლი“ ამავე დინასტიის მეოხებით უნდა აღედგინა. გასარკვევია მხოლოდ ქორეპისკოპოსის ტიტულის საკითხი: თუ რატომ მიანიჭა კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის მმართველმა ელიტამ ხოსროიანთა დინასტიის ჩამომავალს ქორეპისკოპოსის წოდება და არა მეფის ტიტული. ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი „ყოველი ქართლის“ ანუ საქართველოს პოლიტიკური ცენტრის საქორეპისკოპოსოს კონტროლს მიღმა ყოფნა უნდა ყოფილიყო. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ცნობები კახეთის პოლიტიკური ვითარების შესახებ ჩვენ უშუალოდ „მატიანე ქართლისას“ მეშვეობით გვაქვს, რომელიც ბაგრატიონთა დინასტიის მატიანეა, შესაბამისად, ქორეპისკოპოსის არჩევა მხოლოდ ამავე ტიტულით ბაგრატიონთა დინასტიის პოზიციაა კახეთის მმართველთან მიმართებაში. სამწუხაროდ, დანის ზეობის პერიოდის წყაროები არ მოგვეპოვება, მაგრამ, დონაურთა ზეობის პერიოდის წყაროთა გათვალისწინებით, შეიძლება ითქვას, რომ დანი საკუთარ თავს, სავარაუდოდ, მეფეს უწოდებდა. ვფიქრობ, დანის ქორეპისკოპოსობა და მეფობა შეზღუდული იყო გარდაბნელთა მხარ-

⁵³⁶ ქობულისძეთა იგივე ქუაბულისძეთა გვარი მოგვიანო პერიოდის საქართველოში დიდ როლს თამაშობდა. თუმცა რამდენად უკავშირდება გაერთიანებულ საქართველოში მოღვაწე ქუაბულისძენი კახეთის საქორეპისკოპოსოს მმართველ ქობულისძეებს რთული სათქმელია. ამ ორი სახლის წარმომადგენელთა მოღვაწეობა ქრონოლოგიური თვალსაზრისით დიდი ხნითაა დაშორებული ერთმანეთს.

დი გავლენით. მეორე ქორეპისკოპოსი თავისი წინამორბედისგან განსხვავებით გარდაბნელთა სერიოზული გავლენის ქვეშ მოექცა, რასაც ადასტურებს წყაროებში გარდაბნელთა ხშირი მოხსენიება და დაჩის გარდაცვალების შემდეგ მათი ხელისუფლების სათავეში მოსვლა.

გარდაბნელთა დაწინაურებას რამდენმე ფაქტორი განაპირობებდა. მთავარი მიზეზი ეკონომიკური გახლდათ. როგორც ცნობილია გარდაბნის ტერიტორიაზე მდებარეობდა სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ზამთრის საძოვრები, რომელიც სასიცოცხლოდ აუცილებელი იყო წანარებისა და მთიულეთის მკვიდრი მოსახლეობისთვის. ზამთრის საძოვრები სჭირდებოდათ კახეთის მეცხვარეებსაც. ამ საძოვრების სარგებლობა წანარებმა და მთიულეებმა გარდაბნელთა დასტურით მოიპოვეს. ამასთან, გარდაბანი მდებარეობდა ქვეყნის სასაზღვრო ზონაში, სადაც მას მუსლიმური სამფლობელოები ეკვროდა. შესაბამისად, ქვეყნის სიღრმეში მტრის წინსვლის შეკავება მათი უპირველესი ვალდებულება იყო. გარდაბანში ცხოვრობდნენ ყველაზე ძლიერი და გავლენიანი აზნაურები, რომელთა რესურსები საშუალებას იძლეოდა საქორეპისკოპოსოს მმართველობაში მეტი ძალეობი ჩაერთოთ და ქვეყანა ეფექტურად ემართათ. IX საუკუნის 20-30-იანი წლებიდან მოყოლებული გარდაბნელთა პარტია ქვეყნის მმართველობას ქობულისძეთა სახლის მეშვეობით ახორციელებდა.

იოვანე ქუაბულის ძე და დაჩი იოვანეს ძე სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე გრიგოლ ქორეპისკოპოსის ხანგრძლივი მმართველობის პერიოდში უნდა გამოსულიყვნენ. დაჩის პატრონიმის ხაზგასმა იმაზე მიუთითებს, რომ მისი მამა, იოვანე ქობულის ძე, სახელოვანი დიდებული უნდა ყოფილიყო. მამის საქმე, როგორც ჩანს, წარმატებით გააგრძელა შვილმა. დაჩის ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე არჩევა მისი ოჯახისა წარმატებისა და გავლენის მაჩვენებელია. მათი სულ მცირე სამი თაობა (ქუაბული, იოვანე, დაჩი) საისტორიო წყაროებში დაფიქსირებული გვყავს. სახელი „დაჩი“ სპარსული სახელია და „არჩილიდან“ მომდინარეობს. დაჩი ერქვა ვახტანგ გორგასლის შვილსა და მემკვიდრეს. მეფე დაჩი ვახტანგის ძე V-VI საუკუნეების საქართველოში მოღვაწეობდა, ხოლო არჩილ მეორე VIII საუკუნის საქართველოს მეფეა.⁵³⁷

დაჩი, ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ვაჩე ყოფილა. სწავლული მეცნიერი კახეთის მეორე მმართველის სახელად ვაჩეს ასახელებს. ვახუშტის ცნობით, გრიგოლის გარდაცვალების შემდეგ, „*შეითქუნენ გარდაბნელნი და განაჩინეს ვაჩე ქობულის ძე და უწოდეს ქორიკოზად კახეთისად. და ესე ვაჩე ქორიკოზობდა კეთილად კახეთს. შემდგომად მოკუდა ქ(ორონიკონ)სა ყლთ, ქარ. ნთ*“.⁵³⁸ ვახუშტის ცნობები, უმეტესად, ეყრდნობა „მატიანე ქართლისას“ ცნობებს, ხოლო ეს უკანასკნელი ვახუშტისგან გარკვეულწილად განსხვავებულია. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, „*მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბნელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი, ძე იოვანე ქობულის ძისა*“.⁵³⁹

⁵³⁷ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, აბულაძე, 93-94; ჯუანშერი, ზ. სარჯვლაძე და ს. სარჯვლაძე, 193, 200-201, 212, 216, 220-223, 226, 230.

⁵³⁸ ქართლის ცხოვრება: ანასეული ნუსხა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, 162; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁵³⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

ამგვარად, „მატიანე ქართლისას“ ჩვენს ხელთ არსებული ტექსტი არ იცნობს „ვაჩეს“. რთული სათქმელია საიდან მოიტანა ეს სახელი ვახუშტიმ, როგორც ჩანს, ის სარგებლობს კიდევ სხვა წყაროთი, სადაც სახელი „დაჩის“ დამახინჯებული ფორმა გვაქვს მოცემული „ვაჩეს“ სახით. ვახუშტი, ასევე ამახინჯებს კახეთის მმართველთა წოდებას და „ქორეპისკოპოსის“ ნაცვლად იყენებს ფორმა – „ქორიკოზს“. ვახუშტიმ გამოტოვა დაჩის მამის სახელი და ის იოვანე ქობულის ძის ნაცვლად პირდაპირ ქობულის ძედ ჰყავს მოხსენიებული. ქობული გახლდათ კახეთის მეორე მმართველის პაპა და არა მამა.⁵⁴⁰ ყველა შემთხვევაში, „მატიანე ქართლისას“ ცნობები უპირატესია. ვახუშტისთან გამორჩეულად საყურადღებოა მხოლოდ ქრონოლოგია. ჩვენ ზუსტად არ ვიცით რას ეყრდნობა ვახუშტი კახეთის ქორეპისკოპოსთა ქრონოლოგიური რიგის დალაგებისას,⁵⁴¹ მაგრამ გრიგოლის სიკვდილის ვახუშტისეული თარიღი მართლაც ემთხვევა ხალიდ იბნ იაზიდის ლაშქრობის პერიოდს, ხოლო დაჩის შემცველი სამოელის გამთავრება ხალიდის მეორე გამოსვლას, რაზეც ცოტა ქვემოთ შევჩერდებით.

დაჩი იოვანე ქობულის ძე ქორეპისკოპოსის წოდებას 827 წელს, ქვეყანაში მიმდინარე არეულობის პერიოდში, ეუფლება. როგორც ფიქრობენ, დაჩის იოვანეს ძემ ხელისუფლება სახელმწიფო გადატრიალების გზით ჩაიგდო.⁵⁴² ასეთი მოსაზრების საფუძველი „მატიანე ქართლისას“ შემდეგი ფრაზაა: „მას ჟამსა შეითქუნეს გარდაბნელნი და განაჩინეს ქორეპისკოპოსად დაჩი“. ამ ცნობით დგინდება, რომ ხელისუფლება კახეთის საქორეპისკოპოსოში დაჩიმ გარდაბნელთა ძლიერი თანამდგომით მიიღო. გარდაბნელთა კლანის მონაწილეობით წინა ხელისუფლის დამხობა არსად ჩანს, მაგრამ, ვახუშტის ცნობის გათვალისწინებით, სავარაუდოდ, გრიგოლის სიკვდილის შემდეგ გარდაბნელთა ელიტამ არ მისცა საშუალება წინა ქორეპისკოპოსის ოჯახის წევრს ხელისუფლება გადაეხადებინა. გარდაბნელთა პარტიამ პოლიტიკური შეთქმულების გზით ხელისუფლება თავისი რჩეულს, დაჩი იოვანე ძეს, გადასცა.

თომა არწრუნის ცნობით, ჩვენ ზუსტად ვიცით, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოში ქორეპისკოპოსობა არჩევითი იყო.⁵⁴³ ამ პერიოდში აღნიშნული რეალობა აშკარად სახეზეა და სულ მცირე ერთი საუკუნე მაინც მოქმედებდა. ქორეპისკოპოსის არჩევითობა მხოლოდ არეგმანელთა სახლმა მოსპო, როდესაც მათ იმდენად გაიმყარეს ხელისუფლება, რომ ძალაუფლებას არჩევითობის ნაცვლად მემკვიდრეობით გადასცემდნენ მომდევნო მმართველს. ბუნებრივია, მცდელობა მომხდარიყო არჩევითი მმართველის შეცვლა მემკვიდრეობითი დინასტიური მმართველობით მანამდეც იქნებოდა, მაგრამ, ფაქტია, რომ არეგმანელთა დინასტიის ხელისუფლებაში მოსვლამდე ეს ვერავინ მოახერხა.

⁵⁴⁰ იქვე.

⁵⁴¹ ვახუშტის აღნიშნული წყაროს შესახებ ჩვენი მოსაზრება წარმოდგენილი გვაქვს ამავე მონოგრაფიის დანართში, რაც წიგნის ბოლოშია მოთავსებული.

⁵⁴² თ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, 175. თენგიზ პაპუაშვილი ცდება, როდესაც ქვეყნის მეთაურს ვაჩეს უწოდებს დონაურთა დინასტიიდან. რეალურად ხელისუფლების სათავეში მოვიდა დაჩი ძე იოვანე ქობულის ძისა, ხოლო მის შემდეგ უკვე დონაურთა დინასტიის ორი წარმომადგენელი.

⁵⁴³ Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, 240; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 210; ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 150-151.

ქორეპისკოპოსის არჩევითობის პრინციპის დადგენა, სავარაუდოა, უკვე გრიგოლის მმართველობის დროს უნდა მომხდარიყო. ამას მოცემული რეალობა განაპირობებდა. კახეთის საქორეპისკოპოსო არ წარმოადგენდა ერთი ძლიერი გვარის ხელმძღვანელობით შექმნილ პოლიტიკურ გაერთიანებას. იგი წარმოიშვა რამდენიმე გავლენიანი დაჯგუფების გაერთიანებით, რომელიც კონკრეტული ავტორიტეტული ლიდერის ირგვლივ გაერთიანდა. აღნიშნული ჯგუფები, იგივე კლანები, პარტიები, ჯგუფების მიხედვით იქმნებოდა. ცალკეულ ჯგუფს თავისი ინტერესი ჰქონდა, შესაბამისად, კონკრეტული ჯგუფი ქვეყანაში თავისი ინტერესის გატარებას ცდილობდა. კახეთის საქორეპისკოპოსოში ასეთი ჯგუფების რაოდენობა ოთხი იყო, ესენია: კახეთი, კუხეთი, წანარეთი და გარდაბანი. ამათ შორის 827 წელს ხელისუფლება გარდაბნელთა კლანის ხელში აღმოჩნდა. ზუსტი დეტალები უცნობია, მაგრამ, სავარაუდოა, რომ მათ ხელისუფლება სხვა დაჯგუფებასთან კავშირში ჩაიგდეს და ქვეყნის სათავეში გრიგოლის ოჯახის გვერდის ავლით თავისი კანდიდატი დაამტკიცეს. ამგვარად, აღგილი უნდა ჰქონოდა არა იმდენად სახელმწიფო გადატრიალებას, არამედ უფრო პოლიტიკური შეთქმულების გზით ერთი ჯგუფის ჩამოშორებას მეორეს სასარგებლოდ. ამ შემთხვევაში საფიქრებელია, რომ კახელთა ჯგუფი ძალაუფლებას ჩამოაშორა გარდაბნელთა კლანმა წანართა მხარდაჭერით.

გარდაბნელთა გაძლიერებას, დაჩი იოვანეს ძის ხელმძღვანელობით, ასევე იმ სამხედრო-პოლიტიკურმა მარცხმაც შეუწყო ხელი, რომელიც კახელთა პარტიამ გრიგოლის მეთაურობით არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში განიცადა. მარცხის შედეგი იყო ის, რომ ქვეყანამ ხარკი იკისრა, რომელიც, ძირითადად, წანართა გვაროვნულ არისტოკრატიას მძიმე ტვირთად დააწვა. ბუნებრივია, ნატურალური სახის გადასახადი, ცხენებისა და ცხვრების სახით, უპირატესად, განსაზღვრული იყო მესაქონლეობისა და მეჯოგეობის მიმდევარი მოსახლეობის ექსპლუატაციის მიზნით. მათ შორის, პირველ რიგში, წანარები იგულისხმებიან. ამგვარი მარცხი და შეურაცხყოფელი შეთანხმება, რომლის მიხედვით ქვეყანა ვალდებული იყო ხარკის სახით დიდი რაოდენობით ცხენი და ცხვარი ეხადა, წანარებს ამბოხებისკენ უბიძგებდა, მაგრამ ამისი გაკეთება მარტო შეუძლებელი იყო. წანართა გვაროვნულ არისტოკრატიას სჭირდებოდა გარდაბნელთა მხარდაჭერა, რათა გაეგრძელებინა თავისი ცხვრის ფარის იორ-ალაზნის იალაღებზე უსაფრთხო გაყვანა. ამასთან ერთად, გარდაბნის სამხედრო ელიტა საჭიროებდა წანართა გვერდში ამოდგომას, რაც მათ საშუალებას მისცემდა ქვეყნის ხელისუფლება ხელში აეღოთ. ამგვარად, გარდაბნელთა შეთქმულებითა და წანართა მხარდაჭერით კახეთის რიგით მეორე ქორეპისკოპოსი დაჩი იოვანეს ძე გახდა. ზემოაღნიშნულის მიხედვით, გათვალისწინებული იყო დაჩის სამეფო წარმომავლობაც, რაც მეორე ქორეპისკოპოსის, თავისი მამისა და პაპის საკუთარი სახელების მიხედვით დავაღვინეთ.

დაჩიმ თავისი ზეობის დასაწყისში გაითვალისწინა გარდაბნელთა და წანართა ინტერესი და, ფაქტობრივად, კახელთა და არაბთა შეთანხმებიდან ერთი წლის შემდეგ, არაბთა სახალიფოს ხარკის გადახდა შეუწყვიტა. აღ-იაკუბის ცნობით, შეთანხმების დადების შემდეგ, წანარები მალე აჯანყდნენ.⁵⁴⁴ ამგვარი მოქმედება

⁵⁴⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

ადასტურებს იმ პოლიტიკურ ცვლილებას, რომელიც ქვეყანაში მოხდა შეთანხმების დადების შემდეგ. ამ ცნობაში ჩანს, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოში ბევრი არ იყო კმაყოფილი ყოველწლიური ხარკის გადახდით, მაგრამ, გამომდინარე იქიდან, რომ ხალიდ იბნ იაზიდს მძევლები ჰყავდა წაყვანილი,⁵⁴⁵ შეთანხმების დარღვევა წინა ხელისუფლებამ ვერ გაბედა. სამაგიეროდ, რაც ვერ მოახერხა გრიგოლის კლანმა შეძლო გარდაბნელთა პარტიამ, რომელმაც წანართა მხარდაჭერით ჯერ ხელისუფლება ჩაიგდო ხელში, ხოლო შემდეგ შეწყვიტა ხარკის გადახდა, გაწირა მძევლები და აჯანყება დაიწყო. ხალიდ იბნ იაზიდის ბრძანებით, მძევლების სიკვდილით დასჯა, რაც გადმოცემულია „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიაში“, ⁵⁴⁶ აღნიშნული აჯანყების შედეგი უნდა ყოფილიყო.

მძევლები, რომელიც კახელთა და არაბთა შეთანხმების საფუძველზე ზავი ურდვევობის გარანტი უნდა გამხდარიყო, გარდაბნელთა კლანმა ადვილად გაწირა. მძევალთა დიდი ნაწილი წინა ხელისუფლების ოჯახის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ, რასაც დაჩის იოვანეს ძე და თავისი მომხრე გარდაბნელთა და წანართა არისტოკრატია ადვილად შეეღია. ხალიდის ბრძანებით მძევალთა ჩამოხრჩობა და სიკვდილით დასჯა, ბუნებრივია, სერიოზულ უკმაყოფილებას გამოიწვევდა კახეთის ზედაფენაში, რომელთა ინტერესების საზიანოდ მოქმედებდა გარდაბნელთა ჯგუფი. თუმცა, გარდაბნელთა და წანართა ინტერესი, გათავისუფლებულიყვნენ არაბთა საგადასახადო ვალდებულებისგან ვერ იქნებოდა კახეთის ინტერესების საწინააღმდეგო, ხოლო მძევლების სიკვდილით დასჯა ხალიდ იბნ იაზიდის სისასტიკეს დაბრალებდა. ხალიდი ტყუილუბრალოდ მძევლებს არ დახოცავდა. ამისი განმაპირობებელი მიზეზი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ახალი ხელისუფლება იყო, რომელმაც ყველაფერი ისე მოაწყო, რომ მოკლულების ნათესავთა წინაშე ბრალეულობა ბოლომდე ხალიდს მიეწერა.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს აჯანყება დაემთხვა არმენიის პროვინციაში არსებულ ცვლილებებს. 827 წელს ხალიფა ალ-მამუნის ბრძანებით, აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ალ-სულამი და მისი ხალხი არმენიის ხელისუფლებას ჩამოაშორეს, ხოლო მათ ნაცვლად ძალაუფლება ექსკლუზიურად ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანიმ მიიღო. შაიბანის სახლის გაძლიერება სულამის კლანის დამცრობით აღინიშნა. ბუნებრივია, ასეთი მოცემულობა არ აწყობდა სულამის სახლს. ისინი განსაკუთრებული უკმაყოფილებით უნდა შეხვედროდნენ ხალიფა ალ-მამუნის ამ გადაწყვეტილებას. შაიბანის სახლის მმართველობა, როგორც ზემოთ დავინახეთ, არ მოსწონდათ არც გარდაბნელთა კლანის წევრებს. ამ შემთხვევაში გარდაბნელთა და სულამის ინტერესი ერთმანეთს დაემთხვა. გარდაბნელთა და სულამის კლანს შორის ურთიერთობა მანამდე საკმაოდ აქტიური იყო. სარკინოზთა რჯულზე მოქცეული გარდაბნელი დიდებული იყო, რომლის დაბეზლების შედეგად, იაზიდ იბნ ასიდ ალ-სულამის ბრძანებით, არჩილ მეორე სიკვდილით დასაჯეს.⁵⁴⁷ იაზიდ იბნ ასიდი კი ზემოხსენებული აბდ ალ-ალა იბნ აჰმადის პაპა გახლდათ.

⁵⁴⁵ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 45.

⁵⁴⁶ იქვე.

⁵⁴⁷ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 144-146.

გარდაბნელთა და სულამის სახლის ამგვარი კავშირი არ შეწყვეტილა არც შემდეგ პერიოდში. აღ-იაკუბის ცნობით, სანარიასთან ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მოსახლეობასთან ერთად აჯანყდა კაისია,⁵⁴⁸ ანუ კაისიტთა კლანი. კაისიტები ჩრდილოარაბულ ტომთა იმ ანკლავს წარმოადგენდნენ, რომელიც სულამის კლანის ერთ-ერთი განაყოფი გახლდათ.⁵⁴⁹ კახეთის მმართველი წრისა და კაისიას თანამშრომლობას ხალიდის საწინააღმდეგო ალიანსის სახე ჰქონდა. ამას არც აღ-იაკუბი უარყოფს, რომელიც წერს, მათმა ერთობამ ხალიდს პრობლემები შეუქმნაო.⁵⁵⁰ კაისიას გვერდით ამ ამბოხებაში ბევრი ადამიანი იღებდა მონაწილეობას. კაისიას ლიდერი იყო ალი იბნ იაჰია აღ-არმანი. მასთან ერთად ხალიდ იბნ იაჰიდის წინააღმდეგ გამოდიოდა სულამის კლანის სხვა ლიდერებიც, თუმცა მათი სახელები აღ-იაკუბის „ისტორიაში“ არაა გამოკვეთილი. საფიქრებელია, სულამის კლანის მეთაურებმა უკმაყოფილების მიუხედავად თავი შეიკავეს ხალიდის წინააღმდეგ გამოსვლისგან, რომელიც არმენიის ამირას თანამდებობაზე ხალიფა აღ-მამუნმა დაამტკიცა, მაგრამ ხელი შეუწევს სხვა მეთაურებს აჯანყებულებს და კახეთის საქორეპისკოპოსოს ზედაფენას შეერთებოდნენ ხალიდ იბნ იაჰიდის წინააღმდეგ ბრძოლაში.

დაჩი ქორეპისკოპოსო, გარდაბნელი დიდებულები და წანართა გვაროვნული არისტოკრატია სულამის განაყოფ კაისიას კლანთან ერთად გამოდიოდა ხალიდ იბნ იაჰიდის წინააღმდეგ, რაც მათ ქმედებას ანტიხალიფატური მოძრაობის სახეს აძლევდა. მართალია, მათი ინტერესები განსხვავებული იყო, მაგრამ ძირითადი მიზანი, მოეშორებინათ ხალიდის ბატონობა, საერთო ნიადაგზე მოქმედების საშუალებას აძლიერებდა. გამომდინარე იქიდან, რომ კაისიას კლანი ვანის ტბის მიმდებარე ტერიტორიაზე მოსახლეობდა ამიერკავკასიის სამხრეთში,⁵⁵¹ ხოლო კახეთის მოსახლეობა ამავე რეგიონის ჩრდილოეთში, მათ შორის ინტენსიური კოორდინაცია ვერ იქნებოდა.

ხალიდ იბნ იაჰიდი თავისი მმართველობის განმაგლობაში იძულებული იყო აღნიშნული ორი გამოწვევა მიეღო და საკადრისი პასუხი გაეცა. როდის მოახერხა მან კაისიტთა კლანის დაქვემდებარება არ ჩანს, მაგრამ, ცხადია, ამისი გაკეთება ადვილი არ იყო. საბოლოოდ, მან შეძლო კაისიტთა დამარცხება, შეიპყრო ალი იბნ იაჰია აღ-არმანი, ასევე კაისიას სხვა ლიდერები და ისინი ხალიფა აღ-მამუნის წინაშე გაგზავნა ბაღდადში. ხალიდის მიზანი, ხალიფას ხელით მოესპო თავისი მოწინააღმდეგე არაბული არისტოკრატია, არ გამართლდა. სახალიფოს კარმა მათი სამხედრო ძალის გამოყენება და შემორიგება არჩია.

ალი იბნ იაჰია და სულამის კლანის წევრები, აბასიანი ხალიფას ბრძანებით, თავისი ძმის აბუ ისჰაკ აღ-მუთასიმის გვარდიაში განამწყესეს და რეგულარული სარგო დაუნიშნეს.⁵⁵² ხალიფა აღ-მამუნი შაიბანისა და სულამის კლანთა დაპირისპირებას უფრო შიდაკლანობრივი განხეთქილების ჭრილში განიხილავდა და, შესაბამისად, სულამის კლანის წევრთა სამხედრო პოტენციალის გამოყენებაზე უარს არ ამბობდა.

⁵⁴⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

⁵⁴⁹ A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, 31-32.

⁵⁵⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

⁵⁵¹ A. Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, 31-32.

⁵⁵² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

არაბები ხალიდ იბნ იაზიდის მეთაურობით კახეთისა და ამიერკავკასიის სხვა ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგ დიდი ძალებით იბრძვიან და გარკვეულ წარმატებასაც აღწევენ. აღ-ბალაზურის მიხედვით, ბრძოლის პარალელურად ხალიდი კარგ ურთიერთობაში იმყოფებოდა სამხრეთ კავკასიის მმართველ ზედაფენასთან.⁵⁵³ არმენიის პროვინციის ქრისტიანი მმართველი ელიტა გარკვეული საჩუქრებისა და ძღვენის ხარჯზე ცდილობდა გარკვეული პრივილეგიები მიეღო და დაახლოებული ყოფილიყო ამ ძღვენამოსილ ამირასთან. ხალიდის ურთიერთობა სამხრეთ კავკასიის მთავრებთან, შესაძლოა, სანიმუშო არ ყოფილა, მაგრამ არაბი ამირას მცდელობა ისინი დაახლოებული ჰყოლოდა შესაძინებია. ყველაფერი ეს უფრო აღვანეთისა და სომხეთის მმართველ წრეს ეხება, ხოლო, ნაწილობრივ, ქართულს, რაც უფრო ქართველთა სამეფოს მიემართება. დაჩი ქორეპისკოპოსისა და არმენიის ამირას პოლიტიკურ ურთიერთობაში არ იკვეთება რაიმე დათბობა, შესაბამისად, ვითარება დაძაბული რჩებოდა ხალიდ იბნ იაზიდის ამირობის მთელი ხნის განმავლობაში.

კახეთის ქორეპისკოპოსი დაჩის პარალელურად, თბილისის ამირა ალი იბნ შუაიბი იყო. შუაიბიანთა სახლს ერთ დროს კარგი ურთიერთობა ჰქონდა კახეთის მესვეურებთან, რაც დაჩისა და ალის მმართველობის პირობებში ცოტა უნდა გამწვავებულიყო. ამ დაძაბულობას, როგორც ჩანს, ის ბრძოლა განაპირობებდა, რომელსაც კახეთის ქორეპისკოპოსი ხალიდის წინააღმდეგ აწარმოებდა. ამის მიუხედავად, რაღაც სერიოზულ პოლიტიკურ ცვლილებას ადგილი არ ჰქონია. საქორეპისკოპოსოს საზღვრები ძირითადად შენარჩუნებული იყო. კახეთის მმართველს, ასევე უნდა შეენარჩუნებინა თავისი კუთვნილი ტერიტორიები მდინარე ქსნის საზღვრებამდე, ხოლო ქართლი ბაგრატიონთა მფლობელობიდან აბასიანთა ხალიფატის დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა, რასაც ადმინისტრირებას თბილისის ამირა უწევდა.

ხალიდ იბნ იაზიდი ვარაუდობდა კახეთის მმართველი დაწესებულ ხარაჯას გადაიხდიდა, ხალიფას დაემორჩილებოდა და ანტიარაბულ მოქმედებებს აღარ გააგრძელებდა. თუმცა მისი იმედები არ გამართლდა. ხალიდის დროს დამყარებული წესრიგით კმაყოფილი არცერთი მხარე არ ყოფილა. კახეთის ქორეპისკოპოსი სრული დამოუკიდებლობისა და მუსლიმთა ხარჯზე ტერიტორიების გაფართოებისაკენ მიისწრაფოდა, ხოლო არაბები კი მათ უშუალო მფლობელობაში მყოფი მიწების დაპყრობისკენ. ამ კუთხით, არაბთათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო გარდაბნის ხელში ჩაგდება, რისი საშუალებას ადგილობრივი დიდებულები მათ არ აძლევდნენ.

კახეთის საქორეპისკოპოსოზე დაწესებული ხარაჯა ქვეყნის მესვეურებს აღარ გადაუხდიათ. არაბული წყაროს ცნობით, წანარებმა როგორც კი ხალიფას ჯარი შორს დაიგულეს მაშინვე უარი თქვეს დაწესებული ხარაჯის გადახდაზე და ომი განაახლეს.⁵⁵⁴ კახეთის მესვეურთა მოქმედება იმ განზრახვით იყო ნაკარნახევი, რომ ზავითა და ხარკის გადახდის პირობის დადებით არაბთა ყურადღება მოედუნებინათ, ხოლო საჭირო მომენტისათვის ძალები მოეკრიბათ და

⁵⁵³ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330.

⁵⁵⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

ბრძოლა განეხლებინათ, რაც, როგორც ზემოთ დავინახეთ, მალევე მოხდა. ანტიარაბული მოქმედებები იმ პერიოდში სომხეთსა და ადარბადაგანშიც მიმდინარეობდა, რაც დაკავშირებული იყო კაისიტთა და ხურამიტთა აჯანყებასთან. ეს უკანასკნელი ხალიფატის მმართველობას სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა, ხოლო ხალიფ იბნ იაზიდს აიძულებდა ყურადღება კახეთიდან სამხრეთ კავკასიის სხვა მხარეებისკენ გადაეტანა. კაისია ტომის დამარცხების შემდეგ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ურთიერთობა შეიცვალა და კახეთის ქორეპისკოპოსიც იძულებული გახდა საჩუქრებითა და ძღვენით ხალიფის აგრესია აერიდებინა. მაგრამ, სამწუხაროდ, ამის შესახებ დეტალური მონაცემები არ გაგვანია, შესაბამისად, ეს მხოლოდ ვარაუდია. აღ-ბალაზური არ აკონკრეტებს თუ რომელი ბატრიკები უგზავნიდნენ საჩუქრებს ხალიფ იბნ იაზიდს, ამგვარად, მისი ცნობა ზოგადი შინაარსისაა.

828 წელს ხალიფა აღ-მამუნის ბრძანებით, უფლისწული აღ-აბას იბნ აღ-მამუნე ჯაზირეთის სუპერპროვინციის მმართველის თანამდებობაზე დაინიშნა. მას ჩააბარეს ჯაზირეთი და მიმდებარე მხარეები, ასევე არმენიის პროვინცია,⁵⁵⁵ რომელიც, როგორც წესი, ჩრდილოეთის ანუ ჯაზირეთის სუპერპროვინციაში ერთიანდებოდა. ამ დამტკიცების მიუხედავად არმენიის ამირას პოსტს ხალიფ იბნ იაზიდი დიდი ხნის განმავლობაში ინარჩუნებდა, მათ შორის აღ-აბასის მმართველობის თითქმის მთელი პერიოდი. ხალიფ იბნ იაზიდი მართალია ფორმალურად უფლისწულის დაქვემდებარებაში იყო, მაგრამ, რეალურად, ანგარიშვალდებული პირდაპირ ხალიფას წინაშე გახლდათ.

აღ-მამუნის მმართველობის ბოლოს არმენიაში დიდი ცვლილება განხორციელდა. 832 წელს ხალიფა აღ-მამუნის ბრძანებით, ხალიფ იბნ იაზიდი არმენიის თანამდებობას ჩამოაშორეს და ბაღდადში გაიწვიეს. ხალიფს ედავებოდნენ არმენიის ქრისტიანი მთავრების იგივე ბატრიკების განებივრებასა და კორუმპირებას, რაც მათგან საჩუქრების მიღებაში გამოიხატებოდა. ყველაფერ ამას, ბუნებრივია, პროვინციის მმართველი ქრისტიანული ელიტის შედარებით თავისუფალი მოქმედება მოჰყვებოდა, რაც სერიოზულ პრობლემას ჰქმნიდა რეგიონის ეფექტური კონტროლის თვალსაზრისით. ხალიფი მესოპოტამიაში გამგზავრებისას ფიქრობდა, რომ მას შერისხავდნენ, მაგრამ მოხდა პირიქით, აღ-მამუნის ბრძანებით, ხალიფი თავისი ძმის, აღ-მუთასიმის, არმიაში განამწყესეს.⁵⁵⁶ ხალიფ იბნ იაზიდის ნაცვლად არმენიის ამირას თანამდებობა აბდალლაჰ იბნ მასად აღ-ასადის ჩააბარეს.

აბდალლაჰ იბნ მასად აღ-ასადის მმართველობა არ გაგრძელდა დიდი ხანი. იგი პროვინციაში მოსვლის შემდეგ მალე გარდაიცვალა.⁵⁵⁷ აბდალლაჰმა არმენიაში ჩამოსვლისას თავისი ადმინისტრაცია მოიყვანა, მათ შორის უნდა ყოფილიყო თავისი შვილი, აღი იბნ აბდალლაჰი, რომელიც, სავარაუდოდ, მამის სიცოცხლეში, როგორც ეს ხდებოდა ხოლმე, მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. ხალიფა აღ-მამუნის ბრძანებით, გარდაცვლილი აბდალლაჰ იბნ მასად აღ-ასა-

⁵⁵⁵ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXII, 178; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 118.

⁵⁵⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231. გადაყენების თარიღი მონეტებზე ჩანს, იხ.: A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 81, 125.

⁵⁵⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

დის ნაცვლად არმენიის ამირობა ალი იბნ აბდალლაჰს, განსვენებულის შვილს ჩააბარეს.⁵⁵⁸

ალი იბნ აბდალლაჰ იბნ მასად აღ-ასადი (832-833) არმენიის მმართველის თანამდებობას 832 წელს ჩაიბარებს. ალი იბნ აბდალლაჰის ამირობა არეულობით აღინიშნა.⁵⁵⁹ ალის მმართველობის პერიოდში თბილისი კვლავ საჰაკის ხელში აღმოჩნდა, რომელმაც ამ დროისთვის უკვე თავისი ბიძა, ალი იბნ შუაიბი, საბოლოოდ შეეცვალა, როგორც ჩანს, ალის გარდაცვალების მიზეზით. ამგვარი მოცემულობით შუაიბიანთა სახლი ინარჩუნებდა თბილისის მმართველობას, მაგრამ საჰაკი არ სარგებლობდა დიდი ნდობით არმენიის ამირებს შორის, მას მაინც მუთადალიბთა კატეგორიაში ათავსებდნენ, რომელმაც ხელისუფლება მიიტაცა, შესაბამისად, ის თბილისის ამირას თანამდებობაზე დანიშნულად კი არ ითვლებოდა, არამედ ამ სახელის მიმტაცებლად. საჰაკი არ იხდიდა არც ხარკს ხაზინის სასარგებლოდ. ამრიგად, შემოსავალი, რომელიც მას ქართლის ტერიტორიიდან ჰქონდა მასვე რჩებოდა. ხალიდის წასვლის შემდეგ თბილისის საამიროში სწორედ ამგვარი სიტუაცია შეიქმნა. არმენიის ამირა ქართლს მხოლოდ ფორმალურად აკონტროლებდა, რეალურად, მას ქართლის მუსლიმურ მიწებზე ხელი აღარ მიუწვდებოდა. ანალოგიური ვითარება უნდა შექმნილიყო კახეთის საქორეპისკოპოსოში.

დაჩი ქორეპისკოპოსის მმართველობის დროს კახეთი ინარჩუნებდა მშვიდობიან ურთიერთობას თბილისის შუაიბიანთა სახლთან, ხოლო ხალიდის წასვლის შემდეგ გარდაბნელთა კლანი უკვე აღარც არმენიის ამირას უფროხოდა. ალი იბნ აბდალლაჰის ავტორიტეტი ძალიან დაბალი იყო იმისთვის, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსი რაიმე სახით მას დამორჩილებოდა ანდა ანგარიში გაეწია. ალი იბნ აბდალლაჰს სერიოზული პრობლემები ჰქონდა სომხეთის ტერიტორიაზეც, სადაც ქართლის მსგავსად ხლათის მხარის მოსახლეობა დაუმორჩილებლობას აცხადებდა. ამავე პერიოდში, ჰიჯრით 217-218 წლებში (7/02/832-15/01/834), არმენიის ზარაფხანის ანუ დვინის მონეტებზე ჩნდება აბდ აღ-რაჰმან იბნ ხაკანის წარწერა.⁵⁶⁰ აბდ აღ-რაჰმანი ხაზართა ხაკანის ვაჟიშვილი იყო, რომელმაც ისლამი მიიღო და არაბთა მეშვეობით რანის სათავეში მოექცა.⁵⁶¹ მანვე მიიღო აღმოსავლეთ

⁵⁵⁸ იქვე.

⁵⁵⁹ იქვე. აღ-იაკუბი არ აკონკრეტებს თუ ვისი მიზეზით ხდება არეულობა არაბულ არმენიაში.

⁵⁶⁰ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 49.

⁵⁶¹ N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 118-119. ნორმან დუგლას ნიკოლს, ისევე როგორც სხვა ისტორიკოსებს, აბდ აღ-რაჰმანი მონეტების ცნობებიდან გამომდინარე არმენიის ამირად მიაჩნიათ, მაგრამ ეს არ უნდა იყოს სწორი. აღ-იაკუბის ცნობები ამ შემთხვევაში უპირატესია, ვინაიდან ისტორიკოსი დეტალურად აღწერს კონკრეტული ამირების მოღვაწეობას, ხოლო მათ შორის აბდ აღ-რაჰმანს არ ახსენებს მაშინ როდესაც სხვა შემთხვევაში ის მოხსენიებული ჰყავს (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1227, 1265). აღ-იაკუბის მიხედვით, ის არანის უპირველესი ბატონი იყო (იქვე, 1227). აღნიშნული აბდ აღ-რაჰმანის რანის ერისმთავრობას გულისხმობს. მართალია ამ ცნობას აღ-იაკუბი 812 წლის მოვლენებთან დაკავშირებით იძლევა, მაგრამ, რეალურად, ხაკანის ვაჟიშვილი ხელისუფლების სათავეში მხოლოდ მოქმედი მთავრის მკვლელობის შემდეგ უნდა მოსულიყო. მოვსეს კალანკატუაცის მიხედვით, რანის ანუ ალვანეთის მთავარი 822 წლის ჩათვლით ვარაზ-თრდატ II გახლდათ, რომელიც ამ წელს თავისმა ნათესავმა ნერსე ფილიპიანმა მოკლა (მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 159, 166). აბდ აღ-რაჰმანი ალვანეთის ხელისუფლების სათავეში, როგორც ჩანს, ამის შემდეგ მოვიდა.

სომხეთის ამირობაც, როგორც ეს მონეტებზე ჩანს, თუმცა, ფორმალურად მაინც არმენიის ამირა ალი იბნ აბდალლაჰის დაქვემდებარებაში იყო. აბდ ალ-რაჰმან იბნ ხაკანი თავის მონეტებზე ალი იბნ აბდალლაჰს არც ასსენებს, რაც, ბუნებრივია, ალის ძალაუფლების შესუსტებაზე მეტყველებს. არაბული არმენია არეულობამ მოიცვა.

არმენიის პროვინციაში არსებული ქაოსის მოწესრიგების მიზნით, ხალიფა ალ-მამუნის ბრძანებით, ალი იბნ აბდალლაჰი არმენიის მმართველის თანამდებობას ჩამოაშორეს, ხოლო მის ნაცვლად პროვინციის ამირობა მიიღო ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნმა, რომელიც ხალიფა ალ-მამუნის მავლა გახლდათ.⁵⁶²

ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნი (833-835) არაბული არმენიის ბოლო მმართველი იყო, რომელიც ხალიფა ალ-მამუნის ბრძანებით დაინიშნა. მისი დანიშვნა 833 წლის გაზაფხულის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ის არსებული ვითარების მოწესრიგების მიზნით პროვინციაში გაემგზავრა.⁵⁶³

ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისის ძირითადი მიზანი არმენიის პროვინციის ამბოხებული ამირების დამორჩილება იყო. ამ მიზნით, მან ჯერ ხლათში გაილაშქრა, ვანის ტბის სანაპიროს სიახლოვეს და ადგილობრივი დაუმორჩილებელი მოსახლეობა აიკლო. დასავლეთ სომხეთში ვითარების ჩაწეარების შემდეგ, არმენიის ამირა ჩრდილოეთის მიმართულებით წავიდა. ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი დვინში მივიდა,⁵⁶⁴ სადაც, საგარაუდოდ, ხელისუფლებას ჩამოაშორა აბდ ალ-რაჰმანი. ამ უკანასკნელის სახელზე დვინის ზარაფხანაში 218 წლის შემდეგ მეტი მონეტა არ მოჭრილა.

დვინის მხარეში ხელისუფლების გამყარების შემდეგ, ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისის მიზანი ქართლში ხალიფატის გავლენის აღდგენა გახდა. ქართლის ტერიტორიაზე, პირველ რიგში, თბილისის ამირა საჰაკი იყო დასამორჩილებელი. არსებული ვითარება, ბუნებრივია, საფრთხეს უქმნიდა კახეთის საქორეპის-კოპოსოს უსაფრთხოებასაც. ალ-ჰასან იბნ ალის ბრძანებით, თბილისის მიმართულებით რამდენიმე მაცნე გაგზავნეს და საჰაკს კუთვნილი ხარკის გადახდა მოსთხოვეს. ალ-ჰასანის ყველა მცდელობა საჰაკი ნებით დამორჩილებინა და სავალდებულო გადასახადის გადახდა აეძულებინა წარუმატებლად დამთავრდა. საჰაკ ისმაილის ძემ არმენიის ამირას ყველა მოციქული ქალაქ დვინში ხელცარიელი გამოუშვა, სადაც ალ-ჰასან იბნ ალის ბანაკი იყო გაშლილი. 833 წლის ზაფხულის პერიოდში, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ ალ-მამუნის ხალიფობის პერიოდში, ალ-ჰასან იბნ ალი თავისი არმიით თბილისის მიმართულებით წამოვიდა. აღნიშნული იყო ალ-ჰასანის პირველი ლაშქრობა ქართლში.

ალ-ჰასან იბნ ალის არმია ქალაქ თბილისის მიუახლოვდა, სადაც საჰაკის იგივე ისჰაკ იბნ ისმაილის რეზიდენცია იყო განთავსებული. არ ჩანს როგორი

⁵⁶² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231; N.D. Nicol, *Early Abbāsid Administration in the Central and Eastern Provinces*, 119.

⁵⁶³ ალ-ტაბარის ცნობით, ხალიფა ალ-მამუნი 833 წლის 9 აგვისტოს გარდაიცვალა (*History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXII, 231). ბუნებრივია, ამის შემდეგ ის ვერ დაინიშნებოდა, შესაბამისად, ყველაზე სწორი იქნება ვივარაუდოთ 833 წლის გაზაფხულის ახლო ხანები, რომელიც სამხედრო კამპანიის დაწყებისთვის საუკეთესო სეზონი იყო.

⁵⁶⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231.

იყო ამ პერიოდში კახეთის ქორეპისკოპოსის პოზიცია. კახეთ-წანარეთის ღაშქარი საჰაკის დასახმარებლად არ მისულა, რაც, როგორც ჩანს, გარდაბნელთა ჩაურევლობაზე მეტყველებს ქართლის ამირისა და არმენიის ამირა ალ-ჰასანის ურთიერთობაში. დაჩის მხოლოდ გარდაბნის უსაფრთხოებაზე უნდა ეზრუნა, რომელიც იმ პერიოდში დვინი-თბილისის მიმართულებით მიმავალ ერთ-ერთ გზაზე მდებარეობდა. ალ-ჰასანის არმია ქართლის ტერიტორიაზე შემოვიდა და თბილისის კედლებს მიუახლოვდა. საჰაკი როგორც კი მტრის მოახლოებას შეიტყობს დატოვებს თბილისის კედლებს და არმენიის ამირას მიეგებება. საჰაკსა და ალ-ჰასანს იბნ ალის შორის მოლაპარაკება გაიმართა. შედგა ორმხრივი შეთანხმება.

შეთანხმების მიხედვით, საჰაკმა არმენიის ამირას გარკვეული რაოდენობის ფული გადაუხადა და ამის შემდეგ, ალ-ჰასანს იბნ ალი უკან გაბრუნდა.⁵⁶⁵ საჰაკმა არმენიის ამირას ის თანხა გადაუხადა, რაც თავად ეკუთვნოდა როგორც არმენიის პროვინციის ერთ-ერთი ოლქის მოხელეს, აღიარა ალ-ჰასანის მორჩილება და შეპირდა ყოველწლიური გადასახადის გადახდას არმენიის პროვინციის ხაზინაში. მხოლოდ ამ პირობების შესრულების შემდეგ უნდა დაბრუნებულიყო ალ-ჰასანი დვინში. ყველაფერი ამის სანაცვლოდ საჰაკმა მიიღო ალ-ჰასანს იბნ ალის ფორმალური აღიარება.

833 წლის 9 აგვისტოს გარდაიცვალა ხალიფა ალ-მამუნი, ხოლო აბასიანთა სახალიფოს სათავეში მისი ძმა, ალ-მუთასიმი (833-842) მოვიდა.⁵⁶⁶ ხალიფა ალ-მუთასიმის მმართველობის დასაწყისში დაახლოებით ორი წლის განმავლობაში ალ-ჰასანს იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნი ინარჩუნებდა არმენიის ამირას თანამდებობას.⁵⁶⁷ ალ-ჰასანის მიერ პოსტის შენარჩუნება იმ წარმატებებს უკავშირდება, რასაც მან თავისი მმართველობის დასაწყისში მიაღწია. ალ-ჰასანს იბნ ალიმ თავისი ამირობის პირველ წელს არმენიის პროვინციის თითქმის ყველა ამბოხებული და ურჩი მუსლიმი ამირა მორჩილების ქვეშ მოიყვანა. მას ასევე კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ადგილობრივ ქრისტიან მთავრებთან, რომლებმაც ალ-ჰასანის ამირობის პერიოდში მნიშვნელოვანი შეღავათები მიიღეს.

ალ-ჰასანს იბნ ალის მმართველობის დროს არმენიის პროვინციის მთავრები და დიდებულები ძირითადად თავის ნებაზე იყვნენ მიშვებული. მათ შეატყვევს, რომ ალ-ჰასანი არ გამოირჩეოდა განსაკუთრებული სისასტიკით. აღნიშნული შეიქმნა კიდევ იმისი წინაპირობა, რომ ქრისტიანი მთავრები და დიდებულები ადრინდელზე უფრო თავნება გახდნენ, ნაკლებად ემორჩილებოდნენ ხალიფას ან ამირას, შესაბამისად, ხარკსაც მხოლოდ პერიოდულად იხდიდნენ. ყველაფერი

⁵⁶⁵ იქვე.

⁵⁶⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXII, 231; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1240.

⁵⁶⁷ აღნიშნული კარგად ჩანს როგორც ალ-ბალაზურის ცნობებით, ასევე ალ-მუთასიმის პერიოდში არმენიის პროვინციაში მოჭრილი მონეტებით. მხოლოდ ალ-ბალაზურის ცნობით, ალ-ჰასანს იბნ ალი, თითქმის ალ-მუთასიმის ბრძანებით დაინიშნა არმენიის ამირად, მაგრამ, ალ-იაკუბის უფრო სანდო ცნობებით, რასაც ალ-ჰასანის ზედსახელიც ადასტურებს, ალ-ჰასანს იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნი არმენიის ამირად ხალიფა ალ-მამუნმა დანიშნა. ალ-ბალაზურის ცნობა შეგვიძლია მის თანამდებობაზე დატოვების სახით გავიაზროთ, რასაც ადასტურებს ნუმიზმატიკური მასალა, რომლისაც მიხედვით, ალ-ჰასანი, რომელიც მონეტაზე ალ-მამუნის სახლით იწოდება პიჯრით 220 წელსაც (5/01/835-25/12/835) ამირობდა, იხ.: al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 83.

ზემოთ თქმული გახდა მიზეზი იმისა, რომ ხალიფა ალ-მუთასიმის ამილები არმენიაში ხარაჯას იღებდნენ არა განსაზღვრულ დროს, როგორც ამას წესი და რიგი მოითხოვდა, არამედ პერიოდულად, როდესაც ამას კონკრეტული მთავარი ან დიდებული მოახერხებდა.⁵⁶⁸

კახეთის ქორეპისკოპოსი ბუნებრივია ისარგებლებდა შემთხვევით და ხარაჯას მხოლოდ მაშინ შესთავაზებდა არმენიის ამირას, როდესაც ეს მისთვის იქნებოდა მოსახერხებელი. ამისი მთავარი წინაპირობა არაბთა აგრესიის თავიდან აცილება გახლდათ. შედარებით ღმობიერი პოლიტიკის მქონე ალ-ჰასან იბნ ალი იდეალური კანდიდატი იყო, ვისთანაც შეთანხმების დადება იქნებოდა შესაძლებელი. აღნიშნული გახდა კიდევ მიზეზი იმისა, რომ ალ-ჰასანს არ მოუწევია გარდაბნელთა სამფლობელო 833 წელს, როდესაც აღნიშნული მიწა გაიარა თბილისის ამირას წინააღმდეგ ლაშქრობის პერიოდში. გარკვეული შეთანხმების არსებობის მიუხედავად, ხარაჯა გადაეხადათ იმ დროს, როდესაც ამისი საშუალება იქნებოდა, კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურებს ხარკი არ გადაუხდიდათ. ამას ადასტურებს ის ლაშქრობა, რომელიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ არმენიის მომდევნო ამირას მმართველობის პერიოდში შედგა. ალ-ჰასან იბნ ალის ამირობის ხანაში მსგავსი რამ არ განხორციელებულა. ალ-ჰასანს, როგორც ჩანს, ერჩივნა არმენიის პროვინცია უფრო დაწყნარებული ყოფილიყო, მასში გაერთიანებული ხალხისა და ქვეყნების ფორმალური მორჩილება მიეღო და ნაკლები რესურსი დაეხარჯა სამხედრო კამპანიაში, რაც, ხშირად, აკრეფილ ხარაჯაზე უფრო მეტი გამოდიოდა.

ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნის მმართველობა სამი წლის განმავლობაში გაგრძელდა და მეტ-ნაკლებად წარმატებული გამოდგა. აღნიშნული ხანა გარკვეულწილად მშვიდობიანი იყო კახეთის საქორეპისკოპოსოსთვისაც, რომელიც ინარჩუნებდა პოზიციებს კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის ტერიტორიაზე და ხარაჯის გადახდის გარეშე ახერხებდა ხალიფას მოხელეებთან ურთიერთობის დალაგებას. 835 წელი ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნის ამირობის უკანასკნელი წელი აღმოჩნდა. ამ წელს მოჭრილ მონეტებზე ის იხსენიება ბიშრ იბნ ურვას გვერდით,⁵⁶⁹ რომელიც, როგორც ჩანს, არმენიაში მისი მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. ალ-ჰასანის ღმობიერი საშინაო პოლიტიკა მიუღებელი აღმოჩნდა. ხალიფა ალ-მუთასიმი თვლიდა, რომ არმენიაში მას სულ უფრო და უფრო ნაკლებ ანგარიშს უწევდნენ. ყველაფერი ამის გამო ალ-ჰასანი თანამდებობას ჩამოაშორეს, ხოლო მის ნაცვლად, ამჯერად, ალ-ჯიბალის, არმენიისა და ადარბადაგანის რწმუნებული ამირას თანამდებობაზე ალ-აფშინ ჰაიდარ იბნ ქაეუს ალ-უსრუშანი დაამტკიცეს.⁵⁷⁰

ალ-აფშინ ჰაიდარ იბნ ქაეუს ალ-უსრუშანი (835-840) ჩრდილოეთის რწმუნებული 835 წლის 28 ივნისს გახდა.⁵⁷¹ იგი ხალიფა ალ-მუთასიმის რწმუნებული იყო

⁵⁶⁸ al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitâb futûḥ al-buldân)*, I, Hitti, 330.

⁵⁶⁹ A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 83.

⁵⁷⁰ *The Works of Ibn Wâḍih al-Ya'qûbî*, vol. 3, 1244; al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitâb futûḥ al-buldân)*, I, Hitti, 330; Ибн-ал-Асир, Жузе, 39.

⁵⁷¹ *History of Al-Ṭabarî*, vol. XXXIII, 14; *The Works of Ibn Wâḍih al-Ya'qûbî*, vol. 3, 1245; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 72; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 290, სქ. 1.

ორივე მსხვილ პროვინციაში, არმენიასა და ადარნადაგანში. მას მიეცა უფლება თავად დაენიშნა კონკრეტული მმართველები მათ შორის არმენიაში, სადაც ალ-აფშინმა თავისი ნდობით აღჭურვილი ამირა დაამტკიცა. ალ-აფშინის პირველი ამირა, რომელიც მან თავისი მოსვლის წელს დააყენა, იყო მუჰამად იბნ სულაიმან ალ-აზდი ალ-სამარყანდი.⁵⁷²

მუჰამად იბნ სულაიმან ალ-აზდი ალ-სამარყანდი (835-837) არმენიის ამირას თანამდებობაზე ორი წლის განმავლობაში მსახურობდა. ზაფხულში, როდესაც ალ-აფშინი ბაბაქის წინააღმდეგ წარმოებული სამხედრო კამპანიის ხელმძღვანელობით იყო დაკავებული, მუჰამად იბნ სულაიმანი არმენიის საქმეების მოწესრიგებას შეუდგა.⁵⁷³ მუჰამად იბნ სულაიმან ალ-აზდი ისევე როგორც ალ-აფშინის ბევრი სხვა წარმომადგენელი შუააზიელი გახლდათ, წარმოშობით სამარყანდელი. მასთან ერთად სამხრეთ კავკასიაში შუააზიური სამხედრო კონტიგენტიც გამოჩნდა.

შუააზიელთა გამოჩენას სამხრეთ კავკასიის სამხედრო სარბიელზე არმენიის ქრისტიანი ან, თუნდაც, მუსლიმი არისტოკრატია დიდი უკმაყოფილებით შეხვდა. ამ პერიოდში ქართლის მუსლიმური მიწები საჰაკის იგივე ისპაკ იბნ ისმაილის ხელში იყო, ხოლო ალვანეთი იგივე არაბული არანი, ძირითადად, პერეთის მთავარს საჰლ სუმბატის ძის ხელში აღმოჩნდა, რომელმაც უარი განაცხადა ალ-აფშინის მოხელის მორჩილებაზე.⁵⁷⁴ მუჰამად იბნ სულაიმანი რეგიონში არსებულ ვითარებას უპასუხოდ ვერ დატოვებდა. მას პირველ რიგში ალვანეთის დამორჩილება უნდა ეცადა, ვინაიდან საჰლ სუმბატის ძეს მისი დიდი ნაწილი ხელში ჰქონდა ჩაგდებული, რაც არმენიის ამირას პოზიციას სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა.

მოესეს კალანკატუაცის ცნობით, სომხური წელთაღრიცხვის 286 წელს (30/04/837-29/04/838) ხალიფატის ოცი ათასიანი ცხენოსანი ჯარი უეცრად ალვანეთის ტერიტორიაზე შემოიჭრა და მისი ძარცვა-რბევა დაიწყო. ავტორის ცნობით, საჰლ იბნ სუმბატის მეთაურობით და წმინდა გიორგის შეწევნით, ალვანთა ჯარი სახალიფოს ლაშქარს თავს დაესხა და სასტიკი მარცხი აწვნია.⁵⁷⁵ აღნიშნული ბრძოლა, როგორც ჩანს, 837 წლის ზაფხულის ახლო ხანებში მოხდა, ვიდრე ბაბაქი ალვანეთის ტერიტორიას შეაფარებდა თავს. მუჰამად იბნ სულაიმან ალ-აზდი ალ-სამარყანდის სასტიკი მარცხი სადამოს პერიოდში დაფიქსირებული აქვს ალ-იაკუბისაც, ხოლო ალ-ბალაზურის ცნობით, ალ-აფშინის ამილი, რომელშიც, აშკარად, მუჰამად იბნ სულაიმანი იგულისხმება, საჰლ სუმბატის ძის არმიამ ისე სასტიკად დაამარცხა, რომ მან ცოცხალმა ძლივს გაასწრო ბრძოლას, ხოლო მისი მდივანი და მუსლიმთა არმიის დიდი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაეცა.⁵⁷⁶

არსენ შაჰინიანი იბნ ასამ ალ-ქუფიზე დაყრდნობით, ალ-აფშინის დანიშვნას 28 ივნისით ათარიღებს, რაც უფრო სწორი უნდა იყოს, ვიდრე ალ-ტაბარის თარიღი. ხუთშაბათი დღე პიჯრით 220 წლის მეორე ჯუმადას ორი რიცხეში კი არა, არამედ ამავე თვის დასრულებამდე ორი დღით ადრე იყო, როგორც ეს იბნ ასამს აქვს მითითებული. მეორე ჯუმადა თვის ორი რიცხევი კვირაზე მოდის და არა ხუთშაბათზე. ამგვარად, ალ-აფშინი 835 წლის 28 ივნისს ხუთშაბათ დღეს დაინიშნა.

⁵⁷² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245.

⁵⁷³ იქვე; Абу Мухаммад ибн А'асам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 72; Ибн-ал-Асир, Жузе, 41.

⁵⁷⁴ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330.

⁵⁷⁵ მოესეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დაგლიანიძე-ტატიშვილი, 161.

⁵⁷⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245; al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 330.

მოვსეს კალანკატუაცის ცნობა ბაღდადიდან მივლენილი ოცი ათასიანი არმიის შესახებ, შესაძლოა, ციფრებში გაზვიადებული იყოს, მაგრამ ის, რომ ხალიფატი არმენიის პროვინციაში, კონტროლის აღდგენის მიზნით, მრავალრიცხოვან არმიას აგზავნიდა მართებული ჩანს. სამივე წყაროს მიხედვით, აღვანთა წარმატება მოულოდნელმა თავდასხმამ განაპირობა, რასაც ადგილი ღამის საათებში უნდა ჰქონოდა.

მუჰამად იბნ სულაიმანის მდივნის სიკვდილი არ უნდა იყოს შემთხვევით. როგორც ჩანს, კონფლიქტი არაბებსა და აღვანელებს შორის გადასახადის აკრეფის მოთხოვნამ გამოიწვია, რასაც სამხრეთ კავკასიაში არმენიის ამირას მოხელეები აწამოებდნენ. აქვე ძალიან საინტერესოა მოსახლეობის დამოკიდებულება მოპოვებული წარმატების მიმართ. მათი აზრით, მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლაში საჰლ სუმბატის ძის არმიამ გამარჯვება წმინდა მოწამე გიორგის მეშვეობით მოიპოვა. წმინდა გიორგის კულტი ტრადიციულად ძლიერი იყო კახეთისა და ჰერეთის მხარეში, სადაც მისი პატივისცემა საუკუნეთა განმავლობაში ურყევად შენარჩუნდა. ეჭვი არაა, რომ ხალხში გავრცელებული ამგვარი მოსაზრება, რამაც ისტორიკოსის ნაშრომში პირდაპირი ასახვა პოვა, ამ ორი მხარის მოსახლეობის სამხედრო წარმატების შედეგია. ზუსტად იმისი თქმა რთულია ეხმარებოდა თუ არა საჰლ სუმბატის ძეს კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჯარი, მაგრამ აღ-აფშინის დანიშნული არმენიის მმართველი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სანარიასაც ებრძოდა. აღნიშნული კი აშკარას ხდის იმ ფაქტს, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსო და ჰერეთის სამთავრო 835-837 წლებში ერთიან პოზიციაზე დგანან. გავრცელებული თვალსაზრისი, ბრძოლაში წმინდა გიორგის მონაწილეობის შესახებ კი სწორედ კახეთის და ჰერეთის მოსახლეობის დამოკიდებულების ასახვაა.

საჰლ სუმბატის ძეს, შესაძლოა, სჯეროდა თავის სამხედრო წარმატებაში წმ. გიორგი მონაწილეობა, რამაც ჰერეთის არმიას მხნეობა შესძინა, მაგრამ არაბთა წინააღმდეგ ასეთი აშკარა მოქმედება, დიდმოხელის მკვლელობა და ჯარის განადგურება, ფაქტია, უპასუხოდ არ დარჩებოდა. ყველაფერთან ერთად მიმდინარე წლის 26 აგვისტოს აღ-აფშინის არმიამ გადამწყვეტი უპირატესობა მოიპოვა ხალიფატის მთავარ საშინაო მტერზე, ბაბაქის ხურამიტებზე. ბაბაქის მთავარი ციხე ხანგრძლივი ბრძოლების შემდეგ დაეცა.⁵⁷⁷

ბაბაქი იძულებული გახდა ადარბადაგანი დაეტოვებინა და ბიზანტიის მიმართულებით წასულიყო, თუმცა იმისთვის, რომ ბიზანტიაში გაქცეულიყო ის ჯერ აღვანეთში შევიდა. საჰლ სუმბატის ძე არაბებთან დაპირისპირებული იყო, რაც ბაბაქის ნდობას საჰლის მიმართ შედარებით ზრდიდა. აქედან ბაბაქი ბიზანტიაში გამგზავრებას გეგმავდა, მაგრამ საჰლმა მას აღვანეთში დარჩენა შესთავაზა, რაზეც ბაბაქი დათანხმდა.⁵⁷⁸ ამ პერიოდში აღ-აფშინმა თავისი მოციქულები გააგზავნა სამხრეთ კავკასიის ყველა მეფე-მთავარის სასახლის კარზე. მათ ჰპირდებოდნენ ამანს და გასამრჯელოს სახით ერთ მილიონ დინარს თუ გაქცეულ

⁵⁷⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 46-50; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1244-1245; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Бунятов, 73-75; Ибн-ал-Асир, Жузе, 47-54.

⁵⁷⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 76-79; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Бунятов, 74-75; Ибн-ал-Асир, Жузе, 55-56.

ბაბაქს შეიპყრობდნენ და აღ-აფშინს გადასცემდნენ.⁵⁷⁹ აღნიშნული შეთავაზება მიიღო საჰლ სუმბატის ძემ, კახეთის ქორეპისკოპოსმა, თბილისის ამირა საჰაკმა, ქართველთა მეფე ბაგრატ I-მა და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის ყველა ხელისუფალმა, ვინც პროვინცია არმენიის შემადგენლობაში მოიაზრებოდა. აღნიშნული შეთავაზება განსაკუთრებით მიმზიდველი საჰლ სუმბატის ძისთვის იყო.

საჰლმა იცოდა, რომ ბაბაქის საქმე უკვე დასრულებული იყო, ხოლო ხურამიტთა სრული განადგურების შემდეგ არაბები მას მიადგებოდნენ, შესაბამისად, ამანის მიღების შანსი ერთ მილიონ ღირჰმთან ერთად კარგი პერსპექტივა ჩანდა. მან საიდუმლო კავშირი დაამყარა აღ-აფშინთან, ხოლო მათი შეთანხმების შესაბამისად 837 წლის 15 სექტემბერს შეპყრობილი ბაბაქი ჩრდილოეთის რწმუნებულ ამირას გაუგზავნა თავისი შვილის, მუავიას ხელით.⁵⁸⁰ ამგვარად, ბაბაქის აჯანყება, რომელიც ორი ათეული წელი და კიდევ უფრო მეტი ხნის განმავლობაში გრძელდებოდა, დამარცხდა. საჰლი თავისი დამსახურების გამო შეიწყალებს, წარსული დანაშაული მიუტევებს, ერთი მილიონი დინარი გადასცეს და, ხალიფა აღ-მუთასიმის განკარგულებით, ნახევარი მილიონი დინარის ღირებულების გვირგვინი უწყალობეს. საჰლ სუმბატის ძე არამხოლოდ არანის ბატრიკად აღიარეს, რანის მხარეს იგი ისედაც ფლობდა, არამედ აღვანეთის, სომხეთისა და ქართლის მმართველობაც უბოძეს და ბატრიკთა მეთაურის პოზიციაზე დააწინაურეს.⁵⁸¹ საჰლ სუმბატის ძეს უფლება ეძლეოდა ყოფილიყო სამხრეთ კავკასიის ყველა ქრისტიანი მეფე-მთავრის უზენაესი ხელისუფალი, რასაც მას ამიერკავკასიის ქრისტიან ხელისუფალთა შორის ხალიფატის თვალში უმაღლეს პოზიციაზე აყენებდა. საჰლის ამგვარი დაწინაურება 837 წლის დეკემბერის თვეში მოხდა.⁵⁸²

საჰლ სუმბატის ძის პოლიტიკური აღმასვლა, ხალიფატის რეჟიმთან მორიგება და სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების მმართველობის უფლების მიღება, ბუნებრივია, უკმაყოფილებას გამოიწვევდა სომეხ და ქართველ მეფე-მთავართა შორის. საჰლის არაბებთან მორიგება და მისი ქრისტიანული ქვეყნების მეთაურად დადგინება განსაკუთრებით საშიში იყო კახეთის ქორეპისკოპოსის მდგომარეობისთვის. საჰლ სუმბატის ძის კახეთისა და გარდაბნის მიმართულებით ექსპანსიის საფრთხე გაძლიერდა. რანის მესვერებისგან განსხვავებით, კახეთის მმართველი ელიტა კვლავ არ ემორჩილებოდა არაბებს, მაგრამ იმ პირობებში, როდესაც ბაბაქი დამარცხებული იყო, საჰლ სუმბატის ძე ხალიფატის მოკავშირე და მთავარი დასაყრდენი, ხოლო თბილისის ამირა საჰაკი, ასევე ხალიფას მოხელეთა ერთგულებისკენ გადაიხარა, კახეთის ქორეპისკოპოსის მდგომარეობა ძალიან არასახარბიელოდ გამოიყურებოდა.

⁵⁷⁹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 72-73; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 74; Ибн-ал-Асир, Жузе, 54.

⁵⁸⁰ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 80-83; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 75-76; Ибн-ал-Асир, Жузе, 55-57; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 161.

⁵⁸¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 89-90; Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, Буниятов, 72; Ибн-ал-Асир, Жузе, 56; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 161.

⁵⁸² А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 292.

აღ-აფშინის ბრძანებით, არმენიის ამირას თანამდებობას მუჰამად იბნ სულაიმან აღ-აზდი აღ-სამარყანდი ჩამოაშორეს. დამარცხებული ამირას პოსტზე ყოფნა, ამასთან იმ პირობებში, როდესაც საჰლ სუმბატის ძე ხალიფატის ვასალი და მთავარი მოკავშირე გახდა, არავის აწყობდა. მუჰამად იბნ სულაიმანის ნაცვლად არმენიის ამირას თანამდებობა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას ჩააბარეს.⁵⁸³

მუჰამად იბნ ხალიდ (837-839) ბუხარა-ხუდა ანუ ბუხარის უფალი გახლდათ. ბუხარა-ხუდა შუააზიური ბუხარის მმართველის მემკვიდრეობითი ტიტული იყო. ბუხარის მესვეურნი ხალიფატის მორჩილებაში შესვლის შემდეგ ისლამს იღებენ და ხალიფას მოხელეთა დაქვემდებარებაში აღმოჩნდებიან.⁵⁸⁴ მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა 837 წლის პირველი ნახევრის ჩათვლით ბაბაქის წინააღმდეგ ბრძოლებში იღებდა მონაწილეობას,⁵⁸⁵ ხოლო ბაბაქის დამარცხების შემდეგ, სამხედრო ოპერაციაში წარმატებული მონაწილეობის გამო, როგორც ჩანს, არმენიის ამირას თანამდებობაზე დააწინაურეს. ამგვარი მოცემულობით შუააზიური სამხედრო კონტიგენტის მოქმედება სამხრეთ კავკასიაში გრძელდებოდა.

მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდამ წინამორბედისგან განსხვავებით კარგი ურთიერთობა დაამყარა აღვანეთის მმართველ ელიტასთან. რანის მთავარი იოვანე საჰლის ძე მას შუამდგომლობითაც მიმართავდა გარკვეული პროვინციების დათმობისათვის, რომელსაც რანის მმართველი სახლი თავისად თვლიდა.⁵⁸⁶ არმენიის ამირასა და აღვანეთის მმართველი სახლი ერთმანეთს აშკარად დაუახლოვდა. სამაგიეროდ, სრულიად საპირისპირო ვითარება გვაქვს კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და არმენიის ამირა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას ურთიერთობაში.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს აშკარა დაუმორჩილებლობა არმენიის ამირა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას აიძულებდა აგრესიულ სამხედრო მოქმედებაზე გადასულიყო. ასევე აუცილებელი იყო ქართლის ამირა საჰაკის პოზიციის გარკვევაც, რომელიც, ხშირად, ურჩობდა და ხალიფატის მოხელეთა მიმართ დაუმორჩილებლობას გამოხატავდა. საჰაკ ისმაილის ძემ, როდესაც დაინახა, რომ ხალიფატის მესვეურთა პოზიციები სამხრეთ კავკასიაში ძლიერი იყო მუჰამად იბნ

⁵⁸³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245-1246.

⁵⁸⁴ გონა ჯაფარიძე მას შეცდომით ბუხარაჰუზას უწოდებს (გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'იდ აღ-უმაღი ათ-თიფლისი, 18-19). *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 49-50 სქ. 159; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246, სქ. 3563.

⁵⁸⁵ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 49-70; Ибн-ал-Асир, Жузе, 46-56.

⁵⁸⁶ *The History of the Caucasian Albanians by Movṣes Dasxuranci*, Dowsett, 217. დავლიანიძე-ტატიშვილის თარგმანში შეცდომაა, ბუხარა-ხუდას (ტიტულის სპარსული ფორმა) ტიტულის სომხური ფორმის ნაცვლად ჩამოთვლილია პროვინციები (მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 161), რეალურად წყაროში წერია, რომ უფალთუფალმა იოვანემ ბულხარ ხოიტა ფატგოსის შუამდგომლობით ხალიფას სასახლის კარს მიმართა გარკვეული ტერიტორიების დათმობის მიზნით. „ბულხარ ხოიტა“ ამ შემთხვევაში ბუხარა-ხუდას (არაბ. ვარ. ბუხარაჰუდა) სომხური ფორმაა, ხოლო „ფატგოსი“ სპარსული ფადგოსპანის სომხური ვერსია, რაც არმენიის რწმუნებულის პოსტის სპარსული აღმნიშვნელია. დეტალურად იხ.: A. Vacca, Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia, 247. აღისონ ვაკა შეცდომას უშეგებს, როდესაც უფალთუფალი იოვანე სომხეთის კათალიკოსი ჰგონია, რეალურად ის საჰლის შვილი და აღვანეთის მმართველი გახლდათ. შაჰინიანის შეფასებით იოვანე იგივე მუსლიმური წყაროების მუავია იბნ საჰლი უნდა იყოს (А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 292-294).

ხალიდი ბუხარა-ხუდას მორჩილება გამოუცხადა. არმენიის ამირას მხოლოდ ის დარჩენოდა კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ ელაშქრა, რაც მან უკვე 837 წლის მეორე ნახევარში განახორციელა.

837 წელს კახეთის მესვეურთა წინააღმდეგ ალ-აფშინის მიერ დანიშნული არმენიის ამირა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა დაიძრა.⁵⁸⁷ კახეთის ქორეპისკოპოსი დათმობას არ აპირებდა, ხოლო ქვეყნის სამხედრო ძალა თავდაცვითი ბრძოლის წარმოების მიზნით მოეძადა. მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდამ შეძლო გარდაბნის გავლა და თბილისის სანახებს მიაღწია, სადაც იგი საჰაკ ისმაილის ძემ გულთბილად და დიდსულოვნად მიიღო და დახმარება აღმოუჩინა.⁵⁸⁸ კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ სამხრეთ კავკასიის მუსლიმური ძალები გაერთიანდნენ, მაგრამ ამ ერთობის აქტიურ ანტიწანარულ მოქმედებაში გადასვლა ვერ მოახერხეს ახალი უფრო საშიში ძალის გამოჩენის გამო. მიმდინარე წელს სამხრეთ კავკასიაში ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო ძალა გამოჩნდა.

ბიზანტიის იმპერატორი თეოფილე (829-842) სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში შემოვიდა,⁵⁸⁹ რათა რეგიონში იმპერიის ძველი გავლენა აღედგინა. კიდევ ერთი მიზეზი, რამაც განაპირობა თეოფილეს ლაშქრობა იყო ხურამიტთა ლიდერის ბაბაქის მოწოდება დახმარებოდა ანტიხალიფატურ ძალებს, დაერტყა დასავლეთის მხრიდან, რაც ხალიფა ალ-მუთასიმს იძულებულს გახდიდა სამხედრო ძალა სხვა მიმართულებით გადაესროლა.⁵⁹⁰ ამგვარად, თეოფილეს მთავარი მიზანი, ბიზანტიური გავლენის აღდგენის გარდა, ხალიფატის წინააღმდეგ მებრძოლი ძალების მხარდაჭერა იყო.

ბიზანტიის იმპერატორის თავდაპირველი სამიზნე სომხეთი იყო.⁵⁹¹ ქალდიას

⁵⁸⁷ გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 18.

⁵⁸⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1245.

⁵⁸⁹ J.S. Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East, 829-842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm* (Ashgate, 2017), 263-278; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 294-295; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 18-19. კოდონერი მართებულად ათარიღებს თეოფილეს სამხედრო კამპანიას ანატოლიასა და კავკასიაში 837 წლით (როგორც სხვა მრავალი ისტორიკოსი), მაგრამ ცდება, როდესაც მიიჩნევს, რომ იმპერატორის დაქვემდებარებაში მყოფი ხურამიტები სამხრეთ კავკასიაში მანამდე ლაშქრობდნენო. ასევე, ამავე ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში მოცემული აქვს საქართველოში არსებული ვითარება, რომელშიც ბევრი შეცდომა და მოვლენათა რეკონსტრუქციაც არასწორია (J.S. Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East*, 250-256). არსენ შაჰინიანი, მასვე ეთანხმება გონა ჯაფარიძე, არასწორად ათარიღებს ბიზანტიელთა ლაშქრობას, ვინაიდან დათარიღებაში ეყრდნობა მხოლოდ არაბულ წყაროებს. 838 წელს რეალურად შედგა არაბთა საპასუხო ლაშქრობა ბიზანტიაში, რაც დეტალურად აქვს განხილული კოდონერს.

⁵⁹⁰ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 94.

⁵⁹¹ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 205-206. სტეფანოს ტარონეცის ცნობით, იმპერატორი ქალდეას გავლით სომხეთში შეიჭრა, ხოლო დაბრუნებისას სომხეთში ხურამიტები დატოვა, ხოლო თავად მეოთხე არმენიისა და სირიის მიმართულებით აიღო გეზი. ყველაფერი ეს ერთ წელიწადში, ერთი სამხედრო კამპანიის ფარგლებში ხდება ანუ 837 წელს. კოდონერის მცდელობა მთელი ეს მოვლენები დაშალოს რამდენიმე სამხედრო კამპანიად უსაფუძვლო და მიუღებელია (J.S. Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East*, 245-259). კოდონერმა მართებულად ვერ ახსნა ის, თუ რატომ არ წერენ არაბული, ბიზანტიური და სირიული წყაროები იმპერატორის ლაშქრობაზე თეოდოსიოპოლისა და ვანანდის მიმართულებით. აღნიშნული დეტალების უგულვებელყოფას მარტივი ახსნა აქვს, ისტორიულ წყაროებში ყურადღება გამახვილებულია მხოლოდ განსაკუთრებულ წარმატებაზე, რაც სოზოპეტრას იგივე ზიბატრას აღებაში გამოიხატა (*History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 94-97; Ибн-ал-Асир, Жузе, 58; Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 85;

გავლით თეოფილე სომხეთში შეიჭრა, სადაც ადგილობრივ მოსახლეობას მორჩილება მოსთხოვა. იმპერატორის ბრძანებით, სომხეთის მოსახლეობა, ვინც განკარგულებას არ დაემორჩილა ტყვედ აიყვანეს, ხოლო მომხრეები – დააჯილდოეს. პატივდებულია შორის აღმოჩნდა აშოტ ბაგრატიუნი, შაპუკ ბაგრატიუნის შვილი. აშოტი აპო-ვპატოს პატრიკიოსის ტიტულს მიიღებს და სპერის მმართველობას დაიმტკიცებს. თეოფილემ თეოდოსიოპოლის მოსახლეობა აიძულა ხარკი გადაეხადათ და დიდძალი ტყვეებითა და ნადავლით სამხრეთის მიმართულებით წავიდა,⁵⁹² საიდანაც სირიისა და ანატოლიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი პროვინციები დალაშქრა.⁵⁹³

თეოფილემ ბიზანტიის არმიაში მყოფი ხურამიტი სპარსელები სომხეთის მიწაზე დატოვა, რათა მათ ლაშქრობა გაეგრძელებინათ და სამხრეთ კავკასიის ყველა ურჩი მთავარი დაემორჩილებინა. ბიზანტიის ხურამიტთა ძირითადი მიზანი, ბუნებრივია, სომხეთის პროარაბული ძალების დამორჩილება იყო, მაგრამ, ამავე დროს, მათი სურვილი იყო ბაბაქის დახმარებაც, რომელიც, როგორც ჩანს, ჯერ არ ყოფილა დამარცხებული. ამ მიზნით, ხურამიტთა ბიზანტიური რაზმი ჩრდილოეთის მიმართულებით მიიწვედა. სპერისა და კარინის გავლით ისინი ბასიანის მიწაზე გადავიდნენ, ხოლო იქიდან ვანანდის მიმართულებით გააგრძელეს მსვლელობა.

კარინი, იგივე ბიზანტიური თეოდოსიოპოლი, ამ მხარის სომხური სახელწოდებაა. ქართველები ამ მხარის ცენტრს კარნუ-ქალაქის სახელწოდებით იცნობდნენ. კარინის ისტორიული პროვინციიდან ვანანდის მხარეში გადასვლა სწორედ ბასიანის გზით იყო შესაძლებელი. შესაბამისად, ბიზანტიის სამხედრო ძალამ ამ მიმართულებით აიღო გეზი. ამ შემთხვევაში ბიზანტიური ძალა, რომელსაც, ძირითადად, სპარსელი ხურამიტები წარმოადგენდნენ აღმოსავლეთით კი არ მიიწვეს სომხეთის ცენტრალური პროვინციებისა და შემდეგ უკვე ადარბადაგანის მიმართულებით, არამედ ჩრდილოეთით. სამხედრო კამპანიის მიზანი, ბუნებრივია, არაბთა მხარეს მყოფი სომხების დამორჩილება იყო, მაგრამ იმ ვითარებაში, როდესაც არაბები ძლიერ პოზიციებს ფლობდნენ სამხრეთ კავკასიაში ამისი გაკეთება ერთი ბიზანტიური კონტიგენტისთვის შეუძლებელი მისია იყო. საინტერესოა, რომ ისინი არ ლაშქრობენ ტაო-კლარჯეთის მიმართულებით, რაც იმას ნიშნავს, რომ ბაგრატ I ქართველთა მეფე და კურაპალატი იმპერატორის მოკავშირეობას აღიარებდა. მაგრამ ბიზანტიური არმია არც მის ტერიტორიას იყენებს, ისინი ქართველთა სამეფოს გვერდის ავლით ვანანდის მხარეში მოქმედებენ.⁵⁹⁴ საინტერესოა,

Chronique de Michel le Syrien, t. III, Chabot, 88-90), ხოლო სომხეთის მოვლენები და, შესაბამისად, ამ ლაშქრობის დასაწყისი აღწერილია მხოლოდ სტეფანოს ტარონეცის თხზულებაში. იგი ერთადერთი ავტორია, რომელიც ამ სამხედრო კამპანიის დაწყებას აღწერს და დეტალურად ასახელებს ციხე-სიმაგრეებს, რაც თეოფილემ სომხეთში დაიკავა (*The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 205-206). მიქაელ სირიელის ცნობაც დეტალურია, მაგრამ მას აინტერესებს მხოლოდ სირიაში მიმდინარე მოვლენები, ხოლო დანარჩენი უპირატესად იგნორირებულია. თეოფანეს გამგრძელებელი და არაბული წყაროები, ძირითადად, ზემოხსენებულ მთავარ წარმატებაზე ამახვილებენ ყურადღებას.

⁵⁹² *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 205.

⁵⁹³ იქვე, 205-206; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 94-97; Ибн-ал-Асир, Жузе, 58; Продолжатель Феофана, Жизнеописание византийских царей, Любарский, 85; *Chronique de Michel le Syrien*, t. III, Chabot, 88-90.

⁵⁹⁴ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 205.

რომ სტეფანოს ტარონეცი თეოფილეს გელამის ანუ გელაქუნის მხარეში ლაშქრობასაც ასხენებს, სადაც მას რამდენიმე ციხე-სიმაგრე დაუკავებია.⁵⁹⁵

ვანანდი-გელამის დამაკავშირებელი ხაზის გავლა, ამასთან სომხური ცენტრალური პროვინციების გვერდის ავლით, რომელსაც არაბები აკონტროლებდნენ, მხოლოდ ტაშირი-გარდაბნის გავლით შეიძლებოდა. ამ პერიოდში ორივე მათგანი ანტიარაბული ძალების ხელში იყო, ტაშირს გურამ მამფალი ფლობდა, ხოლო გარდაბანს – დაჩი ქორეპისკოპოსი.⁵⁹⁶ შეუძლებელია ბიზანტიის არმიას აღნიშნული ვითარება არ გამოეყენებინა. ამ მოცემულობით დასტურდება პირდაპირი კავშირი კახეთის საქორეპოსკოპოსოსა და ბიზანტიის იმპერიას შორის იმპერატორი თეოფილეს მმართველობის პერიოდში, რომელიც, ძირითადად, დაჩი ქორეპისკოპოსის დროს ზეობდა.

კახეთის ქორეპისკოპოსს ქრისტიანული ბიზანტიის დახმარების იმედი გაუჩნდა. საიმპერატორო ძალების წინსვლის შემთხვევაში მათ შორის სამხედრო ალიანსი გარდაუვალი იყო. ქორეპისკოპოსთა ძალისხმევა იქით იყო მიმართული, რომ საქართველოდან ქრისტიანების დახმარებით მუსლიმები გაერეკათ. ისლამის მიმდევრებმა საფრთხე მალევე იგრძნეს. მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა და თბილისის ამირა საჰაკი ერთმანეთში მორიგდნენ.⁵⁹⁷ წანართა წინააღმდეგ მებრძოლი მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა თბილისის სანახებში ამირა საჰაკს შეხვდა. მათი გულთადი შეხვედრა ადასტურებს იმას, რომ საჰაკმა აღიარა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას ამირობა და კიდევ ერთხელ დაადასტურა ხალიფა ალ-მუთასიმის ერთგულება. ბიზანტიელთა წინსვლა, ბუნებრივია, დროულ მოქმედებას მოითხოვდა. როგორც ჩანს, 837 წლის შემოდგომის პერიოდში საჰაკის მეთაურობით სამხრეთ კავკასიის მუსლიმებმა ძალები გააერთიანეს და ბიზანტიის ხურამიტებს დაუპირისპირდნენ.

გენერალური ბრძოლა ვანანდის მხარეში, სოფელ კაჭკაქარის მიდამოებში მოხდა. 837 წლის შემოდგომას გამართულ კაჭკაქარის ბრძოლაში არაბთა გაერთიანებულმა ძალებმა საჰაკის მეთაურობით ბიზანტიის არმია დაამარცხა.⁵⁹⁸ ბი-

⁵⁹⁵ იქვე, 206. ამ ცნობას სტეფანოს ტარონეცის თხზულების მთარგმნელი, ტიმ გრინფილდი, ეკვივს თვალთა უყურებს და გვთავაზობს ალტერნატიულ დასახელებებს სამეფო ანეცის მიხედვით. მისი აზრით, თეოფილეს ლაშქრობა გელამის მიმართულებით ვერ შედგებოდა, ვინაიდან ის ძალიან შორის იყო (იქვე, 206 სქ. 452). გრინფილდი ამგვარი მსჯელობით უფრო კოდონერის გაგლეჩის ქვეშ ექცევა და, ფიქრობს, რომ ხურამიტთა სამხედრო ლაშქრობა სხვაა, ხოლო თეოფილეს ლაშქრობა – სხვა. მაგრამ, რეალურად, ისინი ერთი სამხედრო კამპანიის ორ განსხვავებულ მიმართულებას წარმოგვიდგენენ, სადაც იმპერატორი სამხრეთით მოქმედებს, ხოლო ბიზანტიელ ხურამიტთა არმია – ჩრდილოეთით. გელამი კი ვანანდის მხარიდან არც ისე შორს მდებარეობს.

⁵⁹⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254-257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256-258. გუარამ მამფლის მიერ ტაშირისა და სხვა მხარეების დაკავება, მართალია, 860-იანი წლების მოვლენების აღწერისას არის ჩართული, მაგრამ მათი ნაწილი გუარამ მამფალმა ამაზე ადრე დაიკავა, მათ შორის ჯავახეთი, რომელიც, გიორგი მერწულის მიხედვით, უკვე 840-იან წლებში გუარამის სამფლობელოა.

⁵⁹⁷ ამ შემთხვევაში მართებული ჩანს ჯაფარიძის შეფასება, როდესაც მათ შორის არსებულ კავშირში ანტიბიზანტიურ მოქმედებას ხედავს, თუმცა არასწორია შაჰინიანზე დაყრდნობით მითითებული თარიღი. იხ.: გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 18.

⁵⁹⁸ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 205. А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 294; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 18-19. შაჰინიანისა და ჯაფარიძის თარიღი ვერ იქნება სწორი, ვინაიდან 838 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში ხალიფა ალ-მუთასიმის ბრძანებით თითქმის ყველა მუსლიმი ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ ომში

ზანტიის არმიის ჩრდილოეთით მსვლელობის შესაძლებლობა მოისპო. საჰაეის წყალობით ქართლის მუსლიმური მიწა ბიზანტიელთა საფრთხეს აირიდებს. მაგრამ გელამის იგივე გელაქუნის ტერიტორიაზე აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ჯარის გამოჩენა ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ გარკვეული კავშირი მაინც დამყარდა ქართველებსა და ბიზანტიელთა შორის. ბიზანტიის ხურამიტთა არმიამ, დამარცხების შემდეგ, სავარაუდოდ, გუარამ მამფალის და გარდაბნელთა სამფლობელოს შეაფარა თავი, ხოლო მოგვიანებით, ალბათ, მათივე დახმარებით, გარკვეულ წარმატებას მიაღწია გელაქუნში. სტეფანოს ტარონეცის ცნობით, გელამის მხარეში მათ სამი ციხე-სიმაგრე აიღეს და არაბები შეავიწროეს.⁵⁹⁹ ბიზანტიის არმიამ მეტი სამხრეთით მოძრაობა ვეღარ გააგრძელა, ვინაიდან ბაბაქი უკვე დამარცხებული და შეპყრობილი იყო, ხოლო ხურამიტთა მოძრაობა ჩამცხრალი. ბიზანტიის იმპერატორი თეოფილე 837 წელს დატოვებს აღმოსავლეთის პროვინციებს და სამხედრო ტრიუმფის აღნიშვნის მიზნით კონსტანტინოპოლში გაემგზავრება.⁶⁰⁰

კაჰკაქარის ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ თბილისის ამირა საჰაეი უფრო მშვიდად უნდა ყოფილიყო, მას უკვე არც ბიზანტიელები ეშუქებოდნენ და აღარც ხალიფატის მოხელენი. მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას უნდა გაეგრძელებინა ბრძოლა როგორც პროვინციის უსაფრთხოების დაცვისთვის, ასევე კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ, რაშიც მისი მოკავშირე თბილისის ამირა შეიქმნა. 837 წლის ანტიწანარული სამხედრო კამპანია არანაირი შედეგით არ დასრულებულია. უნდა ვიფიქროთ, რომ კახეთი არ დამორჩილდა ხალიფატის ძალაუფლებას, სხვა შემთხვევაში საჭირო არ გახდებოდა მომდევნო ლაშქრობა, რომელიც უკვე დაჩი ქორეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ შედგა არმენიის სხვა ამირას პერიოდში. ამიერკავკასიაში ხალიფატისა და პრობიზანტიურ ძალებს შორის ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიდიოდა, სადაც ამ უკანასკნელებმა მხოლოდ მცირედით გაიმყარეს პოზიციები. აღნიშნული პირველ რიგში კახეთის საქორეპისკოპოსოს ეხება.

838 წელს ხალიფა ალ-მუთასიმის ბრძანებით, ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ საპასუხო ლაშქრობა შედგა. აბასიანთა სახალიფოს მმართველმა ამ სამხედრო კამპანიაში, თითქმის, მთელი თავისი სამხედრო რესურსის მობილიზაცია მოახდინა.⁶⁰¹ მათ შორის გაიწვიეს ალ-აფშინი არმენიის, ადარბადაგანისა და ალ-ჯიბალის რწმუნებული. ამ სამხედრო ლაშქრობაში, ბუნებრივია, მონაწილეობა უნდა მიეღო არმენიის ამირა მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდასაც, რის გამოც კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ გაბრძოლება არაბებმა ვეღარ მოახერხეს. აღნიშნული კარგი საშუალება იყო, რათა კახეთის მესვეურებს რეგიონში მდგომარეობა გაემყარებინათ.

დაირაზმა, მათ შორის ალ-აფშინი და მისი სამხრეთ კავკასიური სამხედრო ძალა. ამავე წელს მცირე აზოური სამფლობელოების დაცვის საბაბით ბიზანტიასაც უნდა გაეყვანა ჯარი სამხრეთ კავკასიიდან.

⁵⁹⁹ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 206.

⁶⁰⁰ Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 78-79; J.S. Codoñer, *The Emperor Theophilus and the East*, 270, 278.

⁶⁰¹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246-1247; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 97-121; Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 85-91 *Chronique de Michel le Syrien*, t. III, Chabot, 94-100.

ბიზანტიის იმპერიაში ვითარება შეიცვალა. ხალიფატი მთელი ძალით ბიზანტიის წინააღმდეგ დაიძრა, შესაბამისად, ბიზანტიური სამხედრო კორპუსი სამხრეთ კავკასიაში ვეღარ დარჩებოდა. ამგვარად, რეგიონში ანტიხალიფატური დროშის აფრიალება კვლავ გარდაბნელთა კლანსა და გუარამ მამფალს მოუწიათ. ბიზანტიელთა და, ასევე, ანტიარაბულ ძალებსა სამწუხაროდ, ხალიფა ალ-მუთასიმის ბიზანტიური ლაშქრობა წარმატებული აღმოჩნდა. განსაკუთრებით თავი გამოიჩინა ალ-აფშინმა, რომელმაც გენერალურ ბრძოლაში ბიზანტიის იმპერატორის ხელმძღვანელობით მოქმედი იმპერიის მთავარი არმია დაამარცხა.⁶⁰² ხალიფამ სრული რევანში აიღო ბიზანტიელთა გასული წლის შემოსევაზე და ზამთრის დადგომამდე იმპერიის ტერიტორია დატოვა.⁶⁰³

ხალიფატის სამხედრო წარმატების წელს მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა თავის საამიროში უნდა დაბრუნებულიყო, სადაც მას უკვე მიმდინარე წლის ბოლოს შექმნილ თავისი საქმიანობა გაეგრძელებინა და კახეთ-წანარ-გარდაბნელთა გამოსვლა სისხლში ჩაეხშო. მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას ახალი ლაშქრობა მომდევნო წლის გაზაფხულს შექმნილ განეხორციელებინა და წარმატებით დაეგვირგვინებინა, მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. არანაირი ცნობა არ ადასტურებს მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდას, თუნდაც, მეტ-ნაკლებად წარმატებულ სამხედრო მოქმედებას კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ ომში. 839 წელს თუ რაიმე მცდელობას ჰქონდა ადგილი სისხლში ჩაეხშოთ კახელთა ანტიარაბული აქტივობა, ფაქტია, ის კრახით დასრულდა.

მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდამ ვერ შეძლო თავისი მთავარი ამოცანის შესრულება და კახეთ-წანარეთ-გარდაბნის დამორჩილება, რაც, როგორც ჩანს, გახდა მიზეზი მისი არმენიის ამირას თანამდებობიდან გადაყენებისა. ალ-აფშინის ბრძანებით, მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა თანამდებობას ჩამოაშორეს. ბუხარა-ხუდას ნაცვლად ალ-აფშინის მიერ დანიშნულ რიგით ბოლო არმენიის ამირას ჩააბარეს მმართველობა.⁶⁰⁴

ალი იბნ ჰუსაინ იბნ სიბა ალ-კაისი (839-840) ამირობა ძალიან შემწყნარებლური აღმოჩნდა, რის გამოც პროვინციის ადგილობრივი მოსახლეობა მას ობოლს უწოდებდა. მას ბრალი ედებოდა არაეფექტურ მმართველობაში, წარუმატებელ საშინაო პოლიტიკასა და არაქმედითუნარიან მოქმედებაში.⁶⁰⁵ ალი იბნ ჰუსაინის ამირობის ასეთი უარყოფითი შეფასება განპირობებული იყო მისი დამთმობი პოლიტიკით, რომელსაც ის იჩენდა არმენიის არაბული პროვინციის მაცხოვრებლების, მათ შორის, ბუნებრივია, ქრისტიანთა მიმართაც. ალი იბნ ჰუსაინის ქმედება განსხვავებული იყო თავისი წინამორბედის შინაპოლიტიკისგან, რასაც, თუნდაც თავისი პატრონის არასახარბიელო მდგომარეობა განაპირობებდა ხალიფის კარზე. აბასიანთა სახალიფოში არსებული ვითარება ალი იბნ ჰუსაინს შედარებით

⁶⁰² *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1247; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 102-106, 119-120; Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 86-88; *Chronique de Michel le Syrien*, t. III, Chabot, 95.

⁶⁰³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1247; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 124-133; Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 86-88; *Chronique de Michel le Syrien*, t. III, Chabot, 100-101.

⁶⁰⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246.

⁶⁰⁵ იქვე.

დამთმობი პოლიტიკის გატარებას აიძულებდა, რაც, ბუნებრივია, შეეხო კახეთის საქორეპისკოპოსოსაც, რომელიც თავისი სუვერენიტეტის ხარისხის განმტკიცებას განაგრძობდა.

IX საუკუნის ოცდაათიან წლებში კახეთის საქორეპისკოპოსო კვლავ თავისუფალია არაბი მოხელეთა ბატონობისგან, ხოლო ხალიფასთვის განკუთვნილი ჯიზია და ხარაჯი კვლავინდებურად ქორეპისკოპოსის ხაზინას ავსებდა. აღ-აფშინის მიერ დანიშნული არმენიის ამირები არაფეჟეტურები აღმოჩნდნენ კახეთის მესვეურებთან წარმოებულ ბრძოლაში. აღ-აფშინი არაქმედითუნარიანობას იჩენდა ბაბაქის წინააღმდეგ მიმდინარე ომშიც. ყველა ამ და სხვა მიზეზთა გამო ხალიფამ ფიქრი დაიწყო ხალიდ იბნ იაზიდის უკან დაბრუნებაზე. თუმცა, იქამდე სანამ ხალიდს უკან დააბრუნებდნენ, 839 წელს, გარდაიცვალა დაჩი ქორეპისკოპოსი.

დაჩი ქორეპისკოპოსის გარდაცვალების თარიღი მოცემული აქვს ვახუშტი ბატონიშვილს. ვახუშტის მიხედვით, დაჩი 839 წელს გარდაიცვალა, რასაც მოჰყვა ახალი ქორეპისკოპოსის არჩევა, ხოლო შემდეგ ხალიდ არაბის მეორე შემოსევა საქართველოში.⁶⁰⁶ არაბული წყაროების მიხედვით, აღ-აფშინის შემდეგ, არმენიაში და ადარბადაგანში ხალიდ იბნ იაზიდი ხელმეორედ დანიშნეს 840 წელს,⁶⁰⁷ რაც კარგად უდგება „მატიანე ქართლისასა“ და ვახუშტის ქრონოლოგიას.

დაჩი ქორეპისკოპოსი გახლდათ კახეთის პირველი და უკანასკნელი ხელმწიფე ქობულის სახლის წევრთა შორის. კახეთში ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე დანიშნეს სამოელ დონაური, გარდაბნელი დიდებული.⁶⁰⁸ დაჩის მემკვიდრეთა შესახებ წერილობით წყაროებში ჩვენთვის არაფერია ცნობილი. გარდაბნელთა პარტიამ ხელისუფლება ბოლომდე თავის ხელში აიღო, რითაც ხოსროიანთა დინასტიის ზეობას წერტილი დაუსვა.

ხოსროიანთა ზეობა, რომელსაც რამდენიმე ასეულწლიანი გამოცდილება უმაგრებდა ზურგს, საქართველოში ნელ-ნელა სრულდება. დაჩის მმართველობა იყო, ალბათ, ერთ-ერთი უკანასკნელი, როდესაც ხოსროიანთა დინასტიამ მდგომარეობა შეინარჩუნა ქვეყნის აღმოსავლეთ პერიფერიაში, საიდანაც ის თავისი ძალაუფლების აღდგენას „ყოველ ქართლში“ ცდილობდა. დაჩის ძირითადი მიზანი ქართლის, იგივე „ყოველი ქართლის“ პოლიტიკური ცენტრის, თანამედროვე შიდა ქართლის, დაუფლება უნდა ყოფილიყო, რაც მას საშუალებას მისცემდა ხოსროიანთა დინასტიის მმართველობა მთელი ქვეყნის მასშტაბით აღედგინა. აღნიშნულ მიზანს დაჩიმ ვერ მიაღწია, რასაც, უპირატესად, საგარეო-პოლიტიკური გამოწვევა განაპირობებდა. ხალიფატის საფრთხე იმდენად სერიოზული გახლდათ, რომ დაჩის არ შეეძლო მასზე ძირითადი ყურადღება არ გადაეტანა. კახეთის საქორეპისკოპოსოში, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, დაჩის ხელისუფლება გარდაბნელთა და წანართა მხარდაჭერით იყო გამყარებული. დაჩის პოლიტიკა გარდაბნელთა და წანართა მმართველი ზედაფენის ინტერესის გატარება იყო.

⁶⁰⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶⁰⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 295.

⁶⁰⁸ მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

ისინი არ აპირებდნენ ხალიფატის მესვეურთა სასარგებლოდ მიწის დათმობასა და ხარკის გადახდას.

დაჩის მმართველობა და მისი დინასტიური ინტერესი, სავარაუდოა, სწორედ გარდაბნელთა და წანართა მზარდმა პოლიტიკურმა პროგრამამ შეიწირა. დაჩის, როგორც ხოსროიანთა დინასტიის გვერდითი ან პირდაპირი შტოს წარმომადგენლის, მთავარი ამოცანა საკუთარი საგვარეულო სახლის მდგომარეობის განმტკიცება უნდა ყოფილიყო, თუნდაც კახეთის ხელისუფლებაში, ხოლო, პოტენციურად, „ყოველი ქართლის“ ანუ საქართველოს მასშტაბით. აღნიშნული ამოცანის შესრულება კი შეუძლებელი აღმოჩნდა ძლიერი საერთაშორისო მხარდაჭერის გარეშე.

არაბთა სახალიფო, რომელიც ამ დროს აღ-მამუენის და აღ-მუთასიმის ადმინისტრაციის სახით იყო წარმოდგენილი დაპირისპირებული იყო გარდაბნელთა და წანართა სამხედრო ელიტასთან. არმენიის არაბული ადმინისტრაცია სამხრეთ კავკასიის საუკეთესო მიწაზე თავის თანატომელთა დასახლებას ცდილობდა, ხოლო ქრისტიან მეფე-მთავართა ძირითად მოვალეობად ხარკის გადახდას მიიჩნევდა. არც ერთი და არც მეორე გარდაბნელთა და წანართა არისტოკრატიას არ აწყობდა, რასაც დაჩი გვერდს ვერ აუვლიდა. ამ მოცემულობამ შეუძლებელი გახადა ხოსროიანთა დინასტიის წევრს სამეფო გვირგვინი ან თუნდაც ერისმთავრის პატივი მიეღო ხალიფას დასტურით.

ბიზანტიის იმპერია იყო კიდევ ერთი ზესახელმწიფო, რომელსაც ტრადიციულად ხოსროიანთა დინასტია თავისი ძალაუფლების წყაროდ თვლიდა, მაგალითად, როგორც ეს მოხდა არჩილ მეორის დროს. ბიზანტიის ხელისუფლების სათავეში დაჩის პერიოდში მიქაელ II ამორიელი იგივე მიქაელ ენაბლუ და მისი შვილი, თეოფილეს იყვნენ. პირველი ქართველთა მიმართ არასდროს ყოფილა კეთილგანწყობილი, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ქართველთა პოლიტიკურმა ელიტამ თომა სლავს დაუჭირა მხარი იმპერატორის პოზიციაზე. თეოფილეს აღმოსავლური პოლიტიკა კი მართალია ძალიან აქტიური იყო,⁶⁰⁹ მაგრამ ბიზანტიის იმპერატორმა არაერთგზის მცდელობის მიუხედავად ვერ მოახერხა სამხრეთ კავკასიაში თავისი გავლენა დაემკვიდრებინა. ქართულ სამყაროში არსებული კონკურენციის გათვალისწინებით ბიზანტიის იმპერატორს არ შეეძლო ცალსახა უპირატესობა მიენიჭებინა კახეთის ან რომელიმე სხვა მხარის მმართველისთვის. დაჩისა და თეოფილეს შორის არსებული პოლიტიკური კავშირი უდავოა, მაგრამ, სამწუხაროდ, ამ დეტალებზე საუბარი არსებული წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გათვალისწინებით არ ხერხდება.

გრიგოლის ზეობის პერიოდისგან განსხვავებით, დაჩის ქორეპისკოპოსობის ხანაში, პრაქტიკულად, გაქრა ხაზართა ხაკანის სამხედრო-პოლიტიკური გავლენა, თუმცა გარკვეული სახის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირი უნდა შენარჩუნებულიყო. ხაზართა ხაკანი სამხრეთ კავკასიის მიმართულებით

⁶⁰⁹ თეოფილეს აღმოსავლური პოლიტიკა ვრცლად აქვს შესწავლილი ხუან სინ კოდონერს, თუმცა ნაშრომში არსებული ბევრი მოსაზრება ჰიპოთეტურია და იმის ფონზე, რომ კოდონერი ცუდად იცნობს IX ს-ის ქართულ პოლიტიკურ რეალობას, საქართველოსთან მიმართებაში ამ ნაშრომში გატარებული ბევრი თვალსაზრისი მცდარია, რაც ამ ნაშრომის გაცნობისას აუცილებლად გასათვალისწინებელია. იხ.: J.S. Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East*, 829-842, 245-259.

უკვე ვედარც ძღვეამოსილ სამხედრო ლაშქრობას ახორციელებდა, რასაც შეიძლება კახეთის ქორეპისკოპოსი შეერთებოდა. სამხრეთ კავკასიის ანტიარაბულ ბრძოლაში კახეთის საქორეპისკოპოსო და ამიერკავკასიის სხვა ქვეყნები უფრო აქტიურობდნენ, ვიდრე ხაზართა ხაკანი, რამაც ამ უკანასკნელის პოლიტიკური გავლენა კავკასიონის სამხრეთით სამუდამოდ დაასამარა.

დაჩი ქორეპისკოპოსის მოღვაწეობა უფრო თავისი ანტიარაბული აქტივობით იყო გამორჩეული, რაშიც ქორეპისკოპოსის გვერდით გარდაბნელთა კლანი გამოდიოდა. ამ კუთხით გარდაბნელთა როლი იმდენად გაიზარდა, რომ ქორეპისკოპოსმა თავის ზეობაში გარდაბნელთა გავლენას ვერაფერი დაუპირისპირა, რამაც დაჩის გარდაცვალების შემდეგ საქორეპისკოპოსოს სათავეში გარდაბნელთა შორის ყველაზე დაწინაურებული გვარი მოიყვანა. კახეთის საქორეპისკოპოსოში ხოსროიანთა დინასტიის ლეგიტიმიზმი ნელ-ნელა ადგილს უთმობს სამხედრო არისტოკრატიას, რაც, ვფიქრობ, იმ საჭიროებით იყო განპირობებული, რასაც IX საუკუნის პოლიტიკური რეალობა განაპირობებდა. ქვეყანას ლეგიტიმური თვალსაზრისით კანონიერ მმართველზე უფრო მეტად არაბთა წინააღმდეგ აქტიურად მებრძოლი სამხედრო ხელმძღვანელი ესაჭიროებოდა, ვინმე მსგავსი გრიგოლ ქორეპისკოპოსისა, რომელიც გარდაბნის სავარგულებს დაიცავდა და ქვეყნის მმართველ არისტოკრატიას ხალიფას ხარკის გადახდას მოარიდებდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ დაჩის მემკვიდრის ნაცვლად ახალი დინასტიის სათავეში მოსვლა სწორედ ამგვარი სახის რეალობამ განაპირობა.

თავი III

სამოელი

სამოელი (839-861) დონაურთა დინასტიის პირველი ქორეპისკოპოსი გახლდათ. მან ხელისუფლება დაიწყო იოვანე ქობულის ძის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. სამოელი გახლდათ გარდაბნული წარმოშობის მმართველი დინასტიის პირველი წევრი კახეთის საქორეპისკოპოსოში.⁶¹⁰ სამოელ დონაურის კარიერა ჩვენთვის ცნობილი არ არის. არ ვიცით არც მისი ახალგაზრდობის წლების შესახებ. უცნობია მისი დაწინაურების კონკრეტული დეტალები. საისტორიო წყაროები ამ კუთხით ძუნწი ცნობების შემცველია.

გარდაბნის წარჩინებული საგვარეულოების რაოდენობა ბევრი იყო. „მატიანე ქართლისაჲში“ მოხსენიებული „აზნაურნი გარდაბანელნი“ ამისი პირდაპირი დასტურია.⁶¹¹ დონაური მეცხრე საუკუნის გარდაბანის აზნაურთა ყველაზე დაწინაურებული გვარი გახლდათ, რასაც მათი ხელისუფლების სათავეში მოსვლა ადასტურებს. „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერებში დონაურთა საგვარეულო სხვადასხვა ფორმით მოიხსენიება, მათ შორისაა: დონაური, დაონაური, დიონაური, დიონაონი.⁶¹² ამათ შორის ყველაზე გამართული ფორმა, როგორც ეს მიღებულია, გახლავთ – დონაური. აღნიშნული დინასტიის მხოლოდ ორი წევრის სახელია ცნობილი. ისინი იყვნენ ძმები: სამოელი და გაბრიელი. მათი ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ „მატიანე ქართლისა“ კახეთის ნაცვლად ხმარობს ტერმინს „გარდაბნელნი“, როგორც ამ გაერთიანების სახელწოდებასა და წამყვანი ძალის აღმნიშვნელს. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით, დონაურთა გარდაბნელობა ცხადია. დონაურთა ონომასტიკის მიხედვით, აღნიშნული დინასტიის კავშირი ხოსროიანთა სამეფო სახლთან არ იკვეთება. დონაურთა დინასტია არც ქობულისძეთა სახლს ენათესავება. მათი ხელისუფლების სათავეში მოსვლა საქორეპისკოპოსოში გარდაბნელთა სამხედრო-პოლიტიკური დაწინაურების მაჩვენებელია.

დონაურთა დინასტიის წევრები გარდაბნელთა მმართველი კლანის ინტერესების დამცველები იყვნენ და კახეთის სამთავროში გრიგოლისა და დანი მმართველობის პერიოდში დაწინაურდნენ. უცნობია იყო თუ არა რაიმე დინასტიური კავშირი დონაურებსა და ქობულისძეთა შორის. დონაურთა განსაკუთრებული დაწინაურება დანი ქორეპისკოპოსის მმართველობის დროს უნდა ვივარაუდოთ, რასაც შედეგად მოჰყვა მათი ქვეყნის სათავეში მოსვლა. სამოელ დონაურის ქორეპისკოპოსის ტახტზე ასვლით გარდაბნელები კვლავინდებურად ინარჩუნებდნენ წამყვან პოზიციებს კახეთის საქორეპისკოპოსოში.

⁶¹⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶¹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

⁶¹² ქართლის ცხოვრება: ანასეული ნუსხა, ყაუხჩიშვილი, 162, 164-165; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 254, 257, 259; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256-258; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

სამოელ დონაურის ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე დამტკიცება არჩევის საფუძველზე მოხდა. თავისი წინამორბედების მსგავსად სამოელი წანარებმა, კახელებმა და გარდაბნელებმა ერთობლივი გადაწყვეტილების საფუძველზე აირჩიეს. აღნიშნულ გადაწყვეტილებაში წამყვანი როლი გარდაბნელთა სიტყვამ შეასრულა. მათ ხელმეორედ შეძლეს თავისი კანდიდატის ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე არჩევა. ამჯერად, ახალი ქორეპისკოპოსი გარდაბნელი წარჩინებული აზნაური იყო. გარდაბნელთა ბატონობა კახეთის საქორეპისკოპოსოში კიდევ უფრო განმტკიცდა.

839 წელს, როდესაც სამოელი ქორეპისკოპოსის წოდებას მიიღებს, კახეთის მესვეურნი არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლას აწარმოებდნენ.⁶¹³ გარდაბნელები ამ ბრძოლის ფრონტის ხაზზე გამოდიოდნენ. ამიერკავკასიაში მდგომარეობა განსაკუთრებით მას შემდეგ დაიძაბა, რაც ხალიფა ალ-მუთასიმმა 840 წელს ჩრდილოეთის მმართველი ალ-აფშინი დააპატიმრა, ხოლო მის ნაცვლად არმენიისა და ადარბადაგანის მფლობელობა ხალიფ იბნ იაზიდს ჩააბარა.⁶¹⁴ აღნიშნული გახლდათ ხალიფის ხელმეორე მმართველობა ამიერკავკასიაში, რეგიონში, სადაც ის ძალიან არ უყვარდათ, ხოლო მისი ხუთწლიანი სასტიკი მმართველობა ცუდად ახსოვდათ. ხალიფ იბნ იაზიდის ერთ-ერთი პირველი სამიზნე კახეთის საქორეპისკოპოსო აღმოჩნდა.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ხელმეორედ მოსული ხალიფ არაბი, იგივე ხალიფ იბნ იაზიდი, საქართველოს ტერიტორიაზე შემოიჭრა. კახეთში ქორეპისკოპოსი უკვე სამოელ დონაური გახლდათ. სამოელ დონაურისა და ხალიფ იბნ იაზიდის სამხედრო ძალები ერთმანეთს გავაზის მიდამოებში დაუპირისპირდნენ. გავაზი ჰერეთისა და კახეთის საზღვარზე მდებარეობდა, ნეკრესის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. გავაზში ამოსასვლელად ხალიფის არმიას ჰერეთის ტერიტორიაც უნდა გაეფლო, რომელიც იმ დროს პროარაბულ პოზიციას იზიარებდა და, შესაძლოა, ხალიფს ეხმარებოდა კიდევ. საჰლ სუმბატის ძე და თავისი ოჯახი ამ დროს აბასიანთა ხალიფას მთავარი დასაყრდენი იყო ქრისტიანულ კავკასიაში. საჰლი და იოვანე ამ კუთხით წამყვან პოზიციებს იკავებდნენ სამხრეთ კავკასიის ქრისტიან ხელისუფალთა შორის. მათი გაძლიერება არაბთა სახალიფოს მმართველმა ძალამ მას შემდეგ დაიწყო, რაც საჰლის აქტიურობით ხურმიტთა ლიდერი ბაბაქი შეიპყრეს და არაბებს გადასცეს. საჰლი და იოვანე ამიერკავკასიის

⁶¹³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶¹⁴ ალ-აფშინი დააპატიმრეს ჰიჯრით 225 წელს (12/11/839-30/10/840), ხოლო გარდაიცვალა – ჰიჯრით 226 წელს (31/10/840-20/10/841). ალ-იაკუბის მიხედვით, ალ-აფშინი დააპატიმრეს და გარდაიცვალა ჰიჯრით 226 წელს, მაგრამ დაპატიმრების თარიღი 225 წელი, რაც ალ-ტაბარისა და ალ-ასირის ცნობებშია მითითებული, უფრო სწორი უნდა იყოს (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246, 1250; *History of Al-Tabarī*, vol. XXXIII, 180-195; Ибн-ал-Асир, Жyзе, 59-64). დაპატიმრების თარიღად შესაძლოა ვივარაუდოთ ჰიჯრით 225 წლის მიწურული და ჰიჯრით 226 წლის დასაწყისი, რამაც წყაროებში გარკვეული აღრევა გამოიწვია, ანუ 840 წლის ზაფხული-შემოდგომის პერიოდი. ზუსტად ამ დროს არმენიის პროვინციაში ხელმეორედ უნდა დაენიშნათ ხალიფ იბნ იაზიდი, რასაც კახეთში მისი ლაშქრობა მოჰყვა და ცხადად ადასტურებს „მატიანე ქართლისა“ (დეტალურად იხ. ქვემოთ), ხოლო ალ-იაკუბის განცხადება, თითქოს, ხალიფი დანიშნვის შემდეგ ადგილობრივები შეშინდნენ და აჯანყებისთვის მოემზადნენ, რასაც მოჰყვა ხალიფის უკან გაწვევა და ალი იბნ ალ-ჰუსაინის დატოვება არ უნდა იყოს ბოლომდე მართალი, ადგილობრივთა მზადება აჯანყებისთვის, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა გამოცდილი ამირას გადაყენების მიზეზი. გადაყენების მიზეზი უფრო მისი მარცხი უნდა ყოფილიყო კახეთის ქორეპისკოპოსთან ბრძოლაში, რასაც ქვემოთ განვიხილავთ.

ქრისტიანთა მეთაურის გვირგვინს მიიღებენ, რაც, ბუნებრივია, არაბთა თანადგომას მოითხოვდა საჭიროების შემთხვევაში. 840 წელს სწორედ ასეთი ვითარება შეიქმნა, როდესაც პერეთის მმართველი სახლი ხალიდის მხარეს გამოვიდა კახეთის წინააღმდეგ.

სამოელ დონაურის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ მისი მეთაურობით მოქმედი კახეთის საქორეპისკოპოსოს არმია მოწინააღმდეგეს კახეთის საზღვართან დაუპირისპირდა. სამოელმა მეტოქეს არ მისცა საშუალება ქვეყნის სიღრმეში შესულიყო. გაგაზის ბრძოლაში კახეთის ქორეპისკოპოსის ლაშქარმა სასტიკი მარცხი აწვინა ხალიდ იბნ იაზიდის მეთაურობით მოქმედ ხალიფატის არმიას. ხალიდ იბნ იაზიდი იძულებული გახდა გაქცეულიყო. „მატიანე ქართლისას“ ავტორის ლაკონიური შეფასებით, ბრძოლის ველზე დიდი რაოდენობით მტერი დაეცა, „კუალად მეორედ მოვიდა იგივე ხალიდ არაბი. შეებნეს გარდაბანელნი გაგაზს. და გააქციეს ხალიდ, და მოსწყდა სიმრავლე ფრიადი“.⁶¹⁵ ვახუშტის ცნობით, გამარჯვებულებს ქორეპისკოპოსი სამოელი მეთაურობდა.⁶¹⁶ არაბებმა კახეთში მორიგი მარცხი განიცადეს.

გაგაზის ბრძოლის შესახებ მხოლოდ „მატიანე ქართლისას“ ცნობაა შემორჩენილი, რომელსაც გვიანდელი ქართველი ავტორებიც იმეორებენ. ასეთი მწირი ცნობების მიუხედავად, ფაქტია, ამ ბრძოლას დიდი შედეგი ჰქონდა. აღ-იაკობის ცნობით, ხალიდ იბნ იაზიდის წინააღმდეგ ხალიფას მორჩილებაში მყოფი ქრისტიანი ბატრიკები და მუსლიმი ამირები ამბოხებისთვის ემზადებოდნენ. მანსურ იბნ ისა აღ-საბიმ, რომელიც დაზვერვისა და საფოსტო სამსახურის ხელმძღვანელი („საჰიბ აღ-ბარიდ“) იყო, ხალიფას შექმნილი მდგომარეობის შესახებ აცნობა. ხალიფას აღ-მუთასიმის ბრძანებით, ხალიდი უკან გაიწვიეს.⁶¹⁷ ვფიქრობ, ხალიდ იბნ იაზიდის გადაყენებაში დიდი როლი შეასრულა გაგაზის ბრძოლაში განცდილმა მარცხმა, სადაც კახეთის ქორეპისკოპოსის არმიამ ხალიდის მეთაურობით მოქმედი ხალიფატის ჯარები დაამარცხა. გენერალურ ბრძოლაში მარცხი ხალიდს დააბრალეს, რის გამოც ხალიფა იძულებული გახდა ის უკან გაეწვია სამარაში. გაგაზის ბრძოლა 840 წლის გაზაფხული-შემოდგომის პერიოდში მოხდა, როდესაც ხალიდ იბნ იაზიდი ხელმეორედ იქნა დამტკიცებული არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის თანამდებობაზე. ხალიდი იმავე წელს შეცვალეს ადგილობრივი მოსახლეობისთვის უფრო მისაღები ძველი მოხელით.

გაგაზის ბრძოლის შემდეგ სამხრეთ კავკასიაში აბასიანთა სახალიფოსთვის არასახარბიელო მდგომარეობა შეიქმნა. ამას უნდა დაეკავშიროთ არმენიისა და ადარბადაგანის მმართველთა ხშირი გადაყენება. ისინი შექმნილ ვითარებაში არაეფექტური ხელმძღვანელები აღმოჩნდნენ. კახეთის ქორეპისკოპოსი ამით სარგებლობდა და სისტემატიურად იმყარებდა მდგომარეობას თავის ქვეყანაში.

აღი იბნ ჰუსაინ იბნ სიბა აღ-კაისი, რომელიც აღ-აფშინის კადრი გახლდათ, კვლავ აღადგინეს არმენიის მმართველის პოზიციაზე. ხალიფა აღ-მუთასიმი იმედოვნებდა, რომ აღი იბნ ჰუსაინი, რომელიც მეტ-ნაკლებად მისაღები ფიგურა იყო სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანი და მუსლიმი მმართველებისთვის, შეძლებდა ვითა-

⁶¹⁵ მატიანე ქართლისა, ვახუშტის მიხედვით, 254; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶¹⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶¹⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246; A. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 295.

რების სტაბილიზაციას და ხალიფატს მეტი დანაკარგი აღარ ექნებოდა. მაგრამ რეალური პრობლემა იყო არა კადრებში, არამედ ფინანსებში. ალის არ ჰქონდა რესურსი, რათა ადგილობრივი მუსლიმი სამხედრო კონტიგენტის მოთხოვნა დაექმაცოფილებინა, რამაც ბარდავის მუსლიმი მოსახლეობა ამირას წინააღმდეგ განაწყო. ამირას მიერ დადგენილი გადასახადის მოთხოვნამ ხალხის ამბოხება გამოიწვია, ისინი ერთმანეთს შეუთანხმდნენ, დადგენილი ხარაჯის გადახდაზე უარი თქვენ და ამირას შეუტყეს. ალი იბნ ჰუსაინი ბარდავში ჩაიკეტა, სადაც ის მუსლიმი აჯანყებულების სამხედრო ძალამ ალყაში მოაქცია. ამგვარ ვითარებაში ხალიფატის არმიას კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ გამოსვლა აღარ შეეძლო. ხალიფა ალ-მუთასიმის განკარგულებით, არმენიის ამირას თანამდებობა ჰამდავაიზ იბნ ალი იბნ ალ-ფადლს ჩააბარეს.⁶¹⁸

ჰამდავაიზ იბნ ალი იბნ ალ-ფადლი (841-842) არმენიის უკანასკნელი მმართველი იყო, რომელიც ხალიფა ალ-მუთასიმის ბრძანებით დაინიშნა. მისი მმართველობა არ გამოდგა წარმატებული. პროვინციაში მისვლისთანავე მას მორჩილება გამოუცხადა ამბოხებულ არაბთა ერთმა ნაწილმა, მაგრამ მუსლიმთა დიდი ნაწილი ჯერ კიდევ დასამორჩილებელი იყო. ჰამდავაიზ იბნ ალი იბნ ალ-ფადლი მათ წინააღმდეგ მოქმედებას არ ჩქარობდა, რათა მორიგი წარუმატებლობა არ განეცა,⁶¹⁹ რასაც სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე, ბოლო დროის განმავლობაში ხშირად განიცდიდა ხალიფატის სამხედრო ძალა.

842 წლის 5 იანვარს გარდაიცვალა ხალიფა ალ-მუთასიმი.⁶²⁰ ძალიან მალე გარდაიცვალა ბიზანტიის იმპერატორი თეოფილე,⁶²¹ რომელიც, ალბათ, ხალიფატის მთავარი მეტოქე იყო ალ-მუთასიმის ზეობის პერიოდში. ორივე მათგანის ადგილი მათმა ვაჟებმა დაიკავეს, ალ-მუთასიმი თავისმა ვაჟმა ალ-ვასიკმა შეცვალა, ხოლო თეოფილე – მიქაელ III-მ, რომელიც მცირეწლოვანი გახდდა. საერთაშორისო ასპარეზზე მომხდარი ეს ცვლილებები უფრო დიდი მასშტაბის პოლიტიკური ძვრების მომასწავლებელი იყო.

ბიზანტიის იმპერიის სათავეში მოექცა გარდაცვლილი იმპერატორის ქვრივი, თეოდორა, რომელიც თავისი მცირეწლოვანი შვილის რეგენტი იყო. დედოფალი თეოდორა ხატმადიდებელი იყო განსხვავებით თავისი გარდაცვლილი მეუღლისა, რომელიც ხატმებრძოლობას უჭერდა მხარს. თეოდორას განზრახვით ბიზანტიის იმპერიაში ხატთაყვანისცემა აღადგინეს,⁶²² რამაც იმპერია, რელიგიური თვალსაზრისით, კვლავ დააახლოვა ერთმორწმუნე ქრისტიან ხატმადიდებელ ქართულ სამყაროს. აღნიშნული, ბუნებრივია, აისახებოდა კახეთისა და ბიზანტიის ურთიერთობაზეც.

აბასიანთა ხალიფა ალ-ვასიკი (842-847) გახდა. ახალი ხალიფა ხვდებოდა სამხრეთ კავკასიაში არსებული სიტუაციის სიმძიმეს, რის გამოც მან თავისი ზეობის პირველ წელს ხალიფ იბნ იაზიდის არმენიისა და ადარბადაგანის მმარ-

⁶¹⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1246.

⁶¹⁹ იქვე.

⁶²⁰ იქვე, 1250; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIII, 207.

⁶²¹ Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, Любарский, 94.

⁶²² იქვე, 102-103; L. Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527-1204* (Routledge, 1999), 100-102.

თველად დაამტკიცა და ამიერკავკასიაში გამოუშვა.⁶²³ ხალიდის სამხრეთ კავკასიაში გამოგზავნა დაანქარა საჰაიკის მიერ ხელისუფლების ხელახალმა უზურპაციამ, რომელსაც მხარს ადგილობრივი ქრისტიანი ხელისუფლებიც უჭერდნენ, მათ შორის უნდა ყოფილიყო სამოველ ქორეპისკოპოსი.

ხალიდ იბნ იაზიდი მესამედ გამოემართა საქართველოში. ამჯერად, ის სათავეში ჩაუდგა ხალიფატის 12 ათასიან კარგად შეიარაღებულ არმიას, რომელსაც ხალიფამ გამოუყო ნახევარი მილიონი დინარი არმიის შენახვისთვის და ერთი მილიონი დირჰემი დამატებითი სუბსიდიის მიზნით.⁶²⁴ ხალიდის მთავარი მიზანი დაუმორჩილებელი თბილისის ამირა საჰაიკის დასჯა და მისი მოკავშირეების განადგურება იყო. მას, ასევე, თავისი ანგარიშები ჰქონდა გასასწორებელი კახეთის ქორეპისკოპოსთანაც. კახეთის მესვეურებს სერიოზული საფრთხე დაემუქრათ. მათ უნდა ეზრუნათ თბილისის ამირას მდგომარეობის გამყარებისთვის, რათა არაბთა ჯარი, მოგვიანებით, მათ ტერიტორიაზე არ აღმოჩენილიყო.

ხალიფატის არმია თავდაპირველად სომხეთში შევიდა, სადაც ხალიდ იბნ იაზიდმა ხლათის მხარეში გაშალა სამხედრო ბანაკი. ხლათში მან სომხეთის ზედაფენას და არმენიაში დისლოცირებულ რეგულარულ მუსლიმურ არმიას იგივე ასკარებს მოუხმო და მათი ჯარი შეიერთა. „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, ხალიდის განკარგულებაში გამოცხადებული სომეხი მეომრებისა და რეგულარული არმიის რაოდენობა 20 ათასი უნდა ყოფილიყო.⁶²⁵ გაერთიანებული ლაშქრით, რამდენიმე დღის შემდეგ, ხალიდ იბნ იაზიდი საქართველოს მიმართულებით გამოემართა.⁶²⁶ არაბთა არმია ჯავახეთში შემოვიდა, სადაც იმავე საისტორიო წყაროს ცნობით, ხალიდი ავად გახდა და ორ დღეში გარდაიცვალა.⁶²⁷ ალ-იაკუბის მიხედვით, ხალიდი ისჰაკის წინააღმდეგ ბრძოლის პერიოდში ახლოს იყო მის დაუმორჩილებასთან, თუმცა გარდაიცვალა, მაგრამ არ ჩანს გარდაცვალების მიზეზი.⁶²⁸ „მატიანე ქართლისას“ ინფორმაციით ხალიდი ჯავახეთში

⁶²³ ა. შაგინიანი ამ დანიშვნას 842 წლის 5 იანვარი – 28 აპრილი შუალედით ათარიღებს, იხ.: A. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 296;

⁶²⁴ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 45.

⁶²⁵ იქვე.

⁶²⁶ იქვე; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶²⁷ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 46.

⁶²⁸ ლეიდენის ხელნაწერის გამომცემლებს გარდაცვალების მიზეზად ავადმყოფობა აქვთ აღდგენილი, როგორც ჩანს, „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ ანონიმის მიხედვით, მაგრამ, რეალურად, არცერთ ხელნაწერში ხალიდის გარდაცვალების მიზეზი არ იკითხება, ჩანს მხოლოდ ის რომ, რაღაც უცნობი მოვლენის შემდეგ იგი რამდენიმე დღეში გარდაიცვალა, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1254, სქ. 3612. გონა ჯაფარიძე ალ-იაკუბის მიხედვით, გარდაცვალების მიზეზად ავადმყოფობას უთითებს, მაგრამ იქვე მოჰყავს ქართული ცნობაც ხალიდის მკვლელობის შესახებ (გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ ალ-უმავი ათ-თიფლისი, 22-23). თუმცა, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალ-იაკუბის ჩვენამდე მოღწეულ ტექსტში ხალიდის გარდაცვალების მიზეზი არ ჩანს. „ავად გახდომა“ ტექსტის პირობითი აღდგენის შედეგია, მაგრამ დასაშვებია, რომ ორიგინალში „დაჭრა“ ყოფილიყო მითითებული, რაც რამდენიმე დღეში სიკვდილის მიზეზი გახდა და უფრო ეხმაურება ქართულ და სომხურ წყაროებს. ასევე არაზუსტია ჯაფარიძისეული ხალიდის შემოსევის თარიღი. ხალიდი შემოვიდა არა 843 წლის გაზაფხულის პირველი თვის ბოლომდე, არამედ 842 წლის გაზაფხულის გაზაფხულის პერიოდში და იმავე ან მომდევნო წელს დაიღუპა არაუგვიანეს 843 წლის 29 აპრილისა (В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 46; C.J.F. Dowsett, A Neglected Passage in “the History of the Caucasian Albanians”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 19, no. 13, 1957, 457-458;

მოკლეს.⁶²⁹ სტეფანოს ტარონეცი სოფლის სახელსაც კი ასახელებს, სადაც ის გარდაიცვალა, ესაა – ხოზაბირი.⁶³⁰ აქედან მისი ცხედარი წაიღეს და დაასვენეს არმენიის დედაქალაქ დვინში, რომელსაც არაბულად დაბილს უწოდებდნენ.⁶³¹

არაბთა აღნიშნული სამხედრო კამპანია წარუმატებელი იყო, მაგრამ აღ-იაკუბის ცნობა ადასტურებს იმას, რომ ხალიფატის მესვეურნი ხალიდ იბნ იაზიდზე სერიოზულ იმედებს ამყარებდნენ. არაბთა წარუმატებლობას ადასტურებს ხალიდის დაღუპვა, რომელსაც ქართული და ალვანური წყაროები მიუთითებენ. იგი შესაძლოა ბრძოლაში დაიჭრა და ჭრილობის შედეგად გარდაიცვალა. მუსლიმი ავტორი ხალიდის მხოლოდ მძიმე ავადმყოფობაზე აკეთებს აქცენტს. აღ-იაკუბის ცნობით, ის ახლოს იყო წარმატება მიღწეა ისპაკის (საჰაკის) წინააღმდეგ ბრძოლაში. აღნიშნული იყო ერთგვარი იმედიც და იმედგაცრუებაც, ვინაიდან, ხალიდი როგორ ახლოსაც არ უნდა ყოფილიყო წარმატებასთან, მან საჰაკი ვერ დაიმორჩილა, ხოლო, საბოლოოდ, მიმდინარე სამხედრო კამპანიის ფარგლებში დაიღუპა კიდევ, რაც 842-843 წლებით მიჯნით უნდა განისაზღვროს.

ხალიდის გარდაცვალების მეტი დეტალები ცნობილი არაა. მისმა სიკვდილმა შეაჩერა ის ლაშქრობა, რომელიც თბილისის საამიროს წინააღმდეგ მიმდინარეობდა და ჯარი აიძულა საქართველოს გაცლოდა. მუჰამადის არმია დაიშალა, ხოლო მათი ძირითადი ნაწილი სამშობლოში დაბრუნდა.⁶³² ხალიდის არმიას სათავეში მისი მეორე შვილი, ალი იბნ ხალიდი ჩაუდგა, რომელმაც ხალიფატის ჯარი დვინში ჩაიყვანა, სადაც ნაწილი მასთან დარჩა, ხოლო მეორე ნაწილი – დაიშალა.⁶³³ ამგვარად, წარუმატებელი აღმოჩნდა ხალიდ იბნ იაზიდის მესამე ლაშქრობაც საქართველოში. ხალიდის მესამე ლაშქრობა 842 წლის გაზაფხული-843 წლის დასაწყისით თარიღდება. ხალიდის სიცოცხლეში, როდესაც ის ავადმყოფობდა, მისი განკარგულებით, არმიის ფაქტობრივი მეთაური მისი მეორე ვაჟი, ალი იბნ ხალიდი გახდა.

მამის გარდაცვალების შემდეგ არმენიის ამირის ფუნქციას, ასევე ჯარის მეთაურის მოვალეობას ალი იბნ ხალიდი ასრულებდა. არ ჩანს ალის ამირას თანამდებობაზე ოფიციალური დამტკიცება, მაგრამ გარკვეული დროით, სანამ ხალიფა არმენიის ახალ ამირას გამოგზავნიდა, პროვინციის მეთაური ალი იბნ ხალიდი იყო. ხალიდის დაღუპვის შემდეგ ვითარება არაბულ არმენიაში ძალიან აირია. ამას პირდაპირ აღნიშნავს აღ-იაკუბი. ისტორიკოსის მიხედვით, ხალი-

The History of the Caucasian Albanians by Movṣēs Daxuranci, Dowsett, 218; მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 162; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, Смбатян, III, 21). დავლიანიძე-ტატიშვილის თარგმანში შეცდომაა, „ხაზრ ფატგოსის“ მაგიერ, წერია – „ხაზარი ფატგოსი“.

⁶²⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256. ქართულ წყაროს ეთანხმება მოვსეს კალანკატუაცი, იხ.: C.J.F. Dowsett, A Neglected Passage in “the History of the Caucasian Albanians”, 457-458; *The History of the Caucasian Albanians by Movṣēs Daxuranci*, Dowsett, 218; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, Смбатян, III, 21.

⁶³⁰ იქვე.

⁶³¹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Yaʿqūbī*, vol. 3, 1254; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 46; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

⁶³² *The Works of Ibn Wāḍih al-Yaʿqūbī*, vol. 3, 1254.

⁶³³ V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

დის მომხრენი დაიშალნენ, ხოლო პროვინცია კვლავ არეულობამ მოიცვა.⁶³⁴ ამ არეულობით ყველაზე მეტად ამირა საჰაკი და ქორეპისკოპოსი სამოელი სარგებლობდნენ.

ალი იბნ ხალიდი გარკვეული დროის განმავლობაში *de facto* ამირას მოვალეობას ასრულებდა, თუმცა მისი თანამდებობაზე დანიშვნა წყაროებით არ დასტურდება. ალი იბნ ხალიდის მმართველობა არ ყოფილა წარმატებული, რასაც მისი სუსტი ავტორიტეტი განაპირობებდა. მამის არმიის დაშლის შემდეგ მას არ გააჩნდა რესურსი ბრძოლა გაეგრძელებინა საქართველოში, რის გამოც ბარდავსა და ღეინში ხალიფატის პოზიციების გამყარება უფრო საჭიროდ ჩათვალა, ვიდრე ექსპანსიონისტური პოლიტიკა თბილისის საამიროსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს დამორჩილების მიზნით. სავარაუდოა, რომ ალი იბნ ხალიდის მმართველობა გახანგრძლივდა, რასაც ხელი შეუწყო ახალი ამირას დანიშვნისა და ადგილზე ჩამოსვლის გახანგრძლივებულმა პროცესმა.

ხალიფა ალ-ვასიკმა გარდაცვლილი ხალიდის ნაცვლად მისი უფროსი შვილი, მუჰამად იბნ ხალიდი დაამტკიცა.⁶³⁵ მუჰამადი სამხრეთ კავკასიაში მხოლოდ პიჯრით 230 წელს (18/9/844-8/9/845) ჩავიდა.⁶³⁶ მისი თავდაპირველი მიზანი თავისი მამის სამხედრო კამპანიის გაგრძელება და თბილისის ამირას დამორჩილება იყო. მოცემულ დანიშვნის თარიღს ეთანხმება მოვსეს კალანკატუაცი, რომელიც სომხური წელთაღრიცხვით 295 წლამდე (29/04/846-28/04/847), სავარაუდოდ, ერთი წლით ადრე, ხაზრ ფატგოსის ვაჟიშვილის, იგივე მუჰამად იბნ ხალიდის, შემოსევაზე წერს. სომხური წელთაღრიცხვით 294 წელი (28/04/845-27/04/846) ზუსტად ემთხვევა მუსლიმი ავტორის თარიღს, რაც მუჰამად იბნ ხალიდის არმეინის ამირას თანამდებობაზე დამტკიცების თარიღს 845 წლის 28 აპრილი-8 სექტემბრის შუალედით განსაზღვრავს, უფრო კი ამავე წლის მაისი-ზაფხულის პერიოდით, როდესაც უნდა შემოსულიყო მუჰამადი და დაეწყო თავისი პირველი სამხედრო კამპანია სამხრეთ კავკასიაში. მუჰამადის თხოვნით, ხალიფა აიძულებს ნიზიბინის პროვინციაში მოსახლე ხალიდის ხალხს, ამჯერად, მუჰამად ხალიდის ძის არმიას შეუერთდნენ, ხოლო გაერთიანებული ძალებით მუჰამად იბნ ხალიდი საქართველოს მიმართულებით წამოვა.

მუჰამად იბნ ხალიდი 845 წლის ზაფხულში სომხეთის გავლით ქართლში შემოვიდა. მან მოკავშირეთა ძიება ქართველთა შორისაც დაიწყო და ქართველთა მეფე ბაგრატ I კურაპალატი (826-876) მიიმხრო. მუჰამადმა მოკავშირეს ქართლი, თანამედროვე შიდა ქართლი, გადასცა,⁶³⁷ რითაც ბაგრატი ღიად დაუპირისპირა თბილისის ამირა საჰაკისა და კახეთის ქორეპისკოპოს სამოელს. ქართლი ორივე მათგანს სურდა, ხოლო კონკურენტის გამოჩენა არცერთს არ აწყობდა. საჰაკი ახლოს იყო მთლიანად დაეკარგა თავისი მდგომარეობა თბილისის საამიროში, ხოლო სამოელი უფროსი მოკავშირის განადგურებასთან ერთად თავისი გავლენის შესუსტებას აღმოსავლეთ საქართველოში.

⁶³⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1254.

⁶³⁵ იქვე; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 46-47; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

⁶³⁶ იქვე, 24.

⁶³⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

კახეთისა და თბილისის საამიროს ძალები გაერთიანდნენ. სანამ საჰაკისა და სამოელის ლაშქარი ერთმანეთს შეუერთდებოდა მუჰამად იბნ ხალიდისა და ბაგრატ კურაპალატის ჯარმა ქალაქი უფლისციხე აიღო. საჰაკმა ვერ შეძლო ქალაქის დაცვა და რეხის მიდამოებში დაბანაკდა,⁶³⁸ მდინარე ლეხურას მარჯვენა სანაპიროზე. რეხში მას შეუერთდა სამოელ ქორეპისკოპოსის ლაშქარიც.⁶³⁹ მოკავშირეებმა პოზიციები გაამაგრეს და ჩრდილოეთის მხარეებიდან ლაშქარს აგროვებდნენ. ლეხურას ხეობაში გამაგრება საჭირო იყო აღმოსავლეთ საქართველოს მთის მოსახლეობის შემოერთების მიზნით, რომლებიც ამ ტერიტორიაზე შედარებით ადვილად და სწრაფად მოახერხებდნენ მოსვლას. მუჰამადსა და ბაგრატს კახელთა და თბილისის საამიროს ჯარების დიდი ხნით უყურადღებოდ დატოვება არ შეეძლოთ, შესაბამისად, როგორც კი უფლისციხე აიღეს და ქალაქში ბაგრატის მეციხოვნეები ჩადგნენ, ისინი მოწინააღმდეგესთან შესახვედრად გაემართნენ.

გენერალური ბრძოლა სოფელ რეხის მიდამოებში გაიმართა. ქართველი მემკვიდრე ცნობის მიხედვით, სამხედრო შეტაკებაში გამარჯვება ვერცერთმა მხარემ ვერ მოიპოვა.⁶⁴⁰ ამირა საჰაკისა და სამოელის სამხედრო ძალამ წარმატებით დაიცვა თავისი პოზიციები, ხოლო ბაგრāti და მუჰამადი, ასევე, ინარჩუნებდნენ საკუთარ მდგომარეობას. ორივე მხარე თავს გამარჯვებულად აცხადებდა.⁶⁴¹ თუმცა, ამ ბრძოლას გამარჯვებული არ ჰყოლია.

ბაგრāti სტაბილურად დაეუფლა ქართლს, ხოლო კახეთისა და თბილისის საამიროს ჯარებმა ბრწყინვალედ დაიცვეს თავი ხალიფატის სამხედრო აგრესიისგან. მუჰამად იბნ ხალიდი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ტერიტორიაზე ვერ შევიდა, ხოლო თბილისის აღების წარუმატებელი მცდელობების შემდეგ, ის იძულებული გახდა ქართლი დაეტოვებინა და ბარდავში წასულიყო.⁶⁴² მუჰამადის ლაშქრობით ხალიფას უზენაესობა მხოლოდ ბაგრატ კურაპალატმა ცნო, რომელიც ისედაც არაბთა მომხრე იყო. ბაგრატმა ამ ლაშქრობით საკმაოდ დიდი ტერიტორიული შენაძენი მიიღო. თბილისის ამირამ შეინარჩუნა თავისი ხელისუფლება, ხოლო კახეთის ქორეპისკოპოსმა დაიცვა თავისი სამფლობელოები და ხელისუფლება შეუნარჩუნა თავის ძველ მოკავშირეს.

სამოელი და საჰაკი აბასიანთა ხალიფას ხარკს არ უხდიდნენ და არც სხვა რამეში ემორჩილებოდნენ. აღ-იაკუბის ნაწარმოებში დაფიქსირებული ცნობა, თითქოს, მუჰამადმა მოწინააღმდეგეს სძლია,⁶⁴³ რეხის ბრძოლას უნდა ეხებოდეს, რაც მუჰამადის ტრაბახის შედეგია უფრო, ვიდრე არსებული რეალობა. ბარდავში ჩასული დიდმოხელის გავრცელებული ხმები უსაფუძვლო იყო, რაც კარგად იცოდა ხალიფამ. მუჰამად იბნ ხალიდი გადააყენეს, ხოლო მის ნაცვლად არმენიასა და ადარბადაგანის მმართველად ბუღა აღ-შარაბი დანიშნეს.⁶⁴⁴

⁶³⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶³⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶⁴⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 255; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶⁴¹ „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით ისჰაკმა გაიმარჯვა, ხოლო აღ-იაკუბის ცნობით – მუჰამად იბნ ხალიდმა, იხ.: V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1254.

⁶⁴² V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

⁶⁴³ გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ აღ-უმაღი ათ-თიფლისი, 23.

⁶⁴⁴ V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 24; В. Ф. Минорски, *История Ширвана*

ბუღა აღ-შარაბი არმენიაში თავის მოხელეებს გზავნიდა, თუმცა ვერცერთი მათგანი ვერ ახერხებს სიტუაციის აბასიანთა მხარეს შემობრუნებას. პირველი ამირა, რომელიც ბუღა აღ-შარაბიმ არმენიაში დანიშნა იყო ჰამდუია იბნ ალი, რომელიც ბუღას რწმუნებულობის პირველ წელს გახდა არმენიის ამირა.⁶⁴⁵ მაგრამ მისი წარმატებების შესახებ არაფერია ცნობილი. იგი უნდა იყოს ადრე დანიშნული ჰამდავაიზ იბნ ალი იბნ აღ-ფადლი, რომელიც არმენიის ამირას თანამდებობაზე ხელმეორედ დანიშნა. ჰამდავაიზ იბნ ალის მეორე მმართველობა ორი წელი გაგრძელდა. მუჰამად იბნ ხალიდის წარუმატებელი სამხედრო კამპანიის შემდეგ, ჰამდავაიზ (ჰამდუია) იბნ ალის საქართველოს მიმართულებით ლაშქრობა არ განუხორციელებია. იგი ხალიფასა და ბუღა აღ-შარაბის ფავორიტი იყო არაბული არმენიის პროვინციაში. ჰამდავაიზ იბნ ალი მოაზრებული იყო როგორც შაიბანიანთა სახლის ალტერნატივა, მაგრამ არ გამოირჩეოდა აქტიური სამხედრო მოქმედებით. მისი ამირობის დროს სამოელი და საჰაკი თავის მოქმედებაში თავისუფალი იყვნენ. მათზე ხალიფატის რეალური ძალაუფლება არ ვრცელდებოდა.

ბუღა აღ-შარაბის მოადგილე თავისი ძე, ფარის იბნ ბუღა აღ-შარაბი, გახლდათ. ფარისი უკმაყოფილო იყო არმენიის ამირა ჰამდავაიზ (ჰამდუია) იბნ ალის პასიურობით. არმენიის მმართველი სამხედრო თვალსაზრისით არაფერს აკეთებდა პროვინციაში არსებული არეულობის გამოსწორების მიზნით. აღნიშნულის გამო ის თანამდებობას ჩამოაშორეს. ფარის იბნ ბუღა აღ-შარაბის გადაწყვეტილებით, ხალიფა აღ-ვასიკის გარდაცვალების შემდეგ, 847 წლის მეორე ნახევარში ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველის თანამდებობაზე აბუ საიდ მუჰამად იბნ იუსუფ აღ-მარვაზი დანიშნა.⁶⁴⁶ სამხედრო ვითარება არც მისი მმართველობის დროს შეცვლილა, მაგრამ აბუ საიდ მუჰამადი გარკვეული ავტორიტეტით სარგებლობდა. მან სამოელის და საჰაკის დამორჩილება მართალია ვერ მოახერხა, მაგრამ რეგიონში მშვიდობა დაამყარა, რასაც თავისი ოთხწლიანი სტაბილური მმართველობა ადასტურებს. აბუ საიდ მუჰამადი 851 წლის 13 აპრილს გარდაიცვალა.⁶⁴⁷ ხალიფა აღ-მუთავაქილისა და ბუღა აღ-შარაბის სახლის გადაწყვეტილებით, მუჰამადი თავისი ვაჟიშვილით, იუსუფ იბნ აბუ საიდ მუჰამად იბნ იუსუფ აღ-მარვაზით, შეცვალეს.⁶⁴⁸

საქართველოში არსებული მდგომარეობა უცვლელი რჩებოდა. ქვეყანა არაბთა გამუდმებული ექსპანსიის საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდა აღნიშნული თავის ასახვას პოეზის გარეჯის მრავალწეაროს ღვთისმშობლის მონასტრის ეგვტერის საკურთხეველში დაცულ კედლის ნაკაწრი მხატვრობის ნიმუშზე, სადაც აქლემზე ამხედრებული შუბოსანი მეომრებია გამოსახული.⁶⁴⁹ აქლემი და შუბი ხალიფატის არმიის ძირითადი შემადგენელი კომპონენტებია, რომელსაც არაბული კავალერია ხშირად ეფექტურად იყენებდა. აქლემს ამ მხრივ მნიშვნელოვანი დატვირთვა

ი *Дербенда X-XI веков*, 47.

⁶⁴⁵ V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 24; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47.

⁶⁴⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 111; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

⁶⁴⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 111.

⁶⁴⁸ იქვე, 111-112; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 24.

⁶⁴⁹ ლ. მირიანაშვილი, ღვთისმშობლის მრავალწეარო – <http://www.saunje.ge/index.php?id=1061&lang=ka>

ენიჭებოდა, ვინაიდან მას ცხენის დაფრთხობა შეეძლო, რასაც, ბუნებრივია, აბასიანთა სამხედრო ძალა სათანადო გამოყენებას უძებნიდა. სახალიფოს საფრთხე ამგვარი სახით თავის ასახვას გარეჯის მრავალწყაროს კომპლექსის მხატვრობაშიც პოუვებს.

მრავალწყაროს ღვთისმშობლის მონასტრის კედელზე შემორჩენილია გარეჯის მრავალმთის უძველესი თარიღიანი წარწერა, რომელიც 851 წლის 8 სექტემბრით თარიღდება.⁶⁵⁰ იქვე დაცულია ღვთისმშობლის ფრესკა და რამდენიმე ათეული ქართული წარწერა, რომელიც კარგად გვიჩვენებს სამონასტროს ცხოვრების საინტერესო სურათს, რასაც ამ საუკუნიდან მოყოლებული მრავალწყაროს სამონასტრო კომპლექსში უწყვეტი სახე ჰქონდა. ამავე დროს კედლის მხატვრობაში ვლინდება ის სამხედრო-პოლიტიკური გამოწვევაც, რომელიც საერო და სასულიერო პირებს ერთნაირად ემუქრებოდა. დაძაბული ვითარება და სამხედრო საფრთხე ვერ აკავებდა კახეთის მმართველი ზედაფენის გამოკვეთილ ანტიარაბულ განწყობას.

კახეთის ქორეპისკოპოსი სამოელი ინარჩუნებდა პოლიტიკურ დამოუკიდებლობას, ხოლო ხალიფასთვის განკუთვნილი ხარკით თავის ხაზინას ავსებდა. ანალოგიურ მდგომარეობაში იყო თბილისის ამირა საჰაკი, რომელიც, ასევე, არ ემორჩილებოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას და თბილისის საამიროს დამოუკიდებლად მართავდა. ორივე მათგანი ცუდ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ ბაგრატ კურაპალატთან, სამაგიეროდ, მოსწონდათ მისი ძმის, გუარამის საგარეო პოლიტიკა, რომელიც გამოკვეთილად ანტიარაბულ სახეს ატარებდა.

სამხრეთ კავკასიაში არსებული მყოფე მდგომარეობა უკიდურესად დაიძაბა მას შემდეგ, რაც ამბოხებულმა სომეხებმა არმენიის ამირას თანამდებობაზე დანიშნული იუსუფ იბნ აბუ საიდ მუჰამად იბნ იუსუფი მოკლეს.⁶⁵¹ 852 წლის თებერვლის მოვლენებმა ხალიფა დაარწმუნა, რომ საჭირო იყო ძლიერი და ქმედითი ღონისძიებების გატარება სამხრეთ კავკასიაში, რათა ეს მხარე ერთხელ და სამუდამოდ მორჩილების ქვეშ მოეყვანათ. ხალიფამ ამ მიზნით თავისი ყველაზე გამოცდილი, სანდო და სახელგანთქმული სარდალი გამოგზავნა, ეს იყო ბუღა ალ-ქაბირი,⁶⁵² ქართულ წყაროების ბუღა თურქი.

852 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში ბუღა თურქი სომხეთში მრავალრიცხოვანი არმიით შეიჭრა და იქაური მთავრების დამორჩილება დაიწყო. „მატიანე ქართლისა“ ბუღა თურქის არმიის რაოდენობას 120 ათასი მეომრით განსაზღვრავს,⁶⁵³ ხოლო თომა არწრუნი 200 ათასი მეგრძოლით.⁶⁵⁴ ორივე მონაცემი გაზვიადებულია, მაგრამ მოცემული რიცხოვნობა კარგად უჩვენებს თუ რამდენად დიდი ეჩვენებოდათ ქართველებსა და სომეხებს ხალიფატის სამხედრო პოტენციალი. ბუღა თურქის მიზანი ამბოხებული სომეხი დიდებულების დასჯა იყო. ამავე

⁶⁵⁰ ვ. სილოგავა, *წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.)*, 61-76.

⁶⁵¹ *History of Al-Tabari*, vol. XXXIV, 113-115; V. Minorsky, *A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries*, 24-25; A. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 302.

⁶⁵² იქვე, 303.

⁶⁵³ მატიანე ქართლისა, *ყაუხიშვილი*, 256; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 256-257.

⁶⁵⁴ ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 156-157; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 216.

დროს მას უნდა დაემორჩილებინა წლების განმავლობაში არაბთა ხელისუფლებისგან განმდგარი ამიერკავკასიის არაბი ამირები და ქრისტიანი მეფე-მთავრები. ბუღამ მთელი ერთი წელი სომეხი დიდებულების დამორჩილებას მოანდომა, ხოლო უკვე მომდევნო წლის გაზაფხულზე ქართული მიწების დასაღლაშქრად იყო გამზადებული.⁶⁵⁵

853 წელს ბუღა თურქი სომხეთის დედაქალაქ დვინიდან საქართველოში შემოვიდა. ამჯერად, მთავარი მიზანი თბილისის ამირა საჰაკის განადგურება იყო. გაზაფხულის სეზონში მტკვარი აღიდებულ იქნა, რის გამოც არმიის გადაყვანა მდინარეზე გართულდა, თუმცა ზაფხულის დადგომასთან ერთად მდინარე აღვილი გადასალახი ხდებოდა, რაც მალე მოხერხდა. ზაფხულში ხალიფატის არმია უკვე თბილისის მიდამოებში იდგა. ამირას მხარს უჭერდნენ კახეთის ქორეპისკოპოსი და აფხაზთა მეფე, თუმცა არაბთა არმია იმდენად დიდი იყო, რომ მათი თბილისამდე შეჭერა ვერავინ შეძლო. ამავე სეზონში დაწყებული იერიშები წარმატებით დაგვირგვინდა.⁶⁵⁶ ბუღა თურქის არმიამ თბილისი 5 აგვისტოს აიღო⁶⁵⁷ ქალაქი ბუღას ბრძანებით გადაწვეს, გაძარცვეს, თბილისი ამირა საჰაკი სიკვდილით დასაჯეს, ხოლო მოსახლეობის ნაწილი დახოცეს. მუსლიმი ავტორების გაზვიადებული მონაცემებით, დაღუპულთა რიცხვმა 50 ათასი შეადგინა.⁶⁵⁸ სამხედრო ოპერაციები მთელი ზაფხულის განმავლობაში მიმდინარეობდა.

ბუღა თურქს მიემხრო ქართველთა მეფე ბაგრატ კურაპალატი. ბუღას სარდლის ზირაქისა და ბაგრატის მეთაურობით ქართულ-არაბულმა არმიამ აფხაზთა სამეფოს ლაშქარი უკუაგდო.⁶⁵⁹ ზაფხულის ბოლოსთვის მთელი ქართლი უკვე ბუღას დაქვემდებარებაში იყო. ამ დროს, შემოდგომის სეზონის დასაწყისისთვის, როდესაც არაბთა ჯარი ზირაქის სარდლობით უკან ბრუნდებოდა თბილისში ჯვარისგვერდის სანახებში მათ თავს დაესხა სამოელ ქორეპისკოპოსის ლაშქარი და დიდი ზიანი მიაყენა.⁶⁶⁰ ჯვარისგვერდში, როგორც ვარაუდობენ, მცხეთის ჯვრის მიდამოები იგულისხმება.⁶⁶¹

სამოელ ქორეპისკოპოსი ჯვარისგვერდის ბრძოლაში მოპოვებული წარმატებით ხალიფატის მთავარი მოწინააღმდეგის როლში გამოდის მთელი სამხრეთ კავკასიის მასშტაბით. კახეთის მმართველი ზედაფენის მიზანი იყო თავისი სამხედრო გამარჯვება, რაც შეიძლება უფრო გაემუქებინათ, რითაც კავკასიის სხვა ხელისუფალთა ანტიარაბული ქმედების წაქეზებას შეძლებდნენ. არაბთა აზრით, ამ თავდასხმის პატიება არ შეიძლებოდა. ხალიფატის მესვეურთა აზრით, საჭირო იყო კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაპყრობა, მათ დაქვემდებარებაში მყოფი წანარების განადგურება, ხოლო დარიალის კარის ხელში ჩაგდება.

⁶⁵⁵ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 171-208; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 303-305.

⁶⁵⁶ ბუღას მეთაურობით წარმოებული თბილისის სამხედრო კამპანია ყველაზე დეტალურად აქვს აღწერილი თომას არწრუნის, იხ.: Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 207-210.

⁶⁵⁷ ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 98-99; გ. ჯავარიძე, *თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ აღ-უმავი ათ-თიფლისი*, 32-34.

⁶⁵⁸ იქვე, 32; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 305.

⁶⁵⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 256.

⁶⁶⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257; ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 558.

⁶⁶¹ თ. პაპუაშვილი, *რანთა და კახთა სამეფო*, 180.

ჯვარისგვერდის შეტაკება სიმპტომატური იყო. მსგავსი თავდასხმა შეიძლებოდა ნებისმიერ დროს განმეორებულიყო. ბუღამ გადაწყვიტა, დარიალის მიმართულებით, წანართა დამორჩილების მიზნით, სასწრაფოდ გაეღაშქრა. ბუღა თურქი თავისი არმიის ძირითად ძალებთან ერთად ჭართალში შეიჭრა, სადაც მთიულები მოიხმო და მორჩილება უბრძანა. ბუღა თურქის უზარმაზარი არმიით დამფრთხალმა მთიელებმა მშვიდობის სანაცვლოდ მორჩილება გამოაცხადეს, ხოლო მორჩილების პირობად მძევლები გააგზავნეს სამასი ადამიანის რაოდენობით.⁶⁶² მძევალთა რიცხვი მართლაც ძალიან დიდი იყო. შეიქმნა შთაბეჭდილება, რომ წანარები და სხვა მთიელები მალე დაყრიდნენ იარაღს. მაგრამ სიტუაცია კარდინალურად შეიცვალა.

სამოელ ქორეპისკოპოსი წანარებს ბრძოლისკენ მოუხმობდა. სამოელის გარდა ამავე პოზიციაზე იყვნენ გუარამ აშოტის ძე ბაგრატიონი და სომხეთის მთავარი სუმბატ აშოტის ძე ბაგრატუნი იგივე აბულაბაზი. გუარამისა და აბულაბაზის შუამავლობამ გაჭრა, წანარებმა მძევლები გაწირეს და არაბთა წინააღმდეგ თავდადებული ომი გააჩაღეს.⁶⁶³ ოქტომბერ-ნოემბრის თვეებში წანარებმა და მთიულებმა არაბთა არმიას შეუტეს. როგორც ჩანს, ისინი თოვლის მოსვლას უცდიდნენ და ბრძოლას აჭიანურებდნენ, ხოლო როგორც კი თოვლი მოვიდა მოწინააღმდეგეზე თავდასხმები დაიწყეს. ამავე დროს ხევები ჩარაზეს, ციხე-სიმაგრეები გაამაგრეს, თავდაცვის ობიექტები ფართოდ გაშალეს და მტრის დასახვედრად მოემზადნენ. ბუღამ მათ ხელახლა მოუწოდა მორჩილებისკენ. თომა არწრუნის ცნობით, არაბი სარდლის მოციქულები წანარებმა სასტიკად გვემეს და უკან გაუშვეს. ომი გადაუვალი იყო.⁶⁶⁴

„მატიანე ქართლისაჲ“ ცნობით, გენერალური ბრძოლა ჭართალეთს მოხდა, სადაც მთიულებმა სასტიკი მარცხი აგვემეს ხალიფატის არმიას.⁶⁶⁵ ქართველებს თოვლის ფაქტორმაც შეუწყო ხელი, რაც არაბთა ჯარს გადაადგილებასა და მანევრირებაში უშლიდა ხელს. თომას არწრუნის მიხედვით, პირველი შეტაკება თორმეტი საათი მიმდინარეობდა – გათენებიდან დღის დასასრულამდე. შეტაკებაში დამარცხებული ხალიფატის ჯარი ბანაკში დაბრუნდა. წანარები და მთიულები კი პოზიციებს არ ტოვებდნენ. ბუღას მათი განადგურება დროულად უნდა მოესწრო, სხვა შემთხვევაში ამისი საშუალება დიდი ხნით აღარ მიეცემოდა ზამთრის დადგომის გამო. სანამ თოვლი დიდი არ იყო, არაბთა არმიამ კიდევ რამდენიმეჯერ სცადა კახეთის საქორეპისკოპოსოს ჯარების დამარცხება, მაგრამ უშედეგოდ. თომა არწრუნის სიტყვებით, ცხრა დღის განმავლობაში წანარებმა მტერი ცხრამეტჯერ და უფრო მეტჯერ დაამარცხეს.⁶⁶⁶ სახალიფოს სამხედრო ძალა შემცირებული და შერცხვნილი იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო. მეომრებთან ერთად დიდი იყო ცხენების სიკვდილიანობაც, რაც ამინდთან ერთად სურსათ-სანოვავის უკმარისობამაც გამოიწვია.

⁶⁶² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁶³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁶⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 211.

⁶⁶⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁶⁶ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 211.

ბუღა იძულებული გახდა გამოზამთრების მიზნით ბარდავში წასულიყო, ხოლო წანართა და კახეთის მთიელების წინააღმდეგ ლაშქრობა სულ მცირე მომდევნო წლის მაისამდე გადადო. კახეთის ქორეპისკოპოსის ჯართან განცდილი რამდენიმე მარცხის ამბავი სწრაფად გავრცელდა. წანართა წარმატებამ ამიერკავკასიის ქრისტიან მთავრებს აჯანყების ხელახალი ტალღისკენ უბიძგა. სამოუღ დონაურის არმიასთან განცდილი მარცხის შემდეგ არაბი სარდლობა გარდაბნის ამოძირკვას გეგმავდა. გარდაბნელთა წინააღმდეგ ლაშქრობა ალვანეთში მიმდინარე აჯანყების გამო გადაიდო. ალვანთა ამბოხებას ესაია აბუ მუსე ხელმძღვანელობდა.⁶⁶⁷ ალვანელთა ამბოხებას მალე სომხეთის რიგ პროვინციებში აჯანყებული ღიდებულები შეუერთდნენ. ყველა ეს აჯანყება კახელებისა და მთიულთა გაერთიანებული სამხედრო ძალის წარმატებით იყო ინსპირირებული.⁶⁶⁸ გარკვეული პრობლემების მიუხედავად ბუღა თურქმა ყველა ამ გამოსვლის ლიკვიდაცია მოახერხა.

854 წელს ბუღამ გარდაბნის წინააღმდეგ გენერალური შეტევა დაიწყო. გარდაბანში ამ დროს მოსახლეობა დაცლილი იყო, ხოლო მანამდე ვინმე ხუცის ძე შეიპყრო, რომლის ვინაობაც ქართული წყაროს მიხედვით გაურკვეველია. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს: „და შეიპყრა ხუცისა ვინმე ძე, რომელი გამთავრებულ იყო, და შემუსრა გარდაბანი“.⁶⁶⁹ მართალია ქართულ წყაროში მკაფიოდ არაა გამოკვეთილი მთავრის ვინაობა, მაგრამ, სამაგიეროდ, სომხური წყაროებით ვადგენთ, რომ „ხუცისა ვინმე ძე“ უნდა ყოფილიყო ესაია აბუ მუსე. ესაია იოსებ მღვდლის ვაჟიშვილი და სტეფანოზის, ალბანეთის მიჰრანიანთა დინასტიის უკანასკნელი მთავრის, დისწული გახლდათ,⁶⁷⁰ რომელიც მუსლიმური წყაროებით ცნობილია როგორც – ისა იბნ იუსუფი.⁶⁷¹ სომხური წყაროების დეტალური აღწერილობის მიხედვით, ესაია დიდი წინააღმდეგობის შემდეგ ბუღა თურქის ჯარებს დანებდა. ალბანეთის სხვა მთავრების მსგავსად ისიც დაატუსაღეს თავის მამასთან და შვილთან ერთად.⁶⁷² როგორც ქართულ წყაროში ჩანს, ესაიას შეპყრობის შემდეგ არაბებმა გარდაბანი შემუსრეს. თომა არწრუნის დეტალური ცნობების მიხედვით, ესაიას გარდაბანში არ უბრძოლია, ის მუსლიმებს არცახის მხარეში უწვევდა წინააღმდეგობას. სომხური წყაროებით დგინდება, რომ გარდაბანი ესაიას არ ეკუთვნოდა. ამგვარად, გარდაბნის დარბევა, უშუალოდ ესაია აბუ-მუსეს, იგივე „ხუცის ძის“, დამარცხების შემდეგ უნდა მომხდარიყო, ხოლო „მატიანე ქართლისაში“ დაფიქსირებული ხუცის ძის შეპყრობა და გარდაბნის დარბევა უნდა გაიმიჯნოს.

⁶⁶⁷ იქვე, 211-218.

⁶⁶⁸ ამას გამოკვეთილად ხაზს უსვამს თომა არწრუნი. ისტორიკოსის მიხედვით, ესაია აბუ მუსემ თავისი ხალხი წანართა მაგალითით გაამხნევა, იხ.: Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 212.

⁶⁶⁹ მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁷⁰ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 211; თომა არწრუნის ცნობით, ესაია იყო მღვდლისა და მწიგნობრის შვილი, რომელსაც აბუ მუსეს უწოდებდნენ (იქვე, 211, 429; *The History of the Caucasian Albanians by Movṣēs Dasxuranci*, Dowsett, 218; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 161; Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, Смбатян, III, 21; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, Дарбинян-Меликян, 113; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 174).

⁶⁷¹ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 124.

⁶⁷² Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 218; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 124.

მუსლიმთა შემოსევის დროს მოსახლეობას გარდაბანში არავინ დატოვებდა. ამ მხარეს არ გააჩნდა ბუნებრივი ზღუდე. გარდაბანი ძლიერ მტერს სერიოზულ წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, რის გამოც ხალხის დიდი ნაწილი გახიზნული უნდა ყოფილიყო. ბუღამ გარდაბანი შემუსრა და აღნიშნული მხარე დაიპყრო.⁶⁷³ ხალიფატის არმიამ თბილისისა და ჩრდილოეთ კავკასიის მიმართულებით გამავალი გზები ხელში ჩაიგდო. თუმცა, ჯერ კიდევ თავისუფალი იყო სამოელ დონაური.

ბუღას მიზანი კახეთის ქორეპისკოპოსის დატყვევება, წანართა განადგურება და კავკასიის გადასასვლელთა ხელში ჩაგდება იყო. ამასთან, როგორც გაირკვა, მას სურდა ჩრდილოეთ კავკასიის მიწებიდან ხაზარებისა და ალან-ოსების ჩამოსახლება. 854 წლის სამხედრო კამპანია ამ კუთხითაც საკმაოდ წარმატებული აღმოჩნდა. ზაფხულში, დროულად დაგეგმილი ლაშქრობის პერიოდში, ბუღა თურქის არმია მთიულეთში შეიჭრა, წანართა მხარე დაიპყრო და დარიალის ციხე აიღო.⁶⁷⁴ ამის შემდეგ ბუღა ჩრდილოეთ კავკასიაში გადადის, საიდანაც ოსების 100 ოჯახს ჩამოსახლებს და დმანისში დაასახლებს, ხოლო ხაზართა 300 ოჯახი ბუღას ბრძანებით შამქორში დაიდებს ბინას.⁶⁷⁵ აღნიშნული ორი ქალაქი ბუღა თურქმა თავისი ამიერკავკასიული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში გაანაახლა და მოაწყო.

854 წელს განხორციელებული სამხედრო ლაშქრობების დროს არ ჩანს კახეთის ქორეპისკოპოსი სამოელი, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის თავს აფარებდა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიან ზონას. მთის ზონა ის ერთადერთი მხარე იყო, რომელიც ბუღამ ბოლომდე ვერ დაიმორჩილა, მაგრამ დარიალი დაეპყრო და კომუნიკაცია გაჭრა თბილისიდან თერგის ხეობის მიმართულებით. ბუღას მდინარე არაგვსა და ქსანზე გამავალი გზები უნდა დაეკავებინა, რაც, როგორც ჩანს, წარმატებით მოახერხა. სხვა შემთხვევაში ჩრდილოეთ კავკასიის სტეპებიდან ხალხის გადმოსახლებას ის ვერ განახორციელდებოდა. ბუღას უფრო შორს მიმავალი გეგმები ჰქონდა. მას სურდა ოვსეთში შესულიყო და ხაზარებს შეერთებოდა, რომელსაც, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, თვისტომად თვლიდა.⁶⁷⁶ ამ გეგმის ფარგლებში კიდევ უფრო მეტი დარტყმა მიაღებოდა ისედაც შესუსტებულ კახეთის საქორეპისკოპოსოს. ბუღას მოლოდინებს აღსრულება არ დასცალდა.

ბუღა თურქის შემოსევის შედეგად გადარჩენილი მეფე-მთავრები, რომლებიც არმენიის რწმუნებულის მიერ უსაფრთხოების გარანტიას მიიღებენ მორჩილების სანაცვლოდ კვლავ ანტიარაბულ პოლიტიკას გააგრძელებენ და დახმარებას სთხოვენ ბიზანტიის იმპერატორს, ხაზართა ხაკანსა და სლავთა მმართველს. აღ-იაკუბის ცნობით, ბიზანტიის, ხაზარეთის და სლავების მმართველები გაერთიანდებიან და ერთობლივად დიდ არმიას გამოგზავნიან. ამის შესახებ ბუღამ ხალიფას ამცნო, რომელმაც, როგორც ჩანს, ხაზართა გამოჩენის გამო სიფრთხილე გამოიჩინა, რათა ბუღას მათთან კავშირი არ დაემყარებინა და ცნობილი სარდალი სამარაში გაიწვია.⁶⁷⁷

⁶⁷³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁷⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁷⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256-257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁷⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256-257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁷⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1267.

აღ-იაკუბის ცნობაში ჩამოთვლილი არ არიან ის ხელისუფლები, რომლებმაც, თავდაპირველად, უსაფრთხოების გარანტია მიიღეს მორჩილების პირობით, ხოლო შემდეგ ბუღას ტყვეობას გადაურჩნენ და უცხოელები მოიხმეს არაბთა წინააღმდეგ. ბუღამ ტყვედ აიყვანა, ფაქტობრივად, ყველა გავლენიანი სომეხი და აღვანელი მთავარი. ხელი არ ახლეს მხოლოდ აბულაბას სუმბატ ბაგრატიონის სამ ვაჟიშვილს, რომლებიც ხალიფა აღ-მუთავაჯილისა და მათი დატყვევებული მამის ხანგრძლივი თანამშრომლობის გამო შეიწყალეს და საგვარეულო მიწების მმართველებად განამწესეს.⁶⁷⁸ თუმცა, საფიქრალია, რომ აქ იყო სხვა მიზეზიც, რაც არა აქვს მოცემული თომა არწრუნის. აბულაბას სუმბატ აშოტის ძეს, როგორც „მატიანე ქართლისაში“ ჩანს, ბრალი მიუძღვოდა კახეთის მთიელების ხალიფატის წინააღმდეგ წაქეზებაში, ხოლო სუმბატის შვილები, როგორც ჩანს, ამ საქმეში უდანაშაულონი იყვნენ. ამ ამბავის გახმაურების შემდეგ, დამნაშავე სუმბატი სამარაში წაიყვანეს, ხოლო მისი უდანაშაულო ვაჟიშვილები ლოიალობის პირობით სომხეთში დატოვეს მათივე მამის სამფლობელოში.

ამგვარად, მხოლოდ საქართველოს ხელისუფლებს შეეძლოთ მიემართათ ბიზანტიის, ხაზარეთის და სლავთა მესვეურებისთვის დახმარების მოთხოვნით. საქართველოს მეფე-მთავართა შორის, ვისაც მარცხის შემდეგ შეწყალება შეიძლებოდა ჰქონოდა მიღებული მორჩილების პირობით, იყო სამოელ ქორეპისკოპოსი. სამოელის გარდა შეიძლება დავასახელოთ ქართველთა სამეფოს ბაგრატიონთა დინასტიის წევრები და აფხაზთა მეფე.

სამოელი და ქართველი მეფე-მთავრები იმედოვნებდნენ ბიზანტიის იმპერიის, ხაზართა ხაკანატისა და სლავთა სამხედრო ძალების გაერთიანებას, რაც სამხრეთ კავკასიაში არაბთა სახალიფოს გავლენას შეასუსტებდა. აღ-იაკუბის ცნობის მიუხედავად, რაღაც სერიოზული სამხედრო გაერთიანება არაბთა წინააღმდეგ არ გამოსულა. ქართული წყარო აღ-იაკუბის ეთანხმება მხოლოდ ხაზართა გამოსვლაში, რომელთაც, როგორც ჩანს, თანადგომას უწევდა სლავთა სამხედრო შენაერთი და, ასევე, ბიზანტიის სამხედრო ძალა ხერსონესის თემასა და აზოვის ზღვის მიმდებარე მხარეებიდან, საიდანაც ბიზანტიას მცირე რაოდენობის არმია, აღჭურვილება და ფინანსური დახმარება შეეძლო გაეღო ანტიარაბული სამხედრო კამპანიის ფარგლებში. აღ-იაკუბის ცნობით, ბიზანტიამ, ხაზარეთმა და სლავთა გაერთიანებამ დიდი სამხედრო ძალა გამოიყვანეს;⁶⁷⁹ ქართული წყარო, მხოლოდ ხაზართა ზრახვებზე აკეთებს აქცენტს,⁶⁸⁰ რაც, ალბათ, იმისი მანიშნებელია, რომ სამხედრო კოალიცია ხაზართა ხაკანის მეთაურობით მოქმედებდა. არ ჩანს რა შედეგით დასრულდა აღნიშნული ლაშქრობა, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მოკავშირეთა სამხედრო ძალამ დარიალი დაიკავა, მაგრამ მეტი სამხრეთით ისინი აღარ წამოსულან.

855 წელს ბუღა თურქი ხალიფა აღ-მუთავაჯილმა სამარაში გაიწვია, რითაც მისი სამწლიანი ლაშქრობა სამხრეთ კავკასიაში დასრულდა.⁶⁸¹ ბუღა თურქმა არ-

⁶⁷⁸ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 223.

⁶⁷⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1267

⁶⁸⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე.

⁶⁸¹ al-Balādhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitāb futūḥ al-buldān)*, I, Hitti, 331; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 124; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 174-175; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*,

მენიის პროვინციის მმართველის პოზიციაზე თავისი კადრი იბრაჰიმი (ქართ. და სომხ. წყაროების აბრაჰამი) დანიშნა, ხოლო თავად, ხალიფას ბრძანების შესაბამისად, ნადავლითა და ტყვეებით დატვირთული სამარაში გაემგზავრა.⁶⁸² იბრაჰიმი ნახჭევანის ამირა გახლდათ, რომელიც, არმენიის პროვინციაში ბუღას ხელქვეითი მოხელე იყო, ხოლო ბუღას წასვლის შემდეგ, მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. ამგვარი მოცემულობით იბრაჰიმი *de facto* არმენიის ამირას მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო *de jure* მხოლოდ ბუღას მოადგილედ შეიძლება ჩაითვალოს.

იბრაჰიმი არმენიაში დროებითი მმართველი გახლდათ. თავიდანვე ცხადი იყო, რომ მას ხალიფა აღ-მუთაჰაქილი მალე შეცვლიდა. ამის მიუხედავად იბრაჰიმის ძირითადი მოვალეობა არსებული პოზიციის შენარჩუნება იყო, რაც სახალიფოს არმიამ სამხრეთ კავკასიაში ბუღა თურქის ლაშქრობის დროს მოიპოვა. კახეთის საქორეპისკოპოსოს მნიშვნელოვანი ნაწილი ამ დროს ხალიფატის კონტროლის ქვეშ იყო, მათ შორის გარდაბანი, თბილისი-დარიალის საკომუნიკაციო ხაზი არაგვის ხეობის აყვლებაზე და, ზოგადად, საქორეპისკოპოსოს დასავლეთი ნაწილი. საქორეპისკოპოსოს სერიოზული წარმატება იყო სამოელ ქორეპისკოპოსის მშვიდობიანი გადარჩენა.

აღვანელი და სომეხი მთავრებისგან განსხვავებით სამოელი გადაურჩა ტყვედ ჩაგვარებას და აგრძელებდა თავის ანტიარაბულ პოლიტიკას. სამოელის პოლიტიკის გამოხატულება იყო ბიზანტიის, ხაზარეთისა და სლავთა წაქეზება ხალიფატის წინააღმდეგ, რამაც ჩაფიქრებული შედეგი არ გამოიღო. დიდი სახელების მიუხედავად, ამ სამხედრო კავშირის ძალა არ აღმოჩნდა საკმარისი, რათა ბუღას ლაშქრობის შედეგები გაენიაგებინა. ბიზანტიურ-ხაზარულ-სლავური კოალიციის ძირითადი შედეგი ის იყო, რომ ხალიფამ ბუღა თურქი სამარაში გაიწვია, საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში ლაშქრობაზე ხელი აიღო და, ასევე, სავარაუდოდ, ხაზართა სამხედრო ძალამ ჩრდილოეთის რამდენიმე გადმოსასვლელი დაიკავა, ვინაიდან არაფერი ადასტურებს ბუღა თურქის ლაშქრობის შემდეგ დარიალის ხალიფატის შემადგენლობაში შენარჩუნებას. ამავე დროს კოალიციას დაკისრებული ჯიზია უნდა მოეხსნა იმ ალანებსა და ხაზარებს, რომელთაც ჩრდილოეთ კავკასიაში ლაშქრობის დროს ბუღა თურქმა ხარკი დაადო. ბუნებრივია, ხარკს არ გადაიხდიდა არც კახეთი.⁶⁸³

უცნობია რამ შეუშალა ხელი კოალიციას უფრო სამხრეთით წამოსულიყო და ამიერკავკასია არაბული სამხედრო ძალისგან გაეწმინდა. აღნიშნული ბევრი მიზეზით შეიძლება ყოფილიყო გამოწვეული, მათ შორისაა: კოალიციის წევრთა შეუთანხმებლობა, კლიმატური პირობების გაუარესება, ბუღა თურქის სამხედრო ძალის სიმრავლე, მოკავშირეთა სიფრთხილე, ან ეს ყველაფერი ერთად. ზემოხსენებულის მიუხედავად, კოალიციამ გარკვეულ წარმატებას მიაღწია: 855 წელს მათ ჩრდილოეთ კავკასია, უფრო კონკრეტულად, ხაზარეთის დაპყრობილი მხარე

222-223; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 308-309.

⁶⁸² Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 223.

⁶⁸³ ჯიზიის დაკისრება ალანებსა და ხაზარებს დასტურდება „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ ავტორის ცნობებით (В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47), ხოლო წანართა ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მიერ ხალიფატის ხაზინაში ხარკის არ გადახდა დადასტურებულია თომა არწრუნის მიხედვით (Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 210).

და აღან-ოვსეთის ქვეყანა გაწმინდეს არაბთა გავლენისგან, დაიკავეს სამხრეთის სტრატეგიული გადასასვლელი და არ მისცეს არაბებს ჩრდილოეთით მეტი წინსვლის საშუალება. საფიქრებელია, რომ ქართველებს მეტი მოლოდინი ჰქონდათ, მაგრამ, როგორც ჩანს, ხაზარებმა უფრო სათავესოდ იმოქმედეს, ვიდრე სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების სასარგებლოდ, შესაბამისად, სამხრეთში ლაშქრობას თავი აარიდეს.

ბუღას გაწვევის შემდეგ ხალიფა აღ-მუთავაქილმა არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის თანამდებობაზე მუჰამად იბნ ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად აშ-შაიბანის დააბრუნა.⁶⁸⁴ მუჰამადი არმენიის ვალის თანამდებობაზე 856 წლის ზაფხულის ახლო ხანებში დაინიშნა.⁶⁸⁵ მისი მთავარი მოვალეობა იყო ბუღა თურქის მოპოვებული წარმატების შენარჩუნება, რაშიც, სხვათა შორის, თავად მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა. მუჰამად იბნ ხალიდი, ძირითადად, დარუბანდის მეზობელ მხარეში მცხოვრებ არამუსლიმურ მოსახლეობას ავიწროებდა⁶⁸⁶ და, როგორც ჩანს, წვლილი შეიტანა ხაზართა კოალიციური ლაშქრის შეჩერებაში. ბუღას წყალობით მისი სამხედრო აქტივობა შეუმჩნეველი არ დარჩენილა. ბუღას წარდგინებით ხალიფამ მუჰამად იბნ ხალიდი არმენიის მმართველის პოზიციაზე დაადგინა.⁶⁸⁷

მუჰამადის პროვინციის მმართველის თანამდებობაზე დაბრუნებისას ამანი განუახლდა ყველა იმ ხელისუფალს, რომელიც ხალიფატის ძალაუფლებას აღიარებს. მან ყველა მორჩილ ხელისუფალს ხელშეუხებლობა მიანიჭა. აღ-იკუბის განცხადებით, ამანის მიღების შემდეგ შფოთისთაგებმა შეწყვიტეს თავიანთი მოქმედება,⁶⁸⁸ რითაც პროვინციაში მშვიდობა განმტკიცდა. მუჰამად იბნ ხალიდმა, რომელიც უკვე ასაკში იყო შესული, თავისი მრავალწლიანი მოღვაწეობის შედეგად, კარგად ისწავლა არმენიის პროვინციის მცხოვრები მემამოხე ხალხის კონტროლი, რაც სტაბილურობის შენარჩუნების საქმეში წარმატებით გამოიყენა. მშვიდობა უნდა დამყარებულიყო კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და აბასიანთა სახალიფოს შორისაც, რისი გარანტი მუჰამადის მიერ მინიჭებული ხელშეუხებლობა და გარდაბნის ტერიტორიის დაბრუნება უნდა გამხდარიყო. ყველაფერი

⁶⁸⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1267; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 310.

⁶⁸⁵ V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 25; В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47. ისტორიულ წყაროში დასახელებულია ჰიჯრით 242 წელი (10/05/856-29/04/857). ამ შემთხვევაში ეჭვი არაა, რომ მუჰამად იბნ ხალიდი მაისში ან ზაფხულის პერიოდში დამატებითი არმიით გამოუშვეს, რათა სამხრეთ კავკასიაში ვითარება წესრიგში ყოფილიყო.

⁶⁸⁶ „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, მუჰამად იბნ ხალიდი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა ბუღა თურქის სამწლიან სამხედრო ლაშქრობაში და, ძირითადად, დარუბანდის სანახებში მოქმედებდა. 851 წელს დარუბანდის ქვეყანა მან იკტას სახით მიიღო ხალიფა აღ-მუთავაქილის განკარგულებით (В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47; V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 25; პ. თოფური, *აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები*, 116.

⁶⁸⁷ „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიის“ ავტორის მიხედვით, ადარბადაგანი, არმენია და არანი მუჰამად იბნ ხალიდმა ბუღას წყალობით მიიღო, რაც, როგორც ჩანს, ბუღას რეკომენდაციის დამსახურება იყო (იქვე). საინტერესოა, რომ ჩამოთვლილ ქვეყნებს შორის არ არის ჯჯუზანი იგივე ქართლი. აღნიშნული, როგორც ჩანს, იმ პოლიტიკური რეალიზმით იყო გამოწვეული, რომლის მიხედვით, აღნიშნულ პერიოდში საქართველო ხალიფატს არ ემორჩილებოდა, თუმცა ხალიფატის მესვეურნი, თუნდაც ამ ხანაში, საქართველოს არმენიის ნაწილად მოიაზრებდნენ.

⁶⁸⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1267.

ამის სანაცვლოდ, საფიქრებელია, კახეთის ქორეპისკოპოსმა შეწყვიტა თავისი ანტიარაბული მოქმედება და, ფორმალურად, ხალიფას უზენაესობა ცნო. ამგვარად, მუჰამადის მმართველობის დასაწყისი მშვიდობიანი აღმოჩნდა.

მუჰამად იბნ ხალიდმა აღმშენებლობასაც მიჰყო ხელი. მისი უშუალო ინიციატივით 859 წელს დაარსდა ქალაქი განძა, იგივე განჯა. ქალაქი დაარსების წელს იგი ხალიფასთან გამოცხადდა, რათა ქალაქის აშენებისა და მემკვიდრეობით ფლობის უფლება მოეპოვებინა. ხალიფამ მას ფულის სანაცვლოდ ქალაქი მემკვიდრეობით დაუმტკიცა,⁶⁸⁹ ხოლო სამხრეთ კავკასიის მმართველობა მუჰამადის ნათესავს, ისა იბნ აშ-შაიხს იბნ ას-სალილ აბუ მუსა ალ-ხუხრი ალ-შაიბანის ჩააბარა. „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიხედვით, მისი სახელი და პატრონიმია – ისე შიხის ძე.⁶⁹⁰

ისა იბნ აშ-შაიხის მმართველობა უცნობია არაბული წყაროებით. სამაგიეროდ, მასზე წერს ქართველი ავტორი. „მატიანე ქართლისას“ და ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობების მიხედვით, ისა იბნ აშ-შაიხის, იგივე ისე შიხის ძის, დროს გარდაიცვალა ქორეპისკოპოსი სამოელი, რომელიც 861 წელს ძმამ შეცვალა.⁶⁹¹

სამოელ დონაურის გარდაცვალების თარიღი ვახუშტის მოაქვს,⁶⁹² მაგრამ არ ვიცით თუ რამდენად ზუსტია მისი დათარიღება. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ახალი ქორეპისკოპოსის არჩევა ისე შიხი ძის დროს ხდება,⁶⁹³ ეს უკანასკნელი არაბული და სომხური წყაროებით 870-878, 879-883 წლებში ჩანს ამირას თანამდებობაზე. ამავე დროს უცნობია ვინ იყო ამირა 859-862 წლებში, უფრო კონკრეტულად კი 862 წლის 29 ოქტომბერი-27 ნოემბრამდე, ანუ ჰიჯრით 248 წლის რამადანის თვემდე, როდესაც არმენიაში და ადარბადაგანში ახალი ამირა დანიშნეს, აღი იბნ იაჰია ალ-არმანი.⁶⁹⁴

ჩვენი აზრით, 859-862 წლებში, უპირატესად, ხალიფა ალ-მუთავაჯილის დროს არმენიის ამირა იყო ისა იბნ აშ-შაიხი („ისე შიხის ძე“), ხოლო ხალიფას მკვლელობის (861 წლის 11 დეკემბერი) შემდეგ სიტუაცია შეიცვალა. „მატიანე ქართლისას“ წერს გაბრიელის არჩევაზე ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე, რაც ხალიფას მკვლელობამდე უნდა მომხდარიყო, ანუ ვახუშტის ცნობით, 861 წელს, ხოლო შემდეგ – ისე შიხის ძის წასვლაზე და მის ნაცვლად აბრაჰამის დანიშვნაზე.⁶⁹⁵ აბრაჰამი იგივე იბრაჰიმი გახლავთ. იბრაჰიმი მონეტებზე არმენიის მმართველად ჰიჯრით 268 წელს (881-882 წწ.) იხსენიება,⁶⁹⁶ მაგრამ არაა გამორიცხული ამავე თანამდებობაზე მანამდეც ყოფილიყო. აღნიშნული იბრაჰიმი უნდა იყოს ის პი-

⁶⁸⁹ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47-48.

⁶⁹⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257. აღნიშნული რწმუნებულის ამირობა მხოლოდ „მატიანე ქართლისას“ ცნობით დგინდება, რაც თავიანთ ფუნდამენტურ შრომებში გათვალისწინებული არა აქვთ ა. ტერ-ღევონდიანსა და ა. შაგინიანს, იხ.: А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 284; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 472.

⁶⁹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶⁹² იქვე, 558.

⁶⁹³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁹⁴ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 284; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 472;

⁶⁹⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁶⁹⁶ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 285; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 472.

როვნება, რომელიც არმენიის მმართველად ჯერ კიდევ 855 წელს ბუღა თურქმა დანიშნა.⁶⁹⁷ ამ დროს მისი მმართველობა მხოლოდ ერთი წელი გაგრძელდა. ზუსტად არ ჩანს თუ როდის იქნა დანიშნული იბრაჰიმი ხელმეორედ, მაგრამ, სავარაუდებელია, ხალიფა ალ-მუნთასირის (861-862) დროს, რომელიც 861 წლის 11 დეკემბრიდან 862 წლის 7 ივნისამდე ზეობდა. ყველა ხალიფა ცვლიდა ამირებს, ბუნებრივია, ვერც ხალიფას ალ-მუნთასირი იქნებოდა გამონაკლისი. იბრაჰიმის დანიშვნა შაიბანიანთა კლანის ხელისუფლებიდან ჩამოშორებას უნდა დაეუკავშიროთ.

ალ-მუნთასირს შაიბანიანთა კლანი 862 წლის პირველ ნახევარში ხელისუფლებას უნდა ჩამოეშორებინა. ამის შემდეგ პერიოდზე „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს: „მოვიდა კუალად ამირად ხალილის ძე ჰუმედ და უფროსს ნებიერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანად – სომხითი, ქართლი და რანი“.⁶⁹⁸ აქ უკვე საუბარია არა დანიშვნაზე, არამედ თვითნებურ დაპყრობაზე („ნებიერად დაიპყრა“). მასვე ეთანხმება არაბული წყარო. „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, ალ-მუნთასირის მკვლელობის შემდეგ აბასიანთა სახალიფოში სიტუაცია აირია. შარვანის მმართველმა, მუჰამად იბნ ხალიდის ძმამ, ჰაისამ იბნ ხალიდმა დამოუკიდებლობა გამოაცხადა.⁶⁹⁹ ხალიფატში პირველი არეულობა 862 წელს ხდება, შესაბამისად, ჰაისამ იბნ ხალიდის მიერ დამოუკიდებლობის გამოცხადება ამავე დროს უნდა მომხდარიყო. ქართველი ავტორი ცდება მხოლოდ ხალიდის შვილის სახელში. მუჰამადი უკვე გარდაცვლილია (861 წლის ახლო ხანები), შესაბამისად, აქ შეიძლება იგულისხმებოდეს ჰაისამ იბნ ხალიდი ან მათი კიდევ ერთი ძმა, აჰმად იბნ ხალიდი.

შაიბანიანები უკმაყოფილო უნდა ყოფილიყვნენ იბრაჰიმის დანიშვნით და იმით, რაც ხალიფატში ხდებოდა. ჰაისამ იბნ ხალიდი მარტო არ ამბოხებულა, მას მიემხრო მისი ძმა, იაზიდ იბნ ხალიდი და, სავარაუდოდ, კიდევ ერთი ძმა – აჰმად იბნ ხალიდი, ასევე, შაიბანიანთა კლანის სხვა წევრები. შაიბანიანთა კლანი იბრაჰიმის მმართველობას დაუპირისპირდა, რამაც სამხრეთ კავკასიაში ვითარება სერიოზულად არია, თუმცა ყველაფერ ამას ადგილი ჰქონდა სამოქალაქო ომების შემდეგ, რისი განხილვაც წიგნის ამ მონაკვეთში უადგილოა.

სამოქალაქო ომის გარდაცვალება კარგად უდგება ისა იბნ აშ-შაიხის ამირობის პერიოდს (859-862) და, შესაბამისად, ვახუშტის ბაგრატიონის თარიღი სრულიად მისაღებია. მუჰამად იბნ ხალიდის დროს, 856-859 წლებში არსებული მშვიდობიანობის დროს, კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურები იძულებულები არიან მიმდინარე ცვლილებებს შეეგუოს და ახალ ამირასთან ითანამშრომლონ. ჩვენ არ ვიცით როგორი სახის იყო მშვიდობიანი თანაარსებობა, მაგრამ, ბუღა თურქის ლაშქრობების დროს გამოწვეული ზარალი დიდი იყო, რაც კახეთის მმართველს აიძულებდა შერიგებოდა მუჰამად იბნ ხალიდის მმართველობას.

შაიბანიანთა კლანი ამიერკავკასიაში ძალიან მომძლავრდა. თომა არწრუნის ცნობა, რომ წანარები ხარკს არ გზავნიდნენ ხაზინაში ამ პერიოდზეც უნდა ვრცელდებოდეს. ასეთ ვითარებაში მშვიდობა ორივე მხარეს აწყობდა. მუჰამად იბნ

⁶⁹⁷ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 223.

⁶⁹⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁶⁹⁹ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 48.

ხალიდი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, 859 წელს დატოვებს თანამდებობას. ამის შემდეგ ის მალე გარდაიცვალა, ხოლო მუჰამადის ნაცვლად, მისი გადადგომის წელს, არმენიისა და ადარბადაგანის მმართველად ისა იბნ აშ-შაიხი დანიშნეს. ისას დროს სიტუაცია არ უნდა შეცვლილიყო, ვინაიდან შაიბანიანთა კლანი კვლავინდებურად რჩებოდა პროვინციის სათავეში.

სამოელის 861 წელს გარდაიცვალა. მისი შვილების შესახებ არაფერია ცნობილი. წანარებმა, კახელებმა და გარდაბნელებმა სამოელის ნაცვლად ქორეპისკოპოსობა მისივე ძმას გადასცეს. სამოელ დონაურის ზეობა ოცდამდე წელი გაგრძელდა, რაც მისი ხელისუფლების სიმყარეზე მიუთითებს. სამოელმა შეძლო კახეთის საქორეპისკოპოსოს დამოუკიდებლობის გამყარება, მისი გაძლიერება და ბუღა თურქის სამწლიანი ლაშქრობების პერიოდში უვნებლად შეინარჩუნა ხელისუფლება. თომა არწრუნი ჩამოთვლის სამხრეთ კავკასიის იმ მთავრებს, რომელთაც ბუღამ თავისი სამწლიანი სამხედრო კამპანიის ფარგლებში დაატყვევა ან გაანადგურა, მათ შორისაა არაერთი სომეხი, ალვანელი და მუსლიმი ხელისუფალი.⁷⁰⁰ მაგრამ, რაც საქართველოს ისტორიისთვის მნიშვნელოვანია, ჩამონათვალში არ არის მოხსენიებული არცერთი ქართველი ხელისუფალი, რაც, სამოელ ქორეპისკოპოსის დამსახურებაა.

კახეთი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში წინააღმდეგობას უწევდა არაბთა ექსპანსიას, რამაც ქართულ სამეფო-სამთავროთა თვითმყოფადობა განამტკიცა. ამის მიუხედავად, სამოელის ზეობის დროს იყო გარკვეული წარუმატებლობები, მათ შორისაა: არაბთა მიერ გარდაბნისა და მთიულეთის დროებითი ოკუპაცია, თბილისი ამირა საჰაკის მკვლელობა; პერეთის ხელისუფალთა დატყვევება; კოსტანტი-კახასა და თარხუჯის მარტვილობა; აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილის აოხრება, რბევა და მოსახლეობის განადგურება. ყველაფერი ზემოთქმულის მიუხედავად სამოელ დონაურის ქორეპისკოპოსობა დადებითად უნდა შეფასდეს. სამოელის და თავისი გვარის წარმატება კი იმით დაფასდა, რომ ქორეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ ხელისუფლება ამავე საგვარეულომ შეინარჩუნა. უფრო მეტიც, უკვე დონაურთა პერიოდის მმართველი ცოტა მოგვიანო პერიოდის ისტორიულ ძეგლში მეფის ტიტულით მოიხსენიება. აღნიშნული კახეთის ქორეპისკოპოსის მზარდი ავტორიტეტის მაჩვენებელია.

„ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ მიხედვით, როდესაც იერუსალიმს მყოფი მამა ილარიონი კახეთში მობრუნდა, 855 წლის ახლო ხანებში, მამისეული ქონება გადმოიბარა და ქვეყანაში აქტიური სამონასტრო მოღვაწეობა გააჩაღა, რამაც ადგილობრივთა დიდი ყურადღება მიიპყრო.⁷⁰¹ „ილარიონის ქართველის ცხოვრება“, რომელიც თანამედროვე ავტორის ბასილ პროტოასიკრიტის ბერძნული ეკნომიის ექვთიმე მთაწმიდელისეული ქართული განვრცობილი ვერსიაა (991

⁷⁰⁰ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 222-223.

⁷⁰¹ ცხოვრება და მოქალაქობა ილარიონ ქართველისა, *ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, აბულაძე, 15-17; ილარიონ ქართველის ცხოვრება, *ძველი ქართული მოთხრობა*, რედ. რ. თვარაძე (თბილისი, 1979), 448-450; ცხოვრება და მოქალაქობა ილარიონ ახლისა, მეტაფრასული რედაქციები, აბულაძე, 224; *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, IV: სვინაქსარული რედაქციები, გაბიძაშვილი, 356-357; კ. კეკელიძე, ნაწევები ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან (ცხოვრება ილარიონ ქართველისა), *ეტიუდები*, IV (თბილისი, 1957), 153-154.

წ.), მოგვითხრობს, რომ ამ ქვეყნის „ყოველსა ერსა და მთავარსაცა“ ილარიონის ეპისკოპოსად კურთხევა სურდათ, რაც დაახლ. IX საუკუნის 50-60-იან წლების მიჯნაზე ხდება.⁷⁰² საინტერესოა, რომ ექვთიმე მთაწმიდელის ტექსტის შემოკლებული ვერსიის მიხედვით, ილარიონის ეპისკოპოსის თანამდებობაზე განწესება სურდათ „ყოველსა ერსა და მეფესაცა მათსა“.⁷⁰³ შემოკლებული ვერსია XI საუკუნეში დაიწერა, მაგრამ, თითქმის, სრულად ეფუძნება ექვთიმეს ტექსტს.⁷⁰⁴ ამის მიუხედავად, XI საუკუნის ავტორი დონაურთა პერიოდის კახეთის ქორეპისკოპოსს მეფის პატივის ღირსად ხდის, რაც შეიძლება ამავე საუკუნის რეალობის გამოძახილი იყოს, როდესაც კახეთის მმართველი უკვე მეფეა. მაგრამ, ვფიქრობ, ასეთი მოცემულობა შორს არ უნდა იყოს თავად სამოელის მისწრაფებასთან ყოფილიყო „ყოველი ქართლის“ მეფე. „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ექვთიმე მთაწმიდელისეული X საუკუნის ვერსიის მიხედვით, კახეთი განხილულია როგორც ქართლის შემადგენელი ნაწილი – „აღმოსცენდა უკუე ნეტარი ესე (ილარიონ – ლ.თ.) ქუეყანით ქართლით, საზღვართაგან და კერძოთა კახეთისათა“; „განითქუა პამბავი მისი ყოველსა მას ქუეყანასა ქართლისა[ს]ა“.⁷⁰⁵ ექვთიმეს „ყოველი ქართლი“ ამ შემთხვევაში საქართველოს გულისხმობს და არა შიდა ქართლს. ის ფაქტი, რომ „ყოველი ქართლის“ ცნება კახეთს ფარავდა ესმოდათ როგორც IX საუკუნეში, ასევე მომდევნო პერიოდშიც.

დონაურთა პრეტენზიებს, ბუნებრივია, ჰქონდა თავისი ლეგიტიმური საფუძველი. სამოელი საკუთარ თავს ხოსროიან მეფეთა პირდაპირ მემკვიდრედ განიხილავდა. მას, ალბათ, არ ჰქონდა საფუძველი თავი ხოსროიანთა შთამომავლად გამოეცხადებინა, ასეთი ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას ისტორიული წყაროები არ იძლევა, მაგრამ სამოელს დანამდვილებით შეეძლო თავი ხოსროიან მეფეთა მემკვიდრის სახით წარმოედგინა, ვინაიდან მათი მემკვიდრეობა ჰქონდა მიღებული. ხოსროიან მეფეთა ძირითადი შტო, ბაკურიანთა, სამფლობელო სამოელის სამთავროს ბირთვი იყო. სამოელ დონაურის ლეგიტიმიზმს აძლიერებდა მისი ბრძოლა სარკინოხთა წინააღმდეგ, რასაც კახეთის ქორეპისკოპოსი გარკვეულ რელიგიურ და საკრალურ დატვირთვას ანიჭებდა. მასვე შეეძლო თავისი ხანგრძლივი ომი ურწმუნოთა წინააღმდეგ ბიბლიური სამოელის ბრძოლისთვის დაეკავშირებინა, რომელიც ღვთის რჩეული ერის მტერს დიდი წარმატებით ებრძოდა და ძველი აღთქმის სამყაროს ერთ-ერთ ყველაზე ცნობად სახეს წარმოადგენდა.

სამოელის პერიოდში ყურადღების ღირსია კახეთისა და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობა. „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ აღწერილია კახელი აზნაურის ოჯახში დაბადებული ილარიონის ცხოვრება, რომელიც განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა როგორც საქართველოს, ასევე ბიზანტიის იმპერიის სულიერ ცხოვრებაში. ილარიონი დაიბადა და აღიზარდა კახეთში, სადაც მან კარგი გა-

⁷⁰² ცხორება და მოქალაქობა ილარიონ ქართველისად, აბულაძე, 17; კ. კეკელიძე, ნაწევები ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან (ცხოვრება ილარიონ ქართველისა), 134-145, 153-154; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV: სვინაქსარული რედაქციები, გაბიძაშვილი, 134-154.

⁷⁰³ ილარიონ ქართველის ცხოვრება, ძველი ქართული მოთხრობა, 450.

⁷⁰⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV: სვინაქსარული რედაქციები, გაბიძაშვილი, 143-154.

⁷⁰⁵ ცხორება და მოქალაქობა ილარიონ ქართველისად, აბულაძე, 10.

ნათლება მიიღო. ადრეულ ასაკშივე სულიერ ცხოვრებას მიჰყო ხელი. ილარიონმა მამის დახმარებით თავის სოფელში მონასტერი დააარსა, ხოლო უკვე თხუთმეტი წლის ასაკში გარეჯის უდაბნოში წავიდა, სადაც თავის თანამოაზრეებთან ერთად ერთ-ერთ კელიაში დაემკვიდრა.⁷⁰⁶ ილარიონ ქართველის გარეჯის უდაბნოში მოღვაწეობა გახდა ძირითადი მიზეზი იმ დიდი ყურადღებისა, რომელიც მის მიმართ კახეთის მმართველმა წრემ გამოიჩინა. უკვე ოცდაათი წლის ასაკს მიღწეული ილარიონი 852 წლის ახლო ხანებში რუსთავის ეპისკოპოსის დაქინებული მოთხოვნით მღვდლად აკურთხეს.⁷⁰⁷ აღნიშნული ცნობის მიხედვით, რუსთავის საეპისკოპოსო და გარეჯის უდაბნო კახეთის საქორეპისკოპოსოს ფარგლებშია, ხოლო გარეჯის უდაბნო რუსთველი („რუსთველი“) ეპისკოპოსის სამწყსოში მოიაზრება. ამის შემდეგ ილარიონ ქართველი წმინდა ადგილთა მოლოცვის მიზნით, იერუსალიმს მიემგზავრება, სადაც შეიდი წელი საზღვარგარეთ მდებარე სხვადასხვა ქართულ თუ ბერძნულ ღაგრებში გაატარა. მათ შორის იმყოფებოდა საბაწმინდის ღაგრაში, იერუსალიმში და, ზოგადად, წმინდა მიწაზე მდებარე ეკლესია-მონასტრებში, ხოლო კიდევ უფრო შორეულ პერსპექტივაში, მიქაელ III ლოთისა და ბასილ I მაკედონელის მმართველობის პერიოდში, ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკურ ცენტრშიც გაემგზავრება,⁷⁰⁸ რასაც ადგილი უკვე კახეთის მომდევნო ქორეპისკოპოსის ზეობის დროს ჰქონდა.

მიქაელ III ლოთი („მომთვრალე“) „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ განსაკუთრებით გამორჩეულია, როგორც ხატთაყვანისცემის აღმდგენელი. თხზულების მიხედვით, მიქაელი მორწმუნე ხელისუფალი ყოფილა, რომელმაც თავისი მამის გარდაცვალების შემდეგ, დედამისის თეოდორას დახმარებით, ხატების თაყვანისცემა დაადგინა. ილარიონ ქართველი ბიზანტიაში სწორედ მიქაელის დროს ჩავიდა, ანუ „*უამთა მიხაელ მორწმუნისა მეფისათა, რომელმან დაიპყრა მეფობად მამისა თვისისა თეოფილესა და დაამტკიცა თაყუანის-ცემად პატიოსანთა ხატთაჲ დედისა თვისისა თანა თეოდორადსა*“.⁷⁰⁹ მიქაელისა და თეოდორას ამგვარი აქტივობა, რომელიც „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ ორგზის არის მოთხრობილი, საყურადღებოა. თეოდორას აქტიურობამ თავისი შვილის მცირეწლოვნობის პერიოდში დიდი შედეგი გამოიღო. ხატთაყვანისცემა აღდგება, ხოლო ბიზანტიელთა და ქართველთა შორის კავშირი კიდევ უფრო გაძლიერდა. ამის ერთგვარი გამოძახილი იყო ილარიონ ქართველისა და კახეთისა თუ საქართველოს სხვა კუთხეებიდან პილიგრიმობის გაზრდა ბიზანტიის იმპერიაში. აღნიშნულ პროცესს სამოელის ზეობის პერიოდის კახეთის საქორეპისკოპოსოში განსაკუთრებით აქტიური სახე უნდა მიეღო. ბიზანტია და ქართული სამყარო, ბუნებრივია, ხატმებრძოლობის დროსაც აქტიურად თანამშრომლობდნენ, მაგრამ მიქაელ III-ის პერიოდში, როდესაც თეოდორას მეოხებით ხატთაყვანისცემა იქნა აღდგენილი, ამ ყველაფერმა უფრო ცოცხალი სახე მიიღო. „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ავტორი ხელმეორედაც არ ერიდება იმის აღნიშვნას რომ, „*მიქაელ იგი იყო, რომელმან დაამტკიცა თაყვანის-ცემად წმიდათა ხატთაჲ, ვითარცა ზემო*

⁷⁰⁶ ცხოვრება ილარიონ ქართველისა, აბულაძე, 10-11.

⁷⁰⁷ იქვე, 11-12.

⁷⁰⁸ იქვე, 12-29.

⁷⁰⁹ იქვე, 19.

ეთქუთ, და მეორედ ეწოდა მომთვრალე⁷¹⁰. ყველაფერი ამის შედეგი იყო კახეთის საქორეპისკოპოსოს მკვიდრი, წარჩინებული სასულიერო პირის, ილარიონ ქართველის ხანგრძლივი მოღვაწეობა ბიზანტიის იმპერიაში. ილარიონის ბიზანტიაში საქმიანობა განსაკუთრებით გააქტიურდა სამოელის მომდევნო ხელისუფლის, გაბრიელის მმართველობის ხანაში.

სამოელის პერიოდში ბიზანტიის იმპერიისა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს ურთიერთობის ინტენსიფიკაციის დამადასტურებელია გუარამ მამფალის გაზრდილი ავტორიტეტი კახეთის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. „მატიანე ქართლისას“ ავტორის ცნობით, კახეთის ქორეპისკოპოსი სამოელის ზეობის პერიოდში მთიულები, რომლებიც ქორეპისკოპოსის დაქვემდებარებაში იყვნენ, მძევლებსაც კი გაწირავენ გუარამ მამფლის მოწოდების საფუძველზე და არაბთა სახალიფოს წინააღმდეგ ბრძოლას განაახლებენ.⁷¹¹ გუარამის ამგვარი გავლენა მხოლოდ მისი სამხედრო აქტიურობით არ უნდა აიხსნას, არამედ, უპირველესყოფლისა იმით, რომ ამ დროს ბიზანტიის მთავარი საყრდენი სამხრეთ კავკასიაში სწორედ გუარამ მამფალი იყო. სამოელის პარალელურად, სწორედ გუარამ მამფალსა და სხვა ბაგრატიონ მმართველებს უნდა მოეთხოვათ დახმარება არაბთა წინააღმდეგ, რასაც დადებითად გამოეხმაურა ბიზანტიის იმპერატორი, ხაზართა ხაკანი და სლავთა მმართველი. სამოელისა და გუარამ მამფლის ურთიერთობა ერთ ძირითადად მიზანს ემსახურებოდა, ებრძოლათ არაბული ექსპანსიის წინააღმდეგ, რომელიც ბუღა თურქის ლაშქრობის დროს განსაკუთრებით გაძლიერდა. ამ საქმეში, ბუნებრივია, ძალიან დიდი როლი ჰქონდა საერთაშორისო მხარდაჭერას, რომელსაც მოკავშირე ქართველები საზღვარგარეთ ეძებდნენ.

ბიზანტიის საიმპერატორო კარი და ხაზარეთის ხაკანატი ანტიარაბული კოალიციის ტრადიციული მხარდამჭერები იყვნენ სამხრეთ კავკასიაში, ხოლო სლავთა მმართველის ჩართულობა ამგვარი კოალიციის განხორციელებაში ერთგვარი სიახლეა. მართალია აღ-იაკუბის ცნობაში, რომელიც ჩვენი ძირითადი საისტორიო წყაროა, არ ჩანს სლავთა მმართველის ვინაობა, მაგრამ „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, სადაც მხოლოდ ხაზართა აქტიუობაა გამოკვეთილი, ეჭვი არაა, რომ სლავები ხაზარების მოკავშირედ გამოდიოდნენ. ამავე დროს არ გვაქვს საფუძველი ეჭვი შევიტანოთ არაბი ისტორიკოსის ცნობაში, რომელიც მოკლედ, მაგრამ მართებულად აღწერს ბუღა თურქის შემოსევის დეტალებს კავკასიაში. ცნობების სიმწირის მიუხედავად, ფაქტია, რომ ამ პერიოდში ქართულ-ბიზანტიური ურთიერთობა არ მცირდება, არამედ სულ უფრო და უფრო ინტენსიური ხდება. ბუნებრივია, აღნიშნული მიემართება კახეთის საქორეპისკოპოსოს ურთიერთობასაც ბიზანტიის იმპერიასთან. ორ ქვეყანას შორის არსებული პოლიტიკური და კულტურული კავშირები სამოელ ქორეპისკოპოსის პერიოდში გამოკვეთილია, რაც გრძელდებოდა მისი მემკვიდრის ხანაშიც. ქართულ-ხაზარული ურთიერთობა, პირიქით, დროთა განმავლობაში ნელ-ნელა სუსტდება. თუმცა სამოელის მმართველობის პერიოდში აღნიშნული კავშირი შენარჩუნებული იყო, ვინაიდან საერთო ანტიარაბული განწყობა ორი ქვეყნის ინტერესს კარგად პასუხობდა.

⁷¹⁰ იქვე, 29.

⁷¹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 256; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

ქართულ-სლავური ურთიერთობის კუთხით კი იმისი თქმა შეიძლება, რომ ეს იყო მხოლოდ ერთგვარი დასაწყისი ამ კავშირისა, რომელმაც მოგვიანებით უფრო ფართო ხასიათი მიიღო. სლავთა ანტიარაბული განწყობა განპირობებული იყო ბიზანტიელთა და ხაზართა გავლენით. აბასიანთა პირდაპირი დაპირისპირება სლავთა გაერთიანებასთან არ იკვეთება საერთო საზღვრის არარსებობის პირობებში. ქართველთა მცდელობა ისინიც ჩაერთოთ ანტიარაბულ კოალიციაში, ბუნებრივია, საერთაშორისო ვითარების კარგ ცოდნას ეფუძნებოდა. ქართველებს კარგად უნდა სცოდნოდათ სლავთა პრობიზანტიური და პროხაზარული განწყობილება, ამავე დროს მათი ცალკე სუბიექტად ჩართულობა ანტიარაბულ სამხედრო აქციაში სლავთა დაფასებაზე და მათი სამხედრო ძალის გამოყენების საჭიროებაზე მეტყველებს.

სამოელის საგარეო პოლიტიკა საკმაოდ აქტიური იყო. ამ კუთხით კახეთის საქორეპისკოპოსოს გამოკვეთილი ანტიარაბული კურსი ჰქონდა აღებული. აღ-მუთასიმის, აღ-ვასიკისა და აღ-მუთავაქილის თითქმის სრული მმართველობის განმავლობაში კახეთის ქორეპისკოპოსი შეუპოვრად ებრძოდა ხალიფატის განვრცობას სამხრეთ კავკასიაში. კახეთ-წანარეთის გაერთიანება იყო ერთადერთი, რომელმაც ბუღა თურქის არმია სასტიკად დაამარცხა, რაც ბევრი ქრისტიანული ქვეყნისთვის მაგალითი და მისაბაძი ქმედება გახდა. სამოელი და ქართული მმართველი კლასი წარმატებას აღწევს დიპლომატიურ სარბიელზეც, რაც ანტიარაბული კოალიციის შეკრებაში გამოიხატა. წარუმატებლობა კახეთის ქორეპისკოპოსის არმიამ მხოლოდ ბუღა თურქის მეორე წანარული კამპანიის ფარგლებში განიცადა, რაც, ხალიფატის სამხედრო პოტენციალის გათვალისწინებით, გასაკვირი არ უნდა იყოს. კახეთის დამორჩილება მხოლოდ აღ-მუთავაქილის ზეობის ბოლოს მოხერხდა, რაც ამანის ბოძებაში და ხალიფას უზენაესობის ფორმალურ აღიარებაში გამოიხატა. დადებული შეთანხმების მიუხედავად ორივე მხარე ზავს დროებით მოვლენად განიხილავდა.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს გარკვეული სამხედრო-პოლიტიკური ჩავარდნის მიუხედავად, რასაც სამოელის ზეობის მიწურულს ჰქონდა ადგილი, დონაურთა დინასტიის პირველი წარმომადგენლის მმართველობა წარმატებული გამოდგა, რისი მთავარი ინდიკატორიც ძალაუფლების ამავე გვარის ხელში გადასვლა შეიძლება ჩავთვალოთ. მსოფლიო პოლიტიკურ სარბიელზე სრულიად უცნობმა დონაურთა დინასტიამ მოახერხა და ხოსროიანთა დინასტიისგან განსხვავებით ძალაუფლება, ფაქტობრივად, მემკვიდრეობით გადასცა მომდევნო მმართველს. სამოელ დონაურის თუნდაც აღნიშნული წარმატება კარგი დასტურია ქვეყნის შიგნით დონაურთა დინასტიის პირველი წევრის ავტორიტეტისა და გავლენის, რაც მან თავისი ოცდამრვაწლიანი ზეობით მოიპოვა.

თავი IV

გაბრიელი

გაბრიელი (861-881) კახეთის მეორე ქორეპისკოპოსია დონაურთა დინასტიის წევრთა შორის. გაბრიელ დონაური გახლდათ წინამორბედი ქორეპისკოპოსის სამოელ დონაურის ძმა.⁷¹² გაბრიელის შესახებ ცნობები მწირია. აღნიშნული ერთგვარი ნიშაა, რომელიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიას სერიოზულ დაღს ასვამს. გაბრიელის ხელისუფლების სათავეში მოსვლა უკავშირდება თავისი ძმის გარდაცვალებას, რომელიც, როგორც ჩანს, იმდენად გავლენიანი იყო, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ კახეთის მმართველმა წრემ ქვეყნის სათავეში კიდევ ერთი დონაური მოიყვანა. ეს იყო პირველი შემთხვევა, როდესაც კახეთის საქორეპისკოპოსოში ხელისუფლება, ფაქტობრივად, მემკვიდრეობით გადავიდა. „მატიანე ქართლისაის“ ავტორი არაფერს წერს გაბრიელის არჩევის შესახებ. აქ ისე ჩანს, თითქოს მან ხელისუფლება მემკვიდრეობით მიიღო. თომა არწრუნის მიხედვით, საქორეპისკოპოსოში ხალხი თავიანთი სურვილის მიხედვით ერთ ლიდერს ირჩევდა მმართველად.⁷¹³ გაბრიელი, ასევე, უნდა აერჩიათ, რაც წანართა, კახელთა და გარდაბნელთა შეთანხმებით ხდებოდა. მაგრამ, 861 წლის კრება ამ კუთხით ფორმალთა უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან გაბრიელი ძალაუფლებას, ფაქტობრივად, მემკვიდრეობით იღებს. ამ მოვლენას სერიოზული წინააღმდეგობა ვერავინ გაუწია, რასაც, თავისი ძმის ზეობისას დონაურთა დინასტიის გაძლიერება და გაბრიელის გავლენა განაპირობებდა.

861 წელს გაბრიელ დონაური კახეთის ქორეპისკოპოსის წოდებით ქვეყნის მმართველობას შეუდგა. პოლიტიკური სიტუაცია ამავე წელს საშინლად დაიძაბა, როდესაც ცნობილი გახდა ხალიფა ალ-მუთავაჯილის მკვლელობის შესახებ. 10-11 დეკემბერის ღამეს თურქული გვარდიის წევრთა შეთქმულების შედეგად ხალიფა ალ-მუთავაჯილი მოკლეს. შეთქმულთა განზრახვით ხალიფა გახდა მოკლულის ვაჟიშვილი, ალ-მუნთასირი.⁷¹⁴ ხალიფა ალ-მუნთასირი (861-862) თურქული გვარდიის გავლენის ქვეშ მოექცა, ხოლო ცნობა ძველი ამირ ალ-მუმინინის ტრადიციის შესახებ მალე გავრცელდა აბასიანთა სახალიფოში.

ხალიფა ალ-მუთავაჯილის მკვლელობამ დიდი გამოხმაურება ჰპოვა აბასიანთა სახელმწიფოში. განსაკუთრებული აღშფოთება ამ მოვლენამ სამხრეთ კავკასიის მუსლიმურ მოსახლეობაში გამოიწვია. ისინი მოძალადე რეჟიმის დამყარებას უკმაყოფილებით შეხედნენ. მათ ახალ ხელისუფლებას დაუმორჩილებლობა გამოუცხადეს. განსაკუთრებით აქტიურობდა შაიბანიანთა კლანი. მათთვის სამარაში ძალაუფლების ამგვარი შეცვლა მიუღებელი იყო.⁷¹⁵ ალ-მუთავაჯილის მკვლელო-

⁷¹² მატიანე ქართლისა, ვაუხნიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257. ვახუშტი ბაგრატიონი გაბრიელს, ჩვენთვის უცნობი მიზეზით, სამოელის ძმისშვილს უწოდებს, რაც, დიდი ალბათობით, მისი შეცდომა უნდა იყოს, იხ.: ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁷¹³ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 210.

⁷¹⁴ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1270-1271; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXIV, 171-184.

⁷¹⁵ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47.

ბამ ხალიფატის პოზიცია კავკასიაში საგრძნობლად შეარყია. ბუნებრივია, ამან გავლენა მოახდინა კახეთის საქორეპისკოპოსოზეც, მუსლიმთა შორის დაწყებული შინააშლილობა კახეთის მესვეურებს ხელს აძლევდა უფრო დამოუკიდებლად ემოქმედათ და საქორეპისკოპოსოში ძალაუფლება გაემყარებინათ.

ამგვარად, გაბრიელ დონაურის ზეობის დასაწყისში საქორეპისკოპოსოს მესვეურთათვის ხელსაყრელი ვითარება შეიქმნა, რამაც კახეთის მომძლავრებას შეუწყო ხელი ბუღა თურქის დამარბეველი ლაშქრობის შემდეგ. მოცემული ვითარება იძლეოდა საშუალებას პოლიტიკური თვალსაზრისით კახეთი უფრო გაძლიერებულიყო და სრული კონტროლი აღედგინა არაგვის ხეობაზე, გარდაბანსა და მიმდებარე მხარეებზე, რაც ბუღა თურქისა და შაიბანიანთა ამირობის პერიოდში გართულებული იყო.

შაიბანიანთა კლანის სენტიმენტები ძველი ხალიფის მიმართ აღ-მუნთასირს საშინლად არ აწყობდა. 862 წლის პირველ ნახევარში ხალიფამ ისა იბნ აშ-შაიხი არმენიის მმართველობას ჩამოაშორა, ხოლო მისი ადგილი იბრაჰიმს ჩააბარეს.⁷¹⁶ იბრაჰიმი თურქული გვარდიის ყველაზე ცნობილი წარმომადგენლის, ბუღა თურქის, დანიშნული მოხელე იყო, რომელიც იმ დროს ნახჭევანს მართავდა.⁷¹⁷ ჩვენი აზრით, იბრაჰიმი არმენიის პროვინციაში სწორედ ბუღა თურქის წარდგინებით დანიშნეს. ამ პერიოდში აბასიანთა სახალიფოს თურქული გვარდიის რამდენიმე მეთაური მართავდა, მათ შორის სამხედრო საკითხებში ყველაზე გავლენიანი ბუღა თურქი იყო. ბუნებრივია, არმენიის საკითხების გადაწყვეტა სწორედ ბუღა აღ-ქაბირისთვის უნდა მიენდოთ.

ამგვარი მოცემულობით თურქული გვარდიის წევრი შაიბანიანთა არაბულ კლანს დაუპირისპირეს. შაიბანიანთა კლანის უფროსი მუჰამად იბნ ხალიდი ამ დროს უკვე გარდაცვლილი იყო, ხოლო კლანის წევრთა შორის ყველაზე უფრო აქტიურობდა თავისი ძმა, ჰაისამ იბნ ხალიდი.⁷¹⁸ ასევე დაწინაურებული ჩანს მუჰამადის და ჰაისამის კიდევ ერთი ძმა, აჰმად იბნ ხალიდი.

ჰაისამი იბრაჰიმს დაუმორჩილებლობას გამოუცხადებს და შარვანის საქმეში დამოუკიდებლობას მოიპოვებს.⁷¹⁹ ჰაისამის პარალელურად იაზიდ იბნ ხა-

⁷¹⁶ აღნიშნული ცნობა დაცულია მხოლოდ „მატიანე ქართლისაში“, რაც ერთადერთი წყაროა, რომელშიც გარკვევითაა მითითებული ისას გაწვევა და აბრაჰიმის ანუ იბრაჰიმის დანიშვნა, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 257.

⁷¹⁷ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 223, 226-227; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 257. არსენ შაჰინიანი ყურადღებას ამახვილებს მხოლოდ იბრაჰიმის პირველ დანიშვნასა და ნახჭევანის ამირობაზე. პირველ შემთხვევაში იბრაჰიმის არმენიის პროვინციაში ბუღა თურქის მოადგილის ფუნქციას ასრულებდა. მაგრამ, როდესაც ბუღა თურქი სამარაში გაემგზავრა, მან პროვინციაში იბრაჰიმი დატოვა, რომელიც *de facto* ამირა გახდა, იხ.: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 309-310.

⁷¹⁸ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47

⁷¹⁹ იქვე. ამ ფაქტს ხშირად 861 წლით ათარიღებენ, რაც შეცდომაა. „შარვანისა და აღ-ბაბის ისტორიაში“ გარკვევითაა მითითებული, რომ ჰაისამის დაუმორჩილებლობა აღ-მუნთაქილის მკვლელობას მოჰყვა, რაც, ბუნებრივია, ვერ მოხდებოდა ხალიფას მკვლელობიდან სამი კვირის თავზე. ეს პერიოდი ინფორმაციის გავრცელებას, მის სათანადო გადამოწმებას, ერთობლივ მოქმედებაზე შეთანხმებას და დაუმორჩილებლობის ოფიციალურ გამოცხადებას არ ეყოფოდა. ამდენად, შაიბანიანთა განდგომას ადგილი 862 წლის პირველ ნახევარში ჰქონდა. იხ. ასევე: А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 318.

ლიდი, ჰაისამის ძმა, შარვანის ჩრდილოეთით ღვეკეთის საზღვართან მდებარე ქვეყნის, ლაიზანის, შაჰად გამოაცხადებს საკუთარ თავს, რითაც ამ ქვეყანაში ლაიზანშაჰთა შაიბანიანური სახლი დაიწყებს დამოუკიდებელ მმართველობას.⁷²⁰ შაიბანიანთა კლანი უფრო მყარად დაიკავეს სომხეთის, ქართლის და რანის ტერიტორიებს.⁷²¹ სავარაუდოდ, თბილისი ამ დროს აშშად იბნ ხალიდმა დაიკავა.⁷²² შაიბანიანთა კლანის აღნიშნული წარმომადგენელი, როგორც ჩანს, შაიბანიანთა სახლის მეთაური გახდა და უზურპატორი ხალიფა ალ-მუნთასირისა და თურქული გვარდიის წინააღმდეგ მოქმედება სწორედ მას დაევალა.

აშშადს სამეგვიდრეო სამფლობელო, თავისი ძმებისგან განსხვავებით, რომელებიც დომენს ალვანეთში ფლობდნენ, დატვანის ავანში ჰქონდა,⁷²³ ამგვარი მოცემულობით ჰაისამი შარვანში, იაზიდი – ლაიზანში, მუჰამადის მეგვიდრენი – განძასა და შამქორში, ხოლო აშშადი – დატვანში, ვანის ტბის დასავლეთ სანაპიროზე, ფლობდნენ ტერიტორიებს. აშშად იბნ ხალიდის ავტორიტეტსა და გავლენას სომეხი მთავრებიც აღიარებდნენ.⁷²⁴

იბრაჰიმის მმართველობა მნიშვნელოვნად შეირყა. მას მხოლოდ ნახჭევნის მიდამოების მმართველობა შერჩა. არმენიის პროვინციაში ვითარება სერიოზულად

⁷²⁰ В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 48.

⁷²¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257. „მატიანე ქართლისაჲ“ ტექსტში წერია „და მოვიდა კუალად ამირად ხალიდის ძე ჰუმედ და უფროსს ნებერად დაიპყრა ყოველი ესე ქუეყანაჲ – სომხითი, ქართლი და რანი“. ამ შემთხვევაში ჰუმედ ხალიდის ძე, წინა შემთხვევაში დასახელებული ჰუმედ ხალიდის ძეა, რომელიც, როგორც ვიცით, მუჰამად იბნ ხალიდის მეორე მმართველობის პერიოდის აღმნიშვნელია. ეს შესაძლოა მუჰამად ხალიდის ძისა არ დასტურდება სხვა წყაროებით. უფრო მეტიც მუჰამად იბნ ხალიდი „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ მიხედვით, 861 წელს გარდაიცვალა (В.Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 47, 162), შესაბამისად, „კუალად“ მოსული ამირა, რომელმაც უფრო თვითნებურად („უფროსს ნებერად“) დაიპყრო არმენიის პროვინცია ვერ იქნება მუჰამად იბნ ხალიდი, რომელიც ხალიფა ალ-მუნთასირის ემორჩილებოდა და მის მკვლელობამდე აღესრულა. ამასთან, სახელი „ჰუმედ“ უფრო ჰაისამის ან აშშადის სახელებს უდგება, ვიდრე მუჰამადის. აქ, ბუნებრივია, ავტორი ჰაისამს ან აშშადს გულისხმობს, მაგრამ რომელიც არ უნდა იყოს, ფაქტია, იგულისხმება შაიბანიანთა სახლის წარმომადგენელი, რომელმაც მუსლიმური სამხრეთ კავკასია დაიკავა და, ამასთან, „უფროსს ნებერად“, ანუ უფრო მტკიცედ და თვითნებურად დაეუფლა, ვიდრე ეს რომელიმე წინამორბედმა, რასაც, ნაწილობრივ, ესმიალება „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიაც“. ამ უკანასკნელში მხოლოდ შარვანზეა აქცენტი. თუმცა, ზოგადად, როგორც ვიცით, შაიბანიანთა სახლი მთელ სამხრეთ კავკასიაში ანუ არაბული კორესპოდენციით არმინიაში ფლობდა გავლენას. შესაბამისად, მათი განდგომა არა ლოკალური სახის (შარვანი), როგორც მუსლიმი ავტორი წერს, არამედ რეგიონული მასშტაბის უნდა ყოფილიყო, რაშიც ქართველი ავტორი უფრო სარწმუნოა.

⁷²² ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, „მატიანე ქართლისაში“ მოხსენიებული ამირა „ხალიდის ძე ჰუმედ“ უფრო აშშადი უნდა იყოს, რომელმაც, იმავე წყაროს ცნობით, დაიპყრო სომხეთი, ქართლი და რანი. „რანიში“, ბუნებრივია, იგულისხმება შარვანი, ლაიზანი და განძა, ამათგან პირველი აშშადის ძმას ჰუმედს ჰქონდა, მეორე – იაზიდს, ხოლო მესამე – უფროსი ძმის დომენი იყო, რომელიც, როგორც ჩანს, მუჰამადის მეგვიდრეებს დარჩათ. ქართლში აშშადი თბილისს უნდა დაუფლებოდა, ასევე იმ მიწებს, რომელსაც მუსლიმები აკონტროლებდნენ, ხოლო სომხეთში ადგილობრივი მთავრები დაიქვემდებარეს, რომლებიც იბრაჰიმს ებრძოდნენ. ამ უკანასკნელის პოზიციები რეგიონში ნელ-ნელა სუსტდებოდა.

⁷²³ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 245.

⁷²⁴ თომა არწრუნის ცნობით, მოგვიანებით, სომეხი იშხნების მოთხოვნით, აშშად იბნ ხალიდი ხალიფამ არმენიის მმართველის თანამდებობაზე დანიშნა, იხ.: იქვე, 244-245.

აირია.⁷²⁵ ხალიფა ალ-მუნთასირის ადმინისტრაციამ მეტი რეაგირება სამხრეთ კავკასიაში არსებულ არეულობაზე ვერ მოასწრო. მათ მხოლოდ იბრაჰიმის იმედი ჰქონდათ. ისინი ფიქრობდნენ, რომ ბუღა თურქის ყოფილი მოადგილე და თანამებრძოლი შეძლებდა არეულობის ჩახშობასა და ვითარების დაწყნარებას. თუმცა მათი იმედები არ გამართლდა. ხალიფა ალ-მუნთასირის მმართველობა დიდი ხანი არ გაგრძელბულა. ალ-მუნთასირი 862 წლის 7 ან 8 ივნისს საეჭვო ვითარებაში გარდაიცვალა.⁷²⁶ თურქული სამხედრო არისტოკრატია გარდაცვლილი ხალიფა ალ-მუნთასირის ნაცვლად მის ბიძაშვილს, ალ-მუსთაინს (862-866) აიყვანს ტახტზე.⁷²⁷

862 წელს ხალიფატის კონტროლირებადი ამიერკავკასია, ფაქტობრივად, შაიბანიანებმა მიიტაცეს. საჭირო იყო ახალი მმართველის გამოგზავნა, რომელიც ადგილზე შეძლებდა სიტუაციის კონტროლს. ამავე წლის აგვისტოს ჭარმაგ ასაკში გარდაიცვალა ბუღა ალ-ქაბირი იგივე ბუღა თურქი.⁷²⁸ შესაბამისად, ძალიან მალე მისი კადრი, იბრაჰიმი, შეცვლას დაექვემდებარა. ხალიფა ალ-მუსთაინი (862-866), ამავე წლის ნოემბრის თვეში, სირიის მმართველობიდან მოხსნის და არმენიისა და ადარბადაგანის ვალის თანამდებობაზე დანიშნავს ალი იბნ იაჰია ალ-არმანის.⁷²⁹

ალი იბნ იაჰია ალ-არმანი (862-863) წარმოშობით სომეხი იყო. იგი იმ სომეხთა რიცხვს ეკუთვნოდა, ვინც ისლამის მიმდევარი გახლდათ, არაბებს დაუახლოვდა და ხალიფატის სამსახურში დაწინაურდა. ალი იბნ იაჰია, გარკვეულწილად, თავის თანამემამულეებს თანაუგრძნობდა. მან განსაკუთრებით დაიახლოვა აშოტ ბაგრატიონი, სომხეთის მთავარი, რომელსაც ხალიფას შუამავლობით, იშხანთიშხნის ტიტული უბოძა და სამხრეთ კავკასიის მთავართა მეთაურად დაადგინა.⁷³⁰ აშოტს მათგან ხალიფას სასარგებლოდ ხარკის აკრეფა ევალებოდა. აშოტის დაახლოებას თავისი მიზეზები ჰქონდა. ალი იბნ იაჰიას ამიერკავკასიაში მოკავშირეები ესაჭიროებოდა, რათა დაუმორჩილებელი მუსლიმი, ქართველი, სომეხი და ალბანელი მეფე-მთავრები დაექვემდებარებინა. აშოტმა ძირითადად სომეხი ღიდებულების დაქვემდებარება მოახერხა, მათ შორის იყვნენ ვასპურაკანისა და სივნიეთის მთავრები, თუმცა ქართველი და ალვანელი მეფე-მთავარების დამორჩილების საქმეში წარმატებას ვერ მიაღწია.

⁷²⁵ ალ-იაკუბის ცნობით, როდესაც პროვინციაში ალი იბნ იაჰია ალ-არმანი დანიშნა, რაც ალ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ჰიჯრით 248 წლის (7/03/862-23/02/863) რამადანის თვეში (29/10/862-27/11/862) მოხდა, რეგიონში ვითარება არეული იყო, იხ.: *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 7; Ибн-ал-Асир, Жузе, 68-69; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1275. შესაბამისად, სამხრეთ კავკასიაში მდგომარეობა 862 წლის ოქტომბრისთვის უკვე მძიმე იყო. ალ-იაკუბის იაჰიას დანიშვნის თარიღად მომდევნო წელს ასახელებს, თუმცა თვის მითითების გარეშე, რაც იმას ნიშნავს, რომ მისი ცნობა ზოგადია. ალ-იაკუბიმ იცის, რომ იაჰია ჰიჯრით 249 წელს ამირაა, მაგრამ არ იცის ზუსტი თარიღი, რაც ალ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის აქვთ მოცემული.

⁷²⁶ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1272; *History of Al-Tabarī*, vol. XXXIV, 7; *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 1.

⁷²⁷ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1272; *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 1-2.

⁷²⁸ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 6.

⁷²⁹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 7; Ибн-ал-Асир, Жузе, 68-69; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1275; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 316.

⁷³⁰ იქვე, 316-317.

863 წელს ალი იბნ იაჰია ალ-არმანის და აშოტ ბაგრატიუნს შაიბანიანთა კლანის დამორჩილება უნდა ეცადათ, მაგრამ სერიოზული წარმატება არც ამ ფრონტზე მოჩანს. ატ-ტაბარის ცნობებით დგინდება, ალი იბნ იაჰიას მმართველობის ზუსტი თარიღი ჰიჯრით 248 წლის რამადანის თვიდან 249 წლის რამადანის თვემდე (29.10-27.11/862-18.10-16.11/863). „მატიანე ქართლისას“ ავტორი არაფერს გვამცნობს ალი იბნ იაჰიას ამირობის შესახებ, რაც იმით შეიძლება აიხსნას, რომ თბილისი არ იყო ამირას კონტროლის ქვეშ. შაიბანიანთა წინააღმდეგობის დაძლევა ალი იბნ იაჰიას მხოლოდ მათი თბილისიდან განდევნით შეეძლო. გაბულოცი, ვინც თბილისის მომდევნო ამირაა, სავარაუდოდ, ალი იბნ იაჰიას მიერ უნდა ყოფილიყო დანიშნული. იმავე წყაროს ცნობით, გაბულოცი ყოფილა საჰაკის მონათგანი,⁷³¹ ანუ საჰაკ ამირას გვარდიის წევრი.

გაბულოცი, როგორც საჰაკის გვარდიის წევრი, შუაიბიანთა დაჯგუფების წარმომადგენელია, ხოლო ისინი კი დაპირისპირებულები იყვნენ შაიბანიანთა კლანთან. ამგვარად, გაბულოცის ამირას თანამდებობაზე დამტკიცება შაიბანიანთა საწინააღმდეგო ქმედება იყო, რაც, ჩვენი აზრით, პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინებით, 863 წლით უნდა დათარიღდეს.

გაბულოცს ქართლის საამიროს ყოფილ ტერიტორიაზე კონტროლის აღდგენა დაევალა. შაიბანიანები მართალია კარგავენ თბილისის საამიროს, თუმცა ინარჩუნებენ განძას, შარვანს, ლაიზანსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა პროვინციებს. აქ ისინი არავის შეუცვლია. მაგრამ როგორი იყო ხალიფას ხელისუფლებისა და შაიბანიანთა კლანის ურთიერთობის ბედი? აქ ორი ვარიანტი უნდა დაგუშვათ: 1. შაიბანიანებმა ცცნეს ხალიფა ალ-მუსთაინის უზენაესობა და იკისრეს ხარკი; 2. არ მისცეს ხალიფას მომხრეებს მათ სამფლობელოთა ძირითადი ნაწილის დაკავების უფლება და დამოუკიდებლობა შეინარჩუნეს. უფრო მეტად სავარაუდოა, პირველი, ვინაიდან ცოტა საეჭვოა იმავე წლის შემოდგომაზე ალი იბნ იაჰია ალ-არმანი ისე წასული ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ სალაშქროდ, რომ ამიერკავკასიის მუსლიმ ამირებთან ურთიერთობა არ დაეღაგებინა. ამავე რეგიონის ქრისტიანი მთავრების კონტროლი აშოტ ბაგრატიუნის დაევალა.

863 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში ხალიფა ალ-მუსთაინის არმიამ ალი იბნ იაჰია ალ-არმანის სარდლობით მარცხი იწვნია ბიზანტიის ჯართან ბრძოლაში. დამარცხება იმდენად სერიოზული აღმოჩნდა, რომ ვერც ამირამ გაასწრო ცოცხალი ბრძოლის ველს და შეტაკების დროს დაიღუპა. არმენიის და ადარბადაგანის

⁷³¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257. გაბულოცი, რომელიც მხოლოდ „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით არის ცნობილი, იწოდება როგორც „საჰაკის მონათგანი“ (ზემოთ დასახელებულ აკადემიურ გამოცემებში „საჰაკის“, რაც არასწორია და უნდა ჩასწორდეს მარიამისეული ხელნაწერის მიხედვით, როგორც – „საჰაკის“), რაც იმას ნიშნავს, რომ ის თბილისის ამირა საჰაკის ერთ-ერთი თანამებრძოლი და მეომარი იყო. გაბულოცი, სავარაუდოდ, საჰაკის სიკვდილით დასჯის შემდეგ შუაიბიანთა პარტიას მეთაურობდა თბილისში. მისი დადგენება უნდა მომხდარიყო თბილისში და არა არმენიაში, ვინაიდან იმავე წყაროში არმენიის ამირას შესახებ აღნიშნულია, რომ არმენიის ამირამ „ნებიერად დაიპყრა“ სომხითი, ქართლი და რანი, ხოლო გაბულოცის შემთხვევაში, რომელიც მის შემდეგ მოდის, მხოლოდ ის წერია, რომ საჰაკის მონა იყო, რომელიც ამირა გახდა.

მმართველობა ხალიფამ თავის შვილს, ალ-აბას იბნ ალ-მუსთაინს, გადასცა.⁷³² ალ-აბასი რეალურად ჩრდილოეთის რწმუნებული იყო, რომელსაც არმენიაში თავისი მომხრე სჭირდებოდა, სავარაუდოდ, ასეთი კაცი უნდა ყოფილიყო გაბულოცი, რომელიც, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, შეიძლება არმენიის ამირად ვიგულისხმოთ. მოცემულ ვითარებაში გაბულოცის გავლენა გაიზარდა, რაც ქართული სამყაროს მმართველი ზედაფენისთვის ზიანის მომტანი იყო. ბიზანტიის საიმპერატორო არმიის წარმატებები ქართველებს სერიოზულ მოტივაციას აძლევდა არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამ მხრივ ძალიან აქტიურობდა გუარამ მამფალი, ქართველთა მეფე ბაგრატ I კურაპალატის უმცროსი ძმა.

თბილისი ამირა გაბულოცი, რომელსაც ზურგს ხალიფა და სომხეთის მთავარი უმაგრებდნენ, საკმაოდ გაძლიერდა. ის იმორჩილებს გარდაბნელებს და, სავარაუდოდ, იერთებს ქართლს. გუარამ მამფალის აქტიურობა მის წინააღმდეგ სწორედ ამით უნდა აიხსნას. „მატიანე ქართლისა“, რომელიც ამ პერიოდის ამბებს პირუთვნელად გადმოგვცემს, გაბულოცის განდიდებაზე და გარდაბნელთა დამორჩილებაზე ამახვილებს ყურადღებას.⁷³³ როგორც ჩანს, გაბულოცს გაბრიელ ქორეპისკოპოსი დაუშარტებია და დაუქვემდებარებია.

გაბულოცის გაძლიერების პარალელურად არმენიის პროვინციაში სულ უფრო და უფრო მზარდი გახდა თურქული გვარდიის კიდევ ერთი სახელოვანი მეთაურის ბუღა ალ-შარაბის იგივე ბუღა უმცროსის გავლენა. ბუღა ალ-შარაბის გავლენით, უკვე 865 წლის დასაწყისისთვის არმენიის ამირას თანამდებობაზე მისი ნდობით აღჭურვილი პირი ალ-ალა იბნ აჰმადი დაინიშნა, რომელსაც ევალებოდა გადასახადების აკრეფა, მიწების განკარგვა, საფოსტო სამსახურის მოწესრიგება, ჯარის მეთაურობა და პროვინციის მმართველის ყველა მნიშვნელოვანი უფლება-მოვალეობა.⁷³⁴ ალ-ალა იბნ აჰმადი ბუღა ალ-შარაბის გავლენის ქვეშ მოქცეული და პროვინციაში მისი აგენტი გახდა.

გაბულოცი იძულებული იყო ანგარიში გაეწია შექმნილი ვითარებისთვის, რამაც არმენიაში მისი პოზიცია შეარყია. ჩვენ არ ვიცით როგორი იყო მისი დამოკიდებულება ბუღა ალ-შარაბისა და ალ-ალა იბნ აჰმადის მიმართ. გაბულოცი ასეთი მდგომარეობა მას საშუალებას მისცემდა თავისი მდგომარეობა შეენარჩუნებინა მხოლოდ ქართლის ამირას პოზიციაზე, რომელსაც შუაიბის პარტია აკონტროლებდა. მათ ისტორიკოსი „საჰაკის მონათა“ ჯგუფს უწოდებს. გაბულოცი ქართველთა ხელში თუ ალ-ალა იბნ აჰმადის მოსვლამდე არ ჩავარდა, ის იძულებული გახდებოდა ბუღა ალ-შარაბისა და მისი მოხელის ძალაუფლებას შეგუებოდა. ყველაფერი ზემოთ აღნიშნული თბილისის ამირას საშუალებას მისცემდა აქტიურად ებრძოლა ქართველთა წინააღმდეგ, ხოლო კახეთი სტაბილურად დაექვემდებარებინა.

ქართველთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურთა ინტერესი გაბულოცისა და სახალიფოს მოხელეთა საპირისპირო იყო. ქართველთა პოზიციის აქტიური დაცვა გუარამ მამფალს უხდებოდა, რომელიც, საფიქრებელია,

⁷³² *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 9-10; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1275; A.R. Vardanyan, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, 52; А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 284; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 316.

⁷³³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁷³⁴ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 64.

გაბულოცის წინააღმდეგ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მთავარს გაბრიელს შეეკრა. გუარამი მამფალის ძირითადი მიზანი არაბთა მაქსიმალური შევიწროება იყო, ხოლო გაბრიელი იმედოვნებდა, რომ სახალიფოს გავლენისაგან გათავისუფლებოდა და გარდაბნის მხარეს დანაკარგების გარეშე შეინარჩუნებდა. გუარამი მამფალის სამხედრო აქტივობის წყალობით ქართველთა პოლიტიკური ამოცანა წარმატებით განხორციელდა.

გუარამი მამფალი გაბულოცს დაამარცხებს, შეიპყრობს და ბიზანტიის იმპერიაში გაგზავნის.⁷³⁵ გუარამი თავისი ქმედებით იმპერატორის მხარდაჭერასა და მოკავშირეობას უსვამდა ხაზს. ბიზანტია-სახალიფოს შორის მიმდინარე ომში გუარამი მამფალი აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ხელისუფლებასთან ალიანსში იმყოფებოდა, რისი საუკეთესო დადასტურებაც დატყვევებული თბილისის ამირას იმპერიაში გაგზავნის ფაქტი გახლავთ. ზუსტი თარიღი აქაც უცნობია, მაგრამ, ვფიქრობ, ამის გარკვევა რთული არ უნდა იყოს.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, გუარამი მამფალმა გაბულოცი შეიპყრო და ბიზანტიაში გაგზავნა, რასაც შედეგად მოჰყვა გარდაბნელთა დამორჩილება. გაბულოცის განდიდება, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ორი წლის წინ ხდება. ამის შემდეგ უნდა მომხდარიყო უკვე მისი შეპყრობა, რომელიც, განსხვავებით ათი წლით ადრე მომხდარი არმენიის ამირას მკვლელობისა, რასაც შედეგად ბუღა თურქის სამწლიანი დამანგრეველი ლაშქრობა მოჰყვა მთელ ამიერკავკასიაში, ხალიფამ ქართველთა აღნიშნული შეტევა რეაქციის გარეშე დატოვა. რეაგირებას ვერ ახდენს ვერც მისი შვილი, არმენიისა და ადარბადაგანის მმართველი და ვერც ბუღა აღ-შარაბი. მიზეზი არსებული პოლიტიკური ვითარება იყო.

გაბულოცის შეპყრობა და მისი ბიზანტიაში გაგზავნა ხდება 865 წელს, როდესაც ხალიფატის ცენტრს, ბაღდადს, ალყა აქვს შემორტყმული ამბოხებული თურქული გვარდიის მიერ. შესაბამისად, ასეთ ვითარებაში ვერც ხალიფა აღ-მუსთაინი და ვერც მისი შვილი რეაქციას ვერ მოახდენდნენ. ბაღდადის ალყა მომდევნო წლის იანვარს დასრულდა ხალიფა აღ-მუსთაინის გადადგომითა და აღ-მუთაზის (866-869) ტახტზე ასვლით, რომელმაც, მოგვიანებით, ყოფილი ხალიფა სიკვდილით დასაჯა.⁷³⁶

865 წელს მიღწეული წარმატებით გუარამი მამფალი განსაკუთრებით გაძლიერდა. კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი და სხვა გარდაბნელი დიდებულები მასთან სამხედრო ალიანსში შევიდნენ. ამის შემდეგ გუარამი მამფალი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ლაშქრის დახმარებით მუსლიმებს ავიწროებდა საქართველოს ტერიტორიაზე. გუარამი მამფალი არაბთა წინააღმდეგ ბრძოლისას იკავებს მრავალ მნიშვნელოვან ტერიტორიას, მათ შორისაა: თრიალეთი, ტაშირი, აბოცი, არტანი.⁷³⁷ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურებს თავიანთი პოზიციები უნდა განემტკიცებინათ გარდაბანში. გაბრიელ ქორეპისკოპოსის გუარამი მამფალთან ალიანსში ყოფნა ამ მიწებიდან არაბთა განდევნითა და ხარაჯის მოშორებით იყო ნაკარნახევი.

გაბრიელ ქორეპისკოპოსის დამოკიდებულება გუარამი მამფალის ძალებზე იმდენად დიდი ყოფილა, რომ „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიხედვით, გარ-

⁷³⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁷³⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 34-109, 132; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1278-1279;

⁷³⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

დაბნელები გუარამს დაემორჩილნენ.⁷³⁸ რთულია იმისი თქმა თუ ზუსტად რაში გამოიხატებოდა ეს მორჩილება. ერთი ეს უნდა ყოფილიყო არაბთა წინააღმდეგ ლაშქრობის დროს გუარამის მეთაურობით მოქმედება, ხოლო სხვა, შესაძლოა, ბაგრატიონთა სუზერენობის აღიარება.

გუარამ მამფალის ბრძოლები წარმატებული აღმოჩნდა, მაგრამ მემკვიდრეობა შეფასებით ამ შეტევებს ყოველთვის გამარჯვებები არ მოჰქონდა. პოზიციური შეტაკებები ხან არაბთა გამარჯვებით სრულდებოდა, ხანაც გუარამ მამფლისა და მისი მოკავშირეების წარმატებით.⁷³⁹ გუარამი ხშირად არც მის სხვა, შედარებით უფრო პასიურ მოკავშირეებს ივიწყებდა. დაპყრობილი ქვეყნების ნაწილი მან თავის ძმებს, ადარნასე არტანუჯელსა და ქართველთა მეფე ბაგრატ I კურაპალატს, ასევე ცოლის ძმას, სომეხთა იშხანთაშხან აშოტ ბაგრატუნის გაუყო.⁷⁴⁰ გარკვეული ტერიტორიული მონაგარი უნდა ჰქონოდა კახეთის საქორეპისკოპოსოს, მაგრამ ნაკლებად იმ მიწების ხარჯზე, რაც მისი ტერიტორია არასდროს ყოფილა. ყველაფერი ეს თბილისის საამიროს მიწების უკიდურესი შემცირების ხარჯზე ხდებოდა, რასაც ადგილი 865 წელს ჰქონდა.

ამ დროს, უფრო ზუსტად კი ცოტა ადრე, უნდა გამოეღაშქრა აფხაზთა მეფე გიორგი I აღწეფელს, რომელმაც შიდა ქართლი დაიკავა და ქართლის ერისთავად თავისი ძმისწული დაამტკიცა.⁷⁴¹ ჩვენ არ ვიცით როგორი იყო კახეთის ქორეპისკოპოსის რეაქცია აფხაზთა მეფის ამ ლაშქრობაზე, მაგრამ ამ ხანებში გაბრიელს არ შესწევდა იმისი საშუალება, რომ აფხაზთა მეფის ამ ღონისძიებისთვის რაიმე დაეპირისპირებინა. ქართლი, რომელიც ამ დროს მხოლოდ შიდა ქართლს მოიცავდა, განხეთქილების ვაშლი ხდება ამიერკავკასიის ქრისტიანულ სახელმწიფოებს შორის.

აფხაზთა სამეფო, რომელიც ქართლის დაკავებით არაბთა მფლობელობას ავიწროებდა, სრულიად მისაღები იყო გუარამ მამფალისთვის. აფხაზთა სამეფოში შავლიანების ხელისუფლებაში მოსვლისას გუარამი აფხაზთა მეფე ივანე შავლიანს მოურიგდება და მასთან კავშირს გააფორმებს, რაც არაბთა წინააღმდეგ მიმართული ქმედება გახლდათ. ალიანსი დინასტიური ქორწინებით გამყარდა.⁷⁴² მას ანტიარაბული ხასიათის გარდა, ბუნებრივია, სხვა მიზნებიც ჰქონდა. კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი, როგორც გუარამის ნახევრადგასალი ამ ალიანსში უნდა გაერთიანებულიყო. მისთვის ეს კავშირი არაბთა წინააღმდეგ თავდაცვის ერთ-ერთი საშუალება გახლდათ.

აბასიანთა სახალიფოში ხალიფა აღ-მუთაზის სათავეში მოსვლის პარალელურად, მან პროვინციის ყველა მმართველს მორჩილება მოსთხოვა.⁷⁴³ ოთხი მმართველის გარდა პროვინციის ყველა მეთაური ახალი ხალიფას ბრძანებას დამორჩილდა. ახალი ხელისუფლება ალიარა არმენიის ამირამაც. მაგრამ იყვნენ ისეთები,

⁷³⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257.

⁷³⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 257-258.

⁷⁴⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

⁷⁴¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 258; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258; ქართული წარწერების კორპუსი, I, შოშიაშვილი, 167-168.

⁷⁴² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 258; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

⁷⁴³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1279; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 34-109, 132; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1278-1279

ვინც აღ-მუთაზის მორჩილებაზე უარი თქვენს, მათ შორის გახლდათ ისა იბნ შაიხი აღ-შაიბანი პალესტინის მოქმედი ვალი და არმენიის ყოფილი ამირა, ქართული წყაროებით ცნობილი – ისე შიხის ძე. ისა იბნ შაიხი შაიბანიანთა კლანის პოზიციას აღწერებდა და არ აპირებდა უზურპატორი ხალიფას ხელისუფლება ელიარებინა. ისა იბნ შაიხის დაუმორჩილებლობის მსგავსად, ხალიფას პრობლემები ჰქონდა ეგვიპტეში, შიმშატსა და ისპაჰანში.⁷⁴⁴

ახალი ხელისუფლების დამყარების პერიოდში აღ-ალა იბნ აჰმადის ხელისუფლება არ იყო მყარი. თავისი მდგომარეობის გამყარების მიზნით, რათა სახალიფოს კარზე თავისი ადგილი და პრესტიჟი შეენარჩუნებინა, ის ქრთამს უგზავნიდა ტახტის მემკვიდრესა და ხალიფას ძმას, უფლისწულ იბრაჰიმ აღ-მუაიადს, რომელთანაც კარგი ურთიერთობა ჩამოაყალიბა. ერთ-ერთი ასეთი შემთხვევის დროს გაგზავნილი თანხა ხალიფას მოხელეებს ჩაუვარდათ ხელში, რომლებიც გადაწყვეტენ თანხა ქვეყნის ხაზინაში შეიტანონ და არა უფლისწულის საღაროში. იბრაჰიმ აღ-მუაიადი მათ წინააღმდეგ თურქულ გვარდიას გაგზავნის, მაგრამ თურქთა რაზმი წარმატებას ვერ მიაღწევს. ხალიფა აღ-მუთაზი ამ ფაქტმა საშინლად განარისხა. 866 წლის ივლის-აგვისტოს მიჯნაზე ტახტის მემკვიდრე იბრაჰიმ აღ-მუაიადი ქრთამის აღებისა და ქვეყანაში არეულობის მოწყობის მიზეზით დააპატიმრეს და პატივი აჰყარეს, ხოლო აღ-ალა იბნ აჰმადი არმენიის ამირას თანამედრობას ჩამოაშორეს.⁷⁴⁵ ამ უკანასკნელმა თავისი ამირობა ისე დაასრულა წარმატებას ვერ მიაღწია პროვინციაში ხალიფატის პოზიციის აღდგენის მიზნით, რასაც მცირე ხნით წარმატებით ახერხებდა ამირა გაბულოცი.

აღ-მუთაზის გადაწყვეტილებით, არმენიის მმართველობა თავის მცირეწლოვან შვილს აბდ ალლაჰ იბნ აღ-მუთაზს ჩააბარეს.⁷⁴⁶ ბუნებრივია, ასაკის გამო აბდ ალლაჰი ვერ შეძლებდა პროვინციის მართვას, რის გამოც არმენიას მასში შემავალი შედარებით მცირე ადმინისტრაციული ერთეულების ამირები და გამგებლები აკონტროლებდნენ. ისა იბნ შაიხი 866 წლის დეკემბერს შეურიგდება ხალიფატის მესვეურებს. მას ბუღა აღ-შარიბის თანხმობითა და ხალიფას გადაწყვეტილებით რამლას მმართველობას ჩააბარებენ.⁷⁴⁷ შაიბანიანთა კლანის ერთი ნაწილი ნელ-ნელა ურიგდება აღ-მუთაზის ხალიფობას აბასიანთა სახელმწიფოში, მაგრამ სხვები ამისთვის ბოლომდე არ იყვნენ მზად.

867 წლის ივლისში შაიბანის სახლის კიდევ ერთი წევრი ხარიჯიტი მუსავირ იბნ აბდ ალ-ჰამიდი იგივე აბუ სალიჰი ამბოხებას მოაწყობს დიარ რაბიაში, არმენიის სამხრეთის ოლქში და მოსულს დაიკავეს, საიდანაც ადგილობრივი მმართველი გააგდო და თავად დამკვიდრდა, ხოლო სულ მალე თავისი არმიით

⁷⁴⁴ იქვე.

⁷⁴⁵ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 130-131. აღ-ტაბარი განიხილავს იბრაჰიმ აღ-მუაიადის გადაყენებისა და დასჯის მიზეზებს. ისტორიკოსი მართალია არაფერს წერს არმენიის ამირა აღ-ალა იბნ აჰმადის გადაყენებაზე, მაგრამ თავად ფაქტი, რომ ტახტის მემკვიდრე მისი ქრთამის გაცემისთვის მოწყობილი არეულობის დროს მოხსნეს და დასაჯეს, ეჭვს არ ტოვებს იმაში, რომ აღ-ალა იბნ აჰმადსაც იმავე პერიოდში მოხსნიდნენ, ანუ ჰიჯრით 252 წლის რაჯაბის თვეში, რაც თანამედროვე წელთაღრიცხვის 866 წლის 18 ივლისისა და 16 აგვისტოს შუალედია.

⁷⁴⁶ А.Н. Тер-Гевондян, *Армения и Арабский халифат*, 285; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 319, 470.

⁷⁴⁷ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXV, 143.

სამარას მიუახლოვდება და დედაქალაქის სიახლოვეს ყოფილი ხალიფა ალ-მუთაჰილის ერთ-ერთ სასახლეს დაიკავენ და მასში მოეწყობა.⁷⁴⁸ ალ-მუთაჰის რამდენიმე მცდელობის მიუხედავად მუსაფირის დამარცხება მთელი წლის განმავლობაში ვერ მოხერხდა. მისი ამბოხება, რომელიც დედაქალაქს სერიოზულ საფრთხეს უქმნიდა მხოლოდ მომდევნო წლის რამადანის თვეში (24/08-22/09) ჩაასშეს.⁷⁴⁹ ამგვარი არეულობის ფონზე, რომელიც არმენიის პროვინციის გარდა აბასიანთა სახელმწიფო ცენტრსაც შეეხო სამხრეთ კავკასიის ქართული ქვეყნებისთვის ცოტა ვინმეს თუ ეცალა. მიმდინარე წლის ბოლოს ვითარება კვლავ არეული იყო. სახალიფოს უმაღლესი მოხელე და ფაქტობრივი მმართველი ბუღა უმცროსი სასახლის ინტრიგების მსხვერპლი შეიქმნა. ხალიფას ბრძანებით, ბუღა ალ-შარაბი შეიპყრეს და თავი მოჰკვეთეს, რითაც, თითქოს, ცენტრალური ხელისუფლება ქვეყანაში გამყარდა.⁷⁵⁰ მაგრამ ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით, ძალიან მალე გამოჩნდა ხალიფატის მესვეურთა სრული უსუსურობა, ისინი ქვეყანაში ვითარებას ვეღარ აკონტროლებდნენ. ასეთი არეულობით კარგად სარგებლობდა საქართველოში არსებული ანტიარაბული ძალა გუარამ მამფალის მეთაურობით, რაც სარკინოზთა გაგდენას ქვეყანაში უკიდურესად ასუსტებდა.

გუარამ მამფალს ჯავახეთის, თრიალეთის, ტაშირის, აბოცისა და არტაანის სრული დაპყრობა ამ დროს უნდა დაესრულებინა, ხოლო ტერიტორიის ნაწილი თავისი ძმებისთვის და ცოლის ძმისთვის გაენაწილებინა.⁷⁵¹ ამავე დროს უნდა მომხდარიყო სახელისუფლებო ცვლილება აფხაზთა სამეფოში, სადაც გიორგი I-ის გარდაცვალების შემდეგ, ქუთაისის ტახტი დედოფალთან შეთქმულების გზით ივანე შავლიანის ხელში აღმოჩნდა, ხოლო სამეფო ტახტის მემკვიდრე და ქართლის ერისთავი ტინენ (კოსტანტინე) დემეტრე II-ის ძე მოკლეს.⁷⁵² გუარამ მამფალის სახლი აფხაზთა სამეფოს მმართველ შავლიანთა სახლს შეუკავშირდა, რაც საქორწინო კავშირითაც გამყარდა – ივანე შავლიანის უფროსი ვაჟი, ადარნასე შავლიანი ცოლად მოიყვანს გუარამ მამფალის ქალიშვილს, რითაც ორ დინასტიას შორის მყარი პოლიტიკური ალიანსი შეიკრა.

თურქული გვარდიის მორიგი ამბოხების დროს ჯერ ხალიფატის ცენტრალური ადმინისტრაციის ყველაზე გავლენიანი წევრები ძალადობრივი გზით ძალაუფლებას ჩამოაშორეს, ხოლო შემდეგ 869 წლის ივლისში მოკლეს თავად ხალიფა ალ-მუთაჰი.⁷⁵³ ხალიფას ტახტი დაიკავა თურქული გვარდიის რჩეულმა ალ-მუჰთადიმ (869-870), მაგრამ რეალური ძალაუფლება ბუღა ალ-შარაბის სიძისა და თურქთა სამხედრო რაზმის მეთაურის, სალიბ იბნ ვასიფის, ხელში იყო. უფლისწული

⁷⁴⁸ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1282; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 147.

⁷⁴⁹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1282; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 147-151, 155.

⁷⁵⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1283-1284; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 152-154.

⁷⁵¹ ამას ეხმარება „მატიანე ქართლისას“ ცნობა, რომლის მიხედვით ამ დროს გამოვიდა გიორგი აფხაზთა მეფე ჩიხის ერისთავი და ტახტის მემკვიდრე ქართლის მმართველად განამწყვდნა. ამას მოჰყვა გიორგის გარდაცვალება და ქართლისა და ჩიხის ერისთავის მკვლელობა, რასაც ქართული ისტორიოგრაფიაში, სრულიად სამართლიანად, 868 წლით ათარიღებენ, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 258; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258. პ. ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, 193.

⁷⁵² ზ. პაპასქერი, ვინ იყო „ერისთავი ჩიხისა“: „მატიანე ქართლისაჲს“ ტექსტში ერთი კონიუნქტურის შეტანის მიზანშეწონილობის შესახებ, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, XI (2006), 64-68.

⁷⁵³ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1284-1285; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXV, 161-165.

აბდ ალლაჰ იბნ ალ-მუთაზი არმენიის მმართველობას ჩამოაშორეს და ოჯახთან ერთად მექაში გაუშვეს.⁷⁵⁴ არმენიაში ვითარება არეული იყო. შაიბანიანთა კლანი კვლად ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ იბრძვის. ისა იბნ შაიხი ახალი ხალიფას ბრძანების შესრულებაზე უარს ამბობს და ღიად უპირისპირდება აბასიანთა ხალიფას.⁷⁵⁵ ალ-მუჰთადის მცდელობის მიუხედავად, სამართლიანად და სტაბილურად ემართა სახალიფო, ვითარება ქვეყანაში არეული იყო. მან ვერ შეძლო თურქული გვარდიის დამორჩილება და მათ შორის გაჩენილი კონფლიქტის მოგვარება, რამაც სახელმწიფოში არსებული სიტუაცია კიდევ უფრო დაამძიმა. 870 წლის დასაწყისში თურქთა დაჯგუფებებს შორის დაპირისპირებამ კულმინაციას მიაღწია, რასაც შეეწირა სალიჰ იბნ ვასიფი და ბაიაქბაქი, რითაც რეალური ძალაუფლება მუსა იბნ ბულა ალ-ქაბირის ხელში მოექცა. ხალიფა ალ-მუჰთადის დაპირისპირება თურქულ გვარდიასთან საბედისწერო აღმოჩნდა მისთვისაც. მიმდინარე წლის ივნისში თურქთა სამხედრო შენაერთმა ხალიფა სიცოცხლეს გამოასალმა და სამარაში ახალი რეჟიმი დაამყარა.⁷⁵⁶

საქართველოში ვითარება არ შეცვლილა ხალიფატის უკიდურესი სისუსტის პერიოდი ქვეყანას ძალიან წაადგა. აბასიანთა სახელმწიფოს მესვეურნი ვერ ახერხებდნენ ექსპანსიონისტური პოლიტიკის გატარებას. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით, ქართულ სამყაროში უკიდურესად შემცირდა სახალიფოს გავლენა. ქართლის ამირას ადმინისტრაციული ერთეული ბოლომდე ქართული ქვეყნებით იყო გარშემორტყმული. მას აღმოსავლეთით კახეთის საქორეპისკოპოსო ესაზღვრებოდა, სამხრეთ-დასავლეთით ქართველთა სამეფო, ხოლო ჩრდილოეთით – აფხაზთა სამეფო და კახეთის საქორეპისკოპოსო. კახეთის სამხრეთით სომხეთის იშხანთიშხნისა და შაიბანიანთა კლანის ტერიტორიები იყო განვრცობილი. გუარამ მამფალის ხაზით ყველა აღნიშნული ქრისტიანული ქვეყანა ალიანსში იმყოფებოდა. სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტი გუარამის ცოლის ძმა გახლდათ, აფხაზთა მეფე ივანე შავლიანი მძახალი, ხოლო კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი – მოკავშირე. ქართლის საამიროს ტერიტორია მხოლოდ თბილისის სანახებსა და ქვემო ქართლის ნაწილს მოიცავდა, სადაც მუღიმთა ხელისუფლება ჯერ კიდევ სტაბილური იყო, მაგრამ ადგილობრივი მუსლიმური მოსახლეობის ძალისხმევით და სახალიფოს მხარდაჭერით. არმენიის საამირო, რომელსაც ქართლის საამირო ემორჩილებოდა ამ პერიოდში ჩრდილოეთის მმართველს დაექვემდებარა.⁷⁵⁷

⁷⁵⁴ თუმცა, მოგვიანებით ისინი უკან დააბრუნეს, იხ.: *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1286.

⁷⁵⁵ იქვე.

⁷⁵⁶ იქვე, 1285-1287; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 25-29, 68-108.

⁷⁵⁷ აღ-იაკუბის ცნობით, 870 წლის ივნისში, როდესაც ხელისუფლებაში მოვიდა აჰმად ალ-მუთამიდი, მან წერილები დააგზავნა ყველა პროვინციის მმართველთან მორჩილების გამოცხადების მოთხოვნით. აღ-იაკუბი ასახელებს მხოლოდ ოთხ მმართველს, რომლებმაც მას მორჩილება შეჰფიცეს. ესენი იყვნენ: 1) მუჰამად იბნ ტაპირი ხორასნის მმართველი; 2) მალიქ იბნ ტაგუკ ალ-თაღლიბი ევფრატის ოლქთა მმართველი; 3) აბულ-საჯ დივდად ალ-უსრუშანი დიარ მუღარის, დიარ რაბიასა და კინასრინის მმართველი; 4) აჰმად იბნ ტულუნი ეგვიპტის მმართველი (*The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1287). აღნიშნული ოთხი მმართველი შეესაბამება ხალიფატის ოთხი სუპერპროვინციის ანუ კუსტაკის ხელმძღვანელს. ამგვარად, აბულ-საჯ დივდად ალ-უსრუშანის მხოლოდ არმენიის მმართველად წარმოდგენა არასწორია. ის მართალია მართავდა არმენიას, მაგრამ არა როგორც არმენიის ამირა, არამედ როგორც ჩრდილოეთის რწმუნებული. აბულ-საჯ დივდად ალ-უსრუშანის ჩრდილოეთის მმართველობა უფლისწულ აბდ ალლაჰ იბნ ალ-მუთაზის გადაყენების შემდეგ უნდა

ჩრდილოეთის რწმუნებული დიდი გამოცდილების მქონე სოგდიანელი მოხელე აბულ-საჯ დივდად აღ-უსრუშანი იყო, რომელიც წარმოშობით შუა აზიის ომრუსანის მკვიდრი გახლდათ.⁷⁵⁸ სამხრეთ კავკასიაში არსებული ძლიერი შუა აზიური ელემენტი აბულ-საჯ დივდადის მნიშვნელოვანი დასაყრდენი უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, მისი ჩარევა კავკასიის პოლიტიკაში წყაროებში არ იკვეთება. არსებული პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით, ის აქტიური ვერც იქნებოდა. ჩრდილოეთის რწმუნებულს სამხრეთ კავკასიის ქვეყნების კონტროლი, ძირითადად, სომხეთის იშხანთიშხნის მეშვეობით უნდა ეცადა, რომელსაც სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების მმართველობა ჰქონდა დელეგირებული. აბულ-საჯ დივდადის პერიოდის არმენიის ამირას ვინაობა უცნობია, არც ის ვიცით ჰყავდა თუ არა ცალკე აღებული ამირა არმენიის არაბულ პროვინციას. შესაძლოა, ამ თანამდებობას თავად ჩრდილოეთის რწმუნებული ამირაც ითავსებდა. არმენიაში სერიოზულ გავლენა ჰქონდა მუსა იბნ ბულა აღ-ქაბირს, რომელიც სპარსეთში მიმდინარე აჯანყების დროს, სანამ სამარაში დაბრუნდებოდა, სომხეთის არმიასაც ხელმძღვანელობდა.⁷⁵⁹

სომხეთის იშხანთიშხანი აღნიშნულ პერიოდში კარგ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ქართული პოლიტიკური სივრცის მმართველ ელიტასთან, განსაკუთრებით, ბაგრატიონთა დინასტიის წევრებთან, ხოლო გუარამ მამფალის ხაზით კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი, ასევე აქტიურ ურთიერთობაში უნდა ყოფილიყო სომხეთის მმართველთან, რაზეც მათ შორის არსებული მშვიდობიანობა მეტყველებს. სომხეთისა და კახეთის ხელისუფალთა შორის დაპირისპირება ამ პერიოდში არ იკვეთება, ხოლო სომხური ისტორიული წყაროს ცნობით, კახეთის ქორეპისკოპოსი სახალიფოს სასარგებლოდ ხარკს არ იხდიდა.

თურქული გვარდიის მხარდაჭერით ხელისუფლების სათავეში აღ-მუთამიდი (870-892) მოექცა, რომელიც სამარის სამხედრო ელიტის ახალი რჩეული გახდა.⁷⁶⁰ აღ-მუთამიდის დროს არსებული ვითარება არ შეცვლილა. აბასიანთა ახალ ხალიფას მორჩილება გამოუცხადა ჩრდილოეთის რწმუნებულმა აბულ-საჯ დივდად აღ-უსრუშანიმ; ხალიფას გვერდში ედგა მუსა აღ-ქაბირიც. თუმცა, მორჩილებაზე უარი განაცხადა რამლას მმართველმა ისა იბნ შაიხ აღ-შაიბანიმ, შაიბანიანთა კლანის გავლენიანმა წევრმა. ისას შემორიგება მხოლოდ 870 წელს მოხერხდა, როდესაც ის დაითანხმეს დაეტოვებინა სირია და არმენიის ამირა გამხდარიყო.⁷⁶¹

მიეღო. უფლისწული, რომელიც ფორმალური მმართველი იყო, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, 869 წელს უნდა გადაეყენებინათ. მეტი ადრე მისი გადაყენების შესახებ გამოთქმული მოსაზრება უსაფუძვლოა. ბუნებრივია, აბულ-საჯ დივდად აღ-უსრუშანის დანიშვნა ჩრდილოეთის რწმუნებულის თანამდებობაზე მხოლოდ ამის შემდეგ უნდა მომხდარიყო ანუ, სავარაუდოდ, იმავე წლის მეორე ნახევარში.

⁷⁵⁸ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 111; W. Madelung, Banū Sāj, *Encyclopædia Iranica*, Vol. III, Fasc. 7, 718-721.

⁷⁵⁹ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 239-240.

⁷⁶⁰ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1287; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 115.

⁷⁶¹ *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1287-1289; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 116-117. ისა იბნ შაიხის შემორიგების თარიღი მოცემულია აღ-ტაბარის ცნობაში, რომელიც ჰიჯრით 256 წელს (9/12/869-28/11/870) ასახელებს. საფიქრებელია ამავე შემოდგომის სეზონი, ხოლო ისას სამხედრო ძალის აყრა და გადასახლება არმენიაში, სადაც მას თავისი თანატომელნი ელოდნენ, ზუსტად არის დათარიღებული აღ-იაკუბის „ისტორიაში“. ამ უკანასკნელის მიხედვით, ისამ სირია 871 წლის

არმენიაში არსებული სიტუაცია არასახარბიელო გახლდათ. ხალიფატის მორჩილი არაბი და სომეხი მთავრები ერთმანეთს უპირისპირდებიან. კაისიტა ჯარმა მოკლა ვასპურაკანის ტანუტერი როსტომ ვარაჟენი, რასაც მოჰყვა ვასპურაკანის იშხნის აშოტ არწრუნის საპასუხო ლაშქრობა კაისიტა წინააღმდეგ. ვასპურაკანის მთავრის მიზანი მათი ყოფილი ციხე-სიმაგრის ამიუქის დაბრუნება და იქიდან კაისიტა განდევნა იყო.⁷⁶² აშოტი და თავისი მოკავშირენი გარკვეულ წარმატებას მიაღწევდნენ და ხანგრძლივი ალყის შემდეგ ახლოს იქნებიან ამიუქის აღებასთან, თუმცა მანასკერტის მმართველისა და კაისიტა მოხმობით 871 წლის ზაფხულის დასაწყისში ვასპურაკანის მიდამოებში გამოჩნდა ისა იბნ შაიხ ალ-შაიბანის 15-ათასიანი არმია. ვასპურაკანის ორიათასიანი ლაშქარი არასაკმარისი იყო მუსლიმი ამირას დასამარცხებლად, რის გამოც სომეხი მთავრები ზავის დადებას დათანხმდნენ, ამიუქის აღებაზე ხელი აიღეს და ხალიფატის ხაზინის სასარგებლოდ დადგენილი ხარკი იკისრეს.⁷⁶³ წელიწადის ამ დროს ისა იბნ შაიხი ბარდავს გაემგზავრა, საიდანაც არმენიის პროვინციის მმართველობას სრულფასოვნად შეუდგა. მას დაემორჩილა სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატიონი, ვასპურაკანის ყველა მთავარი, ას-სულამის სახლი და სამხრეთ კავკასიის შაიბანიანთა კლანი სრული შემადგენლობით.⁷⁶⁴ ისას ბრძანებით ბარდავის მმართველობა ჩააბარეს იემენელთა მეთაურს მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-თამიმი ალ-იამანის.⁷⁶⁵ ისა იბნ შაიხის მიზანი იყო ამ ღონისძიებით მორჩილებაში ჰყოლოდა, როგორც ჩრდილოარაბული ტომები, ასევე სამხრეთარაბული კლანები, რომლებიც სერიოზულ გავლენას ფლობდნენ არმენიის პროვინციაში. ამას უნდა მოჰყოლოდა ქართლის საამიროში პოზიციის გამყარება, რომელიც ქართველთა მიერ იყო გარშემორტყმული. ქართლის ისლამური არისტოკრატია, თბილისელი შიიტი მუსლიმების მეთაურობით, აქტიურად ცდილობდა პოზიციის შენარჩუნებას

აპრილ-მაისში დატოვა ანუ 257 წლის მეორე ჯუმადის თვეში. საინტერესოა, რომ მისი არმია 15 ათასით არის განსაზღვრული თომა არწრუნის მიერ, რასაც, გარკვეულწილად, ეთანხმება ალ-ტაბარი, რომელიც ისა იბნ შაიხისა და მისი ერთ-ერთი მოკავშირის ჯარის საერთო რაოდენობას 20 ათასით განსაზღვრავს, რომელშიც უპირატესობა ისას ჰქონდა (Товма Арцруни, *История дома Арируни*, 242; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 116).

⁷⁶² Товма Арцруни, *История дома Арируни*, 241.

⁷⁶³ იქვე, 242. აღნიშნული ის დროა, როდესაც ისა სირიიდან დაიძრა ჩრდილოეთით, რათა არმენიის ვალის მოვალეობა ადგილზე შეესრულებინა. ვასპურაკანის დამორჩილების შემდეგ, ის პირდაპირ არაბული არმენიის ადმინისტრაციულ ცენტრში, ბარდავში, გაემგზავრა. სახალიფოს სასარგებლოდ ხარკს ვასპურაკანი მანამდეც იხდიდა, მაგრამ 870 წელს, როდესაც ხალიფატის ცენტრში დიდი არეულობა იყო, მას ხარკი არ გადაუხდია.

⁷⁶⁴ ისა იბნ შაიხის მიმართ სომხეთის მთავართა მორჩილება კარგად ჩანს თომა არწრუნის „არწრუნთა სახლის ისტორიაში“. იქვე წერია, რომ ისა ამირას დამორჩილდა მანასკერტის მუსლიმი ამირა და კაისიტა კლანი, რომელსაც ას-სულამის სახლი აკონტროლებდა. შაიბანიანთა სახლის წვერთა დაქვემდებარება ჩვენს ვარაუდია, მაგრამ, ვფიქრობ, იმ ფონზე, რომ ისა ამირა თავადაც შაიბანიანთა ყველაზე გავლენიანი წარმომადგენელი იყო, ამ სახლის არცერთი წვერი მას დაუმორჩილებლობას არ გამოუცხადებდა. მათ შორის იყვნენ: განძის, შარვანის, ლაიხანის შაიბანიანთა ხელმწიფენი, ასევე, დარუბანდის ამირა.

⁷⁶⁵ Товма Арцруни, *История дома Арируни*, 244; M. Canard, 'Isā b. al-Shaykh, *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. IV, 3rd impression (Brill, 1997), 89. იაკუთის ცნობაში იკითხება ალ-იამამი, ხოლო თომა არწრუნი მას იამანიქს უწოდებს, შესაბამისად, ალ-იამამის ნაცვლად შეიძლება მივიღოთ ფორმა „ალ-იამანი“. ყოველ შემთხვევაში მისი იემენური წარმომავლობა ეჭვ გარეშეა.

ქვეყანაში. მათ გუარამ მამფალი და მისი მოკავშირენი ებრძოდნენ, მათ შორის კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი.

გუარამის წარმატება, გარკვეულწილად, ამ დროს უნდა შეზღუდულიყო, რამაც ქართველ მემატიანეს დააწერინა სიტყვები: „ზოგჯერ სძლის გუარამ და ზოგჯერ სარკინოზთა“.⁷⁶⁶ სახალიფოს შემადგენლობაში მყოფი არაბული არმენიის შეკავშირება, რომელიც აშკარად სახეზეა ისა იბნ შაიხის მეორე მმართველობის დასაწყისში, ბუნებრივია, არ იძლეოდა იმის საშუალებას ტერიტორიული მონაგები კიდევ უფრო გაეზარდათ. გუარამის გვერდით კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელი უნდა ვიგულისხმოთ, ვინაიდან გარდაბნელთა კლანი სწორედ მასთან იმყოფებოდა აღიანსში.

ისა იბნ შაიხის ამირობა თავდაპირველ ეტაპზე წარმატებული ჩანს. გუარამ მამფალი და მისი მოკავშირე გაბრიელ ქორეპისკოპოსი სამხედრო თვალსაზრისით წინსვლას ვერ ახერხებდნენ. გუარამის ფიასკო იმაში გამოიხატა, რომ მან ვერ შეძლო მეტი ქართული მიწის გათავისუფლება არაბთა ბატონობისგან, ამასთან, როგორც ჩანს, გუარამი იძულებულია თავისი პოზიციები დათმოს თრიალეთის მხარეში.⁷⁶⁷ ისას ამირობის პირველი სამი-ოთხი წელი გუარამის და გაბრიელის უკანდახევის პერიოდად წარმოგვიდგება, როდესაც მოკავშირენი პოზიციებს თმობენ. ამას რამდენიმე მიზეზი ჰქონდა, მათ შორისაა: ისა იბნ შაიხის მიერ არმენიის არაბულ პროვინციაში ძალაუფლების კონსოლიდაცია; სომხეთის იშხანთიშხანის მხარდაჭერა, რომელიც შესაძლოა პასიურად, მაგრამ არაბებს ემხრობოდა, რაც, მოგვიანებით ქართულ-სომხურ კონფლიქტში გადაიზარდა; გუარამ მამფალის ასაკი, რომელიც ამ დროს უკვე ხანშიშესული იყო და ძველი შემართებით ვერ გამოირჩეოდა, ხოლო ცოტა მოგვიანებით ბერადაც აღიკვეცა; ნასრ გუარამის ძე, რომელსაც შეეძლო მამამისი შეეცვალა სამხედრო მეთაურის რანგში, აშკარად ვერ გამოდგა გუარამის ავტორიტეტისა და სამხედრო მონაცემების მქონე ლიდერი, რაც მოგვიანებით მომხდარ არაერთ წაგებულ ბრძოლაში გამოვლინდა; კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაურის ძალაუფლება სუსტდებოდა. გაბრიელს უძნელდებოდა გარდაბნის დაცვა, რაც მომავალში მისი სახლის დამცრობის მიზეზი გახდა.

⁷⁶⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 257; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

⁷⁶⁷ „ქუეყანანი თრიალეთისანი“, როგორც მას უწოდებს „მატიანე ქართლისას“ ავტორი, თრიალეთის მხარეში არსებულ რამდენიმე ჯგუფს აერთიანებდა. „ქუეყანანი თრიალეთისანი“ გუარამის არმიამ დაიკავა და საკუთარ ძმებს გაუყო. თუმცა, მოგვიანებით, მათ ლიპარიტ ბაღვაში დაეუფლა, რომელსაც ისინი არაბებისთვის უნდა წაერთმია. ამას, როგორც ჩანს, პროტესტი მოჰყვა გუარამის სახლის მხრიდან, ვინაიდან გუარამი და ნასრი ამ ტერიტორიებს თავიანთი მახვილით მოპოვებულ სამფლობელოდ თვლიდნენ, რაც თავის დროზე აღიარა ქართველთა და სომეხთა მმართველმა ელიტამ იმით, რომ გუარამისგან წილი მიიღეს. ლიპარიტ ბაღვაში თრიალეთის მიწებს აფხაზთა ჯარის მეშვეობით უნდა დაუფლებოდა. ამ შემთხვევაში, სავარაუდოა, რომ აფხაზთა მეფემ ლიპარიტს ამ ტერიტორიის დათმობა მოსთხოვა, მაგრამ, ვინაიდან ლიპარიტს არ სურდა ისინი გუარამის სახლისთვის დაეთმო, განუდგა აფხაზთა მეფე ადარნასე შავლიანს, რომელიც გუარამის სიძე და მოკავშირე იყო და „იპატრონა“ ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატი, რითაც თავისი სამფლობელო შეინარჩუნა. დავით კურაპალატს, როგორც ბაგრატ I კურაპალატისა და ქართველთა მეფის ვაჟიშვილს, უკვე მიღებული უნდა ჰქონოდა მემკვიდრეობით თრიალეთის ნაწილი, რომელიც თავის დროზე გუარამ მამფალმა ძმებს გაუყო. ამგვარად, ლიპარიტის დაკავებულ მიწებზე გარკვეული უფლება დავით კურაპალატსაც ჰქონდა.

ამგვარად, გუარამის სახლისა და გაბრიელ ქორეპისკოპოსის უკანდახვეის მიზეზი კომპლექსური გახლდათ. თუმცაღა ჩვენ არ გვაქვს საფუძველი ვისაუბროთ რაიმე სახის სერიოზულ და მასშტაბურ დანაკარგებზე. ქართველთა სამეფომ დაკარგა კონტროლი თრიალეთის მხარეზე, ხოლო გაბრიელ ქორეპისკოპოსმა დაკარგა გარდაბნის ნაწილი, ალბათ, ქასალის მხარე, სადაც არაბთა პოზიცია ტრადიციულად ძლიერი იყო. როგორც უნდა იყოს, ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიდიოდა, შესაბამისად, ამ დაპირისპირებას ერთპიროვნული გამარჯვებული არ ჰყავდა.

875 წლის 20 ივლისს ხალიფა ალ-მუთამიდის ბრძანებით თავისი მცირეწლოვანი შვილი, ჯაფარ იბნ ალ-მუთამიდ ალ-მუფავად ილა-ალლაჰი მთელი დასავლეთის პროვინციათა რწმუნებულის პოზიციაზე დანიშნა და ტახტის მემკვიდრე გახდა, ხოლო მეურვედ დაენიშნა მუსა იბნ ბულა ალ-ქაბირი. იმავე დღეს აღმოსავლეთი პროვინციები თავის ძმას, აბუ აჰმადს გადაეცა, რომელიც იწოდა როგორც – ალ-მუეფაკი.⁷⁶⁸ ჯაფარ ალ-მუფავადის ხელში მოექცა სრულიად დასავლეთი, მათ შორის არმენიის პროვინცია, თუმცა მისი მმართველობა პირობითი იყო, რეალური ხელისუფალი მუსა გახლდათ, რომელიც გარდაცვალების შემდეგ, მთელი ქვეყნის *de facto* ხელმძღვანელი ხალიფა ალ-მუთამიდის ძმა, აბუ აჰმად ალ-მუეფაკი შეიქმნა. აღნიშნულ ცვლილებებს დიდი გავლენა არ მოუხდენია სამხრეთ კავკასიაში არსებულ ვითარებაზე. არმენიაში კვლავ ისა იბნ აშ-შაიხ ალ-შაიბანი ამირობდა, რომელსაც, ცოტა ხანში, თავისი დანიშნული მოხელე და მოადგილე, მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-იამანი, განუდგა.

მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-იამანიმ ხელში ჩაიგდო ბარდავი და ადგილობრივი მოსახლეობის მხარდაჭერით უარი განაცხადა ისა იბნ შაიხის მორჩილებაზე.⁷⁶⁹ აღნიშნული კონფლიქტი იმ დიდი დაპირისპირების შედეგი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ტრადიციულად მიმდინარეობდა ჩრდილოარაბულ და სამხრეთარაბულ ტომებს შორის. პირველს არმენიის ამირა ისა წარმოადგენდა, ხოლო მეორეს – მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდი. თავდაპირველ ეტაპზე ისინი, ფაქტობრივად, თანამმართველობდნენ. ისას მიერ მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდის ბარდავის გამგებლად დამტკიცება ამირას მოადგილეობის ტოლფასი იყო. მაგრამ, როგორც ჩანს, იემენელთა და მუდარ-რაბიას ტომთა შორის იმდენად აირია ურთიერთობა, რომ ეს შეთანხმებული მმართველობა დიდი ხანი ვერ გაგრძელდა. ისა იბნ შაიხის ბრძანებით, მუდარ-რაბიას მუსლიმები თავისი მეთაურობით და სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატიუნი ქალაქ ბარდავს ალყაში მოაქცევდნენ. ბარდავის ალყა მთელი ერთი წელი გაგრძელდა, მაგრამ წარუმატებლად, რის გამოც ისა იბნ აშ-შაიხმა არმენია დატოვა და უკან გაემგზავრა.⁷⁷⁰ ისას ერჩივნა თავისი ძალები და მდგომარეობა დიარ ბაქირში შეენარჩუნებინა, ვიდრე ბარდავის აღებისთვის დაეხარჯა. ისა იბნ აშ-შაიხი არმენიის ამირის თანამდებობას ჩამოაშორეს, ხოლო მის ნაცვლად ხალიფა ალ-მუთამიდის ბრძანებით, სომხეთის იშხანთიშხანისა

⁷⁶⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 166-167; Ибн-ал-Асир, Жузе, 70.

⁷⁶⁹ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 244; *The History of the Caucasian Albanians by Movṣēs Dasxuranci*, Dowsett, 220; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დაველიანიძე-ტატიშვილი, 163. თარიღის შესახებ იხ.: M. Canard, 'Isā b. al-Shaykh', 89; A. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 321.

⁷⁷⁰ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 244; M. Canard, 'Isā b. al-Shaykh', 89.

და სომეხი ნახარების რჩევით, აჰმად იბნ ხალიდი ალ-შაიბანი დაამტკიცეს.⁷⁷¹ მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-იამანის მცდელობა მიეღო არმენიის ამირობა არ გამართლდა, მან ვერც სომეხი დიდებულების კეთილგანწყობა მოიპოვა და ვერც ხალიფატის მესვეურთა ნდობა, რის გამოც არმენიის ამირობა კვლავ შაიბანიანთა სახლის ხელში დარჩა.

აჰმად იბნ ხალიდი იბნ იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი (878-879) ხელახლა გახდა არმენიის ამირა, მაგრამ, ამჯერად, სომხეთის იშხანთიშხნის დახმარებით. თავდაპირველ ეტაპზე მან კარგი ურთიერთობა დაამყარა სომხეთისა და, ზოგადად, სამხრეთ კავკასიის მეფე-მთავერებთან, თუმცა, მოგვიანებით, აღნიშნული ურთიერთობა გაცივდა. აჰმადი უკმაყოფილო იყო აშოტ ბაგრატუნის გავლენით, რაც ძალიან მალე მათ შორის დაპირისპირებაში გადაიზარდა. სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატუნი მას და ამბოხებულ მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდს თავის წინააღმდეგ დაგეგმილ შეთქმულებაში დასდებს ბრალს, აჰმადს შეიპყრობს და სირიაში გაგზავნის.⁷⁷²

აშოტ ბაგრატუნის გავლენა სამხრეთ კავკასიაში ძალიან გაიზარდა. ამჯერად, რეგიონში ერთმანეთს აშოტი და მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდი უპირისპირდებოდნენ, რომელთა შორისაც ამ უკანასკნელს ბარდავი ჰქონდა დაკავებული და ამირობაზე აცხადებდა პრეტენზიას. აშოტსა და მუჰამადს შორის ბრძოლა დიდი ხანი გაგრძელდა.⁷⁷³ ამავე დროს არმენიის პროვინციის დამორჩილება დაიწყო ისა იბნ აშ-შაის ალ-შაიბანიმ, ოღონდ, ამჯერად, ხალიფატის მესვეურთა ავტორიტეტის გარეშე.⁷⁷⁴ ისა უკმაყოფილო იყო თავისი გადაყენებით, ვინაიდან, ფიქრობდა, რომ მან წარმატებით შეძლო პროვინციის ხანგრძლივი მმართველობა. მაგრამ ყველაფერი ეს არ დაუფასეს, რის გამოც ხელახლა განუდგა სახალიფოს და თვითნებური მოქმედება დაიწყო.

ამგვარად, ისა იბნ აშ-შაის ამირობის ბოლო წლებში დაწყებულმა არეულობამ და აჰმადი იბნ ხალიდის არაფეექტურმა მმართველობამ არმენიის არაბულ პროვინციაში კვლავ თავდაყირა დააყენა ვითარება. აღნიშნული, ბუნებრივია, კარგი შანსი იყო, რათა სიტუაცია საქართველოში სერიოზულად შეცვლილიყო.

⁷⁷¹ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 244-245.

⁷⁷² იქვე, 245-248. თომა არწრუნისთან ისე ჩანს, თითქოს, აჰმადს თავიდანვე სურდა სომხების ამოწყვეტა და განადგურება, რაც, ბუნებრივია, არ შეესაბამება სიმართლეს. იმავე ავტორის მიხედვით, აჰმადი გრიგოლ-დერენეკის რჩევით ტარონში მას სასურველი ხელისუფლების დამყარებაში ეხმარება და სომხეთის ნახარათა დიდ ნაწილს კეთილად ისტუმრებს. აჰმადისა და აშოტის დაპირისპირება გავლენის სფეროების გადანაწილების გამო უნდა მომხდარიყო, სადაც აჰმადი თავისი ხალხისთვის მეტ მიწებს მოითხოვდა, მათ შორის ისეთ მიწებს, რომელსაც საგვარეულო სამფლობელოდ თვლიდა. ბუნებრივია, აღნიშნული ეწინააღმდეგებოდა სომხეთის იშხანთიშხნისა და ქვეყნის ნახარათა ინტერესებს. შესაბამისად, აღნიშნული ურთიერთობა ნელ-ნელა გაფუჭდა და არა აჰმადის მოსვლის წელსვე როგორც ამას გვიმტკიცებს ისტორიკოსი.

⁷⁷³ მოვსეს კალანკატუაცის ცნობით, პირველი შეტაკებიდან, როდესაც იშხანთიშხანი აშოტი ისე შაიხის ძის ბრძანებით შეებრძოლა მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდს, 13 წლის განმავლობაში მიდიოდა აღნიშნული კონფლიქტი, ანუ აშოტ ბაგრატუნის მმართველობის ბოლომდე (*The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, Dowsett, 220; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანი-ეტი-ატიშვილი, 163; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 321-328). ბუნებრივია, დაპირისპირებას არ ჰქონია სისტემატური სამხედრო კონფრონტაციის სახე. შესაბამისად, ის გარკვეული დროის განმავლობაში პასიურ სტადიაში იყო გადასული.

⁷⁷⁴ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 247.

გუარამ მამფალის სახლსა და გარდაბნელთა კლანს ახლა უფრო აქტიური მოქმედება შეეძლოთ დაეწყოთ არაბთა წინააღმდეგ, თუმცა ეს ასე არ მოხდა. აღნიშნულის მთავარი მიზეზი სამხრეთ კავკასიის ქრისტიან მეფე-მთავართა შორის დაწყებული განხეთქილება იყო.

განხეთქილების მთავარი მიზეზი სომხეთის იშხანთიშხნის აშოტ ბაგრატიონის ექსპანსია გახდა, რომელმაც სხვა ტერიტორიასთან ერთად ქართლს დაადგა თვალი. აშოტის თავდაპირველი მიზანი გუგარქის დაკავება იყო, რომელსაც სომხური ელიტა ისტორიული სომხეთის მიწად ასაღებდა.⁷⁷⁵

პოლიტიკურმა აღიანსებმა და არაბთა ბატონობის შესუსტებამ სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნები მიწების გამო ერთმანეთთან დააპირისპირა. პირველი სერიოზული დაპირისპირება, რომელიც ამ დროს დაიწყო და გამწვავდა, იყო კონფლიქტი ქართლის გარშემო. დაიწყო ბრძოლა „ქართლსა ზედა“, მაგრამ ეს კონფლიქტი აღარ იყო ქრისტიანთა ბრძოლა მუსლიმთაგან გამოეხსნათ ქართული მიწები, არამედ საკუთრივ ქრისტიანთა შორის მიმდინარე დაპირისპირება გაენაწილებინათ გავლენის სფერო საკუთრივ საქართველოში. „ქართლსა ზედა“ ბრძოლა, ბუნებრივია, ძირითადად, შიდა ქართლის დაკავებისთვის მიმდინარე ბრძოლას გულისხმობს, მაგრამ გამომდინარე იქიდან, რომ შიდა ქართლი ადრე არსებული ქართლის სამეფოს პოლიტიკური ცენტრი იყო, მისი დაკავება „ყოველ ქართლზე“ ანუ საქართველოზე პრეტენზიის გამოცხადებას ნიშნავდა. ქართლის მიწებზე პრეტენზიას, ასევე, სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტი აცხადებდა, რომელსაც ამბიცია ჰქონდა დაეკავებინა როგორც ქვემო ქართლი, ასევე შიდა ქართლი და დაემორჩილებინა საქართველოს ყველა მეფე-მთავარი.

სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატიონი ხალიფას მიერ ამიერკავკასიაში არსებული პროვინცია არაბული არმენიის იშხანთიშხნად იყო დადგენილი.⁷⁷⁶ ეს თანამდებობა მას უფლებას აძლევდა დაექვემდებარებინა ამიერკავკასიის მეფე-მთავრები, ხოლო მათ ტერიტორიიდან გადასახადები აეკრიფა. ბუნებრივია, ამის საშუალებას ქართველები აშოტ სომხეთის მთავარს არ აძლევდნენ. დინასტიური კავშირის მიუხედავად გუარამის სახლსა და სომხეთის იშხანთიშხანს შორის დაძაბულობა იზრდებოდა.⁷⁷⁷

879 წელს გარდაიცვალა აფხაზთა მეფე ივანე შავლიანი, ხოლო მის ნაცვლად ტახტი დაიკავა ადარნასე შავლიანმა.⁷⁷⁸ სწორედ ადარნასეს ზეობის დროს, აფხაზთა ჯარის მიერ დაკავებული თრიალეთი, სადაც ლიპარიტ ბაღვაში კლდეკარის ციხეს ააგებს, გახდება განხეთქილების ვაშლი ქართველ-მეფე მთავართა შორის.

⁷⁷⁵ *The Geography of Ananias of Sirak*, 65-65A; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 118; ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 136. ქართული წყარო წერს, აშოტის ჩართულობაზე „ქართლსა ზედა“ ბრძოლაში, რომელშიც, მართალია, შიდა ქართლი იგულისხმება, მაგრამ შიდა ქართლისთვის ბრძოლა ვერ მოხდებოდა ქვემო ქართლის დაკავების გარეშე, რომელსაც სომხები გუგარქს უწოდებდნენ. აქედან გამომდინარე, სომხეთის იშხანთიშხანს ქვემო ქართლის ნაწილი უკვე დაკავებული ჰქონდა, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258.

⁷⁷⁶ А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*, 316-317.

⁷⁷⁷ აღ. აბღალაძე, *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში*, 172-173.

⁷⁷⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 797-798.

სავარაუდოდ, ადარნასე ლიპარიტს მოთხოვს კლდეკარის თავისი სიმამრისა და ცოლის ძმისთვის დათმობას, რის გამოც ლიპარიტ ბაღვაში ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატის ვასალობას აღიარებს და ადარნასეს განუდგება. დავითი, მართალია, მემკვიდრეობით ფლობდა თრიალეთის ნაწილს, მაგრამ, როგორც ჩანს, კლდეკარი არ ყოფილა მისი დომენი, რომელიც თავის დროზე გუარამ მამფალმა ბაგრატ I კურაპალატს, დავითის მამას, გადასცა. აღნიშნულის გამო ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატსა და გუარამ მამფალის სახლს შორის ურთიერთობა დაიძაბა, მაგრამ ის კონფლიქტში არ გადაზრდილა, ვინაიდან ლიპარიტს კლდეკარი უშუალოდ გუარამის სახლისთვის არ წაურთმევია. ამ დროს სომხეთის იშხანთიშხანი აშოტი გუგარქის მიმართულებით ექსპანსიას ახორციელებს.⁷⁷⁹ მაგრამ ზუსტად არ ჩანს რა ტერიტორია დაიკავა სომხეთის მთავარმა. საფიქრებელია, ეს უნდა ყოფილიყო ქვემო ქართლის ნაწილი, რომელიც ქართლის ამირასა და კახეთის ქორეპისკოპოსის დაქვემდებარებაში იყო.

სომხეთის იშხანთიშხნის ლაშქრობა გუგარქის დაკავების გარდა კავკასიის მთიანეთის ხალხის დამორჩილებასაც ისახავდა მიზნად.⁷⁸⁰ აშოტ ბაგრატუნი კავკასიელ ტომებს დაიმორჩილებს. კავკასიელთა ვინაობა სომხურ წყაროებში არაა დაკონკრეტებული, თუმცა, ამ შემთხვევაში, მათი გუგარქის დამორჩილების პარალელურად მოხსენიება ეჭვს არ ტოვებს, რომ კავკასიელებში წინარეები და მათ ირგვლივ მცხოვრები ხალხი იგულისხმება ანუ აღმოსავლეთ საქართველო

⁷⁷⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 118. იოანე დრასხანაკერტცის ცნობით, გუგარქის მიმართულებით შეტევა, თითქოს, აშოტის მეფობის დროს ხდება, მაგრამ, ჩვენი აზრით, იმ სივრცის დამორჩილებას, რომელსაც სომხები მოიაზრებდნენ გუგარქის ქვეშ, აშოტი თავისი მმართველობის ბოლო ოთხ-ხუთ წელიწადში ვერ მოახერხებდა. მას ადასტურებს ვარდან არეველცის ცნობა, რომლის მიხედვით, აშოტმა ქართლში, ალვანეთში და კავკასიელთა წინააღმდეგ 876-884 წლების შუალედში ილაშქრა (Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 186-187; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, 110-111), უფრო კი, თითქოს, 876 წლის შემდეგ მაღვევ. ამასთან, ქართული წყაროები, როგორც დავინახეთ, სომხეთის მთავრის ექსპანსიას უკვე 879 წლის ახლო ხანებით ათარიღებს, რაც ეთანხმება ვარდანს და არ ეწინააღმდეგება იოანე კათალიკოსის ცნობას, რომელშიც თარიღი არ ჩანს. ამგვარად, იოანე კათალიკოსის ცნობა ძალიან ზოგადი და ზედაპირულია, შესაბამისად, ის ბოლომდე არც შეიძლება იყოს სანდო. ამ ცნობის მიხედვით, მაგალითად, აშოტს სრულიად გუგაქი დაუპყრია გამორჩევის გარეშე, მაშინ როდესაც იმავე ავტორის მიხედვით აშოტის ბურღაღვალების ჟამს, ტახტის მემკვიდრე სუმბატი გუგარქში იბრძვის სამშვილდის დასაპყრობად. ბუნებრივია, ასეთი ანაქრონიზმები და გაზვიადებები იოანე კათალიკოსთან ბევრია. ამდენად, მისი ცნობები ყოველთვის სანდო და სარწმუნო არაა. იგივე ითქმის ვარდან არეველცზე. ვარდანის მიხედვით, აშოტმა ქართველთა მთავრად თავისი დისწული დანიშნა (Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 187; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, 111) მაშინ როდესაც აშოტის დისწული, ნასრ გუარამის ძე, აშოტ ბაგრატუნის უპირისპირდებოდა და არც ქართველთა სამეფოს უმაღლეს ხელისუფალს წარმოადგენდა. ამ შემთხვევაში არაა გამორიცხული, რომ აშოტისა და თავისი დისწულის, ნასრის, ადრეულ კავშირზე იყოს მითითება ან ნასრი ერეკლეს დავით კურაპალატში. მაგრამ, როგორც უნდა იყოს, ფაქტია, რომ ეს ცნობები ძალიან ბუნდოვანი და არასანდოა. თუმცა, აშოტ ბაგრატუნის ქართლში ლაშქრობა ორივე მათგანთან არის დადასტურებული და, ასევე, გამყარებულია „მატიანე ქართლისას“ სანდო ცნობითაც. ამდენად, აღნიშნული ცნობა რეალური უნდა იყოს.

⁷⁸⁰ კავკასიელთა დამორჩილებას, რომლებიც კავკასიონის მთებსა და ხეობებში ცხოვრობდნენ, ორივე სომეხი ავტორი აღნიშნავს, იხ.: Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 118; ელ. ცაგარეიშვილი, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, 136; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 186-187; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, 110-111.

მთიანეთის მოსახლეობა. ამ მოცემულობით, ცხადია, რომ აშოტის ღაშქრობა კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ იყო მიმართული. კახეთ-სომხეთის დაპირისპირება აშოტის ამბიციებს უნდა გამოეწვია, რომელიც გუგარქის დაპყრობას ცდილობდა. როგორც ცნობილია, სომხური წყაროების ისტორიული გუგარქი აერთიანებდა გარდაბნის ტერიტორიასაც, რომელიც სომხეთის იშხანთიშხნის ერთ-ერთი პირველი სამიზნე გახდა. ამის შემდეგ მას ღაშქრობა უნდა გაეგრძელებინა ჩრდილოეთით მტკვრის აუოლებზე, თბილისის საამიროს გავლით, არაგვის ხეობაზე, საიდანაც უკვე იწყება ბრძოლა „ქართლისა ზედა“. კახეთის საქორეპისკოპოსოს კუთვნილი მიწა გარდაბნის ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი, სომხეთის მთავარმა უშუალოდ შეიერთა,⁷⁸¹ ხოლო არაგვისა და მიმდებარე ხეობების მოსახლეობა, როგორც ჩანს, მხოლოდ დაღაშქრა. არაბთა წინააღმდეგ შესუსტებული კახეთის ქორეპისკოპოსი, რომელიც უკვე ასაკში იყო და ძალაუფლებას ნელ-ნელა ჰკარგავდა, ვერ ახერხებს წინააღმდეგობა გაუწიოს პოლიტიკური აღმავლობის გზაზე მდგარ სომხეთის იშხანთიშხანს. კახეთის საქორეპისკოპოსო მიიმე ვითარებაში ჩავარდა, მას ან უნდა გაეგრძელებინა ბრძოლა სომხეთსა და არაბთა წინააღმდეგ, ანდაც სომხეთის მთავარს უნდა დამორჩილებოდა, რაც მას აარიდებდა როგორც სომხეთის აგრესიას, ასევე ხალიფატის ექსპანსიას.

სომხურ წყაროთა ცნობა, კავკასიელთა დამორჩილებაზე, ვფიქრობ, კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაქვემდებარებას უნდა გულისხმობდეს ან წანართა და სრულიად მთიულეთის ტომთა დამორჩილებას მაინც. ორივე შემთხვევაში, ცხადია, კახეთის ქორეპისკოპოსის სრული ფიასკო სომხეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამის შემდეგ განვითარებულ მოვლენებში, როდესაც ერთმანეთს აფხაზთა მეფე და სომხეთის იშხანთიშხანი დაუპირისპირდნენ კახეთის ხელისუფალი არც ერთის მხარეს მოჩანს და არც მეორის. ადარნასე აფხაზთა მეფის მხარეს ნასრ გუარამის ძე და გურგენ კლარჯი დადგნენ, ხოლო აშოტ სომხეთის იშხანთიშხნის მხარეს – ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატი და კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ I ბაღვაში.⁷⁸² მიმდინარე კონფლიქტის ჟამს, გუარამ მამფალი ბერმონაზვნობის აღქმას დადებს და საერო ცხოვრებას ჩამოშორდება. აღნიშნულით საბოლოოდ დასრულდა გუარამის სახლსა და დონაურთა დინასტიას შორის არსებული მყარი პოლიტიკური კავშირი. გაბრიელისა და გუარამის ალიანსის შედეგად კახეთი ქორეპისკოპოსის პოლიტიკური მონაგარი დამოუკიდებლობა, გარდაბნის შენარჩუნება და ქართლის საამიროს ხარჯზე მიწების გაზრდა იყო. გუარამ მამფალის აქტიური სამხედრო აპარეზიდან ჩამოშორებისა და შემონაზვნების შემდეგ, დონაურთა სახლის პოლიტიკური წარმატება დასრულდა.

გაბრიელ ქორეპისკოპოსს არ შესწევდა ძალა სომხეთის ექსპანსიას მარტოდ-მარტო, მოკავშირის გარეშე, გამკლავებოდა. ის ვერც თავის ძველ მოკავშირეებს, გუარამის სახლსა და შავლიანთა დინასტიას, მიემხრო. გაბრიელს მათთან საერთო ინტერესი ჰქონდა შეესუსტებინა ქართლის ამირას სამკვიდრო და შეეჩერე-

⁷⁸¹ იოანე დრასხანაკერტეცის ცნობებში უკვე აშოტის შვილი, სუმბატი, ამ ტერიტორიათა მფლობელია.

⁷⁸² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

ბინა სომხეთის მთავრის წინსვლა. მაგრამ მან ეს ვერ გაბედა, რისი ახსნაც, ვფიქრობ, იმაში უნდა ვეძებოთ, რომ გაბრიელი იძულებული გახდა სომხეთის სასარგებლოდ ნეიტრალიტეტი შეენარჩუნებინა, რათა სრულად არ დაეკარგა ძალაუფლება საქორეპისკოპოსოში, სადაც მთიულეთის მოსახლეობა სომხეთის მთავრის უზენაესობას აღიარებდა, ხოლო მმართველი არისტოკრატია დონაურთა პოლიტიკური კრახით საშინლად უკმაყოფილო იყო.

გუარამ მამფლისა და გაბრიელ დონაურის ალიანსი, რომელიც გუარამის უპირატესობაზე იყო დამყარებული არსებობდა იქამდე სანამ გუარამის სახლის პოზიციები მყარი იყო. ამ კავშირს არაბული საფრთხეც განაპირობებდა. გაბრიელ დონაური სიცოცხლის ბოლომდე გუარამ მამფლის მოკავშირე უნდა ყოფილიყო, მაგრამ პოლიტიკური ვითარების სწრაფი ცვლილების გამო, ასევე გუარამის შემონახვების შემდეგ, ვითარება კარდინალურად შეიცვალა. გუარამის აქტიური პოლიტიკური ასპარეზიდან წასვლის მერე, დონაურთა დინასტიას აღარ პყავდა გავლენიანი მოკავშირე. დონაურთა პოზიცია შერყეული იყო საკუთრივ საქორეპისკოპოსოშიც, ხოლო გაბრიელ დონაურის სიკვდილის შემდეგ ქვეყანაში დიდებულთა უმრავლესობა პოლიტიკური თვალსაზრისით დასუსტებულ გარდაბნელთა კლანს განუდგა, ხოლო ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე ახალი საგვარეულოს წევრი აირჩია.

გაბრიელ დონაურის პოლიტიკური კარიერის შესახებ მეტი მნიშვნელოვანი არაფერია ცნობილი. მისი მმართველობის პერიოდში კახეთის საქორეპისკოპოსო დასუსტებულია, რის გამოც იძულებულია თავდაცვის მიზნით ჯერ, სავარაუდოდ, არაბებს გამოუცხადოს მორჩილება, ხოლო შემდეგ სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ყველაზე ძლიერ მტერს შეეკრას. გუარამის სახლთან ალიანსის წყალობით გაბრიელმა მიადწია თავის მიზანს – შეინარჩუნა კახეთი და წანარეთი იმ საზღვრებში, რაც მისმა ძმამ დაუტოვა. დონაურთა ძალაუფლება კახეთ-წანარეთში კი შენარჩუნდა, მაგრამ სომხეთის მზარდი გავლენის მიზეზით ძლიერ შეირყა საკუთრივ გარდაბნის მხარეში. 881 წელს, დავით კურაპალატის მკვლელობამდე ცოტა ხნით ადრე, გარდაიცვალა კახეთის ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაური.⁷⁸³ გაბრიელის ძალაუფლება წლების განმავლობაში სხვა პოლიტიკური მოღვაწეების ჩრდილის ქვეშ იყო მოქცეული, რაც საკმარისი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ დონაურთა საგვარეულოს კახეთში ხელისუფლება დაეკარგა.

დონაურთა დინასტიის მეორე წარმომადგენლის ზეობა აქტიური იყო ბიზანტიის იმპერიასთან არსებული პოლიტიკური ურთიერთობისა და სახალხო დიპლომატიის კუთხით. „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ მიხედვით, მამა ილარიონი, რომელსაც თავისი აქტიური სამონასტრო ცხოვრებისა და ავტორიტეტის გამო ეპისკოპოსის თანამდებობას შესთავაზებენ, გადაწყვეტს დატოვოს კახეთის სამთავრო და ბიზანტიის იმპერიის ცენტრში „სამეფო ქალაქ“ კონსტანტინოპოლში გაემგზავროს.⁷⁸⁴ ილარიონის აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში წასვლა 864 წლით თარიღდება, გაბრიელ ქორეპისკოპოსის მმართველობის პერიოდით.⁷⁸⁵

⁷⁸³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთაჲ, ლორთქიფანიძე, 366; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁷⁸⁴ ცხოვრება და მოქალაქობაჲ ილარიონ ქართველისაჲ, ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, აბულაძე, 17-19.

⁷⁸⁵ კ. კეკელიძე, ნაწევრი ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან (ცხოვრება ილარიონ ქართველისა), 154.

ბიზანტიის იმპერიაში მეოფი ილარიონი კახეთის სამთავროს ერთგვარი კეთილი ნების ელჩია ბიზანტიელთა მიწაზე. ილარიონის მოგზაურობა, მოღვაწეობა და ქადაგება იმპერიის, ფაქტობრივად, ყველა მსხვილ პროვინციას შეეხო. ილარიონი რამდენიმე თვეს დაჰყოფს კონსტანტინოპოლში, ორი წელი იცხოვრებს რომში, სამი წელი – თესალონიკეში. ილარიონი იმპერიაში მიქაელ III ლოთის დროს ჩავიდა, მაგრამ მისი ბიზანტიური მოღვაწეობის ძირითადი პერიოდი იმპერატორ ბასილ I მაკედონელის ზეობის ხანაზე მოდის. მამა ილარიონ ქართველმა აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში თერთმეტი წელი დაჰყო, აქედან სამი წელი მიქაელ ლოთის პერიოდში, ხოლო რვა წელი – ბასილის.

ბასილ მაკედონელის დროს მამა ილარიონი თავისივე სიცოცხლეში უადრესად დაწინაურებული და საპატიო პიროვნება შეიქმნა. ილარიონს კარგად იცნობდნენ თესალონიკის ეპარხოსის კარზე, ხოლო სულ მალე მისი მოღვაწეობა ცნობილი გახდა საიმპერატორო სასახლეშიც. ილარიონის გარდაცვალების შემდეგ, იმპერატორი ბასილის სპეციალური განკარგულებით, მამა ილარიონის ნეშტი კონსტანტინოპოლში გადაასვენეს, ილარიონის სულიერი ძმები დედაქალაქში დაიბარეს და იმპერატორის სპეციალური ბრძანებით ილარიონის ცხოვრება და მოღვაწეობა ეკნომის სახით აღწერეს, ხოლო მისი წმინდა ნაწილები პრომანას ქართველთა მონასტერში იქნა დასვენებული, რომელიც, იმპერატორის ბრძანებით, 876 წელს დაარსდა კონსტანტინოპოლის სანახებში.⁷⁸⁶ ექვთიმე მთაწმიდელის მიხედვით, პრომანას ქართველთა მონასტრის ბერებს, სადაც ილარიონ ქართველის სულიერი ძმები და ქართული თემი დამკვიდრდა, იმპერატორმა თავისი შვილები, მომავალი იმპერატორები, ლეონი და ალექსანდრე, მიუყვანა და უბრძანა, „*ლოცვა ყავთ ამათოვს, წმიდანო მამანო, და ასწავეთ წიგნი და ენა თქუენი, რადთა იყვნენ ეგე შვილნი ღოცვისა თქუენისანი*“.⁷⁸⁷ საიმპერატორო ოჯახში ქართული ენის და მწიგნობრობის შესწავლის ინტერესი, შესაძლოა, ქართველი საეკლესიო მოღვაწის ზეპირ გადმოცემაზე დაყრდნობით გაკეთებული ჩანართი იყო, მაგრამ თავად ფაქტი პრომანას ქართველთა მონასტრის დაარსებისა და კახეთის სამთავროდან წამოსული ქართველების აქტიური მოღვაწეობის ბიზანტიის იმპერიაში, რომელიც მომდევნო საუკუნეებშიც გრძელდებოდა იმავე მონასტერში სრულიად სანდო ისტორიული ნარატივია.

პრომანას ქართველთა მონასტერი ქართულ-ბიზანტიურ ურთიერთობაში განსაკუთრებული მნიშვნელობის გახლდათ. ბასილ I მაკედონელისა და გაბრიელ ქორეპისკოპოსის ზეობის პერიოდში დაარსებული აღნიშნული სავანე, რომელიც სამონასტრო საქმიანობის გარდა, სამწიგნობრივო და კულტურული ცენტრიც გახლდათ, შუამავლის როლს ასრულებდა ორ ქვეყანას შორის, ხოლო კახეთის ქვეყნიდან წამოსული ბერ-მონაზვნები – კეთილი ნების ელჩების მოვალეობას ითავსებდნენ. დონაურთა დინასტიის მეორე წარმომადგენლის მმართველობის პერიოდში ქართულ-ბიზანტიური ურთიერთობები კიდევ

⁷⁸⁶ ცხორებად და მოქალაქობად ილარიონ ქართველისაჲ, ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, აბულაძე, 19-37; კ. კეკელიძე, ნაწევები ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან (ცხოვრება ილარიონ ქართველისა), 153-157.

⁷⁸⁷ ცხორებად და მოქალაქობად ილარიონ ქართველისაჲ, ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, II, აბულაძე, 33.

უფრო გაღრმავდა და გაძლიერდა, რაც კულტურული და რელიგიური ურთიერთობის პარალელურად, ორ ქვეყანას შორის არსებული აქტიური პოლიტიკური კავშირის მაჩვენებელია.

გაბრიელის პერიოდის კახეთის საქორეპისკოპოსო პრობიზანტიური ორიენტაციის მქონე პოლიტიკურ გაერთიანებას წარმოადგენდა, რომელიც ბიზანტიის იმპერიასთან აქტიური პოლიტიკური კავშირის გარდა შეკრული იყო ყველა პრობიზანტიურ ძალასთან, რომელიც IX საუკუნის 60-70-იანი წლების სამხრეთ კავკასიაში მოქმედებდა. გუარამ მამფლისა და გაბრიელ ქორეპისკოპოსის კავშირი ამის ნათელი დასტურია, რასაც ემატება კახეთის წარჩინებულ აზნაურთა საეკლესიო მოღვაწეობა აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში. ქართველთა სამეფოს მსგავსად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს მმართველი ელიტის პოლიტიკური ინტეგრაცია ბიზანტიურ სამყაროში გამოკვეთილია. სამწუხაროდ, არ გვაქვს დეტალური ინფორმაცია ბიზანტიური საკარისკაცი ტიტულების გავრცელებაზე კახეთის საქორეპისკოპოსოს მმართველი ელიტის წევრებზე. გვაქვს მხოლოდ გვიანდელი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის პერიოდის წყაროები, რომელიც ამავე საუკუნის მიწურულის ვითარებას ეხმიანება. ამის მიუხედავად, ბიზანტია-კახეთის პოლიტიკურ ურთიერთობაში გარკვეული ტენდენციის დანახვა მაინც შეიძლება – ორივე ქვეყანას ჰქონდა საერთო ინტერესი ბოლო მოეღოთ ხალიფატის მზარდი აგრესიისთვის როგორც მცირე აზიაში, ასევე სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე.

ბასილ I მაკედონელის მცდელობას დაახლოებოდა კახეთის და, ზოგადად, საქართველოს სხვადასხვა მხარიდან წამოსულ სამღვდლო პირებს, წმინდა რელიგიური დატვირთვის გარდა, პოლიტიკური კონტექსტიც ჰქონდა. მთავარი მიზანი იყო შეეკრათ ერთიანი ქრისტიანული კოალიცია მუსლიმთა წინააღმდეგ, სადაც, ბუნებრივია, წამყვანი როლი ბიზანტიის იმპერიის ექნებოდა. ცალკე თუ ერთიანი სამხედრო მოქმედების ფარგლებში ბიზანტიის იმპერიისა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურნი ამ მიზნის რეალიზაციას ცდილობდნენ. ბასილ I მაკედონელის ქართველებთან დაახლოების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია კიდევ ერთი პოლიტიკური ფაქტორის გამოყოფა. ბასილი დაბადებით, როგორც ცნობილია, სომხური წარმოშობის დაბალი სოციალური წრის წარმომადგენელი იყო, რომელმაც აღზევებას მიქაელ III ლოთის დროს იმპერატორთან ახლო მეგობრული კავშირის წყალობით მიაღწია. მიქაელის დამხობისა და მკვლელობის შემდეგ ბასილ მაკედონელი იმპერატორი გახდა, ხოლო თავისი დაბალი სოციალური წარმოშობის დასაფარად საკუთარ თავს სომხურ არშაკუნიანთა დინასტიის ჩამომავლად თვლიდა.⁷⁸⁸ არშაკუნიანთა დინასტია მართალია პართული წარმოშობის იყო, მაგრამ მმართველობდა როგორც სომხეთში, ასევე ქართლში.

არშაკუნიანთა დინასტია ბიზანტიაში კარგად იყო ცნობილი როგორც სპარსული წარმოშობის სამეფო საგვარეულო. იცოდნენ ასევე მათი სომხეთში ზეობა. აღნიშნული ბასილ I მაკედონელს პოლიტიკური ლეგიტიმაციის გარკვეულ ხა-

⁷⁸⁸ *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur*, Libri V, Ševčenko, 11-29; Продолжатель Феофана, Жизнь описания византийских царей, 140-145.

რისხს ანიჭებდა, მაგრამ ბიზანტიაში არსებული რელიგიური ვითარების ფონზე, როდესაც ქვეყანამ ძლივს დაძლია ხატმებრძოლობა და სხვა საეკლესიო განხეთქილებები, მონოფიზიტ სომხებთან ნათესავური კავშირი ბასილისთვის ვერ იქნებოდა ბოლომდე წარმატებული იდეოლოგიური საყრდენი. ბასილის მიერ თავისი შეილესების მიყვანას პრომანას ქართველთა მონასტერში და მათთვის ქართული ენისა და მწიგნობრობის შესწავლის მოთხოვნას, თუ რაიმე ისტორიული სარჩული აქვს, ამას იმპერატორი ქართველთა მიმართ კეთილგანწყობისა და თავისი წარმომავლობის გაკეთილშობილების მიზნით აკეთებდა. საუბარი ბასილ მაკედონელის ქართულ წარმომავლობაზე, ბუნებრივია, ზედმეტია,⁷⁸⁹ მაგრამ გარკვეული იდეოლოგიური დატვირთვა ბასილის კავშირს ქართულ სამყაროსთან ნამდვილად შეიძლება ჰქონოდა.

ბასილ I მაკედონელისა და გაბრიელ ქორეპისკოპოსის მოღვაწეობაში პოლიტიკური და იდეოლოგიური მომენტების დანახვა არ უნდა იყოს გასაკვირი. ბასილი, რომელიც ქვეყანაში ძალაუფლების უზურპატორი გახდა, საჭიროებდა ხელისუფლების იდეოლოგიურ საყრდენს, რაც თავისი გვარის სამეფო წარმომავლობასა და მართლმორწმუნეობას დაადასტურებდა, ხოლო გაბრიელი – თავისი ძალაუფლების გამყარებას მეფის პატივის დამკვიდრებით გამყარებდა. „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ექვთიმე მთაწმინდელის ვერსია და ამავე ტექსტის უცნობი ავტორის შემოკლებული ვარიანტი ამგვარი იდეოლოგიური იმპლიკაციების არსებობის ნათელი მაგალითია. ბასილ I-ის ქართველობის მტკიცებას მხოლოდ პოლიტიკური სარჩული შეიძლება ჰქონდეს, რითაც იმპერატორი თავისი გვარის მართლმადიდებლობის წარმოჩენას ცდილობდა, ხოლო გაბრიელი მეფური ღირსების დემონსტრაციას.

გაბრიელ ქორეპისკოპოსის პოლიტიკური ურთიერთობა არაბულ სამყაროსთან ერთგვარი გაგრძელებაა თავისი ძმის კურსისა, რომელიც მათ წინააღმდეგ შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებდა. IX საუკუნის 60-იან წლებში არსებული ხალიფატის პოლიტიკური კრიზისი კახეთის საქორეპისკოპოსოს სასარგებლოდ მოქმედებდა. გაბრიელს ექვსი ხალიფას ზეობის პერიოდში მოუწია მმართველობა, ესენია: ალ-მუთაჰაჰიდი, ალ-მუნთასირი, ალ-მუსთაინი, ალ-მუთაჰი, ალ-მუჰთადი და ალ-მუთამიდი. ამათგან პირველი ხუთი მმართველიდან ოთხი მოკლეს უკვე 60-იან წლებში, ხოლო გარკვეული სტაბილურობა ისიც ხალიფას ძალაუფლების უკიდურესი შეზღუდვის ხარჯზე მხოლოდ ალ-მუთამიდის პერიოდს უკავშირდება. არსებულ ვითარებაში ხალიფატის პრესტიჟის დაცვა ამიერკავკასიაში მყოფ მუსლიმ მოხელეებს უხდებოდათ, რომელთა ძალაუფლება არმენიის ამირას ხელში იყო კონცენტრირებული. გარკვეული წარმატების მიუხედავად, არმენიის ამირას გავლენა კახეთზე მიზერული იყო. არმენიის ამირამ კახეთის საქორეპისკოპოსოს დამორჩილება თბილისის ამირას, ხოლო მოგვიანე-

⁷⁸⁹ ვახტანგ გოილაძე „ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში“ აღწერილ ზემოხსენებულ სიუჟეტს ბასილის ქართული წარმომავლობის სამტკიცებლად იყენებს (ვ. გოილაძე, ილარიონ ქართველი და ბასილ პროტოასიკრიტი – ბასილ I მაკედონელის წარმომავლობა, *ახალი გამოკვლევები*, თბილისი, 2018, 38-59), რაც, ბუნებრივია, არ არის გამყარებული სხვა წყაროთა მონაცემებით. ოფიციალური ისტორიის მიხედვით, რომელიც ბასილის დროს შეიქმნა, რაც იმ პერიოდში კარგად იყო ცნობილი, მაკედონიის მხარეში დაბადებული ბასილი წარმოშობით არმენიელი ანუ სომეხი იყო.

ბით სომხეთის იშხნის მეშვეობით სცადა. გაბრიელ დონაურის მმართველობის ბოლო პერიოდმა ცხადად გამოაჩინა, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსის მთავარი გამოწვევა არა მუსლიმური აგრესია, არამედ სომხეთის სამთავროს პოლიტიკური ექსპანსია იყო.

დონაურთა გავლენის შეზღუდვა, გარდაბნის მნიშვნელოვანი ნაწილის დაკარგვა, სამხედრო-პოლიტიკური წარუმატებლობა სწორედ სომხეთის მთავრის აშოტ ბაგრატუნის მზარდ აღზევებას უკავშირდება, რაც კახეთის საქორეპისკოპოსოში დონაურთა დინასტიის დამხობისა და გარდაბნელთა კლანის დამცრობის საფუძველი გახდა.

თავი V

ფადლა I

ფადლა I (881-893) კახეთის საქორეპისკოპოსოს არეგმანელთა დინასტიის დამაარსებელია. აღნიშნული საგვარეულო სახელმწიფოს საუკუნე-ნახევარზე ოდნავ უფრო მეტი ხნით მართავდა. ფადლა არეგმანელი, „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორისა და ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, გახლდათ ბრძენი, გონიერი, ჭკვიანი და საქმის მცოდნე პიროვნება.⁷⁹⁰ ფადლას ასეთი დადებითი დახასიათება მის გამოცდილებაზე, წარმატებულ კარიერასა და გავლენაზე მიგვანიშნებს, რაც მას კახეთის მასშტაბით ჰქონდა მოპოვებული. ფადლა ქვეყნის მმართველობაშიც გამოცდილი უნდა ყოფილიყო, რაშიც უცნობი ავტორის სიტყვები, „საქმის მეცნიერი“, გვარწმუნებს.⁷⁹¹

არეგმანელთა შესახებ, ფაქტობრივად, არაფერია ცნობილი. ერთადერთი შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ისინი წარმოშობით კახეთის რომელიმე მხარის მკვიდრი ფეოდალები უნდა ყოფილიყვნენ. მათი სახელგანთქმული რეზიდენცია, ბოდბის სასახლე, თიანეთში მდებარეობდა. არეგმანელთა კახური წარმოშობის თვალსაზრისის ისიც აძლიერებს, რომ IX საუკუნის მიწურულის შემდეგ კახეთის მმართველი მხოლოდ კახთა ქორეპისკოპოსის ან კახთა მეფის წოდებით მოიხსენიებიან.⁷⁹² აღნიშნული იმას ნიშნავს, რომ გარდაბნელები და წანარები საბოლოოდ ამოვარდნენ ხელისუფლების სათავეებიდან.

881 წელს კახეთის ქორეპისკოპოსი ფადლა არეგმანელი გახდა. აღნიშნული თარიღი ვახუშტი ბაგრატიონს მოაქვს და ის სრულ თანხვედრაშია „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობასთან, რომელის მიხედვით, ფადლას აღზევება დავით I კურაპალატის მკვლელობის დროს მოხდა, ხოლო დავითის მკვლელობა ზუსტად თარიღდება ამავე წლით სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში დაცული ცნობის საფუძველზე.⁷⁹³

ფადლას ხელისუფლების სათავეში მოსვლა გაბრიელ დონაურის გარდაცვალებას მოჰყვა, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს: „და ვითარ მოკვდა კახთა ქორეპისკოპოსი გაბრიელ დონაური, დაჟდა ქორეპისკოპოსად ფადლა არეგმანელი, კაცი ბრძენი და საქმის მეცნიერი“.⁷⁹⁴ როგორც ვხედავთ, მემატიანე ძალიან მშრალად გადმოგვცემს ფადლას ტახტზე ასვლის ისტორიას. არ არის დაკონკრეტებული თუ როგორ „დაჟდა“ ფადლა კახეთის ქორეპისკოპოსის ტახტზე, ან ვინ უჭერდა მას მხარს, როდესაც ხელისუფლების სათავეში მოვიდა. ხელისუფლების

⁷⁹⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁷⁹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258.

⁷⁹² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259, 269-270, 280, 285, 298; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258, 267-268, 281, 284, 298.

⁷⁹³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 378; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 366; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

⁷⁹⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 258.

ცვლილებამ ქვეყანაში სერიოზული დაძაბულობა გამოიწვია, რამაც კახეთის მესვეურებს საშუალება არ მისცა ქართულ სამყაროში განვითარებულ მოვლენებში ჩარეულიყვნენ, რომელიც იმავე წელს ხდება.

ქართველთა სამეფოში ნასრ გუარამის ძემ ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატი მოაკვლევინა. ამაზე ცოტა ადრე გუარამ მამფალი ბერად აღიკვეცა. დავითის მკვლელობა დიდი დაპირისპირების მიზეზი გახდა. მასში ჩართული აღმოჩნდა სამხრეთ კავკასიის პოლიტიკური სამყაროს თითქმის ყველა წევრი, რასაც სამხედრო კონფლიქტი მოჰყვა. არსებულ დაპირისპირებაში ფაქტობრივად მონაწილეობა არ მიუღია. აღნიშნულს თავისი ახსნა აქვს. ფაქტობრივად არეგმანელი ხელისუფლებაში ახალი მოსული იყო. კახეთის სამთავროში ვითარება ძალიან დაძაბული იყო, რისი მოწესრიგება ფაქტობრივად მთავარი საზრუნავი გახდა. ყველაფერი ამის გამო ფაქტობრივად ქართველთა სამეფოში მიმდინარე მოვლენებში ჩარევა ვერ გაბედა.

881 წელს კახეთში დატრიალებული მოვლენები ბურუსითაა მოცული. ამგვარი არაინფორმაციულობის მიუხედავად, „მატიანე ქართლისაჲ“ ავტორის ცნობებით ვადგენთ, რომ ფაქტობრივად უკვე თავისი ზეობის დროს გარდაბნელთა დამორჩილება მოუწია.⁷⁹⁵ გარდაბნელები, ფაქტობრივად ტახტზე ასვლამდე, თავად იყვნენ ხელისუფლების სათავეში, შესაბამისად, მათი დამორჩილება ფაქტობრივად ქორეპისკოპოსობის ხანაში იმისი მაჩვენებელია, რომ ისინი ერთ მომენტში კახეთის ხელისუფალს აღარ ემორჩილებიან. მაგრამ, როდის გავიდნენ ისინი კახეთის ქორეპისკოპოსის მორჩილებიდან? – ჩვენი აზრით, ფაქტობრივად ტახტზე ასვლისთანავე, რისი მიზეზიც ახალი ქორეპისკოპოსის წარმომავლობა და გარდაბნელთა მიერ ხელისუფლების დაკარგვა უნდა ყოფილიყო. ამავე დროს გასათვალისწინებელია დონაურთა მმართველობის ბოლოს გარდაბნის ტერიტორიის ერთი ნაწილის დაკარგვა, რაც სომხეთის იმხანითიშხანმა დაიკავა.

ფაქტობრივად ქორეპისკოპოსი დასაწყისშივე არ სარგებლობდა გარდაბნელთა მხარდაჭერით, შესაბამისად, მისი არჩევა ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე კახელთა და წანართა მეოხებით უნდა მომხდარიყო. ქორეპისკოპოსობა კვლავ არჩევითი იყო, რასაც თომა არწრუნის ცნობებით ვადგენთ. თომა თავის ნაწარმოებს სწორედ ამ ხანებში ჰქმნიდა,⁷⁹⁶ შესაბამისად, მისი ცნობები სანდოა. ამასთან, თუ აქამდე ქართულ წყაროებში კახეთის საქორეპისკოპოსოს შესახებ თხრობისას გარდაბნელებზე კეთდებოდა აქცენტი, ამიერიდან ქვეყნის ოფიციალური სახელწოდება მყარად დაუკავშირდა კახეთს. აღნიშნული უდავოდ სახელმწიფოში მიმდინარე პოლიტიკური ცვლილების მანიშნებელია, კახეთის არეგმანელთა დინასტიამ გარდაბნული დონაურთა გვარი ჩაანაცვლა.

ფაქტობრივად I არეგმანელის ქორეპისკოპოსის პოზიციაზე არჩევა გარდაბნელთა კლანის საწინააღმდეგო ქმედება იყო. აღნიშნულმა ფაქტმა გარდაბნელთა მკაცრი რეაქცია და მათი საქორეპისკოპოსოს შემადგენლობიდან გასვლა გამოიწვია. სხვა ახსნა, მოგვიანებით, ფაქტობრივად მიერ გარდაბნელთა სამხედრო ძალით დამორჩილებას არა აქვს. ფაქტობრივად კახელთა და წანართა კლანის მისაღები კანდიდატი

⁷⁹⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 262; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259.

⁷⁹⁶ Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 10-12, 210.

იყო, რითაც მათ გარდაბნელთა გავლენა შეასუსტეს. გარდაბნელთა ხელისუფლების დამხოვას ისიც უწყობდა ხელს, რომ გარდაბნელ დონაურთა დინასტიის მმართველობის პერიოდში კახეთის საქორეპისკოპოსო უკიდურესად დასუსტდა და ქართველთა სამეფოს გაძლიერებული ხელისუფლის გუარამ მამფლის ვასალი გახდა.

გუარამის ბერად აღკვეცისა და მისი ფეოდალური სახლის დაცემის შემდეგ ვასალური დამოკიდებულება დასრულდა, რაც, ზუსტად, არეგმანელთა ხელისუფლებაში მოსვლის პერიოდს დაემთხვა. 881 წელს, დავით კურაპალატის მკვლელობის შემდეგ, დაწყებული კონფლიქტის დროს არეგმანელთა სახლმა ნეიტრალური პოზიცია დაიკავა. ნასრ გუარამის ძის მიერ ჩადენილ მკვლელობას ისინი გაემიჯნენ, რამაც კახეთისა და გუარამის სახლის ალიანსი სამუდამოდ დაასრულა. კახეთის საქორეპისკოპოსო დამოუკიდებლად ცდილობს საკუთარი პოზიციების გამყარებას საერთაშორისო პოლიტიკურ სარბიელზე.

ფაღლა არეგმანელის პირველი და უმთავრესი ამოცანა განმდგარი გარდაბნელი აზნაურების დამორჩილება იყო. გარდაბნელი დიდებულები კახეთის საქორეპისკოპოსოს შემადგენლობიდან კი გავიდნენ, მაგრამ არაფერია ცნობილი იმის შესახებ, რომ საკუთარი პოლიტიკური ერთეული ჩამოეყალიბებინათ.

გარდაბნელები ახალ პატრონს საჭიროებდნენ, ასეთი პატრონი სომხეთი ან ხალიფატი უნდა გამხდარიყო. საქორეპისკოპოსოში უმაღლესი ძალაუფლების გარეშე დარჩენილი გარდაბნელთა პარტია თვლიდა, რომ კახელები და წანარები მათ არაფერში სჭირდებოდათ. საწყის ეტაპზე ფაღლამ გარდაბნელ აზნაურთა ამ პოლიტიკურ დემარშს ვერაფერი დაუპირისპირა. საერთაშორისო ვითარება კახეთის ირგვლივ დაძაბული, საშიში და ცვალებადი იყო. აღნიშნული ხალიფატისა და ხალიფატის გავლენის ქვეშ მყოფ ქვეყნებს შეეხება.

ხალიფა ალ-მუთამიდი (870-892) სახალიფოში პოზიციების გამყარებას ცდილობდა. ამავე დროს აფრიკის, ეგვიპტის, სირიის, აღ-ჯაზირის, მოსულის, არმენიისა და სხვა მხარეთა მმართველი მისი ვაჟიშვილი ჯაფარ ალ-მუჟაჟად ილაღლაჰი რჩება. ჯაფარი დასავლეთის პროვინციათა ოფიციალური მმართველობის გარდა ტახტის მემკვიდრეც იყო, თუმცა მისი მცირეწლოვანი ასაკიდან გამომდინარე საუფლისწულოს და, ასევე, მთელ იმპერიას ხალიფას ძმა, ალ-მუჟაჟაკი, მართავდა.⁷⁹⁷ აბასიანთა გადაწყვეტილებით, რომლებიც ჯერ კიდევ ინარჩუნებენ იმპერიის მმართველობის სადავეებს, ქართლის იგივე თბილისის ამირას თანამდებობაზე ჯაფარ იბნ ალი დაინიშნა.

ჯაფარ იბნ ალი თბილისის საამიროს ჯაფარიანთა დინასტიის დამაარსებელი გახლდათ. აღნიშნული დინასტია საამიროს თითქმის ორასი წლის განმავლობაში მართავდა. ჯაფარ იბნ ალის დანიშვნა მისი სეხნიის *de jure* რწმუნებულობის დროს უნდა მომხდარიყო 881 წლის ახლო ხანებში.⁷⁹⁸ არ არის ცნობილი როგორი

⁷⁹⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVI, 115-207; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVII, 1-178; *The Works of Ibn Wāḍih al-Ya'qūbī*, vol. 3, 1231; H. Kennedy, al-Mut'amid 'Alā'illāh, *Encyclopedia of Islam*, vol. 7, New Edition (Brill, 1993), 765-6; D. Sourdel, *The 'Abbasid Caliphate*, 128-131.

⁷⁹⁸ მ. ლორთქიფანიძე, თბილისის საამიროს ისტორიიდან, *მიმოხილველი*, II, (1951), 196-200; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, *საისტორიო ძიებანი*, I, პირველად გამოიცა 1962 წელს (თბილისი, 1982), 245-246. ჩვენი აზრით, ჯაფარი თბილისის ამირას თანამდებობაზე ისპაკ

ურთიერთობა დამყარდა თბილისის ამირა ჯაფარსა და ფადლა ქორეპისკოპოსს შორის, შეიძლება მხოლოდ ვივარაუდოთ ამ ურთიერთობის დაძაბული ხასიათი, ვინაიდან ორივე ხელისუფალი ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე აცხადებდა პრეტენზიას.

პოლიტიკური თვალსაზრისით კახეთის ქორეპისკოპოსთა მთავარი მოწინააღმდეგე აბასიანთა ხალიფატი იყო, ხოლო ეკონომიკური გათვლებით – მდიდარ გარდაბნულ დიდებულებს ყველაზე კარგ სავაჭრო პარტნიორად სახალიფო გამოადგებოდა. თუმცა სახალიფო რამდენიმე პრობლემის წინაშე იყო, მათ შორის ძირითადი შინაპოლიტიკური აშლილობა გახლდათ. არაბ მმართველთა შორის დიდი დაპირისპირება იყო გაჩაღებული.

სამხრეთ კავკასიაში არაბთა ხელისუფლება გაყოფილი იყო. ხალიფატის მესვეურთა ბრძანებით, არმენიის, მოსულის, დიარ ბაქრისა და დიარ რაბიას მმართველად ისპაკ იბნ კუნდაჯი იყო დანიშნული, რომელსაც დაუპირისპირდნენ დიარ ბაქირისა და დიარ რაბიას სხვადასხვა მხარეთა მმართველები.⁷⁹⁹ ამბოხებულთა შორის გასაკუთრებით აქტიური იყო ისა იბნ აშ-შაიხ ალ-შაიბანი, რომელიც არმენიის ამირობას ითვისებდა. აღნიშნული მოცემულობით არაბულ არმენიაში ორხელისუფლებიანობა დამყარდა. აჯანყებულთა ლიდერებმა ერთ შემთხვევაში სცნეს ჩრდილოეთის პროვინციათა მმართველად დანიშნული ისპაკ იბნ კუნდაჯის ძალაუფლება, მაგრამ მალე ვითარება შეიცვალა და ბრძოლაც განახლდა.⁸⁰⁰ არეულ ვითარებაში არაბები ვერ იცლიდნენ პროვინცია არმენიის ჩრდილოეთი პერიფერიისთვის, შესაბამისად, ამ მხარეში სრული ძალაუფლება ხალიფატის ვასალს სომხეთის იშხანთიშხან აშოტ ბაგრატიუნის ჩაუვარდა.

აშოტს უკვე დაპყრობილი ჰქონდა გუგარქის მხარის მნიშვნელოვანი ნაწილი, მათ შორის გარდაბნის ერთი მონაკვეთი, ხოლო სხვა გარდაბნელი დიდებულები კახეთში ძალაუფლების დაკარგვის შემდეგ უნდა შეერთებოდნენ სომხეთის მთავარს. ამგვარი მოცემულობით, გარდაბნელთა სიუხერენი სომხეთის იშხანთიშხანი გახდა, რომელიც ამის შემდეგ მათ პოლიტიკურ წესრიგსა და ეკონომიკურ კავშირ-ურთიერთობას უზრუნველყოფდა სახალიფოს მდიდარ მხარეებთან. ყველაფერი ამის სანაცვლოდ გარდაბნულ დიდებულებს ხალიფატისა და სომხეთის მთავრის სასარგებლოდ ხარკი უნდა გადაეხადათ. გადასახადის აკრეფას უშუალოდ სომხეთის მესვეურნი ახორციელებდნენ. ფადლა ქორეპისკოპოსი იძულებული იყო ზემოხსენებულ მოცემულობას შერიგებოდა და გარდაბნის დამორჩილებაზე დროებით ხელი აეღო.

კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და სომხეთის სამთავროს ურთიერთობა არ შეიძლება ყოფილიყო კეთილმეზობლური. გარდაბნის დაქვემდებარება და კავკასიელ

იბნ ქუნდაჯიკმა დაამტკიცა. ეს უკანასკნელი, აბასიანთა ბრძანებით, პიჯრით 266 წელს (23/08/879-11/08/880) მოსულის, დიარ რაბიასა და არმენიის ამირას თანამდებობაზე დაინიშნა და დიდ თანხებს იღებდა თავის პროვინციაში ადგილობრივ მმართველთა ადიარების მიზნით (*History of Al-Tabarī*, vol. XXXVII, 7), ასევე უნდა მომხდარიყო ჯაფარის შემთხვევაშიც. აღნიშნულ პერიოდში ხალიფატის ჩრდილოეთი და დასავლეთი უფლისწულ ჯაფარ ალ-მუფავადის ხელში იყო, რომელიც ამ სივრცეში მამამისის რწმუნებული და მოადგილე იყო.

⁷⁹⁹ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXVII, 7; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 247; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsruni*, Thomson, 284.

⁸⁰⁰ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXVII, 7, 50.

მთიულთა წინააღმდეგ ღაშქრობა, რასაც სომხეთის მთავრის მიერ მათი დამორჩილება მოჰყვა, ორ ქვეყანას შორის სერიოზულ უთანხმოებას აჩენდა. სომხეთის გაძლიერება კახეთის ქორეპისკოპოსს იძულებულს ხდიდა მის წინაშე დათმობაზე წასულიყო და დროებით შერიგებოდა გარდაბნის დაკარგვასა და მთიულთა დამორჩილებას. კახეთის ქორეპისკოპოსი აფხაზთა და სომეხთა დაპირისპირებაში, წესით, პირველის მხარეს უნდა გამოსულიყო, მაგრამ იძულებულია ნეიტრალიტეტს დასჯერდეს.

საქართველოში არსებული ვითარება განსაკუთრებით მას შემდეგ გამწვავდა, როდესაც 881 წელს, ფადლას ტახტზე ასვლის შემდეგ სულ რამდენიმე თვეში, ნასრ გუარამის ძემ შეიტყუა ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატი და მუხანათურად მოაკვლევინა.⁸⁰¹ აღნიშნულმა დიდი აღშფოთება გამოიწვია ქართველთა და სომეხთა მმართველ ელიტაში. ნასრ გუარამის ძის წინააღმდეგ დაირაზმა თითქმის მთელი ქართველთა სამეფოს მმართველი ჯგუფი. მათ შორის იყვნენ: მოკლულის ძმა აშოტი, ლიპარიტ ბაღვაში, გურგენ კლარჯი და, ზოგადად, კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტო, იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატუნი თავისი სომეხი დიდებულებითა და არაბებით.⁸⁰² ნასრის მხარდამჭერთა შორის არ ჩანს აფხაზთა მეფე ადარნასე შავლიანი. როგორც ჩანს, აფხაზთა სამეფო კარი არ ამართლებდა დავით ქართველთა მეფისა და კურაპალატის სისხლის დაღვრას. აღნიშნულ პროცესებში არ ჩარეულა კახეთის ქორეპისკოპოსი.

ფადლა ქორეპისკოპოსი, ფაქტია, ასევე არ ამართლებდა ამ მკვლელობას, მაგრამ კოალიციაში მონაწილეობის მიღებისგან თავი შეიკავა. სომეხთა გაძლიერება

⁸⁰¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 378; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთაჲ, ლორთქიფანიძე, 366; Robert W. Thomson, The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i, 184. ვარდან არეველცის ცნობით, დავითი მოაკვლევინა გუარამმა, თუმცა, სუმბატ დავითის ძის მითითებით, გუარამი უდანაშაულო იყო თავისი ძმისწულის მკვლელობაში, რასაც ადასტურებს „მატიანე ქართლისას“ ცნობა მისი შემონახვების შესახებ. ასევე, მას ქვეყანა არ დაუტოვებია, ხოლო გარდაცვალების შემდეგ პატივით დაკრძალეს ოპიზაში. ყველაფერი ზემოთ თქმული გამორიცხავს გუარამის ჩარევას დავითის მკვლელობაში. ამგვარად, ვარდანმა დავითის მკვლელობა შეიღის ნაცვლად მამას მიაწერა, როგორც ამ ფეოდალური სახლის მეთაურს.

⁸⁰² „მატიანე ქართლისას“ ავტორი ჩამოთვლის ყველა იმ მხარეს, ვინც ნასრის წინააღმდეგ გამოვიდა, მათ შორის ასახელებს აშოტს დავითის ძმას, ლიპარიტს, ქართველებს, სომეხებს და სარკინოზებს. არ არის დაკონკრეტებული ვინ არიან ეს ქართველები, მაგრამ, ვფიქრობ, მასში ქართველთა სამეფოს ზედაფენი იგულისხმება, ანუ მთელი ტაოსა და კლარჯეთის შტო გარდა გუარამის სახლისა. თავად გუარამი, როგორც ჩანს, არ იზიარებდა შეიღის ამგვარ ქმედებას, რასაც ხაზგასმით აღნიშნავს სუმბატ დავითის ძე და დასტურდება იმით, რომ ნასრის დამარცხების და განდევნის შემდეგ გუარამ მამფალს არავინ შეხებია. სომეხებში ბუნებრივია იგულისხმება იშხანთიშხანი აშოტ ბაგრატუნი და მისი ხალხი. აშოტი მიუხედავად თავისი ახლონათესავური ურთიერთობისა ამ მკვლელობის შემდეგ ნასრთან კავშირს წყვეტს, უფრო მეტიც მან ნასრის დამარცხების შემდეგ მისი სამფლობელოთა მნიშვნელოვანი ნაწილი მიიტაცა. სარკონოზებში, ბუნებრივია, არაბები იგულისხმებიან, ესენი უნდა ყოფილიყვნენ აშოტ ბაგრატუნის მიერ გამოყვანილი არაბები მათ შორის თბილისის საამიროს და არმენიის პროვინციის ის ჯგუფი, რომელიც აშოტ ბაგრატუნის გადვლენის ქვეშ იყო. აშოტ ბაგრატუნი ამ კოალიციის არაოფიციალური მეთაური იყო. აღნიშნული იქიდანაც ჩანს, რომ ნასრის წინააღმდეგ შეკრებილი კოალიციის მონაწილეთა შორის სომეხები ყველაზე წინ არიან დასახელებულნი, მაშინ როდესაც კოალიციის ორგანიზატორი, მოკლულის ძმა, აშოტ ბაგრატის ძე უნდა ყოფილიყო, მაგრამ აშოტ ბაგრატის ძე სომხეთის ძალამ დაჩრდილა აშოტ სომხეთის მთავრის მეთაურობით, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259-260; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258.

რება, რომელიც კოალიციის ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი წევრი იყო, ფაქტად არ აწყობდა. ქართველთა, სომეხთა და სარკინოზთა ამ ალიანსს ფაქტად ვერაფერს დაუპირისპირებდა. ნასრ გუარამის ძის მხარეს არც აფხაზთა მეფე გამოსულა, რომელიც მისი სიძე გახლდათ. ნასრი დონაურთა დინასტიის მოკავშირე იყო, რასაც არეგმანელთა სახლი უარყოფითად უყურებდა. ამგვარ პოლიტიკურ მოცემულობაში ფაქტად, რომელიც, წესით, თითქოს კოალიციის მხარეს უნდა გამოსულიყო, ნეიტრალური პოზიცია დაიკავა და მოვლენების განვითარებას დაელოდა.

ნასრი დამარცხდა და ბიზანტიის იმპერიაში გადაიხვეწა, ხოლო გუარამის სახლის სამფლობელო მოკავშირეებმა გაიყვეს, ამათგან ტაშირი და აბოცი სომხეთის მთავარს დარჩა, რითაც აშოტ ბაგრატუნი ისტორიული გუგარქის, ფაქტობრივად, ერთპიროვნული მპყრობელი შეიქმნა, ხოლო გუარამის სახლის დანარჩენი ტერიტორია ტაოსა და კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტომ გაინაწილა. გურგენ ადარნასეს ძემ კურაპალატის ტიტული მიიღო და ქართველთა სამეფოს ფაქტობრივი მმართველი და რეგენტი გახდა. კახეთის ქორეპისკოპოსს, ბუნებრივია, ამ გაყოფით არაფერი შეხვდა. გუარამის სახლის ერთადერთი წარმომადგენელი საქართველოში და მისი ყოფილი მეთაური, ბერი გუარამ მამფალი, მომდევნო წელს აღესრულა და ოპიზას მონასტერში დაკრძალეს.⁸⁰³

ამავე წლის ბოლოს ხალიფატის პოლიტიკური ცენტრი კვლავ არეულობის მოწმე შეიქმნა. ხალიფა ალ-მუთამიდმა გადაწყვიტა ეგვიპტეში წასვლა, ამ მიზნით მან ჯაზირეთი გაიარა, სადაც ჩრდილოეთის რწმუნებული ამირა ისჰაკ იბნ კუნდაჯი მმართველობდა. ისჰაკმა ხალიფას ამაღლა ჯერ შეაყოვნა, შემდეგ ამაღლის ყველა წევრი დააპატიმრა, ხოლო ბოლოს თავად ხალიფა ალ-მუთამიდიც დააკავა და სამარაში გაუგზავნა რეგენტ ალ-მუვაფაკს. ამით ცხადი შეიქმნა, რომ აბასიანთა სახელმწიფოს, ერთპიროვნულად, ხალიფას ძმა ალ-მუვაფაკი მართავდა, რომელსაც არ სურდა თავისი უფროსი ძმა ეგვიპტის მმართველს ჩავარდნოდა ხელში და მისი მარიონეტი გამხდარიყო. ისჰაკ იბნ კუნდაჯი რეგენტის მიმართ გამოჩენილი ერთგულების გამო უმაღლესი პატივით შეამკეს.⁸⁰⁴

არმენიის პროვინციაში, სადაც მოიაზრებოდა კახეთის საქორეპისკოპოსო, ვითარება შეიცვალა.⁸⁰⁵ 883 წლის პირველ ნახევარში გარდაიცვალა ისა იბნ აშ-შაის

⁸⁰³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 259; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 258; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 378-379; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 366.

⁸⁰⁴ *History of Al-Tabarī*, vol. XXXVII, 89-91.

⁸⁰⁵ თუ როგორ წარმოედგინა ხალიფატს არმენიის პროვინცია კარგად ჩანს იბნ ხორდადბეგის „გზების და ქვეყნების წიგნი“. ნაშრომი დაახლ. 870-880-იან წლებშია დაწერილი მაღალი თანამდებობის მქონე ოფიციალური მოხელის მიერ. მასში აღწერილი ვითარება VIII-IX სს-ის რეალობას ეხმიანება. იბნ ხორდადბეგის მიხედვით, საქართველო არმენიის შემადგენლობაში მოიაზრება. არმენიაში ოთხი ოლქი ერთიანდება, საიდანაც ქართული ქვეყნები მეორე არმენიაში ანუ ჯურზანშია მოთავსებული, მხოლოდ თბილისი არასწორად არის მითვლილი პირველ არმენიას ანუ არანს, მაშინ როდესაც სოღდებილი (ისანი) განხილულია როგორც ჯურზანი. აქ არც ისაა გამორიცხული, რომ თბილისი, რომელიც ერთი პერიოდი შაბანაინთა ხელში იყო ავტორმა არანს მიათვალა. თავდაპირველი სახით ჯურზანი ქართლს ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს გულისხმობდა, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, არაბები მასში საქართველოს ანუ „ყოველ ქართლს“ მოიაზრებდნენ. იბნ ხორდადბეგის მიხედვით, არმენიაში შედის, მაგრამ, ამავე დროს, ოთხი ოლქიდან, თითქოს, არცერთში არ ერთიანდება აფხაზი, სანარია და ქასალი. თუმცა, საფიქრებელია, ისინი მეორე არმენიაში ანუ ჯურზანში იგულისხმება (ამაზე

იბნ სალილი, რომელიც დაპირისპირებული იყო ჩრდილოეთის რწმუნებულ ამირა ისჰაკ იბნ კუნდაჯთან.⁸⁰⁶ ისას ნაცვლად დიარ ბაქირი და მისი ცენტრი, ამიდა, დაიკავა თავისმა შვილმა, აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხ იბნ სალილ ალ-შაიბანიმ, რომელიც, მართალია, მუთადალიბი იყო მსგავსად მამამისისა, მაგრამ, როგორც ჩანს, მალევე ცნო ხალიფატის ადმინისტრაციამ.⁸⁰⁷ ისჰაკ იბნ კუნდაჯიმ სრულიად მალრიბის ანუ დასავლეთის პროვინციათა მმართველობა მიიღო, სადაც *de facto* აჰმად იბნ ტულუნი მმართველობდა.⁸⁰⁸ ისჰაკი გახდა როგორც ჩრდილოეთის, ასევე დასავლეთის პროვინციათა ოფიციალური მმართველი, თუმცა, რეალურად, მას მხოლოდ ჩრდილოეთი ემორჩილებოდა. ამით ხალიფატის ადმინისტრაციამ ისჰაკ იბნ კუნდაჯი და აჰმად იბნ ტულუნი ერთმანეთს დაუპირისპირა. ამის შემდეგ ისჰაკ იბნ კუნდაჯს, ფაქტობრივად, აღარ ეცალა არმენიის პროვინციისთვის, რის გამოც არაბული არმენიის მმართველობა აჰმადის ხელში აღმოჩნდა.

აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხ ალ-შაიბანი რეალურად დიარ ბაქირის პროვინციიდან მართავდა თავის ადმინისტრაციულ ერთეულებს. არმენიაში აჰმადი ეყრდნობოდა სომხეთის იშხანთიშხან აშოტ ბაგრატუნის, რომელიც არმენიის არაბულ პროვინციაში წამყვანი პოლიტიკური მოთამაშე გახდა. აშოტი აგრძელებდა ბრძოლას ბარდავის ზუზურპატორის მუჰამად იბნ აბდ ალ-ვაჰიდ ალ-იამანის წინააღმდეგ და ცდილობდა სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნები თავისი გავლენის ქვეშ მოექცია. აშოტის ამბიციები ბოლო დროს მიღწეული წარმატებების ფონზე კიდევ უფრო გაიზარდა. მან წააქეზა თავისი დიდებულები თხოვნით მიემართათ არმენიის ამირა აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხისთვის, რათა აჰმადს შუამდგომლობა გაეწია ხალიფა ალ-მუთამიდის წინაშე აშოტის მეფედ ცნობასთან დაკავშირებით.⁸⁰⁹ აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხი იმდენად დავალებული აღმოჩნდა სომხეთის

მთელი რიგი პოლიტიკური პროცესები მიანიშნებს, ასევე ის, რომ მათი დამორჩილება თბილისის ანუ ჯურზანის ამირას ევალებოდა, იხ.: Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, Пер. с араб., коммент., исслед., указ. и карты Н. Велихановой (Баку, 1986), 108-109.

⁸⁰⁶ *History of Al-Tabari*, vol. XXXVII, 50, 97; Ибн-ал-Асир, Жузе, 71; M. Canard, 'Isā b. al-Shaykh, 90.

⁸⁰⁷ იოანე დრასხანაკერტცის ცნობით, ოსტიკანს ანუ არმენიის რწმუნებულ ამირას, რომელიც ხალიფას ოფიციალური თანამდებობის პირი იყო, სამეფო გვირგვინის გადაცემა დაავალეს სომხეთის მმართველ აშოტ ბაგრატუნის სასარგებლოდ, იხ.: Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 117-118. იოანე დრასხანაკერტცი ოსტიკანის თანამდებობაზე ისა იბნ ალ-შაიხს (ტექსტში „ისე შეხის ძე“) ასახელებს, რაც, როგორც ისტორიოგრაფიაში სამართლიანადაა შენიშნული, შეცდომაა. სომეხი ისტორიკოსი შეილს მამაში ურევს და, შესაბამისად, აჰმადის ნაცვლად ისას ასახელებს, იხ.: M. Canard, 'Isā b. al-Shaykh, 90. აღნიშნული სრულიად სამართლიანი შენიშვნაა, ვინაიდან ისა იბნ ალ-შაიხი, ალ-ტაბარისა და იბნ ალ-ასირის მიხედვით, ჰიჯრით 269 წელს (21/07/882-10/07/883) გარდაიცვალა, ხოლო უფრო ზუსტად ამავე წლის პირველ ნახევარში, ვინაიდან 882-883 წწ-ის ზამთრის დეკემბერ-იანვრის თვეებში ისჰაკ იბნ კუნდაჯი ხალიფა ალ-მუთამიდის გაქცევის მცდელობის ადკვეთითაა დაკავებული და ამ ამბებში არსად ჩანს ისა იბნ ალ-შაიხი. ამგვარად, ისა 882 წლის მეორე ნახევარში უნდა გარდაცვლილიყო. სომხური ისტორიოგრაფიის ერთ ნაწილს, იოანე დრასხანაკერტცის ცნობების მიხედვით, ისას მოღვაწეობა 884 წლამდე და 890 წლამდეც აქვთ გადაწეული (მაგ. აკოპიანი, ტერ-ლევონიანი, შაჰინიანი და სხვ.), რაც არ არის მართებული. ისას გარდაცვალებას ჰიჯრით 269 (882/3) წლით ათარიღებენ ალ-ტაბარი და იბნ ალ-ასირი. ამასთან, ამავე ისტორიკოსებთან, ისა იბნ ალ-შაიხი 269 წლამდე ძალიან აქტიურია და, ფაქტობრივად, ყოველ გასულ წელს ჩანს სამხედრო-პოლიტიკურ ასპარეზზე, თუმცა 269 წლის შემდეგ ქრება ისტორიული წყაროებიდან და უკვე მისი შვილი გამოდის პოლიტიკურ სარბიელზე, რაც მხოლოდ ისას გარდაცვალებით შეიძლება აიხსნას.

⁸⁰⁸ *History of Al-Tabari*, vol. XXXVII, 97, 127.

⁸⁰⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 117-118; А. Шагинян, *Армения и страны Южного Кавказа*,

მმართველის წინაშე, რომ აღნიშნული თხოვნა ზედმეტი დაყოვნების გარეშე შეასრულა. აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხი, ხალიფას ბრძანებით, მიიღებს გვირგვინს, ინვესტიტურას, ინსიგნიებს და, ზოგადად, სრულ სამეფო აღჭურვილობას, ხოლო ყველაფერ ამას, უშუალოდ, თავისი ხელით გადასცემს აშოტ ბაგრატუნის, რომელიც ამის შემდეგ სომხეთის მეფე გახდება.⁸¹⁰

აშოტ ბაგრატუნის მიერ სომხეთის მეფის ტიტულისა და შესაბამისი რეგალიების მიღების მერე, სომხეთის საერთაშორისო პრესტიჟი გაიზრდება. გუგარქისა და უტის მხარის სრული დამორჩილება და სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანი ხელისუფლების თავისი გავლენის ქვეშ მოქცევის სურვილი კიდევ უფრო აშკარა გახდება. აღნიშნულმა, ბუნებრივია, წინააღმდეგობა გამოიწვია სამხრეთ კავკასიის სხვა ხელისუფალთა შორის. ანტაგონისტთა შორის იყო ჰერეთის მთავარი გრიგოლ ჰამამი, რომელმაც აშოტის მეფედ კურთხევის წელს რანთა მეფის ტიტული მიიღო.⁸¹¹ გრიგოლ ჰამამი სრულიად ალვანეთის მფლობელობაზე აცხადებდა პრეტენზიას, ხოლო მისი ალვანეთის მეფედ გამორჩევა სომხეთის მეფის საწინააღმდეგო ქმედება იყო.⁸¹²

კახეთის ქორეპისკოპოსის რეაქცია თავისი ქვეყნის საზღვართან ჩამოყალიბებულ ორ სამეფოს ფორმირებასთან დაკავშირებით ზუსტად ცნობილი არ არის.

325-331. იოანე დრახსანაკერტცის მიხედვით, სრულიად სომხეთის დიდებულები თავისი ნებით მიმართავენ ამირას შუამდგომლობა გაუწიოს მათ აშოტისთვის სამეფო გვირგვინის გადაცემის თაობაზე, თუმცა აღნიშნული უფრო თავად აშოტის ინიციატივა უნდა ყოფილიყო, რაც შეასრულეს სომხეთის ნახარაბებმა. შაჰინიანის მიხედვით, ამით პროვინცია არმინიამ *de jure* შეწყვიტა არსებობა, რაც არ შეესაბამება სიმართლეს, ვინაიდან ხალიფატის მესვეურნი ამის შემდეგაც სომხეთს თავის შემადგენლობაში განიხილავენ და არაბული არმინიის (არმინიამ) *de jure* მმართველობას სხვადასხვა მმართველს გადასცემდნენ. ამავე დროს სომხეთის მეფე, ძირითადად, ხალიფას ემორჩილებოდა და ხალიფატი ხაზინის სასარგებლოდ თანხას იხდიდა.

⁸¹⁰ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 117-118; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 254; Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsruni*, Thomson, 293; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 177; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 186-187; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, 111.

⁸¹¹ ჰერეთის მეფეთა ტიტული, ქართული წყაროების მიხედვით, „რანთა მეფე“ იყო, რომელიც მოიხზრებდა სრულიად ალვანეთის იგივე კავკასიის ალბანეთის მეფობას. გრიგოლ ჰამამის ქვეშევრდომი ქართული მოსახლეობა, ეკვი არ არის, რომ მას სწორედ ამ ტიტულით მოიხსენიებს. სომხური მოსახლეობა მას „აღუანქის“ მეფეს უწოდებს, რომელიც ალვანეთის სომხური სახელწოდებაა. როგორი იყო ალვანური სახელწოდება ამ ოფიციალური ტიტულისა ჩვენ არ ვიცით, თუმცა, უშუალოდ, ჰერეთში (მაგრამ არა შაჰის მხარეში, ან მის აღმოსავლეთით) დომინანტი ქართული მოსახლეობა უნდა ყოფილიყო, შესაბამისად, გრიგოლ ჰამამის ოფიციალური ტიტულის ქართული ფორმა, ვვიქრობ, ყველაზე მისაღები ვარიანტია. ტიტული „რანთა მეფე“, მოგვიანებით, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში დამკვიდრდა.

⁸¹² *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, Dowsett, 221-222; მოესეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 164. მოესეს კალანკატუაცი ცნობით, გრიგოლ ჰამამი მეფე ხდება ზუსტად იმ წელს, როდესაც სომხეთის მეფე აშოტ ბაგრატუნი. ამდენად, სრულიად ლოგიკურია, რომ გრიგოლის მეფის რანგში კურთხევა სომხეთის მეფის საწინააღმდეგო ნაბიჯი იყო, რასაც წინ უსწრებდა სომეხთა და ალვანთა დაპირისპირება ალვანეთის კათალიკოსის არჩევისა გამო. აშოტის გამეფების წელი, როდესაც ხდება გრიგოლის გამეფება, სხვადასხვა ისტორიული წყაროს მიხედვით, განსხვავებულია. აზრთა სხვადასხვაობაა თანამედროვე ისტორიოგრაფიაშიც. სომხეთის მეფის გამეფების თარიღი, ძირითადად, მერყეობს 884-888 წლებს შორის, მაგრამ უფრო სავარაუდებელია 885 ან 886 წელი. ვინაიდან აღნიშნული არ ეხება კახეთის ისტორიას, ჩვენ აღნიშნული საკითხის კიდევ უფრო განვრცობას ამ მონოგრაფიაში არ ვაპირებთ.

სავარაუდოა, მოვლენათა ამგვარი განვითარება, როდესაც კახეთის მეზობელი ქვეყნები საერთაშორისო სტატუსის გაზრდით არიან დაკავებული და მეტი ავტორიტეტის მოპოვებას ცდილობენ, ქორეპისკოპოსის უარყოფით რეაქციას გამოიწვევდა. მაგრამ, მეორე მხრივ, ერთმანეთის მეზობლად ორი კონკურენტული სამეფოს გაჩენა ქორეპისკოპოს ფაქტს მნიშვნელოვნად გაუადვილებდა პოლიტიკურ და დიპლომატიურ ღაწიერებას. ამ მოცემულობას აძლიერებდა ისიც, რომ ორივე მეფეს ერთი და იგივე ტერიტორიაზე ჰქონდათ პრეტენზია, იმ მიწებზე, რომელიც სასაზღვრო ზონას წარმოადგენდა. აღნიშნული სივრცის ის მხარეები, რომლებიც ორივე მეფის დავის საგანს იყო, შემდეგია: უტი, გარდმანი, ხაჩენი, სივნიეთი და, ასევე, გარდაბანი, რომელიც სამი ქვეყნის სასაზღვრო სივრცეს ჰქმნიდა. ზემოხსენებულ ტერიტორიათა დიდი ნაწილი სომხეთის მეფე აშოტ ბაგრატუნის დაექვემდებარა, მაგრამ რანთა მეფის პოზიციები ასევე საკმაოდ ძლიერი იყო, რაც, ბუნებრივია, აღნიშნული სასაზღვრო მონაკვეთის მომავალს ბუნდოვანს ხდიდა.

ფაქტა ქორეპისკოპოსის ძირითადი მიზანი თავისი ქვეყნის კუთვნილი გარდაბნის დაბრუნება უნდა ყოფილიყო, რომელიც, კახეთის სამხედრო ელიტის აზრით, სომხეთის მეფეს მიტაცებული ჰქონდა. უტის მხარე, რომელიც ისტორიული აღვანეთის ცენტრი იყო, ნაწილობრივ, ასევე, სომხეთის მეფეს ჰქონდა დაკავებული, რაც, ბუნებრივია, აღვანეთის მმართველი ელიტის უკმაყოფილებას იწვევდა. ამგვარი მოცემულობით კახეთის ქორეპისკოპოსი და რანთა მეფე მოკავშირენი იყვნენ.

888 წელს საქართველოში დაბრუნებული ნასრ გუარამის ძე აფხაზთა სამეფოს ახალი მეფის, ბაგრატ I-ის, დახმარებით, რომელიც ნასრის სიძე გახდა, სამცხეში შეიჭრა და საგვარეულო მამულის დაკავება დაიწყო. ნასრის სურვილი ლეგიტიმური იყო. ის თავისი მამისეული სამთავროს აღდგენას მოითხოვდა, რომელიც ქართველ და სომეხ ხელისუფალთა შორის იყო განაწილებული. სამხრეთ კავკასიაში სიტუაცია კვლავ უკიდურესად აირია. ნასრის მხარეს იდგა აფხაზთა მეფე და ოსთა მთავარი, ხოლო გურგენ კლარჯისა და ადარნასე ტაოელის მხარეს გამოვიდა სომხეთის მეფე აშოტ ბაგრატუნი. მეორე მხარემ გაიმარჯვა, ხოლო ნასრ გუარამის ძე, ოსი ბაყათარი და აფხაზთა ერისთავი ბრძოლის ველზე დაეცნენ.⁸¹³ კახეთის ქორეპისკოპოსი კვლავ არ ჩარეულა საქართველოში მიმდინარე დაპირისპირებაში. ფაქტს არც ნასრ გუარამის ძის გაძლიერება აწყობდა და არც სომხეთის მეფის. სამაგიეროდ, ამავე წლის ახლო ხანებში გუგარქისა და უტის მოსახლეობა აჯანყდა სომხეთის მეფე აშოტ ბაგრატუნის წინააღმდეგ,⁸¹⁴ რაც, საფიქრებელია, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსისა და ჰერეთის მეფე გრიგოლის წაქეზებით ხდებოდა.

სომხეთის კათალიკოსის იოანეს ცნობით, გუგარქის მხარე აჯანყებამ მოიცვა. სომხეთის მეფის წინააღმდეგ სასაზღვრო სივრცის სიახლოვეს მცხოვრები ტომები გამოვიდნენ.⁸¹⁵ ამ სივრცეში, რომელიც მოიცავს თანამედროვე ქვემო ქართ-

⁸¹³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 261; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 379; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 366.

⁸¹⁴ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 120.

⁸¹⁵ იქვე.

ღსა და მის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონებს, მხოლოდ ქართული და სომხური მკვიდრი მოსახლეობა ცხოვრობდა, იყვნენ არაბებიც, მაგრამ იოანე კათალიკოსი მათ არ ახსენებს. იოანე წერს ტომებზე, რომლებშიც, ბუნებრივია, მთიელები უნდა ვიგულისხმოთ, ანუ ისინი, რომლებიც ამ არეალის ზამთრის სადგომად გამოყენებას ცდილობდნენ. ვითარება იმდენად გამწვავდა, რომ სომხეთის მოხუცი მეფე ამბოხების ჩახშობის მიზნით თავის შვილსა და ტახტის მემკვიდრეს, იშხანთიშხან სუმბატ ბაგრატუნის, გაგზავნის.⁸¹⁶ სუმბატის ბრძოლა გუგარქის საზღვრისპირა ტომებთან გარკვეული დროის განმავლობაში გაგრძელდა. გუგარქის განაპირა მხარეში შემოჭრილი ხალხის წინააღმდეგობა დიდი იყო. სუმბატი ვერ ახერხებს ჩრდილოეთის მთიელთა ამ გამოსვლის სისხლში ჩახშობას, რაშიც მას ხელი ობიექტურმა მიზეზმა შეუშალა. სუმბატის წარუმატებლობა ყველაზე მეტად კახეთის ქორეპისკოპოს ფადლას აწყობდა, რომელიც სომხეთის პოზიციებზე თავდასხმის მთავარი წამქეზებელი იყო და, შესაძლოა, ჩრდილოელებს ჯარიმაც ეხმარებოდა. კახეთისა და სომხეთის დაპირისპირება მალე პირველის სასარგებლოდ შემოტრიალდა.

კახეთის ქორეპისკოპოსის მიზანი თავისი ქვეყნის კუთვნილი გარდაბნის დაბრუნება იყო. მალე დაკარგული მიწის დაბრუნების რეალური შანსი გაჩნდა, რაც სომხეთის ბაგრატუნთა დინასტიის პირველი მეფის გარდაცვალების შემდეგ ხდება. მამის გარდაცვალებამ სუმბატი იძულებული გახადა თავისი სამხედრო ლაშქრობა ჩაეშალა და უკან გაბრუნებულიყო.

სუმბატი, გარდაცვლილი მეფე აშოტ I ბაგრატუნის შვილთა შორის, ერთადერთი იყო, რომელმაც მამის დაკრძალვაზე მისვლა ვერ მოახერხა. აღნიშნული გუგარქის ფრონტზე ვითარების უკიდურესი გამწვავების მანიშნებელია. სომხეთის სამეფო ტახტის ლეგიტიმაციის მიზნით სუმბატს ბაგარანში ჩასვლა და ოფიციალური კურთხევა ესაჭიროებოდა. სამეფო ტახტი გარდაცვლილი მეფის ძმას, აბას ბაგრატუნისაც სურდა, რის გამოც ქვეყანაში დიდი არეულობა დაიწყო.⁸¹⁷ სომხეთის შინადაპირისპირება, რომელშიც ქართველთა მეფე ადარნასე ბაგრატონიც აღმოჩნდა ჩათრეული, ერთი წელი გაგრძელდა.

ფადლას ყველაზე კარგი მომენტი შეექმნა, რათა გარდაბანი კვლავ დაემორჩილებინა, რაც მან წარმატებით მოახერხა. სამწუხაროდ, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი არ იძლევა თარიღს, მაგრამ გარკვეული მინიშნება გაკეთებულია. ფადლა ქორეპისკოპოსის გაძლიერებასა და გარდაბნელთა დამორჩილებას ავტორი ათავსებს 888-904 წლის მოვლენების შუალედში.⁸¹⁸ ამასთან ერთად, თუ გავითვალისწინებთ ფადლას გარდაცვალების ვახუშტისეულ თარიღს,⁸¹⁹ გამოდის, რომ კახეთის საქორეპისკოპოსოს გარდაბანი დაუბრუნებია 888-893 წლების შუალედში. ნასრის დაღუპვის შემდეგ „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს:

⁸¹⁶ იქვე, 119-121.

⁸¹⁷ იქვე, 120-122.

⁸¹⁸ მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 262; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259. ეს თარიღებია: ნასრ გუარამის ძის დაღუპვა (888 წ.) და აფხაზთა მეფე კოსტანტის მიერ ქართლის დაპყრობა (904 წ.). ამ თარიღების შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 102, 104.

⁸¹⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558.

„ხოლო ფადლა ქორეპისკოპოსი განძლიერდა და დაიმორჩილნა გარდაბანელნი, და შემდგომად მისსა დაჯდა კვრიკე ქორეპისკოპოსად; და იპყრობდეს ქართლს აზნაურნი“.⁸²⁰

ფადლას გაძლიერება და გარდაბნელთა დამორჩილება, ქართველი მემკვიდრე წერის სტილის გათვალისწინებით, ნარს გუარამის ძის დაღუპვის შემდეგ ხდება. ზემოთ ხსენებული ორი მოვლენა, რომ ერთი და იმავე წელს მომხდარიყო ანტორი ამას აუცილებლად დააკონკრეტებდა და, მიუთითებდა, ერთ-ერთი მათგანი „მასვე ჟამსა“ მოხდაო. ამგვარად, გამოდის გარდაბნელთა დამორჩილება 889-893 წლებს შორის უნდა მოთავსდეს. ვფიქრობ, აღნიშნული შეიძლება მომხდარიყო 890 წელს, როდესაც სომხეთის მეფე გარდაიცვალა, ხოლო სომხეთის ტახტი ცილობის საგანი გახდა. კახეთის საქორეპისკოპოსომ წარმატებით მოახერხა გარდაბნის დაბრუნება, ხოლო გარდაბნელი დიდებულები იძულებულნი გახდნენ ქვეყანაში კახეთის წარმომადგენლის მორჩილება ელიარებინათ. სომხეთის სამეფო ტახტის ირგვლივ არსებული არეულობის გარდა, რეგენტი ალ-მუჰაფაკის გადაწყვეტილებით, ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველად მუჰამად იბნ აბულ-საჯი (889-901) დაინიშნა.⁸²¹ ადარბადაგანში შესვლისას მას დიდი პრობლემები შეექმნა.⁸²² შესაბამისად, გარდაბნისთვის ამ დროს არავის ეცალა.

გარდაბნელთა დამორჩილებას დიდი პოლიტიკური და ეკონომიკური სარგებელი უნდა მოეტანა. ამას ისიც ემატებოდა, რომ გარდაბანი უკვე იარაღით დამორჩილებული მხარე გახდა, რაც სახელმწიფოს ცენტრალიზაციას უფრო განამტკიცებდა. ფადლას გადაწყვეტილებები ნელი და დროში გაწელილის შთაბეჭდილებას ტოვებს, მაგრამ წინდახედულობა აუცილებელი იყო. სომხეთის სამეფო და აბასიანთა სახალიფო ამიერკავკასიის ქვეყნებზე სერიოზულ პრეტენზიებს აცხადებდნენ.

891 წელს სომხეთის მეფე სუმბატმა ბიზანტიის იმპერიის მესვეურებთან ურთიერთობა განამტკიცა, ხოლო მუჰამად იბნ აბულ-საჯი დაითანხმა ქრისტიანული ქვეყნების კავშირისათვის ხელი არ შეეშალა.⁸²³ ეკონომიკური თვალსაზრისით ბიზანტია-სომხეთი-ხალიფატის კავშირი ყველა მხარისთვის სარგებლის მომტანი ჩანდა. სომხეთი ამის შემდეგ კიდევ უფრო გაძლიერდა. სუმბატმა დაიკავა ქალაქი დვინი, დაიპყრო გუგარქი, რომელშიც სომხებს პოზიციები ჰქონდათ დაკარგული მათ შორის კახეთის სასარგებლოდ, ხოლო ამის შემდეგ შეუტია წანართა ქვეყანას დარიალის სიმაგრემდე. სომხეთა კათალიკოსის იოანეს თქმით, სუმბატი პირადად ლაშქრობს წანართა ქვეყანაში და მათ ყველაზე მნიშვნელოვან დარიალის ციხე-სიმაგრეს იკავებს. დარიალის აღების შემდეგ მდინარე არავის

⁸²⁰ მატეანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 262; მატეანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259.

⁸²¹ Ибн-ал-Асир, Жузе, 75; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 122. ალ-ასირის მიხედვით, მუჰამად იბნ აბულ საჯი ადარბადაგანის მმართველად ჰიჯრით 276 წელს (6/05/889-24/04/890) დაინიშნა. იოანე კათალიკოსის ცნობით, ხალიფას ბრძანებით, აშოტს გვირგვინი მან მიუტანა, რაც ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ მისი დანიშვნა მოხდა არამხოლოდ ადარბადაგანში, არამედ არმენიაშიც. ალ-ტაბარი წერს მუჰამადის 898 წლის დამტკიცებაზე ადარბადაგანსა და არმენიაში, მაგრამ იქვე მიუთითებს, რომ მას ადრეც ჰქონდა ამ პროვინციებში ძალაუფლება მიტაცებულიო, იხ.: *History of Al-Tabari*, vol. XXXVIII, 72-73.

⁸²² Ибн-ал-Асир, Жузе, 75-76.

⁸²³ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 128-129.

ჩაყოლებზე სუმბატი თბილისს მიაღწევს, საიდანაც უტის მხარეს დაეუფლება ხუნანამდე და შამქორამდე.⁸²⁴

სომხეთის მეფის სამხედრო კამპანიის მარშრუტი გვარწმუნებს იმაში, რომ ლაშქრობა განხორციელდა კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაპყრობის მიზნით. სომხეთის მეფე წინააღმდეგი იყო ფაღლა ქორეპისკოპოსის გაძლიერების და ქართლის პარალელურად მის დამორჩილებას ცდილობდა. სომხეთის სამხედრო ელიტა გარდაბნის და გუგარქის ყველა მიწის დაბრუნებას ცდილობდა, რომელსაც თავის ისტორიულ კუთვნილებად ასაღებდა. ასევე, სუმბატი „სომეხთა და ქართველთა“ მეფის ტიტულსაც ფლობდა, რაც მას უფლებას აძლევდა ხალიფას სახელით კავკასიის ქრისტიანი მეფე-მთავრები დაეხარკა, ხოლო სახალიფოს ხაზინისთვის განკუთვნილი ხარკი აბასიანთა სასარგებლოდ თავად აეკრიფა. სომხეთის მეფე თავისი პოლიტიკური სტატუსით კარგად სარგებლობდა და კახეთის ქორეპისკოპოსს მორჩილებას სთხოვდა. კახეთის მესვეურნი სომხეთის მეფის მორჩილებას არ აპირებდნენ. სომხეთის სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს შორის ომი დაიწყო.

იოანე კათალიკოსის მიხედვით, სომხეთ-კახეთის დაპირისპირება დვინის ადუბის (892 წლის 21 აპრილი) შემდეგ დაიწყო, როდესაც სუმბატ მეფე გუგარქსა და წანარქს უტევს. სომხური წყაროების მიხედვით, „წანარქი“ წანართა ქვეყანაა, რომელშიც ისინი უშუალოდ წანართა კეეს ან მთლიანად საქორეპისკოპოსოს გულისხმობენ. ბუნებრივია, ამ შემთხვევაში იგულისხმება ზოგადად საქორეპისკოპოსო. ქართლის სტაბილური კონტროლისთვის სომხეთის მეფეს ქსნის ხეობისა და არაგვის ხეობის დამორჩილება სჭირდებოდა, რასაც დარიალზე ლაშქრობით ცდილობს. ქართლსა და კახეთზე პირველი შეტევები სუმბატს 892 წელს უნდა დაეწყო, ხოლო დარიალისა და უტიქის დაპყრობა ხდება 893 წელს.

არაგვის ხეობასა და დარიალზე ლაშქრობას, ბუნებრივია, ზაფხულის გარდა სხვა სეზონით ვერ განესაზღვრავთ, ვინაიდან ზაფხულის პერიოდი იყო ყველაზე ხელსაყრელი ამ ტერიტორიების დაკავებისთვის. საგულისხმოა ისიც, რომ ვახუშტი ბაგრატიონი ფაღლა ქორეპისკოპოსის გარდაცვალებას სწორედ 893 წლით ათარიღებს. არ არის გამორიცხული რომ ეს ორი მოვლენა, რაღაცით ერთმანეთთან კავშირში იყოს.

იოანე კათალიკოსი თარიღს არ უთითებს, მაგრამ კარგად იცავს ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას. დარიალისა და უტიქის დაკავების შემდეგ, ისტორიკოსი წერს, რომ „იმ დროს, მოულოდნელად, შუაღამისას ქალაქ დვინში დაიწყო საშინელი მიწისძვრა“.⁸²⁵ დვინის მიწისძვრა ზუსტად თარიღდება 893 წლის 27 დეკემბერით,⁸²⁶ რაც სუმბატ მეფის მიერ დარიალის დაპყრობასა და არაგვის ხეობაში ლაშქრობას ამავე წლის ზაფხულის პერიოდით განსაზღვრავს, ხოლო უტის მხარის აღება შემოდგომით უნდა მომხდარიყო.

892-893 წლების მოვლენებმა აჩვენა, რომ საგარეო გამოწვევები სერიოზულ საფრთხეს წარმოადგენდა, ხოლო მათი გადალახვა ადვილი არ იყო. სომხეთის

⁸²⁴ იქვე, 129-130.

⁸²⁵ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 130.

⁸²⁶ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 12; E. Guidoboni, G. Traina, A New Catalogue of Earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di geofisica*, vol. XXXVIII, № 1 (March, 1995), 123-126.

მომავალი აგრესიის თავიდან აცილების მიზნით კახეთის მესვეურები სუმბატს დამორჩილდნენ. სომხეთის მეფის მორჩილება მისი უზენაესობის აღიარებასა და სამეფო ხარკის გადახდაში გამოიხატებოდა, რომელიც ხალიფას ხაზინაში უნდა წასულიყო. ყველაფერი ამით კახეთი არაბთა და სომეხთა აგრესიას აიცილებდა. იოანე სომეხთა კათალიკოსის სიტყვები, „[დამორჩილა] გუგარელნი და წანარნი აღანთა კარამდის“, ამისი ნათელი დასტურია. იოანე მოვლენების თანამედროვე ავტორია და მის გუღწერეულობაში ეჭვის შეტანის მიზეზი არ გვაქვს. კახეთის მესვეური არაგვის ხეობისა და გარდაბნის დათმობით მნიშვნელოვნად შეიზღუდავდნენ სამოქმედო არეალს და ხელისუფლების დაკარგვის საფრთხის წინაშე აღმოჩნდებოდნენ, რის გამოც სომხეთის ქრისტიან მეფესთან მორიგება ამჯობინეს.

საყურადღებოა ისიც, რომ სომხეთის კათალიკოსი იოანე დრასხანაკერტცი სუმბატის სამეფოს საზღვრებზე საუბრისას წერს, რომ მან საკუთარი ქვეყანა განავრცო ხუნარაკერტის ციხემდეო, მაგრამ არაფერს წერს ამ ციხის აღებაზე. ხუნარაკერტი, იგივე ხუნანია, ის გარდაბნის პოლიტიკური ცენტრი გახლდათ. თბილისიდან უტიქში ლაშქრობისას სუმბატს ხუნანი აუცილებლად უნდა გაეგლო, მაგრამ რახან არ აუღია, როგორც ჩანს, ის ცნო კახეთის საზღვრებში. ამგვარი მოცემულობით გარდაბანი ფაქტად შეინარჩუნა. კახეთის საქორეპისკოპოსოს სუმბატმა მხოლოდ დარიალის სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრე ჩამოართვა, ხოლო წანართა ჭევისა და არაგვის ხეობის გავლით მთიულებს სომხეთის ჯარის გატარება და სურსათ-სანოვაგით მომარაგება დაევადათ. სომხეთსა და კახეთს შორის ურთიერთობის მოგვარება ორივე მხარის ინტერესებში შედიოდა. სამხრეთ კავკასიაში ვითარება იმდენად მყიფე იყო, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსის სომხეთის მეფის მიმართ მორჩილება არ შეიძლებოდა სტაბილური და ხანგრძლივი ყოფილიყო. შესაბამისად, ვასალობას კახეთის მმართველი ზედაფენა დროებით მოვლენად აფასებდა.

ფაქტა ქორეპისკოპოსი ვახუშტის მიხედვით, 893 წელს გარდაიცვალა. მისი მემკვიდრე კვირიკე გახდა, რომელიც ივარაუდება, რომ მისი შვილი უნდა ყოფილიყო. ფაქტა არეგმანელის ოჯახური მდგომარეობის შესახებ ცნობები საისტორიო წყაროებმა არ შემოგვინახეს. ხელისუფლების სათავეში მოსვლისას ის უკვე გამოცდილი და ასაკოვანი უნდა ყოფილიყო, შესაბამისად, მისი მმართველობა ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. ვახუშტი ბაგრატიონის თარიღს არ ეწინააღმდეგება „მატიანე ქართლისას“ ცნობები, შესაბამისად, ფაქტას გარდაცვალების ვახუშტისეული თარიღი მისაღებია.

არეგმანელთა დინასტიის პირველი წარმომადგენლის ზეობა ხანმოკლე აღმოჩნდა. ფაქტას მმართველობა წინამორბედ ქორეპისკოპოსთა შორის ყველაზე მცირეხნიანი აღმოჩნდა, მსგავსად დაჩი იოვანეს ძისა, თუმცა დაჩისგან განსხვავებით, მან შეძლო თავისი ძალაუფლება შეილსთვის გადაეცა, არ მისცა საშუალება გარდაბნელ აზნაურებს ძალაუფლება ხელში ჩაეგდოთ, ხოლო თავისი ზეობის ბოლოს ისინი დამორჩილა კიდეც.

ფაქტას მთავარი გამოწვევა სომხეთის მეფე აშოტ I ბაგრატუნი გახდა, რომელიც არ მალავდა თავის ზრახვებს ძალაუფლება განევრცო იმ ტერიტორიის მიმართულებით, რომელსაც სომხები გუგარქის მხარეს უწოდებდნენ. გუგარქი,

სომხური გეოგრაფიული სახელმძღვანელოების მიხედვით, ეროვნული ტერიტორია იყო, რომლის დაბრუნება, ბუნებრივია, ნებისმიერი სომეხი მმართველის პროგრამა მინიმუმი გახლდათ. უტის მხარე, რომელიც გუგარქის აღმოსავლეთით მდებარეობდა, იმავე კონტექსტში მოიაზრებოდა. სომხეთის მმართველის ამბიცია, რომელსაც თავისი პოლიტიკური სტატუსი ბოლო წლებში ჰქონდა ამადღებული, დაეჯახა ფაღლა ქორეპისკოპოსის სახელმწიფო პოლიტიკას – მორჩილებაში პყოლოდა გარდაბნის სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი მხარე.

კახეთის ქორეპისკოპოსის დღის წესრიგში სომხეთი ნომერი პირველი მტერი გახდა. ფაღლა უპირისპირდება სომხეთის ბაგრატუნთა სამეფოს როგორც დამაარსებელს, ასევე მის მემკვიდრეს, სუმბატ აშოტის ძეს. აღნიშნული დაპირისპირება 893 წლის დასაწყისის მდგომარეობით თუ ვიმსჯელებთ, აშკარად, კახეთის უპირატესობით მიდიოდა. ფაღლამ მოახერხა და კონტროლი აღადგინა გარდაბნის მხარეზე, მასვე მორჩილებენ წანართა საგვარეულო არისტოკრატიის წევრები, ხოლო სომხეთის მეფემ დაკარგა როგორც გუგარქის ნაწილი, ასევე უტის მხარეც, რისთვისაც ომი სუმბატს ამავე წლის გაზაფხული-ზაფხულის სეზონიდან მოუწია. სამწუხაროდ, ჩვენ ზუსტად არ ვიცით 893 წლის რომელ თვეს გარდაიცვალა კახეთის ქორეპისკოპოსი ფაღლა I არევემანელი, მაგრამ ერთი რამ ცხადია, მისი დახასიათება, „ბრძენი და საქმის მეცნიერი“, წარმატებული მმართველის კარიერაზე მიგვითითებს, რასაც ეხედებით არა კახეთის მთავრის კარზე შედგენილ ისტორიულ ძეგლში, არამედ „მატიანე ქართლისაში“, რომელიც ქუთაისის სამეფო კარის დაკვეთით შექმნილი ისტორიული ნარატივია, სადაც კახეთის ქორეპისკოპოსებს პოლიტიკურ მოწინააღმდეგედ თვლიდნენ.

ფაღლას პერიოდში არსებული საგარეო ვითარების ასეთი შემობრუნება ბევრ პრობლემას ქმნიდა. ადრეულ პერიოდში კახეთის საქორეპისკოპოსოს მოწინააღმდეგე, ძირითადად, სახალიფო გახლდათ, ხოლო პირველი არევემანელი ქორეპისკოპოსის ზეობის დროს – ქრისტიანული სომხეთი. აღნიშნული რეალობა კახეთის მესვეურებს იდეოლოგიური და რელიგიური ბრძოლის ბერკეტს აცლიდა ხელიდან. დიოფიზიტურ-მონოფიზიტური დაპირისპირება, ვფიქრობ, ვერ იქნებოდა საკმარისი საყრდენი, რათა ქორეპისკოპოსს იმდენი ხალხი ამეხედრებინა სომხეთის წინააღმდეგ, რამდენსაც ფაღლას წინამორბედი ხალიფატის საწინააღმდეგოდ რაზმავდნენ. მონოფიზიტური მრწამსის მიმდევარი იყო ჰერეთის მეფე გრიგოლ ჰამამი, რაც ანტიმონოფიზიტური იდეოლოგიის დამკვიდრების შემთხვევაში კახეთის მთავარს წამგებიან პოზიციაში ჩააყენებდა. არცერთი სომხური წყარო ამგვარი სახის მინიშნებას არ იძლევა, მაშინ როდესაც აფხაზთა სამეფო, როდესაც ის სომხეთს უპირისპირდებოდა იდეოლოგიურ ბერკეტად დიოფიზიტურ-მონოფიზიტურ დაპირისპირებას თავის სასარგებლოდ იყენებდა. ვფიქრობ, კახეთის ქორეპისკოპოსი ეცდებოდა საერთო ენა ჰერეთის მეფე გრიგოლთან მოენახა, ვიდრე ორივე მეფის წინააღმდეგ წასულიყო, რისი აშკარა ნიშანიც ფაღლას ანტიმონოფიზიტური პოლიტიკა შეიძლება გამოხდარიყო.

ამგვარი მოცემულობით ფაღლას ძლიერი მოწინააღმდეგე გამოუჩნდა ბაგრატუნთა სომხეთის მეფე აშოტისა და ამავე პოლიტიკური ერთეულის მეორე მეფე სუმბატის სახით, რასაც, როგორც არსებული მოცემულობით იკვეთება, ფაღლამ ღირსეული წინააღმდეგობა გაუწია და გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია. აღნიშ-

ნული შეიძლება მნიშვნელოვან წარმატებადაც ჩავთვალოთ გამომდინარე იქიდან, რომ ფაქტად ამ დაპირისპირებაში მხარს არ უჭერდა არცერთი ქართული სახელმწიფო, ხოლო სომხეთი თავისი ისტორიის ბოლო რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში ყველაზე ძლიერ და ცენტრალიზებულ ქვეყანას წარმოადგენდა, რომელსაც, ამავე პერიოდში, ხალიფატის მხარდაჭერაც ჰქონდა მოპოვებული.

აბასიანთა სახალიფო არეგმანელთა დინასტიის კახეთის სათავეში მოსვლის პერიოდში პოლიტიკური ანარქიის ხანაშია შესული, თუმცა ინარჩუნებს ძველ პრესტიჟსა და გავლენას საქართველოს ირგვლივ მდებარე მუსლიმურ და სომხურ სივრცეზე. ხალიფატის დაშლა ამ დროს სერიოზულ ფაზაშია შესული. აღ-მუთამიდის ხანგრძლივი მმართველობა ფორმალურად იყო, ქვეყანას განაგებდა თავისი უმცროსი ძმა, აღ-მუვაფაკი. ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ მალე ხალიფაც გარდაიცვალა, რომელიც ტახტზე აღ-მუვაფაკის ძემ, აღ-მუთადიდმა შეცვლა. მთელი ამ ხნის განმავლობაში აბასიანთა პოლიტიკა სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების მიმართ, არმენიისა და ადარბადაგანის ამირებისა და სომხეთის მეფეთა მხარდაჭერით, ხარკის აკრეფაზე იყო ორიენტირებული. ხარკის მიღება იყო ძირითადი მიზანი, რაც აბასიანთა დინასტიამ კავკასიაში დაისახა, რასაც ფაქტად დროს ხალიფატი წარმატებით ახორციელებდა, ალვანეთსა და სომხეთში, მაგრამ არა საქართველოში. სომხეთის მეფეს მინდობილი ხალიფა კახეთის დაქვემდებარების კუთხით იმდენად წარმატებული იყო რამდენიც ეს სომეხთა მონარქს შეეძლო. ფაქტად მმართველობის ბოლოს გამოიკვეთა ტენდენცია არმენიისა და ადარბადაგანში ვითარება ძლიერი მუსლიმი მმართველის დანიშვნით განემტკიცებინათ, რასაც საჯთა დინასტიის ძალაუფლების დამყარება მოჰყვა. საჯებს არმენიის პროვინციაში, სადაც კახეთიც მოიაზრებოდა, პოზიცია სომხეთის მეფის ხარჯზე უნდა გაემყარებინათ, რისი ეტაპობრივი განხორციელებაც მხოლოდ ფაქტად I არეგმანელის გარდაცვალების შემდეგ დაიწყო. ფაქტად თორმეტწლიანი ზეობის დროს ხალიფატი და სამხრეთ კავკასიაში მისი მუსლიმი წარმომადგენელი ქრისტიანული საქართველოს წინააღმდეგ, უპირატესად, სომხეთის მეფეთა სამხედრო-პოლიტიკურ გავლენას იყენებდნენ, რაც, ბუნებრივია, პერსპექტივაში მათთვის წამგებიანი უნდა ყოფილიყო.

ბიზანტიის იმპერიის დამოკიდებულება კახეთის საქორეპისკოპოსოს მიმართ არ უნდა შეცვლილიყო. ფაქტად პერიოდში ადგილი არ ჰქონია რაიმე სახის სერიოზულ ცვლილებას საგარეო პოლიტიკაში. გაბრიელ ქორეპისკოპოსის დროს მართალია პოლიტიკური ორიენტაცია გუარამ მამფლის სახელზე იყო აღებული, მაგრამ თავად გუარამის სახელმა ფაქტად დროს შეწყვიტა არსებობა, რაც, ბუნებრივია, ვერ მოახდენდა ცვლილებას ბიზანტია-კახეთის ურთიერთდამოკიდებულებაში. ბასილ I მაკედონელისა და ლეონ VI ბრძენის ზეობის დროს კახეთის ქვეყნიდან აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში კვლავ მიდიოდნენ ბერ-მონაზვნები, ქართველთა ეკლესია-მონასტრები აგრძელებდა ფუნქციონირებას, ხოლო ბიზანტიის საიმპერატორო კარის დამოკიდებულება კახეთის ქორეპისკოპოსთა მიმართ არ შეცვლილა. „ილარიონ ქართველის ცხოვრების“ ცნობით, რომელიც IX საუკუნის ორიგინალის მიხედვით შეიქმნა, კახეთის ქორეპისკოპოსი მთავარია, ხოლო კონსტანტინე პორფიროგენეტის ინფორმაციით, რომელიც X საუკუნის რეალობას ეხება ქორეპისკოპოსი იწოდება როგორც წანარიის არხონტი. ბერძნული ტერმინი

არხონტი უდავოდ ქართული მთავრის შესაბამისია. ამ მოცემულობით, ფაქტად პერიოდში ბიზანტიის იმპერიის მესვეურთა დამოკიდებულება კახეთის მიმართ არ შეცვლილა.

ფაქტად არეგმანელი იმპერიის მმართველთა თვალში წანართა არხონტი და ქრისტიანული ქვეყნის მეთაურია, რომელიც თავისი მდებარეობისა და პოლიტიკური წონის გათვალისწინებით უფრო დაბალი რანგის მქონე ქვეყნის მეთაურად არის წარმოდგენილი, ვიდრე სომხეთის მეფე, ქართველთა მეფე და აფხაზთა მეფე. ფაქტად არეგმანელის ზეობის დროს ბასილ I მაკედონელი და ლეონ VI ბრძენი ნაკლებ ყურადღებას იჩენდნენ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიების მიმართ, სადაც ამ პერიოდში ბიზანტიელთა რაიმე სერიოზული სამხედრო კამპანია არ განხორციელებულა. ფაქტად პერიოდში ორ ქვეყანას შორის დამაკავშირებელი ხიდის ფუნქციას ისევ ქრისტიანობა ასრულებდა, რაშიც ბიზანტიის იდეოლოგიური და კულტურული ლიდერის როლი გამოკვეთილი იყო.

არსებული პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით კახეთის საქორეპისკოპოსო არეგმანელთა დინასტიის პირველი წარმომადგენლის ხანაში წარმოგვიდგა, როგორც ცენტრალიზებული ქვეყანა, რომელსაც ხანგრძლივი დროით ფაქტად I არეგმანელის საგვარეულო დაეუფლა. არეგმანელთა სახლი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიაში ყველაზე მყარი, სტაბილური და ძლიერი დინასტია აღმოჩნდა, რაც მრავალი ფაქტორის გათვალისწინებით, მისი დამაარსებლის დამსახურებაც იყო.

თავი VI

კვირიკე I

კვირიკე I (893-918) არეგმანელთა დინასტიის მეორე წარმომადგენელია. კვირიკეს ქორეპისკოპოსობა უფრო ხანგიძლივი იყო, ვიდრე მისი წინამორბედის, შესაბამისად, ამ პერიოდის შესახებ საისტორიო წყაროებში მეტი ცნობები მოგვეპოვება.⁸²⁷ კვირიკე პირველი, სავარაუდოა, წინამორბედი მმართველის უფროსი შვილი და მემკვიდრე უნდა ყოფილიყო. მთელი ოთხი თაობის განმავლობაში კახეთის ქორეპისკოპოსთა უფროსი შვილი მონაცვლეობით იწოდებოდა როგორც ფადლა ან კვირიკე, რაც, ბუნებრივია, ეჭვს არ ტოვებს, რომ კვირიკე პირველი თავისი წინამორბედი ქორეპისკოპოსის უფროსი შვილი და ლეგიტიმური მემკვიდრე იყო. შესაბამისად, კვირიკე I არეგმანელთა სახლის წევრი და ამავე დინასტიის მეორე წარმომადგენელი გახლდათ კახეთის საქორეპისკოპოსოს ტახტზე.

კვირიკე ქორეპისკოპოსი 893 წელს გახდა.⁸²⁸ ამ დროს კახეთის საქორეპისკოპოსოში რთული ვითარება იყო. ქვეყანას სომხები ავიწროებდნენ. სომეხთა მეფე სუმბატ I (890-913) თავისი ძალაუფლების გაფართოებისკენ მიისწრაფოდა. სუმბატი ამიერკავკასიაში აბასიანთა ხალიფას ინტერესების გამტარებელი და ვასალი გახლდათ. მართალია ამ მორჩილებას იძულებითი ხასიათი ჰქონდა, მაგრამ ის, გარკვეულწილად, ორივეს ინტერესებს პასუხობდა. ხალიფას რეგიონში ძალაუფლების შენარჩუნება სურდა, ხოლო სუმბატ სამხრეთ კავკასიაში თავისი გავლენის გაფართოება. კვირიკე ქორეპისკოპოსი თავისი მმართველობის დასაწყისში იძულებული გახდა სუმბატ სომეხთა მეფეს დამორჩილებოდა. კახთა ქორეპისკოპოსს ამ ეტაპზე არ ჰქონდა საშუალება ორი ძლიერი სახელმწიფო მოემდურებინა და მათ წინააღმდეგ ებრძოლა. ჩვენთვის უცნობია რაში გამოიხატებოდა მორჩილება, რომელსაც წანარები, ანუ კახელები, იჩენდნენ სომეხეთის მეფის მიმართ. იოანე დრასხანაკერტცი ამის შესახებ არაფერს წერს, ის აღნიშნავს წანართა ქვეყნის დამორჩილების შესახებ სომეხეთის მეფე სუმბატის ზეობის დასაწყისში.⁸²⁹

მორჩილება მალე აღიანსში უნდა გადაზრდილიყო. სომეხეთის მეფე სუმბატი ამ დროს აღიანსშია ქართველთა და აფხაზთა მეფეებთან.⁸³⁰ კვირიკეს სხვა არაფერი დარჩენოდა გარდა იმისა, რომ მათ დაკავშირებოდა. ყველა ძლიერი მეზობლის

⁸²⁷ კვირიკეს ოჯახის შესახებ ცნობები მატეანეებში შემორჩენილი არ არის. ვახუშტი ბაგრატიონის მართებული შენიშვნით, საკუთარი სახელების მიხედვით, კვირიკე და მისი მემკვიდრეები ფადლა ქორეპისკოპოსის შთამომავლები უნდა იყვნენ. კირილ თუმანოვი კვირიკეს ცალკე დინასტიის, კვირიკიანთა, დამაარსებლად თვლიდა, რაც ნაკლებად გაზიარებული მოსაზრებაა. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი ფადლასა და კვირიკეს მამა-შვილობაზე არაფერს წერს, ხოლო ფანელის დაწერილზე დართული მიქეილ მემღვმის საბუთში მოხსენიებული კახთა მეფეები, ფადლა და კვირიკე, ჩვენი აზრით, კვირიკე I-ის მემკვიდრეები უნდა იყვნენ, რაზეც ნაშრომის სხვა მონაკვეთში ვისაუბრებთ. ამგვარად, მეარი საფუძველი კვირიკეს არეგმანელთა საგვარეულო სახელთან დაკავშირებისა არ გვაქვს, თუმცა ვახუშტის მოსაზრება რეალურად გამოიყურება.

⁸²⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 558-559.

⁸²⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 130,

⁸³⁰ იქვე, 118, 130, 140.

წინააღმდეგ ის, ბუნებრივია, ვერ წავიდოდა. ამგვარად, კვირიკეს ალიანსში ყოფნა პოლიტიკური თვალსაზრისით გამართლებული, ხოლო ეკონომიკური თვალსაზრისით მომგებიანი უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან საქორეპისკოპოსოს მკვიდრ მოსახლეობას ვაჭრობა სწორედ ზემოხსენებულ ქვეყნებთან ჰქონდა. ალიანსის ზუსტი დეტალები უცნობია, მაგრამ სომხეთის მეფისა და აბასიანთა ხალიფატის დიდმოხელეთა ბრძოლები ადასტურებს იმას, რომ კახეთის მესვეურნი სუმბატ მეფის მოკავშირეები იყვნენ.

მუჰამად იბნ აბულ-საჯი (889-901) აბასიანთა ხალიფას ახალი რწმუნებული იყო აღარბადაგანისა და არმენიის პროვინციებში. ხალიფას დავალებით მუჰამად იბნ აბულ-საჯი გარკვეული დროის განმავლობაში ახლო ურთიერთობას ინარჩუნებდა სუმბატ სომხეთა მეფესთან. მუჰამადმა გადასცა ხალიფას მიერ გამოგზავნილი სამეფო გვირგვინი სუმბატს და ნება დართო ბიზანტიის იმპერიის მესვეურებთან გარკვეული კავშირი ჰქონოდა.⁸³¹ სომხეთის მეფის მიერ მოპოვებული პრივილეგიები განპირობებული იყო არაბთა სურვილით ამიერკავკასიაში მშვიდობა შენარჩუნებულიყო, ხოლო სუმბატის მეშვეობით მეამბოხე ქრისტიანი მეფე-მთავრები გაეკონტროლებინათ, მათ შორის კახეთის ქორეპისკოპოსი.

სუმბატ სომხეთა მეფე 890-იანი წლების დასაწყისში უკიდურესად გაძლიერდა. სომხეთის მეფისა და ქართველ მეფე-მთავართა ალიანსი, კავშირი ბიზანტიის იმპერიასთან, ხშირი კონფლიქტი ხალიფას დანიშნულ მუსლიმ მოხელეებთან და სუმბატის პრეტენზიები თვითმპყრობლობით ემართა არმენიის პროვინციაში შემავალი ქვეყნები მუჰამად იბნ აბულ-საჯს უფლებას აძლევდა სომხეთის მეფის სრული დაუმორჩილებლობის მოსალოდნელი საფრთხე დროულად აღეკვეთა, ხოლო გაძლიერებული სუმბატი მოეშორებინა. პირველ რიგში, ამისთვის საჭირო იყო აღარბადაგანში თავისი ძალაუფლების გამყარება და მარაღის მმართველის აბდალლაჰ იბნ ჰუსაინ ალ-ჰამადანის დამარცხება.

893 წლის გაზაფხულს მუჰამად იბნ აბულ-საჯი ამარცხებს და კლაფს თავის ყველაზე ძლიერ მოწინააღმდეგეს აბდალლაჰ იბნ ჰუსაინს აღარბადაგანის პროვინციაში, რითაც მან რეგიონში თავისი მდგომარეობა საგრძნობლად გაიმყარა.⁸³² ამავე წლის 27 დეკემბერს დვინის გამანადგურებელი მიწისძვრის შემდეგ სუმბატისა და მუჰამადის შორის ურთიერთობა ძალიან დაიძაბა.⁸³³ ომი გარდაუვალი იყო.

894 წელს, იმ საბაბით, რომ სუმბატ სომხეთა მეფეს შეიძლება ყოველწლიური ხარკი არ გადაეხადა, მუჰამად იბნ აბულ-საჯი სომხეთის სამეფოში შეიჭრა. სომხეთის მეფემ დახმარების მიზნით მოკავშირეებს მოუხმო, მათ შორის დასახელებულია კავკასიის მთიანეთის მოსახლეობა. იოანე დრასხანაკერტიცი ახსენებს ჩრდილოეთის მკვიდრებს, რომელშიც ქართველები იგულისხმებიან, უფრო კონკრეტულად კი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ლაშქარი. ისინი ძლიერი მშვილდოსნები და შუბოსნები ყოფილან. დოხსის ბრძოლაში სომხეთის არმიამ სასტიკად დაამარცხა საჯიანთა სამხედრო ძალა, რაშიც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა მოკავშირე ჩრდილოელთა არმიამ. იოანე კათალიკოსი მოკავშირეთა

⁸³¹ იქვე, 122, 128-129.

⁸³² *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 9; Ибн-ал-Асир, Жузе, 75-76.

⁸³³ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 130-133.

დგაწლს ამ გამარჯვებაში განსაკუთრებით გამოყოფს, რითაც მათი მონაწილეობის მნიშვნელობას ესმევა ხაზი. ამ მარცხის შემდეგ, ხალიფას რწმუნებული მუჰამად იბნ აბულ-საჯი იძულებული გახდა სომხეთის მეფისთვის ზავი ეთხოვა. სომხეთსა და ადარბადაგანს შორის ძველი ურთიერთობა აღდგა. სუმბატი განაახლებს ხარკის გადახდას მუჰამადის სასარგებლოდ.⁸³⁴ კვირიკე ქორეპისკოპოსის სამხედრო დახმარებამ კახეთისა და სომხეთის სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი გააღრმავა.

კახეთის ქორეპისკოპოსისა და სომხეთის მეფის აქტიური ურთიერთობა ამის შემდგომ პერიოდშიც შენარჩუნდა. მათ კავშირს, ამჯერად, უკვე ადარბადაგანის მმართველი საჯიანთა დინასტიის მხრიდან მომდინარე საფრთხე განაპირობებდა. მუჰამად იბნ აბულ-საჯი კვლავ არ იყო კმაყოფილი სომხეთის მეფის მორჩილებით. ის სომხეთზე სრული კონტროლის დამყარებას გეგმავდა, რასაც, სამომავლოდ, შედეგად სხვა ქრისტიანული ქვეყნების დამორჩილება უნდა მოჰყოლოდა. მუჰამადი სარგებლობს სომხეთა მეფის მარცხით დიარ ბაქირის მმართველ აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაის აღ-შაიბანის წინააღმდეგ ბრძოლაში, ასევე სომეხ დიდებულთა დაუმორჩილებლობით სუმბატის მიმართ და სომხეთის ტერიტორიაზე შეიჭრება.⁸³⁵ ომის საბაბი სუმბატის გამოსვლა უნდა ყოფილიყო არაბ მოხელეთა წინააღმდეგ, ხოლო რეალური მიზეზი – მეფის ხელში ჩაგდება და განადგურება.

896 წელს მუჰამად იბნ აბულ-საჯის სარდლობით არაბთა სამხედრო ძალა სომხეთის მეფის კონტროლირებად ტერიტორიებზე შეიჭრა და სუმბატის სამფლობელოთა დაკავება დაიწყო. არაბები უტის ოლქის გავლით ქართლში შედიან. იოანე დრასხანაკერტი ახსენებს გუგარქსა და ვირქს.⁸³⁶ პირველში ძირითადად ქვემო ქართლის ტერიტორია იგულისხმება, ხოლო „ვირქ“, ზოგადად, ქართლს ნიშნავს, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს. აქ, ამ შემთხვევაში, შიდა ქართლი და მისი მიმდებარე ტერიტორია უნდა იგულისხმებოდეს, მათ შორის გარდაბანი და კახეთი. ისტორიკოსის თქმით, ადგილობრივი დიდებულები მუჰამადს არ დაემორჩილნენ, ხოლო საჯთა სარდალმა მას შემდეგ, რაც დაინახა რომ მათ მიუდგომელ ციხე-სიმაგრეებს ვერ აიღებდა, დრო არ დაკარგა და ვანანდის მხარეში შეიჭრა, სადაც ქალაქ კარს (ყარსი) შემოარტყა ალყა, აიღო და დატყვევებული სომეხი აზატები ღვინში წაიყვანა.⁸³⁷

სომხეთის მეფე სუმბატი ამ დროს ქვეყნიდან გაქცეულია და ტაოს აფარებს თავს, ადარნასე ქართველთა მეფის სამფლობელოში.⁸³⁸ მიუხედავად სომხეთის მეფის გასაჭირისა არცერთი ქართველი ხელისუფალი არ გამოსულა და სუმბატის მიერ დაკავებული ქართული ტერიტორია მისთვის არ წაურთმევიათ, რითაც ცხადი ხდება, რომ ქართველთა სამივე ლიდერი – ადარნასე ქართველთა მეფე, კოსტანტი აფხაზთა მეფე და კვირიკე ქორეპისკოპოსი – არსებული ალიანსის ერთგული არიან და შექმნილი სიტუაციით არ სარგებლობენ. უფრო მეტიც, ყვე-

⁸³⁴ იქვე, 133-134.

⁸³⁵ იქვე, 135-140.

⁸³⁶ იქვე, 139-140.

⁸³⁷ იქვე; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 215; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 288.

⁸³⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 140; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 288.

ლაზე აქტიურად ამ პერიოდში საჯთა წინააღმდეგ სწორედ ქართველები იბრძოდნენ, განსაკუთრებით გარდაბნელები და ქართლის დიდებულები.

897 წლის დასაწყისში სომხეთის მეფე სუმბატი და ადარბადაგანის მმართველი მუჰამად იბნ აბულ-საჯი ზავს დადებენ. ზავის მიხედვით, სომხეთის მეფე იძულებულია მიჰყვას გაუგზავნოს არაბთა მოხელეს და ძველი მორჩილება აღიაროს.⁸³⁹ სომხეთი კვლავ აბასიანთა სახალიფოს ვასალი რჩება, ხოლო კახეთი არსებულ მდგომარეობას ინარჩუნებს, რაც, უპირველეს ყოვლისა, სომხეთისა და ქართველ მეფე-მთავართა ალიანსში ყოფნას გულისხმობდა. ბუნებრივია, ასეთ პირობებში, როდესაც სომხეთის მეფე იძულებულია თავი მოკავშირეთა მიწებს შეაფაროს, სუმბატი ვერ შეძლებდა ყოფილიყო კახეთის ქორეპისკოპოსის სიუზერენი. იოანე დრასხანაკერტი პირდაპირ აღნიშნავს, მუჰამად იბნ აბულ-საჯმა აღმოსავლეთ საქართველოში იმიტომ ილაშქრა, რომ სომხეთის მეფეს ამ ტერიტორიაზე თავის შეფარების საშუალება არ ჰქონოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში კახეთის საქორეპისკოპოსო ბუნებრივად ყველაზე დაცული ქვეყანა იყო. ამგვარი მოცემულობით, სომხეთის მეფეს კახეთის ტერიტორიაზე საიმედო თავშესაფარი ეგულებოდა.

896-897 წლებში სომხეთისა და კახეთის ურთიერთობა აღარ შეიძლებოდა ყოფილიყო ვასალურ დამოკიდებულებაზე დამყარებული და მან მხოლოდ სამხედრო ალიანსის სახე შეინარჩუნა. სომხეთის მეფე სუმბატს კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე ესაჭიროებოდა როგორც მოკავშირე, რათა საჭიროების შემთხვევაში მისი დახმარება გამოეყენებინა. პირდაპირი ცნობები არ გვაქვს, მაგრამ, სავარაუდებელია, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსმა დარიალი კვლავ დაიბრუნა და თავის კონტროლის ქვეშ მოაქცია, რასაც მშვიდობიანი სახე უნდა ჰქონოდა. სომხეთის მეფეს არც დრო ჰქონდა და არც საშუალება, რომ ეს ციხე-სიმაგრე გაეკონტროლებინა, რის გამოც დარიალი კვლავ ქორეპისკოპოსის ხელში აღმოჩნდა.

900 წელს სომხეთის მეფე სუმბატი და მუჰამად იბნ აბულ-საჯი კვლავ დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. ამჯერადაც კახეთის ქორეპისკოპოსი სომეხთა მეფის მხარეს გამოვიდა. საჯთა არმია თბილისის მიმართულებით გაემართა და სუმბატის მოკავშირეთა შევიწროება ქართლსა და გარდაბანში დაიწყო. ქართლში სასურველი რეჟიმის დამყარების შემდეგ მუჰამად იბნ აბულ-საჯი სომხეთის ცენტრალურ პროვინციებში შეიჭრა და სომხეთა მეფის შეპყრობა განიზრახა.⁸⁴⁰ ამ უკანასკნელმა კვლავ ადარნასე ქართველთა მეფის სამფლობელოებს შეაფარა თავი.⁸⁴¹ მუჰამადი იძულებული გახდა დვინში დაბრუნებულიყო, სადაც თავისი შვილი დევდადი და საჭურისთა მეთაური იოსები დატოვა, ხოლო თავად ადარბადაგანში დაბრუნდა.⁸⁴²

აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიების დაპყრობა საჭურისთა მეთაურ იოსებს დაევალა, რომელიც განსაკუთრებული სისასტიკით გამოირჩეოდა. იოსები გამუსლიმებული ბერძენი გახლდათ და ხალიფას სამსახურში იყო ჩამდგარი. მუსლიმი მოხელე ქართულ და ალვანურ მხარეებს დიდი მრისხანებით

⁸³⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 140-141; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 288-289.

⁸⁴⁰ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 143-144.

⁸⁴¹ იქვე, 144.

⁸⁴² იქვე.

უსწორდებოდა, ხოლო მოსახლეობას სასტიკად ავიწროებდა. იოსების წინააღმდეგ გამოვიდნენ ქართველთა ორი მამაცი მეთაური გიორგი და არვესი. იოანე კათალიკოსისა და მოვსეს კალანკატუაცის ცნობებით, გიორგი და არვესი დიდი მონღოლებით აქეზებდნენ მამაც მეომრებს მტრის წინააღმდეგ საბრძოლველად, მაგრამ მუსლიმთა წინააღმდეგობის დაძლევა ვერ მოახერხეს. ძლიერი ბრძოლების შედეგად იოსებ საჭურისმა ორივე ძმა შეიპყრო და პაიტაკარანში წაიყვანა. ისლამის მიღებაზე უარის თქმის შემდეგ, გიორგი და არვესი დიდი ხნის განმავლობაში აწამეს, ხოლო შემდეგ სიკვდილით დასაჯეს. გიორგი, როგორც ცნობილია, სევორდიქთა დინასტიის ფუძემდებელი გახლდათ.⁸⁴³ ორივე ძმა გარდაბნულ დიდებულთა რიგებს განეკუთვნებოდნენ⁸⁴⁴. საქორეპისკოპოსოს ბრძოლა არაბთა წინააღმდეგ გრძელდებოდა

საისტორიო წყაროებში კარგად არ ჩანს, მაგრამ ამ დროს კახეთის საქორეპისკოპოსოს ზარალი პოლიტიკური თვალსაზრისით უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო, ვიდრე წინა წლებში. საჯთა ლაშქრობის დროს საქორეპისკოპოსო კონტროლს დაკარგავს გარდაბნზე, ხოლო თბილისის საამირო კვლავ საჯთა ვასალობას აღიარებს. სომხეთის მეფის პოზიციები იოსების დალატმა გაამყარა, რომელმაც მუჰამადის მიერ დატყვევებული სომხეთის მეფის ოჯახის წევრები დიდი ქონების სანაცვლოდ გაათავისუფლა.⁸⁴⁵ 901 წელს მუჰამად იბნ აბულ-საჯი სომხეთის წინააღმდეგ ლაშქრობის სამზადისის დროს გარდაიცვალა.⁸⁴⁶ მუჰამადი შეცვალა შეილმა, დევდად იბნ მუჰამად იბნ აბულ-საჯმა, რომელსაც განუდგა თავისი ბიძა, იუსუფ იბნ აბულ-საჯი.⁸⁴⁷ ამავე წლის აგვისტოს ძმისწულსა და ბიძას შორის ბრძოლა გაიმართა, რომელშიც იუსუფი გაიმარჯვებს, ხოლო დევდადი ბაღდადში გაიქცევა.⁸⁴⁸

ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველი იუსუფ იბნ აბულ-საჯ ალ-აფშინი გახდა, რომელიც წინამორბედის ძმა იყო. სომხეთის მეფემ, ხალიფას განკარგულებით, ადარბადაგანის მმართველისგან თავი გაითავისუფლა, რაზეც პროტესტი გამოთქვა საჯთა ახალმა ლიდერმა. ხალიფამ სუმბატის მხარე დაიკავა. ხალიფას ბრძანებით, არმენია იუსუფის ხელისუფლებას ჩამოაშორეს. იუსუფ იბნ აბულ-სა-

⁸⁴³ იქვე, 144-145; მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, დაგლიანიძე-ტატიშვილი, 164-165; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 222-223.

⁸⁴⁴ გიორგი ჭეიშვილის აზრით, მათი მიწა ტაუშის მხარე, რომელიც გარდაბნის, იგივე ხუნანის ყოფილი საერისთავოს, შემადგენელი ნაწილია, იხ.: გ. ჭეიშვილი, გიორგი და არვესი (ნარკვევი ქვემო ქართლის ისტორიული გეოგრაფიიდან), *კავკასია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის შორის*, II: მიძღვნი ზაზა ალექსიძისადმი (თბილისი, 2021), 135-137. გიორგი და არვესი მართლაც გარდაბნელი დიდებულები იყვნენ. მოვსეს კალანკატუაცის მიერ მათი ქართველებად მოხსენიება იმისი დასტურია, რომ მოცემულ მომენტში ისინი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ექვემდებარებიან. გარდაბანი ამ პერიოდში კახეთის შემადგენლობაში იყო, რომელიც, მანამდე, მატთან ქართლისას“ მიხედვით, ფაქტად დაიმორჩილა. ასევე, მიმანი, რომ საკუთარი სახელის უფრო ზუსტი ფორმაა „არვესი“, რომელსაც იოანე კათალიკოსი ახსენებს. ის მოვლენების თანამედროვე იყო. „გარდაბნულ აზნაურთა“ და სევორდიქის სახლის ისტორიის დეტალური კვლევა, ვფიქრობ, ცალკე ისტორიულ-გეოგრაფიულ და წყაროთმცოდნეობით შესწავლას საჭიროებს, რასაც, ალბათ, სხვა ნაშრომში შევეცდები.

⁸⁴⁵ Ованес Драсханакерци, *История Армении*, 144-145.

⁸⁴⁶ იქვე, 145-146; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 289-290; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 216; *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 94; Ибн-ал-Асир, Жузе, 78.

⁸⁴⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 94; Ибн-ал-Асир, Жузе, 78.

⁸⁴⁸ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 97; Ибн-ал-Асир, Жузе, 78.

ჯმა აბასიანთა ხალიფას ბრძანება უკუაგდო და სომხეთში შეიჭრა. 902 წელს საჯები უტის ოლქის გავლით ტაშირის მხარეში შეიჭრნენ. ტაშრატაპის ველზე მისვლამდე მუსლიმებს გარდაბანი უნდა გაეწვლით. გარდაბანში იუსუფის არმიას არანაირი წინააღმდეგობა არ შეხვედრია, რაც იმას ნიშნავს რომ გარდაბანი მათ ხელში იყო. ტაშირში აბოცის გავლით შემოვიდა სომხეთის მეფე სუმბატი. იუსუფ აბულ-საჯი ტაშირის ტერიტორიაზე ბრძოლას თავს მოარიდებს და შირაქის მხარეში შეიჭრება. საბოლოოდ, არეგაწის მიდამოებში სომხებსა და არაბებს შორის მოლაპარაკება დაიწყო და ზავით დასრულდა. სომხეთის მეფემ აღიარა იუსუფის უზენაესობა, სამაგიეროდ, გარკვეული საგადასახადო შეღავათი მიიღო.⁸⁴⁹ ამან გარკვეული დროით სიტუაცია დააწყნარა.

904 წელს სომხებისა და აფხაზთა მეფის ალიანსი დაირღვა. აფხაზთა მეფე კოსტანტიმ სომხეთს შეუტია და ქართლი დაიკავა. ადარნასე ქართველთა მეფემ სომხების მხარე დაიკავა,⁸⁵⁰ ხოლო კახეთის ქორეპისკოპოსის პოზიცია უცნობია. კვირიკე ორივე მმართველთან ინარჩუნებდა პოლიტიკურ კავშირს და არ სურდა რომელიმე მათგანს ღიად მიმხრობოდა. სომხეთის სამეფოსა და აფხაზთა სამეფოს შორის დარღვეული ალიანსი მალე აღდგა,⁸⁵¹ რომელშიც კახეთი კვლავინდებურად თავის ადგილს ინარჩუნებდა. სომხეთის მეფისა და აფხაზთა მეფის კავშირი არ შედიოდა ადარნასე ქართველთა მეფის ინტერესებში, რომელიც, სომეხთა და აფხაზთა გარიგებით, ქართლის დაუფლების შანსს კარგავდა. ადარნასესა და სუმბატს შორის მტრობამ დაისადგურა.⁸⁵² ამგვარი მოცემულობით ქართულ-სომხურ ალიანსს ადარნასე ქართველთა მეფე ჩამოშორდა.

907 წელს სომხეთის მეფესა და ადარბადაგანის რწმუნებულს შორის ახალი კონფლიქტი დაიწყო. აღნიშნული კონფლიქტი ხალიფა აღ-მუქთაფის მიერ იქნა ინიცირებული, რომელმაც იუსუფის წინააღმდეგ დიდი სამხედრო ლაშქრობა გამოაცხადა. სომხეთა მეფე სუმბატს ბრძოლაში მონაწილეობის მიღება უბრძანეს. სუმბატი მართალია, ზავი ჰქონდა დადებული ადარბადაგანის მმართველთან, მაგრამ იმ საბაბით რომ ხალიფას ბრძანებას ვერ გადავიდოდა, იუსუფს ომი გამოუცხადა.⁸⁵³ რეალური მიზეზი ხალიფა აღ-მუქთაფის დაპირება იყო სახალიფოს გადასახადისგან ერთი წლით გათავისუფლების შესახებ და იუსუფის მორჩილების გადაგდება გახლდათ, რასაც სუმბატი უკვე დიდი ხანია ფიქრობდა. სომხეთის მეფემ დარაზმა ყველა, ვინც იუსუფის მმართველობით იყო უკმაყოფილი და არმია ვასპურაკანის მიმართულებით გაგზავნა.⁸⁵⁴ ვასპურაკანში სომხეთის მეფემ წარუმატებლობა განიცადა. იუსუფი სომხეთის ტერიტორიაზე შეიჭრა, სადაც მას მიემხრო ვასპურაკანის იშხანი გაგიკი, ქართველთა მეფე

⁸⁴⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 148-151; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 296.

⁸⁵⁰ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 152-153.

⁸⁵¹ იქვე, 153.

⁸⁵² ადარნასესა და სუმბატის განხეთქილების შესახებ იხ.: მ. ლორთქიფანიძე, ზ. პაპასქირი, ახალი სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა საქართველოში და მათი ადგილი საერთაშორისო ურთიერთობებში, 193-194.

⁸⁵³ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 153-154; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 216-217.

⁸⁵⁴ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 154; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 216-217.

ადარნასე და აშოტ შაპუჰის ძე ბაგრატუნი, სუმბატის ძმიშვილი.⁸⁵⁵ იუსუფისა და მისი მოკავშირე ქრისტიანთა აქტიური მოქმედების გამო სუმბატი იძულებული გახდა უკან დაეხია. სუმბატის არმიაში ვერ ვხედავთ კახეთის ქორეპისკოპოსის სამხედრო ძალას.

კვირიკე სომხეთში მიმდინარე დაპირისპირებაში არ ჩარეულა. სომხეთის მეფის საჯთა წინააღმდეგ გამოსვლას, ბუნებრივია, ბევრი არ ამართლებდა, ვინაიდან ბრძოლა ვითარების არევისა და დესტაბილიზაციას უწყობდა ხელს. ამასთან, სუმბატ მეფეს უკვე დაკარგული ჰყავდა ბევრი მოკავშირე მათ შორის საქართველოში, სადაც მას დაუფარავად მტრობდა ადარნასე ქართველთა მეფე. კვირიკე ცდილობდა სუმბატ სომეხთა მეფესა და ადარნასე ქართველთა მეფის კონფლიქტში ნეიტრალიტეტი შეენარჩუნებინა. სომხეთის მეფის მოკავშირე კოსტანტი აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაკავება, სავარაუდოდ, არც კვირიკეს უნდა მოსწონებოდა, რაც გამყარებული იყო სუმბატ მეფის მხარდაჭერით. კვირიკე ქორეპისკოპოსი სომხეთში მიმდინარე დაპირისპირებაში მონაწილეობას არ იღებს და სომეხთა მეფე სუმბატის პასიური მოკავშირის როლში გამოდის.

908 წელს, იუსუფის განკარგულებით, ვასპურაკანის იშხანი გაგიკი სომხეთის მეფის ტიტულს, გვირგვინს, ინსიგნიებსა და ინვესტიტურას მიიღებს, რითაც სომხეთში ძალაუფლება, ოფიციალური თვალსაზრისით, ორად გაიყოფა. ჩამოყალიბდა ორი მონარქია: სომხეთის სამეფო და ვასპურაკანის სამეფო.⁸⁵⁶ სუმბატის პოზიციები ქვეყანაში მნიშვნელოვნად შეირყა. სომხეთის მეფის უბედობას ხალიფა ალ-მუქთაფის გარდაცვალება დაემატა, რომელიც მცირეწლოვანმა ალ-მუქთადირმა შეცვალა. ამ უკანასკნელის ნაცვლად სახალიფოს დედამისი შადაბი და მისი მოხელენი განაგებდნენ. მომდევნო წლის 19 მარტს აბასიანთა სახალიფოს ხელისუფლების განზრახვით, ხალიფასა და იუსუფ იბნ აბულ საჯს შორის ზავი დაიდება, რომლის ძალითაც იუსუფი მიიღებს ადარბადაგანისა და არმენიის მმართველობის ლეგიტიმაციას, ხოლო სანაცვლოდ ყოველწლიური ხარკის სახით 120 ათას დინარის გადახდის ვალდებულებას აიღებს.⁸⁵⁷ ხალიფატის მესვეურთა და იუსუფს შორის დადებული შეთანხმების შემდეგ ამ უკანასკნელს არაფერი უშლიდა ხელს სომხეთი დაეპყრო და დაემორჩილებინა.

909 წლის 16 აპრილის ახლო ხანებში იუსუფი სომხეთის სამეფოში შეიჭრა. საჯთა სამხედრო ძალას გვერდით ედგა ვასპურაკანის სამეფო. იუსუფის წინაშე მისული იყო სომხეთის მარზპანი გურგენ არწრუნი, ვასპურაკანის მეფე გაგიკის ძმა. მან იუსუფს სუმბატ მეფის წინააღმდეგ ბრძოლაში დახმარება აღუთქვა. ადარბადაგანში ჩავიდა ვასპურაკანი მეფე გაგიკ არწრუნიც, რომელიც, ასევე, მზად იყო სუმბატის წინააღმდეგ ელაშქრა. ძმები სომხეთის მეფეს ტერიტორიას ედავებოდნენ. საჯთა არმია ვასპურაკანის ჯართან ერთად სომხეთში შეიჭრა. საჯებს ტყვედ ჰყავდათ სომხეთის კათალიკოსი იოანე დრასხანაკერტი და მრავალი სომეხი დიდებული.⁸⁵⁸ იუსუფის სამხედრო უპირატესობა აშკარად გამოკვეთილი შეიქმნა,

⁸⁵⁵ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 154-158; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 217

⁸⁵⁶ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 157-159; Товма Арцруни, *История дома Арцруни*, 297-299.

⁸⁵⁷ *History of Al-Ṭabarī*, vol. XXXVIII, 189-192; Ибн-ал-Асир, Жузе, 78-79.

⁸⁵⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 159-160; Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 163-165.

ხოლო სომხეთის მეფე და მისი ერთგული დიდებულები ყველა ბრძოლაში მარცხდებოდნენ. სუმბატი იძულებული გახდა იუსუფის პირობები მიეღო, ზავი დაედო, დამორჩილებოდა და გადაეხადა ყოველწლიური ხარკი, 60 ათასი დინარი.⁸⁵⁹

სუმბატის შეგროვებული გადასახადი, რომელიც მან მუსლიმური ხარკის გადახდის მიზნით გაზარდა, სერიოზულ უკმაყოფილებას იწვევდა სომხეთის მოსახლეობაში. სომხეთის მეფის წინააღმდეგ მრავალი ნახარარი დაირაზმა, მათ შორის იშხანი ჰასანი, რომელიც სამეფო კარის მამულების მმართველის პოზიციაზე იყო განწყობილი და სომხეთის მეფის ცენტრალურ აპარატში უმაღლესი ადგილი ეკავა. ჰასანისა და მისი ჯგუფის ინიციატივით, სომხეთში მეფობა ადარნასე ქართველთა მეფეს შესთავაზეს და ერთობლივი განზრახვით სომხეთა მეფე სუმბატის ლიკვიდაცია დაგეგმეს. ადარნასემ სომხეთის ქალაქი ანისი აიღო, ხოლო სომხეთა მეფის საჭურჭლე და სიმდიდრე მიიტაცა. შეთქმულებმა ასევე დაიკავეს ერზურუმის სამეფო სასახლე, სადაც ადარნასე მიიწვიეს რათა სომხეთის ტახტი დაეკაებინა. სუმბატი, რომელიც მკვლელობას გადაურჩა, ტაშირის მხრიდან შირაქის მიმართულებით ლაშქრობს, გაიმარჯვებს და წარმატებას აღწევს. ადარნასე და მისი მომხრე სომხები ნახარარები იძულებული გახდნენ ტაოში გაქცეულიყვნენ. სომხეთის მეფე სუმბატის ჯარი ტაოს მიმართულებით დაიძრა. ადარნასემ, როგორც ჩანს, იფიქრა, რომ მის ქმედებას, სომხეთის მეფის მოკვლის მცდელობისა და ანისის გაძარცვის თაობაზე, არავინ გაამართლებდა, რის გამოც იძულებული გახდა შერიგება და შეცდომის პატიება ეთხოვა.⁸⁶⁰ შეთანხმება შედგა, სომხეთის მეფემ ადარნასეს პატიება შეიწყნარა და სანაცვლოდ მძევლის სახით ადარნასე მეფის უფროსი ვაჟიშვილი დავითი წაიყვანა, ხოლო ტაოს თავშეფარებული ორგული ნახარარები უკან დაიბრუნა, სასტიკად გაუსწორდა და თვალები დასთხარა. მოდლატე ნახარართა ერთი ნაწილი ბიზანტიის იმპერატორ ლეონ ბრძენს გაუგზავნეს, ხოლო მეორე ნაწილი – ეგრის-აფხაზეთის მეფე კოსტანტის.⁸⁶¹

სომხეთის მეფის ქმედება იმისი დასტურია, რომ სუმბატი თავის მოკავშირეთა შორის ბიზანტიის იმპერატორსა და აფხაზთა მეფეს გამოარჩევდა. სუმბატის პოზიცია უნდა გაეზიარებინა კვირიკე ქორეპისკოპოსს, რომელსაც, როგორც ქართული სამხედრო ელიტის უმრავლესობას, არ შეეძლო გაემართლებინა სომხეთის მეფის მუხანათური მკვლელობის გეგმა. კვირიკესა და, ზოგადად, ქართული სამხედრო ელიტის დამსახურება უნდა ყოფილიყო ისიც, რომ სუმბატ სომხეთის

⁸⁵⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 154-155, 159-160. აქვე მნიშვნელოვანია იმისი აღნიშვნა, რომ იოანე კათალიკოსის „სომხეთის ისტორიის“ (დარბინიან-მელიქიანის რუსული გამოცემის; ასევე მაკსუდიანის ინგლისური გამოცემის) XLII თავში აღწერილი იუსუფის სომხური ლაშქრობა და ამავე ნაწარმოების XLIII თავში აღწერილი სომხური ლაშქრობა, რომელიც უკვე დათარიღებულია 909 წლის აღდგომის (16 აპრილი) პერიოდით, ერთი და იგივე სამხედრო კამპანიაა. პირველს მართალია თარიღი არ უზის, მაგრამ იქვე აღნიშნულია, რომ ის მოხდა ხალიფასა და იუსუფის დაზავების შემდეგ, რაც მხოლოდ 909 წლის 19 მარტის შემდეგ შეიძლებოდა მომხდარიყო, ხოლო მეორეს თარიღი აქვს მითითებული 909 წლის აღდგომა. ამათ შორის ჩართულია ადარნასესა და ჰასანის შეთქმულების ისტორია, რომელიც, რეალურად, ამ ლაშქრობისა და სუმბატისა და იუსუფის დაზავების შემდეგ ხდება, ანუ 909 წლის მეორე ნახევარში.

⁸⁶⁰ იქვე, 155-157.

⁸⁶¹ იქვე.

მეფემ ვერ გაბედა ტაოში ღაშქრობა და ადარნასეს დასჯა, რომელიც ერთადერთი იყო შეთქმულთა შორის, ვინც, ფაქტობრივად, დაუსჯელი დარჩა. სუმბატი საჯიანთა საფრთხესაც ითვალისწინებდა, შესაბამისად, ყველა ზემოთქმულმა ფაქტორმა ის აიძულა გარკვეულ დამოძახე წასულიყო. იოანე კათალიკოსის თქმით, შეთქმულთა დამარცხებამ და დასჯამ სომხეთის სამეფო განამტკიცა.⁸⁶²

სამხრეთ კავკასიაში სტაბილური ვითარება დიდი ხნით არ შენარჩუნებულა. არეულობის ეპიცენტრი კვლავ სომხეთი გახდა. 910 წლის გაზაფხულის თბილი სეზონის მოახლოებისას იუსუფი მორიგი სომხური სამხედრო კამპანიის მზადყოფნას გამოაცხადებს. მან თავისი არმია, ვასპურაკანის მეფე გაგიკის თანმხლებით, სომხეთის მიმართულებით გამოუშვა და სუმბატის წინააღმდეგ მორიგი ომი გააჩაღა.⁸⁶³ სომხეთის მეფე ერაზგავორქის რეზიდენციაში იყო დაბანაკებული. მან საპასუხო ჯარი იხმო. სუმბატს მიუვიდა სომხეთის ერთგული ნახარართა არმია, რომელთაც სათავეში თავისი შვილები აშოტი და მუშედი ჩაუყენა. სომხეთის მეფის წინაშე გამოცხადდა უტის მხარის ჯარიც, ასევე სევორდიქთა რაზმიც, რომელიც, გარდაბნულ დიდებულებს წარმოადგენდნენ და, შესაძლოა, კახეთის ქორეპისკოპოსის დამხმარე რაზმის ნაწილიც ყოფილიყო. გენერალური ბრძოლა ნიგის გავარის სანახებში მოხდა ადგილზე, რომელსაც ძენავაჭარი ეწოდება, სადაც სევორდიქთა ჯარმა სომხეთის არმია მიატოვა, რაც გახდა სომხეთის არმიის მარცხის ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი. აშოტი გაიქცა, მუშედი ტყვედ ჩაეარდა, ხოლო გამარჯვება საჯიანთა სამხედრო ძალასა და გაგიკ მეფეს დარჩათ.⁸⁶⁴

სევორდიქთა სამხედრო რაზმის დალატი გარდაბნელთა ჩართულობაზე მიუთითებს სომხეთ-საჯიანთა დაპირისპირებაში, სადაც გარდაბნელთა ინტერესი ყოველთვის არ ყოფილა ქრისტიანული ქვეყნების თანადგომა, ისინი უფრო ლოკალური ინტერესის გათვალისწინებით მოქმედებდნენ. გარდაბნელთა მოტივი რთული ასახსნელი არ უნდა იყოს. ისინი ცდილობდნენ შედარებით უფრო ძლიერი პოლიტიკური სუბიექტის მხარეს აღმოჩენილიყვნენ; ამავე დროს მათი ეკონომიკური ინტერესი უფრო ადარბაგანისა და, ზოგადად, სპარსეთის მიმართუ-

⁸⁶² იქვე, 157. იოანე კათალიკოსი ტაოზე თავდასხმის სურვილს სომხეთის მოსახლეობას მიაწერს, რომელსაც, მისი თქმით, ბოროტმოქმედთა დასჯა და ტაოს აოხრება სურდა, რასაც ხელი სუმბატმა შეუშალა, თითქოს-და, იმ მიზეზით, რომ უდანაშაულოთა სისხლი არ დაეღვარათ და მხოლოდ მკვლელთა დასჯა მოეთხოვათ. მაგრამ, გამომდინარე იქიდან, რომ შეთქმულების მთავარი მონაწილე ადარნასე ქართველთა მეფე არავის დაუსჯია, ბუნებრივია, ამგვარი განცხადება მხოლოდ იმისი მანიშნებელია, რომ ამით ისტორიკოსს სურს სომხეთის მეფის დიდსულოვნება აჩვენოს მაშინ როდესაც იგივე მეფე შეთქმულების ყველა მონაწილეს, ვინც ხელში ჩაუვარდა, თვალებს თხრის და სასტიკად სჯის. ამგვარად, სავარაუდოა, ზავის ინიცირება ადარნასესა და სუმბატს შორის ქართველთა სამხედრო ელიტას მოეხდინა, რითაც მათ სომხების აგრესია აირიდეს. მათ შორის უნდა ყოფილიყვნენ: კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტოს წევრები, კახეთის ქორეპისკოპოსი და ეგრის-აფხაზეთის და ქართლის მმართველნი და დიდებულნი. ამათგან ყველას თუ არა მათ ნაწილს მაინც უნდა მიეღო მონაწილეობა ამ მოლაპარაკებაში. მხოლოდ ამ მოცემულობას შეეძლო სუმბატის აგრესია შეწყერებინა და არა მის დიდსულოვნებას.

⁸⁶³ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 162-163.

⁸⁶⁴ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 163-164; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 217. იოანე კათალიკოსი სევორდიქთა ჯარს უტის მხარის შემადგენლობაში მოიაზრებს. სევორდიქთა სამფლობელო გარდაბნისა და უტის მხარის გასაყარზე მდებარეობდა, მაგრამ სევორდიქთა ძირითადი მიწა-წყალი გარდაბნის საზღვრებში ექცევა. უტის მხარე ამ პერიოდში არ წარმოადგენდა ერთიან პროვინციას, ის დაყოფილი იყო სომეხთა, მუსლიმთა და კახელთა შორის.

ლებით იხრებოდა, საიდანაც თავისუფალი სავაჭრო-საქარავნო მიმოსვლის ინტენსიფიკაციის შემთხვევაში მათ გარკვეული მოგება მოელოდათ. სომხეთის მეფე, რომელიც დაპირისპირებული იყო ამ საქარავნო მაგისტრალის პატრონებთან და, ამასთან, დაკარგული ჰქონდა ხალიფატის მხარდაჭერა წარმატებულ სამხედრო პარტნიორად არ გამოდგებოდა. სევორდიქთა დალატში არ უნდა დავინახოთ კახეთის ქორეპისკოპოსის ინტერესი, არამედ მხოლოდ გარდაბნულ დიდებულთა ერთი ნაწილის განზრახვა მოეშორებინათ სომხეთის მეფე სუმბატის სიუზერენიტეტი უფრო სტაბილური ადარბადაგანის და არმენიის ამირა იუსუფის სასარგებლოდ.

კახეთის ქორეპისკოპოსის ძირითადი მიზანი კვლავ ზამთრის საძოვრებზე კონტროლის მოპოვება იყო, რაც სასიცოცხლოდ მნიშვნელოვანი იყო თავისი მთავარი სამხედრო ძალის ერთგულების უზრუნველყოფის თვალსაზრისით. წანართა გვაროვნული არისტოკრატია ზამთრის სადგომებზე იყო დამოკიდებული. კახეთის ქორეპისკოპოსი გარდაბნის ველებს უფრო წანართა ღოიბალობის უზრუნველყოფის მიზნით საჭიროებდა, ვიდრე სახალიფოსთან ეკონომიკური ინტეგრაციის თვალსაზრისით. ამ მოცემულობით, სევორდიქთა დალატის მიუხედავად, კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე კვლავ რჩებოდა სომხეთის მეფის მოკავშირე, რაც, მოგვიანებით, ადარბადაგანი-სომხეთის ომის ფარგლებში იუსუფის კახეთში ლაშქრობა ადასტურებს. საჯთა სამხედრო ელიტა კახეთის საქორეპისკოპოსოს კვლავ სომხეთის მეფის პოლიტიკურ ორბიტაში ხედავდა და, შესაბამისად, მის ნეიტრალიზაციას ცდილობდა.

სომხეთის არმიის მარცხი დიდი დარტყმა იყო სუმბატის პოზიციაზე. 910 წელს იუსუფის სამხედრო ძალამ სომხეთის სამეფოს მნიშვნელოვანი ნაწილი მოიცვა. ძარცვა-რბევის ობიექტი აღმოჩნდა ქვეყნის, ფაქტობრივად, ყველა პროვინცია. დაცული აღმოჩნდნენ მხოლოდ ვარსპურაკანის სამეფოს მესვეურნი და სპასპეტი აშოტი. ისინი იუსუფს მოკავშირეობდნენ და, შესაბამისად, მათ სამფლობელოს არავინ შეეხო. სომხეთის დანარჩენი ნახარარი იდევნებოდა, დაპატიმრებული იყო, ან საჯთა წინააღმდეგ ბრძოლას შეეწირა.⁸⁶⁵ სუმბატი მიმდინარე წლის ბოლომდე ერასხადორში იმყოფებოდა. მისი მიზანი იყო ხალიფას ცენტრალური აპარატის მეშვეობით იუსუფის შეჩერება მოეხერხებინა. მან დახმარება სთხოვა ტარონის იშხან გრიგოლს, რომელიც, მეფის განზრახვით, ხალიფა აღ-მუკთადირის სასახლის კარზე გაემგზავრა. გრიგოლი ხალიფატის მესვეურთ შემწეობასა და საჯთა ექსპანსიის შეჩერებას სთხოვდა, მაგრამ ვერაფერს გახდა.⁸⁶⁶ ხალიფატი არ იყო დაინტერესებული ქრისტიანი სომხეთის მეფის გამო საჯთა ლიდერთან ურთიერთობა გაეფუჭებინა. ამის შემდეგ სუმბატი იძულებული გახდა აფხაზთა სამეფოში გაქცეულიყო,⁸⁶⁷ სადაც გარკვეული ხანი დაჰყო და აფხაზთა მეფის დახმარებით უკვე ბიზანტიის იმპერატორს სთხოვდა დახმარებას.

იოანე კათალიკოსის ცნობით, იმპერატორი ლეონ VI ბრძენი თანახმა იყო სომხეთის მეფისთვის სამხედრო დახმარება აღმოეჩინა.⁸⁶⁸ ლეონს სამხრეთ კა-

⁸⁶⁵ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 164-167; სტეფანე მტბვეარი, წამება გობრონისი, აბულაძე, 175-176.

⁸⁶⁶ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 168-170.

⁸⁶⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 262; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259.

⁸⁶⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 170-171.

ეკასიაში ლაშქრობის შემთხვევაში ადგილობრივ ხელისუფალთა იმედი უნდა ჰქონოდა, ამ კუთხით მას შეეძლო გამოეყენებინა სომხეთის მეფე, აფხაზთა მეფე, ქართველთა მეფე, ასევე საქართველოს სხვა მეფე-მთავართა დახმარება, რომელთა შორის იყო კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე არეგმანელი. იმპერატორს დიდი გავლენა ჰქონდა საქართველოს მმართველ ზედაფენაზე, რაც, ბუნებრივია, სომხეთის მეფეს იმედს აძლევდა ბიზანტიისა და კავკასიის გაერთიანებული ძალებით საჯთა ექსპანსია შეეწყობინა. სომხეთის მეფის იმედი, ამჯერად, იმპერატორი ლეონის გარდაცვალებამ გააცუდა. იმპერატორი 912 წლის 11 მაისს აღესრულა.⁸⁶⁹ ბიზანტიის თვითმპყრობელი ალექსანდრე გახდა, რომელსაც ხელი შინაპოლიტიკურმა არეულობამ შეუშალა, რათა სომხეთის მეფის მიმართ რაიმე სახის სამხედრო დახმარება აღმოეჩინა. ამასთან, ალექსანდრე სუსტი ჯანმრთელობის იყო და მალე გარდაიცვალა.⁸⁷⁰

სომეხთა გენერალურ ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ იუსუფი, ფაქტობრივად, მთელი სომხეთის სამეფოს დაიკავეს, გაძარცვავს და გაანადგურებს. სომხეთის მიწაზე მისი კონკურენტი არავინ ღარჩება, მათ შორის არც მეფე სუმბატი, რომელიც აფხაზთა სამეფოში გადაიხვეწა. იუსუფი სომხეთის მეფის მოკავშირეთა დამორჩილებას დაისახავს მიზნად. სუმბატის მომხრეთა შორის ძირითადად ქართველი მეფე-მთავრები მოიაზრებოდნენ, მათ შორის აფხაზთა მეფე კოსტანტი, ქართველთა მეფე ადარნასე და კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე. ამავე დროს სომხეთის სავალალო მდგომარეობას აცნობიერებდნენ იუსუფის მოკავშირე სომეხი მეფე-მთავრები, რომლებიც საიდუმლო კავშირს ამყარებენ სუმბატ მეფესთან, მაგრამ ამის ხმამაღლა განცხადებას ვერ ბედავდნენ. ამგვარი, ერთი შეხედვით, არსებული ერთობის მიუხედავად სომხეთის მეფემ, რომელიც ანტისაფჯიანური ალიანსის ლიდერი გახლდათ, ვერ მოახერხა თავის ირგვლივ არსებული ქრისტიანული ძალების გაერთიანება. იუსუფი მათ ერთმანეთის მიყოლებით ანადგურებდა და „გათიშე და იბატონეს“ პოლიტიკას მოხერხებულად იყენებდა.

საჯთა ხელმწიფის მთავარი სამხედრო კონკურენტი სამხრეთ კავკასიის რეგიონში ქართული სამხედრო ძალა რჩებოდა. იუსუფი საქართველოს წინააღმდეგ დაგეგმავს ფართო სამხედრო ოპერაციას. ქართული სამყარო დაყოფილი იყო. საქართველოს აღმოსავლეთი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ეკავა; უკიდურესი აღმოსავლეთი ჰერეთის იგივე რანთა სამეფოს; სამხრეთ აღმოსავლეთი თბილისის საამიროს ხელში იყო; სამხრეთ-დასავლეთით ქართველთა სამეფო იყო; დასავლეთი და ქართლი აფხაზთა სამეფოს ეკავა. ქართული სივრცის ასეთი დაყოფა იუსუფის გეგმის სასარგებლოდ მოქმედებდა. საჯთა სამხედრო ელიტა ქართულ სამეფო-სამთავროთა წინააღმდეგ ცალ-ცალკე შეტევას გადაწყვეტს.

აღნიშნული ლაშქრობა ძირითადად ქართული ისტორიული წყაროებით არის ცნობილი. იოანე კათალიკოსი მასზე არაფერს წერს, ხოლო სტეფანოს ტარონე-

⁸⁶⁹ იქვე: Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, 235; *Хроника Симеона Магистра и Логофета*, 210.

⁸⁷⁰ Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, 235-237; Ованес Драсхანакертци, *История Армении*, 171.

ცის ცნობები მნიშვნელოვნად არის არეული. პრობლემატურია აღნიშნული ღაშქრობის დათარიღება.⁸⁷¹ იუსუფის ღაშქრობა საქართველოში ზუსტ და თანმიმდევ-

⁸⁷¹ სტეფანოს ტარონეცი ამგვარი თანმიმდევრობით ასახელებს მოვლენებს: იუსუფის სომხეთში ღაშქრობა (იგულისხმება 909 წლის კამპანია) > სუმბატის აფხაზეთში გაქცევა > საქართველოში ღაშქრობა > სუმბატის შირაქში დაბრუნება > მომდევნო წელს იუსუფის ხელახალი ღაშქრობა (იგულისხმება 910 წლის ღაშქრობა) > ძენავაჭრის ბრძოლა > სუმბატის კაპოეტის ციხეში გაქცევა > ვალარშაკერტის აღება > კაპოეტის აღება და სუმბატის დაპატიმრება > სუმბატის წამება. „მატიანე ქართლისას“ ავტორისა და სტეფანე მტბეvarის მიხედვით: სრულიად სომხეთის აოხრება (იგულისხმება 909-910 წწ-ის მოვლენები) > სუმბატის აფხაზეთის მთებში გაქცევა > საქართველოში ღაშქრობა > გობრონის წამება > იუსუფის დვინში წასვლა > სუმბატის კაპოეტის ციხეში გაქცევა > კაპოეტის აღება და სუმბატის დაპატიმრება > სუმბატის წამება. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ ქართული წყაროების მიხედვით, საქართველოში ღაშქრობა ხდება სომხეთის სრული განადგურების შემდეგ, ხოლო სტეფანოს ტარონეცი, რომელიც, ძირითადად, იოანე კათალიკოსის მისდევს, საქართველოში ღაშქრობას ათავსებს იუსუფის ორი სომხური სამხედრო კამპანიის შუალედში. მაგრამ ამ შემთხვევაში პრობლემა ისაა, რომ იოანე კათალიკოსი იუსუფის საქართველოში ღაშქრობაზე არაფერს წერს, ის მხოლოდ ერთ ადგილას ახსენებს სუმბატის კლარჯეთში გაქცევას იუსუფთან მარცხის შემდეგ, რაც 909 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში ხდება. იოანე, ასევე, წერს, რომ იუსუფმა სუმბატს სდია ვირქის ქვეყნად, თუმცა არაფერი უწერია ვირქში იუსუფის ღაშქრობაზე. ვფიქრობ, ასეთი რამ რომ მომხდარიყო იოანე ამას ახსენებდა. შესაბამისად, სტეფანოს ტარონეცს, როდესაც ის წერს სუმბატის აფხაზეთში გაქცევაზე და იუსუფის საქართველოში ღაშქრობაზე, რაც გარკვეულ დეტალებში აქვს აღწერილი, რაღაც სხვა ჩვენთვის უცნობი წყარო აქვს გამოყენებული. მაგრამ სტეფანოსის პრობლემა ისაა, რომ მას აღნიშნული ამბავი არასწორ მონაკვეთში აქვს ჩართული. როგორც ჩანს, მან ჩათვალა, რომ იოანესთან ნახსენები იუსუფის ვირქის საზღვრებამდე ღაშქრობა, რომელიც სუმბატის კლარჯეთში გაქცევის დროს ხდება, უნდა ყოფილიყო საქართველოში ღაშქრობა, რომელიც მას ჩვენთვის უცნობი წყაროდან აქვს მოპოვებული. რაც შეეხება ქართული წყაროების ცნობას: „მატიანე ქართლისას“ ავტორი იყენებს სტეფანე მტბეvarს, ასევე სხვა წყაროებს, რომელიც სტეფანეს არ ეწინააღმდეგება. სტეფანე მტბეvarი ამბების თვითმხილველია, რომელმაც თავისი ნაწარმოები 914-918 წწ-ში დაწერა ანუ იოანე კათალიკოსის თხზულებაზე უფრო ადრე. შესაბამისად, რაც არ არის ასახული იოანე კათალიკოსის თხზულებაში, ვგულისხმობ, საქართველოში ღაშქრობას, იგი აღწერილია სტეფანე მტბეvarისა და „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიერ. ამგვარად, ეჭვი არ არის, რომ ქართული წყაროების თანმიმდევრობა უფრო ზუსტია, ვიდრე სტეფანოს ტარონეცის, ამაში, ვფიქრობ, ეჭვის შეტანა უადგილოა. სტეფანოს ტარონეცი, რომელიც იოანეს მისდევს, ძირითადად სწორი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით წარმოგიდგენს იუსუფის ღაშქრობას მხოლოდ აფხაზეთში გაქცევა და საქართველოს ღაშქრობა ჩასმული არასწორ მონაკვეთში. ჩვენი აზრით, სუმბატის აფხაზეთში გაქცევა და იუსუფის საქართველოში ღაშქრობა 910 წლის იუსუფის კამპანიის შემდგომ პერიოდით უნდა დათარიღდეს ანუ 911 წლით, ვინაიდან 910 წელი და, თუნდაც, უფრო ადრინდელ პერიოდში ადგილიც კი არ რჩება იუსუფის საქართველოში ღაშქრობის დათარიღების თვალსაზრისით (იუსუფის გადაადგილება დეტალებშია ცნობილი, რისთვისაც საქართველოში ღაშქრობისთვის ადგილი არ რჩება). როგორც ცნობილია, იუსუფმა საქართველოში ღაშქრობა ნოემბრის ბოლოს დაასრულა, რის შემდეგაც ის ჯერ თბილისში, ხოლო შემდეგ დვინში ჩავიდა, რაც მხოლოდ ამავე წლის დეკემბერში უნდა მომხდარიყო, ხოლო კახეთში ღაშქრობა, დიდი ალბათობით, გაზაფხულის პერიოდში დაიწყო, როგორც ეს ტრადიციულად ხდებოდა. ამგვარად, ჩვენ იუსუფის საქართველოში ღაშქრობის თანმიმდევრობა შემდგენიარად წარმოგიდგენია: იუსუფის თბილისში წასვლა – მარტი-აპრილი; კახეთში ღაშქრობა – გაზაფხული-ზაფხულის მიჯნა; ქართლისა და უფლისციხის კამპანია – ზაფხული; თბილისის ციხის აღება – სექტემბერი-ოქტომბერი; ყუელის ციხის აღება – 21 ოქტომბერი-17 ნოემბერი; თბილისის გავლით დვინს გამგზავრება – ნოემბერი-დეკემბერი. ამის შემდეგ, ვფიქრობ, დასადგენია მხოლოდ იუსუფის ღაშქრობის წელი, რაც, დიდი ალბათობით, 911 წელს ხდება. სხვა თარიღები, მათ შორის 914 წელი, როგორც ეს ქართულ ისტორიოგრაფიაშია მიღებული, ძირითადად, ივ. ჯავახიშვილის გაგულებით, ან 909 წელი, როგორც ეს სომხური ისტორიოგრაფიის (სტეფანოს ტარონეცის) გაგულებით აღნიშნული აქვს ბ. ხილაკაძეს, ანდაც 912 წელი – მ. ბროსეს, ვფიქრობ, მცდარი უნდა იყოს. ბროსეს თარიღი თითქმის კიდევ შეიძლება მიგველო, მაგრამ მაშინ დასადგენია, რას საქმიანობს იუსუფი 911

ერულ დეტალებში ქართულ წყაროებს აქვთ აღწერილი, მათ მცირედით ავსებს სტეფანოს ტარონეცის „ისტორია“, რომელიც საერთო სურათს მხოლოდ მოკლე შტრიხებით ამდიდრებს.⁸⁷² სტეფანოს ტარონეცი წერს, რომ სუმბატი, როდესაც დარწმუნდა, რომ სარკინოზთა ჯარს ვერ გაუმკლავდებოდა მთელი თავისი ჯარითა და სომეხი დიდებულებით ტაშირის მხარეს შეაფარა თავი, სადაც სოფელ ოძუნის მიდამოებში დაბანაკდა, ხოლო იქიდან აიყარა და აფხაზეთის მთიანეთს მიაშურა. იუსუფი მას დაედევნა. იუსუფის დევნის შესახებ მიუთითებენ ქართული წყაროებიც, ოღონდ სომხეთის მეფის მარშრუტის დეტალური აღწერის გარეშე. იუსუფი, როდესაც საქართველოში ლაშქრობს, მისი ძირითადი მიზანი სომხეთის მეფისა და მისი მოკავშირეთა განადგურება იყო.

სუმბატი აფხაზეთს მთიანეთს აფარებდა თავს, შესაბამისად, ვიდრე იუსუფი აფხაზეთის მიმართულებით წავიდოდა მას აუცილებლად ზურგი უნდა გაეწმინდა. ამისთვის საჭირო იყო თბილისის საამიროს ლოიალობის უზრუნველყოფა, რომელსაც მასზე ნახევრადდამოკიდებული ამირა ჯაფარი მართავდა და კახეთის განადგურება, რომელსაც სომხეთის მეფის მოკავშირე კვირიკე ქორეპისკოპოსი განაგებდა. აბულ კასიმ იუსუფ იბნ აბულ-საჯი საქართველოს მიმართულებით ლაშქრობას, დიდი ალბათობით, 911 წლის გაზაფხულის სეზონში დაიწყო.

იუსუფ იბნ აბულ-საჯი თბილისში შემოვიდა, სადაც ამირა ჯაფარ ალის ძე გახლდათ.⁸⁷³ თბილისის ამირამ მას, როგორც ხალიფას რწმუნებულს, მორჩილება გამოუცხადა, რის შემდეგაც იუსუფი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ტერიტორიის შუაგულში შეიჭრა. თბილისიდან კახეთის გზით საჯთა ლაშქარი უჯარმის ციხე მიაღწა. უჯარმაში ამ დროს სამასი მეომარი იყო განლაგებული. ქორეპისკოპოსის ბრძანებით, ქართველები დანებებას არ აპირებდნენ, რის გამოც საჯებმა მათ დიდი ბრძოლა გაუმართეს. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობით, ბრძოლა მრავალი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა. კონფლიქტი ძალიან გაიწვლა. უჯარმის გარნიზონი მიხვდა, რომ მტრის მრავალრიცხოვან და კარგად აღჭურვილ ჯარს ვერ გაუმკლავდებოდა, რის გამოც ერთ ღამეს ციხე მიატოვეს და გაიქცნენ. საჯთა ლაშქარმა მათი ნაწილი დახოცა, სხვები – გააქცია, ხოლო ციხე-სიმაგრე დაიკავა.⁸⁷⁴

წელს?! იუსუფის კარიერის აღნიშნული წელი, ფაქტობრივად, ამოვარდნილია იოანე კათალიკოსის თხულებიდან, რაც, ვფიქრობ, მისი საქართველოში ლაშქრობას უნდა უკავშირდებოდეს. იოანე დრასხანაკერტცის მიერ იუსუფის საქართველოში ლაშქრობის გამოტოვება იმითი აიხსნება, რომ ისტორიკოსი არ ინტერესდება უშუალოდ ქართული ამბებით, რომელიც მას მხოლოდ სომხეთთან მიმართებაში ახსენებს. მიუხედავად იმისა, რომ ქართველები იუსუფს, ძირითადად, სომხეთის მეფის მოკავშირეობის გამო უპირისპირდებოდნენ (ასევე იმის გამოც, რომ იგი მათგან მორჩილებასა და ხარკს ითხოვდა), უშუალოდ სომხეთის მეფის გამოსვლა ქართველთა გვერდით იუსუფის წინააღმდეგ ბრძოლებში არ დასტურდება, რაც გენერალური ბრძოლისგან თავის შეკავებით უნდა აიხსნას ძალთა უთანასწორობის გამო, ხოლო პარტიზანულ და თავდაცვით ბრძოლაში ამისი საჭიროება ნაკლები იყო.

⁸⁷² სტეფანე მტევეარი, წამებაჲ გობრონისი, *ძველი ქართული ლიტერატურის აგიოგრაფიული ძეგლები*, I, რედ. ი. აბულაძე (თბილისი, 1963), 175-183; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 262-264; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 259-260; *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, Greenwood, 217.

⁸⁷³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 259; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 105.

⁸⁷⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 259

უჯარმის ციხის დაცვამ დიდი გავლენა მოახდინა ომის შემდგომ მიმდინარეობაზე. ბოჭორმის ციხის გარნიზონი უჯარმის დაცვამ და მტრის მოახლოებამ დააფრთხო. გარნიზონი ციხე-სიმაგრეს უომრად დატოვებს და გაიქცევა. არაბებმა უჯარმაზე უფრო გამაგრებული ბოჭორმის ციხე უბრძოლველად დაიკავეს.⁸⁷⁵ ქვეყნის ორი ყველაზე მნიშვნელოვანი ციხე-სიმაგრის დაპყრობის შემდეგ მტერი ახლოს იყო დედაქალაქ თიანეთის მისადგომებთან. კვირიკე ქორეპისკოპოსი, კახეთის დიდებულებთან შეთანხმებით, მას შემდეგ რაც მუსლიმთაგან ხელშეუხებლობის გარანტიას მიიღებს, იუსუფ იბნ აბულ-საჯის წინაშე მიემგზავრება.⁸⁷⁶

იუსუფისა და კვირიკეს შეხვედრა იმავე წელს იუსუფ ამირას ბანაკში შედგა. იუსუფი კვირიკეს ეკითხება, თუ ვინ გადააწყვეტინა ქორეპისკოპოსს სამხედრო ბანაკში მას ხლებოდა, რაზეც კვირიკემ მიუგო – დედაჩემმა მთხოვა შენთან მოესულიყავიო. კვირიკეს პასუხი იუსუფს მოეწონა და უთხრა, რომ არ აპირებდა მისი დედისთვის გული დაეწყვიტა და ქორეპისკოპოსს სიცოცხლე შეუნარჩუნა.⁸⁷⁷ სანაცვლოდ კვირიკე დათანხმდა ყოველწლიური ხარკის გადახდას, ხოლო სომხეთის მეფესთან ყოველგვარი კავშირი გაწყვიტა. ბოჭორმის ციხე იუსუფმა თავისთვის დაიტოვა, ხოლო უჯარმის ზღუდეები კი მოშალეს, რათა მასში გამაგრება ვერავის მოეხერხებინა.⁸⁷⁸ კვირიკე გარკვეული დროის განმავლობაში ადარბაღ-განისა და არმენიის საჯიანთა სახელმწიფოს ვასალი გახდა.⁸⁷⁹

საჯიანთა დინასტიის გავლენა სამხრეთ კავკასიაში მნიშვნელოვნად გაიზარდა. იუსუფი სამხედრო კამპანიას უკვე აფხაზთა სამეფოს მიმართულებით წარმართავს, რომელიც სომხეთის მეფის მთავარი მოკავშირე ჩანს. სარკინოზები პირველი ქართლის დარბევას დაიწყებენ. აფხაზთა მეფემ ჩათვალა, რომ ძალები არათანაბარი იყო, რის გამოც უფლისციხე, რომელიც საჯთა მთავარი სამიზნე გახდა, შეტაკების გარეშე დათმეს. ქართლის ადმინისტრაციული ცენტრი სარკინოზთა დასაყრდენი ვერ გახდა, ვინაიდან, მეფის ბრძანებით, მას კედელი მოარღვიეს და მტერს მხოლოდ ცარიელი ქალაქი შეატოვეს. იუსუფის არმიამ ქართლი მოაოხრა, ხოლო კედელმორღვეული ქალაქი უფლისციხე დაიკავა და გაძარცვა. იუსუფმა დასავლეთ საქართველოში გადასვლა ვერ გაბედა, რადგან თრიალეთი, სამცხე და ჯავახეთი მტრულად იყო განწყობილი. ქართული სამხედრო ელიტის დიდი ნაწილი სომხეთის მეფეს ემხრობოდა, რომელსაც ყველაზე ბრძენი მმართველის ავტორიტეტი ჰქონდა.⁸⁸⁰ ქართველთა სამეფოს მესვეურთა მიერ ქართლის დაკავების საფრთხე დიდი იყო, რაც აფხაზთა სამეფოს ჯარის ქართლში შეჭრის

⁸⁷⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 259-260.

⁸⁷⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260.

⁸⁷⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260.

⁸⁷⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260.

⁸⁷⁹ „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი არაფერს წერს ხარკზე, მაგრამ იმის გათვალისწინებით, რომ საჯები ამიერკავკასიის ქვეყნის მმართველებისგან მორჩილებას და ყოველწლიურ ხარკს ითხოვდნენ, კვირიკეს ხარკი უნდა ეკისრა, ხოლო საჯთა მოწინააღმდეგეებთან ყოველგვარი კავშირი უნდა გაეწყვიტა.

⁸⁸⁰ სტეფანე მტბეპარი სომხების კრიტიკის მიუხედავად არ მაღავეს სუმბატის ავტორიტეტს, რომელიც მას გააჩნდა. იგი გადმოგვცემს: „რომელი-იგი უბრძნის ითქუმოდა ყოველთა კაცთა მის ჟამისასა“, იხ.: სტეფანე მტბეპარი, წამებამ გობრონისი, აბულაძე, 178.

შემთხვევაში იუსუფის არმიას ალყაში მოაქცევდა. ზურგის გამაგრების მიზნით, იუსუფი სამცხე-ჯავახეთის მიმართულებით ლაშქრობს.

იუსუფი ქართველთა სამეფოში შეიჭრა, სადაც თმოგვის ციხის წარუმატებელი ალყის შემდეგ, ამავე წლის ოქტომბერში ყველის ციხეს შემოარტყამს ალყას. ყველის ციხე ოცდარვადღიანი ალყის შემდეგ 17 ნოემბერს დაეცემა, მაგრამ მისი აღების გახანგრძლივებული სამხედრო ოპერაცია საჯთა ლიდერს ქართველთა სამეფოს დატოვებას აიძულებს.⁸⁸¹ მოახლოებული ზამთრის გამო საჯთა ამირა აფხაზთა სამეფოში ლაშქრობას უკვე ვეღარ შეძლებდა. იგი იძულებული იყო მიღწეული წარმატებით დაკმაყოფილებულიყო, რომელთა შორის კახეთის დამორჩილება უმთავრესი მიღწევა გახლდათ. ყველის ციხე, უფლისციხე და, ზოგადად, ქართლის დაკავებული ტერიტორია, სავარაუდოდ, თბილისის ამირას ჩააბარეს, სადაც საჯთა ბატონობა კიდევ უფრო განმტკიცდა. საერთო ჯამში, მიღწეული შედეგების გათვალისწინებით, 911 წლის ლაშქრობა წარმატებული გამოდგა. იუსუფი თბილისში დაბრუნდება, საიდანაც დვინის მიმართულებით გაემგზავრა ზამთრის გატარების მიზნით.⁸⁸²

ბიზანტიურ-სომხურ-ქართული ალიანსის ჩაშლის შემდეგ, სომხეთის მეფე სუმბატმა გადაწყვიტა თავისი ძალებით ებრძოლა საჯთა წინააღმდეგ. ამ მიზნით სუმბატი მდინარე არაქსის ხეობის მთიან მხარეში წავიდა და კაპოეტის ციხეს შეაფარა თავი.⁸⁸³ ეს არის იგივე სომხური წყაროების კაპუიტის ციხე, რომელიც ამავე სახელწოდების მთიან მასივში მდებარეობდა.⁸⁸⁴ კაპოეტის ციხე-სიმაგრე მდებარეობდა, როგორც სომხური პოლიტიკური ცენტრის მახლობლად, ასევე ტაოს სიახლოვეს, სადაც სომხეთის მეფეს ყოველთვის შეეძლო გაქცევა. მაგრამ მან გადაწყვიტა თავის ქვეყანაში გაეგრძელებინა წინააღმდეგობა. იოანე კათალიკოსის ცნობით, რომელიც მეფის ყველაზე დაახლოებული პირი გახლდათ, სუმბატს დაკარგული პქონდათ ყველანაირი დახმარების იმედი და მხოლოდ ღვთის განგებას იყო მიმდობილი.⁸⁸⁵

სუმბატის პასიურობამ მნიშვნელოვნად განაპირობა ანტიარაბული მოძრაობის სისუსტე. ამიერკავკასიელი მეფე-მთავრები მუსლიმთა შემოსევას, ფაქტობრივად, დამოუკიდებლად უმკლავდებოდნენ. სომხეთის სამეფოს აოხრების შემდეგ, რომლის დიდი ნაწილი დაპყრობილი იყო. 912 წელს ცნობილი გახდება სომხეთის მეფის ადგილმდებარეობაც. სუმბატის ლიკვიდაცია ამირას მთავარი მიზანი გახდა. სარკინოზთა ჯარი კაპოეტის ციხეს მიაღვა და ძლიერი იერიშით სუმბატი აიძულა ციხე დაეტოვებინა და ჩაბარებულიყო. კაპოეტის ციხის აღება იუსუფის ყველაზე დიდი პოლიტიკური წარმატება გახდა. მან სომეხთა მეფე სუმბატი შეიპყრო, ცოტა ხანი ციხეში ჩასვა, ხოლო შემდეგ სასტიკად აწამა და სიკვდილით დასაჯა.⁸⁸⁶

⁸⁸¹ სტეფანე მტბვეარი, წამებაჲ გობრონისი, აბულაძე, 176-182; მატიაწე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 263-264; მატიაწე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260.

⁸⁸² მატიაწე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 264; მატიაწე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 217.

⁸⁸³ მატიაწე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 264; მატიაწე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 260;

⁸⁸⁴ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 170-172.

⁸⁸⁵ იქვე, 171.

⁸⁸⁶ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 171-174; მატიაწე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 264; მატიაწე

სომხეთის მეფის ტრავიკული აღსასრული სამხრეთ კავკასიაში ყველასთვის აშკარა გაზანდობილი იყო ბრძოლა შეეწყვიტათ და საჯიან ამირათა წესრიგს დამორჩილებოდნენ. კახეთის ქორეპისკოპოსი თავისი ძველი მოკავშირის დადგენის შემდეგ, საჯთა ხელისუფლებას კიდევ უფრო მყარად დაექვემდებარა, ხოლო სომეხთა მეფე სუმბატის ავტორიტეტის წყალობით სარკინოზთა მძლავრობის მოშორების იმედი დაიკარგა. საჯთა ქვეშევრდომობაში შესული კვირიკე ქორეპისკოპოსი სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით დაშორდა ქართველთა სამეფოს, სომხეთის სამეფოსა და პრობიზანტიურ ძალებს. სუმბატ სომეხთა მეფის პოლიტიკას თავის ვაჟი გააგრძელებს.

ადარნასე ქართველთა მეფის ჩარევით აშოტ II ერკათი, სუმბატ I წამებული ვაჟიშვილი, სომხეთის სამეფო ტახტზე აიყვანეს და გვირგვინი დაადგეს.⁸⁸⁷ აშოტი ერკათი თავისი საერთაშორისო მდგომარეობის გამყარების მიზნით ბიზანტიის იმპერიაში გაემგზავრა, რათა პირადად ეთხოვა დახმარება იმპერიის მმართველი სახლისთვის.⁸⁸⁸ სომეხთა მეფე აშოტის დიპლომატიური მისია წარმატებული აღმოჩნდა. ბიზანტიის იმპერიის არმიის დახმარებით აშოტი სამხრეთ კავკასიაში დაბრუნდა და საჯთა წინააღმდეგ ბრძოლა ახალი შემარებით გააჩაღა. იუსუფი მას მის ბიძაშვილს, აშოტ ვასაკის ძეს, დაუპირისპირებს. ამ უკანასკნელს სომხეთის მეფის გვირგვინი მიუბოძეს და ქართველთა და სომეხთა მიერ აღიარებულ კანონიერ მეფე აშოტ II სუმბატის ძეს დაუპირისპირეს.⁸⁸⁹ ბრძოლა დიდი ხანი გაგრძელდა. აღნიშნული ბრძოლის ფარგლებში აშოტ ერკათი სამშვილდის ციხესაც შეუტევეს, რომელსაც გუნთა სახლის ორი წევრი განაგებდა და საჯთა ხელისუფლებას ემორჩილებოდა. გუნთა სახლს ეხმარებოდა თბილისის საამიროს სამხედრო ძალა და კავკასიის ხეობების მეომართა რაზმიც, რომელშიც შეიძლება კახეთის ქორეპისკოპოსის დამხმარე ძალაც ვიგულისხმოთ. კახეთის ქორეპისკოპოსი საჯთა ვასალია და ვალდებულია მათი ინტერესის შესაბამისად იმოქმედოს. აშოტ ერკათი მათ დაამარცხებს, თუმცა ქალაქი სამშვილდე მაინც ვერ აიღო და გურგენ ბაგრატიონის სამფლობელოს მიაშურა, რომელიც მისი მთავარი მოკავშირე გახლათ.⁸⁹⁰

სომხეთის მეფე აშოტ ერკათის ბრძოლა საჯთა და მათი მომხრე ქრისტიანთა წინააღმდეგ ძალიან გაიწელა. ბიზანტიური სამხედრო ძალა მალე სამშობლოში დაბრუნდა, ხოლო იოანე სომეხთა კათალიკოსის და სხვა კოლაბორაციონისტთა მოთხოვნით, მეფე აშოტ ერკათი ჯერ აშოტ ვასაკის ძეს მოურიგდა, ხოლო შემდეგ უკვე საჯთა ამირას აღიარების სანაცვლოდ იუსუფის უზენაესობა ცნო. იუსუფი ხვდებოდა საფრთხეს, რომელიც აშოტ ერკათის ირგვლივ გაერთიანებული ბიზანტიის, ქართველთა და სომეხთა კოალიცია უქმნიდა, შესაბამისად, იძულებული გახდა სომხეთის მეფეს მორიგებოდა და ფორმალური ქვეშევრდომობის აღიარებით დაკმაყოფილებულიყო. აშოტ II ერკათმა სამეფო გვირგვინი იუსუფ

ქართლისაჲ, ღორთქიფანიძე, 260.

⁸⁸⁷ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 178-179; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 175-177.

⁸⁸⁸ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 197-198; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 97-98.

⁸⁸⁹ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 201-202; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 202-203.

⁸⁹⁰ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 203-204; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 203-204.

იბნ აბუ-ლ-საჯის ბრძანებით მიიღო და საჯთა ვასალი გახდა.⁸⁹¹ სომხეთის მეფე აშოტ II ერკათი საჯთა ხელისუფლებას დაექვემდებარა. ამ ფაქტმა მეფე აშოტ ერკათი და კვირიკე კორეპისკოპოსი კვლავ დააახლოვა.

917 წელს უტის მხარეში მომხდარი აჯანყების დროს, როდესაც აშოტ სომხთა მეფის წინააღმდეგ უტის მთავარი მოსე გამოვიდა, კახეთის ქორეპისკოპოსი აშოტს დიდი რაოდენობით დამხმარე ძალას უგზავნის.⁸⁹² იოანე დრასხანაკერტცის შენიშვნით, უტის მოსახლეობა მეამბოხე ბუნების იყო და ხშირად მიმართავდნენ ძარცვა-რბევასა და ყაჩაღობას.⁸⁹³ უტი გარდაბანს სამხრეთით ესაზღვრებოდა, შესაბამისად, ამ ტერიტორიაზე სტაბილურობა კახეთის ქორეპისკოპოსის ინტერესებშიც შედიოდა. სომეხთა და კახელთა სამხედრო ალიანსი წარმატებული აღმოჩნდა. მათ დაამარცხეს უტის მთავარი მოსე და აიძულეს იქაურობა დაეტოვებინა.⁸⁹⁴ მოსე თავს სივნიეთის მხარეს შეაფარებს, თუმცა, იქ კარგად არ მიიღეს. ამის შემდეგ, მოსე კახეთში გაქცევასა და ქორეპისკოპოსის შემორიგებას ცდილობს, როგორც ჩანს, ის კვირიკეს მიწებს სთავაზობდა. მოსე თავისი გეგმის შესრულებას ვერ მოახერხებს და ვიდრე კახეთში გადავიდოდა ის აშოტმა შეაპყრობინა და თვალები დასთხარა.⁸⁹⁵

სომხეთის მეფე აშოტი და კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე მათი წინამორბედების მსგავსად ერთმანეთთან კვლავინდებურად აქტიურად თანამშრომლობენ. მოსეს დამარცხება და მისი განიარაღება ორივე ქვეყნის ინტერესებს პასუხობდა. უტის მცხოვრებნი სომხეთის მეფის ტერიტორიის გარდა, სავარაუდოდ, საქორეპისკოპოსოს სამფლობელოებსაც არბევდნენ, რამაც ორი ქვეყნის მეთაურის კავშირს მეტი სიმყარე შესძინა. სომხეთის კათალიკოსი იოანე დრასხანაკერტცი კახეთის მმართველს დიდ ქორეპისკოპოსს უწოდებს,⁸⁹⁶ რაც, უდავოდ, კვირიკეს გავლენასა და პრესტიჟზე მიანიშნებს სომხეთის მმართველ წრეში.

917 წელს იუსუფ იბნ აბუ-ლ-საჯი სახალიფოში შეტევაზე გადადის და ხალიფას ნებართვის გარეშე ირანის დაპყრობას იწყებს. ამ ქმედებებმა ის ხალიფა ალ-მუკატადირის (908-932) ხელისუფლებასთან დააპირისპირა, რაც ორ წელიწადში მისი დატყვევებით დასრულდა.⁸⁹⁷ ხალიფატში მიმდინარე ამ შინაომებით ამიერკავკასიაში კარგად სარგებლობდნენ. კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე მტკიცედ გადაწყვეტს თავისი ძველი პოზიციები აღიდგინოს. კვირიკემ ამ დროს, როგორც ჩანს, ბოჭორმისა და უჯარმის ციხე-სიმაგრეები დაიბრუნა და ჰერეთის მეფე ადარნასე პატრიკიოსის წინააღმდეგ შეტევაზე გადავიდა. ჰერეთის მეფე, რომელიც საჯთა ხელისუფალს ემორჩილებოდა ხალიფატში მიმდინარე ბრძოლების გამო მოკავშირის გარეშე დარჩა, ხოლო კვირიკე ქორეპისკოპოსმა დასახმარებლად აფხაზთა მეფე კოსტანტი III-ს მოუხმო.⁸⁹⁸ კვირიკე და კოსტანტი

⁸⁹¹ Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, 201-205; Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 202-205.

⁸⁹² იქვე, 206.

⁸⁹³ იქვე, 206-207.

⁸⁹⁴ იქვე.

⁸⁹⁵ იქვე, 207.

⁸⁹⁶ იქვე.

⁸⁹⁷ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 212; C. E. Bosworth, Sadjids, *Encyclopedia of Islam (New Edition)*, vol. VIII, ed. by C. E. Bosworth et al., (Leiden: E.J. Brill, 1995), 745.

⁸⁹⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 264; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 260.

დიდი ხანია მოკავშირეობდნენ. ამ შემთხვევაში მათი კავშირი საჯთა ბატონობის შეზღუდვასა და ჰერეთის მეფის პოზიციების შესუსტებას ისახავდა მიზნად.

918 წელს კვირიკე და კოსტანტი კახეთ-აფხაზეთის სამხედრო ძალით ვეჯინის ციხის აღებას განიზრახავენ. მოკავშირეთა არმიამ ჰერეთის მეფის ციხე-სიმაგრეს ალყა შემოარტყა.⁸⁹⁹ კოსტანტი ვეჯინის ზედა მხარეს უტევდა, ხოლო კვირიკე ციხის – ქვემო ნაწილს. სულ მალე აშკარა გახდა, რომ ჰერეთის ჯარები წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდნენ აფხაზეთისა და კახეთის გაერთიანებულ ლაშქარს, რის გამოც ადარნასე პატრიკიოსმა ზავი ითხოვა. აფხაზთა მეფემ და კახთა ქორეპისკოპოსმა ზავი მიიღეს. შეთანხმების მიხედვით, ჰერეთის მეფე ადარნასემ არიში და გაგაზნი კოსტანტი მეფეს გადასცა, ხოლო ორჭობის ციხე – კვირიკე ქორეპისკოპოსს. კახთა ქორეპისკოპოსისა და აფხაზთა მეფის კავშირი კიდევ უფრო განმტკიცდა. ამ მტკიცე კავშირის გამოხატულება იყო ალავერდის წმინდა გიორგის ეკლესიის ხატის ოქროთი შემოსვა კოსტანტი მეფის მხრიდან, ხოლო აფხაზთა მეფის დიდი პატივისცემა კვირიკე ქორეპისკოპოსის მიერ. კვირიკემ აფხაზთა ჯარი უხვად დააჯილდოვა და უკან გაისტუმრა დასავლეთ საქართველოში.⁹⁰⁰

ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, კვირიკე I ქორეპისკოპოსი 918 წელს გარდაიცვალა.⁹⁰¹ „მატიანე ქართლისა“ ჰერეთის მეფის წინააღმდეგ ლაშქრობიდან რამდენიმე დღეში გარდაცვლილად აფხაზთა მეფე კოსტანტის აცხადებს, ხოლო მისი მემკვიდრეების პერიოდში მიმდინარე მოვლენებისას აღწერის შემდეგ წერს, რომ „მას ჟამსა გარდაიცვალა კვირიკე ქორეპისკოპოსი“.⁹⁰² თუმცა, ჩვენი აზრით, კვირიკე არ უნდა მომკვდარიყო კოსტანტის გარდაცვალების (922 წ.) შემდეგ, ვინაიდან კოსტანტისა და მისი უმცროსი შვილის, ბაგრატის, თანამეფობის დროს უკვე თანამეფობდნენ კვირიკე I-ის მემკვიდრეები, ფადლა II და კვირიკე II, რაც მიქაელ მემღვიმის თანადროული საბუთით დასტურდება, რომელშიც შიდა ქართლში მდებარე თემის ხეობაში აფხაზთა მეფისა და კახთა ქორეპისკოპოსის ერთობლივ მფლობელობას უჩვენებს.⁹⁰³ აფხაზთა მეფე კოსტანტი ქართლში ფად-

⁸⁹⁹ მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 264; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 260-261.

⁹⁰⁰ ქართული წარწერების კორპუსი, I, შოშიაშვილი, 172; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 261. ერედვის წმინდა გიორგის ეკლესიის სამშენებლო წარწერა, როგორც ნ. შოშიაშვილი მართებულად შენიშნავს, გვჩვენებს ეკლესიის აგების დაწყების თარიღს, ანუ 906 წელს, მაგრამ საკუთრივ სამშენებლო წარწერა უფრო გვიანაა შესრულებული. ის წარწერის შესრულებას 914 წლის ახლო ხანებით ათარიღებს, (ქართული წარწერების კორპუსი, I, შოშიაშვილი, 170-172). ჩვენი აზრით, წარწერა შესრულებული უნდა იყოს 918 წლის ახლო ხანებში, რაც, ვახუშტის მიხედვით, კვირიკე I-ის გარდაცვალების წელია. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, იმავე დროს უნდა გარდაცვლილიყო აფხაზთა მეფე. მაგრამ, ჩვენი აზრით, „მატიანე ქართლისას“ ავტორს აერია აფხაზთა მეფე კოსტანტი III-ის გარდაცვალება კვირიკე I-ის სიკვდილში. ორივენი დროის ოთხწლიან მონაკვეთში გარდაიცვალნენ, მაგრამ ჰერეთზე ლაშქრობიდან რამდენიმე დღეში მხოლოდ კვირიკე შეიძლება გარდაცვლილიყო, აფხაზთა მეფე კოსტანტი 922 წელს გარდაიცვალა, რასაც ფავნელის დაწერილი ადასტურებს. ამ უკანასკნელის მიხედვით, კოსტანტი III და ბაგრატ II თანამეფობდნენ კვირიკე I-ის მემკვიდრეთა (ფადლა II და კვირიკე II) თანამმართველობის დროს. აღნიშნულის მიხედვით, კოსტანტი III ცოცხალია მაშინ, როდესაც კვირიკე I უკვე გარდაცვლილი ჩანს. ფავნელის დაწერილი 918-922 წლებში უნდა იყოს შედგენილი და არა IX ს-ის ბოლოს, როგორც ეს დღეს მიიჩნევა.

⁹⁰¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 559.

⁹⁰² მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 264-265; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 261.

⁹⁰³ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 19.

ლას I-ის გარდაცვალების შემდეგ გაბატონდა, ამდენად, ნაკლებ სავარაუდოა საბუთში ფაღლა I და კვირიკე I იხსენიებოდეს, როგორც ამას ბევრი ფიქრობს.⁹⁰⁴ მიქაელ მემღვიმის საბუთში მოხსენიებული კახთა მეფეები, ფაღლა და კვირიკე, კვირიკეს I-ის მემკვიდრეებია: ფაღლა II და კვირიკე II.

ამგვარად, ჩვენი აზრით, 918 წლის ლაშქრობის შემდეგ რამდენიმე დღეში კვირიკე I არეგმანელი გარდაიცვალა. ქორეპისკოპოსის ტახტი მისმა ვაჟიშვილმა და მემკვიდრემ დაიკავა.⁹⁰⁵

კვირიკე I არეგმანელი ამავე დინასტიის მეორე წევრი გახლდათ, რომელმაც თავისი ზეობის ოცდახუთი წლის განმავლობაში ბევრი ქართველი გამოიარა, იდგა პოლიტიკური და სამხედრო კოლაფსის წინაშე, ასევე საშიშროება იყო ძალაუფლება და სიცოცხლე დაეკარგა. ყველაფერი ამის მიუხედავად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს სამხედრო მარცხი, რომელიც საჯთა ლაშქრობას უკავშირდება არ აღმოჩნდა კვირიკეს პოლიტიკური კარიერის აღსასრული. თავისი დიპლომატიური და პოლიტიკური გამჭრიახობის წყალობით მან შეძლო ყველაზე საჭირო მომენტში პირადად დაეღაგებინა ურთიერთობა მუსლიმთა ჯარის მეთაურთან. იუსუფი თავისი დროის ნამდვილად ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული ლიდერი იყო, რომელიც არაბული არმენიისა და ადარბადაგანის კონტროლის გარდა, ხშირ შემთხვევაში, წარმატებით ებრძოდა ხალიფატის ცენტრალურ ხელისუფლებას. იუსუფს ფაქტობრივად მიწასთან ჰყავდა გასწორებული სამხრეთ კავკასიაში ყველაზე ავტორიტეტული სომხეთის მეფე სუმბატი, რომელიც მასთან ბრძოლას შეეწირა და საშინელი წამებით დაასრულა სიცოცხლე.

საჯთა ამირა იუსუფი კახეთის ქორეპისკოპოსის პოლიტიკურ დღის წესრიგში მთავარი გამოწვევა აღმოჩნდა, რასაც, იმის გათვალისწინებით თუ რა ბედი ეწია სომხეთის მეფეს, კახეთის ქორეპისკოპოსი წარმატებით გაუმკლავდა. კვირიკემ შეძლო და ურთიერთობა დააღაგა საჯთა სახელმწიფოს მეთაურთან. მოლაპარაკებების გზითა და მორჩილების აღიარებით მიიღო უსაფრთხოების გარანტია, რითაც თავისი ქვეყანა სამომავლო აგრესიას მოარიდა. საჯთა და არეგმანელთა შორის არსებული ურთიერთობა, კახეთის ქორეპისკოპოსთა ტრადიციული პოლიტიკის გათვალისწინებით, ბუნებრივია, ვერ იქნებოდა სანიმუშო. აღნიშნულს ორივე მხარე აცნობიერებდა. საქორეპისკოპოსო, თავისი ძველი პოლიტიკის გათვალისწინებით, მუსლიმური ძალის მმართველობას, თუნდაც მხოლოდ მოხარკეობის პირობით, ვერ შეეგუებოდა. ამიტომაც არის, რომ იუსუფისა და კვირიკეს შეთანხმებას ეს უკანასკნელი დროებით მოვლენად აფასებდა და საჭირო დროს ელოდა, რაც კახეთის მმართველს მაშინ დაუდგა, როდესაც იუსუფი ხალიფას დაუპირისპირდა. საჯთა სახელმწიფოსა და აბასიანთა სახალიფოს დაპირისპირება იყო ის მომენტი, რომელსაც კვირიკე პირველი დიდი ხანი ელოდა. აბასიანთა და საჯთა დაპირისპირებამ არამხოლოდ დაასრულა ამ უკანასკნელთა ფორმალური ბატონობა კახეთის საქორეპისკოპოსოზე, არამედ კვირიკეს საშუალება მისცა სრულად აღედგინა თავისი პოზიცია კახეთის ტერიტორიაზე და მცირედით გაეფართოებინა ტერიტორია ჰერეთის სამეფოს ხარჯზე.

⁹⁰⁴ იქვე, 17.

⁹⁰⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 264-265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 559.

კვირიკე პირველის პოლიტიკური რეალიზმი დაფუძნებული იყო არსებული ვითარების სწორ შეფასებაზე, მოქნილ დიპლომატიასა და გაბედულ მოქმედებაზე. საჭირო დროს იუსუფის წინაშე გამოცხადება, რომელიც, მართალია, კვირიკეს თავისმა ოჯახმა და დიდებულ აზნაურთა წრემ ურჩია, ვერ იქნებოდა მხოლოდ ქორეპისკოპოსის დედის ან თუნდაც კახეთის მმართველი ჯგუფის დამსახურება. აღნიშნული უფრო თავად კვირიკეს პიროვნულ ღირსებას უნდა მივაწეროთ, რომელმაც საჭირო დროს გარისკვა შეძლო და შედეგიც მიიღო. საჯთა საფრთხე კვირიკე პირველის დროს მასიური ხასიათის იყო, რასაც მათი ხშირი ანტისომხური სამხედრო კამპანია ადასტურებს. სომხეთის სამეფო ამ შემთხვევაში კახეთის და, ზოგადად, საქართველოს ერთგვარი ფარის ფუნქციას ასრულებდა. გაძლიერებული მუსლიმური სახელმწიფოს აგრესია თავისი ტერიტორიული მდებარეობის გამო პირველი სწორედ სომხეთმა მიიღო. როგორც უნდა იყოს, კახეთმა კავკასიის ყველაზე აგრესიული მუსლიმური ძალის შემოტევას ღირსეულად გაუძლო, რაშიც კვირიკეს თავისი სამხედრო რესურსის შემდეგ დიპლომატიის გამოყენება მოუწია. ადრე სამხედრო აქტივობა ამართლებდა, მაგრამ საჯთა წინააღმდეგ დიპლომატია უფრო ეფექტური აღმოჩნდა.

კახეთის არეგმანელთა დინასტიის მეორე წევრის დროს ნაკლები გამოწვევა იყო ხალიფატი, რომელიც ამ პერიოდში მართალია არმენიისა და ადარბადაგანის საჯიანთა მეშვეობით მოქმედებდა, მაგრამ, რეალურად, თითქმის არასდროს იყო პასუხისმგებელი საჯთა აგრესიულ პოლიტიკაზე ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგ. ხალიფა აღ-მუთადიდის პოლიტიკა იყო მორჩილებაში ჰყოლოდა საჯიანი ამირა, რითაც შეძლებდა ჰქონოდა გარკვეული კონტროლი და ავტორიტეტი სამხრეთ კავკასიაზე. აღ-მუთადიდის გავლენის მიუხედავად უკვე მის დროს საჯთა პირველი ხელისუფლება მას ღიად დაუპირისპირდა. აღ-მუთადიდი მართალია ახერხებდა სიუხერენიტეტის აღდგენას ადარბადაგანის ამირაზე, თუმცა, ცხადია, საჯთა პოლიტიკა ნელ-ნელა უფრო დამოუკიდებელი და თვითმყოფადი ხდებოდა, რაც ამ ავტორიტეტული ხალიფას დროსაც კი შესაძინევია. ხალიფა აღ-მუქთაფის დროს საჯთა და ხალიფას ურთიერთობამ უკვე ღიად აგრესიული სახე მიიღო, რაც მხოლოდ ხალიფა აღ-მუქთადირის მმართველობის დასაწყისში დასტაბილურდა. ხალიფა იძულებული იყო შეგუებოდა საჯთა დამოუკიდებელ ქმედებას არმენიისა და ადარბადაგანში. ვითარებას ვერც იუსუფ იბნ აბულ საჯის შეპყრობამ უშველა. ადარბადაგანი ხალიფას მაინც არ ემორჩილებოდა.

ამგვარი მოცემულობით აბასიანთა სახალიფოს არ შეეძლო რაიმე სერიოზული პრეტენზია განეცხადებინა კახეთის მმართველობაზე. ხალიფა დამოკიდებული იყო სომხეთის მეფისა და ადარბადაგანის ამირას აკრეფილ ხარკზე, რომელიც პერიოდულად ბაღდადის ხაზინას ავსებდა. ხალიფას ავტორიტეტი კახეთისა და მისი მეზობელი ქვეყნების მოსახლეთა შორის დიდი იყო, ხოლო ხალიფას სახელით მოჭრილი მონეტები ძირითადი სავალუტო საშუალება როგორც კახეთში, ასევე კავკასიის ქვეყნების უმრავლესობაში. ყველაფერი ამის მიუხედავად კახეთი უკვე აღარ განიცდიდა აბასიანთა მხრიდან მომდინარე საფრთხეს, აღნიშნული როლი ადარბადაგანის ამირებმა გადაიბარეს, რაც მნიშვნელოვანი შეება იყო, ვინაიდან საჯთა არმია, ძირითადად, ადარბადაგანის სამხედრო ძალას ეყრდნობოდა, ხოლო ხალიფატი უზარმაზარ სივრცეს აფრიკიდან შუა აზიის

ქვეყნების ჩათვლით. ხალიფატის დაშლის გამო, რომელიც ამ დროს უკვე აქტიურ ფაზაშია შესული, მუსლიმთა სერიოზული საფრთხე მხოლოდ ადარბადაგანისა და ამიერკავკასიაში ჩასახლებული მუსლიმური მოსახლეობის აქტივობით შემოიფარგლა. კვირიკეს დროს მუსლიმთა ლიდერებს მეტი ძალა არ ჰქონდათ. ხალიფას საერთაშორისო ავტორიტეტის მიუხედავად ამიერკავკასიაში მისი ფიგურა საჯთა ამირამ დაწრდილა.

სომხეთის სამეფო კიდევ ერთი ძლიერი გაერთიანება გახლდათ, რომელიც კვირიკე პირველის დროს მნიშვნელოვანი გამოწვევა იყო არევმანელთა დინასტიის მეორე წარმომადგენლისთვის. 893 წლის სამხედრო კამპანია, რომელიც წყაროებში ზუსტად არ ჩანს ფაქტად პირველის დროს განხორციელდა თუ კვირიკე პირველის პერიოდში, კარგი ილუსტრაციაა იმ სავალალო ვითარების, რომელიც კვირიკეს პირველი ზეობის დასაწყისში შეიქმნა. არ არის გამორიცხული ამ წელს ტახტზე აღსაყდრებული კვირიკე ყოფილიყო ის ქორეპისკოპოსი, რომელიც იძულებული გახდა ხარკი სომხეთის მეფის სასარგებლოდ გადაეხადა. სავარაუდოდ, ეს ასეც იყო. მაგრამ, როგორც ზემოთ დავინახეთ, კვირიკეს შეეძლო ლოდინი, ლოდინი იქამდე, ვიდრე საიმედო პოლიტიკური მდგომარეობა არ შეიქმნებოდა. მომდევნო წლებში განვითარებული მოვლენები ცხადს ხდის იმ ფაქტს, რომ სომხეთის მეფისა და ადარბადაგანის ამირას დაპირისპირება კვირიკემ კარგად გამოიყენა. მან სომხეთის მეფის დაკავებული ტერიტორიის დიდი ნაწილი დაიბრუნა, ხოლო ვასალობა ალიანსით შეეცვალა.

კვირიკე ქორეპისკოპოსის პოზიციის გათვალისწინებით სომხეთის მეფე მისი კონკურენტი იყო. გარდაბნის მხარე, რომელიც კვირიკეს მამას ჰქონდა შემოერთებული, ნაწილობრივ, სუმბატმა მიიტაცა. ამ მოცემულობით ისინი, წესით, არ უნდა ყოფილიყვნენ, თუნდაც მოკავშირენი, მაგრამ ვითარება, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, განსხვავებული იყო. კავკასიის ქრისტიანულ სამყაროში კვირიკე იძულებული იყო სომხეთის მეფე სუმბატი მხედველობაში მიეღო და მისი მოკავშირე ყოფილიყო. სუმბატს გააჩნდა საკმარისი სამხედრო ძალა, გავლენა, პრესტიჟი და ქართული სამყაროს სხვა წევრთა მხარდაჭერა, რაც კვირიკეს იძულებულს ხდიდა სომხეთის სასარგებლოდ გარდაბნის ერთი ნაწილის დათმობას შერიგებოდა. კავკასიის ქრისტიანულ სამყაროში სომხეთის მონარქის ავტორიტეტი იმდენად დიდი იყო, რომ კვირიკე ცხოვრების ბოლომდე მათი მოკავშირე დარჩა.

კახეთ-სომხეთის ალიანსს გაძლიერებული ადარბადაგანისა და არმენიის საჯიანი ამირას ექსპანსიაც განაპირობებდა. კვირიკემ, ბუნებრივია, კარგად იცოდა, სომხეთის დაპყრობის ან დამორჩილების შემდეგ საჯთა ხელისუფალი პირველი მას მოადგებოდა, რაც კახეთის მმართველ ელიტას არ აწყობდა. ყველაფერი ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, კახეთისა და სომხეთის კავშირი დამყარებული იყო პოლიტიკურ რეალიზმსა და ძალის პრიმატზე, რომელსაც კვირიკეს პერიოდში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. სუმბატის ტრაგიკული აღსასრულის შემდეგ კახეთ-სომხეთის სამხედრო ალიანსი გაგრძელდა, რასაც საერთო გამოწვევის გარდა სომხეთის ახალი მეფის აშოტ ერკათის კარგი ურთიერთობა განაპირობებდა აფხაზთა სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიის მესვეურებთან.

აფხაზთა სამეფო გახლდათ კიდევ ერთი ძლიერი პოლიტიკური მოკავშირე, რომელიც სომხეთის სამეფოსა და ქართველთა სამეფოს გვერდით კახეთის სა-

ქორეპისკოპოსოს მოკავშირეობდა. აფხაზთა და კახთა ალიანსი მხოლოდ სომხეთის მეფე სუმბატის მხარდაჭერაში არ გამოიხატა, რასაც ისინი წლების განმავლობაში იჩენდნენ სომხეთ-საჯთა დაპირისპირების დროს. აღნიშნული ალიანსი განსაკუთრებით გააქტიურდა კვირიკეს ზეობის ბოლოს, როდესაც აფხაზთა და კახთა სამხედრო ძალამ ჰერეთის სამეფოს შეუტია. საჯთა ძალაუფლების შესუსტების პირობებში ჰერეთი დაუცველი დარჩა. ჰერეთის მმართველთა შემრიგებლური პოზიცია საჯთა მიმართ, ჰერეთის მეფეთა მონოფიზიტური მრწამსი, ტერიტორიული პრეტენზიები, რაც ჰერეთის მიმართ კახეთსა და აფხაზეთს გააჩნდა გახდა ძირითადი მიზეზები კახეთისა და აფხაზეთის სამხედრო ალიანსის რანთა მეფის წინააღმდეგ. კვირიკე პირველის ხანაში აფხაზთა სამეფო კახეთის საქორეპისკოპოსოს მთავარი მოკავშირე ჩანს. კახეთის ინტერესი იყო აღმოსავლეთით მდებარე ჰერეთის სამეფოს ხარჯზე ტერიტორია გაეზარდა. აღნიშნული საკმაოდ ბუნებრივი და ლოგიკური პოლიტიკური ამბიცია გახლდათ. აფხაზთა სამეფოს გამოყენება ამ წამოწყებაში კვლავ კვირიკე პირველის დიპლომატიის წარმატებას უნდა მივაწეროთ. მართალია, აფხაზთა მეფეს უფრო დიდი წილი ერგო ჰერეთის მეფის დათმობილი ტერიტორიიდან, მაგრამ აღნიშნული მხოლოდ იმას გვიჩვენებს, რომ ეგრის-აფხაზეთის ჯარი უფრო მრავალრიცხოვანი იყო ამ ექსპედიციაში, ვიდრე კახეთის ქორეპისკოპოსის არმია. ამის მიუხედავად კვირიკემ მიაღწია თავის მიზანს, დაამარცხა ჰერეთის მეფე, აიძულა ეთხოვა ზავი და წაართვა ორჭობის ციხე-სიმაგრე, რომელიც, როგორც ჩანს, მათ შორის სადავო საფორტიფიკაციო ნაგებობას წარმოადგენდა.

ამგვარად, კვირიკეს ლაშქრობა ჰერეთის წინააღმდეგ სრულიად გასაგებია, ასევე მისი მცდელობა მეტი მომხრე ჰყოლოდა თავის გვერდით, მათ შორის აფხაზთა მეფე კოსტანტის სახით, მაგრამ აუხსნელია აფხაზეთის მმართველის მიზანი. აფხაზთა მეფის სამფლობელოს მოშორებით განხორციელებული აღნიშნული ლაშქრობა და ტერიტორიის დაკავება იმ მხარეში, რომლის შუაში კახეთის საქორეპისკოპოსო იყო, ზოგიერთ მეცნიერს აფიქრებინა, რომ აფხაზთა სამეფოსა და ჰერეთის სამეფოს შორის მოქცეული კახეთი აფხაზთა მეფის ვასალი იყო. აღნიშნული მოსაზრება, ბუნებრივია, დაუსაბუთებელი და მცდარია. კოსტანტის ჰქონდა მიზეზი ჰერეთის წინააღმდეგ ელაშქრა, ხოლო დაკავებული არიში და გავაზნი მას კახეთის ქორეპისკოპოსის დახმარებით უნდა შეენარჩუნებინა. ასეთი მოცემულობა კახეთისა და აფხაზეთის მჭიდრო პოლიტიკური კავშირის მაჩვენებელია, სადაც კახეთის ქორეპისკოპოსი მზად იყო აფხაზთა პოზიციის შენარჩუნების მიზნით ეგრის-აფხაზეთის ჯარი თავის ქვეყანაზე გაეტარებინა. აღნიშნული მოცემულობა კვირიკეს ხელს აძლევდა თუნდაც იმისთვის, რომ საჭიროების შემთხვევაში აფხაზთა სამხედრო ძალა ჰერეთის წინააღმდეგ გამოეყენებინა. ვფიქრობ, ახსნას მოითხოვს აფხაზთა მეფე კოსტანტის შორეული ლაშქრობა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი, ბუნებრივია, თავისი მოკავშირის, კვირიკეს, მხარდაჭერა იყო, მაგრამ ჰერეთის ტერიტორიის დაკავება, რომელიც აფხაზთა მეფემ მიიერთა, ცოტა უფრო მეტზე მეტყველებს.

აფხაზთა მეფეს პრეტენზია ჰქონდა ჰერეთის ტერიტორიაზე, რაც, სავარაუდოდ, ანოსიანთა სახლისა და ხოსროიანთა დინასტიის მატრიმონიალური კავშირის შედეგი იყო. კოსტანტის წინაპართა მიერ მიღებული მიპრის სამეფო გვირგვინი

და დინასტიური კავშირი ხოსროიანთა სახლის წევრებთან აფხაზთა მეფეს საფუძველს აძლევდა პრეტენზია განეცხადებინა პერეთის ტერიტორიაზე, სადაც, აფხაზთა აზრით, მონოფიზიტი რანთა მეფე უკანონოდ მფლობელობდა. კვირიკე ქორეპისკოპოსი აფხაზთა ამგვარი ამბიციებით იმდენად უნდა ყოფილიყო კმაყოფილი რამდენადაც ისინი მას ეხმარებოდნენ. კვირიკემ კარგად იცოდა, რომ აფხაზთა მეფე კახეთის დახმარების გარეშე პერეთის მიწას ვერ შეინარჩუნებდა, რაც, ბუნებრივია, პერეთის აფხაზურ ტერიტორიაზე ეგრის-აფხაზეთის მეფეს კახეთზე დამოკიდებულს ხდიდა. ამგვარი მოცემულობით კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და აფხაზთა სამეფოს კავშირი ისე განმტკიცდა როგორც არასდროს, კვირიკესა და კოსტანტის სამხედრო ალიანსი სწორედ ამგვარი მჭიდრო სამხედრო-პოლიტიკური ურთიერთობის შედეგია.

ბიზანტიის იმპერია კიდევ ერთი სერიოზული პოლიტიკური ერთეული გახლდათ, რომელიც კვირიკე პირველის აქტიური ინტერესის სფეროში ექცეოდა. ლეონ VI ბრძენის სიცოცხლის ბოლოს მიღებული გადაწყვეტილება ელაშქრა სომხეთის მიმართულებით, უდავოდ, ყველა სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნის ამ პროცესში ჩართვას ითვალისწინებდა. ლეონის ამგვარი დაპირება, რომელიც მან სპეციალური წერილის მეშვეობით აღუთქვა კვირიკეს მოკავშირეს, სუმბატ სომეხთა მეფეს, განუხორციელებელი დარჩა. იმპერატორის გარდაცვალებამ აღნიშნული გეგმა ჩაშალა, ხოლო კახეთის და ბიზანტიის აქტიური სამხედრო-პოლიტიკური კავშირის პერსპექტივა განიავდა. იმპერატორი ალექსანდრე, რომელიც სუსტი ჯანმრთელობის იყო, ამგვარ დაპირებას ვერ იძლეოდა და მალე გარდაიცვალა კიდევ. მომდევნო იმპერატორი, მცირეწლოვანი კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი, თავისი იმპერატორობის პირველ ეტაპზე რეგენტთა გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული, რომელთა გადაწყვეტილებით, ქართველთა მიერ სომხეთის მეფედ აღიარებული აშოტ II ერკათი სამშობლოში ტრიუმფით დააბრუნეს. კვირიკე პირველი, სავარაუდოა, ბიზანტიურ-სომხურ ექსპედიციას მიემხრო, რომელიც, როგორც ცნობილია, ხალიფატისა და საჯიანთა, ასევე სომხეთის ტახტზე მათი კანდიდატის აშოტ შაპუჰის ძის წინააღმდეგ მოქმედებდა.

აშოტ II ერკათი, სომხეთის წამებული მეფე სუმბატის ძე გახლდათ, რომელიც თავისი თანამედროვის, იოანე კათალიკოსის განცხადებით, ენერგიული და ძლიერი მმართველი იყო. აშოტის სამხედრო-პოლიტიკური მხარდაჭერა, რომელსაც მის მიმართ ბიზანტიის მესვეურნი იჩენდნენ. დიდწილად იყო განპირობებული იუსუფ იბნ აბულ საჯის სამხრეთ კავკასიაში განხორციელებული მრავალწლიანი ლაშქრობებით. ბიზანტია, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში დაპირებას დაპირებაზე აგზავნიდა, როგორც იქნა, ახორციელებს თავის აღქმას და სომხეთში მრავალრიცხოვან არმიას აგზავნის აშოტის სამეფო ტახტზე რესტავრაციის მიზნით. აშოტ ერკათის წარმატებამ, რომელიც ამ ლაშქრობის შედეგად ბიზანტიურ-სომხურმა გაერთიანებულმა არმიამ მიაღწია, სამხრეთ კავკასიაში ადარბადაგანისა და არმენიის ამირის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად შეარყია. ბიზანტიამ სამხედრო წარმატება მიაღწია არამხოლოდ სომხეთის სამფლობელოში აშოტის დაბრუნებით, არამედ ანატოლიასა და სირიაში არსებული ხალიფატის ტერიტორიის დაკავებითაც, რომელსაც იმპერია თავის მიწად აღიქვამდა.

ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო-პოლიტიკურ წარმატებას, რაც სომხეთის მეფის აშოტ ერკათის და, ზოგადად, სუმბატის სახლის პოზიციის განმტკიცებით აღინიშნა, პოზიტიური გამოსმაურება მოჰყვა საქართველოში. კახეთის მესვეურნი იყვნენ ერთ-ერთი პირველი, რომლებმაც განაახლეს პოლიტიკური კავშირი სომხეთის მონარქთან. კახეთის ქორეპისკოპოსის ამ გადაწყვეტილებას, დიდწილად, სწორედ ბიზანტიის ჩარევა განაპირობებდა სამხრეთ კავკასიის საქმეებში. კახეთის ქორეპისკოპოსი ბიზანტიის იმპერიის მესვეურთა ამიერკავკასიის საქმეში ჩარევას ხალიფატისა და მისი მოკავშირის არმენიის და ადარბადაგანის საამიროს ექსპანსიის დასასრულის წინაპირობად აღიქვამდა. შესაბამისად, ვფიქრობ, კონსტანტინოპოლის მონაწილეობა სამხრეთ კავკასიის აქტიურ სამხედრო ბატალიებში კახეთის და, ზოგადად, ქართული სამყაროსთვის დიდი პოლიტიკური და ფსიქოლოგიური სტიმული იყო, რათა ბრძოლა დაეწყოთ ხალიფატისა და მისი ქვეშევრდომების წინააღმდეგ.

ყველაფერი ზემოთ თქმულის გარდა კულტურული, რელიგიური, ეკონომიკური და სოციალური კავშირი კახეთისა და აღმოსავლეთ რომის იმპერიას შორის გრძელდებოდა. ბიზანტიის მესვეურთა დამოკიდებულება კახეთის მიმართ არ შეცვლილა, შესაბამისად, არც კახეთის მმართველი ელიტის, რომელიც ბიზანტიის იმპერიაში კვლავინდებურად ქრისტიანობის ბურჯსა და საყრდენს ხედავდა.

კვირიკე პირველის ზეობის პერიოდი, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, საგარეო-პოლიტიკური მოვლენებით აღსავსე ხანა გამოვიდა. კახეთის მმართველმა დინასტიამ შეძლო თავისი შინაპოლიტიკური მდგომარეობის განმტკიცება ქვეყანაში, რაც, პირველ რიგში ქვეყნის მმართველის დამსახურება იყო. კვირიკემ შეძლო თავისი ძალაუფლების უფროსი შვილის სასარგებლოდ გადაცემა, რითაც საბოლოოდ ბოლო მოუღო კახეთის საქორეპისკოპოსოში დამკვიდრებულ ხელისუფლის არჩევითობას. არეგმანელთა დინასტიის პირველი ორი წარმომადგენლის მოღვაწეობა შინაპოლიტიკურ სარბიელზე, ვფიქრობ, ამითაც არის გამორჩეული. მათ შეძლეს და მოახდინეს ქვეყნის ცენტრალიზაცია, მმართველი დინასტიის ძალაუფლების უკიდურესი განმტკიცება და ძლიერი ავტორიტეტის მოპოვება. კვირიკეს ჰქონდა პოლიტიკური წარუმატებლობა, მაგრამ თავისი ზეობის ბოლო პერიოდში ჰერეთის წინააღმდეგ მოპოვებული გამარჯვება მისი მმართველობის ერთგვარი შეჯამებაა, რომელიც მთელი რიგი გამოწვევების მიუხედავად წარმატებით დასრულდა.

თავი VII

ფადლა II

ფადლა II (918-929) კახეთის რიგით მეშვიდე ქორეპისკოპოსი გახლდათ. ფადლა მისი წინამორბედის, კვირიკე I-ის შვილი და მემკვიდრე იყო. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი პირდაპირ წერს, რომ ქორეპისკოპოსი ფადლა იყო კვირიკეს ძე.⁹⁰⁶ რაც მათი მამა-შვილობის უტყუარი დადასტურებაა. კახეთის ქორეპისკოპოსთა შორის ფადლა ერთ-ერთი პირველია, რომელმაც ხელისუფლება პირმშობის წესის მიხედვით მიიღო. არ არის გამორიცხული, რომ წინამორბედსაც ძალაუფლება ამავე წესის შესაბამისად მიეღო, მაგრამ საისტორიო წყაროთი დამტკიცებული პირველი ფაქტი პირმშოს მიერ ხელისუფლების მამისგან მიღებისა სწორედ ფადლა II-ის შემთხვევაა. ამის შემდეგ კახეთის ქორეპისკოპოსობა მხოლოდ მამიდან შვილზე ან შვილობილზე (უძეობის შემთხვევაში) გადადიოდა. ქორეპისკოპოსის არჩევითობა წარსულს ჩაბარდა.

918 წელს ფადლა II კახეთის ქორეპისკოპოსი ხდება. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის მიხედვით, ფადლას მმართველობა დიდი აღმშენებლობითი საქმიანობით იწყება. მისი ბრძანებით კახეთში ლოწობანთა ციხე აიგო.⁹⁰⁷ წინამორბედის დროს უნდა განახლებულიყო საჯთა მიერ დანგრეული უჯარმის ციხე. საფორტიფიკაციო ნაგებობათა განახლება-მშენებლობა ფადლას პერიოდში აქტიურად მიმდინარეობდა, რაც იმ საფრთხეებთან იყო დაკავშირებული, რომელიც საჯთა ექსპანსიას უკავშირდებოდა. იუსუფ იბნ აბულ-საჯის, იგივე აბულ-კასიმის, ლაშქრობის შემდეგ კვირიკე პირველი საჯიანთა დინასტიის ვასალი გახდა, თუმცა თავი მაღლე გაითავისუფლა.

ფადლას ქორეპისკოპოსობის დასაწყისში კახეთი პოლიტიკური თვალსაზრისით დამოუკიდებელი სახელმწიფო იყო. ამიერკავკასიის ქვეყნები ამ პერიოდში მნიშვნელოვნად მოძლიერდნენ, რაც ორწლიანი ბრძოლის შემდეგ 919 წლის 19 ივნისს იუსუფ იბნ აბულ-საჯის დატყვევებასთან იყო დაკავშირებული.⁹⁰⁸ ქრისტიანული სამეფო-სამთავროები უკვე ნაკლებად ემორჩილებოდნენ აბასიანთა ხალიფას, ხოლო ადარბადაგანში იუსუფის მიერ მოადგილედ დანიშნული ამირა სუბუქი ირანსა და სომხეთში თავისი პოზიციების განმტკიცებით იყო დაკავებული და ქართველთა წინააღმდეგ ლაშქრობა არც უცდია.

კავკასიასა და ირანში საკუთარი პოზიციების აღდგენის მიზნით, ხალიფა ალ-მუკთადირი თავისი ცნობილი სარდლის აბულ-ჰასან ალ-მუნისის რჩევით ტყვეობიდან გაათავისუფლებს იუსუფ იბნ აბულ-საჯს და ადარბადაგანი-არმენიის მმართველის თანამდებობაზე დააბრუნებს. იუსუფს ყოველწლიურად 500 ათასი დინარის გადახდა დაევალა. მას ჩააბარეს ადარბადაგანი, სომხეთი, საქართველო და ალვანეთი.⁹⁰⁹ კახეთის საქორეპისკოპოსო აბასიანთა ხალიფა ალ-მუკთადირის განკარგულებით, სხვა ქართული ქვეყნების გვერდით, იუსუფის საგამგებლო გახ-

⁹⁰⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261.

⁹⁰⁷ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261.

⁹⁰⁸ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 212; С. Е. Bosworth, *Sadjids*, 745.

⁹⁰⁹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 219; Ибн-ал-Асир, *Жузе*, 82-83.

და, სადაც მისი მთავარი მოვალეობა ხარკის აკრეფა იყო. მაგრამ ქართველთა ზედაფენა იუსუფსა და ხალიფას არ ემორჩილებოდა, ამდენად საჯთა ლიდერი შეგუებული იყო იმ აზრს, რომ ისინი სამხედრო ძალით უნდა დაემორჩილებინა.

ხალიფა აღ-მუკთადირის ხარკის გასტუმრების მიზნით, 922 წლის ოქტომბერში იუსუფი აბასიანთა არმიით სომხეთში შემოდის, სადაც ვასპურაკანის მეფე გაგიკ არწრუნი და ანძევანციკის მთავარი ატომი რამდენიმე წლის ხარკს მას ერთბაშად გადაუხდიან. კუთვნილი ხარკის აღების შემდეგ იუსუფი ადარბაღ-განში ხელისუფლების ხელში ასაღებად გაემგზავრება.⁹¹⁰ იუსუფი სახალიფოს ხარკს სხვა ქრისტიან მმართველებსაც სთხოვდა. საუბარია იმ სამი წლის ხარკზე, რომელიც მას ქრისტიანი მეფე-მთავრებისგან ტყვედ ყოფნის პერიოდში არ აუღია. სომხეთის მეფე აშოტ ერკათი მოთხოვნილი ხარკის გადახდაზე უარს ამბობს.⁹¹¹ სომხეთის ტერიტორიის გავლის შემდეგ იუსუფი პირდაპირ ადარბაღ-განში წავიდა, საქართველოს მიწები მას არ გაუვლია. კახეთის ქორეპისკოპოსი ხარკის გადახდას გადაურჩა. ამიერკავკასიაში ხარკი აკრეფა დაევალა არმენიაში იუსუფის დანიშნულ მოხელეს, ამირა ნასრ აღ-სუბუქს. „მატიანე ქართლისაში“ დაფიქსირებული საჯთა შემოსევა საქართველოში ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსი ხარკს არ იხდიდა, სხვა შემთხვევაში, ბუნებრივია, საჯთა ლაშქრობა კახეთში არ შედგებოდა. იუსუფი კახეთის მმართველს ხარკს იმ შეთანხმების შესაბამისად სთხოვდა, რომელიც საქორეპისკოპოსოს წინა ხელი-სუფალსა და იუსუფს შორის დაიდო. ამგვარი მოცემულობით საჯთა მოთხოვნა გარკვეული ლეგიტიმურობის ფარგლებში ჯდებოდა.

კახეთის წინააღმდეგ ლაშქრობას წინ უძღვოდა არმენიის ამირას თანამდებობაზე დანიშნული ნასრ აღ-სუბუქის ნახტევანში მისვლა, სადაც ამირას წინაშე სომეხი იშხნები და ნახარარები მივიდნენ, მათ შორის სისაკანს გავარის იშხნის უმცროსი ძმა ბაბგენი, რომელიც მამისეული ქონებიდან წილის მიღებას მოელოდა, ასევე სივნიეთის უფალი სააკი და სხვა ლიდებულები. ნასრი მათი თანხმდებით არმენიის ადმინისტრაციული ცენტრის, დვინის, მიმართულებით წავიდა, სადაც ამავე ქალაქის მხარეში მცხოვრები სომეხი ლიდებულებიც შემოეგებნენ. ნასრის ბრძანებით, მასთან მყოფი ყველა სომეხი იშხანი, ნახარარი და აზატი უეცრად დააპატიმრეს და საპრობილეში ჩასვეს, ხოლო თავად ნასრი ქალაქ დვინში შევიდა და იქვე დაიდო ადგილსამყოფელი.⁹¹²

ნასრ აღ-სუბუქი სომხეთის მასშტაბით გადასახადის აკრეფას ხელმძღვანელობდა, რომელიც მთელ ქვეყანას შეაწერეს, მათ შორის სომხეთის კათალიკოსის ტახტსაც. დაწესებული ხარკის ვერ მიღების შემდეგ, ნასრის არმიამ კათალიკოსის კუთვნილი მიწები დაარბია, ხალხი დაატყვევა და ქონება მიიტაცა. 923 წლის 15 დეკემბერს მათ ხელში ჩაგარდა იოანე კათალიკოსის კუთვნილი ბიურაკანის ციხე-სიმაგრე.⁹¹³ ნასრს ბიურაკანის ციხის აღების დროს აყვანილი ტყვეები დვინში მიჰგვარეს. მათი ნაწილი შეიწყალეს, ხოლო დამნაშავენი დასაჯეს. ამავე დროს ნასრი მიიღებს ბრძანებას, რათა დატოვოს არმენია და ადარ-

⁹¹⁰ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 220-221; Ибн-ал-Асир, Жузе, 82-83.

⁹¹¹ Ованес Драсханакертци, *История Армении*, 233.

⁹¹² იქვე, 221-224.

⁹¹³ იქვე, 224-233.

ბადაგანში წავიდეს ამირა იუსუფის წინაშე. მომდევნო წლის დასაწყისში ნასრალ-სუბუქი არმენიაში თავისი მოადგილის პოზიციაზე ბეშირს დატოვებს, ხოლო თავად ამირა იუსუფის წინაშე გაემგზავრება.

ბეშირის მთავარი ამოცანა სომხეთის მეფეთმეფე აშოტ II ერკათის დამორჩილება იყო, რომელიც უარს აცხადებდა დაწესებული ხარკის გადახდაზე. სომხეთის მეფის დამორჩილების გარეშე საჯთა სამხედრო ძალა მეტი ჩრდილოეთით განვრცობას ვერ შეძლებდა. გელაქუნის მხარე და, ზოგადად, სევანის ტბის მიმდებარე სივრცე აშოტის დაქვემდებარებაში იყო, ხოლო მათ ჩრდილოეთით უტის მხარე, გუგარქი და საქორეპისკოპოსო მდებარეობდა. ქართული სამეფო-სამთავროთა დამორჩილების მიზნით, ბუნებრივია, ადარბადაგანის საჯიანთა საამიროს სომხეთი უნდა დაეპყრო. სამხედრო მზადებას გარკვეული პერიოდი გასტანა. რამდენიმე თვის შემდეგ ბეშირის არმია 924 წლის გაზაფხული-ზაფხულის პერიოდში სევანის მიმართულებით დაიძრა.

სომხეთის მეფე აშოტ სევანის ტბის კუნძულის მიუდგომელ ციხე-სიმაგრეში იყო გამაგრებული, რომელზეც გადასვლა პირდაპირ ხმელეთის მეშვეობით შეუძლებელი იყო. ბეშირის არმიის სარდლობამ გადაწყვიტა სევანის კუნძულის ციხე-სიმაგრე და მასში თავშეფარებული სომხეთის მეფე ხანგრძლივი ალყის შედეგად ჩაეგდო ხელში. ამ მიზნით ბეშირის არმია გელაქუნის მხარის დარბევას დაიწყო და ტბის ირგვლივ არსებულ სივრცეს გაატიანეს. პოზიციური ბრძოლა გარდამავალი უპირატესობით მიდიოდა. გადამწყვეტი უპირატესობის მოპოვების მიზნით ბეშირი ახალ სამხედრო რაზმებს მოიხმობს. აშოტს დროზე უნდა ემოქმედა სანამ საჯთა არმია კიდევ უფრო გაიზრდებოდა და გაძლიერდებოდა. სევანის ტბის პირას გაშლილ საჯთა სამხედრო ბანაკს აშოტის მეთაურობით მოქმედი თერთმეტი გემი დაეცა. ხომალდთა მეშვეობით ბანაკს ისრები დაუშინეს და დისტანციური ბრძოლა გაუმართეს. მუსლიმთა შორის ნაწილი დაიჭრა, მეორე ნაწილი გადარჩა, ხოლო ზოგიერთი – დაიღუპა. ბეშირს არ ჰყავდა ნავეები, რათა მათი მეშვეობით აშოტ ერკათს შეებოდა, რის გამოც იძულებული გახდა გადარჩენილი ჯარით სევანის სანაპირო დაეტოვებინა და კელას ციხე-სიმაგრეზე მიეტანა იერიში, სადაც იგი გიორგი მარზპეტუნის ჯარმა დაამარცხა. ბეშირი დვინის მიმართულებით გაიქცა და ქალაქის მისადგომთა გამოყენებით ცდილობდა პოზიციური ბრძოლა ეწარმოებინა.⁹¹⁴ ამ წლის სამხედრო კამპანია საჯთა სრული კრახით დასრულდა.

საჯთა მარცხის შემდეგ, ვითარების გამოსწორების მიზნით, ადარბადაგანის ჯარით დაბრუნდა არმენიის ამირა ნასრი. მისი მიზანი იყო დაკარგული პოზიციის დაბრუნება და ახალი შეტევის ორგანიზება. ნასრის სარდლობით საჯთა არმია სივნიეთის სამთავროში შევიდა, სადაც ისინი სივნიეთის იშხანს სუმბატს დაუპირისპირდნენ. სუმბატი ვაიძორის გავარის რთულად მისადგომ ხევში იყო გამაგრებული. ნასრი მიხვდა ბრძოლით ვერაფერს გახდებოდა და სივნიეთის მთავარს ზავი შესთავაზა. ზავის პირობით, მან სივნიეთის იშხნის ძმა ბაბგენი გაათავისუფლა, ხოლო სანაცვლოდ ხარკი მიიღო ოქროს ფულის, არაბული დინარების სახით.

⁹¹⁴ Ованес Драсханакерти, *История Армении*, თავი LXVII.

ნასრის არმია ამასობაში სევანის ტბის ახლოს, გელაქუნის მხარეში მდებარე ციხე-სიმაგრე კელას მიუახლოვდა, სადაც წინა წელს საჯთა არმიამ დიდი მარცხი განიცადა. ციხის მცველთა ჯარი საჯთა შურისძიებას შეუშინდა, ციხე-სიმაგრე მიატოვა და ნასრს ბრძოლის დარეშე დაუთმო.⁹¹⁵ აშოტ ერკათის ბედი უცნობია, მაგრამ სევანის კუნძულის ციხეში მცირერიცხოვანი გარნიზონით მყოფი, ბუნებრივია, ვერ შეძლება ნასრისა და ბეშირის გაერთიანებული ძალების გამკლავებას, რის გამოც კელას ციხის გარნიზონის მსგავსად ისიც უნდა გაქცეულიყო.

ნასრ აღ-სუბუქის არმიას უკვე არაფერი უშლიდა კიდევ უფრო შორს წასვლიყო. სივნიეთის დამორჩილებამ და სომხეთის მეფის ჯარის გაქცევამ საჯთა სამხედრო ძალას გზა გაუხსნა ჩრდილოეთის მიმართულებით, სადაც თბილისის საამირო მდებარეობდა, რომელსაც სომხეთის მეფის გარდა კახეთის ქორეპისკოპოსიც ავიწროებდა. კახეთის ქორეპისკოპოსი ფადლა სომხეთის მეფის მთავარი მოკავშირე გახლდათ. შესაბამისად, სომხეთის პოზიციის შესუსტებისა და თბილისის საამიროს დაცვის მიზნით საჭირო იყო კახეთის წინააღმდეგ დიდი სამხედრო კამპანიის განხორციელება. ამ მიზნით 925 წელი საუკეთესო დრო იყო. კახეთის საქორეპისკოპოსოში საჯთა მორიგი ლაშქრობა მიმდინარე წლის ზაფხულის პერიოდით უნდა დათარიღდეს.⁹¹⁶

„მატიანე ქართლისას“ ავტორის ცნობით, იმ დროს, როდესაც კახეთის ქორეპისკოპოსი ფადლა აღმშენებლობით იყო დაკავებული, კახეთის საქორეპისკოპოსოს საჯთა არმია შემოესია.⁹¹⁷ საჯთა სამხედრო ძალამ კახეთი დაარბია, მცხეთა გადაწვა, მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესია აიღო და გაძარცვა.⁹¹⁸ ამის შემდეგ, თხზულებაში მოკლედ აღწერილი მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიიდან მუსლიმთა მიერ გატაცებული ნინოს ჯვრის ისტორია, რომელიც ჯერ წაუღიათ, ხოლო მოგვიანებით თავისივე ბუდეში დაუბრუნებიათ.⁹¹⁹

საჯთა მეორე სამხედრო კამპანიის პირობებში მუსლიმებმა დაარბიეს მცხეთა და კახეთი. ისტორიკოსის ცნობებში ჩანს, რომ ქალაქი მცხეთა ამ დროს კახეთის საქორეპისკოპოსოს ნაწილია, რომელმაც ყველაზე მწვავე დარტყმა მიიღო საჯთა მეორე ლაშქრობის დროს. არ არის ცნობილი რამდენად ღრმად შევიდა საჯთა

⁹¹⁵ იქვე.

⁹¹⁶ „მატიანე ქართლისაში“ ზუსტი თარიღი მოცემული არაა, შესაბამისად, 925 წლის ზაფხული ან მისი ახლო ხანები ჩვენი მოსაზრებაა. აღნიშნული ეფუძნება შემდეგს: საჯთა ლაშქრობა ფადლას დროს ხდება, ამდენად 918 წლის შემდეგ; 918-919 წლებში იუსუფი იბნ აბულ-საჯი ხალიფატს ებრძვის, ამდენად კახეთში ვერ ილაშქრებდა; 919-922 წლებში ადარბადაგანის ამირა სუბუქი იყო, შესაბამისად, საჯები ძალაუფლებაში არ არიან, ამასთან, არც სუბუქის ლაშქრობაა ცნობილი სამხრეთ კავკასიაში; საჯთა მეთაური იუსუფი 922 წლის ბოლოს დაბრუნდა, ამდენად აღნიშნულ წელს ის კახეთში ვერ შემოვიდოდა; 923 წელს ნასრი სომხეთში ცდილობს პოზიციის გამყარებას, ხოლო 924 წელს მისი შემცველელი ბეშირი სომხეთში იბრძვის წარუმატებლად. ამასთან, სომხეთის კათალიკოსი იოანე, რომელიც 925 წლის დასაწყისით ასრულებს თხრობას არაფერს წერს კახეთში ლაშქრობაზე. იოანე კათალიკოსი, როგორც სამართლიანად ფიქრობენ, ამავე წლის დასაწყისში გარდაიცვალა. 926 წლის გაზაფხულს, ხალიფა აღ-მუკთადირის ბრძანებით, იუსუფი მთელი თავისი არმიით კარამიტთა წინააღმდეგ საომრად გაემგზავრება და 928 წელს იქვე დაიღუპება. ამგვარად, ჩვენი აზრით, 925 წლის ზაფხულის პერიოდი არის ერთადერთი შესაძლებელი თარიღი, როდესაც საჯთა მეორე ლაშქრობა შეიძლება შედგარიყო კახეთში.

⁹¹⁷ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261-262.

⁹¹⁸ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

⁹¹⁹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

არმია კახეთის საზღვრებში. ცნობილია მხოლოდ მცხეთის ადგება და გაძარცვა. საჯთა მცხეთაში შემოსვლას წინ უძღვოდა კახეთის განაპირა მხარის დარბევა.

სომხეთის გელაქუნის მხარის დაკავების შემდეგ, საჯთა არმია გარდაბნის გავლით კუხეთში შემოვიდოდა. კახეთის საქორეპისკოპოსოს ამ ორი პროვინციის დარბევის შემდეგ ნასრ აღ-სუბუქის ლაშქარი თბილისის საამიროში უნდა მოსულიყო, სადაც ამ პერიოდში ჯაფარიანი ამირა მმართველობდა. თბილისის ამირა ცნობდა ხალიფა აღ-მუკთადირის უზენაესობას, რაც ქალაქში მოჭრილი მონეტებით დგინდება,⁹²⁰ შესაბამისად, ჯაფარიანი ამირა აღიარებდა იუსუფის ადარბადაგანი-არმენიის ამირობასაც. ამ უკანასკნელს სამხრეთ კავკასიის ხალიფას სახელით განკარგვა ევალებოდა. ჯაფარიანთა ამირას საჯიანთა მოხელე, ნასრ აღ-სუბუქი, პატივით უნდა მიეღო, დახმარება აღმოეჩინა და სურსათ-სა-ნოვაგე მიეწოდებინა. თბილისის ამირას მომხრობის შემდეგ, ისინი თბილისის გავლით ლაშქრობენ მცხეთის წინააღმდეგ, რომელსაც გადაწვავენ, გაძარცვავენ და მოაოხრებენ.

კახეთის სხვა ცნობილი ქალაქი ან ციხე საჯებს არ აუღიათ, წინააღმდეგ შემთხვევაში მემატიანე მათ დასახელებდა. არ ვიცით რა შედეგით დასრულდა საჯთა მეორე სამხედრო კამპანია კახეთის წინააღმდეგ. ცნობილია მხოლოდ ის, რომ მათ დააბრუნეს „ჯვარი პატიოსანი“, რომელიც მცხეთის წმ. ჯვრის ეკლესიიდან წამოუღიათ. ისტორიკოსის ცნობით, ჯვრის დაბრუნება დაკავშირებულია არა ზავის დადებასთან, არამედ სასწაულთან, რომელიც მუსლიმთა ჯარში გავრცელებულ მუცლის სნეულებას მოყვა. გავრცელებული დაავადება ისლამის არმიამ ღვთის რისხვად ჩათვალა და გატაცებული წმ. ჯვარი ადგილზე დააბრუნა.⁹²¹ გამორიცხული არაა, რომ ჯვრის დაბრუნებას რაიმე მოლაპარაკება უძღვოდა წინ კახელებსა და საჯებს შორის. რა სარგებელი მიიღო ამ მოლაპარაკებით მუსლიმურმა მხარემ ცნობილი არ არის. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ფაქტმა მეორემ ტყვეთა გათავისუფლების მიზნით დიდი თანხა გადაიხადა, ასევე მიტაცებული ქონების ერთი ნაწილის გამოხსნის მიზნითაც. სხვა მიზეზით საჯთა არმია, ფაქტია, პატიმრებსა და ქონებას არ დათმობდა. ყოველწლიური ხარკის გადახდა დაფიქსირებული არ არის.

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, საჯთა ამ შემოსევით ისარგებლა ჰერეთის მეფე ადარნასე პატრიკოსმა და უკან დაიბრუნა ის ტერიტორიები, რომელიც თავის დროზე დაუთმო კოსტანტი აფხაზთა მეფესა და კვირიკე ქორეპისკოპოსს.⁹²² ამ დროს უკვე გარდაცვლილია აფხაზთა მეფე კოსტანტი მესამე, ხოლო მის შვილებს შორის დიდი განხეთქილება იყო დაწყებული.⁹²³ კახეთის ქორეპისკოპოსისა და აფხაზთა მესვეურთა მოუცლევლობა ჰერეთის მეფის წარმატების მიზეზი გახდა. ფაქტმა მეორემ ორჭობის ციხე დაკარგა. საჯთა მეორე ლაშქრობამ საქორეპისკოპოსო მნიშვნელოვნად დააზიანა, მაგრამ, სავარაუდოა, ამჯერად, კახეთის ქორეპისკოპოსმა დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა. ამის დამადასტურებელია საჯთა მმართველობის ეტაპობრივი შესუსტება, რასაც მალე მათი დამხობა მოჰყვა. 926

⁹²⁰ თ. დუნდუა, გ. დუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, 137-141.

⁹²¹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

⁹²² ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 559-560.

⁹²³ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 264-5; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261.

წლის გაზაფხულის პერიოდში იუსუფ იბნ აბულ-საჯი იძულებული გახდა ხალიფა ალ-მუკთადირის ბრძანებას დამორჩილებოდა და კარამიტა წინააღმდეგ საბრძოლველად ხალიფატის სამხრეთში წასულიყო. კარამიტა ბრძოლა სერიოზულ სამხედრო რესურსებს მოითხოვდა, რამაც, ბუნებრივია, საჯთა პოზიცია სამხრეთ კავკასიაში შეასუსტა. ამას მოჰყვა 927 წელს იუსუფის მარცხი კარამიტა წინააღმდეგ ბრძოლაში, დაჯერა და მომდევნო წელს მისი ტყვეობაში დაღუპვა,⁹²⁴ რამაც ადარბადაგანში საჯთა დამხობა დააჩქარა.

საჯიანთა დინასტიის მმართველობა ადარბადაგანში 929 წელს მოისპო,⁹²⁵ რამაც ირანში დესტაბილიზაციასა და არეულობას დაუდო სათავე. საჯთა ბატონობის დასასრულმა კახეთი დიდი ხნით გაათავისუფლა მუსლიმური ექსპანსიის საფრთხისაგან. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ქორეპისკოპოსი ფადლა მეორე თერთმეტწლიანი მმართველობის შემდეგ, 929 წელს გარდაიცვალა.⁹²⁶ „მატიანე ქართლისაჲ“ უცნობი ავტორი მიხედვით, ფადლა ცოცხალია საღართა მიერ ბარდავისა და ადარბადაგანის ოკუპაციის შემდეგ, რაც 941-942 წლებში ხდება, გიორგი აფხაზთა მეფე ამ დროს ქართლის მმართველობას თავის უფროს შვილს, უფლისწულ კოსტანტის, ჩააბარებს.⁹²⁷ კოსტანტი უფლისციხეში სამი წელი მმართველობდა, ხოლო 944 წელს მამას აუჯანყდა და აფხაზთა სამეფოს ხელში ჩაგდება განიზრახა. გიორგი აფხაზთა მეფემ დასახმარებლად თავის მოკავშირეებს მოუხმო, მათ შორის დასახელებულია ფადლა ქორეპისკოპოსი.⁹²⁸ თუ კოსტანტის აჯანყების თარიღი სწორია მაშინ გამოდის რომ ცნობაში გარკვეული ანაქრონიზმია. ფადლას შემდეგ ქორეპისკოპოსი კვირიკე მეორე ხდება, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, ფადლას ვაჟიშვილი ყოფილა.⁹²⁹ „მატიანე ქართლისა“ მათ მამა-შვილობაზე არაფერს წერს,⁹³⁰ მაგრამ ასეთი მოცემულობის უარყოფელი დებულება მასში მოცემული არ არის. ფადლას შესახებ ცნობა მოცემულია ფაენელის დაწერილისადმი დართული მიქაელ მემღვიმის საბუთში. მიქაელ მემღვიმე თავის საბუთში წერს, რომ მონასტრის მიწებისთვის თავისუფლების ბრძანება მოიპოვა კახთა მეფეთა ფადლასა და კვირიკესაგან.⁹³¹ საბუთი 918-922

⁹²⁴ Ибн-ал-Асир, Жузе, 83-86.

⁹²⁵ C. E. Bosworth, Sadjids, 746.

⁹²⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560

⁹²⁷ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 266; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262. საღართა მიერ ბარდავის და ადარბადაგანის ოკუპაციის თარიღზე იხ.: V. Monorsky, Musāfirids, *Encyclopedia of Islam*, vol. VII, ed. by C. E. Bosworth et al., (Leiden: E.J. Brill, 1993), 655-656; W. Madelung, Minor Dynasties of Northern Iran, *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, ed. R. N. Frye (Cambridge University Press, 1975), 232-233. გიორგი II-ის მიერ ქართლის დაპყრობა ხდება გურგენ ერისთავთერისთავის სიკვდილის (14. 02. 941) ახლო ხანებში, ანუ 941 წელს, იხ.: ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში* (თბილისი, 2016), 62-66, 80; ლ. თავაძე, სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის ცხოვრება და მმართველობა, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XIV (2018), 134, სქ. 15. ზემოხსენებულ სქოლიოში ტექნიკური შეცდომა გვაქვს, გვიწერია: „ჩვენი აზრით, გიორგი ქართლს 944 წელს ეუფლება“; უნდა იყოს „941 წელს“. ამგვარად, ჩვენი აზრით, გიორგი ქართლს იკავებს 941 წელს და მმართველად უფროს ვაჟს, კოსტანტის, განაწესებს, რომელიც მას სამი წლის შემდეგ, 944 წელს აუჯანყდა.

⁹²⁸ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 267; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262-263.

⁹²⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

⁹³⁰ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

⁹³¹ *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, I, 19.

წლებით შეიძლება დათარიღდეს, რაც იმას ნიშნავს, რომ ფადლა და კვირიკე ამ პერიოდთან მოუძღვრებიან თანამართლებლობას. ფადლა ქვეყნის უზენაესი ხელისუფალია, ხოლო კვირიკე მისი თანამოსაყდრე. ვახუშტის მიხედვით, როგორც დავინახეთ, ფადლა 929 წელს გარდაიცვალა.⁹³²

ვახუშტის ცნობას ამყარებს არაბი მემკვიდრის, აბუ ალ-ჰასან ალი იბნ ალ-ჰუსაინ იბნ ალი ალ-მასუდის ცნობა. ალ-მასუდის მიხედვით, სანარიაში, რაც იგივე კახეთის საქორეპისკოპოსოა, მმართველობს მეფე სახელად – კურისკუს.⁹³³ არაბი მემკვიდრე თავის ისტორიას 943-944 წლებში წერდა.⁹³⁴ ალ-მასუდის ცნობები ამ წლების ან მის ახლო ხანებში მომხდარი მოვლენების აღწერას. ალ-მასუდის მიერ დასახელებული სახელი „კურისკუს“ გაგებულია, როგორც ტიტული ქორეპისკოპოსი, ანდა როგორც საკუთარი სახელი – კვირიკე. პრინციპში, გარკვეულწილად, ის ერთსავე შეიძლება აღნიშნავდეს და მეორესაც. კახეთის სიხლოვეს მდებარე პერეთის სამეფოს მონარქის სახელი ალ-მასუდს სრულად აქვს მოცემული,⁹³⁵ ხოლო კახეთის მეფის სახელის გადმოცემისას ასე ორატორიანი ტერმინია დაფიქსირებული. როგორც უნდა იყოს, ალ-მასუდი საუბრობს წანართა მეფის საკუთარ სახელზე, რაც შეიძლება მხოლოდ კვირიკეს დაუკავშიროთ და არა ფადლას. მიქაელ მემღვიმის საბუთში ფიქსირდება ქორეპისკოპოსი კვირიკე, რომელიც სახელის ერთ-ერთი ადრეული ფორმით და, ამასთან, ნათესაობით ბრუნვაშია მოცემული როგორც „კურიკესი“.⁹³⁶ ეს საბუთი, როგორც ალ-მასუდის ნაწარმოები აღწერილი მოვლენების თანადროულია. მიქაელ მემღვიმეს საბუთში საკუთარი სახელი, რომელიც ნათესაობით ბრუნვაში დგას („კურიკესი“), ძალიან უახლოვდება ალ-მასუდისეულ „კურისკუსს“. ვფიქრობ, აქ ერთი და იმავე პიროვნებაზე უნდა იყოს საუბარი, ვახუშტის მიხედვითაც, კვირიკე სწორედ ამ დროს მმართველობს.

ამგვარად, ალ-მასუდი თავის ნაწარმოებში 941-942 წლებისთვის კვირიკე ქორეპისკოპოსის მმართველობის შესახებ გვამცნობს, რაც შეუძლებელს ხდის ამ პერიოდში ფადლას ზეობის განსაზღვრას. ფადლა 941 წლამდე გარდაცვლილი უნდა ყოფილიყო, ხოლო აფხაზთა მეფე გიორგის ჯარში, უფლისციხის აღმოსავლეთით, როგორც ჩანს, ფადლა კი არა კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე მეორე მონაწილეობდა. აღნიშნული „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის შეცდომაზე მიგვანიშნებს, რაც ძალიან იშვიათი შემთხვევაა.⁹³⁷ ყველაფერი ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვახუშტის თარიღი ფადლას გარდაცვალების შესახებ მართებული ჩანს.

ფადლა მეორის შესახებ მეტი ხელშეხება ცნობები არ მოგვეპოვება, შესაძლებლობა, სხვა საგულისხმო დეტალებს ამ ეტაპზე არ ვფლობთ. ვფიქრობ, მისი ზეობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები უფრო მეტი სიზუსტით მომავალში დადგინდება, ხოლო მანამდე ვახუშტი ბატონიშვილის ქრონოლოგია უაღტერნატივოა.

⁹³² ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

⁹³³ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 57.

⁹³⁴ იქვე, 42.

⁹³⁵ იქვე, 57.

⁹³⁶ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 19.

⁹³⁷ ასეთივე შეცდომა მოხდა „მატიანე ქართლისას“ ავტორს, როდესაც ბუღა თურქის წინააღმდეგ ბრძოლისას დემეტრე აფხაზთა მეფის ნაცვლად თავის წინამორბედს, თეოდოსის, ასახელებს. ამგვარი სახის შეცდომები ამ ისტორიულ წყაროში იშვიათია, მაგრამ ხდება.

ფადლას მმართველობა მეტ-ნაკლებად სტაბილურ ვითარებაში მიმდინარეობდა, რამაც კახეთში მისი ოჯახის პოზიციები გაამყარა. ფადლას შემდეგ ტახტს თავისი შვილი, კვირიკე მეორე, დაიკავეს,⁹³⁸ რითაც არეგმანელთა დინასტიის მმართველობა კახეთში კიდევ უფრო განმტკიცდა.

არეგმანელთა დინასტიის მესამე წევრის ხეობა, ვახუშტის ცნობით, თერთმეტი წელი გაგრძელდა. აღნიშნული გახლდათ ყველაზე ხანმოკლე ხეობის პერიოდი საქორეპისკოპოსოს ისტორიაში. ასეთი მოცემულობის მიუხედავად, ფადლა მეორის მმართველობა არ ყოფილა ყველაზე წარუმატებელი კახეთის საქორეპისკოპოსოს მატთანეში. ფადლამ თავი დაიმკვიდრა როგორც აღმშენებლობის მოყვარულმა სახელმწიფო მოღვაწემ. ამას, გარკვეულწილად, ფადლას მამის პერიოდში არსებული პოლიტიკური ვითარებაც განაპირობებდა, როდესაც საჯთა პირველი შემოსევის დროს კახეთის ცენტრალური პროვინციების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაარბიეს, დაანგრეს და მოთხარეს. საჯთა მეორე შემოსევამ ქორეპისკოპოსს, ამ კუთხით, კიდევ უფრო მეტი საქმე გამოუჩინა თავისი მმართველობის ბოლო წლებში. ყველაფერი ზემოთ თქმულის გათვალისწინებით, ფადლა მეორე წარმოგვიდგება როგორც ქვეყნის განმტკიცების მოამაგე.

ლოწობანთა ციხის მშენებლობა, რომელსაც ადგილი ჰქონდა ქსნის ხეობაში, მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, რომელიც საქორეპისკოპოსოს ტერიტორია გახლდათ, ქვეყნის დასავლეთი საზღვრის განმტკიცებას ემსახურებოდა. საჯთა მეორე ლაშქრობამდე ფადლა საზღვრის გამაგრებით არის დაკავებული, რასაც, ვფიქრობ, აფხაზთა სამეფოში არსებული ვითარება განაპირობებდა, სადაც კოსტანტის გარდაცვალების შემდეგ ძმები, გიორგი და ბაგრატ უპირისპირდებოდნენ ერთმანეთს. აფხაზთა სამეფოში არსებული გაურკვეველი პოლიტიკური სიტუაცია დასავლეთი საზღვრის გამაგრებას აქტუალურს ხდიდა. ამავე დროს ქსნის ხეობაში არსებული შინაპოლიტიკური მდგომარეობა კახეთის ქორეპისკოპოსს აიძულებდა თავისი პოზიცია განემტკიცებინა და ადგილობრივი აზნაურთა ნაწილი, რომელიც გაძლიერებული იყო, მტკიცედ სამხედრო ძალის მეშვეობით ჰყოლოდა მორჩილებაში. ბუნებრივია, ფადლას ჰყავდა თავისი ერთგული აზნაურების ჯგუფი ქსნის ხეობაში, რომელთა მეშვეობითაც ის ხეობაში ვითარებას აკონტროლებდა, თუმცა ყოველთვის არსებობდა უკმაყოფილიყო დაჯგუფება, რომელთა კონტროლი განსაკუთრებით აქტუალური იყო.

კახეთის საქორეპისკოპოსოს საგარეო პოლიტიკაში მთავარი გამოწვევა კვლავ საჯიანთა სახელმწიფო იყო. საჯთა და სახალიფოს დაპირისპირება, რომელიც ფადლას ხეობის დასაწყისში მიმდინარეობდა, კახეთის ქორეპისკოპოსის სასარგებლო პოლიტიკურ ვითარებას ჰქმნიდა, ხოლო არმენიისა და ადარბადაგანის ამირთა ხელისუფლების უკიდურესი შესუსტება სამხრეთ კავკასიაში იუსუფის მარცხმა და შეპყრობამ განაპირობა. მთელი ოთხი წლის განმავლობაში მიმდინარე აღნიშნული პროცესი კახეთის დამოუკიდებლობას განამტკიცებდა, რაც ფადლას საშუალებას აძლევდა ქვეყანა მოეშენებინა, პოზიცია გაემყარებინა და პოლიტიკური სუვერენიტეტი დაეცვა. იუსუფის გამოშვება სახალიფოს მესვეურთა ერთგვარი იძულებითი ნაბიჯი იყო. მათ დაინახეს, რომ ხალიფატის ჩრდილოეთ-

⁹³⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

ში სტაბილური გარემო მხოლოდ ძლიერი ვასალის საშუალებით შეიძლებოდა დამყარებულიყო. იუსუფის მეორე ზეობა არმენიასა და ადარბადაგანში არ ყოფილა ისეთი ძლიერი და სტაბილური როგორიც პირველ შემთხვევაში. მეორე პერიოდი იყო იუსუფის მორჩილების ხანა, რომელსაც ის იძულებით იჩენდა ხალიფა ალ-მუკთადირისა და მისი მთავარსარდლის აბულ-ჰასან მუნის ალ-მუზაფარის მიმართ. იუსუფი იძულებული იყო სამხრეთ კავკასიაში დაყრდნობოდა თავის მოხელეებს, რომელთა სამხედრო ძალა და აქტივობა შეზღუდული იყო. მათ აკლდათ იუსუფის ავტორიტეტი, გამოცდილება და სამხედრო პოტენციალი, რომელსაც არმენიისა და ადარბადაგანის ამირა ძირითადად ირანის ტერიტორიაზე იყენებდა, რის გამოც სამხრეთ კავკასიის ფრონტზე ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგ გამოყოფილი ლაშქარი არასაკმარისი იყო რეგიონის დამორჩილების მიზნით. ფადლას ჰქონდა რთული მისია, დაეცვა თავისი ქვეყანა საჯთა აგრესიისგან და შეენარჩუნებინა სუვერენიტეტი, რასაც, ვფიქრობ, თავი წარმატებით გაართვა.

ხალიფა ალ-მუკთადირისა და მუნის ალ-მუზაფარის ძირითადი სამიზნე კარამიტთა ამბოხება იყო, რის გამოც ისინი ნაკლებად ზრუნავდნენ არმენიის პროვინციის ქრისტიან მეფე-მთავართა დამორჩილებაზე. ხალიფატის მესვეურთა ამგვარი მიდგომა საჯთა სამხედრო აქტივობას მნიშვნელოვნად ასუსტებდა სამხრეთ კავკასიაში, რამაც კახეთი და საქართველოს ტერიტორიაზე მდებარე ყველა ქრისტიანული სამეფო-სამთავრო აბასიანთა ექსპანსიას სამუდამოდ ჩამოაშორა. აბასიანთა სახელით მოჭრილი მონეტები, რომელიც ქალაქ თბილისში ადგილობრივ ამირათა დაკვეთით იჭრებოდა ხალიფას გარკვეული გავლენის მაჩვენებელია, რომელიც თბილისის საამიროს საზღვრებს არ სცდებოდა. თბილისის ამირა აბასიანთა ხალიფას ყველაზე ერთგული ვასალი ჩანს, რომელსაც კახეთის ქორეპისკოპოსის სახლთან ცვალებადი ურთიერთობა ჰქონდა, რასაც ფადლა მეორის ხანაში ხალიფასა და მისი მთავარი ვასალის საჯთა საგარეო პოლიტიკა განსაზღვრავდა. საჯთა ბატონობის დასრულების შემდეგ, რომელიც ფადლას მმართველობის ბოლოს ხდება თბილისის ამირა უფრო თავისუფალი მოქმედების საშუალებას მიიღებს, რაც, მოგვიანებით, თბილისის საამიროს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის საწინდარი გახდა. ყველაფერი ამის მიუხედავად, ალ-მუკთადირის პერიოდში კახეთისა და ხალიფატის ურთიერთობა, გარკვეულწილად, შენარჩუნებული იყო, რასაც მათ შორის არსებული ეკონომიკური კავშირი განაპირობებდა.

ფადლას საგარეო ურთიერთობაში ყველაზე აქტიური კავშირი მაინც სომხეთის მეფე აშოტ II-სთან ჰქონდა. აშოტ სუმბატის ძე სომხეთის მეფის წოდებით აღიარებული იყო ქართველთა მეფე ადარნასე კურაპალატის და, ზოგადად, საქართველოს მმართველი ზედაფენის მიერ. აშოტს სომხეთის მმართველის რანგში აღიარებდა ბიზანტიის საიმპერატორო კარიც. ამგვარი სახის აღიარება აშოტს მიღებული უნდა ჰქონოდა კახეთის ქორეპისკოპოსის მიერაც, რომელიც საქართველოს სხვა მეფე-მთავართან ერთად უპირისპირდებოდა არაბთა მიერ სომხეთის მეფის პოზიციაზე დადგენილ აშოტ შაპუჰის ძეს, რომლის სამეფო ღირსებას სომხეთის მმართველი ელიტის დიდი ნაწილი არ აღიარებდა. ბიზანტიის დახმარებით აშოტ II სუმბატის ძემ სომხეთის სამეფო წარმატებით ჩაიბარა. აშოტ II

ერკათის ძალაუფლების კონსოლიდაციაში ქართველთა როლი მნიშვნელოვანი იყო. ქართველთა სამეფოს მესვეურთა გარდა ამ პროცესში აქტიური მონაწილეობა მიიღო კახეთის ქორეპისკოპოსმა.

ფადლას კეთილგანწყობა და მხარდაჭერა, რომელსაც იგი იხენდა აშოტ II ერკათის მიმართ, რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული: 1. კვირიკე არეგმანელი და მეფე სუმბატ ბაგრატიუნი ძველი მოკავშირეები იყვნენ, რაც მათი შვილების დროსაც გაგრძელდა; 2. ფადლას და აშოტს გამოკვეთილი ანტიარაბული განწყობა ჰქონდათ, რამაც აღნიშნული ორი ხელისუფალი ხალიფატის წინააღმდეგ შეაკავშირა; 3. ქართველთა სამეფოსა და ბიზანტიის იმპერიის კეთილგანწყობა აშოტ ერკათის მიმართ მნიშვნელოვნად განაპირობებდა ფადლა ქორეპისკოპოსის პოლიტიკურ მხარდაჭერას, რომელსაც ის იხენდა აშოტის სასარგებლოდ. ყველაფერი ამის გარდა ფადლა და აშოტი ერთად მოქმედებდნენ უტის მხარეში არსებული გამწვავებული ვითარების ჩაწყნარების კუთხით, რასაც სომხეთის გარდაღიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საქორეპისკოპოსოსთვისაც, ვინაიდან გარდაბნის მხარე, რომელიც ამ პროვინციას ჩრდილო-დასავლეთით ეკვროდა, სტაბილურობასა და სომხეთის მეფის აღიარებას საჭიროებდა კახეთის შემადგენლობაში.

აშოტ II ერკათის მიერ გარდაბნის მხარის კახეთის შემადგენლობაში აღიარება, პოლიტიკური თვალსაზრისით, ორი ქვეყნის დაახლოებას უწყობდა ხელს. ამავე დროს, კახეთის მმართველი უტის მხარეს ცნობდა სომხეთის შემადგენლობაში, რისი პირდაპირი დასტურია სამხედრო დახმარება, რომელიც ფადლამ გაუზზავნა სომხეთის მეფეს ამ მხარეში არსებული ამბოხების ჩახშობის მიზნით. აღნიშნული პოლიტიკური აქტი სომხეთმა და კახეთმა ერთმანეთში სადავო ტერიტორია გაინაწილეს და აღიანსი განამტკიცეს. ზემოთ თქმულის მიუხედავად, ვფიქრობ, ყველაზე ძლიერი მოტივი, რაც ფადლას და აშოტს აახლოებდა საჯიანთა სახელმწიფოს მხრიდან მომდინარე საფრთხე იყო. ამ ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანების ექსპანსიის დაძლევა ცაღ-ცალკე და მით უფრო ერთმანეთში დაპირისპირებით არც ერთ მხარეს წაადგებოდა და არც მეორეს. ყველაფერ ამას, ბუნებრივია, კარგად აცნობიერებდნენ როგორც თიანეთში, ასევე შირაკავანში, რის გამოც ორივე ქვეყნის მესვეური ერთმანეთის მიმართ კეთილგანწყობას იხენდნენ და მოკავშირეობდნენ.

საჯთა ექსპანსიის ერთობლივი ნეიტრალიზაციის გარდა, კახეთის ქორეპისკოპოსი დაინტერესებული იყო რანთა სამეფოს მმართველი ელიტის წინააღმდეგ სომხეთის მეფე შეეკავშირებინა. ფადლას პერეთის საფრთხე აშოტთან აქტიურ კავშირს აიძულებდა. ფადლა უტის მხარის კონტროლში აშოტს ეხმარებოდა, რაც, პირველ რიგში, რანთა მეფის საზიანო ქმედება იყო. ამგვარად, ფადლა II-ის მთავარი მოკავშირე და პოლიტიკური პარტნიორი სომხეთის მეფე აშოტ II ერკათი გახლდათ. თავის მხრივ სომხეთის მმართველი ელიტა, რომლის განწყობაც ასახულია იოანე დრასხანაკერტცის „სომხეთის ისტორიაში“, ფადლას დიდი ქორეპისკოპოსის წოდებით მოიხსენიებდა, რაც კახეთის მმართველის პოლიტიკური სიახლოვისა და სიძლიერის ხაზგასმა უფროა, ვიდრე რაიმე სახის ახალი ტიტული.

ბიზანტიის იმპერია ფადლა მეორის პერიოდში სომხეთის მეფის აქტიური მოკავშირის როლში გამოდის. კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის ზეობის და-

საწყისში იმპერიის აქტიურმა ჩართვამ სამხრეთ კავკასიის სამხედრო-პოლიტიკურ სარბიელზე კახეთის ანტიარაბული პოლიტიკის გააქტიურება გამოიწვია, რამაც ქვეყანას პოლიტიკური სუვერენიტეტი აღუდგინა. ამ კუთხით ბიზანტიის იმპერია აგრძელებდა ყოფილიყო მუსლიმური ქვეყნების წინააღმდეგ კახეთის ბრძოლის მთავარი ინსპირატორი. კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის რეგენტების პერიოდში არსებული პოლიტიკური კავშირი სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებთან კიდევ უფრო გამყარდა კონსტანტინეს სიმამრისა და თანაიმპერატორის, რომანოზ I ლეკაპენოსის, ზეობის დროს. რომანოზის პერიოდში საქართველოსა და სომხეთის მიმართულებით ბიზანტიის დაინტერესება სერიოზულად გაიზარდა, რაც ასახვას პოვებდა ქართველ და სომეხ მეფე-მთავრებზე გაცემულ ბიზანტიურ საკარისკაცო ტიტულებში. სამწუხაროდ, არ ვიცით უბოძა თუ არა რაიმე ტიტული იმპერატორმა ფადლამეორეს. ამის მიუხედავად, ცხადია, შენარჩუნებული იყო აქტიური კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობები, რაც ორ ქვეყანას შორის არსებულ მიმოსვლასა და სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობაში გამოიხატა.

ამგვარად, ფადლა II ქორეპისკოპოსის ზეობის ხანაში კახეთი აგრძელებდა აქტიურ პოლიტიკურ ურთიერთობას ქრისტიანული კავკასიის ქვეყნებთან და ბიზანტიასთან, რაც საქორეპისკოპოსოს ანტიარაბულ პოლიტიკას პასუხობდა. ქმედითი საერთაშორისო ურთიერთობის პარალელურად, ფადლას ძირითადი ძალისხმევა მიმართული იყო თავისი დინასტიის ძალაუფლების განმტკიცებისკენ, რაც თერთმეტწლიანი ზეობის განმავლობაში წარმატებით შეძლო.

თავი VIII

კვირიკე II

კვირიკე II (929-976) კახეთის რიგით მერვე ქორეპისკოპოსი გახლდათ. მისი ოჯახის შესახებ ცნობები მცირე რაოდენობითაა შემორჩენილი. ვახუშტის მიხედვით, კვირიკე მეორე იყო ფადლა მეორის შვილი.⁹³⁹ ამ ცნობას ადასტურებს მიქაელ მემღვიმის საბუთი, რომელშიც კახთა მეფეები, ფადლა და კვირიკე იხსენიებიან.⁹⁴⁰ საბუთში მათ თანამეფობას ესმევა ხაზი და დაწერილია 918-922 წლებში. ამ საბუთით ირკვევა, რომ კვირიკე გარკვეული დროის განმავლობაში მამის თანამოსაყდრე ყოფილა. ფადლა ქორეპისკოპოსი თავისი შვილის თანამოსაყდრედ დამტკიცებით კახეთის ქორეპისკოპოსის არჩევითობის წინააღმდეგ ილაშქრებდა და თავისი ძალაუფლების პრიმატს უსვამდა ხაზს.

ამგვარად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს მოსახლეობა თავიდანვე შეაჩვიეს კვირიკეს ხელისუფლებაში მოსვლის უალტერნატივობაში. კვირიკეს ჰყავდა ასევე ძმა, შურტა, რომელსაც საუფლისწულო მამულის სახით უჯარმა ჰქონდა ჩაბარებული.⁹⁴¹ ზუსტად არ ვიცით შურტამ უჯარმა მამისგან მიიღო თუ ძმისგან, მაგრამ უკვე კვირიკეს დროს ის ამ ციხე-სიმაგრის მფლობელი იყო. კვირიკეს სხვა ძმების შესახებ არაფერია ცნობილი. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, კვირიკე ქორეპისკოპოსის ორი ვაჟიშვილი ჰყავდა, მათი სახელებია: ფადლა და დავითი.⁹⁴² მათ შორის უფროს ვაჟიშვილს კვირიკემ თავისი მამის სახელი დაარქვა, ხოლო სახელი „დავითი“ კახეთის მმართველებში უცნობი გახლდათ. აღნიშნული სახელი „დავითის“ დაფიქსირების პირველი შემთხვევაა კახეთის მმართველ ელიტაში. ეს არაა გამორიცხული, რომ კახეთის მმართველი გვარის ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლთან დინასტიურ კავშირზე მიანიშნებდეს. ბაგრატიონთა შორის სახელი „დავითი“ ძალიან პოპულარული გახლდათ. კვირიკეს დედის ვინაობა ცნობილი არ არის, ხოლო ზემოთქმულის გათვალისწინებით ის, შესაძლოა, ბაგრატიონი ყოფილიყო. არაფერია ცნობილი არც კვირიკეს მეუღლის შესახებ.

ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, 929 წელს გარდაიცვალა ფადლა ქორეპისკოპოსი, რომელიც, „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, კვირიკე ქორეპისკოპოსმა შეცვალა.⁹⁴³ მიუხედავად იმისა, რომ უცნობი ავტორი არაფერს წერს მათი ნათესაობის შესახებ, მათი მამა-შვილობა ეჭვს არ იწვევს. კვირიკე მეორის ზეობა, ვახუშტის მიხედვით, მთელი 47 წლის განმავლობაში გაგრძელდა,⁹⁴⁴ რითაც ის კახეთის საქორეპისკოპოსოს ისტორიაში ყველაზე ხანგრძლივი დროის განმავლობაში მმართველობდა. ხანგრძლივი ზეობა აშკარად მიუთითებს კვირიკე

⁹³⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

⁹⁴⁰ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 19.

⁹⁴¹ მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

⁹⁴² მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264.

⁹⁴³ მატიანე ქართლისა, ვახუშტიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

⁹⁴⁴ იქვე.

მეორის ქორეპისკოპოსობის სტაბილურობაზე. ამის მიუხედავად, მისი ზეობის პერიოდში კახეთის ხელისუფლება მრავალი გამოწვევის წინაშე დადგა.

საჯთა საფრთხე, რომელიც ბოლო ოთხი დეკადის განმავლობაში ყველაზე სერიოზული გამოწვევა იყო გაქრა. იუსუფის ძმისწული, აბულ მუსაფირ ალ-ფათჰ იბნ მუჰამადი ადარბადაგანის დედაქალაქ არდებილში მოწამლეს, რითაც საჯიანთა დინასტია დასრულდა, ხოლო მასთან ერთად საჯთა საფრთხე, რომელიც კახეთის საქორეპისკოპოსოს ყველაზე დიდი გამოწვევა იყო. ალ-ფათჰის ნაცვლად ადარბადაგანი და არმენია ვასიფ ალ-სირვანის ხელში აღმოჩნდა, რომელიც, ძირითადად, მხოლოდ მონეტებით არის ცნობილი.⁹⁴⁵ ვასიფი და ადარბადაგანის სამხედრო არისტოკრატია ალ-ფათჰის დამხობის შემდეგ ხელისუფლებას მხოლოდ რამდენიმე თვით ჩაიდგებს ხელში. მაგრამ იმავე წელს ძალაუფლება იუსუფის იბნ აბულ საჯის თანამებრძოლის, მუფლიჰ ალ-იუსუფის, ხელში აღმოჩნდა.⁹⁴⁶ კ. 318-320 წლებში მონეტები, რომელიც ჩვენი ძირითადი წყაროა, იჭრებოდა მხოლოდ ხალიფა ალ-მუკთადირის და მისი მემკვიდრის სახელზე, ხოლო უკვე კ. 320 წლიდან მონეტაზე უკვე მუფლიჰის სახელით ჩნდება, რაც ხალიფა ალ-მუკთადირის პოლიტიკური აღიარების მანიშნებელია.⁹⁴⁷

მუფლიჰ ალ-იუსუფის მმართველობა ადარბადაგანსა და არმენიაში რამდენიმე წელი გაგრძელდა, თუმცა მისი ზეობა არ ყოფილა სტაბილური. თავდაპირველად იგი ცნობდა ალ-მუკთადირის ძალაუფლებას, მაგრამ ამ უკანასკნელს კონფლიქტი მოუვიდა თავის ძლევაშეიღ სარდალ მუნის ალ-მუზაფართან, რაც ხალიფას დაღუპვით დასრულდა, ხოლო ტახტზე ალ-კაჰირი დასვეს.⁹⁴⁸ ალ-მუკთადირის დამხობის შემდეგ, მუფლიჰ ალ-იუსუფმა ცნო ხალიფა ალ-კაჰირის ძალაუფლება, რისი დამადასტურებელია უფლისწული აბულ-აბასის ნაცვლად ხალიფა ალ-კაჰირის ვაჟის, აბდ ალ-სამადის, მოხსენიება თავისი სახელის გვერდით.⁹⁴⁹ მუფლიჰის მმართველობა 935 წლამდე გაგრძელდა, თუმცა თავისი ზეობის ბოლო პერიოდში ადარბადაგანის საამიროში ძალაუფლება შეერყა, ხოლო ზემოთ ხსენებულ წელს კი მონეტაზე ახალი ხელისუფალი ჩანს – აბდალლაჰ იბნ მაჰფუზი.⁹⁵⁰

აბდალლაჰ იბნ მაჰფუზის ხელისუფლებაში მოსვლა, როგორც ჩანს, მუფლიჰ ალ-იუსუფის დამხობას უკავშირდება, რამაც ადარბადაგანში არსებული ვითარება კიდევ უფრო აურიო. 837 წელს ადარბადაგანსა და არმენიაში თავისი ძალაუფლების დამყარება ჰამდანიდთა სახელმწიფომ სცადა, მაგრამ ვერ მოახერხეს, ხოლო დიდი არეულობის შემდეგ ძალაუფლება აბუ სალიმ დაისამ იბნ იბრაჰიმ ალ-ქურდიმ ჩაიგდო.⁹⁵¹

⁹⁴⁵ V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries* (Cambridge, 1958), 60; W. Madelung, *Minor Dynasties of Northern Iran, 231-232*; A.R. Vardanyan, *The coinage of the Sājīd of Adharbayjān and Armenia*, 4.

⁹⁴⁶ V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, 60-61; W. Madelung, *Minor Dynasties of Northern Iran, 232*; A.R. Vardanyan, *The coinage of the Sājīd of Adharbayjān and Armenia*, 4-5.

⁹⁴⁷ იქვე, 4-5.

⁹⁴⁸ H. Kennedy, *The Reign of al-Muqtadir, Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir* (Brill, 2013), 45-47.

⁹⁴⁹ A.R. Vardanyan, *The coinage of the Sājīds of Adharbayjān and Armenia*, 4-5.

⁹⁵⁰ იქვე, 4-5.

⁹⁵¹ კ. თოფური, *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში*, 28-30; W. Madelung, *Minor Dynasties of Northern Iran, 232*; A.R. Vardanyan, *On the coinage of Daysam ibn Ibrahim in*

დაისამის ძალაუფლება თავისი პირველი ზეობის ხუთი წლის განმავლობაში არასტაბილური იყო. ამის მიუხედავად, მისი სახელით მონეტები იჭრებოდა დვინის, ბარდავის, არდებილის, მარალისა და ე.წ. „ადარბადაგანის“ ზარაფხანეებში. აღნიშნული მოცემულობა დაისამის მმართველობას ადასტურებს როგორც ადარბადაგანში, სადაც მას ბევრი შემცირებული ჰყავდა, ასევე, არაბულ არმენიაში, სადაც დაისამს მუსლიმური სამხრეთი ემორჩილებოდა, მაგრამ წინააღმდეგობას უწევდა ქრისტიანული სომხეთი.⁹⁵² ამ ანარქიის პერიოდში, რომელიც ადარბადაგანისა და არმენიის საამიროში მიდიოდა არავის უცდია ამიერკავკასიის ჩრდილოეთით მდებარე კახეთის საქორეპისკოპოსოს დაპყრობა. ადარბადაგანის ამირას, რომელიც კვლავ იბრალებდა არმენიის ანუ სამხრეთ კავკასიის კონტროლს, მხოლოდ დვინის, ბარდავის, ნახჭევანისა და მათი მიმდებარე მუსლიმური მხარეები ემორჩილებოდა. კახეთი, მსგავსად სხვა ქართული ქვეყნებისა, მათი აქტიური პოლიტიკური თვალსაწიერის გარეთ აღმოჩნდა.

კახეთის ქორეპისკოპოსის სახლს საჯთა მიერ ძალაუფლების დაკარგვის შემდეგ, პოლიტიკური თვალსაზრისით, ადარბადაგანის ტერიტორიიდან მომავალი საფრთხე არ ემუქრება. აღნიშნული პერიოდის გამოწვევა სამხრეთ კავკასიის ისლამურ სივრცეში შექმნილი პოლიტიკური ვაკუუმი იყო, რომელიც არაბულ არმენიასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე დესტაბილიზაციას აძლიერებდა და სხვადასხვა სახის სამხედრო ლიდერთა მმართველური თავდასხმების გახშირებას იწვევდა. კვირიკეს თავისი მმართველობის თავდაპირველ ეტაპზე ამ გამოწვევის მიღება და გამკლავება მოუწევდა.

კვირიკეს ქორეპისკოპოსობა, პირობითად, ორ ეტაპად შეიძლება დაიყოს, ესენია: 1) აფხაზთა მეფე გიორგის ლაშქრობამდე, ანუ 955 წლამდე, როდესაც ქართულ პოლიტიკურ ერთეულებთან მათ სტაბილური პოლიტიკური ურთიერთობა აქვთ; 2) გიორგის ლაშქრობისა და მისი შემდგომი პერიოდი, როდესაც ეს ურთიერთობები არეულია. ამათგან პირველი პერიოდის შესახებ ქართულ წყაროებში თითქმის არაფერია ცნობილი. უფრო მეტიც, „მატიანე ქართლისას“ ავტორს თუ ვენდობით, ამ დროს კვირიკე შეიძლება მამის თანამოსაყდრე იყოს. ისტორიკოსი გიორგი აფხაზთა მეფისა და უფლისწული კოსტანტის ბრძოლის პერიოდში კახთა ქორეპისკოპოსი ფადლას მონაწილეობაზე საუბრობს. აღნიშნულ დაპირისპირებას, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, 944 წლით ვათარიღებთ. კვირიკე თუ მართლაც 929-976 წლებში იყო ქორეპისკოპოსი, გამოდის, რომ ან ჩვენი თარიღია შეცდომა, ანდა „მატიანე ქართლისას“ ცნობა – უფლისციხის სამხედრო კამპანიაში ფადლას მონაწილეობაზე.

არაბი ისტორიკოსის აბუ ალ-ჰასან ალი იბნ ალ-ჰუსაინ იბნ ალი ალ-მასუდის მიხედვით, 941-942 წლებისთვის სანარიაში, ანუ კახეთში, მეფობს ქურუეუსი ან კურისკუსი.⁹⁵³ მეფის სახელი კვირიკეს სახელს უნდა უკავშირდებოდეს. ავტორის მიხედვით, აღნიშნული მისი საკუთარი სახელია, ხოლო წოდებით ის „მალიქი“ ანუ მეფეა.⁹⁵⁴ თუ ალ-მასუდის „მეფე ქურუეუსი“ მართლაც საკუთარი სახელია,

Adharbayjān and Armenia in the 10th Century AD, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, vol. 197 (2008), 11-19.

⁹⁵² იქვე, 12-17.

⁹⁵³ Н.А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 57; გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, I, 86.

⁹⁵⁴ Н.А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 57.

როგორც ამას ავტორი გვარწმუნებს, მაშინ ის დანამდვილებით კვირიკე ქორეპისკოპოსთან უნდა გაგვიგვიოთ. ხოლო იმ შემთხვევაში თუ აღ-მასუდის საკუთარ სახელში წოდება („ქორეპისკოპოსი“) აქვს არეული,⁹⁵⁵ მაშინ მასში შეიძლება სხვა მმართველიც იგულისხმებოდეს. ჩვენ, ამ ეტაპზე არსებული წყაროთმცოდნეობითი ბაზის გათვალისწინებით, ვფიქრობთ, რომ ვახუშტისეული ქრონოლოგია უფრო მართებულია, შესაბამისად, მეათე საუკუნის 40-იან წლებში ქორეპისკოპოსი კვირიკე მეორე უნდა იყოს.

აღ-მასუდის საკმაოდ საინტერესო ცნობები აქვს დაცული კვირიკეს მმართველობის პირველ პერიოდის კახეთის საქორეპისკოპოსოზე. აღ-მასუდის მიხედვით, სანარია ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსო, ქრისტიანული ქვეყანაა, ხოლო მთელი მისი მოსახლეობა თავს არაბული წარმოშობის ხალხად მიიჩნევს.⁹⁵⁶ მოსახლეობის წარმოშობა, მათივე აზრით, უკავშირდება ნიზარ იბნ მაადსა და მის ძეს, მუდარს, რომელიც მუდარის არაბული ტომის ლეგენდარული ფუძემდებელია. მოსახლეობა თურმე საკუთარ თავს მუდარის ტომის უკაილის განშტოებას უკავშირებდა. აღ-მასუდის განცხადებით, მისგან წარმომდგარი არაბული ტომი იემენში მოსახლეობს, ხოლო მათი ნაწილი ადრევე წამოსულა და კახეთში დასახლებულა.⁹⁵⁷ არაბი ისტორიკოსის ეს ცნობა უდავოდ რაღაც ადგილობრივ გადმოცემას ემყარება, რასაც გარკვეული ისტორიული საფუძველი უნდა ჰქონდეს. ხალიფატი დაპყრობილ ტერიტორიაზე მომთაბარე არაბული ტომების დასახლებას უწყობდა ხელს. ამ გადასახლებათა შედეგი უნდა იყოს არაბული მოსახლეობის გაჩენა კახეთის საქორეპისკოპოსოში. ამასთან, მეშვიდე საუკუნეში არაბთა დაპყრობებმა გააჩინა იმისი საჭიროება, რომ სხვადასხვა დაპყრობილ ხალხს საკუთარი თავი დომინანტ ძალასთან დაეკავშირებინა, რაც ერთ-ერთი საფუძველი იყო ამ ლეგენდის გაჩენის. აღ-მასუდის ამ ისტორიას ეხმიანება სომეხი მემატიანის, ვარდან არეველცის, ცნობა. ვარდანის მიხედვით, წანართა წინაპარი ქალდეველები გარდმანის მთავართან მისულან, ქრისტეს წმინდა ჯვრის ნაწილის სანაცვლოდ ქრისტიანობა მიუღიათ, რის გამოც ხალიფა განარისხეს და მისი შიშით კავკასიის მაღალ მთებს შეაფარეს თავი და იქ დამკვიდრდნენ.⁹⁵⁸ ამგვარად, მითი წანართა მესოპოტამიის არაბთაგან წარმომავლობის შესახებ საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. აღნიშნულ გადმოცემას იცნობდნენ ადგილობრივები, არაბები, სომხები როგორც კვირიკე მეორის დროს, ასევე ვარდან არეველცის (XIII ს.) პერიოდში.

კახეთში არაბთა გავლენა საკმარისად ძლიერი იყო. ხალიფატის ექსპანსია, არაბულ მომთაბარე ტომთა დასახლება და ხალხში გავრცელებული კახელთა

⁹⁵⁵ გოჩა ჯაფარიძის შენიშვნით, იგულისხმება წოდება „ქორეპისკოპოსი“ (გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, I, 86). აღნიშნული შენიშვნა იმ შემთხვევაში შეიძლება მივიღოთ თუ დავუშვებთ, რომ აღ-მასუდი შეცდა. ქურუკუს/კურისკუსი, აღ-მასუდის მიხედვით, დანამდვილებით საკუთარი სახელია, ხოლო კახეთის მმართველის წოდება, იმავე ავტორის მიხედვით – მაღიქია. ჩვენი აზრით, აქ უფრო სახელი „კვირიკეს“ შერყვნილ ფორმასთან გვაქვს საქმე და არა აღ-მასუდის შეცდომასთან.

⁹⁵⁶ Н.А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 57.

⁹⁵⁷ იქვე; გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, I, 87.

⁹⁵⁸ *Всеобщая история Вардана Великого*, Эмин, 126; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 194; ვარდან არეველცი, *მხოვლი ისტორია*, შოშიაშვილი და კვაჭანტირაძე, 124.

წარმომავლობის თეორიები ყველაფერი ამის ნათელი დადასტურებაა. ზემოხსენებულის მიუხედავად ალ-მასუდი არაფერს წერს კახეთის ქორეპისკოპოს კვირიკეს ხალიფასადმი ვასალურ დამოკიდებულებაზე, რასაც იმ პერიოდში ადგილი არ ჰქონია. საჯთა მმართველობის დაცემის შემდეგ აღარბადაგანში არეულობა დაიწყო, რამაც მუსლიმებს დიდი ხნით ააღებინა ხელი კახეთის დამორჩილებაზე.

ალ-მასუდი წერს, ქვეყანას მეფე („მალიქ“) მართავსო,⁹⁵⁹ რაც ადასტურებს ქართული წყაროების მონაცემებს იმის შესახებ, რომ სახელმწიფოს მეთაური არჩევითი აღარაა და ის უკვე მონარქიული პრინციპებით იმართებოდა. უფრო მეტიც, კვირიკეს დროს უკვე ადგილი აქვს თანამოსაყდრეობას, მეფის წოდების ოფიციალურ გამოყენებას და ცენტრალური ხელისუფლების ადრეულზე უფრო მეტად გაძლიერებას.⁹⁶⁰ ყველა ამ პროცესმა ძველი წეს-წყობილება წარსულში დატოვა, ერთადერთი, რაც კახეთის მმართველებმა ძველი ინსტიტუციური სისტემიდან შეინარჩუნეს იყო ქორეპისკოპოსის წოდება. აღნიშნული წოდება მათ საშუალებას აძლევდათ ჩარეულიყვნენ, როგორც მთიანეთის მოსახლეობის სოციალურ ყოფაში, ასევე ჰქონოდათ უმაღლესი საეკლესიო ხელისუფლება, რომლის ლეგიტიმაცია მცხეთის საკათალიკოსო საყდრის სანქციით იყო შემაგრებული. საკუთრივ მცხეთა იმ დროს კახეთის საქორეპისკოპოსოს შემადგენლობაში შედიოდა, რაც, ბუნებრივია, კახეთის მმართველის გავლენას ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიაზე მნიშვნელოვნად აძლიერებდა.

კვირიკე ქორეპისკოპოსის საგარეო პოლიტიკა თავდაპირველ ეტაპზე მშვიდობიანი ჩანს. მამის თანამოსაყდრეობის პერიოდიდან მოყოლებული კახეთის მფლობელებს კარგი ურთიერთობა ჰქონდათ აფხაზთა მეფე კოსტანტი მესამესთან. კარგი ურთიერთობა შენარჩუნდა გიორგი მეორესთანაც. კახეთის ჯარი მონაწილეობას იღებდა უფლისციხის აღებაში გიორგი მეფის დახმარების მიზნით. ამ ბრძოლებში „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის მიხედვით ქორეპისკოპოსი ფაღლა მონაწილეობდა,⁹⁶¹ თუმცა, ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, რომ თხზულების ავტორს შეცდომა გაეპარა. გიორგის დახმარებლად კვირიკე მეორის ლაშქარი უნდა წასულიყო, შესაძლოა თავად კვირიკეს მეთაურობით. ყოველ შემთხვევაში, ფაღლასა და კვირიკე მმართველობის პირველ ნახევარში აფხაზთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს შორის კარგი ურთიერთობა ჩანს.

უფლისციხის მოგლეჩების ანალიზისას ცხადი ხდება, რომ აფხაზთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურთ ალიანსი აქვთ ტაოს მეფეებთანაც.⁹⁶² აქ უნდა იგულისხმებოდეს აშოტ II კურაპალატი, ბაგრატი ქართველთა მეფე და სუმბარ ერისთავთერისთავი. ქართველთა სამეფოს მესვეურნი კახეთის მმართველ წრესთან კარგ დამოკიდებულებაში იყვნენ. მათ შორის არსებულ ახლო ურთიერთობას ის საგარეო პოლიტიკური გამოწვევები განაპირობებდა, რომელიც

⁹⁵⁹ Н.А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 57; გ. ჯაფარიძე, წანართა შესახებ, *ძიებანი*, I, 86.

⁹⁶⁰ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 19.

⁹⁶¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 267; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

⁹⁶² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 267; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

ადარბადაგანის მმართველი საღარიანთა დინასტიის ამირათა გაძლიერების გამო ხდება.

დაილაშური წარმომავლობის ამირა მარზუბან იბნ მუჰამად ას-საღარი ადარბადაგანის სათავეში 942 წელს მოვიდა.⁹⁶³ „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, მან ადარბადაგანი და ბარდავი დაიკავა.⁹⁶⁴ მოვსეს კალანკატუაცი კიდევ უფრო მეტ ცნობებს იძლევა და წერს, რომ საღარმა დაიპყრო ალვანეთი, სპარსეთი და სომხეთი. მანვე ხელში ჩაიგდო ქალაქი ბარდავი.⁹⁶⁵ მარზუბან იბნ მუჰამად ას-საღარის თავისი გავლენის გაფართოება ქართული სახელმწიფოების ხარჯზეც უნდა ეცადა. საღართა შემოსევის საფრთხე გაიზარდა. კახეთის საქორებისკოპოსოს, აფხაზთა სამეფოსა და ქართველთა სამეფოს მესვეურთა სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი ამ საფრთხის პრევენციის მიზნითაც უნდა განმტკიცებულიყო.

944 წელს კასპიის ზღვის გზით ალვანეთში უეცრად წარმართი რუსები შემოიჭრნენ, ქალაქი ბარდავი აიღეს და მარზუბან იბნ მუჰამადის სამფლობელოთა შევიწროება დაიწყეს.⁹⁶⁶ არაბული წყაროების ცნობით, მარზუბანი მათ წინააღმდეგ 30-ათასიანი ლაშქრით გაემართა და ბარდავს ალყა შემოარტყა.⁹⁶⁷ ქალაქისთვის მიმდინარე ბრძოლების დროს ის რუსთა წინააღმდეგ ბრძოლაში რამდენიმეჯერ დამარცხდა.⁹⁶⁸ ალყა თითქმის ნახევარი წელი გაგრძელდა, რამაც მარზუბანს არ მისცა იმისი საშუალება, რომ თავისი დაპყრობითი პოლიტიკა ქართული ქვეყნების წინააღმდეგ წარემართა. იმავე წელს მარზუბანის მრავალრიცხოვანი ჯარის მიერ შევიწროებული რუსები, რომლებსაც ეპიდემიაც დაატყდათ თავზე, ბარდავს დატოვებენ და მტკვრის გავლით საქართველოს მიმართულებით გაუჩინარდებიან.⁹⁶⁹ საინტერესოა, ხომ არ ჰქონდათ მათ რაიმე კავშირი კახეთის ან რომელიმე სხვა ქართულ პოლიტიკურ გაერთიანებასთან? ყოველ შემთხვევისთვის, ქართველთა და რუსთა ინტერესები მარზუბან იბნ მუჰამადის წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთმანეთს ემთხვეოდა. ამის შემდეგ საღარიანი ამირები სპარსეთში მიმდინარე შინაპოლიტიკური ბრძოლებით არიან დაკავებული. სამხრეთ კავკასია მათი ყურადღების მიღმა დარჩა. 955 წელს აკრეფილი ხარკის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რომელიც არაბ მემატიანე იბნ-ჰაუკალს თავის თხზულებაში აქვს დაფიქსირებული, ქართველებს მარზუბან იბნ მუჰამადის წინაშე არანაირი ვალდებულება

⁹⁶³ V. Monorsky, Musāfirids, 655-656; W. Madelung, Minor Dynasties of Northern Iran, 232-233.

⁹⁶⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 266; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

⁹⁶⁵ მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 165; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 223-224.

⁹⁶⁶ მოვსეს კალანკატუაცი, ალვანთა ქვეყნის ისტორია, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 165; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 224; *Ибн-ал-Асир*, Жузе, 96-98; А.Ю. Якубовский, *Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г.*, *Византийский Временник*, XXIV (1926), 63-92; V. Minorsky, Musāfirids, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 7, New Edition (Brill, 1993), 656; W. Madelung, Minor Dynasties of Northern Iran, 233.

⁹⁶⁷ *Ибн-ал-Асир*, Жузе, 96-98; А.Ю. Якубовский, *Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа*, 64-67.

⁹⁶⁸ მოვსეს კალანკატუაცი, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 165; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 224; *Ибн-ал-Асир*, Жузе, 98; А.Ю. Якубовский, *Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа*, 67-69.

⁹⁶⁹ მოვსეს კალანკატუაცი, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 165; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 224; *Ибн-ал-Асир*, Жузе, 98; А.Ю. Якубовский, *Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа*, 69.

არა აქვთ აღებული. ადარბადაგანის ამირას მხოლოდ სომხები, ალვანელები და ამიერკავკასიის მუსლიმი მმართველები უხდიან ხარკს.⁹⁷⁰

კვირიკე მეორის ქორეპისკოპოსობის პირველი პერიოდის საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობა სერიოზული გართულებების გარეშე აღინიშნა, რაც, როგორც დავინახეთ, ადარბადაგანში მიმდინარე პროცესებით იყო განპირობებული. საშინაო ვითარებაში მთავარი გამოწვევა გარდაბნის საკითხი გახლდათ. 943-953 წლებში მიმდინარე ცხარე ბრძოლების ქამს, საღარიბათა რეჟიმს არ შეეძლო გაეკონტროლებინა სამხრეთ კავკასიის ჩრდილოეთ პერიფერიაზე არსებული ვითარება. იბნ ჰაუკალის მიხედვით, რომელიც გარკვეული დროის განმავლობაში თბილისში იმყოფებოდა, ქალაქი ირგვლივ მხოლოდ მტრების გარემოცვაში იყო მოქცეული.⁹⁷¹ არაბი ისტორიკოსი მტრებში ქართულ ქვეყნებს გულისხმობს, რომლებიც თბილისის საამიროს ხარჯზე სისტემატურად აფართოებდნენ თავიანთ სამფლობელოებს. როგორც ჩანს, სწორედ ამ პერიოდში კახეთის მმართველები საკუთარ კონტროლს კვლავ ადადგენენ გარდაბნის მხარეზე. იბნ ჰაუკალის ცნობა ნათლად ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ თბილისის ამირები გარდაბანს ვეღარ აკონტროლებენ.

გარდაბანი კახეთის ქორეპისკოპოსთა მფლობელობის ქვეშ აღმოჩნდა. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, აღნიშნულ ხანაში გარდაბანი კახეთის ქორეპისკოპოს კვირიკე მეორეს ექვემდებარება, მაგრამ გარდაბნელი აზნაურები მისი მმართველობით უკმაყოფილონი არიან.⁹⁷² გარდაბნელი დიდებულების უარყოფითი დამოკიდებულების მიზეზი კომპლექსური იყო. ისინი ვერ ეგუებოდნენ იმ დაკარგულ მდგომარეობას, რაც მათ დონაურთა დინასტიის ხელისუფლებაში ყოფნის დროს ჰქონდათ; არ მოსწონთ ქვეყნის ცენტრალიზაცია; სჭირდებათ სტაბილური დამცველი, რომელიც მათ თავდაცვას უზრუნველყოფს მუსლიმთა გახშირებული თავდასხმებისგან, რომელიც, იბნ ჰაუკალის ცნობით, სომხეთშიც კი ძალიან ინტენსიური იყო, სადაც სომეხთა მეფე ყოველწლიურ ხარკს იხდიდა ადარბადაგანის ამირას სასარგებლოდ.⁹⁷³ უფრო რთული ვითარება უნდა ყოფილიყო გარდაბანში, ვინაიდან ეს მხარე განაპირა პროვინციას წარმოადგენდა და რამდენიმე მუსლიმურ საამიროს ესაზღვრებოდა. კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ მარბიელ თარემს არავინ შეზღუდავდა, რადგან კახთა ქორეპისკოპოსი ადარბადაგანის ამირას სასარგებლოდ ხარკს არ იხდიდა. კვირიკეს ხელისუფლებასა და გარდაბნელ აზნაურთა შორის არსებული დაძაბულობა ღია კონფლიქტში გადაიზარდა. გარდაბნელებმა კვირიკე ქორეპისკოპოსის წინააღმდეგ აფხაზთა მეფე გიორგი II დიდი მოიწვიეს.⁹⁷⁴

955 წელს გარდაბნელ აზნაურთა განზრახვით გიორგი აფხაზთა მეფე კახეთის დაპყრობის მიზნით დიდი ლაშქრით მოემართება. გარდაბნელები მას ქვეყნის დაკავებას სთავაზობენ, რითაც გიორგი ქართლის უსაფრთხოების განმტკიცებასა

⁹⁷⁰ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 104-106; V. Minorsky, *Caucasia IV, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, vol.15, No. 3 (1953), 517-520.

⁹⁷¹ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 89.

⁹⁷² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

⁹⁷³ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 93, 99, 105.

⁹⁷⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

და თავისი სამეფოს გაფართოებას უზრუნველყოფდა. გარდაბნულ აზნაურებს კვირიკეს ძლიერი ხელისუფლების ნაცვლად, შორეული, დასავლეთ საქართველოდან მოსული აფხაზთა მეფე გიორგის ვასალობა ერჩიათ, რაც მათ საშუალებას მისცემდა პოზიციები განემტკიცებინათ საქორეპისკოპოსოსა და მის ფარგლებს გარეთ. გარდაბნელებმა გიორგის გამოუცხადეს მორჩილება და მის მხარეზე დადგნენ, ხოლო გიორგი აფხაზთა მეფის არმია კახეთში შეიჭრა. კახეთის ქორეპისკოპოსი იძულებული იყო თავი დაეცვა.

გიორგის ლაშქრობა წარმატებული აღმოჩნდა, მან კახეთი ააოხრა. გარკვეული წარმატებების მიღწევის შემდეგ მან კახეთის ტერიტორია დროებით დატოვა და აფხაზთა სამეფოში დაბრუნდა.⁹⁷⁵ გიორგის ტაქტიკა მეტოქის დემორალიზაცია, დიდებულთა მოსყიდვა-გადმობირება და კახეთის ეტაპობრივი ოკუპაცია იყო. ამ საქმეში მას კარგად ეხმარებოდნენ გარდაბნელი აზნაურები და ყველა ის, ვინც კვირიკეს ხელისუფლებით უკმაყოფილო იყო.

მომდევნო წელს გიორგი მეფე ხელახლა შეიჭრა კახეთის ტერიტორიაზე, ოღონდ, ამჯერად, უფრო მეტი სამხედრო ძალებითა და მეტიც პოზიციით საბოლოოდ დაემორჩილებინა კახეთის საქორეპისკოპოსო. გიორგი ძალთა მობილიზაციას ატენის მიდამოებიდან ახდენდა. კახეთში გიორგის ხელმეორე გამოჩენა კიდევ უფრო მეტი პრობლემის მომტანი აღმოჩნდა კვირიკე ქორეპისკოპოსისთვის. კახეთის მმართველმა მტერთან შებმა ვერ გაბედა და უკან დაიხია. კვირიკე მალე დარწმუნდა, რომ გიორგი მეფის მრავალრიცხოვან და კარგად შეიარაღებულ სამხედრო ძალას წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, რის გამოც გიორგის მოლაპარაკება შესთავაზა. კვირიკეს ზავის მიღების სანაცვლოდ აფხაზთა მეფის ბანაკში გამოცხადება მოსთხოვეს. კახეთში არსებული მდგომარეობა, როდესაც ქვეყნის დიდი ნაწილი ოკუპირებული იყო ან მტრის მხარეს გადადიოდა, კვირიკეს აიძულებდა დროულად ემოქმედა და ქვეყანაში სტაბილურობა ნებისმიერ ფასად აღედგინა. მან თავის ადგილზე კახეთის სამხედრო ძალის მეთაურად თავისი უფროსი შვილი და მემკვიდრე, უფლისწული ფადლა დატოვა, ხოლო თავად გიორგი აფხაზთა მეფის ბანაკში გაემგზავრა.⁹⁷⁶

აფხაზთა მეფის ბანაკში კვირიკე 956 წელს უნდა გამოცხადებულიყო.⁹⁷⁷ გიორგი და კვირიკე ერთმანეთს არათანაბარ ვითარებაში აფხაზთა არმიის ბანაკში შეხვდნენ. კვირიკეს იმედი ჰქონდა, რომ გარკვეული დათმობების სანაცვლოდ ის ზავსა და მშვიდობის გარანტიას მიიღებდა. კახეთის ქორეპისკოპოსის იმედი ფუჭი აღმოჩნდა. გიორგი კახეთის მმართველისგან კაპიტულაციას მოითხოვდა, რაც სრულებით არ შედიოდა კვირიკეს ინტერესებში. მოლაპარაკებები გაჭიანურ-

⁹⁷⁵ ზუსტად არ ჩანს წელი, მაგრამ „მატიანე ქართლისას“ უცნობ ავტორს, გიორგი მეფის ლაშქრობა ორ ეტაპად აქვს გაყოფილი. ამათგან გარდაბნელთა მიმხრობა და კახეთის მორბევა პირველია, რაც მომდევნო ლაშქრობის წინარე ხანებში უნდა მომხდარიყო, საფიქრებელია, ძირითადი სამხედრო კამპანიის წინა წელს. კახეთის მორბევის შემდეგ გიორგის უკან გაბრუნება იმისი მანიშნებელია, რომ სალაშქრო სეზონი, რომელიც როგორც წესი, აპრილს იწყებოდა და ოქტომბრამდე გრძელდებოდა, დამთავრდა, ხოლო მეორე ანუ ძირითადი ლაშქრობა, ე.წ. 956 წლის სამხედრო კამპანია, ამავე წლის გაზაფხულს უნდა დაწყებულიყო. დეტალებისთვის იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263.

⁹⁷⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 263-264.

⁹⁷⁷ აღნიშნული ხდება გიორგი მეფის გარდაცვალებამდე ერთი წლით ადრე, ანუ 956 წელს.

და. ცხადი გახდა, რომ კვირიკე არ აპირებდა ხელისუფლების ბოლომდე დათმობას. კომპრომისზე არც გიორგი მიდიოდა. ასეთ ვითარებაში კვირიკემ ადგილობრივ, ქართულ ფეოდალებთან შეთანხმებით გაქცევა სცადა, რაც დროულად გამჟღავნდა, გაქცევა ჩაიშალა, ხოლო კახეთის მთავარი მეფის ბრძანებით დააპატიმრეს და ციხეში გამოკეტეს. გიორგი მეფე მთელი თავისი არმიით კახეთში შეიჭრა, რათა კვირიკეს ოჯახი ტყვედ აეყვანა და კახეთის შემოერთება სწრაფად დაესრულებინა, თუმცა, ქართლელი ფეოდალების საიდუმლო გაფრთხლებით კვირიკეს ოჯახმა საფრთხეს თავი დააღწია და კახეთი დატოვა.⁹⁷⁸

კვირიკე ქორეპისკოპოსის მდგომარეობა უკიდურესად დამძიმდა. დატყვევებული კახეთის მმართველი თავის ხალხს ვერაფრით ეხმარებოდა, ხოლო ფაქტობრივად ქვეყნის მეთაურობას თავს ვერ ართმევდა. ქვეყნის მართვაში გამოუცდელი ფაქტობრივად ვერ ახერხებს დიდებულთა დამორჩილებას, რომელთა დიდი ნაწილი გარდაბნელი აზნაურების მსგავსად გიორგი მეფის მხარეს გადადის. მოღალატეთა შორის ერთ-ერთი პირველი იყო კვირიკეს ქორეპისკოპოსის ძმა, უფლისწული შურტა. მან აფხაზთა მეფეს თავისი კუთვნილი უჯარმის ციხე გადასცა და აფხაზთა სამსახურში ჩადგა. გიორგი მეფის მხარეს ბევრი სხვა კახელი ფეოდალიც გადავიდა, ხოლო დარჩენილი ციხე-სიმაგრეები აფხაზთა მეფის არმიამ ბრძოლით დაიკავა. „მატიანე ქართლისა“ ცნობით, დარჩენილი იყო მხოლოდ სამი ციხე და მათი გარნიზონი, რომელიც უარს აცხადებდა მორჩილებაზე, ესენია: ნახჭევნის, ბოჭორმისა და ლოწობანთა.⁹⁷⁹

აფხაზთა მეფის არმია თავდაპირველად ლოწობანთას ასაღებად გაემართა. ლოწობანთა ივანე არიშის ძის მფლობელობაში იყო. ივანე დანებებას არ აპირებდა. აფხაზთა არმიამ, როდესაც ბრძოლით ვერ აიღო ციხე-სიმაგრე დატყვევებულ კვირიკე ქორეპისკოპოსის გამოყენება სცადეს მეციხოვნეთა კაპიტულაციის მიზნით, თუმცა ივანე არიშის ძემ თავისი პატრონი გაწირა და მორჩილებაზე უარი განაცხადა. კვირიკეს მოკვლის მუქარამ არ გაჭრა. ივანე, როგორც ჩანს, ფაქტობრივად სამსახურში იყო ჩამდგარი და არ აპირებდა აფხაზთა მეფე ელიარბინა სიუხერენად. გიორგი იძულებული გახდა ლოწობანთას აღების მიზნით ციხის გვერდით შურის ციხე აეგოთ, სადაც მუდმივი გარნიზონი ჩააყენეს. ლოწობანთას ალყა გრძელდებოდა.⁹⁸⁰

გიორგი მეფე ამჯერად მარანის ციხის ასაღებად გაემართა, რომელიც ხახუა არიშის ძეს, ივანეს ძმას, ჰქონდა ჩაბარებული. ხახუა ერთი ხანი თავისი ძმის მსგავსად ბრძოლით აპირებდა თავისი კუთვნილი ციხე-სიმაგრის დაცვას. ბრძოლა აქაც დიდი ხანი უნდა გაგრძელებულიყო, მაგრამ, გიორგის ბრძანებით, ციხე-სიმაგრე მოულოდნელი სამხედრო ხერხის წყალობით აიღეს, ხოლო ხახუა არიშის ძე შეიპყრეს. ხახუას გამოყენება ძმის დამორჩილების მიზნით უშედეგო აღმოჩნდა, რის გამოც შეპყრობილი დიდებული ჯიქეთში გაგზავნეს. კახეთის დაპყრობა გრძელდებოდა.⁹⁸¹

უფლისწული ფაქტობრივად ამ დროს ნახჭევნის ციხეში იყო გამაგრებული და ქვე-

⁹⁷⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 263.

⁹⁷⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 263-264.

⁹⁸⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 263-264.

⁹⁸¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 268-269; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 263-264.

ყანა არ დაუტოვებია.⁹⁸² ის მომხრეებთან ერთად ბოლომდე იბრძოდა მტრის წინააღმდეგ, შესაბამისად, დანებებას არ აპირებდა, მაგრამ ასე აღარ ფიქრობდა მამამისი, კახეთის ქორეპისკოპოსი. კვირიკემ დაინახა, რომ საშველი არსად იყო, ხოლო თავისი ორივე შვილი, ფადლა და დავითი, ნახჭევანის ციხეში იყვნენ აღყაშემორტყმული. დიდი შანსი იყო ციხე-სიმაგრე მალე დაცემულიყო, ამის გამო მან დანებება არჩია. კვირიკე ქორეპისკოპოსი დათანხმდა მეფე გიორგის წინადადებას და მთელი თავისი ქვეყანა მას დაუთმო. კვირიკემ შვილს მიმართა აფხაზთა მეფეს დამორჩილებოდა და შეთანხმება დაედო. მოლაპარაკებები 956-957 წლის ზამთრის სეზონში მიმდინარეობდა. დასასრულ, 957 წლის თებერვალის ლამპრობა დღეს შეთანხმება შედგა. ზავის მიხედვით, აფხაზთა მეფემ კვირიკე გაუშვა, ბოჭორმის ციხეს აღყა მოხსნა და კახეთის ქორეპისკოპოსის ოჯახს უვნებლობა აღუთქვა. სამაგიეროდ, მიიღო ნახჭევანი, მძევლად აიყვანა უფლისწული დავითი, ხოლო გათავისუფლებული კვირიკესგან პირობა მიიღო, რომ აღდგომა დღის შემდეგ გიორგი მეფესთან დაბრუნდებოდა და ბოჭორმასა და მთელ დარჩენილ ქვეყანას მას ჩააბარებდა.⁹⁸³

957 წლის თებერვალს გათავისუფლებული კვირიკე ქორეპისკოპოსი თავის მშობლიურ მხარეს დაუბრუნდა. მას მხოლოდ ბოჭორმის ციხე შემორჩა, ასევე გვერდში ედგნენ თავისი ერთგული დიდებულები და აზნაურები. ყველაფერი დანარჩენი მტერს ჰქონდა დაკავებული, ხოლო ლოწობანთას – აღყა შემორტყმული. მდგომარეობა იმდენად საგანგაშო იყო, რომ კვირიკე ბოჭორმის ჩასაბარებლად და დასაველეთ საქართველოში გასამგზავრებლად ემზადებოდა. ერთი მსხვილი ციხის ამარა დარჩენილი კახეთის მთავარი აფხაზთა ძალებს ვერანარ წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, რაც კვირიკემ ძალიან კარგად იცოდა. მას მხოლოდ სასწაული თუ შეუნარჩუნებდა ხელისუფლებას. მალე ასეთი სასწაულიც მოხდა. კვირიკეს მოკაშირეებად ისევ ქართლის აზნაურები მოეკლნენ.

აფხაზთა მეფის ბანაკში ყოფნისას კვირიკე ქართლის აზნაურებს დაუახლოვდა. სწორედ მათ ამცნეს კვირიკეს ოჯახს ქორეპისკოპოსის დატყვევება და დროულად განარიდეს საფრთხეს. იგივე განმეორდა ამ შემთხვევაშიც. ქართლის აზნაურები შემოფოთებულები იყვნენ აფხაზთა მეფის უკიდურესი გაძლიერებით, რაც მათ პოზიციებს ადრე თუ გვიან ძალიან შეზღუდავდა. მათ ხელახლა დაამყარეს კავშირი კვირიკე ქორეპისკოპოსთან, ამჯერად უკვე ღიად და დაუფარავად. ქართლის აზნაურები დაუკავშირდნენ კახეთის აზნაურებს, როგორც ჩანს, მათ შორის იმ მოღალატეებსაც, ვინც მეფე გიორგის მხარე დაიკავა, ხოლო ყველამ ერთად კვირიკეს აღუთქვა დახმარება. ქართლის აზნაურთა შორს იყვნენ: გოდერძი მდგეური, მამა ყანჩაელი, დაჩი კორინთელი, დაჩი და ივანე სხვილოსელები, სარა და გრიგოლ ფხუელები და მათთან ერთად ორმოცდაათი სხვა აზნაურთა ოჯახი. ყველა ამ აზნაურებს თავიანთი სამხედრო ძალა უმაგრებდა ზურგს. მათ ემატებოდა გიორგი მეფის მხარე გადასული კახელი აზნაურობა. სწორედ ამ ძალამ, რომლებიც კახეთში დატოვებული აფხაზთა სამეფო არმიის ბირთვს

⁹⁸² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264.

⁹⁸³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264.

შეადგენდა, თებერვალი-მარტის პერიოდში უეცრად დათმეს მთელი დაკავებული პოზიციები, ხოლო გიორგის ერთგული აფხაზი აზნაურები კახეთის ციხეებიდან გააძევეს, ლოწობანთას ალყა მოშალეს, ხოლო შურის ციხე დაარღვიეს. კვირიკე ქორეპისკოპოსი ხელახლა დაეუფლა თავის მამულს და, პრაქტიკულად, სრულად აღიდგინა მდგომარეობა კახეთში.⁹⁸⁴

დასავლეთ საქართველში მყოფ გიორგი აფხაზთა მეფეს კახეთის დაკარგვამ თავზარი დასცა. ჯანმრთელობის გაუარესების გამო მეფეს არ შეეძლო თავად წასულიყო კახეთში სალაშქროდ, რის გამოც მან თავისი ძე, უფლისწული ლეონი, გაგზავნა დიდი არმიით კახეთის ხელახლა დასამორჩილებლად. თითქმის მთელი ორი წლის განმავლობაში მოპოვებული სამხედრო წარმატება გიორგი მეფემ სულ რაღაც ორ თვეში დათმო. გაზაფხულზე აფხაზთა არმია ლეონის მეთაურობით კახეთში შეიჭრა და ქვეყნის დარბევა დაიწყო. ამჯერად, კახეთის ქორეპისკოპოსი უკეთეს პოზიციაში იყო, მას დაბრუნებული ჰქონდა დაკარგული სამფლობელოს დიდი ნაწილი, ხოლო მტრის ბანაკიდან ქართლის აზნაურთა უმრავლესობა კახელთა მხარეს იყო გადმოსული. ლეონის ლაშქრობიდან დიდი ხანი არ იყო გასული, რაც უფლისწულს ამბავი მოუვიდა თავისი მამის, გიორგი II დიდის, გარდაცვალების შესახებ. ლეონი აფხაზთა სამეფოში უნდა წასული კუთვნილი ტახტის დაკავების მიზნით, თუმცა კახეთის საქმეების დატოვება მოგვარების გარეშე არაფრით არ შეიძლებოდა. ლეონი კვირიკეს ზავის დადების თხოვნით მიმართავს, რაზეც კვირიკემ თანხმობა განაცხადა. მოლაპარაკება ბაზალეთის ტბის პირას შედგა. ლეონი და კვირიკე საკუთარი ცხენების ამარა ტბის სანაპიროსთან ერთმანეთს მიეახლნენ. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, პირისპირ საუბარი მთელი დღე გაგრძელდა და ბოლოს ზავით დაგვირგვინდა.⁹⁸⁵

ბაზალეთის ზავი ორივე ქვეყნის მმართველის სამხედრო-პოლიტიკურ კავშირს ითვალისწინებდა. აღნიშნული კავშირი დინასტიური ქორწინებით უნდა გამყარებულიყო. შეთანხმების მიხედვით, ლეონის ქალიშვილი ცოლად უნდა გაჰყოლოდა კვირიკეს უფროს ვაჟს, უფლისწულ ფადლას; კვირიკეს უმცროსი ძე, უფლისწული დავითი, მძევლობიდან უნდა გათავისუფლებულიყო; ქვეყნებს შორის აღდგა ძველი საზღვარი; დიდი აღბათობით, მხარეები მოღალატე ფეოდალების შეწყალებაზე შეთანხმდნენ, ხოლო ტყვეები ერთმანეთში გაცვალეს. შეთანხმების შემდეგ ლეონი დასავლეთ საქართველოში წავიდა და ქუთაისის ტახტი დაიკავა, ხოლო თანამმართველი თავისი ძმა, დემეტრე გახდა. ბაზალეთის ზავი მალე აღსრულდა. მთავარი შეთანხმების შესაბამისად კვირიკეს ვაჟმა, ფადლამ აფხაზთა მეფე ლეონის ასული მოიყვანა ცოლად.⁹⁸⁶ ზუსტად არ ვიცით თუ როდის მოხდა ქორწილი ლეონის ასულსა და ფადლას შორის, თუმცა, სავარაუდებელია, რომ ეს უნდა მომხდარიყო მხოლოდ მაშინ, როდესაც ლეონის ასული სრულწლოვან ასაკს მიაღწევდა. საისტორიო წყაროებში მათი ქორწილის თარიღი არაა მითითებული, თუმცა, ვფიქრობთ, რომ სამეფო ოჯახის წევრთა შეუღლება 965 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო.

⁹⁸⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264.

⁹⁸⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269-270; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264-265.

⁹⁸⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269-270; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 265.

ფადლასა და ლეონის ასულის ქორწილი უდღეური აღმოჩნდა. „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიხედვით, მცირე დროის გასვლის შემდეგ ახალგაზრდა პრინცესა გარდაიცვალა,⁹⁸⁷ რაც, პირობითად, შეგვიძლია 966 წლით დავათარილოთ. აფხაზთა მეფის ქალიშვილის სიკვდილმა აფხაზეთის სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურთა აღიანსი დაასამარა. ლეონი მოვლენების ასეთ განვითარებას არ მოელოდა, ხოლო თავისი ქალიშვილის სიკვდილში კახეთის ქორეპისკოპოსის ოჯახი დაადანაშაულა. კახეთში ჩასვლიდან მცირე ხანში ლეონის ასულის გარდაცვალება სერიოზული ეჭვის საფუძველი უნდა გამხდარიყო. სულ მცირე ჩნდება განცდა იმისა, რომ ახალგაზრდა პრინცესას სათანადოდ ვერ მიხედეს, ვერ მოუარეს.

კვირიკესა და ლეონს შორის ურთიერთობა უკიდურესად დაიძაბა, ხოლო სულ მალე ომში გადაიზარდა. ამავე წლის ახლო ხანებში აფხაზთა მეფე ლეონი დიდი არმიით კახეთის საზღვრებში შეიჭრა. ლეონი არაგვის ხეობაში შევიდა სადაც სასტიკად გაანადგურა მუხრანი, ხერკი და ბაზალეთი.⁹⁸⁸ ის ნანობდა კახეთის ქორეპისკოპოსთან ურთიერთობის აღდგენასა და ბაზალეთის ზავის დადებას, მაგრამ უკვე გვიან იყო. აშკარაა, მეფე ლეონ მესამე კახეთის სრული დაპყრობისკენ მიისწრაფვოდა. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ლეონი ამავე ლაშქრობის დროს დასნეულდა და იძულებული გახდა საქორეპისკოპოსოს ტერიტორია დაეტოვებინა.⁹⁸⁹ კახეთის მფლობელი აფხაზთა ჯარის თავდასხმას სათანადოდ ვერ უმკლავდება და ციხე-სიმაგრეებს ამაგრებს, რათა დასავლეთ საქართველოს სამხედრო ძალას საქორეპისკოპოსოს სიღრმეში შემოსვლის საშუალება არ მისცეს. კვირიკეს მცდელობები საჭირო აღარ იყო, ვინაიდან სულ მალე, 967 წელს, ცნობა მოვიდა აფხაზთა მეფე ლეონის გარდაცვალების შესახებ, რომელიც ტახტზე მისმა თანამოსაყდრემ მეფე დემეტრე მესამემ შეცვალა. დემეტრე იძულებული იყო შიდაპოლიტიკური მდგომარეობისთვის მიეხედა, რის გამოც თავისი უფროსი ძმის კახური სამხედრო კამპანია აღარ გაუგრძელებია.⁹⁹⁰

967 წლის შემდეგ კვირიკე ქორეპისკოპოსის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა. მას უკვე შეეძლო თავისი გავლენა სამხრეთის მიმართულებით განეწყო, სადაც მისი ვასალი და მოკავშირე იყო სეგორდიქის სახლი.⁹⁹¹ სეგორდიქის მთავრის სამფლობელო გარდაბნის ტერიტორიას ესაზღვრებოდა, შესაბამისად, სეგორდიქთა სახლის კავშირი მნიშვნელოვანი იყო გარდაბნის ეფექტური კონტროლის მიზნით. ამავე დროს არსებობდა სხვა მიზეზიც, რაც კახეთის ქორეპისკოპოსსა და სეგორდიქის მთავარს ერთმანეთთან აკავშირებდა: მათი მიზანი იყო მუსლიმური არანის მიწა დაეკავებინათ, გაეზარდათ სამფლობელო და მოეხ-

⁹⁸⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 270; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 265.

⁹⁸⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 270; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 265.

⁹⁸⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 270; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 265.

⁹⁹⁰ ლეონი კახეთის ლაშქრობის შემდეგ გარდაიცვალა. თარიღი დაკონკრეტებული არაა, მაგრამ ეს ან ლაშქრობის წელს უნდა მომხდარიყო, ანდა მომდევნო წელს. ლეონის გარდაცვალება 967 წლით თარიღდება, შესაბამისად, კახეთში ლაშქრობა 966-967 წლებში ხდება.

⁹⁹¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 26. ვლადიმერ მინორსკის აზრით, სიფაგურდია ანუ სეგორდიქის (სომხ. „შავი კაცები“) ხალხი უნდა იყვნენ კავკასიაში ჩამოსახლებული უნგრელები, რომლებიც, მოგვიანებით, გასომხდნენ. ისინი შამქორის, თოუზისა და აღსტავის ტერიტორიებზე დამკვიდრნენ, რაც, ნაწილობრივ, წარმოადგენდა კიდევ ისტორიულ გარდაბნის ტერიტორიას.

ვეჭათ ნადავლი, რასაც სევორდიქის მთავარი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ცდილობდა. განძის მოსახლეობა მათი თავდასხმებით ძალიან იყო შევიწროებული.⁹⁹²

მომდევნო წელს კახეთის ქორეპისკოპოსის ღაშქარი, რომელიც 400-ზე მეტი მხედრით იყო წარმოდგენილი და სევორდიქის დამხმარე ჯარი, ქალაქ განძის კარიბჭის მიდამოებში შეიკრიბა.⁹⁹³ მათ უკვე დაკავებული უნდა ჰქონოდათ განძის ჩრდილოეთით არსებული მუსლიმთა კონტროლირებული მიწები, რომელიც ადმინისტრაციული თვალსაზრისით განძას ეკუთვნოდა. კახეთის და სევორდიქის გაერთიანებული ჯარი განძის მიდამოების ძარცვა-რბევით იყო დაკავებული. ისინი მდინარე მტკვრის მიდამოებში დაბანაკდნენ, ხოლო ქალაქის ახლოს მდებარე სოფლები და მათი სავარგულები გაძარცვეს და მოარბიეს. კახელთა და სევორდიქთა რაზმები უკვე რამდენიმე მიმართულებით მოთარეშობდნენ, ხოლო ალაფს სამშობლოში გზავნიდნენ.⁹⁹⁴

განძა ადარბადაგანის საღარიბათა დინასტიის სამფლობელო იყო, რომელსაც ადგილობრივი მმართველი ალი ალ-თაზი მართავდა. ალი ალ-თაზიმ დახმარებისთვის ქურთ ფადლ იბნ მუჰამად შადადიანს მოუხმო, რომელიც იმ პერიოდში განძაში იმყოფებოდა.⁹⁹⁵ კახელებისა და სევორდიქის მეომრების მორიგი შეტევის დროს, როდესაც ისინი ქალაქის სიახლოვეს მდებარე სურმინის მიწებს არბევდნენ, განძისა და ფადლის გაერთიანებულმა სამხედრო ძალამ სურმინის სიახლოვეს მათ სასტიკი მარცხი აწვინა. კახეთის და სევორდიქის ჯარი იძულებული გახდა გაქცეულიყო. ამგვარი მოცემულობით ფადლ იბნ მუჰამად შადადიანი დაახლოებით სამი წლის განმავლობაში იცავდა ქალაქ განძისა და მისი სანახების მიწას კახეთისა და სევორდიქის მთავართა შემოტევისაგან, რამაც განძის მოსახლეობა ქურთ ამირაზე დამოკიდებული გახდა. ყველაფერი ამის გამო 971 წელს განძა შადადიანთა უშუალო მმართველობაში აღმოჩნდა. არანში შადადიანთა განძის საამირო ჩამოყალიბდა.⁹⁹⁶

კახეთის საქორეპისკოპოსოს მესვეურთა ყურადღებამ უკვე სხვა მიმართულებით გადაინაცვლა. კვირიკე ქართლის დაკავებისთვის მიისწრაფოდა, რომელიც დიდი ხანია, რაც აფხაზთა სამეფოს შემადგენლობაში ერთიანდებოდა. ქართლის აზნაურთა ერთი ნაწილი უკვე თხუთმეტი წელია შესანიშნავ ურთიერთობაში იმყოფებოდა კვირიკე ქორეპისკოპოსთან, მას ენდობოდნენ და თანახმანი იყვნენ კახეთის მთავრის დაქვემდებარებაში შესულიყვნენ. მაღე ასეთი შანსიც გაჩნდა.

⁹⁹² V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 12-13.

⁹⁹³ იქვე, 13. „არანის ისტორიის“ ტექსტში იკითხება „ალ-სარიდა“, რაც ვლადიმერ მინორსკის აზრით, შესაძლოა, იყოს „ალ-სარიდა“. იმავეს იმეორებს პავლე თოფურიაც (პ. თოფურია, *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში*, 61-62, სქ. 33). ჩვენი აზრით, ესაა „ალ-სანარიდა“-ს დამახინჯებული ფორმა, შესაბამისად, მასში კახეთის საქორეპისკოპოსო უნდა ვიგულისხმოდ. კახეთის საქორეპისკოპოსო პირდაპირ ესაზღვრებოდა სევორდიქის მთავართა მიწას, შესაბამისად, სევორდიქისა (არაბ. სიავორდი) და კახეთის კავშირი განძის წინააღმდეგ უფრო ბუნებრივი და ლოგიკური მოჩანს, ვიდრე სარირის, რომელიც თანამედროვე დაღესტნის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. სარირის მხედრობას განძის მიწებამდე კახეთი და შარვანი უნდა გაეგლო, რაც ამ მოცემულობაში გამორიცხულია.

⁹⁹⁴ V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, 13.

⁹⁹⁵ იქვე, 12-13.

⁹⁹⁶ იქვე, 13-15; პ. თოფურია, *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები*, 61-64.

აფხაზთა სამეფოში შინაპოლიტიკური მდგომარეობა მას შემდეგ დაიძაბა, რაც ბიზანტიის იმპერიიდან უფლისწული თეოდოსი დაბრუნდა. თეოდოსი ყველა ანტიაფხაზური ძალის ერთგვარი გამაერთიანებელი შეიქმნა. მასვე მიემხრო კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე. აფხაზეთის მეფე დემეტრე მესამე არაფრის დათმობას არ აპირებდა და ძმას მედგრად დაუდგა. აფხაზთა მოქმედი მეფე დევნილი უფლისწულის ძლიერი მეტოქე აღმოჩნდა. წარუმატებელი ბრძოლით გატანჯული თეოდოსი თავშესაფარსა და შემწეობას კახეთის ქორეპისკოპოსს სთხოვს.

კვირიკეს იმედი ჰქონდა თეოდოსის გამეფებით შიდა ქართლს დაეუფლებოდა, რის გამოც აფხაზთა მეფის მეამბოხე ძმა კახეთში შეიფარა და დახმარება აღუთქვა. კვირიკეს ინტერესი თეოდოსის დახმარებით ქართლის აზნაურთა სრული მხარდაჭერის მოპოვება და დასავლეთ საქართველოს დიდებულების ერთი ნაწილის მომხრობა იყო. ქართლელი აზნაურები, რომლებიც მარუშიანთა კლანის ერისთავობით იყვნენ უკმაყოფილონი თანახმანი იყვნენ მიჰყოლოდნენ კვირიკეს გეგმას, ხოლო დასავლეთ საქართველოს აზნაურები ჯერ კიდევ უნდა მოემხროთ. ამისთვის საჭირო იყო ქართლის დაკავება და ლიხის ქედამდე მისვლა. კვირიკეს პროგრამა მაქსიმუმი ქართლის დაკავება და თეოდოსის ქუთაისში გამეფება იყო, ხოლო თეოდოსი ჯერ მხოლოდ გამეფების მიღწევას ცდილობდა, რაშიც მისი უმთავრესი მოკავშირე კვირიკე ქორეპისკოპოსი გახლდათ.⁹⁹⁷

დემეტრე აფხაზთა მეფე სერიოზული გამოწვევის წინაშე დადგა. მას უპირისპირდებოდა კვირიკე, თეოდოსი და ქართლის აზნაურთა სერიოზული ძალა. ამ გაერთიანების მოსპობა მხოლოდ თეოდოსის ხელში ჩაგდებათ შეიძლებოდა. დემეტრემ ძმის ხელში ჩასაგდებად ყველაზე იოლი გზა აირჩია – მუხანათობა. დემეტრე მოციქულებს უგზავნის კვირიკეს და სთავაზობს თეოდოსის აფხაზთა სამეფოში გამოშვებასა და თანამოსაყდრედ დასმას. ძმების თანამოსაყდრეობა არ იყო უცხო აფხაზთა სამეფოსათვის. დემეტრე ხელისუფლების სათავეში მოსვლამდე, ფორმალურად, სამეფო ტახტს თავის უფროს ძმასთან იყოფდა. მსგავსი პრეცედენტის არსებობამ კვირიკე შემოთავაზების რეალობაზე დააფიქრა. ამასთან, ქართლის აზნაურთა დიდი ნაწილი დემეტრეს მოწინააღმდეგე იყო, რაც ზრდიდა იმის შანსს, რომ თეოდოსის აფხაზთა სამეფოში მათი სახით კარგი დასაყრდენი გაუჩნდებოდა. დემეტრეს წინადადება კვირიკეს საშუალებას აძლევდა აფხაზთა სამეფო ტახტზე თავისი მოკავშირე ჰყოლოდა, რაც პერსპექტივაში შიდა ქართლის დაკავების, ან ერთობლივი მმართველობის (კონდომინიუმის) დაწყების, საშუალებას იძლეოდა.

კვირიკემ დაითანხმა თავისი მოკავშირე თეოდოსი მიეღო მისი ძმის წინადადება, ხოლო იმ შემთხვევაში თუ დემეტრე სიტყვას გატეხდა და თეოდოსის რაიმეს დაუშავებდა კვირიკე მოკავშირის სისხლის აღებაზე თავად იღებდა პასუხისმგებლობას. კვირიკემ და თეოდოსიმ გარანტიები მცხეთაში კათალიკოსის წინაშე საზეიმო ფიცის დამტკიცებით მოითხოვეს, რაც მიიღეს კიდევ. კახეთის ქორეპისკოპოსის შუამავლობით მცხეთის სეპტიცხოვლის საკათედრო ტაძარში კათალიკოსის, ეპისკოპოსების, სამღვდელოებისა და მაღალი იერარქიის საერო

⁹⁹⁷ დეტალები იხილეთ ჩვენ სტატიაში: ლ. თავაძე, სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის ცხოვრება და მმართველობა, 137-141.

პირების თანდასწრებით აფხაზმა დიდებულებმა დაიფიცეს თეოდოსის უვნებლობის პირობის მიცემაზე. ასევე, ფიცი მიიღო მეფე დემეტრემ.

თეოდოსის ქუთაისში ჩასვლიდან რამდენიმე დღეში მეფის ბრძანებით ის შეიპყრეს, თვალები დასთხარეს და საპატიმროში გამოკეტეს. დემეტრემ ფიცი გატეხა, რაც კახეთსა და აფხაზეთს შორის ხანგრძლივი კონფლიქტის მიზეზი შეიქმნა. კვირიკეს, გარკვეულწილად, აწყობდა კიდევ დისკრედიტირებული მეფე დემეტრეს მმართველობა აფხაზთა სამეფოში. აფხაზთა მეფეს მთელი ქართული სასულიერო თუ საერო ელიტა მომდურებული ჰყავდა თავისი მუხანათური ქცევით.

კახეთის ქორეპისკოპოსმა თავისი სიტყვა შეასრულა და თეოდოსის სისხლის აღების მიზნით დემეტრეს წინააღმდეგ ომი დაიწყო. კახეთისა და აფხაზეთის ბრძოლები დიდი ხნის განმავლობაში გაგრძელდა, მაგრამ დემეტრეს პოზიციები ძალიან მყარი აღმოჩნდა, კვირიკემ მისი დამარცხება ვერ შეძლო. ჩვენ ამ ბრძოლების კონკრეტული დეტალები არ ვიცით, თუმცა ის კი ცნობილია, რომ აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ მიმდინარე ღონისძიებების უკან ქართლის აზნაურებთან ერთად კვირიკე ქორეპისკოპოსი იდგა. დემეტრეს წინააღმდეგ მისი კიდევ ერთი ძმის გამოყენება სცადეს, მაგრამ მეფის დამარცხება ვერც ამ საშუალებით მოხერხდა.

კონფლიქტი დემეტრესა და კვირიკეს შორის კიდევ უფრო დიდი ხნის განმავლობაში გაგრძელდებოდა, მაგრამ 975 წელს აფხაზთა მეფე დემეტრე უეცრად გარდაიცვალა, ხოლო განსვენებულის ნაცვლად ტახტზე თეოდოსი ავიდა. კვირიკე ძალიან ახლოს იყო ქართლში სასურველი ხელისუფლების დამყარებასთან. კვირიკე ქორეპისკოპოსი შეტევაზე გადავიდა და ქართლის ცენტრი, ქალაქი უფლისციხე, გარემოიცვა. კვირიკეს ეს ქმედება, როგორც ჩანს, თეოდოსი მეფესთან იყო შეთანხმებული, რომელიც მისთვის არასასურველი ქართლის ერისთავის ივანე მარუშის ძის თავიდან მოშორებას აპირებდა. კვირიკე ძალიან ახლოს იყო წარმატებასთან, მაგრამ თავისი ამჟამინდელი მეტოქე მასზე უფრო ჭკვიანი და წინდახედული აღმოჩნდა.

ქართლის ერისთავი ივანე მარუშის ძე, თავისი მდგომარეობის შენარჩუნების მიზნით, დავით ტაოელს დაუკავშირდა, კახეთის ქორეპისკოპოსის საწინააღმდეგოდ ქართლში უფლისწული ბაგრატის დასმა შესთავაზა, რომელიც ამავე დროს აფხაზთა სამეფო ტახტის მემკვიდრედ უნდა გამოცხადებულიყო. დავითმა შემოთავაზება მიიღო. თეოდოსისა და კვირიკეს ფარული ალიანსი დავითის მეთაურობით მოქმედ ქართველთა სამეფოს, ივანე მარუშის ძისა და ყოფილი მეფის მომხრე აფხაზი დიდებულების კავშირს დაუპირისპირდა. დავითი თავისი არმიით უფლისციხეს მიაღწა. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, კახეთის ლაშქარმა როგორც კი შეიტყო დავითის მოახლოების შესახებ ქალაქს ალყა მოხსნა და უკან დაიხია. კვირიკე თავს არიდებდა გენერალურ ბრძოლას მასზე მრავალრიცხოვან და ძლიერ მეტოქესთან, ამასთან, მას არც თეოდოსის დახმარების იმედი ჰქონდა, რომელიც აფხაზი დიდებულებისა და ქვეყნის ინტერესების წინააღმდეგ ღიად და დაუფარავად ვერ წავიდოდა. კვირიკემ უკანდახევა ამჯობინა. ის ქართლის დასაკავებლად საჭირო მომენტს ელოდა. მაღე ეს მომენტიც დადგა.

ქართლის აზნაურების ინიციატივით და, სავარაუდოდ, მეფე თეოდოსის ფარული თანხმობით მომდევნო წელს კახეთის ქორეპისკოპოსის ლაშქარი კვლავ

შემოვიდა შიდა ქართლის ცენტრში, ქალაქ უფლისციხეში. აზნაურებმა ქალაქი, ფაქტობრივად, უბრძოლველად ჩააბარეს კახელებს. უფლისციხესთან ერთად კვირიკემ ხელში ჩაიგდო უფლისწული ბაგრატე, გურგენი და გურანდუხტი, უფლისწული ბაგრატის მშობლები. თეოდოსიმ თავისი დის, გურანდუხტისა, და გურანდუხტის ოჯახის გათავისუფლების მიზნით არაფერი მოიმოქმედა. მეფის ასეთი საქციელით სრულიად ნათელი ხდება, რომ თეოდოსი კახეთის ქორეპისკოპოსთან იყო შეკრული. კვირიკემ ქართლი დაიპყრო, ხოლო ბაგრატე და მისი მშობლები კახეთში დაატუსაღა. ქორეპისკოპოსის ამ აღმაშფოთებელ ქმედებას შესაბამისი რეაქცია მოჰყვა.

დავით ტაოელი მთელი მისი არმიითა და მოკავშირეებით პირდაპირ კახეთის წინააღმდეგ წამოვიდა შეტევაზე. თრიალეთის გავლით დავითის არმია მზად იყო კახეთის ტერიტორიაზე შეჭრილიყო, როდესაც კვირიკემ დავითს მოციქული გაუგზავნა და ზავი შესთავაზა. კვირიკემ კვლავ აარიდა თავი გენერალურ ბრძოლას და შედარებით მცირე სარგებელის მიღების მიზნით ქართლი დატოვა. მას კვლავ არ ჰქონდა მერყევი ქართლის აზნაურებისა და მეფე თეოდოსის იმედი. კვირიკე უკვე ასაკში იყო, ის ვერ გაწირავდა სამი სამეფო სახლის მემკვიდრე უფლისწულ ბაგრატსა და ბაგრატის ოჯახს, ხოლო ბრძოლის განახლებას მორიგება არჩია.

თრიალეთში დადებული ზავის მიხედვით, კვირიკემ მიიღო წირქვალისა და გრუის ციხეები, ხოლო დათმო უფლისციხე და შიდა ქართლში დაკავებული სხვა პოზიციები. მანვე გაათავისუფლა დატყვევებული ბაგრატე, გურგენი და გურანდუხტი, სამაგიეროდ, დაიცვა თავისი მომხრე ქართლის აზნაურთა მდგომარეობა. ამ მოვლენების შემდეგ კვირიკეს დიდი ხანი აღარ უცოცხლია.⁹⁹⁸

კვირიკე II ქორეპისკოპოსი, ვახუშტის ცნობით, 976 წელს გარდაიცვალა. კვირიკეს ნაცვლად ტახტზე ადის მისი უმცროსი ვაჟიშვილი დავითი.⁹⁹⁹ უფროსი ვაჟი, უფლისწული ფადლა, როგორც ჩანს, მამის სიკვდილამდე გარდაიცვალა. კვირიკეს მმართველობა საქორეპისკოპოსოს ისტორიაში ყველაზე ხანგრძლივი აღმოჩნდა. ცნობების სიმწირის მიუხედავად კარგად ჩანს, რომ კახეთის მმართველმა დინასტიამ ამ დროს გარკვეულ სტაბილურობასა და ცენტრალიზაციას მიაღწია, რაშიც კვირიკემ დიდი როლი ითამაშა.

კვირიკე მეორე გამორჩეული იყო თავისი დიპლომატიური ნიჭითა და გაბედულებით. ქორეპისკოპოსის პიროვნული თვისებები ქართლის აზნაურებს მის მხარეზე გადასვლისკენ უბიძგებდათ, რაშიც, უდავოდ, გარკვეულ როლს ასრულებდა ის პერსონალური კონტაქტები, რომელიც მას საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ფეოდალებთან ჰქონდა. ამავე დროს, კვირიკე არ გამოირჩეოდა განსაკუთრებული სამხედრო წარმატებებით, გადამწყვეტ მომენტებში ის ყოველთვის უკან იხევდა, რაც მის სიფრთხილეზე და საკუთარი სამხედრო პოტენციალის ადეკვატურ შეფასებაზე მეტყველებს. სამხედრო საქმეში წარმატების მისაღწევად საჭირო რისკზე

⁹⁹⁸ დეტალები ჩანს „მატიანე ქართლისაში“, ხოლო მოვლენების ანალიზი ჩვენს სტატიაშია წარმოდგენილი, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 270-275; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 265-268; ლ. თავაძე, სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის ცხოვრება და მმართველობა, 141-148.

⁹⁹⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 269, 278; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 264, 271; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

წასვლა კვირიკეს არ შეეძლო, რამაც ერთი მხრივ, განაპირობა მისი ზომიერი მიღწევები, ხოლო მეორე მხრივ კი, შესაძლოა, მას თავისი ხელისუფლებაც კი შეუწარმუნა. კვირიკეს შეფასებისას გასათვალისწინებელია მისი ხელისუფლების უკიდურესი სტაბილურობა, რაც 47-წლიან მმართველობაში და ამაზე ადრე რამდენიმე წლიან თანამოსაყდრეობაში გამოიხატა.

კვირიკე მეორის დროს კახეთის საქორეპისკოპოსო ინარჩუნებს ძველ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობას აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, სადაც ხალიფას ავტორიტეტი ძლიერი იყო. აბასიანთა ხალიფა X საუკუნის 30-70-იან წლებში აღარ წარმოადგენდა საფრთხეს კახეთის მმართველი კლასისთვის, შესაბამისად, მათ მიმართ დამოკიდებულება საქორეპისკოპოსოში ნელ-ნელა უნდა შეცვლილიყო. აბასიანთა ძალაუფლება მიმდინარე საუკუნეში მნიშვნელოვნად შესუსტდა. მხოლოდ კვირიკე მეორის პერიოდში აბასიანთა სახალიფოში შეიდიოდა ხალიფა გამოიცვალა, ესენია: აღ-მუკთადირი, აღ-კაჰირი, აღ-რადი, აღ-მუთაკი, აღ-მუსთაქვი, აღ-მუტი და ატ-ტაი. აღნიშნულ ხალიფათა სახელზე თბილისში იჭრებოდა მონეტები, რითაც თბილისის საამირო ცნობდა მათ ავტორიტეტს. თუმცა, უკვე X საუკუნის 40-50 წლების მიჯნაზე ხალიფას სახელის გვერდით ჩნდება თბილისის ამირას სახელი, რაც თბილისის საამიროს სუვერენიტეტის იურიდიული დადასტურებაა.¹⁰⁰⁰

ხალიფა აღ-მუტის მმართველობის დასაწყისში მომხდარი აღნიშნული პოლიტიკური ცვლილება სახალიფოს გავლენის შესუსტების კიდევ ერთი მაჩვენებელია საქართველოში. აბასიანთა სახალიფოში ძალაუფლება ბუვაიჰიანთა დინასტიის ხელში აღმოჩნდა, რომლებმაც მმართველობის სრული უზურპაცია მოახდინეს, ხოლო აბასიანთა ხალიფას ნომინალური ძალაუფლება დაუტოვეს. ასეთ ვითარებაში, ბუნებრივია, თბილისის საამირო დამოუკიდებელი პოლიტიკური კურსის გატარებას ცდილობს და ხალიფას ვასალობას მხოლოდ პირობითად აღიარებს. ყველაფერი ამის შედეგი თბილისის ამირთა ინიციატივით ქალაქში მოჭრილ ფულზე საკუთარი სახელის მოთავსება იყო. თბილისური მონეტები სხვა ფულთან ერთად აქტიურად მიმოიქცეოდა კახეთის საქორეპისკოპოსოს ტერიტორიაზე.¹⁰⁰¹ ამგვარი სახის სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირი, რომელიც კახეთს, თბილისის საამიროსა და ხალიფატს შორის არსებობდა გარკვეული მშვიდობიანი პოლიტიკური გარემოს საწინდარი იყო.

მუსლიმური სამყაროს ქვეყნებს შორის ერთადერთი სერიოზული გამოწვევა ადარბადაგანის საამირო გახლდათ. საჯიანთა დინასტიის დამხობის შემდეგ, ქვეყანა ანარქიამ მოიცვა. ადარბადაგანისა და არმენიის საამირო საღარიანთა ხელისუფლებაში მოსვლამდე ძალაუფლებას კარგავს თვით სომხეთის სამეფოში, სადაც მათი პოზიციები ყოველთვის ძლიერი იყო, ხოლო მოსახლეობა ყოველწლიურ ხარკს იხდიდა. მართალია, საღარიანთა დინასტიამ აღადგინა ადარბადაგანისა და არმენიის ამირათა სიუზერენიტეტი სომხეთის სამეფოსა და სხვა სომხურ თუ ალვანულ ქვეყნებზე, მაგრამ ამას დიდი გავლენა არ მოუხდენია კახეთის საქორეპისკოპოსოს მტკიცე პოზიციაზე შეუნარჩუნებინა სრული პოლი-

¹⁰⁰⁰ თ. ღუნდუა, გ. ღუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, 137-145.

¹⁰⁰¹ იქვე, 165-167.

ტიკური დამოუკიდებლობა. აღნიშნულს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან კახეთი არ გადაიხდიდა დამამცირებელ ხარკს მუსლიმთა სასარგებლოდ, ხოლო კვირიკე მეორე შეინარჩუნებდა ავტორიტეტს.

კვირიკე II-ის მმართველობის მეორე ეტაპზე ქვეყნის ყველაზე დიდი გამოწვევა აფხაზთა სამეფოს ექსპანსია გახდა. აფხაზთა და კახთა ურთიერთობა X საუკუნის 50-იან წლებამდე მშვიდობიანი და სტაბილური იყო. რამდენიმე შემთხვევაში კახეთი და აფხაზეთი ერთმანეთის მოკავშირეებიც კი იყვნენ. ამგვარი სახის სამოკავშირეო ურთიერთობა დიდი ხანი გაგრძელდა. ამის მიუხედავად, საერთო საზღვარი, რომელიც ორ ქვეყანას შორის არსებობდა, ასევე ქართლის დაუფლების ინტერესი, რომელიც ორივე მხარეს ჰქონდა, შეუძლებელს ხდიდა მათ შორის ხანგრძლივი პოლიტიკური ალიანსის არსებობას. კახეთისა და აფხაზეთს შორის დაწყებული კონფლიქტის კიდევ ერთი მიზეზი საქორეპისკოპოსოს დეცენტრალიზაციაში უნდა ვეძებოთ, მაშინ როდესაც აფხაზთა სამეფო ცენტრალიზებულ სახელმწიფოს წარმოადგენდა. კახეთის ქორეპისკოპოსთა მცდელობას მოეხდინათ ძალაუფლების ცენტრალიზაცია სერიოზული წინააღმდეგობა ხდებოდა. გარდაბნელთა ხშირი გამოსვლა ამისი ერთ-ერთი მაგალითია. გარდაბნელთა გამოსვლას, ბუნებრივია, სხვა მიზეზებიც განაპირობებდა, რაც ზემოთ განხილული გვაქვს, მაგრამ თავად საქორეპისკოპოსოს შინაპოლიტიკური სისუსტე უკვე გარკვეული ნიშანი იყო ქუთაისის სამეფო კარისთვის კახეთის შემოერთება სერიოზულად განეხილა. ამგვარად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს სისუსტე მას შედარებით ძლიერი ქვეყნის თავდასხმის ობიექტად აქცევდა.

კვირიკე მეორის სასარგებლოდ უნდა ითქვას, რომ კახეთის მმართველმა ელიტამ მოახერხა აფხაზთა დამარცხება, რაც, ძირითადად, ქართლის აზნაურებთან კავშირით გახდა შესაძლებელი. ამდენად, გარდაბნელ აზნაურთა დალატი ვერ გახდა კახეთის პოლიტიკური ანექსიის წინაპირობა. კვირიკე მეორეს თავისი ხანგრძლივი ზეობის განმავლობაში საჭიროზე მეტი ავტორიტეტი ჰქონდა მოპოვებული, რაც მას საშუალებას აძლევდა დიდი გავლენა ჰქონოდა ქართლის ზედაფენაში. ყველაფერი ეს კვირიკემ კარგად გამოიყენა არამხოლოდ სუვერენიტეტის შენარჩუნების საქმეში, არამედ იმ ბრძოლაშიც, რომელიც მიმდინარეობდა „ქართლსა ზედა“.

აფხაზთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს ურთიერთობა კვირიკე მეორის პერიოდში, ასევე კარგი მაჩვენებელია პიროვნების როლის ფაქტორის საგარეო პოლიტიკაში. გეოპოლიტიკური წინააღმდეგობის მიუხედავად კახეთის მთავარი და აფხაზთა მეფე ხშირად ერთად გამოდიოდნენ, რაც, ბუნებრივია, ყოველთვის გარკვეული პოლიტიკური და გეოპოლიტიკური გათვლებით ვერ აიხსნება. ამ ურთიერთობის ცვალებად ხასიათში, უდავოდ, დიდი გავლენა ჰქონდა პერსონალურ ურთიერთობებს, რაც განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა კვირიკესა და თეოდოსის კავშირში. აფხაზთა სამეფოს ინტერესი კახეთის სამთავროს საწინააღმდეგო იყო, მაგრამ თეოდოსის მიზანი განსხვავებული აღმოჩნდა, რამაც ორი ქვეყნის მეთაური ცხოვრების ბოლომდე აქტიურად დააკავშირა ერთმანეთს.

ბიზანტიის იმპერია და კახეთის საქორეპისკოპოსოს კავშირ-ურთიერთობა რომანოზ I ლეკაპენოსისა და კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის ხანაში განსაკუთრებით საინტერესოა. კონსტანტინე პორფიროგენეტი, რომელიც ქვეყნის მარ-

თვის გარდა აქტიურ სამწერლობო მოღვაწეობასაც ეწეოდა, თავის ერთ-ერთ ნაშრომში უცხო ქვეყნებთან ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობაზე საუბრობს. მასში დასახელებულია კახეთის საქორეპისკოპოსო წანარიის სახელწოდებით. თხზულება სახელწოდებით „ცერემონიათა შესახებ“ კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის ერთ-ერთი გამორჩეული ნაშრომია. წიგნში აღწერილია იმპერიის კარზე არსებული ცერემონიები, ასევე უცხოეთის მეფე-მთავართა ოფიციალური მიმართვის ფორმები, რასაც ადგილი ჰქონდა კონსტანტინეს ან თავისი სიმამრის, რომანოზ ლეკაპენოსის, მმართველობის დროს. იმპერატორი კონსტანტინეს ცნობით, სპეციალური წერილი ეგზავნებოდა „წანარიის არხონტს, სარვანის არხონტს, აძიის არხონტებს, რომლებიც არიან (ცხოვრობენ – ლ.თ.) ალანიასა და წანარიას შორის, სადაც კასპიის კარია... მიმართვას წაეწერება „ქრისტესმოყვარე დესპოტთა მისაღება მავანს, ამ ადგილის არხონტს“.¹⁰⁰²

აღნიშნული ცნობის საფუძველზე დგინდება, რომ წანართა ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსოს მმართველს მიემართება წოდება არხონტი, რაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართული წყაროების მთავრის შესაბამისია. აღნიშნული წოდება კახეთის ქორეპისკოპოსის პატივია, რომლითაც მას ბიზანტიის იმპერატორები მიმართავდნენ. აღნიშნული პატივით კახეთის ქორეპისკოპოსი გათანაბრებულია შარვანის, დარუბანდის, ჰერეთისა და სხვა ქვეყნების მმართველებთან – ყველა მათგანს იმპერატორთა ოფიციალურ კორესპონდენციაში არხონტი ეწოდება. ასევე, ამავე ცნობის მიხედვით, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ კასპიის კარი, რომელსაც ბიზანტიელები დარიალის ციხე-სიმაგრეს უწოდებდნენ შედის არა აძიის (შესაძლოა იყოს დამახინჯებული „ასია“ ანუ ოვსეთი),¹⁰⁰³ არამედ წანარიის ანუ კახეთის საქორეპისკოპოსოს შემადგენლობაში.

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის თხზულების ამ მონაკვეთის მიხედვით, აშკარაა, კორესპონდენცია ბიზანტიის მესვეურთა და კახეთის ქორეპისკოპოსთა შორის, რომელიც იმდენად ინტენსიური ყოფილა, რომ მიმართვის სპეციალური ფორმა განისაზღვრა, რომლითაც იმპერატორი მიმართავდა კახეთის მმართველს. აღნიშნული რეალობა, განსაკუთრებით, რომანოზ ლეკაპენოსისა და კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის პერიოდს მიემართება,¹⁰⁰⁴ მაგრამ, ბუნებრივია, მას ადრეული წანამძღვრებიც უნდა ჰქონოდა.

აღნიშნული დიპლომატიური კორესპონდენციის ფორმის მიხედვით, შეიძლება ითქვას, რომ კახეთის მმართველს ბიზანტიის იმპერიის მესვეურთა თვალში

¹⁰⁰² C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, II, 48: I. Les destinataires des lettres impériales en Caucasic de l'Est. II. Le problème d'Azia/Asia, le pays des Ases. III. L'Albanie caucasienne au Xe siècle, *Travaux et Mémoires*, 13 (2000), 532-535; К. Цукерман, Аланы и асы в раннем Средневековье, *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 218 (2005), 65-67; Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, transl. by A. Moffati & M. Tall (Brill, 2012), 688. აღნიშნული პასაჟი შესწავლილი და შესწორებული აქვს კონსტანტინე ცუკერმანს, რაც გათვალისწინებულია ჩვენს ზემოთ მოყვანილ თარგმანში. სიმონ ფაუნჩიშვილის თარგმანი ყვრდნობა ტექსტის უკრიტიკო რედაქციას, აღნიშნული რედაქცია კი, ცუკერმანის მართებული შენიშვნით, შეცდომების შემცველია, იხ.: კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Caeremoniis*, *გეოგრაფიკა*, IV (2), 292.

¹⁰⁰³ ტოპონიმ „აძიას“ ვლდიმერ მინორსკი, კონსტანტინე ცუკერმანი და აგუსტი ალემანი ასეებს ანუ ოსებს უკავშირებენ, იხ.: *Hudūd al-'Ālam*, 445; К. Цукерман, Аланы и асы в раннем Средневековье, 65-84; A. Alemany, *Sources on the Alans*, 177-178.

¹⁰⁰⁴ M. McCormick, *De Ceremoniis*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, vol. 1, ed. by A. P. Kazhdan (Oxford University Press, 1991), 595-597.

უფრო ნაკლები პატივი ჰქონდა, ვიდრე ქართველთა მეფესა და აფხაზთა მეფეს. კონსტანტინეს თხზულებაში ჩანს, მათი შედარებით დაწინაურებული მდგომარეობა ბიზანტიის საიმპერატორო კარზე, რაც მაღალი საკარისკაცო პატივისა და ექსუსიასტის წოდების მინიჭებით არის გამოხატული. ქართველთა მეფე კურაპალატია, აფხაზთა მეფე – ექსუსიასტი, ხოლო კახეთის ქორეპისკოპოსი – არხონტი.¹⁰⁰⁵ კახეთის ქორეპისკოპოსი გათანაბრებულია ალვანეთის, დარუბანდის, დიდოეთის, შარვანის, ოვსეთის, ხრისას, ბრეხანის და მუკანის იგივე მოვაკანის მმართველებთან, ყველა ამ ხელისუფალს არხონტის პატივი მიემართება, ხოლო მათ მიმართ გასაგზავნი კორესპონდენცია ერთ სტილშია შედგენილი.¹⁰⁰⁶

კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და ბიზანტიის იმპერიის ურთიერთობაში განსაკუთრებული ადგილი უკავია დარიალის იგივე კასპიის კარის თემას. დარიალის კონტროლი მნიშვნელოვანი იყო. მისი მფლობელი აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მმართველთა საგანგებო ყურადღების ცენტრში ექცეოდა. კონსტანტინე პორფიროგენეტი კასპიის კარის მდებარეობას საგანგებოდ აღნიშნავს, აძიის მდებარეობაზე საუბრისას დარიალს წანარიის შემდეგ ასახელებს, როგორც ამ ქვეყანაში მდებარე ადგილს.¹⁰⁰⁷ ამ შემთხვევაში ეჭვი არაა, რომ კასპიის კარი, კონსტანტინეს მიხედვით, აძიასა და წანარიას შორისაა მოქცეული. თუმცა, გასარკვევია მისი მფლობელობა. ბევრი, მართალია, ამ პასაჟში ძველ წაკითხვას იყენებს და კასპიის კარის მდებარეობას აძიის ანუ ასეების ტერიტორიაზე განსაზღვრავს, მაგრამ, ვფიქრობ, ამისი გადაჭრით თქმა გაგვიჭირდება.¹⁰⁰⁸

„ჰუდუდ ალ-ალემის“ სპარსული გეოგრაფიის მიხედვით, დარიალი ანუ კასპიის კარი აღანთა ქვეყნის დაქვემდებარებაშია, მისივე განკარგულებაშია იქვე მდებარე ქალაქი და ათასი მეომარი, რაზმი, რომელიც დარიალს იცავს.¹⁰⁰⁹ თუმცა, ეს აღანთა ქვეყანა კონსტანტინე პორფიროგენეტის აძია (ასთა იგივე ოსთა ქვეყანა) არაა, არამედ იმავე ავტორისეული აღანთა სახელმწიფოა.¹⁰¹⁰ სპარსული გეოგრაფიის მიხედვით, გამოდის, აღანთა მეფეს დარიალის კარი თავისი ქალაქის ჩათვლით დაქვემდებარებული ჰყავს. სპარსული გეოგრაფია, როგორც ცნობილია, 982 წელს არის შედგენილი და, ბუნებრივია, ცოტა ადრეული პერიოდის გეოგრაფიულ მოცემულობას აღგვიწერს. წყაროთა შეჯერებით ასეთი ვითარება წარმოგვიდგება: აღანთა მეფემ დაიმორჩილა აძიის ანუ ასთა/ოსთა ქვეყანა და, ასევე, დარიალის ციხე-სიმაგრე, სადაც ათასი მეომრის მეშვეობით საკუთარ პოზიციებს ამაგრებდა.

აღანთა მეფე საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიის მფლობელი იყო. მას სამხრეთ-აღმოსავლეთით სარირი ესაზღვრება, დასავლეთით, როგორც ჩანს, ტამანის ნახევარკუნძულის მხრიდან – ბიზანტია, ხოლო ჩრდილოეთით – ხაზა-

¹⁰⁰⁵ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Caeremoniis*, *გეორგია*, IV (2), 291-292; Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, 687-688.

¹⁰⁰⁶ იქვე, 688.

¹⁰⁰⁷ C. Zuckerman, À propos du Livre des cérémonies, 532-535; К. Цукерман, Аланы и асы в раннем Средневековье, 65-67; Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, 688.

¹⁰⁰⁸ კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Caeremoniis*, *გეორგია*, IV (2), 292; A. Alemany, *Sources on the Alans*, 177-178.

¹⁰⁰⁹ *Hudūd al-ʿĀlam*, 160-161.

¹⁰¹⁰ Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, 688.

რეთის პაჭანიკები. ალანთა მეფეს, რომელიც ქრისტიანია, ასევე, ექვემდებარება ქასაქის ანუ ქაშაგეთის პროვინცია, აქეს ათასი მსხვილი სოფელი, სადაც მოსახლეობა შერეულია, ცხოვრობენ, როგორც ქრისტიანი, ასევე, წარმართი მაცხოვრებლები.¹⁰¹¹

აღწერილი კონიუნქტურის მიხედვით, დარიალის ციხე-სიმაგრეს, სადაც, ასევე, ქალაქი ყოფილა გაშენებული და ათასი მეომრით იცავდა, ალანთა მეფე დაეუფლა. ალანთა მეფე, რომელიც კონსტანტინეს თხზულებაში მოხსენიებულია როგორც ალანთა ექსუსიასტი, უფრო მაღალი პატივისა და გავლენის მქონე ჩანს, ვიდრე ადიის არხონტი და წანარიის არხონტი.¹⁰¹² ამგვარად, გასაკვირი არაა, რომ უკვე მეათე საუკუნის 60-70-იან წლებში ალანთა მეფეს დაეპყრო ან დაემორჩილებინა ოვსთა სამთავრო, ხოლო მასთან ერთად დაუფლებოდა დარიალის ციხე-სიმაგრეს. ზუსტად არ ვიცით წაართვა თუ არა დარიალის ციხე-სიმაგრე ალანთა მეფემ 960-970-იან წლებში კახეთის საქორეპისკოპოსოს. ამ უკანასკნელმა, შესაძლოა, ის ჯერ კიდევ ოვსთა წინააღმდეგ კონფლიქტში დაკარგა რომანოზის ან კონსტანტინე VII პორფიროგენეტის ზეობის დროს, ხოლო შემდეგ ოვსეთი ალანთა მეფემ დაიმორჩილა დარიალის ჩათვლით. მომდევნო საუკუნეში ალანთა მეფე საკუთარ თავს სრულიად ალანიის ექსუსიასტის ტიტულით მოიხსენიებს,¹⁰¹³ რითაც ხაზგასმულია ალან-ოვსეთის პოლიტიკური სივრცის გაერთიანება.

კვირიკე II-ის მმართველობის ბოლოს დარიალი კახეთის შემადგენლობაში არ არის და მას ალანთა მეფე აკონტროლებს. აღნიშნული პოლიტიკური მოცემულობა, როგორც დავინახეთ, მხოლოდ კონსტანტინე პორფიროგენეტის ზეობის შემდგომი პერიოდით, ანუ 959 წლის მომდევნო ხანით, 960-970-იან წლებით არის დასათარიღებული. დარიალის კარი სერიოზული პოლიტიკური და სტრატეგიული მნიშვნელობის გასასვლელი იყო, რისი დათმობაც კახეთის ინტერესებში არ შედიოდა. ამდენად, სავარაუდებელია, რომ ალან-ოვსთა სამეფოსა და კახეთს შორის დაპირისპირება უკვე კვირიკე მეორის ქორეპისკოპოსობის პერიოდში უნდა გამწვავებულიყო, ხოლო კახელებსა და წანარებს მისი დაბრუნება ეცადათ, მაგრამ უშედეგოდ.

ალანთა სამეფოს პოლიტიკური და სამხედრო უპირატესობა მეათე საუკუნეში შესამჩნევად გამოკვეთილია. კახეთის საქორეპისკოპოსოს არსებულ ვითარებაში მათი წინააღმდეგობის დაძლევა არ შეეძლო. ამავე ასწლეულის 50-60-იან წლებში კვირიკე II-ს თავისი ზეობის ყველაზე დიდი გამოწვევა ჰქონდა გადასალახი აფხაზთა სამეფოს აგრესიის სახით, რაც მეორე ფრონტის გახსნის ყველა შესაძლებლობას გამორიცხავდა ალან-ოვსეთის მიმართულებით. აქ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ აფხაზ მეფეთა აქტიური კავშირი ოვსეთის მთავრებთან, რაც, ვფიქრობ, დამატებით საბაბს გვაძლევს ვივარაუდოთ დარიალის დაკარგვა სწორედ კახეთ-აფხაზეთის კონფლიქტის მიმდინარეობისას მეათე საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს, ან ამავე საუკუნის 60-იან წლებში.

¹⁰¹¹ *Hudūd al-‘Ālam*, 160-161.

¹⁰¹² Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, 688.

¹⁰¹³ В.Н. Чхидзе, Византийско-абхазские и византийско-аланские связи по данным памятников сфрагистики, *Средневековые искусства и ремесла: К 90-летию со дня рождения Татьяны Ивановны Макаровой* (Москва, 2021), 81-84.

ამგვარად, კვირიკეს II-ის ზეობა ერთ-ერთი ყველაზე დაძაბული პერიოდი აღმოჩნდა კახეთის პოლიტიკურ ისტორიაში, როდესაც არეულობა დინასტია ძალიან ახლოს იყო დაეკარგა ხელისუფლება, ხოლო ქვეყანა აფხაზეთის მეფეთა ხელში აღმოჩენილიყო. ფაქტობრივად, ძალაუფლება დაკარგული კვირიკე თავისი შვილებისა და ქართლის აზნაურთა დიდი ჯგუფის დახმარებით მოახერხებს ვითარების კარდინალურად შემოტრიალებას. მან არათუ ქვეყანა შეინარჩუნა, მოგვიანებით, მცირე ხნით ქართლიც კი დაიკავა. ასეთი ვითარება, ერთი მხრივ, კვირიკე მეორის მეგრძოლ ხასიათს გვაჩვენებს, ხოლო მეორე მხრივ, საქართველოში არსებული მდგომარეობის არაპროგნოზირებულობის ნიშანია. ქართულ სამყაროში არსებული პოლიტიკური ფრაგმენტაცია ამგვარი სახის ცვალებადობას განაპირობებდა, სადაც გამარჯვებულისა და დამარცხებულის ბედი ელვის სისწრაფით იცვლებოდა. კვირიკეს მმართველობა ამისი კარგი დასტურია. არსებული მონაცემების საფუძველზე, რომელიც ძალიან მწირი და არასაკმარისია ორმოცდაშვიდწლიანი ვითარების რეკონსტრუქციის მიზნით, ვფიქრობ, კვირიკე მეორე წარმოგვიდგება როგორც მეგრძოლი, შეუპოვარი და შემტევი ლიდერი. მისი ზეობა იყო ყველაზე მყიფე, მაგრამ, ამავე დროს, ყველაზე მეტად სტაბილური თავისი ხანგრძლივი მმართველობის გათვალისწინებით. ეს უკანასკნელი კვირიკეს თანამოსაყდრეობისა და დამოუკიდებელი ზეობის ჩათვლით ნახევარ საუკუნეზე მეტი გაგრძელდა.

თაზი IX

დავითი

დავითი (976-1010) კახეთის უკანასკნელი ქორეპისკოპოსი იყო. ამავე დროს ერთიანდება კახეთის საქორეპისკოპოსო და ჰერეთის სამეფო, რამაც საფუძველი კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ჩაუყარა. კახეთისა და ჰერეთის გაერთიანება პირველად სწორედ დავით ქორეპისკოპოსის დროს ხდება. ამდენად, დავითი გახლდათ არამხოლოდ კახეთის უკანასკნელი ქორეპისკოპოსი, არამედ რანთა და კახთა პირველი მეფე.

დავითი თავის წინამორბედი კახეთის ქორეპისკოპოსების სამართალმემკვიდრეა, შესაბამისად, მის მიერ შემოერთებული ჰერეთის სამეფო არ შეიძლება მივიჩნიოთ თვისობრივად ახალი ქვეყნის ჩამოყალიბების დასაწყისად. ამასთან, როგორც აღინიშნა, ის პირველი კახეთ-ჰერეთის მეფე გახლავთ. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით, დავითის მმართველობა 34 წლის განმავლობაში გრძელდებოდა, რაც, თავისი წინამორბედის მსგავსად, კახეთის ხელისუფლების სტაბილურობაზე მიგვანიშნებს. დავითის ხანგრძლივი ქორეპისკოპოსობისა და მეფობის მიუხედავად მისი მოღვაწეობის შესახებ საისტორიო წყაროები მცირეა. ვახუშტი ბაგრატიონი მის მმართველობას მხოლოდ სამი წინადადებით აღწერს. „მატიანე ქართლისა“ კი მხოლოდ დავით ქორეპისკოპოსისა და საქართველოს მეფე ბაგრატ III-ის დაპირისპირებაზე ამახვილებს ყურადღებას.¹⁰¹⁴

დავითის ოჯახური მდგომარეობის შესახებ ცნობები მეტ-ნაკლებად მაინც მოგვეპოვება. იგი დაიბადა კვირიკე II ქორეპისკოპოსისა და მისი მეუღლის ოჯახში. დედის სახელი უცნობია. დავითს ჰყავდა უფროსი ძმა, ფადლა. ეს უკანასკნელი კახეთის ტახტის მემკვიდრე გახლდათ, თუმცა მისი ადრეულ ასაკში გარდაცვალების გამო ქორეპისკოპოსობა უმცროს ძმას, დავითს, ერგო. სხვა დედამამიშვილთა შესახებ ცნობები არ გვაქვს. დავითის კანონიერი მეუღლე ცნობილი ფეოდალის ვაჩნა წირქუალების ასული, მარივალტი, გახლდათ. დავითისა და მარივალტის ოჯახში დაიბადა კახეთ-ჰერეთის ყველაზე ცნობილი მეფე – კვირიკე III დიდი.¹⁰¹⁵

976 წელს გარდაიცვალა კვირიკე ქორეპისკოპოსი, ხოლო მის ნაცვლად ქვეყნის მეთაურობა ჩაიბარა დავით ქორეპისკოპოსმა. დავითის მმართველობა შედარებით მშვიდ ვითარებაში დაიწყო. ის შიდაპოლიტიკური ვითარების სტაბილიზაციას ცდილობდა, რისი მოწმობაცაა მისი ქორწინება ვაჩნა წირქუალების ასულზე. წირქუალებთან სახლი ქსნის ხეობის მკვიდრი დიდებულები იყვნენ

¹⁰¹⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560

¹⁰¹⁵ XI ს-ის პირველი მეოთხედით დათარიღებულ ოქონის ხატისადმი შეწირულ საწინამძღვრო ჯვარს გელათიდან (გელათში ის მოგვიანებით მოათავსეს), აქვს მარივალტის, ვაჩნა წირქუალების ასულის, წარწერა, რომელშიც მარივალტი მოიხსენიება, როგორც კვირიკეს დედა. როგორც სამართლიანად ვარაუდობენ, ეს უნდა იყოს კვირიკე დიდი, რომელიც ერთი პერიოდი, 1010-1014 წლებში, ქუთაისში ცხოვრობდა. იხ.: ირ. ნიკოლეიშვილი, ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე, ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, 1, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები (თბილისი, 2007), 21.

და ქსნისა და მუხრანის ტერიტორიებზე ფლობდნენ მამულებს. მათი მხარდაჭერა კახეთის ქორეპისკოპოსთა ოჯახისადმი იმდენად მნიშვნელოვანი იყო, რომ დავითი ცოლად შეირთავს ვაჩნა წირქუაღელის ასულს, მარივალტს. საშინაო ვითარების შესახებ მეტი საინტერესო ცნობა არ მოგვეპოვება. განხეთქილება არ ჩანს. არ აქტიურობენ არც გარდაბნელი აზნაურები. კახეთი აღნიშნულ პერიოდში სტაბილური სახელმწიფოა.

საგარეო პოლიტიკური ვითარება მნიშვნელოვნად იდენტურია იმისა, რაც ხდებოდა კვირიკე მეორის დროს. დავითის ქორეპისკოპოსობის დროს კახეთს ორი ძირითადი მოწინააღმდეგე ჰყავს, ესენია: აფხაზთა სამეფო და ჰერეთის სამეფო. აფხაზთა სამეფოსა და კახეთის საქორეპისკოპოსოს შორის სახელმწიფო საზღვარი, უპირატესად ქსნის ხეობის დასავლეთით გადიოდა, ხოლო საკუთრივ ქსნის ხეობა კახეთში შედიოდა. ასეთი ვითარებით არცერთი მხარე არ იყო კმაყოფილი, მაგრამ საშინაო და საგარეო ვითარება ორივე მხარეს აიძულებდა მშვიდად ყოფილიყო. არსებული სიტუაცია დიდი ხანი ვერ გაგრძელდებოდა. აფხაზთა სამეფოსა და კახეთს შორის საზღვარი დავით ტაოელის ჩარევის შედეგად დაწესდა,¹⁰¹⁶ რაც დავით კურაპალატის გარდაცვალების ჩათვლით შენარჩუნდა. დავით ტაოელის როლი ორ ქვეყანას შორის არსებულ მშვიდობიან ურთიერთობაში მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო.

დავით ქორეპისკოპოსის პოლიტიკა თავისი მმართველობის ადრეულ პერიოდში თავისი ცოლის სამფლობელოთა შენარჩუნებით და კახეთის საზღვრების განმტკიცებით შემოიფარგლებოდა. ახლად შემოერთებული გრუის ციხე და წირქუაღელის ციხე კახეთის საზღვრებში სტაბილურ დამკვიდრებას საჭირობდა. წირქუაღელის ციხე, რომელიც ვაჩნა წირქუაღელის მამული იყო, დავითის ძლიერი დასაყრდენი გახდა. ქართლი არეგმანელთა თვალსაწიერში იყო მოქცეული, მაგრამ, მშვიდობის შენარჩუნების მიზნით, ისინი იძულებულნი იყვნენ ქართლზე დროებით უარი ეთქვათ. არსებული ვითარების გათვალისწინებით, დავითი ქართლის მხოლოდ ორი ციხე-სიმაგრის ფლობას უნდა დასჯერებოდა. ამგვარად, კახეთს საქორეპისკოპოსოს და აფხაზეთის სამეფოს შორის დროებითი მშვიდობა დამყარდა. დავით ქორეპისკოპოსის პერიოდში განსხვავებული ვითარება იყო კახეთის აღმოსავლეთ საზღვართან, სადაც ჰერეთი იგივე რანთა სამეფო მდებარეობდა.

ჰერეთისა და კახეთის ურთიერთობა თითქმის არასდროს ყოფილა პარმონიული. ამას, უპირველესყოვლისა, მათი საერთო საზღვარი განაპირობებდა. კახეთის აღმოსავლეთ საზღვარი ჰერეთის სამეფოს დასავლეთ ზღუდეს წარმოადგენდა. ორ ქვეყანას შორის ტერიტორიული პრეტენზიები ყოველთვის არსებობდა. X საუკუნეში ეს პრეტენზიები კიდევ უფრო გაიზარდა. არაბულ წყაროებში ჰერეთის მეფე სანარიის მალიქის ტიტულითაც მოიხსენიება.¹⁰¹⁷ სრულიად კახეთი ან მისი კონკრეტული მიწები ჰერეთის მეფეთა პირდაპირი სამიზნე გახდა. ჰერეთის

¹⁰¹⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 274-275; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 268.

¹⁰¹⁷ კარაულოვის თარგმანით სანხარიბ (სენეჟერიმ) სანარიის მალიქი; ხოლო მინორსკის მიხედვით, სანპარიბ (სენეჟერიმ) სანარიელი. მინორსკის თარგმანში ტიტული არ ჩანს, მაგრამ ხაზი ესმევა იმას, რომ სანპარიბი ანუ სენეჟერიმი სანარიის მმართველი იყო. იხ.: Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 99; V. Minorisky, Caucasica IV, 519.

მიმართ ჰქონდა თავისი მოთხოვნები კახეთის ქორეპისკოპოსის კარსაც. დავით ქორეპისკოპოსი ჰერეთის სამეფოს ხელში ჩაგდებისკენ მიისწრაფვოდა, რასაც ცოტა მოგვიანებით მიაღწია.

დავითის ქორეპისკოპოსობის პერიოდში ჰერეთის სამეფოს იოვანე II სენექერიმი მართავდა. სომხური წყაროს მიხედვით, იოვანე სენექერიმი და გრიგოლი ჰერეთის სამეფო სახლის ორი დაწინაურებული წევრები არიან. მოვსეს კალანკატუაციის ცნობით, იშხანანუნ სევადას (ქართული წყაროების მეფე იშხანიკი) ოთხი შვილი ჰყავდა, ესენია: იოვანე სენექერიმი, გრიგოლი, ადარნასე და ფილიპე.¹⁰¹⁸ ამათგან, ჰერეთის მეფე უფროსი ძე, იოვანე სენექერიმი, გახდა. იოვანეს მეორე ძმა, გრიგოლი, მამისეულ სამფლობელოს მართავდა მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე. გრიგოლი გარდმან-ფარისოსის მთავარი გახლდათ. ფარისოსი იყო ის ტერიტორია, რომელიც ჰერეთის მიწას იოვანე სენექერიმის სამფლობელოთა იმ ნაწილთან აკავშირებდა, რომელიც მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობდა. აღნიშნული მიწები მნიშვნელოვნად იყო ერთმანეთისგან მოწყვეტილი. ადარნასე და ფილიპე მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე ფლობდნენ საგვარეულო დომენს. ამგვარი მოცემულობით ოთხი ძმიდან სამი მტკვრის სამხრეთით მთავრობდა. უფროსი ძმა, მეფე იოვანე სენექერიმი გახლდათ, რომელიც მტკვრის ჩრდილოეთით არსებულ მიწებს ფლობდა. მას სამეფო სახლის დანარჩენი წევრები ვასალური პირობით ემორჩილებოდნენ.

იოვანეს სამეფო გვირგვინი ტაოს მეფე დავით მაგისტროსის ბრძანებით ჰქონდა მიღებული და ფრთხილ პოლიტიკას ატარებდა. მან ერთი მხრივ, ადარბადაგანის ამირას ვასალობა ცნო, ხოლო მეორე მხრივ – ბიზანტიის იმპერატორის მთავარი ვასალის, ტაოს მეფე დავით მაგისტროსის ხელით სამეფო გვირგვინი მიიღო.¹⁰¹⁹ ქართლის გამო მიმდინარე კონფლიქტში, რომელიც დავით ქორეპისკოპოსის მამის, კვირიკე მეორესა და დავით ტაოელს შორის მიმდინარეობდა, იოვანე სენექერიმი ამ უკანასკნელს უნდა მიმხრობოდა. იოვანე სენექერიმი სამეფო გვირგვინის მიღების გარდა, რომელიც მას დავით ტაოელმა გადასცა, პრეტენზიას აცხადებდა კახეთის ტერიტორიაზე. შესაბამისად, ყველა ამ მოცემულობით, ჰერეთის უკვე მეათე საუკუნის 70-იან წლებში კახეთის წინააღმდეგ მოქმედებს.

იოვანე სენექერიმი და არეგმანელთა დინასტია, როგორც ჩანს, კვირიკესა და დავით ტაოელის კონფლიქტის შემდეგ განსაკუთრებით მძლავრად დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს. იოვანე სენექერიმი აღმოსავლურ წყაროებში წანართა მაღიქის ტიტულით მოიხსენიება.¹⁰²⁰ იოვანე სენექერიმი კახეთის საქორეპისკოპოსოს ტერიტორიის ნაწილის დაკავებას ცდილობდა, რაშიც, ბუნებრივია, დავით ქორეპისკოპოსის წინააღმდეგობა უნდა შეხვედროდა. დაპირისპირების ზუსტი დეტალები უცნობია, მაგრამ, სავარაუდოდ, კონფლიქტი გარდამავალი უპირატესობით მიდიოდა, ხოლო უშუალოდ იოვანე სენექერიმისა და დავით ქორეპისკოპოსის მმართველობის პერიოდში გადამწყვეტი უპირატესობა არცერთ მხარეს არ უნდა

¹⁰¹⁸ მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 167; *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 227.

¹⁰¹⁹ *The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Daxuranci*, Dowsett, 227; მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 167.

¹⁰²⁰ V. Minorsky, *Caucasica* IV, 518-519.

ჰქონოდა. რამდენად გადაიზარდა დაპირისპირება ფართომასშტაბიან სამხედრო მოქმედებაში, სამწუხაროდ, არ ვიცით.

გარეჯის მრავალმთის უდაბნოს მონასტრის ჩრდილოეთის კედელზე 983 წლით დათარიღებულ საკტიტორო წარწერას ვხვდებით.¹⁰²¹ აღნიშნულის მიხედვით დგინდება, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსთა ხელმძღვანელობით, რომელთა საკტიტორო გამოსახულება იქვე არის მოცემული, ეკლესიაში ფრესკული გამოსახულება შეუსრულებიათ.¹⁰²² ფრესკაზე, ალბათ, დავით ქორეპისკოპოსია გამოსახული ეკლესიის მაკეტი ხელში, ხოლო სხვა სამი საერო პირი, რომელთაც შარავანდელი ჰმოსავთ – თავისი წინამორბედი და წინაპარი სამი ქორეპისკოპოსი.¹⁰²³ მათ შორის შარავანდელით მოსილ ერთ-ერთ საერო პირს ხელში შუბი უპყრია.

ფრესკული გამოსახულება, რომელიც ორ კომპოზიციად არის წარმოდგენილი, გვიჩვენებს კახეთის მმართველთა სამხედრო-პოლიტიკურ აფილაციას. ისინი ერთი მხრივ ეკლესია-მონასტერთა მშენებელნი არიან, ხოლო სხვა მხრივ – მართლმადიდებელი ქრისტიანული ქვეყნის შუბით დამცველნი. აღნიშნული ფრესკული გამოსახულება, კახეთის მმართველი სახლის აღმოსავლეთით განვრცობის სწრაფვას გვიჩვენებს, სადაც, მათი აზრით, ერეტიკოსი მეფე და მისი მღვდელთმსახურნი არიან აღვანეთის მონოფიზიტური ეკლესიის სახით. მონოფიზიტურ მწვალებლობას კი კახეთის ქორეპისკოპოსი ეკლესია-მონასტერთა ზრუნვითა და ქვეყნის შუბით დაცვით პასუხობს. 983 წლის გარეჯის უდაბნოს მონასტრის ფრესკული წარწერა კარგად აჩვენებს საქორეპისკოპოსოს აღმოსავლეთის საზღვრის სიმტკიცეს და ამ არეალში არეგმანელთა სახლის გავლენას,¹⁰²⁴ რომელიც მოცემულ პერიოდში ჰერეთის სამეფოს იდეოლოგიური და პოლიტიკური თვალსაზრისით ღიად უპირისპირდება.

კახეთის საქორეპისკოპოსოსა და ჰერეთი სამეფოს შორის არსებული სამხედრო კონფლიქტის შესახებ პირდაპირი მონაცემები არ გაგვანჩია. ქართული, სომხური და არაბული წყაროები აქცენტს აკეთებენ ამ ქვეყნების ურთიერთობაზე მათთვის საინტერესო ქვეყნებთან, ხოლო კახეთისა და ჰერეთის ერთმანეთთან ურთიერთობის აღწერას, პრაქტიკულად, არცერთი მათგანი არ იძლევა. „მატიანე ქართლისა“ ამ კუთხით თითქმის გამონაკლია, მაგრამ ისიც მხოლოდ იმის გამო, რომ პარალელურად აფხაზთა სამეფოს ისტორიას მოგვითხრობს. ამგვარად, კახეთისა და ჰერეთის ურთიერთობა ზემოხსენებულ წყაროებში არ ჩანს. შემორჩენილი არ არის არცერთი საისტორიო თხზულება, რომელიც ან ერთი ანდა მეორე

¹⁰²¹ გ. აბრამიშვილი, დავით-გარეჯის „უდაბნოს“ მთავარი ეკლესიის საკტიტორო წარწერა, *მაცნე: ისტორიის ხერია*, 3 (1962), 295-304; *გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები*, I, 97-98.

¹⁰²² გ. აბრამიშვილი, დავით-გარეჯის „უდაბნოს“ მთავარი ეკლესიის საკტიტორო წარწერა, 303.

¹⁰²³ იქვე, 295-304. კტიტორთა ვინაობისა და ფრესკული მხატვრობის თარიღის შესახებ არის სხვა მოსაზრებებიც (მაგ. XI ს., იხ.: A. Eastmond, *Royal Imagery in Medieval Georgia* (The Pennsylvania State University Press, 1998), 56), თუმცა ისინი უფრო ფრესკათა ვიზუალურ ანალიზს ემყარება, რაც არ არის მყარი დამატარიღებელი. ვფიქრობ, ფრესკის შესრულების გარკვევის თვალსაზრისით თარიღიანი წარწერა უფრო მყარო არგუმენტია.

¹⁰²⁴ IX-XI საუკუნეებში შესრულებული, ძირითადად, პალეოგრაფიული ნიშნებით დათარიღებული ქართული წარწერები გარეჯის სხვადასხვა სამონასტრო კომპლექსში მრავლადაა, მაგ. იხ.: გ. სილოგავა, *წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.)*, 61-222.

ქვეყნის ისტორიას გადმოცემდა. ბუნებრივია, ჩვენც იძულებული ვართ მხოლოდ ის მასალა გავაანალიზოთ, რაც ამჟამად ხელთ გვაქვს.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, მკაფიოდ ჩანს, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსი დავითი XI საუკუნის დასაწყისში პერეთსაც აკონტროლებდა.¹⁰²⁵ ნაწარმოებში არაფერია მოთხრობილი იმის შესახებ თუ საიდან დაეუფლა დავითი პერეთის სამეფოს. იძულებული ვართ აღნიშნული მოვლენა თავად გავარკვიოთ. დავით ქორეპისკოპოსის პარალელურად პერეთის სამეფოში ზეობდა იოვანე II სენექერიმი. არაბულ წყაროში, როგორც უკვე აღინიშნა, იოვანე სენექერიმია დასახელებული სანარიის მმართველად,¹⁰²⁶ რომელსაც კახეთის საქორეპისკოპოსოს მმართველობაზე ჰქონია პრეტენზია. ზუსტად ასეთივე პრეტენზიები, ოღონდ პერეთის ფლობაზე, ჰქონდა დავით ქორეპისკოპოსსაც. დასასრულ ყველაფერი პერეთის შემოერთებით დამთავრდა. მაგრამ როდის მოხდა ეს? – ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად სტეფანოს ტარონეცის ცნობები გვეხმარება.

სტეფანოს ტარონეცის მიხედვით, სომხური წელთაღრიცხვის 452 წელს (21/03/1003–19/04/1004.) გარდაიცვალა იოვანე სენექერიმი. ამავე წელს აღესრულა გრიგოლი, იოვანეს ძმა, გარდმან-ფარისოსის მთავარი. მათი მემკვიდრეობა მეზობელი ქვეყნების ცილობის საგანი გახდა. გარდმან-ფარისოსი, სადაც მონოფიზიტთა დიდი გავლენა იყო, მაგრამ, ამავე დროს, ესაზღვრებოდა მუსლიმურ განძის საამიროს ორი ძლიერი მეზობელი ქვეყნის დავის ობიექტი შეიქმნა, ესენია: 1) სომხეთის სამეფო; 2) განძის საამირო. სომხეთის მეფე გაგიკი და განძის ამირა ფადლონი ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ, ხოლო გარკვეული დროის შემდეგ შეთანხმებას მიაღწიეს და გარდმან-ფარისოსის ტერიტორია გაიყვეს.¹⁰²⁷

1003 წელს, ბაგრატ III დიდის შეკვეთით შორში გადაწერილი ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერის ცნობით, კახეთის აოხრებას ჰქონია ადგილი.¹⁰²⁸ კახეთის საქორეპისკოპოსოს წინააღმდეგ ბრძოლას, როგორც მართებულად ფიქრობენ, თავად მეფე ბაგრატ I აწარმოებდა.¹⁰²⁹ სხვათა შორის აღნიშნული მოვლენა არ ფიქსირდება „მატიანე ქართლისაში“, რომელიც, ფაქტობრივად, ბაგრატიონთა გვარის ისტორიაა. თხზულებაში ბაგრატის კახეთის წინააღმდეგ გამართული მხოლოდ მოგვიანო ხანის სამხედრო კამპანიაა აღწერილი.

პერეთი „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, უკვე მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისში დავით ქორეპისკოპოსის ხელში იყო.¹⁰³⁰ სომეხი ისტორიკოსის ვარდან არეველცის ცნობით, კახეთის მმართველი დავითი მეფე გახდა. ვარდანის მიხედვით,

¹⁰²⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271; თარიღის შესახებ იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, II, 131.

¹⁰²⁶ Н. А. Караулов, Сведения арабских Географов IX и X вв., 99; V. Minorsky, Caucasia IV, 519

¹⁰²⁷ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, trans. by Tim Greenwood, 313.

¹⁰²⁸ ვ. სილოგავა, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისთვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), *მრავალთავი*, XIX (2001), 352-355.

¹⁰²⁹ ანდერძ-მინაწერის გამომცემელი ვალერი სილოგავა ფიქრობს, რომ 1003 წელს ადგილი ჰქონდა კახეთის შემოერთებისთვის ბრძოლას, ვინაიდან წარწერის მიხედვით, კახეთის აოხრებას აქვს ადგილი, იხ.: იქვე, 353-354. ჩვენი აზრით, ბაგრატ მესამეს არ ჰქონდა ლეგიტიმური საფუძველი კახეთის შემოერთებისთვის ეწარმოებინა ბრძოლა. კახეთის 1003 წლის დაშქრობა პერეთის მემკვიდრეობისთვის წარმოებული ომი უნდა ყოფილიყო, რისთვისაც ბაგრატს კახეთის ტერიტორიაზე შეჭრა და მისი აოხრება დასჭირდა.

¹⁰³⁰ მატიანე ქართლისა ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

აღნიშნული მოვლენა ხდება დავით ქორეპისკოპოსისა და ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავითის დამოყვრების შემდეგ.¹⁰³¹ დამოყვრება დაახლოებით 990-იან წლებში ხდება. აქედან აშკარაა, რომ დავითი, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ ქორეპისკოპოსია, მოგვიანებით, მეფე გახდა. ამას ადასტურებს ეპიგრაფიკული მასალაც. მაგრამ ზუსტად როდის გახდა დავითი მეფე? – ჩვენი აზრით, დავითი მეფე ხდება მაშინ, როდესაც მან პერეთი შემოიერთა, რითაც ის რანთა სამეფოს დაეუფლა და, შესაბამისად, რანთა მეფე გახდა. სამეფო სტატუსის მიღებით დავითი ორივე ქვეყნის მეფე გახდა – რანთა და კახთა მეფე.

დავითი კახეთ-პერეთის სამეფოს ჰქმნის, რომელშიც პირველ ტიტულად რანთა მეფე დამკვიდრდა. მართლაც, თავდაპირველი მოცემულობით რანთა სამეფო არსებობდა, იგულისხმება პერეთი, რომელსაც უკვე დავითის დროს კახეთი დაემატა. დავით ქორეპისკოპოსმა მეფის ტიტულის მიღებით საფუძველი კახთა სამეფოს ჩაუყარა, ხოლო, ვინაიდან უფრო ადრეული რანთა იგივე პერეთის სამეფო იყო, ტიტულატურაში პირველი რანთა აისახა, ხოლო შემდეგ – კახთა.

ამგვარად, შეიქმნა ტიტული „რანთა და კახთა მეფე“, რომელიც დავითის შემდეგ, კახეთ-პერეთის ყველა მეფის ოფიციალური წოდება გახდა. ამრიგად, პერეთის შემოერთება, დავითის მეფის პატივში აყვანა და ტიტული „რანთა და კახთა მეფის“ შემოღება ერთ დროს ხდება. ისინი ერთმანეთს უკავშირდება.

სტეფანოს ტარონეცისა და „მატიანე ქართლის“ ცნობების შეჯერებით, აღნიშნული მოვლენა თარიღდება 1003-1008 წლების შუალედით, უფრო ზუსტად კი, ჩვენი აზრით, 1003 წლით, როდესაც ამიერკავკასიაში მიმდინარეობს პერეთის სამეფოს მემკვიდრეობის გადანაწილებისთვის ბრძოლა. საგულისხმოა, ამ დროს მიმდინარე ბრძოლა, რომელშიც ჩართული იყო საქართველოს მეფე ბაგრატ III დიდი.

1003 წლის კონფლიქტი, რომელიც კახეთის დარბევაში გამოიხატა, პერეთის შემოერთებით გამოწვეული უკმაყოფილების შედეგი უნდა ყოფილიყო. რანთა სამეფოს ანექსიის პერიოდში, რასაც, ფაქტობრივად, სამი ქვეყანა აწარმოებდა ბაგრატს თავისი მოთხოვნები უნდა ჰქონოდა. აღნიშნული დადასტურებას პოვნებს იმ ქმედებებში, რომელსაც ბაგრატი მოგვიანებით აწარმოებდა ამავე დეკადის მიწურულს. ბუნებრივია, ბაგრატ მესამეს კახეთ-პერეთზე პრეტენზიები ამ წლებში ვერ გაუჩნდებოდა, ამას შედარებით ადრეული ფესვები უნდა ჰქონოდა.

სტეფანოს ტარონეცის ცნობით, გაგიკი და ფადლონი ჯერ ერთმანეთს უპირისპირდებიან, მაგრამ ბოლოს ფარისოსის გაყოფაზე მორიგდებიან.¹⁰³² ჩვენი აზრით, ამავე დროს საქმეში უნდა ჩართულიყო კახეთის ქორეპისკოპოსი დავითი და პერეთი უნდა მიეტაცებინა. საერთო ჯამში, როგორც წყაროთა ანალიზიდან ჩანს, სამი ქვეყნის ხელისუფალი: დავითი, გაგიკი და ფადლონი ერთმანეთში მორიგდნენ და იოვანე სენეკერიმისა და მისი ძმის სამფლობელოები გაიყვეს. ასეთი გაყოფა, ბუნებრივია, არ აწოებდა მეფე ბაგრატ მესამეს, რომელმაც, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, პერეთზე განაცხადა პრეტენზია, კახეთში შეიჭრა და ქვეყნის აოხრება დაიწყო.

¹⁰³¹ *Всеобщая история Вардана Великого*, Эмин, 126; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevelc'i*, 194; ვარდან არველცი, *მსოფლიო ისტორია*, შოშიაშვილი და კვაჭანტირაძე, 124.

¹⁰³² *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 313.

საისტორიო წყაროში არ ჩანს რა იყო 1003 წელს კახეთის დარბევის მიზეზი, მაგრამ მოგვიანო მოვლენები ცხადყოფს, რომ ბაგრატისა და დავითის კონფლიქტის მიზეზი ჰერეთი იყო. ბაგრატი პრეტენზიას აცხადებდა იმ ორ ციხე-სიმაგრეზეც, რომელიც თავის დიდ პაპას, კოსტანტის, ჰერეთის მეფე ადარნასემ დაუთმო. იოვანე სენექერიმის სამფლობელოთა გაყოფის დროს მისი თამაშგარეთ დატოვება მან დავითს არ აპატია და კახეთის დარბევა დაიწყო.

კახეთის დარბევაში, ასევე მონაწილეობა უნდა მიეღო გურგენ ქართველთა მეფეთმეფეს. მამა-შვილის პოლიტიკაში არანაკლები როლი ჰქონდა შურისძიებას მათი დამარცხების, დატყვევებისა და შეურაცხყოფის გამო, რომელიც კვირიკე მეორისა და დავითის ზეობის გარდამავალ პერიოდში განხორციელდა. აღნიშნულ წელს ახალი დასრულებული იყო გურგენის კონფლიქტი ბიზანტიის იმპერიასთან, რომელიც რამდენიმე თვის უკან დაპირისპირებულ მხარეთა მორიგებით დამთავრდა. გურგენი და ბაგრატი გარკვეულ ტერიტორიებს მიიღებენ.¹⁰³³ გურგენი და ბაგრატი აღნიშნულ პერიოდში ერთად მოქმედებენ, მათი ერთობლივი მოქმედება შესაძლებელია. კახეთის ლაშქრობა გამონაკლისი ვერ იქნება.

ამგვარად, 1003 წლის აფხაზთა და ქართველთა სამეფოსა და კახეთის კონფლიქტზე საისტორიო წყაროში მხოლოდ ასეთი მწირი ცნობა გვაქვს. მასში არც მიზეზი ჩანს და არც შედეგი. დაპირისპირება ჰერეთის მემკვიდრეობის გამო ჩვენი მიგნებაა, მაგრამ ამ ვარაუდს მეტი გამყარება სჭირდება. საფუძველი არსებობს ვიფიქროთ შურისძიების შესახებ, რომელიც გურგენს და ბაგრატს კახეთის წინააღმდეგ ჰქონდათ განზრახული, რაც მხოლოდ დავით კურაპალატის გარდაცვალებისა და ბიზანტიასთან კონფლიქტის დასრულების შემდეგ ბაგრატმა სისრულეში მოიყვანა. „მატიანე ქართლისა“ მომდევნო ხუთი წლის განმავლობაში რაიმე კონფლიქტზე ბაგრატსა და დავითს შორის არაფერს წერს, რაც, როგორც ჩანს, იმითაა გამოწვეული, რომ 1003 წლის დაპირისპირება მცირე ხნის განმავლობაში გაგრძელდა. გურგენი, ბაგრატი და დავითი, მალე მორიგდნენ, შესაძლოა გარეშე ძალის ჩარევით. მაგრამ რა პირობებზე არ ვიცით. როგორც უნდა ყოფილიყო, ბაგრატი ამ შეთანხმებით კმაყოფილი არ იყო.

დავითი კარგად სარგებლობს შექმნილი ვითარებით. სომხეთის მეფე და განძის ამირა ჰერეთის სამეფოს სამხრეთით არსებულ მიწებს ეუფლებიან, ხოლო დავითი უშუალოდ ჰერეთს, რომელიც მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. ვარდან არეველცის მიხედვით, დავითი ნათესაურ კავშირს ამყარებს სომხეთის სამეფო სახლთან. დავით ქორეპისკოპოსის ქალიშვილი ცოლად მოჰყავს ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით I უმიწაწყლოს.¹⁰³⁴ სომეხი მემკვიდრე ცნობით, დავით ქორეპისკოპოსი, ტაშირ-ძორაკერტის მეფესთან დამოყვრების შემდეგ, სამეფო ტახტსაც ეუფლება,¹⁰³⁵ რაშიც რანთა სამეფოს ძალაუფლების მიღება უნდა იგულისხმებო-

¹⁰³³ *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, Greenwood, 310-311; არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია, ცაგარეიშვილი*, 41-43; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 116-121.

¹⁰³⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; *Всеобщая история Вардана Великого*, Эмин, 126; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 194; ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, შოშიაშვილი და კვაჭანტირაძე, 124.

¹⁰³⁵ ორი დავითის დამოყვრება ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით I უმიწაწყლოს ტახტზე ასვლის შემდეგ უნდა მომხდარიყო, ვინაიდან ვარდან არეველცთან დამოყვრების ჟამს ტაშირ-ძორაკერტელი უკვე

დეს. ამ საქმეში მას მხარი დაუჭირა დავით უმიწაწყლომ და სომხეთის მეფე გაგიკ I-მა, რომელიც ტაშირ-ძორაკერტის მეფის სიუზერენი იყო.¹⁰³⁶ დავით უმიწაწყლოს მხარდაჭერა ნათესავური კავშირით იყო განპირობებული, ხოლო გაგიკის – რანთა სამეფოს გაყოფის საერთო ინტერესით. სამი ქვეყნის მეთაურთა შეთანხმებას ბაგრატის და გურგენის უნდა დაერწმუნებინა, რომ ბრძოლის გაგრძელება საჭირო არ იყო. დავითი რანთა და კახთა მეფე გახდა.

ჰერეთის შემოერთების საქმეში გარკვეული როლი უნდა ეთამაშა ადგილობრივ დიდებულთა პოზიციას. მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი, როგორც ამას ოდნავ გვიანდელი მოვლენები გვიდასტურებს, დავითის მომხრენი იყვნენ. კახეთ-ჰერეთის ერთ სამეფოდ გაერთიანებას გეოგრაფიული და ეკონომიკური ფაქტორებიც უწყობდა ხელს. ორი ქვეყანა ერთმანეთის გვერდით მდებარეობდა. ყველაზე ვრცელი საზღვარი მათ საერთო ჰქონდათ. დიდი იყო ეკონომიკური ფაქტორის გავლენაც. სხვა ქართულ ქვეყნებთან ჰერეთის მკვიდრები მხოლოდ კახეთის გავლით ვაჭრობდნენ. ყველაფერ ამას ემატებოდა რელიგიური მოცემულობა. ჰერეთი ახალი მოქცეული იყო ქართულ-დიოფიზიტურ მრწამსზე, შესაბამისად, აქ ქართული ელემენტი ჭარბობდა. ქართველებს კიდევ ისევ ქართულ სახელმწიფოში ცხოვრება ერჩიათ, ვიდრე მუსლიმ შადადიანებთან, ან მონოფიზიტ სომხებთან. ყველაფერმა ამან გარკვეული როლი შეასრულა კახეთისა და ჰერეთის გაერთიანების საქმეში. დავითის გონიერი პოლიტიკის მეოხებით კავკასიის ყველაზე ძლიერი სახელმწიფოების ჭიდილში ჰერეთის სამეფოს უმეტესი ნაწილი კახეთში გაერთიანდა.

დავითი კახეთ-ჰერეთის მეფე გახდა. მისი პოლიტიკური დღის წესრიგი კახეთის ინსტიტუციურ სისტემაში ახლად შემოერთებული ქვეყნის მჭიდრო ინტეგრაცია უნდა ყოფილიყო. დავითი ყველანაირად ცდილობდა თავისი მმართველობის განმტკიცებას, რაც ახალი ტერიტორიული მონაგარის საფუძველზე არმიის რაოდენობის გაზრდის საშუალებას იძლეოდა. სამხედრო პოტენციალის გაზრდამ კახეთ-ჰერეთის ხელისუფალს მეტი თავდაჯერება შესძინა.

კახეთ-ჰერეთის სამეფოს განმტკიცების პარალელურად მტერი ფხიზლობდა. დავით რანთა და კახთა მეფის მთავარი მოწინააღმდეგე აფხაზთა და ქართველთა მეფე ბაგრატ III კურაპალატი გახლდათ. ბაგრატი კახეთისა და ჰერეთის დასაკავებლად საბაბსა და საჭირო დროს ეძებდა, რაც მალე გამოჩნა კიდევ. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, ბაგრატი კახეთის მმართველს ქართლის ციხეთა დათმობას მოთხოვს.¹⁰³⁷ მათ შორის ერთ-ერთი იყო წირქუალის ციხე, რომელიც დავითის მეუღლის საგვარეულო მამული გახლდათ. ბაგრატი ხვდებოდა, რომ

მეფის წოდებით მოიხსენიება. დავით I უმიწაწყლო 989 წელს გამეფდა, ხოლო თავის სიმამრს, დავით ქორეპისკოპოსს, რანთა მეფის ტიტული 1003 წელს უნდა მიეღო. ამგვარად, დავით I უმიწაწყლოს დავით ქორეპისკოპოსის ასული ცოლად 989-1003 წლებში მოჰყავს. აღნიშნული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა კარგად ჩანს ვარდან არეველცთან, იხ.: *Всеобщая история Вардана Великого*, Эмин, 126; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arevel'i*, 194; ვარდან არეველცი, *მხოვლი ისტორია*, შოშიაშვილი და კვაჭანტირაძე, 124.

¹⁰³⁶ დავით უმიწაწყლომ უკვე 1001 წელს ცნო სომხეთის მეფე გაგიკის ფორმალური უზენაესობა და მათ შორის ვასალური დამოკიდებულება დამყარდა. დავით უმიწაწყლოსა და გაგიკის ურთიერთობის შესახებ იხ.: ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 101-104.

¹⁰³⁷ მატიანე ქართლისა, *ყაუხჩიშვილი*, 278; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 271.

დავითი მოთხოვნილ ციხე-სიმაგრეებს არ დათმობდა, მით უფრო წირქუალის ციხეს. პროვოკაცია საჭირო იყო იმისთვის, რომ ფართომასშტაბიანი ბრძოლა გაეშალა კახეთ-ჰერეთის წინააღმდეგ. ამ მიზნით ბაგრატმა მთელი დასავლეთ საქართველოს არმიით გადმოიღოს ქართლში და ბრძოლისთვის ემზადება. ბაგრატმა კახეთ-ჰერეთის მეფეს ოფიციალური წერილით ატყობინებდა თავის მოთხოვნას. დავითის პასუხი ნამდვილად მეფური გამოხმაურება გამოვიდა, „უკეთუ ეძიებ ციხეთა, იყოს ჩუენ შორის დამჯერებელი მკლავი და ომი. ხოლო მე წინა მოგეგებო ქსანსა ზედა“.¹⁰³⁸ დავითი ამ პასუხით ბაგრატს პირდაპირ მიუთითებდა, რომ მას აფხაზთა და ქართველთა მეფის არ ეშინოდა, ხოლო საზღვრად ქსნის მიდამოებს ასახელებდა, რის გადაწყვეტაც ის თავისი კუთვნილი ციხე-სიმაგრეთა ხარჯზე არ აპირებდა. დავითის ამგვარმა გზავნილმა ბაგრატ მეფე განაწყენებული დატოვა.¹⁰³⁹ მაგრამ ამის იქით საქმე აღარ წასულა. ბაგრატმა იძულებული იყო სხვა, უფრო მნიშვნელოვანი საკითხით დაკავებულიყო.

1008 წელს გარდაიცვალა გურგენ მეფეთმეფე, ბაგრატ III-ის მამა.¹⁰⁴⁰ გურგენის სიკვდილის შემდეგ, ბაგრატმა იძულებული გახდა ტაოში წასულიყო, ხოლო მამამისი დიდი პატივით დაეკრძალა, ხოლო თავად მისი მემკვიდრეობა გადმოეზარებინა.¹⁰⁴¹ აღნიშნულმა პროცესმა დიდი დრო წაიღო. ბაგრატს სამხედრო დავით რანთა და კახთა მეფის მოციქულთა ხელითაც მიუვიდოდა. რჩებოდა შთაბეჭდილება, რომ ბაგრატმა ხელი აიღო თავის განზრახვაზე. დასავლეთ საქართველოს ჯარი უკვე დაშლილი იყო. ქართველთა სამეფოს სადავეთა სრული გადმოზარების შემდეგ, ის ჯავახეთში დღევს ჩამოდგა.¹⁰⁴² ბაგრატს დღევს ქართველთა სამეფოს სამხედრო ძალა ჰყავდა მობილიზებული. მან უეცრად გადაწყვიტა დავითის წინააღმდეგ ორმხრივი სწრაფი შეტევა განეხორციელებინა – ქართველთა სამეფოს ჯარით თრიალეთიდან დაერტყა, ხოლო აფხაზთა და ქართლის ძალებით შიდა ქართლის მხრიდან. ყველაფერი ბაგრატის გეგმის მიხედვით მოხდა.

დავითი მოვლენების ასეთ უცაბედ განვითარებას არ მოელოდა. ის, როგორც ჩანს, ქსნის მიმართულებით უცდიდა მტრის შემოსვლას, თუმცა ისიც მოგვიანებით. მგლოვიარე ბაგრატ მეფის მხრიდან დარტყმას დავითი არ მოელოდა. თრიალეთის გზით წამოსული ბაგრატმა მცხეთის ხიდის გავლით ქალაქს იკავებს, სადაც მას დასავლეთ საქართველოსა და ქართლის ჯარი შეუერთდება. ერთიანი ძალებით ისინი თიანეთში, თითქმის, წინააღმდეგობის გარეშე მიდიან. დავითი გენერალურ ბრძოლას თავს არიდებს და ქვეყნის ცენტრს ამაგრებს. ქართველი ისტორიკოსი მის ასეთ გადაწყვეტილებას ბაგრატის სამხედრო ძალის დიდი რაოდენობით ხსნის,¹⁰⁴³ რომელიც მნიშვნელოვნად აჭარბებდა დავითის არმიას. კახე-

¹⁰³⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰³⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁴⁰ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 382; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 370.

¹⁰⁴¹ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 382; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 370; მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁴² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁴³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

თის მონარქი იძულებული იყო უკან დაეხია. ასეთი უკანდახევა მას სულ მცირე ორჯერ მოუხდა, პირველად მტრის მცხეთაში შემოსვლის დროს, ხოლო მეორედ – თიანეთის მიდამოებში მოსვლისას. ბაგრატის ღაშქარი კახეთის მიწებს არბევს, იკავენს და ძარცვავს.

ბაგრატის არმია, მოგვიანებით, ჰერეთის მიმართულებით გაემართება. ჰერეთში დავით მეფის პოზიციები მყიფე იყო. უკანასკნელი ხუთი წლის განმავლობაში გატარებული ღონისძიებები არ უნდა ყოფილიყო საკმარისი ამ ტერიტორიის სტაბილური ინტეგრაციისთვის. 1008 წლის მიწურულის, როდესაც ზამთრის სეზონი მოახლოვდა, ბაგრāti ჰერეთის ტერიტორიის დაპყრობას დაასრულებს, დავითის მოხელეებს დაამხოვს, ხოლო მთელი ქვეყნის გამგებლობას აბულალას ჩააბარებს.¹⁰⁴⁴

აბულალა ჰერეთის სამეფოს ადგილობრივი დინასტიის წარმომადგენელი გახლდათ.¹⁰⁴⁵ აღნიშნული სახელი არაბული წარმოშობისაა, ხოლო მისი ავთენტური ფორმაა, აბულ ალი, მაგრამ ქართულად გადმოიცემოდა როგორც აბულალა, აბულალ, აბულალი. სომხურში დაფიქსირებულია ამ სახელის ოდნავ სახეცვლილი ფორმები ისეთები როგორიცაა: აბუ ალი, აპუ ალი, აპული.¹⁰⁴⁶ ამგვარად, აბულალა 1008 წელს ბაგრატის აქტიურობით ჰერეთის მმართველის პოზიციაზე განამწესეს. ისტორიკოსი აბულალას მთავარს უწოდებს, თუმცა, როგორც ირკვევა, მას მეფის წოდება ჰქონდა.

სამეცნიერო კვლევა-ძიებამ ლავოდების მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ამავე ადმინისტრაციული ცენტრის მახლობლად, მდებარე ქონალოს ეკლესიაში უცნობი ასომთავრული წარწერა გამოავლინა, რომელშიც მოხსენიებული არიან: კეთილადმსახური მეფე, რომლის სახელი კარგად არ იკითხება, მაგრამ ჩვენ წავიკითხეთ როგორც დავითი, დინარ დედოფალი და მეფე აბულალა. წარწერის ტექსტის ჩვენეული წაკითხვა ამგვარია:

„ქ(რისტ)ე

შ(ე)მეწ[იე]

ლ(ოც)ვ(ა)ს[ა]!

ნ(ე)ბ(ო)თა ღ(მრ)თ(ი)ს[აფთა],

მ(ეო)ხ(ე)ბ(ო)თა წ[ლ(მ)დ(ი)სა] გ(იორგ)ისა, განუ]

რა[ხვითა და ნ(ე)ბ(ო)თა] ღ[ა]ვი[თ]

კეთილედამს(ა)პ(უ)რ[ი მ]ქ(ე)ფ(ი)სა, ღ(ი)ნ(ა)რ

ღ(ე)დ(ო)ფლ(ი)სა და აბ(უ)ლ(ა)ლა მ(ე)ფ(ი)სა,

ბ(ა)ქ(ა)რ(ი)სა ე(რისთავთ)ე(რისთავი)ს[ა]. მ(ო)ნ(ა)ბ(ე)რს მ(ა)მ(ი)სა ჩ(ე)მსა

ხ(ედ)ა ვიყიდე, შ(ე)წ(ო)რე ხანა, სიქალა, ღაჩის

¹⁰⁴⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271. „ქართლის ცხოვრების“ სხვადასხვა ხელნაწერებში მისი სახელი წარმოდგენილია ორი განსხვავებული ფორმით, „აბულალ“ და „აბულალა“. ამ შემთხვევაში უპირატესობა მივანიჭეთ ჭაღაშვილისეული ნუსხას, რომელშიც უკანასკნელია დაფიქსირებული, ვინაიდან მას ეთანხმება თანადროული ეპიგრაფიკული ძეგლი. „ქართლის ცხოვრების“ გამომცემლები (ყაუხჩიშვილი; ლორთქიფანიძე) პირველს ანიჭებენ უპირატესობას, რომელსაც ხელნაწერთა დიდი ნაწილი ეთანხმება. თუმცა, აქვე შევნიშნავ, რომ XI საუკუნის რეალობაში ორივე ფორმა შეიძლება ყოფილიყო გამოყენებაში.

¹⁰⁴⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁴⁶ მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 164, 167.

ობანი ამას [ს]აყდ(ა)რსა ს(ა)ლ(ო)ცველად მ(ე)ფ(ი)სა
და ს(უ)ლისა ჩემ(ი)სა. ღ(მერთმა)ნ ღ(ა)გ(უ)ხ[ს(ე)ნ] ღ(ო)ცვთ[ა]

ო,
იესუ¹⁰⁴⁷

ქოჩალოს ეკლესიის წარწერის მიხედვით, ჰერეთის მეფეთა შორის დასახელდებულია კეთილადმსახური მეფე დავითი, მეფე აბულალა და დედოფალი დინარი. წარწერას თარიღი არ უზის, მაგრამ მოხსენიებული ისტორიული პირების გათვალისწინებით ეჭვი არ არის, რომ ის შესრულებულია 1003-1010 წლებში, იოვანე სენეკერიმისა და დავით კახეთ-ჰერეთის მეფის გარდაცვალების შუალედში. უცნობი შემწირველი, რომელმაც მამის ნაშოვნით ფულით ქოჩალოს საყდარს სამი სოფელი შესწირა, წარწერაში ასახელებს როგორც დავითს, ასევე, დინარსა და აბულალას. ამასთან არაა აღნიშნული მათ შორის არსებული რაიმე ნათესავური კავშირი. საყდრის სასარგებლოდ შეწირული სამი სოფელი ერთი კონკრეტული მესაკუთრის გახლდათ, მაგრამ, იმისთვის, რათა მას სოფლები საყდრისთვის შეეწირა, მან მოიპოვა დავით კეთილადმსახური მეფის, დინარ დედოფლის, აბულალა მეფისა და ბაქარ ერისთავთერისთავის ნებართვა. ამგვარად, საყდარსა და სოფლებზე გარკვეული უფლება ყველა მათგანს აქვს.

დავითის ვინაობა ნათელია. დავითი კახეთ-ჰერეთის მეფე და ყოფილი ქორეპისკოპოსია. დავით კეთილადმსახური მეფე უპირატესი ხელისუფალი ჩანს, ვინაიდან ხელმწიფეთა შორის ის პირველია მოხსენიებული. შეწირულობა ქოჩალოს საყდრის მსახურებს დავით მეფის და მეპატრონის („ს(ა)ლ(ო)ცველად მ(ე)ფ(ი)სა და ს(უ)ლისა ჩემ(ი)სა“) ღოცვაში მოხსენიებას ავალდებულებს. ქოჩალოს წარწერა ყველაზე ძველი ისტორიული წყაროა, რომელშიც ის უკვე მეფის რანგში იხსენიება. „მატიანე ქართლისა“ დავითს 1008-1010 წლების მოვლენათა აღწერის დროს ქორეპისკოპოსის ტიტულით მოიხსენიებს, რაც შეცდომაა. ავტორი, ძველი ვითარების შესაბამისად, დავითს ქორეპისკოპოსის პატივით იხსენიებს, მაგრამ ის უკვე კახეთ-ჰერეთის მეფე გახლდათ. ქოჩალოს წარწერა ყველაფერს თავის ადგილად აყენებს და გვეხმარება „მატიანე ქართლისაში“ გაპარული ხარვეზების გამორკვევაში.

მეფე აბულალა დაფიქსირებულია იმავე „მატიანე ქართლისაში“ როგორც მთავარი, მაგრამ, ქოჩალოს წარწერის მიხედვით ის მეფე გახლავთ. ჩვენ გამოვთქვით მოსაზრება, რომლის მიხედვით, აბულალა თავდაპირველად მთავარი იყო, რომელიც ბაგრატს ემსახურებოდა, ხოლო შემდეგ თავი მეფედ გამოაცხადა, რაც აისახა ქოჩალოს ეკლესიის წარწერაში.¹⁰⁴⁸ იქვე გამოთქმული გვაქვს მეორე თვალსაზრისიც, რომლის მიხედვით, „მატიანე ქართლისას“ ავტორი, შესაძლოა, აკნინებდეს აბულალას პოლიტიკურ სტატუსს და მეფის ნაცვლად მას მთავარს უწოდებს.¹⁰⁴⁹ და მაინც, როდის მიიღო აბულალამ მეფის წოდება? – „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, რომ მან ძალაუფლება ბაგრატის III აფხაზთა და ქარ-

¹⁰⁴⁷ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 30-31. ამავე მონოგრაფიაში გვაქვს წარმოდგენილი, აღნიშნული წარწერისა და „მატიანე ქართლისას“ ცნობების მიხედვით, საქართველოში არსებული პოლიტიკური ვითარების რეკონსტრუქცია, იხ.: იქვე, 27-38.

¹⁰⁴⁸ იქვე, 30-32.

¹⁰⁴⁹ იქვე, 32-36.

თველთა მეფის მეოხებით მიიღო, მაგრამ იწოდა როგორც მთავარი.¹⁰⁵⁰ აღნიშნული, გარკვეულწილად, დადასტურებას პოუვებს 1008 წლის ნიკორწმინდის წარწერაში, რომელშიც საქართველოს მეფე იწოდება როგორც „ბაგრატ აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი“.¹⁰⁵¹ ამ მოცემულობით ბაგრატ III დიდი აფხაზთა, ქართველთა, რანთა მეფე და კურაპალატი.¹⁰⁵² ბაგრატის ცდილობს ტიტული „რანთა მეფე“ მიისაკუთროს, მაგრამ, ამავე დროს ჰერეთის სამეფოში ლეგიტიმურ მმართველს ტოვებს აბუღალას სახით. ბაგრატის მიერ აბუღალას ჰერეთის მმართველად დამტკიცება ერთგვარი გაგრძელებაა იმ პოლიტიკისა, რომელსაც ბაგრატის წინამორბედი დავით III კურაპალატი ატარებდა, რომელმაც იოვანე II სენექერიმის სამეფო გვირგვინით დაასაჩუქრა. ბაგრატის ამ მხრივ კიდევ უფრო შორს წავიდა, მან ჰერეთი კანონიერ წარმომადგენელს დაუბრუნა, მაგრამ რანთა მეფის ტიტული თავად მიისაკუთრა. ქოჩალოს წარწერაში საინტერესოა კიდევ ერთი პირის ვინაობის გარკვევა, ესაა დინარ დედოფალი.¹⁰⁵³

დინარი ქოჩალოს წარწერის გარდა მოხსენიებულია „მატიანე ქართლისაში“. ამ უკანასკნელის მიხედვით, ბაგრატ მეფემ დინარი დაატყვევა და თავის სამეფოში წაიყვანა.¹⁰⁵⁴ ორივე სახელი, დინარი და აბუღალა, ცნობილი იყო ჰერეთის მეფეთა შორის: აბუღ ალი ერქვა რანთა სამეფოს დამაარსებლის, გრიგოლ ჰამამის, უფროს ძეს, რომელიც ტრადიციულად აღესრულა;¹⁰⁵⁵ ხოლო დინარი ერქვა ჰერეთის მეფე იშხანიკის დედას, რომელმაც ქვეყანა დიოფიზიტურ მრწამსზე მოაქცია.¹⁰⁵⁶

დინარის და აბუღალას ერთად დასახელება („დ(ი)ნ(ა)რ დ(ე)დ(ო)ფლ(ი)სა და აბ(უ)ღ(ა)ლა მ(ე)ფ(ი)სა“) არ უნდა იყოს შემთხვევითი. დინარ დედოფლის თავში დასახლება ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ის აბუღალა მეფეზე რაღაცით უპირატესია, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ის აბუღალას დედა და წინამორბედი მეფის, იოვანე სენექერიმის, ცოლი იყო. ამგვარად როგორც დედა-დედოფალი და წინამორბედი მეფის ცოლი შვილზე წინაა დასახელებული. დინარის სერიოზულ გავლენას ადასტურებს „მატიანე ქართლისა“. თხზულების მიხედვით, ბაგრატ მესამემ ჰერეთი საბოლოოდ დინარის დაპატიმრების შემდეგ აიღო. აბუღალა მეფის ბოლოში დასახელება, ვფიქრობ, იმისი მანქნებელია, რომ ის დინარის შვილი იყო და არა ქმარი, წინააღმდეგ შემთხვევაში დინარზე წინ იქნებოდა. ჩვენი ვარაუდით, დინარი და აბუღალა იყვნენ ჰერეთის სამეფო ოჯახის წევრები, შესაძლოა, იოვანე II

¹⁰⁵⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁵¹ ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, II, სილოგავა, 55; თ. პაპუაშვილი, რანთა და კახთა სამეფო, 204-206.

¹⁰⁵² ნიკორწმინდის წარწერაში „ქართველთა კურაპალატი“ გულისხმობს იმას, რომ გარდა ქართველთა მეფის წოდებისა ბაგრატის ქართველთა კურაპალატიცაა ანუ იბერიის კურაპალატი. 1008 წლამდე ბაგრატის ქართველთა მეფობა სხვა წარწერებში პირდაპირაა დადასტურებული, იხ.: ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, II, სილოგავა, 52-54; ვ. სილოგავა, ხცისის წარწერები, გაზ. ნერგი, 3/XI (1990), 2; მ. ბახტაძე, ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში, თხუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IX (2015), 108-109. ბახტაძე მართებულიად აღნიშნავს, რომ ბაგრატ მესამე 1008 წლამდე გახდა ქართველთა მეფე.

¹⁰⁵³ ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი, 31-38.

¹⁰⁵⁴ აღნიშნული ესება 1010 წლის მოვლენებს, იხ.: იქვე.

¹⁰⁵⁵ მოვსეს კალანკატუაცი, აღვანთა ქვეყნის ისტორია, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 164.

¹⁰⁵⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 266; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 262.

სენეკერიმის ცოლი და შვილი.¹⁰⁵⁷ ამგვარი მოცემულობით აბუღალასა და დინარს ტახტში ეცილებოდა დავით ქორეპისკოპოსი.

აბუღალა და დავითი დაპირისპირებულები იყვნენ, რაც ნათელია „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით. აბუღალა, ვიდრე ჰერეთის მმართველობას მიიღებდა, აფხაზთა და ქართველთა მეფის კარზე ცხოვრობს, შესაბამისად, ის თავისი ქვეყნის გადახვეწილი უფლისწულია. აბუღალასა და დინარის ქუთაისის სამეფო კარზე ყოფნა, ბუნებრივია, კახეთის მმართველი დავითის აგრესიული პოლიტიკის დამსახურება იყო, რომელმაც ჰერეთის სამეფოს შეერთების შემდეგ, როგორც ჩანს, ადგილობრივი სამეფო დინასტიის ყველა წევრი გააძევა. ასეთი მოქმედებით კახეთ-ჰერეთის პირველი მეფე ახლადშემოერთებულ ქვეყანაში თავისი პოზიციის გამყარებას ცდილობდა. ბაგრატ მესამე კარგად გამოიყენა არსებული კონფლიქტი და აბუღალა დაუპირისპირა დავითს, ხოლო წარმატებული სამხედრო ოპერაციის შემდეგ, აბუღალა ჰერეთის მთავრის პოზიციაზე დაამტკიცა.¹⁰⁵⁸

ბაგრატი კახეთის ავლით, ბუნებრივია, ჰერეთის ტერიტორიას ვერ მიიერთებდა. მან აბუღალა ჰერეთის ქვეშევრდომ მმართველად დაამტკიცა. აბუღალას ევალებოდა ბაგრატ მეფის მორჩილება და ქვეშევრდომობა. არ არის გამორიცხული აბუღალას, ბაგრატის განზრახვით, მეფის სტატუსის ნაცვლად მთავრობა უბოძეს, რის გამოც „რანთა მეფე“ თავად ბაგრატი ხდება. ყველაფერმა ამან ასახვა პოვა ნიკორწმინდის წარწერაში, რომელშიც ბაგრატი „აფხაზთა და რანთა მეფე და ქართველთა კურაპალატი“. ამგვარი მოცემულობით, ბაგრატი უფრო წარმატებული აღმოჩნდა, ვიდრე დავით კურაპალატი. მან ჰერეთი უშუალოდ დაიქვემდებარა, როგორც ვასალური ქვეყანა, რომელსაც საქართველოს მეფის წინაშე გარკვეული ვალდებულება ჰქონდა ნაკისრი.

ბაგრატი თავისი მიზნების შესაბამისად იყენებს ჰერეთის სამეფო სახლის წევრებს. მან დინარი და აბუღალა კახეთ-ჰერეთის მეფე დავითს დაუპირისპირა. დასაწყისში ამგვარი დაპირისპირება მისაღები უნდა ყოფილიყო. დინარი და აბუღალა ჰერეთის სამეფოში დაკარგული პოზიციის აღდგენას ცდილობდნენ, რის გამოც ისინი ბაგრატის ინტერესთა გამტარებელნი გახდნენ. კახეთის მეფე დავითი მათი მთავარი მტერი და მოწინააღმდეგე იყო. ბაგრატიონთა სამეფო სახლი და ჰერეთის არანშაჰიკთა დინასტია კახეთის მეფის წინააღმდეგ ერთმანეთს მჭიდროდ დაუკავშირდა.

ქოჩალოს წარწერა, რომელიც ზემოთ მოვიყვანეთ, გვიჩვენებს კიდევ ერთ საინტერესო დეტალს, რომლის მიხედვით, ცხადია, რომ ჰერეთის სამი მმართველი: კეთილმსახური მეფე დავითი, დინარ დედოფალი და მეფე აბუღალა ერთი და იგივე შეწირულობის დამამტკიცებელნი არიან. წარწერის მიხედვით, ისინი, თითქოს, თანამეფობენ ან ჰერეთის სამეფო გაყოფილი აქვთ.¹⁰⁵⁹ უფრო სავარაუდოებელია ჰერეთის გაყოფა. თანამეფობა ნაკლებ სავარაუდოა, ვინაიდან ეს აშკარად არაა ერთი ოჯახი, უფრო მეტიც, „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ისინი ერთმანეთს უპირისპირდებიან. ქოჩალოს წარწერაში დაპირისპირება არ ჩანს. ეპიგრაფიკული ძეგლის მიხედვით, შემწირველმა სამი სოფელი ქოჩალოს საყდარს შესწი-

¹⁰⁵⁷ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 35-36.

¹⁰⁵⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁵⁹ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 30-38.

რა, რომელთა შორის, სავარაუდოდ, ნაწილი დავითის სამფლობელოშია, ხოლო მეორე ნაწილი – დინარისა და აბულაღას. ადმინისტრაციული თვალსაზრისით სოფლები, ან მათი ნაწილი მაინც, ბაქარ ერისთავთერისთავის საგამგებლოა. ბაქარ ერისთავთერისთავი მოხელეა, ის მაჭის და ტვრის ერისთავთერისთავი იყო, შესაბამისად, ის უმაღლესი მოხელის უფლებით სარგებლობს; წარწერაში დავითსა და აბულაღას შორის დაპირისპირება არ იკვეთება, თითქოს, ისინი მორიგებულნი არიან. ამ შემთხვევაში ჩნდება კიდევ რამდენიმე კითხვა: როდის მორიგდნენ, რის საფუძველზე და რა იყო მიზეზი? – მათზე ნაწილობრივ პასუხს მხოლოდ „მატიანე ქართლისას“ დეტალური ანალიზი იძლევა.

ბაგრატის ჩარევით აბულაღა ჰერეთის მმართველი გახდა. „მატიანე ქართლისა“, ვფიქრობ, ავხაზთა და ქართველთა მეფის პოზიციას გამოხატავს აბულაღას სტატუსის შესახებ, ხოლო თავად აბულაღა, რომელიც ადგილობრივი დინასტიის წარმომადგენელი იყო, საკუთარ თავს მეფედ თვლიდა. აღნიშნული გასათვალისწინებელი მომენტია. კახეთში და ჰერეთში დავით მეფის პოზიციები უკიდურესად შეირყა. ჰერეთი აბულაღას ეკავა, კახეთი აოხრებული იყო, ხოლო ტერიტორიის ნაწილი დაკარგული. ბაგრატის ხელახალი ლაშქრობის საფრთხე დიდი იყო.

მომდევნო წელს სამხედრო სამზადისის შემდეგ, როგორც კი ბაგრატის ძირითადი ძალები შორს დაიგულეს, დავითის მომხრენი შეტევაზე გადავიდნენ. ომი დიდი ხანი არ გაგრძელბულა. ბრძოლის ბედი ჰერეთის დიდებულთა პოზიციამ გადაწყვიტა. მათ დავითის მხარე დაიჭირეს. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობით, ჰერეთის დიდუკაცობა კვლავ დავითს მიემხრო, ანუ ხელახლა აღიარეს მისი მეფობა. ამას მალე მოყვა ბაგრატის მიერ დაკავებული პოზიციების დაკარგვა, რამაც ჰერეთი კვლავ დავით მეფის ხელში მოაქცია – „*კუალად მიიქცეს კაცნი ჰერეთისანი და მიერთნეს დავითს*“.¹⁰⁶⁰

დავითის მომხრე „კაცნი ჰერეთისანი“ გულისხმობს ჰერეთის მოსახლეობას. მასში აბულაღა, დინარი და ჰერეთის მმართველი ზედაფენა უნდა ვიგულისხმოთ. ამას ადასტურებს ქოჩალოს წარწერა, რომელშიც დავითი, დინარი და აბულაღა ჰერეთის მმართველები ჩანან. ამას ეხმაურება ბაგრატის მიერ დინარის შეპყრობა, ამ ფაქტიდან გარკვეული დროის შემდეგ, რაც დაფიქსირებულია „მატიანე ქართლისაში“. ამგვარი მოცემულობით კი ჩანს შეცვლილი პოლიტიკური ვითარება, რომელშიც დინარი და აბულაღა დავითის მხარეს დგანან და ბაგრატს უპირისპირდებიან.

რამ განაპირობა ჰერეთის მოთავეთა დავითის მხარეს გადასვლა და მასთან შეკავშირება ბაგრატის წინააღმდეგ? – აქ რამდენიმე მიზეზი შეიძლება გამოიყოს: 1) ბაგრატის აგრესიული პოლიტიკა, რომელიც გულისხმობდა კახეთისა და ჰერეთის სრულ დაქვემდებარებას, რაც გამოიხატა რანთა მეფის ტიტულის მიტაცებაში; 2) დავითი დიოფიზიტური მრწამსის მქონე ხელისუფალი იყო, ხოლო დიოფიზიტობას წამყვანი ადგილი ეკავა იმ პერიოდის ჰერეთში. ქართული ეთნიკური ჯგუფი ქრისტიანობის ამ მიმართულებას უჭერდა მხარს მაშინ როდესაც იოვანე სენექერიმი და მისი ოჯახი მონოფიზიტი იყო და ალვანეთის ეკლესიას

¹⁰⁶⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

მფარველობდნენ; 3) დავითი უკვე სამ ათეულ წელზეა მეტია, რაც კახეთის საქორეპისკოპოსოს მართავდა, მისი ავტორიტეტი დიდი იყო როგორც თავისი მშობლიური ქვეყნის საზღვრებში, ასევე მეზობელ მხარეებში. ამგვარად, ჰერეთის მმართველი ზედაფენა მასში შესაფერის ლიდერს ხედავდა; 4) გამორიცხული არ არის, რომ ყოფილიყო დინასტიური კავშირიც, რომელიც დავითს ჰერეთის სამეფოზე პრეტენზიის გამოცხადების უფლებას აძლევდა; 5) დავითი, როგორც ჩანს, ჰერეთის ხელისუფლებას სთავაზობდა ერთობლივ მმართველობას, ან ქვეყნის გაყოფას, რაც მათთვის კონკრეტულ ეტაპზე მისაღები აღმოჩნდა და აისახა კიდევ ქონალოს ეკლესიის წარწერაში.¹⁰⁶¹

ამრიგად, დავითს და აბულაღას ჰერეთი უნდა გაენაწილებინათ, ან ერთობლივი მმართველობა განეხორციელებინათ. აღნიშნული შეთანხმება განპირობებული იყო ბაგრატის ექსპანსიური პოლიტიკით, რომელიც ორივე ქვეყნის ანექსიას გეგმავდა, რაც ძალიან მაღელ გამოჩნდა. ზემოთ თქმული წინააღმდეგობაში მოდიოდა როგორც დავით მეფის, ასევე აბულაღასა და დინარის ინტერესებთან, ისინი ქვეყანაში თავისი ლეგიტიმური მდგომარეობის შენარჩუნებას ცდილობდნენ.

ამგვარად, კახეთ-ჰერეთის მეფე დავითის, დინარის, აბულაღას და ჰერეთის მმართველი ზედაფენის გარიგებით ბაგრატის უზენაესობა დაამხეს, ხოლო კახეთ-ჰერეთი კვლავ ადგილობრივთა განმგებლობის ქვეშ მოაქცეეს.

ყველაფერი რომ შევაჯამოთ საქართველოში არსებული ვითარების შემდეგ რეკონსტრუქციას მივიღებთ:

ბაგრატი 1008 წელს მოითხოვს ქართლის ციხეთა დათმობას, რაზეც კახეთ-ჰერეთის მეფე დავითი უარს ამბობს. ამას მოჰყვა ბაგრატის არმიის კახეთში შეჭრა და ციხე-სიმაგრეთა დაკავება. კახეთის საფორტიფიკაციო ნაგებობათა აღება გაიწვლა, მაგრამ ჰერეთი საქართველოს მეფემ შედარებით იოლად დაიკავა, ხოლო მთავრის პოზიციაზე ადგილობრივი დინასტიის წევრი აბულაღა განაჩინა. ქონალოს ეკლესიის წარწერის მიხედვით, აბულაღა მეფე გახლდათ, შესაბამისად, ის საკუთარ თავს მეფის რანგში განიხილავდა. ბაგრატის წასვლის შემდეგ, ჰერეთის ლიდებულთა განდგომას აბულაღაც შეუერთდა, ქვეყანაში დავითი მოიწვიეს და ჰერეთი გაიყვეს. დინარი აბულაღას თანამმართველი იყო, თუმცა ოფიციალურად დინარს მეფის ტიტული არ უტარებია. წარწერაში ის დედოფლის პატივით არის მოხსენიებული.

მეფე აბულაღას და დედოფალ დინარის დავითის მხარეზე გადასვლა „მატიანე ქართლისაშიც“ დასტურდება. დავითი, რომელსაც ჰერეთის ზედაფენა მიემხრო, რანთა სამეფოს მხოლოდ მცირე ხნის განმავლობაში დაიბრუნებს. 1009-1010 წლებში დავითი, როგორც ჩანს, ჰერეთის ხელისუფლებას აბულაღას და დინარ დედოფალს უყოფს. ქონალოს წარწერაც, დიდი ალბათობით, ამ დროს უნდა მივაკუთვნოთ. ამგვარი ვითარება დიდი ხანი არ გაგრძელდა.

1009 წელს დავითი ნაწილობრივ აღიდგენს თავის მდგომარეობას ჰერეთში, განიმტკიცებს მმართველობას კახეთში და ბაგრატის კიდევ ერთი შემოტევის მოსაგერიებლად ემზადება. რანთა და კახთა მეფე დავითი დიდ სამზადისში უნდა ყოფილიყო მტრის მოსალოდნელი თავდასხმის შესაჩერებლად, თუმცა ეს არ

¹⁰⁶¹ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 33-35.

დასცალდა. „მატიანე ქართლისას“ ავტორის მიხედვით, დავით მეფე „შემდგომად მცირედისა ჟამისა მიიცვალა“.¹⁰⁶² დავით რანთა და კახთა მეფის გარდაცვალება, ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, 1010 წელს მოხდა,¹⁰⁶³ ხოლო უფრო ზუსტად კი ამავე წლის დასაწყისში.

1010 წლის დასაწყისში კახეთ-ჰერეთის კეთილმსახური მეფე დავითი გარდაიცვალა, მისი ზეობა ოცდაათოთხმეტი წელი გაგრძელდა. ქრონოლოგიური მონაცემების ანალიზის მიხედვით, დავითი ჭარმაგ ასაკში უნდა გარდაცვლილიყო. თავისი ასაკის გათვალისწინებით ის დაახლოებით სამოცდაათი წლის მაინც იქნებოდა, როდესაც აღესრულა. ცხოვრების ბოლოს დავითის აქტიურობა მოწმობს, რომ მას დიდი გეგმები ჰქონდა, რათა კიდევ უფრო განემტკიცებინა თავისი ძალაუფლება კახეთ-ჰერეთის სამეფოში, სადაც, თითქმის, ორწლიანი დაპირისპირების შემდეგ ბაგრატის წინააღმდეგ გარკვეული უპირატესობა მოიპოვა. ბაგრატს ნაწილობრივ დაკარგული ჰქონდა მდგომარეობა კახეთში, რომელსაც ბოლოს დავითი აკონტროლებდა და, ასევე, ჰერეთში, სადაც დავითი და აბულალა ბატონობდნენ. მეფე დავითის გარდაცვალებამ ბაგრატს ახალი ასპარეზი გაუხსნა, რაც, ვფიქრობ, საქართველოს მეფის სასარგებლოდ მოვლენათა შემობრუნების კარგი, მაგრამ მოულოდნელი დასაწყისი აღმოჩნდა.

ამრიგად, ასე უეცრად დაასრულა სიცოცხლე კახეთის კიდევ ერთმა გამორჩეულმა ხელისუფალმა. კახეთის ტახტი კვირიკე მესამემ დაიკავა, ხოლო ჰერეთი, კვირიკეს პარალელურად, დინარის და აბულალას ზეობის ქვეშ რჩებოდა. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, დავითის გარდაცვალების შემდეგ, ამავე წლის დასაწყისში, ბაგრāti კვლავ შეიჭრა კახეთ-ჰერეთში. კახეთის ახალმა მეფემ მას ღირსეული წინააღმდეგობა ვერ გაუწია. კვირიკე იძულებული გახდა ბოჭორმის ციხე-სიმაგრეში გამოეკეტა, რომელსაც ბაგრატის ბრძანებით ალყა შემოარტყეს. ბოჭორმის ალყა წლის ბოლომდე გაგრძელდა – „შეაწყუდია კვრიკე ბოჭორმას, და დაუყენა ციხესა გარეშემო მცველნი წელიწდამდი“. ჰერეთის ტერიტორიაზე შეჭრილი ბაგრატის ლაშქარი კიდევ უფრო წარმატებული აღმოჩნდა. ბაგრატის არმიამ დედოფალი დინარი შეიპყრო („დაიჭირა დინარ დედოფალი თესად“), ხოლო შეპყრობილი, დიდი ალბათობით, ქუთაისში გამოეცა. ისტორიული წყაროების მიხედვით, უცნობია აბულალას ბედი.

ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა მეფემ კარგად ისარგებლა დავით მეფის გარდაცვალებით და მთელი კახეთ-ჰერეთი დაიპყრო. ბოჭორმის ციხეში გამოეკეტა დავითის ვაჟიშვილი კვირიკე, რომელსაც ერთი წელიც არ აცადეს ქვეყნის მართვა, ამავე წლის ბოლოს თავის ოჯახის წევრებთან ერთად ტყვედ აიყვანეს და ქუთაისში გაგზავნეს, ხოლო კახეთი და ჰერეთი საქართველოს სამეფოს მიუერთეს.¹⁰⁶⁴

დავითის ქორეპისკოპოსობა და რანთა და კახთა მეფობა კახეთ-ჰერეთის ისტორიაში პირველი შემთხვევა აღმოჩნდა, როდესაც ორი ქვეყანა ერთი მმართველის ეგიდის ქვეშ გაერთიანდა. დავით არეგმანელის შემოერთებული ჰერეთი ერთი

¹⁰⁶² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 278-279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271.

¹⁰⁶³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

¹⁰⁶⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, II, 131; ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი, 35-40.

მხრივ დაპყრობილი ქვეყანა იყო, ხოლო სხვა მხრივ – შემოერთებული. გააჩნია საკითხს რომელი პოზიციიდან შეეხედავთ. დავითის და, ზოგადად, კახეთის მმართველი სახლის პოზიციით, პერეთი შემოერთებული ქვეყანა გახლდათ, რაც აისახა მათ ოფიციალურ ტიტულში, რომელშიც „რანთა მეფე“ პირველი იხსენიება, ხოლო შემდეგ – „კახთა მეფე“.

აღნიშნული აქტით კახეთის მმართველი საგვარეულო მეფობის ლეგიტიმაციას პერეთის შემოერთებას უკავშირებს. ჩვენ ზუსტად ვიცით, რომ ისინი თავდაპირველად კახეთის მმართველები არიან, ხოლო შემდეგ შეიერთეს პერეთი, მაგრამ ტიტულატურაში პერეთის წინა რიგში წამოწევა ალვანეთის იგივე რანის სივრცეში თავისი ძალაუფლების ლეგიტიმაციის საზგასმაა. დავითი იძულებული იყო ქართულ სივრცეში ბაგრატიონთა ზეობას, მათი ლეგიტიმაციის ჩათვლით, შეგუებოდა. ამგვარი მოცემულობა არეგმანელთა სახლს აიძულებდა საკუთარი მეფობის ლეგიტიმაცია რანთა მეფის ტიტულის წინა პლანზე წამოწევით მოეხდინათ და რანის იგივე კავკასიის ალვანეთის მემკვიდრეობა დაეჩემებინათ. აღნიშნული, ბუნებრივია, გახლდათ საკითხის იდეოლოგიური მხარე. რეალური მოცემულობით კახეთის ქორეპისკოპოსი პერეთის შემოერთებამდე ბევრად ადრე იწოდება მეფის ტიტულით.

დავითს „რანთა მეფის“ ტიტულის წამოწევა ალვანეთის იგივე კავკასიის ალვანეთის მემკვიდრეობის ხელში ჩაგდების მიზნით სჭირდება, რომელსაც ქართული წყაროები რანის სახელწოდებით იცნობდნენ. დავითის პოლიტიკა უკვე წარმატებით გააგრძელა კვირიკემ, რომლის დროსაც აღნიშნული იდეოლოგია დამკვიდრებული სახითაა წარმოდგენილი როგორც ტიტულატურაში, ასევე კახეთ-პერეთის პოლიტიკურ რეალობაში.

კახეთის მმართველი სახლის პოზიციას არ იზიარებდა პერეთის არანშაჰიკთა დინასტია. არანშაჰიკთა აზრით, კახეთის მმართველი პერეთის ტიპური დამპყრობელი იყო, რომელმაც აღნიშნული სივრცე სამხედრო ძალის მეშვეობით დაიკავა. არანშაჰიკთა დინასტიის დამცრობის პარალელურად, ამგვარი სახის იდეამ, ბუნებრივია, ვერ პოვა თავისი დამკვიდრება. მეთერთმეტე საუკუნეში არანშაჰიკთა გვარი აგრძელებდა არსებობას, მათ ხანენის მხარეში სამფლობელოც ჰქონდათ, მაგრამ კახეთ-პერეთის მეფეთა პოლიტიკას ვერაფერი დაუპირისპირეს. ამისი ახსნა რთული არ უნდა იყოს. კახეთის მმართველი არეგმანელთა დინასტიის პოზიცია გამყარებული იყო ქართულ-დიოფიზიტური არისტოკრაციის მხარდაჭერით, ხოლო არანშაჰიკთა დინასტიის წევრებს მხარს ალვანეთის მონოფიზიტური ეკლესია უჭერდა. ამ უკანასკნელის სუსტი მდგომარეობის გათვალისწინებით პერეთის მიწაზე უკვე დავითის დროს არეგმანელთა დინასტიის პოზიცია საკმაოდ განმტკიცდა, ხოლო ყველაფერმა ამან დასრულებული სახე კახეთ-პერეთის მომდევნო მონარქის პერიოდში მიიღო.

ამგვარად, უკვე დავით მეფის პერიოდში ჩაეყარა საფუძველი, როგორც კახეთისა და პერეთის პოლიტიკურ ერთობას, ასევე აღნიშნული ერთობის იდეოლოგიურ საფუძველს, რითაც კახეთის მმართველი სახლი პერეთის მემკვიდრეობის სრულ დამკვიდრებას ცდილობდა. ამ პროცესში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველოს ეკლესიის პოზიციას, რომელიც პერეთის ტერიტორიაზე თავისი მდგომარეობის განმტკიცებით იყო დაინტერესებული, რის გამოც, ბუნებრივია,

პერეთის მემკვიდრეობის საკითხში არეგმანელთა დინასტიას ემხრობოდა. აქვე გამოსაყოფია კახეთის მმართველთა დამოკიდებულება მცხეთის ეკლესიის მიმართ, ისინი შეწირულობასა და ძველი სიგელების განახლებას უხვად ახორციელებენ ეკლესიის სასარგებლოდ რაშიც, უპირატესად, კათალიკოს მელქისედეკის დაწერილი გვარწმუნებს.¹⁰⁶⁵ ასეთი სიგელები ძალიან ცოტაა მოღწეული. მით უფრო ამ პერიოდის, თუმცა რაც არის მათი მიხედვით, კახეთის სამეფო სახლსა და მცხეთის საყდარს შორის არსებული ახლო დამოკიდებულება თვალშისაცემია.

დავითის პერიოდის კახეთი და ხალიფატი კვლავ სავაჭრო-ეკონომიკური კუთხით უკავშირდებიან ერთმანეთს. თბილისის საამიროს ჯაფარიან ამირათა მონეტები კვლავ ხალიფასა და ამირას ერთობლივი მოხსენიებით იჭრება.¹⁰⁶⁶ თბილისის საფასეზე იკითხება როგორც ხალიფა ატ-ტაის, ასევე ხალიფა ალ-კადირის სახელი. განსაკუთრებით საინტერესოა ჰიჯრით 386 წლის (25.01.996-13.01.997) ემისია, სადაც ხალიფა ალ-კადირის ნაცვლად ჯაფარიანი ამირა ალის გვერდით მოხსენიებულია დამხოზილი ატ-ტაი, რომელიც თავისი ძალაუფლების დაკარგვისა და დაპატიმრების მიუხედავად ინარჩუნებდა ავტორიტეტს მოქმედი ხალიფა ალ-კადირისა და ბუჰაიჰიანთა კონტროლირებადი ტერიტორიის გარეთ.¹⁰⁶⁷ უფლება აყრილი და დაპატიმრებული ყოფილი ხალიფა ატ-ტაის მოხსენიება კარგი დასტურია თბილისის ამირათა სრული სუვერენიტეტის, რომელსაც ისინი ფლობდნენ თავის სახელმწიფოში. აღნიშნული ასევე უჩვენებს თბილისის საამიროს ეკონომიკური ინტეგრაციის ხარისხს იმ მუსლიმურ ქვეყნებთან, სადაც ჯერ კიდევ ატ-ტაის ავტორიტეტი იყო აღიარებული. ეს კი ძირითადად ხალიფატის აღმოსავლეთის პროვინციები გახლდათ, ასევე ამიერკავკასიის მუსლიმური ქვეყნები – განძის საამირო, შარვანშაჰთა სახელმწიფო.

თბილისის საამიროს გარდა, ამავე ეკონომიკურ სივრცეში ინტეგრირებული იყო კახეთის საქორეპისკოპოსო. კახეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ისლამური სამყაროს ქვეყნებთან მშვიდობის დამყარების საქმეში მნიშვნელოვანი ფაქტორი გახლდათ. ხალიფატი ამ კუთხით ერთგვარი გამაერთიანებლის ფუნქციას ასრულებდა, სადაც ეკონომიკური სახის ინტეგრაცია მშვიდობისა და სტაბილურობის გარანტი იყო. ხალიფატის არაბულ სამყაროში კახეთს ეკონომიკური სარგებლის მიღება სურდა, რაც, ბუნებრივია, მისი ინტეგრაციის ძირითადი განმაპირობებელი ფაქტორი იყო. სავარაუდოდ, უკვე დავითის პერიოდში კახეთის მმართველი ახორციელებს არაბული ლეგენდით მოჭრილი მონეტის ემისიას.¹⁰⁶⁸ აღნიშნული მონეტაა „დაუდ კურიკის“ (დავით კვირიკიანი ან დავით კვირიკეს ძე) მოხსენიებითა და მეფის გამოსახულებით შესრულებული საფასე.

აღნიშნული ემისია მართალია სავარაუდოა, ვინაიდან მონეტაზე მოხსენიებული დავით კვირიკეს ძე, შესაძლოა, ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით I უმი-

¹⁰⁶⁵ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 20-31.

¹⁰⁶⁶ გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირას ალი იბნ ჯაფარის მონეტები, *ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები* (თბილისი, 1991), 132-150; თ. ღუნდუა, გ. ღუნდუა, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, 143.

¹⁰⁶⁷ G.C. Miles, *The Numismatic History of Rayy* (New York 1938), 173-176; გ. ჯაფარიძე, თბილისის ამირას ალი იბნ ჯაფარის მონეტები, 134-137; В.П. Лебедев, Д.Б. Марков, А.А. Койфман, *Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата Шахадидов (середина X - XI вв.)* (Москва, 2006), 19.

¹⁰⁶⁸ I. Paghava, *Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti Kingdom*, 6-11.

წაწელოს ან მეფე დავით II კვირიკეს ძეს მიემართებოდა.¹⁰⁶⁹ მაგრამ, ვფიქრობ, დავით არეგმანელის თაოსნობით ფულის ემისია სრულიად რეალურია. დავითის მემკვიდრეთა, ბოლო დროს გამოვლენილი, ნუმიზმატიკური მემკვიდრეობა კარგად არის ცნობილი, მათი გათვალისწინებით, ბუნებრივია, ვერავინ გამორიცხავს მონეტის მოჭრა უკვე დავით არეგმანელის პერიოდშიც მომხდარიყო. დავითს ამისი მრავალი მიზეზი ჰქონდა: ის პირველი იწოდება რანთა მეფის ტიტულით კახეთის მმართველთა შორის; შეიერთა ჰერეთის იგივე რანთა სამეფო; ფართოდ დაუკავშირდა ისლამურ სამყაროს, სადაც მონეტის ემისია სავაჭრო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში სრულყოფილიყო მონაწილეობის მიზნით აუცილებელი იყო. ამასთან, აღნიშნული ჰერეთის სამეფოს შემოერთების შემდეგ გარკვეული სახის პოლიტიკური განაცხადიც იქნებოდა. ამგვარად, ზემოთ აღნიშნული თუ სხვა ჩვენთვის უცნობი ფული დავითს ნამდვილად შეეძლო მოეჭრა და ლოგიკური იქნება ვივარაუდოთ ამ ფულის აღმოსავლური ტიპოლოგია, ხოლო პარადელურად ბიზანტიური ყაიდის მმართველის გამოსახვა, როგორც ეს ჩვენთვის საინტერესო მონეტაზეა წარმოდგენილი.¹⁰⁷⁰

აღმოსავლური სამყაროსა და კახეთის ურთიერთობა დავითის ზეობის ხანაში მხოლოდ სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობით არ შემოიფარგლება. მეათე საუკუნის მეორე ნახევარში სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების მთავარი გამოწვევა მაინც ადარბადაგანი იყო. სალარიანთა დინასტია, რომელსაც სამხრეთ კავკასიის მუსლიმური ქვეყნების გარდა სომხური და ალვანური სამეფო-სამთავროებიც უხდიდნენ ხარკს, შინაომებმა მოიცვა. სალარიანთა დასუსტებით ისარგებლა რავადიანთა დინასტიამ, რომელიც თავიდან სალარიანთა ვასალი იყო და უკვე აბულ-ჰაიჯა ჰუსაინ იბნ მუჰამადის დროს მთელ ადარბადაგანში ჩაიგდო ხელისუფლება.

რავადიანთა დინასტიის ადარბადაგანისა და არმენიის პირველი ამირა აბულ-ჰაიჯა ჰუსაინი ცდილობდა ადარბადაგანის გარდა სომხეთი დაექვემდებარებინა, სადაც გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია, დვინი დაიკავა, სომხეთის მეფე აიძულა ხარკი გადაეხადა და ვასპურაკანის სამეფოს დაპყრობა დაიწყო. თუმცა უკანასკნელის გაკეთება ვერ შეძლო და დაიღუპა.¹⁰⁷¹ ამის შემდეგ ხელისუფლებაში მოვიდა მამლან იბნ აბულ-ჰაიჯა, დაღუპული ამირას ძე. მამლანის მიზანი თავისი მამის პოლიტიკის გაგრძელება იყო, მაგრამ სომხეთი და ალვანეთი უკვე მორჩილებას არ აპირებდნენ, აღარც სამხრეთ კავკასიის მუსლიმური ქვეყნები იყვნენ ლოიალური. ამიერკავკასიის ქრისტიანულ ქვეყნებში მამლანის პრეტენზიებს დავით III კურაპალატის მეთაურობით მოქმედმა ქართულ-სომხურმა კოალიციამ ჩასცა ლახვარი, რომელსაც, საფიქრებელია, თანაუგრძნობდა დავით ქორეპისკოპოსიც, ხოლო ამავე რეგიონის მუსლიმურ ქვეყნებში რავადიანთა ძალაუფლება შადადიანებმა დაამხეს, რითაც ადარბადაგანის ამირათა რეალისტური პრეტენზიები არაბული არმენიის კონტროლზე წარსულს ჩაბარდა.

¹⁰⁶⁹ იქვე: A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 214-215.

¹⁰⁷⁰ მონეტაზე მეფის გამოსახულების აღწერილობის შესახებ იხ.: I. Paghava, Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti Kingdom, 6-11.

¹⁰⁷¹ პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, 36-38.

რავადიანთა დასუსტებით კახეთსა და, ზოგადად, ქართულ სამყაროში ადარბა-დაგანის ექსპანსიის საფრთხე დიდი ხნით გაქრა. სამაგიეროდ, წარმოიქმნა სხვა მუსლიმური ქვეყანა, განძის საამირო, რომელსაც ქურთული წარმოშობის შადა-დიანთა დინასტია მართავდა. განძის შადადიანთა საამირო კავკასიის მასშტაბით ახალი, ძლიერი და აგრესიული ძალა იყო, რომელიც კახეთს უშუალოდ და-ვით არეგმანელის ქორეპისკოპოსობის პერიოდში გაუმეზობლდა.¹⁰⁷² შადადიანთა მმართველობა ქურთულ სამხედრო არისტოკრატიას ეყრდნობოდა. მათი მიზანი იყო ქალაქი განძის დაცვა და სარგებლის მიღება, ქრისტიანული მოსახლეობის ძარცვა-რბევა და საძოვრით მდიდარი სივრცის დაკავება. განძის საამირო საფრ-თხეს უქმნიდა კახეთის განაპირა მხარეს, რომელიც იორ-ალაზნის ველის სახით იყო წარმოდგენილი და მომთაბარე სამხედრო არისტოკრატის ძირითად სამიზ-ნეს წარმოადგენდა.

შადადიანთა განძის ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ, მათი მიზანი ტერი-ტორიული გაფართოებაც გახდა. რანთა სამეფოს მემკვიდრეობისთვის ბრძოლა, რომელშიც თავისი სამხედრო ძალით ჩართული იყო განძის ამირა ფადლონი, ადასტურებს იმას, რომ კახეთი და განძის საამირო ერთმანეთის პოტენციური მტრები ხდებოდნენ. ამ დაპირისპირებაში მთავარი როლი ჰერეთის მემკვიდრეო-ბას უნდა შეესრულებინა. დავითის მიღებული რანთა მეფის ტიტული კახეთ-ჰერე-თის მმართველს უფლებას აძლევდა პრეტენზია განეცხადებინა განძის საამიროს ტერიტორიაზე, რომელიც არანის იგივე რანის მხარეს მოიცავდა, უფრო კონკრე-ტულად კი მტკვრის მარჯვენა სანაპიროს. აღნიშნული მხარე ქართული წყაროე-ბის რანის სამხრეთ ნაწილია, რომელიც, ბუნებრივია, რანთა მეფის პოტენციურ მიწა-წყლად აღიქმებოდა. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით კახეთი და განძა ერთმანეთს უკვე დავითის ზეობის ბოლო წლებში დაუპირისპირდნენ, რაც შე-დარებით ფართომასშტაბიან სამხედრო მოქმედებაში კახეთ-ჰერეთის მომდევნო მეფის პერიოდში გადაიზარდა.

დავით არეგმანელის მიერ ჰერეთის შემოერთების შემდეგ კახეთს კიდევ ერთი მუსლიმური ქვეყანა გაუმეზობლდა, ეს გახლდათ შარვანის სამეფო. შარვანშაჰთა სახელმწიფო აღვანეთის იგივე რანის უკიდურესი აღმოსავლეთი ნაწილი იყო, რომელიც ჰერეთის მხარეს ესაზღვრებოდა. კახეთის საქორეპისკოპოსოს არსე-ბობის დროს შარვანი არასდროს ყოფილა კახეთის მეზობელი ქვეყანა, მაგრამ როგორც კი კახეთი და ჰერეთი გაერთიანდა შარვანი უკვე დავითის მეზობელი ქვეყანა ხდება. ბუნებრივია, დავითის პრეტენზია „რანთა მეფის“ ტიტულის ფლო-ბაზე პოლიტიკური თვალსაზრისით მიუღებელი იყო შარვანშაჰისთვის. ამას არ შეეძლო ორ ქვეყანას შორის ურთიერთობა არ დაეძაბა ან ტერიტორიული დავა არ გამოეწვია, მით უფრო ჰერეთი და შარვანი დიდი ხნის განმავლობაში იყვნენ ერთმანეთის მეზობლები და მათ შორის ტერიტორიული დავა არ იყო უცხო მოვლენა. დავითი ჰერეთის შემოერთებით, ფაქტობრივად, მემკვიდრეობით იღებს შარვან-ჰერეთის დაპირისპირებას, რაც არეგმანელთა დინასტიის საგარეო გამოწ-ვევას კიდევ უფრო ზრდიდა.

¹⁰⁷² Minorsky Vladimir, *Studies in Caucasia History*, 33-42; პ. თოფურია, *აღმოსავლეთი ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში*, 53-68.

აღმოსავლურ სამყაროსთან არსებული დაძაბულობის ფონზე ბიზანტიის იმპერია გამოკვეთილი პოლიტიკური მოკავშირის ფუნქციას იძენდა. ბიზანტიის ექსპანსია, რომელიც ანატოლიისა და სირიის მიმართულებით ნიკიფორე II ფოკასა და იოანე I ციმისკეს დროს დაიწყო, გაგრძელდა მომდევნო იმპერატორი ბასილ II მაკედონელის პერიოდშიც. ბასილ მაკედონელი და დავით არეგმანელი ერთი ეპოქის შვილები აღმოჩნდნენ. დაემთხვა არამხოლოდ მათი მმართველობის პერიოდი, არამედ საგარეო-პოლიტიკური ინტერესი.

საქართველოს გაერთიანება, რომელიც აფხაზთა სამეფოსა და ქართველთა სამეფოს შეერთებით აღინიშნა, პირველ დარტყმას ბიზანტიის მხრიდან იღებს. ბიზანტიამ საქართველოს ხელისუფლება აიძულა მისთვის დაეთმო გარდაცვლილი დავით III კურაპალატის მემკვიდრეობის დიდი ნაწილი, რამაც მათ შორის არსებული ხანგრძლივი კონფლიქტი გამოიწვია. 1000-1002 წლებში მიმდინარე ქართულ-ბიზანტიური დაპირისპირება ამ დიდი კონფლიქტის მხოლოდ ერთი შემადგენელი ფაზა აღმოჩნდა. გაერთიანებულ აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს აგრესია კახეთ-ჰერეთის მიმართულებით, რომელიც იმავე დეკადაში ხდება, პოლიტიკური თვალსაზრისით, დავითის და ბასილის ინტერესების თანხედრას იწვევს.

ბიზანტიის იმპერიისა და კახეთ-ჰერეთის მესვეურნი ერთნაირად იყვნენ დაინტერესებული აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს აგრესიის შეჩერებაში, ხოლო პერსპექტივაში მისი ტერიტორიის დაკავებაზეც არ იტყოდნენ უარს. ამ კუთხით აღსანიშნავია ბიზანტიური საიმპერო-საკარისკაციო ტიტულის გაცემა კახეთ-ჰერეთის ხელისუფალზე, რომელიც წყაროებში პირველად სწორედ დავითის ზეობის ახლო ხანებში ფიქსირდება. ზუსტად არ ვიცით ჰქონდა თუ არა ბიზანტიური საკარისკაციო ტიტული დავით არეგმანელს, თუმცა ტენდენცია ამგვარი სახის ურთიერთობის ჩასახვისა უკვე ბასილ მაკედონელის დროს აშკარად სახეზეა. ბასილის ბრძანებით, მაგისტროსის ბიზანტიური ტიტული დავითის ვაჟს გადაეცა. აღნიშნული, ვფიქრობ, ბოლომდე არ უნდა გამორიცხავდეს ამგვარი სახის ურთიერთობის არსებობას ბასილისა და დავითის ხანაში, მით უფრო სერიოზული ინტერესი ბიზანტიის იმპერიისა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს დაახლოებისა უკვე ამ დროს გაჩნდა. საქართველოს სამეფოს აგრესია როგორც ეს მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისში გამოჩნდა ორივე ქვეყნის მმართველ ელიტას უქნიდა საფრთხეს, რაც მათი პოლიტიკური დაახლოების კარგი სტიმული იყო.

დავით არეგმანელი თავისი ოცდაათოხმეტწლიანი ზეობის პერიოდში კახეთის ყველაზე წარმატებული, მაგრამ, ამავე დროს ერთ-ერთი ყველაზე მოწყვლადი მმართველი შეიქმნა. დავითმა მიაღწია ჰერეთის სამეფოს შემოერთებას და გახდა პირველი კახეთის ქორეპისკოპოსთა შორის, რომელმაც რანთა მეფის ტიტული მიიღო. აღნიშნული კახეთის მმართველის პოზიციას უკიდურესად აძლიერებდა. ამის პარალელურად გაერთიანდა აფხაზთა სამეფო და ქართველთა სამეფო, რომელიც კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მთავარი გამოწვევა გახდა, იმდენად ძლიერი გამოწვევა, რომ უკვე დავითის ზეობის ბოლოს არეგმანელთა დინასტია ახლო იყო დაეკარგა არამხოლოდ ახლად შემოერთებული ჰერეთი, არამედ მთელი თავისი სამფლობელო კახეთის ჩათვლით.

კახეთის და ჰერეთის გაერთიანება, რომელიც უდავოდ დავითის დამსახურებაა, პოლიტიკურ სარგებელთან ერთად დიდი უსიამოვნების მომტანიც აღმოჩნდა.

კახეთ-ჰერეთის სამეფო უკვე რამდენიმე ძლიერი სახელმწიფო გაერთიანების სამიზნე აღმოჩნდა, მათ შორის იყვნენ: საქართველოს სამეფო, შარვანის სამეფო, განძის საამირო და აღან-ოვსეთის სამეფო. ყველა ამ ქვეყნის ინტერესი იყო ხელი შეეშალა კახეთ-ჰერეთის ერთობისთვის, არ დაეშვა მისი გაძლიერება და ცენტრალიზაცია, რისი ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი, ბუნებრივია, კახეთის და ჰერეთის მიწა-წყლის ხელში ჩაგდების სურვილი იყო. დავით არეგმანელის მეზობელ მეფე-მთავართა შორის მხოლოდ სომხეთის ბაგრატუნთა ხელისუფლებასთან მოხერხდა სამხედრო ალიანსის შეკვრა, რაც, ძირითადად, საერთო ინტერესით იყო განპირობებული არ დაეშვათ განძის საამიროსა და საქართველოს სამეფოს ექსპანსია.

დავითის მმართველობის პერიოდი, გარკვეულწილად, წააგავს მის წინამორბედთა მოღვაწეობის ხანას, ჰგავს უფრო იმით, რომ ამ 34-წლიანი ზეობის შესახებ უკიდურესად მწირი ინფორმაცია მოგვეპოვება. ამის მიუხედავად პოლიტიკური ისტორიის კომპლექსური კვლევა იძლევა საშუალებას ზოგადი დასკვნა გამოვიტანოთ დავითის მოღვაწეობის შესახებ. არეგმანელთა დინასტიის მესამე წარმომადგენლის ზეობა, გარკვეული პოლიტიკური წარმატების გათვალისწინებით, ყოველთვის არ ყოფილა სტაბილური. დავითის მმართველობის ბოლო წლებმა ნათლად აჩვენა თუ რამდენად მყიფე იყო არეგმანელთა ხელისუფლება კახეთ-ჰერეთის სამეფოში. არეგმანელთა ძალაუფლება მნიშვნელოვნად ემყარებოდა ქართლის აზნაურთა მხარდაჭერას, ასევე კახეთ-ჰერეთის აზნაურთა ერთგულების ხარისხს, რაც კარგად გამოვლინდა არამხოლოდ დავითის მამის ზეობის მეორე პერიოდში, არამედ დავითის შვილის მმართველობის დროსაც. არეგმანელთა დინასტიის გადარჩენა სულ მცირე ორ შემთხვევაში დიდებულ აზნაურთა აქტიური ჩარევით ხდება. აღნიშნული, ბუნებრივია, არც უნდა გაგვიკვირდეს, ვინაიდან შუა საუკუნეების რეალობაში სამეფო ხელისუფლების მთავარი დასაყრდენი სწორედ აზნაურთა კლასი იყო. დავითის, თავისი მამისა და შვილის მმართველობის პერიოდში მომხდარი მოვლენების გათვალისწინებით აღნიშნული კიდევ უფრო ცხადი და ნათელია.

თავი X

კვირიკე III დიდი

კვირიკე III დიდი (1010, 1014-1039) კახეთის ქორეპისკოპოსი და რანთა და კახთა მეფე გახლდათ. კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა შორის ის ყველაზე გამოჩენილი და სახელოვანი მოღვაწე იყო. კვირიკე III-ის ეპითეტი „დიდი“ ანონიმი ქართველი ავტორის „მატიანე ქართლისაშია“ დაფიქსირებული. ამ თხზულების მიხედვით, ის იწოდება როგორც „დიდი კვირიკე, რანთა და კახთა მეფე“. ¹⁰⁷³ აღნიშნული ეპითეტი მას შეეძლო მიეღო თავისი აღმშენებლობითი მოღვაწეობის შედეგად. კვირიკე მეფის სახელს უკავშირდება ალავერდის საკათედრო ტაძრის აგება, ასევე კახეთ-ჰერეთში არსებული სხვა ქართული არქიტექტურული ძეგლების აგება და განახლება. ¹⁰⁷⁴ კვირიკეს დისწულსა და მემკვიდრეს გაგიკს სამეფო კარზე მოყვანისას სახელოვანი ბიძის სახელი – კვირიკე დაარქვეს. ¹⁰⁷⁵ შესაბამისად, თავისი ზეობის ბოლოს მეფე კვირიკე დიდის გარდა კახეთ-ჰერეთში გაგიკი იგივე კვირიკე მცირე მოღვაწეობდა. ამგვარად, ეპითეტი „დიდი“ კვირიკე III-ის მეფობის თანადროული უნდა იყოს და მას ზემოხსენებული ორივე მიზეზის გამო ეწოდა.

რანთა და კახთა მეფე კვირიკე III დიდის ოჯახური მდგომარეობა კარგადაა ცნობილი. კვირიკეს მამა დავითი რანთა და კახთა პირველი მეფე გახლდათ. ¹⁰⁷⁶ დავითის მეუღლე მარივალტი ცნობილი ქართლელი დიდებულის ვაჟა წირქუა-ლელის ასული იყო. ¹⁰⁷⁷ წირქუა-ლელთა სახლი კახეთის მმართველის მორჩილებაში იმყოფებოდა და მეფის ყველაზე ახლო გარემოცვას წარმოადგენდა. დავითი და მარივალტი სამი შვილის მშობლები იყვნენ, ესენია: მეფე კვირიკე და მისი ორი და. მათ შორის პირველი, ცოლად ჰყავდა ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით უმიწაწყლოს, ¹⁰⁷⁸ ხოლო მეორე და კახელი მთავარის აშოტ მარილელის მეუღლე იყო. ¹⁰⁷⁹

2017 წელს კახეთში სოფელ კალაურის იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში აღმოჩნდა საფლავის წარწერა, რომელშიც იხსენიება „ყოვლად უძლეველი კვირი-

¹⁰⁷³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280.

¹⁰⁷⁴ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561; ირ. ციციშვილი, ქართული ხელოვნების ისტორია (თბილისი, 1995), 21-29.

¹⁰⁷⁵ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 30; ნ. ბერძენიშვილი, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VI, 1929-1930, ცალკე ამონაბეჭდი (ტფილისი, 1931), 247-248.

¹⁰⁷⁶ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 560.

¹⁰⁷⁷ ირ. ნიკოლეიშვილი, ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე, 21.

¹⁰⁷⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

¹⁰⁷⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298. მარიამ ლორთქიფანიძის გამოცემაში აშოტ მთავარი მარდღელია. გამომცემელი რატომღაც „ქართლის ცხოვრების“ იმ ხელნაწერებს ანიჭებს უპირატესობას, რომელშიც „მარდღისი“ იკითხება, მაგრამ უფრო სწორი ჩანს ანასეული ნუსხის „მარილისი“, რომელიც კახეთში მდებარეობდა, იხ.: მატიანე ქართლისაჲ, ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, 185. მარილისი ხშირად იხსენიება ქართულ წყაროებში, იხ.: საქართველოს ისტორია ტოპონიმიაში, I, რედ. დ. მუსხელიშვილი (თბილისი, 2010), 494-496.

კე, რანთა და კახთა მეფე“ და მისი ნაადრევად გარდაცვლილი ასული ელენე.¹⁰⁸⁰ იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი იმხანად დედათა მონასტერს წარმოადგენდა, სადაც თავისი უკანასკნელი განსასვენებელი კვირიკეს ასულმა პოვა.

უკანასკნელ ხანებში მკვლევრების მიერ გამოვლინა რამდენიმე მონეტა, რომლებიც მათზე მოთავსებული წარწერების მიხედვით კვირიკე III დიდს ეკუთვნის.¹⁰⁸¹ ამ მონეტების შუბლზე არაბული ლეგენდაა: ალ-მალიქ ალ-ადილ აბულ ფადლ კრკი ბინ დაგუდ (მეფე, სამართლიანი, მამა ფადლის, კვირიკე დავითის ძე), ხოლო ზურგზე ალ-კადირ ბი-ამრ ალლაჰ.¹⁰⁸² აღნიშნული მონეტები ორი ტიპისაა, პირველი ხალიფა ალ-კადირსა (991-1031) და კვირიკე III დიდს (1014-1039) პერიოდშია მოჭრილი, ანუ 1014-1031 წლებს შორის, ხოლო მეორეზე მომდევნო ხალიფას ალ-კაიმის (1031-1075) სახელია.¹⁰⁸³ გამომცემლები ორივე ტიპს ალ-კაიმის პერიოდით ათარიღებენ, ანუ 1031-1037/9 წლებით,¹⁰⁸⁴ თუმცა ალ-კადირის წარწერიან მონეტაზე მომდევნო ხალიფას ლაყაბის დამატება იმისი აღმნიშვნელია, რომ მონეტები ამ ორი ხალიფას ზეობის გარდამავალ პერიოდშია მოჭრილი, ანუ 1031 წლის ახლო ხანებში.¹⁰⁸⁵ ხალიფას სახელი, რომელიც მონეტაზეა ამოკვეთილი, გამომცემელთა აზრით, კახეთის მუსლიმებზე დამოკიდებულების მაჩვენებელია. თუმცა, მონეტაზე ხალიფას სახელის დატანება ეკონომიკური სარგებლის მიღებით და მათი აღმოსავლურ სამყაროში ცირკულაციის სურვილით იყო განპირობებული. გამომცემელთა აზრით, აბულ ფადლ უნდა იყოს ლაყაბი და არა ნასაბი, ვინაიდან კვირიკე III-ს შვილები არ ჰყავდა.¹⁰⁸⁶ არც აღნიშნული დებულებაა მართებული, კვირიკეს ჰყავდა შვილი, ელენე. თუმცა, კვირიკემ შვილი გარდაცვალებამდე დაკარგა, რის გამოც იშვილა თავისი დისწული, გაგიკ ბაგრატუნი, რომელსაც სახელად კვირიკე უწოდეს.

კვირიკე სამეფო ტახტზე თავისი მამის, დავით რანთა და კახთა მეფის გარდაცვალების შემდეგ 1010 წელს ავიდა. ესაა პერიოდი, როდესაც რანთა და კახთა სამეფო დაუნდობელ ბრძოლებს აწარმოებს აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს მეფე ბაგრატ III დიდთან. კვირიკე III-ის მიერ ტახტის დაკავება და ბაგრატის კახეთში შემოჭრა თითქმის ერთდროულად მოხდა. ახალგაზრდა და ჯერ კიდევ გამოუცდელი კვირიკე მეფე ბაგრატის მრავალრიცხოვანი ჯარის წინააღმდეგობას ვერ დაძლეეს და ბოჭორმის ციხეში გამაგრდნენ. ბრძოლა მთელი ერთი წლის

¹⁰⁸⁰ წარწერა მოინახულა, ასლები გადაიღო და გაშიფრა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჯგუფმა (ალ. ბოშიშვილი, ლ. თავაძე, ე. კვირკველია, აკ. ჩიქობავა) ჩვენი მონაწილეობით. წარწერის სრული ტექსტი გამოქვეყნდა ჩვენს მონოგრაფიაში. მისი ერთი მონაკვეთის (სულიერი... მაკარი) აღდგენა პირობითია და, წესით, დახრილი შრიფტით (იტალიკი) უნდა ყოფილიყო გამოყოფილი, მაგრამ უცნობი მიზეზის გამო წიგნის გამოცემამდე კორექტორებმა დახრილი შრიფტი მოშალეს. საკუთრივ წარწერის სრული ტექსტი და მისი ანალიზი იხ.: ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 107, 157-158. ახლახანს გამოქვეყნდა ზემოთ დასახელებული ჯგუფის ერთობლივი ანგარიშიც, იხ.: ალ. ბოშიშვილი, ლ. თავაძე, ე. კვირკველია, აკ. ჩიქობავა, *კვირიკე რანთა და კახთა მეფის ასულის ელენეს ეპიტაფია, თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XVII (2021), 453-475.

¹⁰⁸¹ А.В. Акопян, А.Р. Варданян, Монеты Квирикэ III, царя Кахети и Эрети, 43-44.

¹⁰⁸² იქვე, 43.

¹⁰⁸³ იქვე, 43-44.

¹⁰⁸⁴ იქვე, 44.

¹⁰⁸⁵ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 116-117.

¹⁰⁸⁶ А.В. Акопян, А.Р. Варданян, Монеты Квирикэ III, царя Кахети и Эрети, 43-44.

განმავლობაში გაგრძელდა. კვირიკე პოზიციების დათმობას არ აპირებდა, რის გამოც მისი მომხრეები კახეთ-ჰერეთის ციხე-სიმაგრეებში გამაგრდნენ. ბოჭორმის ციხე ამ საფორტიფიკაციო ნაგებობათა შორის ერთ-ერთი ყველაზე გამაგრებული იყო, რისთვისაც მეფე კვირიკე და თავისი უახლოესი გარემოცვა მასში გამაგრდა.

ბაგრატი თავდაპირველად ჰერეთის აღებას დაასრულებს, ხოლო შემდეგ კახეთის დაუპყრობელი ციხე-სიმაგრეთა დაკავებას გააგრძელებს. ბაგრატის არმიამ გენერალური შეტევა ბოჭორმის ციხეზე მიიტანა, რომელიც წლის ბოლოს აიღო კიდევ, როგორც ჩანს, კვირიკე მეფესა და მის გარემოცვასთან შეთანხმებით. კვირიკეს ხელში ჩაგდებაზე ბაგრატ III დიდი მთელი კახეთ-ჰერეთის ბატონ-პატრონი შეიქმნა. კვირიკე მთელი თავისი ოჯახით ქუთაისში წაიყვანეს საპატიო ტყვეობაში.¹⁰⁸⁷ მას სამეფო პატივი აჰყარეს და როგორც რიგით დიდებულს ისე ეპყრობოდნენ.

ქუთაისში მოღვაწეობის პერიოდის შესახებ ბევრი არაფერია ცნობილი. კვირიკე და დედამისი, დედოფალი მარივალტი, გარკვეული სახის ქონებასა და გავლენას კვლავინდებურად ინარჩუნებდნენ. ისინი ქუთაისის სამეფო კარზე, ძირითადად, კულტურულ მოღვაწეობას ეწეოდნენ და ეკლესია-მონასტრების მფარველობით გამოირჩეოდნენ.¹⁰⁸⁸ ახალგაზრდა კვირიკე მომავლის იმედს არ კარგავდა და კვლავ სურდა სამეფო ტახტის დაბრუნება. მალე მისი იმედები გამართლდა.¹⁰⁸⁹

1014 წლის პარასკევი დღე, 7 მაისი დადგა – დღე, როდესაც ტაოს მშობლიურ მხარეში გარდაიცვალა საქართველოს მეფე ბაგრატ III დიდი.¹⁰⁹⁰ საქართველოს მეფის სიკვდილი ერთგვარი დასაწყისი იყო იმ პროცესებისა, რომელიც კახეთ-ჰერეთში იმავე წელს განვითარდა. მეფის ცხედარი ახალი მიბარებული იყო ბედიის საკათედრო ტაძარს, როდესაც კახეთისა და ჰერეთის დიდებულებმა ამოხება მოაწვეეს. სუმბატ დავითის ძის ცნობით, კახეთ-ჰერეთის აზნაურთა მეშვეობით მეფის ერისთავები შეიპყრეს, ხოლო გიორგი მეფის ყველა მომხრეს სასტიკად გაუსწორდნენ.¹⁰⁹¹ გიორგი იძულებული გახდა მოლაპარაკებაზე წასულიყო. შეთანხმების შედეგად ხელისუფლება მას ჩააბარეს, ვისაც ის თავიდანვე ჰქონდა

¹⁰⁸⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 279; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 271-272. „მატიანე ქართლისაში“ დაფიქსირებული კახეთის ორ წელიწადში დაპყრობა უნდა გულისხმობდეს გურგენ მეფეთმეფის გარდაცვალებიდან ორი წლის განმავლობაში მიმდინარე ომის ხანგრძლივობას და არა დავით ქორეპისკოპოსის გარდაცვალების შემდეგ კიდევ ორი წლით გახანგრძლივებულ კამპანიას. კვირიკე ბოჭორმის ციხეში მხოლოდ ერთ წლამდე იყო აღყაშემორტყმული, რის შემდეგაც ბაგრატს დანებდა. ბუნებრივია, ყველაფერი ეს შეთანხმებულად მოხდა. ამგვარად, ივანე ჯავახიშვილის დასკვნა, კახეთის კამპანიის დაახლ. 1010 წელს დასრულებაზე, მართებულია. იხ.: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 131.

¹⁰⁸⁸ ირ. ნიკოლეიშვილი, ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე, 21.

¹⁰⁸⁹ დაწვრილებით ამ საკითხების შესახებ იხ.: ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 38-46.

¹⁰⁹⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 283; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 274; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 383; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 370; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 142.

¹⁰⁹¹ სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 383; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 371; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 142, 561.

– კვირიკე დავით ძეს. შეპყრობილი ერისთავები კი გაათავისუფლეს.¹⁰⁹² კვირიკე III ხელმორედ გახდა მეფე, ხოლო ძალაუფლების დაბრუნებით ხელში ჩაიგდო ორივე სამეფო, კახეთი და ჰერეთი.

კვირიკე III-ის მეორე ზეობა მდგრადი, სტაბილური და ხანგრძლივი აღმოჩნდა. ვახუშტის ბატონიშვილის მიხედვით, მან ქვეყანაში აღმინისტრაციული რეფორმა გაატარა და სამეფოში შვიდი ერისთავი დაამტკიცა.¹⁰⁹³ აღნიშნული რეფორმა არ უნდა ყოფილიყო კვირიკეს მიერ ინიცირებული. საერისთავოთა დიდი ნაწილი კახეთსა და ჰერეთში დიდი ხნით ადრე არსებობდა.¹⁰⁹⁴ კვირიკემ შეცვალა ბაგრატ დიდის მოხელენი თავისი ხალხით, ხოლო საქართველოს მეფის გარდაქმნები კვლავ ძველ ყაიდაზე მოაწყო. კვირიკემ ყველა საერისთავოში თავისი მომხრე დიდებულები დაამტკიცა, ხოლო საკუთარი მდგომარეობა სამეფოში დღითი დღე უფრო გაიუმჯობესა. ვახუშტი ბატონიშვილი კვირიკეს პერიოდის საერისთავოებს დეტალურად აღგვიწერს, ეს საერისთავოებია:

1) რუსთავის საერისთავო. ის მოიცავდა სრულიად კუხეთს, ყარაიას, გლდანს, სამგორს, ლილოს, მარტყოფს, უჯარმას, ხერკს და ჩადივარს. ვრცელდებოდა ვიდრე არაგვის ხეობამდე და თიანეთამდე.

2) კვეტერის საერისთავო. აღნიშნული მოიცავდა კახეთის იმ მხარეს, რაც უჯარმის ზემოთ იყო, ვიდრე კავკასიონის ქედამდე და იმის ჩრდილოეთით რა ტერიტორიაც ქართველებს ეკავათ პირიქითა კავკასიონში. ეს მხარეებია: ერწო-თიანეთი, ფხოვი, დუძუკეთი და ღლიღვეთი. უკანასკნელ ორში ჩეჩნებისა და ინგუშების სამოსახლო იგულისხმება.

3) პანკისის საერისთავო. ის მოიცავდა ჰერეთის და დაღესტანის მოსაზღვრე მხარეებს თუშეთის ჩათვლით. ვახუშტი ბაგრატიონი მას, ასევე, მარილისის საერისთავოს უწოდებს.¹⁰⁹⁵

აღნიშნული სამი საერისთავო კახეთის სამეფოს ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ამათგან პანკისის ერისთავი სტეფანოზ ვარჯანის ძე იყო.¹⁰⁹⁶ დანარჩენი ორი საერისთავოს მფლობელი საისტორიო წყაროებში არ იკვეთება, თუმცა ეჭვი არაა,

¹⁰⁹² სუმბატი წერს გიორგი მეფის ერისთავთა შეპყრობაზე, ხოლო ვახუშტი გამოძევებაზე. როგორც ჩანს ერისთავები შეიპყრეს და მოლაპარაკების შემდეგ გამოუშვეს, ისიც იმ პირობით, რომ კახეთ-ჰერეთში კვირიკე გამეფდებოდა. ამით შედგა გაცვლა, კვირიკემ მეფობა აღიდგინა, ხოლო ერისთავები – საქართველოს მეფეს დაუბრუნდნენ. იხ.: სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 383; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 371; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 142. ნოდარ ასათიანი ფიქრობს, რომ გიორგიმ კვირიკე III ყმადნაფიცობის პირობით სამეფო ტახტზე დააბრუნა, რათა მას საქართველოს მეფის ერისთავები გაეთავისუფლებინა. ამ ვარაუდის გამოთქმის საშუალებას მას აძლევს კვირიკეს მიერ აღმოჩენილი დახმარება, რომელიც მან გიორგის ბიზანტიასთან ბრძოლაში მიაშველა (ნ. ასათიანი, დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკის ზოგიერთი საკითხი (კახეთ-ჰერეთის შემოერთება), *მნათობი*, 8, აგვისტო 1989, 166-167). მაგრამ ყმადნაფიცობა არსად ჩანს. ამას ადგილი, რომ ჰქონოდა, ვფიქრობ, სუმბატ დავითის ძე ან „მატიანე ქართლისას“ ამას ახსენებდნენ. ამ უკანასკნელში ხაზგასმულია გავიკ მეფის მიერ საქართველოს მონარქის ვასალობის აღიარება. ბუნებრივია, ასეთ მოვლენას კვირიკე დიდის დროსაც რომ ჰქონოდა ადგილი რომელიმე ისტორიკოსი ამას დაწერდა.

¹⁰⁹³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561.

¹⁰⁹⁴ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 47-57.

¹⁰⁹⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561.

¹⁰⁹⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 282.

რომ ისინიც მეფის უახლოესი გარემოცვის წევრები უნდა ყოფილიყვნენ. სავარაუდოდ, ერთ-ერთი აშოტ მარილელი უნდა ყოფილიყო. ის, ალბათ, კვეტერის ერისთავი გახლდათ. აშოტი მარილელი კვირიკე მეფის დის ქმარი და მეფის უახლოესი გარემოცვის წევრი იყო.¹⁰⁹⁷ რუსთავის საერისთავო, რომელსაც ვახუშტი აღწერს, რეალურად, შესაძლოა, რამდენიმე საერისთავო ყოფილიყო. ამას ის ფაქტი ამყარებს, რომ ამ სივრცეში რამდენიმე საეპისკოპოსო კათედრა მდებარეობდა. ვახუშტის მიხედვით, დარჩენილი ოთხი საერისთავო ჰერეთის სამეფოს ტერიტორიაზე მდებარეობდა, ეს ადმინისტრაციული ერთეულებია:

4) ხორნაბუჯის საერისთავო. ის მოიცავდა ქიზიყის მხარეს, ძველი კამბეჩოვანის ტერიტორიას.

5) ვეჯინის საერისთავო. აღნიშნული ერთეული აერთიანებდა ქიზიყის ზემოთ არსებულ სივრცეს თურდოს ხევამდე, მთელ იმ მხარეს, რაც ალაზანსა და ჰერეთის მთამდე არის მოქცეული, რასაც ვახუშტი შიდა კახეთს უწოდებს.

6) მაჭის საერისთავო. ის აერთიანებდა მაჭისწყლის ქვემოთ, ალაზნის აღმოსავლეთით არსებულ მიწებს შაქისა და ხუნძახის ჩათვლით.

7) შტორის საერისთავო, თუმცა, ჩვენი აზრით, უფრო სწორია ტურის ან ტურის საერისთავო. აღნიშნული ადმინისტრაციული ერთეული მოიცავდა შტორისხევიდან მაჭისწყლამდე არსებულ ტერიტორიას დიდოეთის ჩათვლით. ვახუშტი ამ ადგილს გაღმა მხარეს უწოდებს.¹⁰⁹⁸

ვეჯინის საერისთავო ვაჩნა წირქვალელის გამგებლობაში უნდა ყოფილიყო, რომელსაც შემდეგ ამავე გვარის სხვა წარმომადგენლები მართავდნენ.¹⁰⁹⁹ ხორნაბუჯის ერისთავი, სავარაუდოდ, გურგენ ბერი უნდა ყოფილიყო.¹¹⁰⁰ გურგენის გარდაცვალების შემდეგ ხორნაბუჯის ერისთავი მისი შვილი, ვაჩე, გახდა;¹¹⁰¹ მაჭის საერისთავო და ტურის/ტურის საერისთავო კვირიკე მეფობის დროს გოდერძი ერისთავთერისთავის გამგებლობაში იყო გაერთიანებული.¹¹⁰² ჰერეთის საერისთავოები, როგორც ვხედავთ, ოდნავ მეტი იყო კახეთის საერისთავოებზე, რაც ამ ქვეყნის სიდიდეზე მიანიშნებს. ვახუშტის აღნიშვნით, კვირიკემ კახეთის და ჰერეთის სამეფოები შეაერთა და მათგან ერთიანი ცენტრალიზებული სახელმწიფო

¹⁰⁹⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298.

¹⁰⁹⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561; ვახუშტისეული შტორის იგივე ტურის/ტურის საერისთავოს შესახებ მსჯელობა იხ.: ღ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 53-54. მონოგრაფიაში უპირატესობა მივანიჭეთ ფორმას „ტურის საერისთავო“, მაგრამ არაა გამორიცხული „ე“ „უ“-ს ნაწილი იყოს და, შესაბამისად, უფრო მართებული, შესაძლოა, ანასეული ხელნაწერი აღმოჩნდეს, რომელშიც ფიქსირდება ფორმა „ტურის საერისთავო“.

¹⁰⁹⁹ „მატიანე ქართლისა“ მიხედვით, ალფ-არსლანის შემოსევის დროს XI ს-ის 60-იან წლებში ვეჯინის ერისთავები წირქვალელები იყვნენ. ვფიქრობთ, აღნიშნული ტენდენცია ვაჩნას დროს უნდა დაფუძნებულიყო, რომელიც მეფე კვირიკე III-ის პაპა და დავით ქორეპისკოპოსის სიმამრი იყო. ვაჩნასა და წირქვალელებზე იხ.: მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 291; ირ. ნიკოლეიშვილი, *ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე*, 21.

¹¹⁰⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁰¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁰² გოდერძი კახეთის დიდებულთა შორის ერთადერთია, რომელიც „მატიანე ქართლისაში“ ერისთავთერისთავად იხსენიება და, ამასთან, ტურისა და მაჭის ერისთავის თანამდებობათა მქონეებელი გახლდათ. მისი ერისთავთერისთავობა ორი საერთისთავოს მფლობელობასთან უნდა იყოს კავშირში, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298, 300; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 282, 284.

შექმნა,¹¹⁰³ თუმცა კახეთ-ჰერეთის ერთობას ჯერ კიდევ დავითის დროს ჩაეყარა საფუძველი, ხოლო, რაც კვირიკემ გააკეთა იყო მამის პოლიტიკის გაგრძელება და ამ ერთობის განმტკიცება.

კვირიკე აღმინისტრაციულ ღონისძიებათა პარალელურად ქვეყნის აღმშენებლობაზეც ზრუნავდა. ალავერდი საკათედრო ტაძრისა და სხვა ეკლესია-მონასტრების აგების გარდა, მან განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია საერო ნაგებობების მშენებლობას. კვირიკეს ბრძანებით ქვეყნის დედაქალაქში, თიანეთში ცნობილი ბოდბეის სასახლე იქნა აშენებული. ის თავისი დროის ხელოვნების ნიმუშს წარმოადგენდა.¹¹⁰⁴ კვირიკე მეფის ბრძანებით აიგო კიდევ ერთი სასახლე, ამჯერად ქალაქ თელავში, სადაც მეფის ბრძანებით სამეფო რეზიდენცია განათავსეს,¹¹⁰⁵ რის შემდეგაც თიანეთის ნაცვლად რანთა და კახთა სამეფოს დედაქალაქი თელავი გახდა. თიანეთი მეორე დედაქალაქის სტატუსით კვლავ ინარჩუნებდა თავის მნიშვნელობას, მისი დაკნინება მხოლოდ კვირიკეს გარდაცვალების შემდეგ ხდება.

თელავში სამეფო ტახტის გადატანა რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული. პირველი მიზეზი სტრატეგიული სახის იყო. თელავი გაერთიანებული კახეთ-ჰერეთი სამეფოს ცენტრში მდებარეობდა მაშინ როდესაც კახეთის ძველი დედაქალაქი მისი დასავლეთით პერიფერიას წარმოადგენდა. ასევე პერიფერია იყო ჰერეთის დედაქალაქი შაქი, რომელიც ქვეყნის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში იყო გაშენებული. ამგვარად, კვირიკეს გადაწყვეტილება სტრატეგიული თვალსაზრისით გამართლებული იყო. თიანეთს მუდმივი საფრთხე ემუქრებოდა საქართველოს სამეფოს მესვეურთაგან, რის გამოც კვირიკე მართებულად ფიქრობდა, როდესაც შედარებით უფრო დაცულ და საზღვრისგან მოშორებით მდებარე ქალაქს არჩევდა მთავარი რეზიდენციის განთავსების მიზნით. ამასთან, როგორც ჩანს, კვირიკე ფიქრობდა, რომ გაერთიანებულ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ახალი ცენტრი ესაჭიროებოდა, რომელიც ეკონომიკური, პოლიტიკური და სტრატეგიული თვალსაზრისით უპირატესი იქნებოდა ძველ დედაქალაქზე. ასეთი აღმოჩნდა ქალაქი თელავი.

საქართველოს სამეფოს და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შორის ურთიერთობა ნელ-ნელა დალაგდა. აღნიშნულის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც იყო, რომ ამ დროს საქართველოს მეფე გიორგი I (1014-1027) ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ ბრძოლებით იყო დაკავებული, რის გამოც კახეთის პრობლემისთვის არ ეცალა. გიორგიმ კახეთ-ჰერეთი კანონიერ ხელისუფალს, კვირიკე III-ს დაუთმო, რითაც ლეგიტიმიზმის პრინციპი დაიცვა. კვირიკე მართლაც კანონიერი ხელისუფალი იყო კახეთ-ჰერეთში, რომელმაც სამეფო მემკვიდრეობით მიიღო, რისი იგნორირებაც ცოტა ვინმეს თუ შეეძლო. გიორგიმ დათმო, უპირატესად, იმის გამო რომ ბიზანტიის იმპერიას ებრძოდა, დათმო იმის გამოც, რომ კახეთ-ჰერეთი მამამისის მიერ დაპყრობილი, მახვილით მოგებული, ქვეყანა იყო და არა მემკვიდრეობით მიღებული. ყველაფერი ეს გიორგის საშუალებას აძლევდა თავისი მომხრე ერისთავები და აზნაურები გაეთავისუფლებინა, ხოლო ქვეყანაში წესრიგი დაეცვა.¹¹⁰⁶

¹¹⁰³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561.

¹¹⁰⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁰⁵ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 561.

¹¹⁰⁶ კვირიკესა და გიორგის ურთიერთობის შესახებ, იხ.: ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 84-89.

გიორგი მეფესა და კვირიკე მეფეს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობა დამყარდა. 1014-1016 წლებში, სანამ გიორგი ბიზანტიის წინააღმდეგ ფართომასშტაბიან ბრძოლებს აწარმოებდა,¹¹⁰⁷ კვირიკე ქვეყნის აღმშენებლობითა და რეფორმებით იყო დაკავებული. კვირიკე იძულებული იყო ანგარიში გაეწია საქართველოს მეფის საგარეო პოლიტიკური კურსისთვის. მიუხედავად ორ ქვეყანას შორის არსებული მრავალწლიანი დაპირისპირებისა კვირიკე საქართველო-ბიზანტიის ომში ბიზანტიელთა მხარეს არასდროს გამოსულა. თავდაპირველ ეტაპზე ომი საქართველოს სამეფოს უპირატესობით მიდიოდა, რაც კვირიკეს უფრო აქტიური კავშირისკენ უბიძგებდა. საქართველოს მეფე გიორგი პირველი თავისი მამის, ბაგრატ III დიდის, მსგავსად კავკასიის მასშტაბით ლიდერობის მოპოვებას ცდილობდა. კავკასიაში ჰეგემონობა კახეთ-ჰერეთის სამეფოზე გავლენასაც გულისხმობდა. გიორგის მთავარი პრიორიტეტი მაინც დავით III კურაპალატის მემკვიდრეობის დაბრუნება იყო, რაც ბაგრატიონთა აზრით, მათი ლეგიტიმური კუთვნილება იყო. კვირიკე მეფე გიორგის ამ მისწრაფებას, გარკვეულწილად, იზიარებდა. კახეთ-ჰერეთის მეფე საქართველო-ბიზანტიის ომით მოგებული უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ამ კონფლიქტის პირობებში არცერთ მათგანს რანთა და კახთა სამეფოს წინააღმდეგ მიმართული ინტრიგებისთვის არ ეცალა.

ქართულ სამეფოთა შორის არსებული მშვიდობა და პოლიტიკური კავშირი მალე სამხედრო ალიანსში გადაიზარდა. გიორგის ზეობის ბოლოს ისინი ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ საბრძოლველად გამოდიან. აღნიშნული მოვლენა მოხდა 1020-1022 წლების ბიზანტია-საქართველოს დაპირისპირების დროს, როდესაც შირიმნის ბრძოლის შემდეგ, გიორგი მეფეს კახეთ-ჰერეთის დამხმარე ძალა მიუვიდა.¹¹⁰⁸ კვირიკემ გადაწყვიტა, რომ გიორგი მეფესთან ალიანსი უსაფრთხო იყო მათი სამომავლო ურთიერთობისათვის, რის გამოც საქართველოს მეფეს დახმარება აღმოუჩინა. პოლიტიკური კავშირი ვერ იქნებოდა უანგარო, სავარაუდოდ, გიორგი კახეთ-ჰერეთის უსაფრთხოებას განძის საამიროს მხრიდან უზრუნველყოფდა, რომელიც ბაგრატ მესამე დიდის ზეობის ბოლოს საქართველოს მეფის ვასალი გახდა.

1021 წლის მიწურულს კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალა და საქართველოს მეფის არმია თრიალეთის მხარეში გამაგრდნენ. ბიზანტიის იმპერატორი ბასილი მზად იყო ქართველთა გაერთიანებულ ლაშქარს შეებოდა. გიორგი მეფის გეგმა იყო ბიზანტიელთა წინააღმდეგ გადამწყვეტი შეტევა მიეტანა და ისინი თრიალეთის ტერიტორიაზე გაენადგურებინა, თუმცა დიდებულებმა ამ განზრახვაზე ხელი აადებინეს. ბასილის არმიამ შეტაკება საკუთარი ინიციატივით ვერ გაბედა და ზამთრის დადგომისას თრიალეთი დატოვა. კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალა გიორგი მეფის სამსახურში გარკვეული დროის განმავლობაში დარჩა. ჩვენ არ

¹¹⁰⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 133-134; გ. ბუაჩიძე, საქართველო, ბიზანტია და ფატიმიანთა სახალიფო (დიპლომატია და პოლიტიკური ბრძოლა 1014-1023 წლებში), *ქართული დიპლომატია*, 4 (1997), 39-58.

¹¹⁰⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 285; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 274-275; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 383; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთაჲ, ლორთქიფანიძე, 371-372; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 134-136. ომის დასრულებისა და ზავის შესახებ იხ.: ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 124-136.

ვიციტ ვინ იყო მათი მეთაური, თუმცა თავად კვირიკემ თავი აარიდა ბრძოლაში მონაწილეობას და თავისი რამდენიმე ერისთავი გაგზავნა საქართველოს მეფის დასახმარებლად.¹¹⁰⁹ ძალიან მალე მოვლენები კვლავ ბიზანტიის სასარგებლოდ განვითარდა. 1022 წელს გიორგი მეფე გენერალურ ბრძოლაში ხელახლა დამარცხდა, ხოლო ამავე წლის დეკემბერის პირველ ნახევარში იძულებული გახდა ზავი მიეღო.¹¹¹⁰

ბიზანტიის იმპერია საქართველოს სამეფოს ამარცხებს. საქართველო მეფის მარცხის მიუხედავად კვირიკე მასთან სტაბილურ კავშირს ინარჩუნებს. გიორგი მეფე ბასილ იმპერატორის ვასალობას აღიარებს და ვალდებულებას იღებს მასთან პოლიტიკური კავშირი შეკრას. კახეთ-ჰერეთის მეფე, ასევე, ანალოგიურ ნაბიჯს გადადგამს. ბიზანტიის იმპერატორი ბასილ II კვირიკე მეფეს მაგისტროსის საკარისკაცო ტიტულს გადასცემს, ანუ ზუსტად იმ პატივს, რასაც 1022 წლის დეკემბერის დასაწყისში გიორგის უბოძებს.¹¹¹¹ აღნიშნული ღონისძიებებით ბიზანტიის მესვეურნი ორივე სამეფოს მმართველებს ერთი და იმავე რანგში აყენებს. ბიზანტია ამგვარი მეთოდით ცდილობდა საქართველო და კახეთ-ჰერეთი დაეპირისპირებინა, ხოლო მათი ხელისუფალნი ერთმანეთს წაქიდებოდნენ. საქართველო-ბიზანტიის კავშირი მალე დაიშალა, თუმცა გიორგის მსგავსად, კვირიკე მეფეს ანტიბიზანტიური ნაბიჯი აღარ გადაუდგამს, რითაც აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან ფორმალური აღიანისი სიცოცხლის ბოლომდე შეინარჩუნა, ხოლო საქართველო-ბიზანტიის განახლებულ კონფლიქტში ნეიტრალური პოზიცია დაიკავა.¹¹¹²

1025-1030 წლები საქართველო-ბიზანტიის დაპირისპირების მორიგი ეტაპი გახლდათ. დროგამოშვებით სამხედრო მოქმედებებიც მიმდინარეობდა. განსაკუთრებით სასტიკი იყო ბიზანტიის 1028 წლის სამხედრო კამპანია საქართველოს სამეფოში, როდესაც ბიზანტიელებმა ტაოს, კლარჯეთის, შავშეთისა და სხვა მხარეების ციხე-სიმაგრეთა დაპყრობა დაიწყეს.¹¹¹³ კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე ამ პროცესში არ ჩაბმულა. საქართველოს სამეფოში შექმნილი მძიმე ვითარებით

¹¹⁰⁹ წყაროებში კვირიკეს მონაწილეობა არ ჩანს. „მატიანე ქართლისაჲს“ ანონიმი წერს კახეთისა და ჰერეთის არმიის მოსვლაზე, ხოლო სუმბატ დავითის ძე, წანარებსა და შაქელეზზე. ამ უკანასკნელში წანარები კახელთა ბადალია, ხოლო შაქელეზი – ჰერების. ამგვარად, საფიქრებელია, რომ კვირიკე დიდმა თავისი რამდენიმე ერისთავი გამოუშვა გიორგი პირველის დახმარების მიზნით, იხ.: *მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი*, 285; *მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე*, 275; სუმბატ დავითის-ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი*, 383; სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე*, 371.

¹¹¹⁰ *მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი*, 285-289; *მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე*, 275-277; სუმბატ დავითის-ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი*, 383-385; სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე*, 371-373; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 124-136; ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 85-88.

¹¹¹¹ ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 154-155.

¹¹¹² იქვე, 155; ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 94-101.

¹¹¹³ *მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი*, 291-294; *მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე*, 278-280; სუმბატ დავითის-ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი*, 385-386; სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე*, 373-375; ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 136-139.

ისარგებლა განძის ამირა ფადლონმა (986-1031) და ქართველ მეფე-მთავრებთან მტრობა განაახლა. ფადლონი საქართველოს დიდებულებს ძლიერი ხელისუფლის გარეშე დარჩენილ ხალხად მიიხსენებდა, რის გამოც ამირას ლაშქრობები, ძარცვა-რბევის მიზნით, ქართული ქვეყნების წინააღმდეგ კვლავ განახდებდა. ფადლონის აგრესია ხელახლა დაიწყო კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მიმართულებითაც.¹¹¹⁴

1030 წელს საქართველო-ბიზანტიის ომი ორივე მმართველი სახლის დინასტიური ქორწინებით დასრულდა.¹¹¹⁵ საქართველოს მესვეურებმა ფადლონის წინააღმდეგ მოიცალეს. ინიციატივა საქართველოს დიდებულთა მხრიდან წამოვიდა.¹¹¹⁶ ისინი კახეთ-ჰერეთის სამეფოს კარს დაუკავშირდნენ და კოალიცია შესთავაზეს, კვირიკემ თანხმობა განაცხადა. საქართველოს სამეფო კარის გადაწყვეტილებით, ფადლონის წინააღმდეგ მოქმედი არმიის სათავეში ლიპარიტ ბაღვაში და ივანე აბაზას ძე ჩააყენეს. საქართველოს არმიას შეუერთდა კახეთ-ჰერეთის ჯარი მეფე კვირიკე დიდის მთავარსარდლობით, ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით უმიწაწყლო და თბილისის ამირა ჯაფარი. კოალიციას სათავეში კვირიკე დიდი ჩაუდგა.¹¹¹⁷

კვირიკე დიდის მეთაურობით კოალიციის წევრები ეკლესიის მიდამოებში შეიკრიბნენ.¹¹¹⁸ ფადლონი ამ დროს ქართული ტერიტორიების ძარცვა-რბევით იყო დაკავებული, რასაც, როგორც ჩანს, უკანასკნელი წლების გაზაფხული-ზაფხულის სეზონში იწყებდა და შემოდგომას ასრულებდა. არაბი მემკვიდრე იბნ ალ-ასირის ცნობით, ფადლონი საქართველოში მორიგი ლაშქრობისას უკან უზრუნველი, დიდი რაოდენობით ტყვეებითა და ალაფით დატვირთული ბრუნდებოდა, როდესაც მას უეცრად თავს კოალიციის წევრები დაესხნენ. ფადლონი სასტიკად დაამარცხეს, ათი ათასი მეომარი ამოუხოცეს, ნადავლი წაართვეს, ხოლო მუსლიმთა ქონება მიიტაცეს.¹¹¹⁹ „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობით, ბრძოლა ეკლესიის მიდამოებში მოხდა, სადაც კვირიკეს მეთაურობით კოალიციამ განძის ამირა დაამარცხა, მისი ლაშქარი გაწყვიტა, ნაძარცვი დააყრევინა, დიდი რაოდენობით საგანძური ხელში ჩაიგდო, ხოლო ფადლონი იძულებული გახდა განძაში გაქცეულიყო.¹¹²⁰ ფადლონი საქართველოში მეტი აღარ შემოსულა. ის 1031 წლის

¹¹¹⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280-281. „მატიანე ქართლისაში“ საუბარია დიდ კოალიციაზე, რომელიც ფადლონის წინააღმდეგ შეიკრიბა. კოალიციის ყველა მონაწილეს ერთი რამ აერთიანებდა, განძის ამირას ზიზღი და მტრობა. ფადლონმა თავისი აგრესიული მოქმედებით ყველა მათგანი მოიმდურა, განსაკუთრებით კი კახეთის მმართველი, ვინაიდან, იმავე თხზულების მიხედვით, კვირიკე დიდი ამ კოალიციაში ყველაზე აქტიური წევრია.

¹¹¹⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 294; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280; სუმბატ დავითის-ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 386; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა, ლორთქიფანიძე, 375; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად, II, 139.

¹¹¹⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280-281.

¹¹¹⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280-281.

¹¹¹⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280-281.

¹¹¹⁹ პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, 191-193.

¹¹²⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; პ. თოფურია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში, 192.

19 ნოემბერს გარდაიცვალა.¹¹²¹ ქართულმა სამყარომ ქრისტიანთა მოძულე განძის ამირა ფადლონის გამოსტომებისგან სამუდამოდ დაისვენა.

კახეთ-ჰერეთში პოლიტიკური სტაბილურობის ჟამი დადგა. მაგრამ შუა საუკუნეებში სტაბილურობა ყოველთვის მყიფე იყო. ბაგრატ მეფის ცოლი, საქართველოს დედოფალი ელენე გარდაიცვალა,¹¹²² რამაც ბიზანტია-საქართველოს შორის არსებული პოლიტიკური ურთიერთობა კვლავ დაძაბა. კოალიციაც მალე დაიშალა. მას პირველი თბილისის ამირა ჯაფარი გამოაკლდა. 1032 წელს ლიპარიტ ბაღვაშმა და ივანე აბაზას ძემ ამირა ჯაფარი მუხათგვერდში გამოიტყვეს და ადგილზე შეიპყრეს.¹¹²³ მან პატიმრობაში რამდენიმე წელი გაატარა.¹¹²⁴ კვირიკე კარგ ურთიერთობას ინარჩუნებდა საქართველოსა და ტაშირ-ძორაკერტის მეფეებთან. კვირიკესა და დავით I უმიწაწყლოს პოლიტიკური კავშირი განმტკიცებული იყო დინასტიური ქორწინებით. დავით უმიწაწყლოს მეუღლე, რომელიც ერთ-ერთი წყაროს მიხედვით, ძორაკერტელის ტიტულით იწოდება, კვირიკეს და გახლდათ. დავით უმიწაწყლოსა და კვირიკეს დას სულ მცირე ხუთი შვილი ეყოლათ. ორ სამეფოს შორის არსებული კავშირი მოგვიანებით კიდევ უფრო განმტკიცდა.

კალაურის იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის ეპიტაფიამ გამოავლინა პოლიტიკური ალიანსი, რომელიც კვირიკე III რანთა და კახთა მეფესა და უფლისწულ დემეტრეს შორის შედგა. ეპიტაფიის მიხედვით, კვირიკე მეფის ასული ელენე დედოფალი უფლისწული დემეტრეს ცოლი ყოფილა.¹¹²⁵ არსებობს ეჭვი, რომ უფლისწული დემეტრე შეიძლება დედოფალი აღდეს ვაჟი იყოს, მაგრამ აღდეს ვაჟიშვილი, უფლისწული დემეტრე, ამ პერიოდში მცირეწლოვანი გახლდათ.¹¹²⁶ ჩვენი აზრით, უფლისწული დემეტრე, რომელიც დედოფალი ელენეს მეუღლე და კვირიკე დიდის სიძე გახლდათ, უნდა ყოფილიყო დემეტრე კლარჯი, ძე გურგენ კლარჯისა.¹¹²⁷

დემეტრე კლარჯი ბაგრატიონთა კლარჯეთის შტოს წამომადგენელი გახლდათ, რომელიც აქტიურად ებრძოდა საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ს კლარჯეთის დაბრუნების მიზნით, რომელიც ბაგრატ IV-ის პაპამ ბაგრატ III-მ დაიკავა, ხოლო კლარჯეთის ბაგრატიონებს ან ციხეში ამოხადა სული, ანდაც აიძულა ქვეყანა დაეტოვებინათ. დემეტრე კლარჯი, თავისი ასაკისა და სოციალური მდგომარეობის გათვალისწინებით, ყველანაირად შესაფერისი კანდიდატი იყო ელენე დედოფლის ქმრისა და კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრის რანგში.

¹¹²¹ მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; V. Minorsky, *Studies in Caucasia History*, 17; ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 90-91, 123-125.

¹¹²² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 280. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი ამ მოვლენაზე ფადლონის ლაშქრობის აღნიშვნამდე საუბრობს, თუმცა ამ შემთხვევაში არ იცავს ქრონოლოგიურ თანმიმდევრობას, ვინაიდან თემატურად ჯერ ბიზანტია-საქართველოს ურთიერთობებზე საუბრობს, ხოლო, როდესაც ამ თემას ასრულებს შემდეგ უკვე გადადის საქართველოსა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქვეყნების ურთიერთობის განხილვაზე.

¹¹²³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია, თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 140.

¹¹²⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 296-297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

¹¹²⁵ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 107.

¹¹²⁶ დემეტრეს ასაკთან დაკავშირებით იხ.: ჯ. სამუშია, XI საუკუნის საქართველოს ისტორიის რამდენიმე მოვლენის დათარიღებისათვის, *ქართული დიპლომატია*, 4 (1997), 235-238.

¹¹²⁷ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 107-110.

ელენეს და დემეტრეს ქორწილის თარიღი უცნობია. კალაური იოანე ნათლისმცემლის სამეკლესიანი ტაძრის სამხრეთი ეკლესიის ეპიტაფიაში ცოცხალ პირთა შორის იხსენიება „ყოვლად დიდებული“, „ყოვლად უძლეველი კვირიკე რანთა და კახთა მეფე“.¹¹²⁸ ასეთი ეპითეტები კვირიკეს მხოლოდ 1030 წლის შემდეგ შეიძლება მიეღოს.

დემეტრე უფლისწული საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-ის ერთ-ერთი კონკურენტი იყო. დემეტრე ბიზანტიის იმპერიის მხარდაჭერით საქართველოს მეფეს კლარჯეთის ტერიტორიას ეცილებოდა. თუმცა, 1030 წელს საქართველო-ბიზანტიის ზავის შემდეგ დემეტრე კლარჯი პოლიტიკური ავანსცენიდან უეცრად გაქრა. აღნიშნული მოვლენები ერთმანეთთან კავშირში უნდა იყოს. ამის შემდეგ, ძალიან მალე, სავარაუდოდ, დემეტრე კლარჯი ცოლად შეირთავს კვირიკე III დიდის ქალიშვილს, დედოფალ ელენეს.¹¹²⁹

დემეტრე და ელენე თავიანთი ქორწილის შემდეგ, კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრეები გახდნენ. შეუღლება ხანგრძლივი არ აღმოჩნდა. კალაური ნათლისმცემლის წარწერა ელენე დედოფლის გარდაცვალებას გვამცნობს. მასში ცოცხლად იხსენიება კვირიკე მეფე და დემეტრე უფლისწული. ეპიტაფიაში ვკითხულობთ, რომ კახეთ-ჰერეთის დედოფალი ელენეს ანდერძითა და კვირიკეს ბრძანებით, ელენე კალაურის იოანე ნათლისმცემლის საყდარში დაკრძალეს. წარწერაში ეს რამდენიმეჯერ ხაზგასმით არის აღნიშნული.¹¹³⁰ დემეტრეს და თავის ოჯახს უკვე არავინ არაფერს ეკითხებოდა. ელენეს გარდაცვალებით დემეტრე უფლისწული მემკვიდრეობას კარგავს. დემეტრე უფლისწული, როგორც ჩანს, კახეთ-ჰერეთს დატოვებს, რის შემდეგაც მისი ბედი უცნობია.¹¹³¹

კვირიკე კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტის ახალი მემკვიდრის ძებნას იწყებს. ამ მიზნით მან თავისთან წამოიყვანა ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით I უმიწაწყლოს უმცროსი ვაჟიშვილი – გაგიკი.¹¹³² კვირიკეს და, გაგიკის დედა იყო. ამგვარად, კვირიკე თავის მემკვიდრედ ბაგრატუნთა უფლისწულ გაგიკს გამოაცხადებს. შეიძლება აყვანის შემდეგ, გაგიკი ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის წიაღში მოაქციეს, ამავე წესით მონათლეს, სახელად კვირიკე უწოდეს და სამეფო ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადეს.¹¹³³

აღნიშნული პერიოდის კავკასიაში მრწამსის საკითხს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ქართული ეკლესიის წიაღში მოქცეული პიროვნება მართლმადიდებლობასთან ერთად ქართველად მიიჩნეოდა, ხოლო მონოფიზიტნი ამ პერიოდის კავკასიაში, უპირატესად, სომხური ეროვნების მქონედ აღიქმებოდნენ. სამხრეთ კავკასიაში მონოფიზიტთა დიდი ნაწილი უკვე არმენიზირებულნი იყვნენ. გაგიკი, მას შემდეგ რაც ქართული ეკლესიის წიაღში მოექცა, ეროვნული თვალსაზრისით ქართველი

¹¹²⁸ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 107.

¹¹²⁹ იქვე, 107-110.

¹¹³⁰ იქვე, 107.

¹¹³¹ იქვე, 110.

¹¹³² მატიანე ქართლისა, *ვახუჩიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281.

¹¹³³ აღნიშნული კარგად ჩანს მელქისედეკის დაწერილში, რომელსაც კვირიკე დიდის დისწული, კვირიკე ანუ გაგიკი ამტკიცებს, იხ.: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, I, 30; 6. ბერძენიშვილი, *მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა*, 247-248.

გახდა. ასეთი იყო მაშინდელი მსოფლმხედველობა – რელიგია მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ეროვნულ იდენტობასთან.

კვირიკემ თავისი ახალი მეგკვიდრის შვილად აყვანით ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო სახლთან კიდევ უფრო ახლო პოლიტიკური კავშირი დაამყარა. სომხურ სამეფო-სამთავროები კახეთ-ჰერეთის მიმართ კარგად იყვნენ განწყობილი, ხოლო მუსლიმები – პირიქით. თბილისის მუსლიმი ამირა ამ დროს საქართველოს მეფის ტყვე იყო, თუმცა მისი მრწამსიდან გამომდინარე, მასთან კავშირს ქრისტიან მეფეთა შორის ცოტა ვინმე თუ ესწრაფოდა. განძის საამირო და შარვანის სამეფო მტრული დამოკიდებულებით გამოირჩეოდნენ, მაგრამ ეკლესიის ბრძოლის შემდეგ განძის ამირა შემოსვლას ვეღარ ბედავდა, ხოლო შარვანშაჰი დარუბანდის ამირას ებრძოდა და ქრისტიანული კახეთ-ჰერეთი ნაკლებად აინტერესებდა. 1032-1033 წლებში დარუბანდისა და შარვანის წინააღმდეგ რუსთა და ალან-ოვსთა ორი ერთობლივი ლაშქრობა განხორციელდა, მასში მონაწილეობდა, ასევე, სარირის ქრისტიანული სამეფოს ჯარი,¹¹³⁴ ისინი ქართული წყაროების ხუნძები არიან. „შარვანისა და ალ-ბაბის ისტორიის“ ავტორის ცნობით, მეორე სამხედრო კამპანიის დროს დარუბანდის არმიამ ალ-კარახის ბრძოლაში ისე სასტიკად დამარცხა ალანთა ხელმწიფე, რომ ურწმუნოები, ანუ არამუსლიმები, დარუბანდის ისლამურ მიწას აღარასოდეს შეხებიან.¹¹³⁵ ბუნებრივია, უნდა იგულისხმებოდეს ალანთა მეფე, რომელიც ამის შემდეგ დარუბანდის საამიროში აღარ გამოჩენილა. ალანთა ხელმწიფის სახელი არ ჩანს, მაგრამ, ქართული წყაროს მიხედვით, ის „ოვსთა მეფე ურდურე“ უნდა იყოს.¹¹³⁶ ალან-ოვსეთის მეფე ამ პერიოდში უკვე საკმაოდ განდიდებულია. ის აღარ იწოდება უბრალოდ ალანთა ექსუსიასტის ტიტულით, არამედ „სრულიად ალანის“ ექსუსიასტის წოდებას ატარებს.¹¹³⁷ ალანთა მეფე ბიზანტიის იმპერიის სერიოზული მხარდაჭერით სარგებლობდა და ჩრდილოეთ კავკასიაში თავის პოზიციებს იმყარებდა.¹¹³⁸

ალან-ოვსთა მეფე ურდურე დარუბანდის მიწაზე თავდასხმებს მართლაც შეწყვეტს, მაგრამ ამისი მიზეზი ალ-კარახის ბრძოლაში განცდილი მარცხი არ უნდა ყოფილიყო. ალ-კარახის ბრძოლის შემდეგ, ოვსთა მეფე ურდურე კახეთ-ჰერეთის მეფეს დაუპირისპირდა. აღნიშნული კონფრონტაცია მისთვის სავალალო აღმოჩნდა, ის კვირიკე მეფის წინააღმდეგ ბრძოლის ველზე დაიღუპა. დაპირისპირების შესახებ ცნობას „მატიანე ქართლისა“ გვაწვდის.¹¹³⁹ თხზულებაში დასახელებული არ არის არც ბრძოლის მიზეზი, არც თარიღი ან რაიმე სხვა დეტალი, რაც ამ ომის შესახებ მეტ-ნაკლებად ხელშესახებ მასალას მოგვცემდა.

თავდაპირველ ეტაპზე კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკესა და ოვსეთის მეფე ურდურეს შორის სტაბილური ურთიერთობა იყო, მაგრამ, მოგვიანებით, მათ შორის

¹¹³⁴ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 53-54, 70-71.

¹¹³⁵ იქვე, 71.

¹¹³⁶ მისი სახელი ჩანს „მატიანე ქართლისა“ ანონიმის თხზულებაში, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 281.

¹¹³⁷ В.Н. Чхаидзе, *Византийско-абхазские и византийско-аланские связи по данным памятников сфрагистики*, 81-82.

¹¹³⁸ იქვე, 75-84; ლ. თავაძე, სევასტოპოლის ტიტული შუა საუკუნეების ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში, 155-161; ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 129-142.

¹¹³⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 281.

ურთიერთობა ძალიან დაიძაბა. აღან-ოვსეთისა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა შორის ურთიერთობის გამწვავების ერთ-ერთ მიზეზად დიდოეთსა და ხუნძეთზე კონტროლის მოპოვება სახელდება.¹¹⁴⁰ ამის გარდა კახეთ-ჰერეთის და აღან-ოვსეთის მეფეთა დაპირისპირების მიზეზი ჩრდილოეთის გადმოსასვლელთა კონტროლი უნდა ყოფილიყო, განსაკუთრებით დარიალის, რომელზეც აღან-ოვსეთის მმართველებს ტრადიციული პრეტენზიები ჰქონდათ.¹¹⁴¹

„მატიანე ქართლისაში“ მართალია ზუსტი თარიღი მითითებული არ არის, მაგრამ ავტორის ცნობიდან აშკარაა, რომ დაპირისპირება თბილისის ცნობილი ორწლიანი ალყის დაწყებამდე მოხდა. ტექსტის მიხედვით, კვირიკე ოვსთა მეფეს ბრძოლაში ჰკლავს, ხოლო, მოგვიანებით, თბილისის ალყის მიმდინარეობისას სისხლის აღების მიზნით ერთ-ერთი ოვსი მონა მოკლულ მეფეზე შურს იძიებს და კვირიკეს განგმირავს.¹¹⁴² ამ დეტალების მიხედვით ირკვევა, რომ გენერალური ბრძოლა კახეთ-ჰერეთის არმიასა და აღან-ოსთა ჯარს შორის 1038 წლამდე, ანუ თბილისის ალყის დაწყებამდე მოხდა, ხოლო კვირიკე ალყის მიმდინარეობისას დაიღუპა.¹¹⁴³

ამრიგად, ოვსთა მეფე ურდურე 1033-1038 წლების შუალედში უპირისპირდება კვირიკეს. მაგრამ ზუსტად როდის და რა მიზეზით? – კვირიკე და ურდურე წლების განმავლობაში ნორმალურ ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ. საქართველოს სამეფო კარი და აღან-ოვსეთის სამეფო სახლი ნათესაურ კავშირში იმყოფებოდა. კვირიკე მესამე კი ბაგრატიონთა მოკავშირე იყო. ამ მოცემულობით ერთმანეთთან ურთიერთობაში სამი სამეფო სტაბილურობას ინარჩუნებდა.

საქართველო-ბიზანტიას შორის პოლიტიკური ურთიერთობა 1033 წელს დაიძაბა, როდესაც ქუთაისის სამეფო კარის კონკურენტი აღდე დედოფალი და დემეტრე უფლისწული ანაკოფიის ციხის ბიზანტიის იმპერიისთვის გადაცემას დააპირებენ. მარიამ დედოფლისა და ბაგრატ IV-ის მიერ შევიწროებული საქართველოს მეფის ძმა და დედამისი, კონსტანტინოპოლში თავშესაფრის მიღების მიზნით, თავის განზრახვას შეასრულებენ და ბიზანტიის იმპერიაში გადაიხვეწებიან.¹¹⁴⁴ დემეტრემ და აღდემ საუკეთესო მოკავშირედ ბიზანტიის იმპერატორი რომანოზ III არგიროსი აირჩიეს.¹¹⁴⁵ საქმის ამგვარ ვითარებას არ შეეძლო გავლენა არ მოეხდინა საქართველოსა და აღან-ოვსეთის ურთიერთობაზე. შემთხვევითი არაა აღანები დარუბანდის მიდამოებში 1033 წლის შემდეგ, რომ არ გამოჩენილან. რო-

¹¹⁴⁰ ჯ. სტეფნაძე, *საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში* (თბილისი, 1974), 109-110.

¹¹⁴¹ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 129-131, 142-143.

¹¹⁴² მატიანე ქართლისა, *ყაუხჩიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281.

¹¹⁴³ „მატიანე ქართლისა“ წერს თბილისის ორწლიან ალყაზე, ხოლო თარიღი დაანგარიშებული აქვს ივანე ჯავახიშვილს, იხ.: მატიანე ქართლისა, *ყაუხჩიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281; ივ. ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 141.

¹¹⁴⁴ აღდესა და დემეტრე უფლისწულის ღტოლვილობის თარიღისა და მათი ბიზანტიის იმპერიაში მოღვაწეობის შესახებ იხ.: ჯ. სამუშია, XI საუკუნის საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან, 641, 656-660; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 137-142.

¹¹⁴⁵ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 367; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 137-138.

გორც ჩანს, ამისი ერთ-ერთი მიზეზი ალან-ოვსთა მეფის საქართველოს საქმეებში ჩარევა იყო.

ბაგრატის სამეფო კარი დასაწყისში ვერაფრით პასუხობს ანაკოფიის ციხის დაკავებას. საქართველოს სამეფო სახლსა და აღმოსავლეთ რომის იმპერიის მესვეურთ ზავი ჰქონდათ დადებული. დედოფალ ელენე არგიროპულინას გარდაცვალებით ნათესაური კავშირი გაწყდა, მაგრამ ზავი არ დარღვეულა. ანაკოფიის გადაცემამ კი ვითარება სერიოზულად შეცვალა. ალან-ოვსეთის მეფე უკმაყოფილო უნდა ყოფილიყო აღდგეს და დემეტრეს ლტოლვილობით, ხოლო საქართველოს სამეფო კარი – ანაკოფიის დაკარგვით. კვირიკე მესამე მხარს საქართველოს სამეფო კარს უჭერდა. ურდურე ვერ მოქმედებდა, ვინაიდან ბაგრატისა და თავისი ქალიშვილის ქვეყნის წინააღმდეგ გამოსვლა არ შედიოდა მის ინტერესებში. მალე ვითარება შეიცვალა.

რომანოზი 1034 წლის 11 აპრილს მოკლეს, ხოლო ბიზანტიის იმპერატორი მიქაელ IV პაფლაგონიელი გახდა. მიქაელი დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენელი იყო, რის გამოც მას ბევრი ბიზანტიელი არისტოკრატი დაუპირისპირდა.¹¹⁴⁶ ბაგრატ მეფის გარემოცვამ მიქაელ პაფლაგონიელის საიმპერატორო ტახტზე ასვლა საუკეთესო მომენტად ჩათვალა და დაკარგული ქართული მიწების დაბრუნების მიზეზით ბიზანტიის პოზიციებს შეუტია.¹¹⁴⁷ დაპირისპირებული პოლიტიკური ელიტა ორ ნაწილად გაიყო: ერთ მხარეზე ბიზანტიის იმპერატორი, დემეტრე უფლისწული, ალან-ოვსთა მეფე და მათი მოკავშირენი იდგნენ; ხოლო მეორე მხარეს – საქართველოს მეფე, კახეთ-ჰერეთის მეფე, ტაშირ-ძორაკერტის მეფე და მათი მომხრენი.

საერთაშორისო ვითარების გამწვავების პარალელურად, რომელშიც კვირიკე და ურდურე სხვადასხვა მხარეს იყვნენ, მათ ურთიერთობას დურძუკეთის, ხუნძეთის, დიდოეთისა და ჩრდილოეთის გადასასვლელთა საკითხიც ამწვავებდა.¹¹⁴⁸ ყველაფერმა ამან ფართო დაპირისპირების სახე მიიღო და სამხედრო მოქმედებაში გადაიზარდა. ბაგრატის სამეფო კარი კახეთ-ჰერეთის მეფის მოკავშირე იყო, მაგრამ, ამავე დროს, დამოყვრებული იყო ალან-ოვსეთის სამეფო სახლთან, ხოლო ვინაიდან ურდურე პირდაპირ არ გამოდიოდა ქუთაისის წინააღმდეგ, საქართველოს სამეფო სახლს არ ჰქონდა მიზეზი ოვსებს დაპირისპირებოდა. ბაგრატი კახეთ-ჰერეთისა და ალან-ოვსეთის მეფეთა კონფლიქტში აღარ ჩაერია. მას თავის ნათესავ ოვსთა მმართველს მხარდაჭერა არ აღმოუჩინა. ასევე ვერ მიიღო ბაგრატ IV-მ ალან-ოვსეთა მხარდაჭერა ბიზანტიის წინააღმდეგ წარმოებულ ომში. ამ მოცემულობით საქართველოს სამეფო ბიზანტიის იმპერიას დაუპირისპირდა, ხოლო კახეთ-ჰერეთი – ალან-ოვსეთს.

კახეთ-ჰერეთისა და ალან-ოვსეთის დაპირისპირება სერიოზულ კონფლიქტში გადაიზარდა. ომის დასკვნითი ეტაპი აღწერილია ვახუშტი ბატონიშვილის

¹¹⁴⁶ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 368, 370-371; W. Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, 586.

¹¹⁴⁷ *Militärs und höfliche im ringen um das kaisertum: byzantinische geschichte von 969 bis 1118 nach der chronik des Johannes Zonaras*, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Trapp (Verlag Styria: Graz, Wien, Köln, 1986), 74; იოანე ზონარა, *გეორგიკა*, 6, 235; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 379.

¹¹⁴⁸ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 130-136, 142-143.

თხზულებაში. ვახუშტის მიხედვით, ოვსები მეფე ურდურეს მეთაურობით დურძუკთა და ღლიღთა მიწებს გამოივლიან, თანამედროვე ჩეჩენ-ინგუშეთის გავლით გამოილაშქრებენ, ხოლო ფხოვის გავლით კახეთ-ჰერეთის სამეფოს სიღრმეში შემოვლენ და ქვეყნის აოხრებას დაიწყებენ.¹¹⁴⁹ ოვსთა ძირითადი სამიზნე ქალაქი თიანეთი იყო, ქვეყნის ერთ-ერთი პოლიტიკური ცენტრი. კვირიკე მეფე თავისი ლაშქრით ქვეყნის დასაცავად გამოვიდა და მეტოქეს დაუპირისპირდა. გენერალური ბრძოლა თიანეთის მხარეში მოხდა, სავარაუდოდ, ქალაქის უშუალო სიახლოვეს, სადაც რანთა და კახთა მეფის გვარდია იყო განლაგებული. შეტაკებაში ოვსები დამარცხდნენ, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი ოვსთა მეფის წინამძღოლობით ბრძოლის ველზე დაეცა. თიანეთის ბრძოლაზე „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს: „რამეთუ წყობასა შინა ოვსთა მეფე ურდურე მოეკლა კვირიკე მეფესა“.¹¹⁵⁰ მემატინეს ფრაზაში მაინცდამაინც პერსონალური შეტაკება არ უნდა ვიგულისხმოთ. მასში კვირიკეს მეთაურობით მოქმედი არმიის მიერ ბრძოლის ველზე ურდურეს მკვლელობა იგულისხმება. ვახუშტი სწორედ ამ მოსაზრებას განავრცობს თავის ნაშრომში, მისი ცნობით, ბრძოლის ველზე ურდურე კვირიკე მეფის სპამ შეიწირა.

ოვსთა მეფე ურდურეს დაღუპვამ აღნიშნული დაპირისპირება რანთა და კახთა მეფის სრული ტრიუმფით დაასრულა. კვირიკე კახეთის ქორეპისკოპოსთა შორის ყველაზე წარმატებული ხელისუფალი გახდა. კალაურის წარწერაში დაფიქსირებული მისი ეპითეტი, „ყოვლად უძლეველი“, კიდევ ერთხელ გამართლდა. სასტიკი მარცხის შემდეგ ოვსებს კვირიკეს მეფის სამფლობელოთა დალაშქვრა მეტი აღარ უცდიათ. გადამწყვეტ ბრძოლაში მათი დანაკარგი ძალიან დიდი იყო, ხოლო ყველაზე დიდი დანაკარგი თავად ოვსთა მეფე გახლდათ. ოვსთა წარჩინებულებმა შურისძიება განსხვავებული ფორმით, სისხლის აღებით, გადაწყვიტეს. სისხლის აღების წესი კავკასიაში შურისძიების გავრცელებული პრაქტიკა იყო. ის შეიძლება მომხდარიყო, როგორც ლაშქრობით, ასევე მიპარვითა და ჩასაფრებით. ოვსებმა ეს უკანასკნელი აირჩიეს. კვირიკეს მკვლელობა უადრესად რთული საქმე იყო, ვინაიდან მეფეს, როგორც წესი, თავისი დაცვა და ამაღლა დაჰყვებოდა. მათი მოვალეობა მეფის უსაფრთხოების დაცვა იყო. ოვსები შესაფერის დროს ელოდებოდნენ.

თიანეთის ბრძოლა არც „მატიანე ქართლისას“ ავტორს და არც ვახუშტის დათარიღებული არა აქვთ. ვიცით მხოლოდ ის, რომ შეტაკება მოხდა თბილისის ორწლიან აღლამდე. ფხოვის გავლით ლაშქრობა, ყველა შემთხვევაში, ზაფხულის სეზონით უნდა დათარიღდეს, როდესაც ფშავ-ხევსურეთში არსებული გადასასვლელები აქტიურია და მისი გამოყენება მრავალრიცხოვან არმიასაც შეუძლია. ოვსთა ლაშქრობა და თიანეთის ბრძოლა 1035 წელს უნდა მომხდარიყო, რასაც ოვსებმა მალევე შურისძიება მოაყოლეს.¹¹⁵¹ ვიდრე ოვსთა მმართველი ელიტა შურს იძიებდა, საქართველოში თბილისის გამო ვითარება დაიძაბა.¹¹⁵²

¹¹⁴⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

¹¹⁵⁰ მატინე ქართლისა, ყაუხიშვილი, 297; მატინე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 281; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

¹¹⁵¹ ლ. თავაძე, კვირიკე III დიდი, 141-147.

¹¹⁵² კახეთ-ჰერეთისა და აღან-ოვსეთის ურთიერთობაზე იხილეთ: იქვე, 141-147.

თბილისის ამირა ჯაფარი, რომელიც წლების განმავლობაში საქართველოს მეფის ტყეობაში იმყოფებოდა ბაგრატ IV-მ 1037 წლისთვის გაათავისუფლა.¹¹⁵³ მშვიდობა დიდი ხანი არ გაგრძელდა. ლიპარიტ ბაღვაში ხელმეორედ მივიდა მეფესთან თბილისის ამირას წინააღმდეგ ბრძოლის ინიციატივით. ლიპარიტი მეფეს თბილისის აღებას სთავაზობდა, რაზეც თანხმობა მიიღო. ბრძოლის სამზადისი, როგორც ფიქრობენ, 1038 წლის დასაწყისიდან დაიწყო.¹¹⁵⁴ ბაგრატ მეფემ დახმარებისთვის კვირიკე მეფეს მოუხმო. კვირიკე დათანხმდა.¹¹⁵⁵ ისინი უკვე დიდი ხანია ერთმანეთთან მოკავშირეობდნენ, რასაც თბილისის საამიროს ტერიტორიის გაყოფის სურვილი ემატებოდა. ამასთან, კვირიკე, როგორც ქრისტიანი მონარქი, მეზობლად მყოფი მუსლიმური ქვეყნის არსებობას დადებითად არ უყურებდა. ყველაფერ ამის გამო კვირიკე დათანხმდა ბაგრატისა და ლიპარიტის შემოთავაზებას და ერთობლივი ძალებით მუსლიმურ ქალაქ თბილისს შეუტოეს.

„მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ქალაქ თბილისს ალყა ორი მხრიდან შემოარტყეს: ბაგრატის მეფის არმია ქალაქს მტკვრის მარჯვენა მხრიდან მოადგა, ხოლო კახეთ-ჰერეთის ლაშქარი მარცხენა სანაპიროს მხრიდან, ისნის ციხე-გალავანს მიადგა. თბილისის ალყა ძალიან გაჭიანურდა. ქალაქის ალყა მთელი ორი წლის განმავლობაში გაგრძელდა.¹¹⁵⁶

კვირიკე მეფისა და თავისი არმიის მიზანი ქალაქის მარცხენა სანაპიროს დაკავება იყო, სადაც ამირას რეზიდენცია და სხვა მრავალი მნიშვნელოვანი ნაგებობა იყო განთავსებული. ისანი თბილისის მეორე ნაწილზე უფრო მცირე დასახლება იყო, თუმცა პირდაპირ უყურებდა კახეთ-ჰერეთის სამეფოს, საიდანაც თბილისის ამ უბანში ცენტრალური გზა მიდიოდა. შესაბამისად, ეს ყველაზე მოსახერხებელი ადგილი იყო კვირიკეს სამხედრო ძალებისთვის. ამირას საბედნიეროდ ვერცერთმა მეფემ ვერ შეძლო ქალაქის სწრაფი აღება. ალყა ძალიან გაიწვია.¹¹⁵⁷ სწორედ ამ სამხედრო კამპანიის მიმდინარეობის პერიოდში კვირიკე მეფე თავის ამაღლის წვერებთან ერთად თბილისის მარცხენა სანაპიროს ალყის ხელმძღვანელობას დროებით ჩამოშორდა. მეფე თავის მეომრების თანმხლებით სანადიროდ გავიდა ფიდრაზის გორის მიდამოებში.¹¹⁵⁸ ნადირობა უბრალოდ გართობა არ ყოფილა, მას შუა საუკუნეებში სამხედრო წვრთნის დანიშნულებაც ჰქონდა. კვირიკე მეფე, როგორც ჩანს, დამატებითი სამხედრო ძალების მობილიზებას და თავის შექცევას ერთბაშად ფიქრობდა. ასეთი დროს მან და მისმა მეომრებმა ყურადღება მოადუნეს, ნადირობას შეეწყენნენ, მოსალოდნელი საფრთხე ვერ შეამჩნიეს და მოსახდენიც მოხდა – კვირიკე მეფეს ოვსი

¹¹⁵³ თბილისის ამირა ჯაფარის გაათავისუფლების შემდეგ მცირე ხანში ლიპარიტის ინიციატივით ბაგრატ IV-მ თბილისის ასაღებად გაილაშქრა და ქალაქს ალყა შემოარტყა, იხ.: მატიანე ქართლისაჲ, გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, 281. ამ ცნობით ვარკვევთ, რომ 1038 წელს დაწყებული თბილისის ალყა ჯაფარის გაათავისუფლების შემდეგ მალე დაიწყო. ამგვარად, ჯაფარი 1037 წელს უნდა გაეშვათ პატიმრობიდან.

¹¹⁵⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

¹¹⁵⁵ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

¹¹⁵⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281-282.

¹¹⁵⁷ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 91-93.

¹¹⁵⁸ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

მონა-მოლაშქრე თავს დაესხა და სიცოცხლეს გამოასაღმა.¹¹⁵⁹ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ყველაზე წარმატებულმა მეფემ თავისი სიცოცხლე ამგვარი ტრაგედიით დაასრულა.¹¹⁶⁰

ოვსი დიდებულები სისხლის აღებას დიდი ხანია ფიქრობდნენ, ხოლო ყველაზე კარგი მომენტი ამ დროს ჩაუვარდათ ხელში. „მატიანე ქართლისაში“ დასახელებული მკვლელები, ვინმე „ოვსი მონა“, ჩვეულებრივი მონა არ იყო, ის ურდურეს მონა-სპის წვერი გახლდათ და სამეფო გვარდიაში მსახურობდა. დიდი ალბათობით, მან ამ საქმეს თავი შესწირა, მაგრამ საკუთარი მეფის მკვლელობისთვის სისხლის აღება წარმატებით მოახერხა. ამას პირდაპირ ადასტურებს მისი ვინაობა და მოტივი, რომელიც საყოველთაოდ ცნობილი გახდა. აღნიშნული გაირკვა, დიდი ალბათობით, მკვლელის შეპყრობის შემდეგ, რასაც, უდავოა, ძალიან მალე „ოვსი მონის“ სიკვდილით დასჯა მოჰყვა.¹¹⁶¹

„მატიანე ქართლისა“ მეფის მკვლელობას ორწლიანი ალყის შუალედში ათავსებს,¹¹⁶² ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონი მას კიდევ უფრო აკონკრეტებს და 1039 წლით ათარიღებს,¹¹⁶³ რაც სრულ თანხმობაშია „მატიანე ქართლისას“ ცნობასთან, რომლის მიხედვით, კვირიკე ალყის მიმდინარეობის პერიოდში დაიღუპა, ოღონდ ბრძოლის ეპიცენტრისგან მოშორებით, ნადირობის დროს. ფიდრაზის გორაზე მოკლული კვირიკე მეფე სამეფო საძვალეში წაასვენეს და პატივით დაკრძალეს. მეფის მკვლელობის შემდეგ, კახეთ-ჰერეთის მონარქი გაგიკ ბაგრატიონი, კვირიკეს შვილობილი, გახდა.¹¹⁶⁴

კვირიკე მესამე თავისი პოლიტიკური მოღვაწეობით კახეთის ყველაზე წარმატებული მონარქი გახდა. იგი ერთადერთია კახეთის მმართველთა შორის, რომელიც იწოდება როგორც „დიდი“, რაც, ვფიქრობ, მისი ავტორიტეტის მაჩვენებელია. კვირიკე მხოლოდ ეპითეტით არ შეიძლება გამოვარჩიოთ, მით უფრო, რომ ეპითეტი „დიდი“, შესაძლოა, თავისი მემკვიდრე გაგიკ-კვირიკესგან გამორჩევის მიზნითაც ეწოდა. ის წარმატებული იყო როგორც სამხედრო საქმეში, ასევე სააღმშენებლო სფეროში. შუა საუკუნეების ქართული პოლიტიკური აზროვნების მიხედვით, რომელიც კარგად ჩანს ქართულ ისტორიულ ნარატივში, მეფეთა ღირსებას ორი ძირითადი კომპონენტი განსაზღვრავდა, ესენია: აღმშენებლობა და სამხედრო საქმე.

კვირიკე თავისი მოღვაწეობის გათვალისწინებით წარმატებული იყო ორივე ზემოხსენებულ სფეროში. ბოდბის სასახლის, თელავის სასახლის, ალავერდის ტაძრისა და სხვა ეკლესია-მონასტერთა მშენებლობა, რომელიც კვირიკეს პერიოდში მეფის მზრუნველობით მიმდინარეობდა, ადასტურებს მეფის გამორჩეულობასა და წარმატებას. ეკლესია-მონასტერთა და სასახლეოთა მშენებლობა არ იყო უბრალო ინფრასტრუქტურა ან მმართველი ელიტის ფუფუნების წყარო, მას

¹¹⁵⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281.

¹¹⁶⁰ დეტალები იხ.: ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 141-147.

¹¹⁶¹ იქვე, 147.

¹¹⁶² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281-282.

¹¹⁶³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

¹¹⁶⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

სერიოზული იდეოლოგიური, რელიგიური, პოლიტიკური და ფსიქოლოგიური დატვირთვა ჰქონდა.

სასახლე მხოლოდ სამეფო ხელისუფლების ცენტრალური აპარატის სამყოფელი არ ყოფილა, მას სერიოზული იდეოლოგიური დატვირთვა ჰქონდა. რაც უფრო შთაბეჭდავი იყო სამეფო სასახლე, მით უფრო მასიური იყო მეფის ავტორიტეტი. აფხაზთა და ქართველთა მეფე ბაგრატ IV-ის ისტორიკოსის ხაზგასმა ბოდუჯის სასახლის ცნობადობის შესახებ კარგი დასტურია იმისა თუ რამდენად დიდ შთაბეჭდილებას ახდენდა სამეფო რეზიდენცია მოწინააღმდეგე სახელმწიფოს ინტელექტუალური წრის წარმომადგენელზე. ყველაფერ ამას კიდევ უფრო დიდი ეფექტი ჰქონდა ქვეყნის უბრალო მოსახლეობასა და, თუნდაც, ადგილობრივ არისტოკრატიაზე. კვირიკეს მესამის დროს ისტორიულ წყაროებში სულ მცირე ორი ასეთი სასახლის აგებაა დადასტურებული. ბუნებრივია, სასახლეს სხვა მეფე-მთავრებიც აგებდნენ, მაგრამ ორი მათგანის კვირიკეს პერიოდში დადასტურება შემთხვევითი არ უნდა იყოს. აღნიშნული ნიშნავს იმას, რომ ამ კუთხით კვირიკე სხვა მეფე-მთავრებზე უფრო აქტიური იყო და, შესაბამისად, უფრო ავტორიტეტული.

ალავერდის ტაძრის აგებას, რომელიც, ასევე, კვირიკე მესამის პერიოდში განხორციელებული პროექტია, არ ჰქონია მხოლოდ რელიგიური დატვირთვა. ალავერდი წარმოადგენდა ალავერდელი ეპისკოპოსის რეზიდენციას, შესაბამისად, მას სერიოზული საეკლესიო ცენტრის ფუნქცია ჰქონდა. ალავერდის აგებით, რომელიც, როგორც ცნობილია, მეთერთმეტე საუკუნის პირველ მესამედში აააშენეს, კვირიკეს სურვილი იყო ხაზი გაესვა თავისი სოციალური და პოლიტიკური მდგომარეობისთვის ამავე საუკუნის რეალობაში. ტაოს, ეგრის-აფხაზეთის, ქართლის მასიური ხუროთმოძღვრული ძეგლები, რომელიც დროის ერთ მცირე მონაკვეთში აიგო, ვგულისხმობ, მეათე საუკუნის მეორე ნახევარსა და მეთერთმეტე საუკუნის პირველ ნახევარს, არ შეიძლება იყოს შემთხვევითი. ალავერდი ამ მასიური რელიგიური ძეგლების აგების პერიოდის პირმშოა. აღნიშნულ ასწლიან მონაკვეთში არაერთი მასიური ეკლესია-მონასტრის აშენება არ შეიძლება მხოლოდ ერთი მიზეზით აიხსნას. ყველაფერს ამას კომპლექსური ახსნა აქვს.

გრანდიოზული ეკლესია-მონასტრების მშენებლობა ეკონომიკური დაწინაურების პირდაპირი შედეგი გახლდათ, რომელიც აგრარული მეურნეობის ინტენსიფიკაციით გახდა შესაძლებელი. უკანასკნელი კლიმატური ცვლილების, გლობალური გათბობის მიზეზით იყო გამოწვეული. გლობალური დათბობა ამ დროს თავის აქტიურ ფაზაში შევიდა და, განსაკუთრებით, კავკასიის რეგიონში პროდუქტიულობის გაზრდა გამოიწვია. აღნიშნული გახლავთ შუა საუკუნეების დათბობის ხანა, რამაც ძლიერი გავლენა მოახდინა ქართული სამყაროს ეკონომიკურ აქტივობაზე.

ეკონომიკური ფაქტორი, გლობალური დათბობა და კლიმატური ცვლილება, ბუნებრივია, არ იყო ერთადერთი მიზეზი (ისინი ერთმანეთს უკავშირდება) თუ მიზეზები, რამაც გამოიწვია მშენებლობის ინტენსიფიკაცია. არანაკლები მნიშვნელობისაა პოლიტიკური ფაქტორი. ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის არსებული კონკურენცია, ვფიქრობ, ამის ერთ-ერთი განმაპირობებელი მიზეზი გახლდათ. ქართველთა სამეფოს, აფხაზთა სამეფოს, კახეთის საქორეპისკოპოსოს, ჰერეთის

სამეფოს და მათ ირგვლივ არსებულ პოლიტიკურ გაერთიანებებს ჰქონდათ პრეტენზია ყოფილიყვნენ რეგიონის მასშტაბით პირველი და დომინანტი ძალა. აღნიშნული კონკურენცია გამოხატულებას ყოველთვის სამხედრო დაპირისპირებაში არ პოუვდა. არანაკლებ მნიშვნელოვანია კულტურული ექსპანსია, რომელის შემადგენელი ნაწილია მასიური ეკლესია-მონასტერთა მშენებლობა.

ქრისტიანული ტაძარი მომლოცველთა მრავალრიცხოვან ნაკადს იზიდავდა, აღნიშნული ეხება არამხოლოდ ადგილობრივ მოსახლეობას, არამედ მეზობელი ქვეყნიდან წამოსულ ვაჭარს, მოგზაურსა თუ პილიგრიმს. როგორც წესი, დიდი ქრისტიანული ტაძარი სიწმინდის დასვენების ადგილიც ხდებოდა, რაც, ბუნებრივია, ეკლესიის მიმართ ინტერესს კიდევ უფრო ზრდიდა. ეკლესია-მონასტრის გრანდიოზული მასშტაბი კტიტორის ავტორიტეტს ზრდიდა, როგორც საკუთარ ქვეყანაში, ასევე ქვეყნის ფარგლებს გარეთ არსებულ მოსახლეობაში. ქართულ სივრცეში ამას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან ქვეყანა დაყოფილი იყო, მაგრამ არსებობდა ეთნიკური, კულტურული, რელიგიური და ეკლესიური ერთობა, შესაბამისად, ამ ერთიან სივრცეში, რომელსაც, პირობითად, ქართულ სამყაროს ვუწოდებთ, ავტორიტეტის მოპოვებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. დავით III დიდის მიერ ოშკის მემორიალური ტაძრის აგება, ბაგრატ III დიდის მიერ ქუთაისის ღვთისმშობლის მიძინების საკათედროს ტაძრის მშენებლობა, გიორგი I-ის პერიოდში სვეტიცხოვლის აშენება აღნიშნული ტენდენციის პირდაპირი დასტურია. ყველაფერი კი ტაოს მხარეში დაიწყო.

დავით ტაოელი შეიძლება ითქვას, რომ ამ კუთხით ერთ-ერთი პირველია, რომელიც ოშკის ტაძრის მშენებლობით თავისი ჰეგემონიის ხაზგასმას ცდილობს, მაგრამ არა მთლიანად ქრისტიანულ სამყაროში, არამედ ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში. დავით ტაოელს არ ჰქონდა საშუალება ყოფილიყო ბიზანტიის იმპერიის კონკურენტი, მაგრამ მას ჰქონდა სრული უფლება და სამხედრო პოტენციალი გამხდარიყო ჰეგემონი ქართულ სივრცეში. დავითის პოლიტიკის ტიპური გამგრძელებლები იყვნენ ბაგრატონთა დინასტიის მომდევნო წევრები, ბაგრატ III დიდი და გიორგი I და ბაგრატ IV. კვირიკეს მესამის მიერ ალავერდის გრანდიოზული ტაძრის მშენებლობა, რომელიც თავისი სიმაღლით ზემოხსენებულ მეფეთა აგებულ საეკლესიო ნაგებობებს აჭარბებს, უთუოდ, ამ სივრცეში თავისი ადგილის დაკავების მცდელობით იყო განპირობებული. მართალია ალავერდის ტაძრის გუმბათი არაერთხელ დაზიანდა და განაახლეს, მაგრამ, ფაქტია, რომ მისი პირვანდელი მდგომარეობა, ვგულისხმობ, კვირიკეს პერიოდს, არ ჩამოუვარდებოდა იმას, რაც დღესაა.

ალავერდის ტაძრის მშენებლობით კახეთ-ჰერეთის მეფის გზავნილი სრულიად აშკარა და გამოკვეთილია. მას საკუთარი თავი აფხაზთა და ქართველთა მეფეებზე უპირატესი პოზიცია და ამის დემონსტრირებას შთამბეჭდავი სასახლის და გრანდიოზული ქრისტიანული ტაძრის მშენებლობით ცდილობს. კვირიკეს ამგვარი აღმშენებლობითი პოლიტიკა ქართულ სამყაროში თავისი განსაკუთრებული ადგილის დაკავების მცდელობით უნდა აიხსნას. მაგრამ ეს არ არის მცდელობა ქართულმა პოლიტიკურმა სივრცემ თავი გაუტოლოს ბიზანტიის იმპერიას. ამისი ეკონომიკური, იდეოლოგიური და სამხედრო პოტენციალი ქართველებს არ ჰქონ-

და. აღნიშნული მხოლოდ დავით აღმაშენებლის მმართველობის დროს ჩნდება, რაც სულ სხვა საკითხია და მას ჩვენი მონოგრაფიის ამ თავში არ შევხებით.

კვირიკეს ამგვარი პოლიტიკა სრულად პასუხობდა თავისი ეპოქის გამოწვევას, რომელშიც კახეთ-ჰერეთის მეფე საკუთარი თავის დამკვიდრებას ცდილობს, მაგრამ ამავე დროს კონკურენციაშია მეზობელ პოლიტიკურ გაერთიანებასთან. კვირიკეს აგებული ალავერდი წარმოგვიდგება, როგორც რელიგიური, საეპისკოპოსო, სულიერი ცენტრი, მაგრამ, ამავე დროს, ასევე იდეოლოგიური და პოლიტიკური განაცხადი ქართულ სამყაროში პირველობაზე. ამ მოცემულობით კვირიკე მესამე დიდი ცდილობს იყოს ლიდერი, არამხოლოდ ქართულ-დიოფიზიტურ სივრცეში, არამედ კავკასიის რეგიონშიც, ვინაიდან ამ მასშტაბის რელიგიური კომპლექსის მშენებლობა არც სომხეთში განხორციელებულა და არც ალვანეთში. ამ უკანასკნელს, როგორც ეს უკვე მიუთითეთ, კვირიკე და თავისი მამა, დავითი, თავიანთ სამფლობელოდ მიიჩნევდნენ. ტიტული „რანთა მეფე“, რომელსაც კვირიკე და მამამისი ატარებდნენ თავიანთი წოდებულების პირველი ტიტულის სახით, აღნიშნავს ალვანეთის იგივე კავკასიის ალბანეთის სიუზერენობას. ალავერდის მშენებლობით რანის ქართულ-დიოფიზიტურ გარემოში კვირიკეს ზეობის სიდიადის დემონსტრაცია ხდება. მიუხედავად იმისა, რომ პირველი ტიტული „რანთა მეფე“ გახლდათ, ყველა გრანდიოზული პროექტი, რაც კვირიკემ წამოიწყო, განხორციელდა კახეთის ტერიტორიაზე. აღნიშნული კარგად უჩვენებს ცენტრის ადგილმდებარეობას და აღნიშნული ცენტრის მნიშვნელობას კახეთ-ჰერეთის პირველი მონარქებისთვის.

კახეთ-ჰერეთის პირველი მმართველები, დავითი და კვირიკე, თავისი ალვანური აფილაციის მიუხედავად, კახეთის მოამაგე და მხარდამჭერი ხელისუფლები არიან, რომელთა ძირითადი დასაყრდენი კახეთის მხარეა. ჰერეთის დაწინაურება არეგმანელთა დინასტიის შემდეგ ხდება, როდესაც ხელისუფლებაში მამაკაცის ხაზით სხვა დინასტია მოვიდა, რომელსაც აღარ ჰქონდა კახეთის მიმართ ის სენტიმენტები, რომელიც გააჩნიათ კვირიკე მესამესა და თავის წინაპრებს.

კვირიკეს პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სამხედრო ძალის დემონსტრაციას. კვირიკეს საპატიო ეპითეტი „ძლიერი“, ან კალაურის ეპიტაფიაში დაფიქსირებული „ყოვლად დიდებული“ და „ყოვლად უძლეველი რანთა და კახთა მეფე“, რომელიც მას მიემართება, აღნიშნულის ნათელი ილუსტრაციაა. მეფე საკუთარ თავს წარმოადგენს როგორც დაუმარცხებელ მთავარსარდალს, ძლევაშობილ მეომარსა და ურწმუნოთა დამამხობელს. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია კვირიკე მესამის მონეტის ანაღიზი, სადაც ამხედრებული წმინდა გიორგი არის გამოსახული შუბით ხელში, რომლითაც მტერს კლავს. მეომარი წმინდა გიორგის გამოსახულებებში მტრის ხატი, როგორც წესი, იმპერატორი დიოკლეტიანეა, მაგრამ, ამ შემთხვევაში, შუბით მოკლული მეომარი ღვთის მგმობელი ადამიანის პერსონიფიკაციაა. კვირიკე საკუთარ საფასეს ამგვარი იდეოლოგიური დატვირთვით იყენებს. მასზე ჩანს კახეთ-ჰერეთის მეფის პოლიტიკური ასპირაცია, სამხედრო იდეოლოგია, რომელშიც სამხედრო ქრისტიანულ იკონოგრაფიას დიდი ადგილი უკავია. კვირიკე ამით საკუთარ თავს წარმოადგენს, როგორც ქრისტიანობის დამცველს; კახეთ-ჰერეთის მეფე ქრისტეს მწამისის მოამაგე და მფარველია. ბუნებრივია, წმინდა გიორგის მონეტაზე გამოსახვას არ ჰქონდა მხოლოდ სამხე-

დრო-იდეოლოგიური დატვირთვა. წმინდა გიორგის კულტი ძალიან პოპულარული გახლდათ როგორც კახეთის, ასევე ჰერეთის ტერიტორიაზე, რასაც ადგილობრივი ეკლესია-მონასტრების სახელები, ასევე აღნიშნული წმინდანის შესახებ დაცული მრავალი გადმოცემა, ტრადიცია და დღესასწაული მიუთითებს. გიორგი კაბადოკიელის კულტის ძლიერი ტრადიცია მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო, რაც შესაბამისად აისახა კახეთ-ჰერეთის მატერიალურ კულტურაში.

სამხედრო საქმის შესახებ საუბრისას არ უნდა დაგვავიწყდეს კვირიკეს რამდენიმე სამხედრო წარმატება. განძის ამირას, თბილისის ამირასა და ალან-ოვსეთის მეფის წინააღმდეგ მოპოვებული სამხედრო წარმატება მას განსაკუთრებულ სახელს უმკვიდრებს ქართულ და, ზოგადად, კავკასიის პოლიტიკურ რეალობაში. „მატიანე ქართლისას“ ცნობა, რომ კვირიკემ „წყობასა შინა“ მოკლა ოვსთა მეფე ურდურე, არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს. მართალია, იმისი თქმა, რომ კვირიკემ ურდურე ორთაბრძოლაში განგმირა არარეალურია, მაგრამ თავად სიუჟეტის ამგვარი ასახვა, რაც დაფიქსირებულია ქართულ მატიანეში კარგად გვიჩვენებს მეფის როგორც ძლევამოსილი მეომრის სახეს. კვირიკე გვევლინება როგორც ბრძოლის მთავარი მოქმედი პირი, რომელიც სასიკვდილო ჭრილობას აყენებს ოვსთა მეფეს და ამგვარი მამაცობის წყალობით ამარცხებს მტერს. ანალოგია შეიძლება გავავლოთ ფადლონის დამარცხებასთან. ამ შემთხვევაში კვირიკეს მთავარსარდლობით მოქმედმა კოალიციურმა არმიამ ფადლონი დაამარცხა და სამუდამოდ მოაშორა ქართული სივრცეს. როგორც ცნობილია, ეკლესიის ბრძოლაში გადარჩენილი ფადლონი განძაში გაიქცა და მალე გარდაიცვალა. ამ მოცემულობით, მემატიანეს არა აქვს მიზეზი კვირიკეს მუსლიმი ამირას ლიკვიდაცია მიაწეროს, მაგრამ მოცემული რეალობის გათვალისწინებით, ყველა მოცემულობა არის იმისთვის, რომ თანამედროვე საზოგადოებამ ის „ყოვლად უძლეველი“ მეფის ეპითეტით შეამკოს, რასაც უკვე კალაურის ეპიგრაფიკულ ძეგლში ვხვდებით, რომელიც, ჩვენი აზრით, სწორედ ამ ბრძოლის შემდეგ იქნა შესრულებული. „მატიანე ქართლისა“, მართალია, მეზობელი და, ამავე დროს, კონკურენტი სამეფო დინასტიის ოფიციალური ისტორიაა, მაგრამ მასში კვირიკეს სამხედრო ძლევამოსილება გამოკვეთილია და ყველა საფუძველს იძლევა, ვთქვათ, რომ თანამედროვეთა მიერ კვირიკე შეფასებული იყო, როგორც წარმატებული და ძლიერი მეომარი, რასაც იდეოლოგიური სარჩულის გარდა რეალური საფუძველიც ეძებნება.

მშენებლობა და სამხედრო საქმე ის ორი ძირითადი მიმართულება გახლდათ, რომელშიც კვირიკე მესამის ზეობა გამორჩეულია. კახეთ-ჰერეთის მონარქი ორივე მიმართულებით აქტიურობს და გარკვეულ წარმატებასაც აღწევს, რაშიც, ბუნებრივია, გარემო ფაქტორების გარდა თავისი პიროვნული თვისებებიც უწყობდა ხელს. კვირიკეს ზურგს უმაგრებდა კახეთ-ჰერეთის სამხედრო არისტოკრატია. აზნაურთა და დიდებულთა მხარდაჭერას აღმშენებლობის და, მით უფრო, სამხედრო აქტივობის კუთხით გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. თუმცა, მათი აქტიური მხარდაჭერის მოპოვება თავად კვირიკეს პიროვნული წარმატების შედეგია, კახეთ-ჰერეთის არცერთ სხვა მეფეს მმართველი არისტოკრატიის ასეთი ძლიერი თანადგომა არ ჰქონია.

კახეთ-ჰერეთის სამეფოს, როგორც ზემოთ დავინახეთ, სერიოზული კონტაქტები აქვს აღმოსავლურ სამყაროს ქვეყნებთან. აბასიანთა სახალიფო, რომელიც

კვირიკე დიდის პერიოდში ბუვადიანთა სრული კონტროლის ქვეშაა, კვლავ ინარჩუნებს აქტიურ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობას ქართული სამყაროს ქვეყნებთან. აბასიანთა ხალიფას სახელი ჩანს არამხოლოდ თბილისის ამირას საფასეზე, არამედ კვირიკე დიდის ბრძანებით შესრულებულ ემისიებზეც. აღ-კადირის სახელით მოჭრილი მონეტის გამოშვება უკვე თბილისის ამირა ალი იბნ ჯაფარის დროს დაიწყო, ხოლო კახეთის მეფე კვირიკე ახორციელებდა ემისიას, როგორც აღ-კადირის, ასევე აღ-კაიმის სახელით. ყველა შემთხვევაში თბილისის ამირას მონეტაზე ხალიფას გვერდით ამირას სახელია მოცემული, ხოლო კახეთ-ჰერეთის მონეტაზე – კვირიკესა და ხალიფას სახელები.

კვირიკე და თბილისის ამირა ალი იბნ ჯაფარი მისდევდნენ იმ ეკონომიკურ პოლიტიკას, რომელსაც ადგილი აქვს, ფაქტობრივად, ყოფილი აბასიანთა სახალიფოს მთელ ტერიტორიაზე. კვირიკე კახეთ-ჰერეთში მოჭრილ ფულს აბასიანთა სახელს მხოლოდ ეკონომიკური მიზნით აწერს, მისთვის მთავარია კახეთ-ჰერეთის სამეფომ სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირი არ დაკარგოს აღმოსავლეთის ქვეყნებთან, სადაც ხალიფას სახელით ფულის ემისიამ ერთგვარი სამართლებრივი საფუძველი შეიძინა.

აბასიანთა სახელით მონეტის მოჭრა მხოლოდ ეკონომიკური გათვლებით არ ხდება. აღნიშნული აბასიანი ხალიფას ავტორიტეტის აღიარებაც იყო ისლამურ სამყაროში. ხალიფა სულ უფრო და უფრო რელიგიური და სულიერი ლიდერი, ერთგვარი გამაერთიანებლის სტატუსს იძენს, სიმბოლურ მნიშვნელობას იმისა, რომ თავის დროზე ახლო აღმოსავლეთი ერთი მთლიანი პოლიტიკური გაერთიანება იყო ისლამის დროშის ქვეშ. კახეთ-ჰერეთის ჩართულობა ამ სივრცეში მართალია უფრო ეკონომიკური ხასიათის იყო, მაგრამ ამას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა რანთა და კახთა სამეფოს მუსლიმური მოსახლეობისთვისაც. ამით სარგებლობდა ვაჭართა ფენა, რომელსაც კავშირი, ძირითადად, აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ჰქონდათ, სადაც ხალიფას ავტორიტეტს აღიარებდნენ. ამგვარად, მონეტაზე არაბული ლეგენდა და ხალიფას სახელი მათ საერთაშორისო მიმოქცევას უზრუნველყოფდა, რაც ეკონომიკური სარგებლის მიღების ერთ-ერთი საშუალება იყო. აღნიშნული კახეთ-ჰერეთის აღმოსავლურ სამყაროში ინტეგრაციასაც განაპირობებდა და, ალბათ, გარკვეული პროპაგანდისტული მნიშვნელობაც ჰქონდა ქვეყანაში მოსახლე მუსლიმთა ერთგულების უზრუნველყოფის კუთხით.

ამგვარი სახის ურთიერთობა კახეთ-ჰერეთსა და აბასიანთა სახალიფოს შორის მშვიდობასა და სტაბილურობს უზრუნველყოფდა, რისი შედეგიც იყო რანთა და კახთა სამეფოში მოსახლე მუსლიმური თემის ხელშეუხებლობა. შეიძლება ითქვას, რომ პოლიტიკური თვალსაზრისით მუსლიმური აღმოსავლეთის ქვეყნებთან კავშირი უფრო კვირიკეს აძლევდა ხელს, რაც საშუალებას იძლეოდა კახეთისა და ჰერეთის ტერიტორიაზე არსებული საქონელი ფართოდ გაეცანათ საერთაშორისო ბაზარზე. აღნიშნული, ბუნებრივია, შემოსავლის დამატებითი წყარო გახლდათ.

ყველა მუსლიმური ქვეყნისა და კახეთ-ჰერეთის ურთიერთობა ამგვარ მხოლოდ ეკონომიკურ სარგებელზე დამყარებული არ ყოფილა. პოლიტიკური თვალსაზრისით ძალიან რთული ურთიერთობა ჰქონდათ კახეთ-ჰერეთსა და განძის საამიროს. ამას რამდენიმე ფაქტორი განაპირობებდა: 1. საერთო საზღვარი, რომელიც ორ

ქვეყანას შორის დავითის ქორეპისკოპოსობის დროს დამყარდა; 2. ქურთული სამხედრო არისტოკრატიის აქტიურობა, რომელიც ცდილობდა კახეთ-ჰერეთის საზღვარზე არსებული საგარეულების ხელში ჩაგდებას; 3. რელიგიური წინააღმდეგობა; 4. ტერიტორიული დავა; 5. კახეთ-ჰერეთის მეფეთა იდეოლოგია. უკანასკნელი განძის ამირათა პოლიტიკაშიც შეიმჩნევა, ვინაიდან ისინი თავს არანის (ქართ. „რანი“) მფლობელებად თვლიდნენ და, შესაბამისად, იმ სივრცესაც თავის ტერიტორიად მოიაზრებდნენ, რომელიც ტრადიციულად სახელწოდება „არანის“ ქვეშ მოიაზრებოდა. განძის საამირო, ალბათ, თავისი მმართველი სამხედრო არისტოკრატიის მომთაბარე ბუნების გათვალისწინებით, ყველაზე ძლიერი კონკურენტი და საფრთხე იყო კახეთ-ჰერეთის სტაბილურობისთვის. მაგრამ აღნიშნული გამოწვევა უკვე აღარ იყო იმ მასშტაბის, რასაც ადგილი ჰქონდა აბასიანთა სიძლიერისა და საჯთა აღმავლობის პერიოდში.

განძის საამიროს დამარცხება არ იყო იოლი საქმე. ადგილობრივი და ქურთული მომთაბარე სამხედრო არისტოკრატიის შეკავშირებამ აღნიშნული პოლიტიკური გაერთიანება ანგარიშგასაწევი ძალა გახადა. ამიტომაცაა, რომ კვირიკე მათ მხოლოდ ვრცელი სამხედრო კავშირის მეშვეობით გაუმკლავდა, სადაც კახეთ-ჰერეთის მეფის გარდა საქართველოს, სომხეთისა და თბილისის საამიროს კოალიციური არმია გაერთიანდა. მხოლოდ ამგვარი გაერთიანებით მოხერხდა განძის ამირას მარბიელი ლაშქრობების განეიტრალება, რაშიც კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე დიდის როლი ყველაზე გამოკვეთილია. განძის საამიროს გარდა კახეთ-ჰერეთს ესაზღვრებოდა შარვანშაჰთა სახელმწიფო. შარვანისა და კახეთ-ჰერეთის ურთიერთობა ამ დროს არ ჩანს დაძაბული. შარვანსა და ჰერეთს შორის იყო ტერიტორიული დავა, მაგრამ კვირიკეს დროს, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემის გათვალისწინებით, მათ შორის რაიმე სერიოზული კონფლიქტი დაფიქსირებული არაა. კახეთ-ჰერეთის მესვეურებს შარვანის სამეფო აღმოსავლეთის ქვეყნებთან სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირის დამყარების მიზნით სჭირდებოდათ, შესაბამისად, ისტორიულ წყაროებში მათ წინააღმდეგ სამხედრო მოქმედების დაწყებას ვერ ვხვდებით. ანალოგიური შეიძლება ითქვას შარვანის ელიტაზე. შარვანის ვაჭართა ფენა კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიას ეკონომიკური მიზნებით იყენებდა და კვირიკეს სამფლობელოთა შევიწროებით დაინტერესებულნი არ იყო.

ბიზანტიის იმპერიის და კახეთ-ჰერეთის ურთიერთობა კვირიკე მესამის ხანაში მნიშვნელოვანი დაახლოებით აღინიშნა. ამას, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ორივე ქვეყნის საერთო ინტერესი განაპირობებდა, შეეჩერებინათ საქართველოს სამეფოს მზარდი აგრესია. კვირიკე მესამე დიდი იყო ისტორიული წყაროებით ცნობილი კახეთ-ჰერეთის პირველი მეფე, რომელმაც მიიღო ბიზანტიური საიმპერიო-საკარისკაცი ტიტული. მაგისტროსის ტიტულის მიღება, რომელიც კვირიკემ, დიდი ალბათობით, იმპერატორი ბასილ II-ის ინიციატივით მიიღო, ბევრი პრივილეგიის მომტანი იყო. კვირიკეს მაგისტროსის ინსიგნიებისა და ინვესტიტიტუსის გარდა გადაეცემოდა ყოველწლიური სარგო 24 ლიტრი ბიზანტიური ოქრო, გამოეყოფოდა თავისი ადგილი ბიზანტიის სენატში, უფლება ჰქონდა ესარგებლა პრივილეგიებითა და იმუნიტეტით, რომელიც მაგისტროსის ტიტულის მფლობელს გააჩნდა კონსტანტინოპოლში. აღნიშნული არაა სავალდებულო ბიზანტიური ტიტულის გაცემის პირველი პრეცედენტი ყოფილიყო კახეთის მმართველი ოჯახის წევრზე.

მაგრამ, ამის შემდეგ ასეთი ფაქტები უფრო გახშირებულია. კვირიკეს მსგავსად მეთერთმეტე საუკუნის კახეთ-ჰერეთის მმართველი ოჯახის წევრები ხშირად იღებდნენ ბიზანტიურ ტიტულებსა თუ თანამდებობებს, რაც, ბუნებრივია, რანთა და კახთა სამეფოს მზარდი ინტეგრაციის მაჩვენებელია ბიზანტიურ თანამეგობრობაში. ბასილ II-ის გარდაცვალების შემდეგ მისი მემკვიდრეთა პოლიტიკა კახეთ-ჰერეთის მეფის მიმართ არ უნდა შეცვლილიყო.

კონსტანტინე VIII მაკედონელი და რომანოზ III არგიროსი აგრძელებდნენ საქართველოს წინააღმდეგ მოქმედებას, რაც კახეთ-ჰერეთს არ შეხებია. რომანოზის დროს გამოიკვეთა პოზიტიური ცვლილება ქართულ-ბიზანტიურ ურთიერთობაში, რაც დადებითად უნდა ასახულიყო კახეთ-ჰერეთისა და ბიზანტიის იმპერიის კავშირზე. საქართველოს სამეფო იყო ერთგვარი ხიდი აღმოსავლეთ რომის იმპერიასა და კახეთ-ჰერეთს შორის, შესაბამისად, მშვიდობა კარგად აისახებოდა ხოლმე ორ ქვეყანას შორის არსებულ ეკონომიკურ აქტიურობაზე. ბაგრატ IV კურაპალატის ბიზანტიური ტიტულის გათვალისწინებით, საქართველოს სამეფო უფრო დაფასებული იყო ბიზანტიის მესვეურთა მიერ, ვიდრე კახეთ-ჰერეთი, რასაც აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური წონა და დინასტიური კავშირი განაპირობებდა ბიზანტიის მმართველ სახლთან. მიქაელ IV პაფლაგონიელის დროს ვითარება შეიცვალა, ხოლო ბიზანტიის იმპერია და საქართველოს სამეფო ერთმანეთს დაუპირისპირდა. კახეთ-ჰერეთის მეფე ამ უკანასკნელის მხარეს აღმოჩნდა. თუმცა, კვირიკე III დიდი რჩებოდა ბიზანტიის იმპერიის პასიური მოკავშირე, რასაც თავისი ბიზანტიური ტიტულის გათვალისწინებით უფრო ფორმალური სახე ჰქონდა, ვიდრე აქტიური ვასალიტეტის.

კვირიკე მესამის დროს სამხრეთ კავკასიაში რამდენიმე პოლიტიკური გაერთიანება არსებობდა, რომელსაც სომეხ ბაგრატუნთა დინასტია მართავდა, მათ შორისაა: სომხეთის სამეფო, ვანანდის სამეფო და ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო. ამ კუთხით საინტერესოა სუმბატ დავითის ძის განცხადება, რომ კავკასიაში მოსული ებრაელ ბაგრატონიანთა ოთხი წევრი ქართლში დამკვიდრდა, ხოლო სამი – სომხეთში. აღნიშნული, გარკვეულწილად, გამოძახილია სომხეთში არსებული ბაგრატუნთა სამი სამეფოს არსებობისა, რომელიც კვირიკე დიდის დროს უკვე სახეზეა. ამ სამ სომხურ სამეფოს შორის კახეთს ესაზღვრებოდა ტაშირ-ძორაკერტი. მათ შორის არსებული კავშირი იმდენად მყარი აღმოჩნდა, რომ ჯერ კიდევ კვირიკეს მამის, დავითის ქორეპისკოპოსობის პერიოდში, კვირიკეს და ცოლად გაჰყვა ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავით I უმიწაწყლოს. აღნიშნული კავშირი შენარჩუნდა კვირიკეს პერიოდშიც. დინასტიური კავშირი ორ ქვეყანას შორის არსებული სამხედრო ალიანსის წინაპირობა გახლდათ.

ტაშირ-ძორაკერტისა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ალიანსი მხოლოდ დინასტიურ კავშირს არ ეფუძნებოდა. არსებობდა საერთო გამოწვევა განძის საამიროს ექსპანსიის სახით, რომელიც ორი ქვეყნის სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსის განმაპირობებელი ფაქტორი იყო. აღნიშნულმა თავისი წარმატებული გამოვლინება ჰპოვა ეკლესიის ბრძოლაში, სადაც კვირიკეს მეთაურობითა და დავით უმიწაწყლოს მონაწილეობით მოკავშირეთა არმიამ განძის ამირა დაამარცხა. კვირიკე დიდისა და დავით უმიწაწყლოს კავშირის ყველაზე მასშტაბური გამოვლინება მაინც ამ უკანასკნელის უმცროსი შვილის გაგიკის კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახ-

ტის მემკვიდრედ გამოცხადება იყო. უშვილოდ დარჩენილი კვირიკე მესამე სწორედ თავისი დისა და ტაშირ-ძორაკერტის მეფის უმცროს ვაჟს გაგიკს იშვილებს და ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადებს. ბუნებრივია, აღნიშნული მოვლენა დავით უმიწაწყლოსა და კვირიკეს შეთანხმების შედეგი იყო, რომელიც კვირიკეს ინიციატივით შედგა.

კვირიკეს არჩევანი განპირობებული იყო თავისი მემკვიდრის ელენე დედოფლის გარდაცვალებითა და არეგმანელთა სახლის უმემკვიდრეოდ დარჩენით. კვირიკე მემკვიდრის აყვანის პროცესში ითვალისწინებდა სისხლით ნათესაობას და, ასევე, გაგიკის ახალგაზრდა ასაკს, რაც მას საშუალებას მისცემდა გარკვეული დროის განმავლობაში უფლისწული გაგიკი თავად აღეზარდა და კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრის რანგის შესაფერის პირად ექცია. ამ მიზნით გაგიკი დიოფიზიტი გახდა, გამოუცვალეს სახელი, მიანიჭერს ახალი პატივი და მეფის შვილისა და ტახტის მემკვიდრის ღირსება. ამგვარი მოცემულობის გათვალისწინებით გაგიკი არეგმანელთა დინასტიის გამგრძელებელი უნდა გამხდარიყო, ოღონდ ქალის სახით. გაგიკის გვარი, რომელიც შორეული დინასტიური ხაზით ენათესავებოდა ბაგრატონთა დინასტიას, ქართულ სამყაროში გარკვეული პრესტიჟით სარგებლობდა. სომხეთის ბაგრატუნთა დინასტია ქართულ რეალობაში დავითის და სოლომონის, ბიბლიურ ღვთის რჩეულ მეფეთა, შთამომავლად ითვლებოდა, რაც, ბუნებრივია, დინასტიის ავტორიტეტს მნიშვნელოვნად ამაღლებდა. გაგიკის სამეფო ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადება ქართულ-სომხური ურთიერთობის, არსებული პოლიტიკური, დინასტიური და სამხედრო კავშირის შედეგი იყო, რაც, მნიშვნელოვნად, მოკავშირეობასა და ნდობის ფაქტორს ეფუძნებოდა.

ჩრდილოეთ კავკასია კვირიკეს პერიოდის კახეთ-ჰერეთის სამეფოს კიდევ ერთი სერიოზული გამოწვევა გახლდათ. ჩრდილოეთ კავკასიაში არსებული რამდენიმე ქვეყანა – დიდოეთი, დურძუკეთი და, შესაძლოა გარკვეული დროით, ხუნძეთი – კახეთ-ჰერეთის მეფეს ემორჩილებოდა. ვახუშტი ბაგრატიონის აღნიშნული ცნობა გარკვეული მატერიალური ძეგლებითაც არის გამყარებული, რაც ადასტურებს ქრისტიანობის გავრცელების სერიოზულ ხელშეწყობას ყველა ამ კავკასიურ ქვეყანაში კახეთ-ჰერეთის მეშვეობით. კვირიკე დიდის პოლიტიკაში ქრისტიანობის ხელშეწყობას დიდი ადგილი ეკავა. ამის დასტურია კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიაზე არსებული ეკლესი-მონასტერების მშენებლობა, რომელიც მეთერთმეტე საუკუნეში და, ამაზე ადრეც, გაცდა კახეთ-ჰერეთის საზღვრებს და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიონის მხარეებსაც გადასწვდა.

რელიგიური პროზელიტიზმის გარდა, რასაც კახეთ-ჰერეთის სამეფო ქართული სამღვდლოების მეშვეობით ახორციელებდა, ადგილი ჰქონდა პოლიტიკური სახის ექსპანსიასაც. ჩრდილოეთი ტრადიციულად უზრუნველყოფდა მოქირავნეთა გამოყვანას კახეთის სასარგებლოდ, ამავე დროს არსებობდა სავაჭრო-ეკონომიკური მიმოსვლა, რასაც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ზემოთ ხსენებული ქვეყნებისათვის. ძირითადი სასურსათო პროდუქციის შეძენის მიზნით, კახეთ-ჰერეთის ან რომელიმე სხვა ბარის ქვეყანასთან კავშირი მათთვის აუცილებელი იყო. ამ მხრივ დურძუკეთი და ხუნძეთი კახეთ-ჰერეთისა და ალან-ოესეთის სამეფოს ესაზღვრებოდნენ. ხუნძეთს ჰქონდა გასასვლელი დარუბანდისა და შარვანის მიმართულებითაც,

მაგრამ დურძუკეთი ეკონომიკური თვალსაზრისით, ძირითადად, კახეთ-ჰერეთზე ან ალან-ოვსეთზე იყო მიბმული, ხოლო დიდოეთი მხოლოდ კახეთ-ჰერეთზე. აღნიშნულ სივრცეში კახეთ-ჰერეთისა და ალან-ოვსეთის ინტერესი ერთმანეთს დაუპირისპირდა. მათ შორის არსებულ ურთიერთობას ამჟღავნებდა დარიალის საკითხი, რომელზეც ორივე ქვეყანას ჰქონდა პრეტენზია. ყველაფერმა ამან, ასევე არსებულმა საერთაშორისო ვითარებამ, კახეთ-ჰერეთი და ალან-ოვსეთი ერთმანეთს დაუპირისპირა, რასაც შედეგად მოჰყვა ოვსთა მეფის ბრძოლაში დაღუპვა. ოვსთა მეფის დაღუპვა კვირიკე დიდის მორიგი სამხედრო ტრიუმფი აღმოჩნდა, თუმცა ამ გამარჯვებით თავისი ავტორიტეტის გამყარება კვირიკემ ხანგრძლივი დროით ვერ შეძლო. კვირიკე მეფე კავკასიაში გავრცელებული სისხლის აღების წესის მსხვერპლი გახდა, ოვსთა სამხედრო არისტოკრატიის მოგზავნილმა მონა-სპის წევრმა თავისი მეფის მკვლელობაზე შური იძია და კახეთ-ჰერეთის ყველაზე ცნობილი მონარქი სიცოცხლეს გამოასალმა.

კავკასიის პოლიტიკური ვითარება ასეთი არასტაბილური და ქაოტური გახლდათ. მასში რთული იყო მშვიდი და სტაბილური ქვეყნის მშენებლობა. კვირიკეს სურვილი ლოგიკურია შედარებით მყარი და ქრისტიანული ფასეულობების მქონე სახელმწიფოს შექმნა იყო. ზემოთ ხსენებული პირველ რიგში მშვიდობიანი ქვეყნის აღმშენებლობას გულისხმობდა, სადაც ქრისტიანობა და ქრისტიანული ღირებულებები დაცული იქნებოდა. კვირიკე დიდი კახეთის და კახეთ-ჰერეთის, ალბათ, ყველაზე ცნობილი მონარქია, მაგრამ აღნიშნული ცნობადობა არ ყოფილა დაკავშირებული მის ექსპანსიურ პოლიტიკასთან. მას არ შეუერთებია „სახლი სახლს“ და „აგარაკი აგარაკს“ – კახეთ-ჰერეთი კვირიკემ მემკვიდრეობით მიიღო და ამავე ქვეყნის აზნაურთა ძალისხმევით დაიბრუნა. ყველა სხვა შემთხვევა, იქნებოდა ეს ალან-ოვსთა თუ განძის საამიროს წინააღმდეგ ომი, ის ძირითადად თავდაცვით ბრძოლას აწარმოებდა. მხოლოდ თავისი ცხოვრების ბოლოს საქართველოს მეფე ბაგრატის გვერდით იბრძვის თბილისის შემოერთების მიზნით, რაც უფრო განპირობებული უნდა ყოფილიყო ამ ქალაქის ლეგიტიმური სტატუსით – ქართველთა აზრით, თბილისი მუსლიმთა მიერ იყო მიტაცებული, შესაბამისად, ბრძოლა ქალაქის დაუფლების მიზნით შეტევით ლაშქრობად არ აღიქმებოდა, არამედ გამათავისუფლებელი მოძრაობის ხასიათი ჰქონდა.

დასასრულ კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე მესამე წარმოგვიდგება როგორც მშვიდობის მოსურნე და ქრისტესმოყვარე მონარქი, რომელიც, ძირითადად, თავისი ქვეყნის განმტკიცებით არის დაკავებული. კვირიკე ამავე დროს საკუთარ თავს წარმოადგენს „ძლიერი“ და „ყოვლად უძლეველი“ მეფის სახით, რაც, თითქოს, არაა ქრისტესმოყვარე მეფის წარმოსახვის შესაბამისი. მაგრამ პოლიტიკური პროცესის დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ზემოხსენებული „ძლიერი“ და „ყოვლად უძლეველი“ მეფის რეპუტაცია, რომელიც მან შეიქმნა, ძირითადად, საგარეო შემოსევების აღკვეთის გზით აქვს დამკვიდრებული და არა დაპყრობითი ომის წარმოების საშუალებით. აღნიშნული ერთი შეხედვით, თითქოს, იმას მიგვანიშნებს, რომ მას არ შესწევდა ძალა ეწარმოებინა ექსპანსიური პოლიტიკა, რაც არასწორია. ის დიდი ფინანსური დანახარჯი, რომელიც ეკლესია-მონასტრებისა და სასახლეთა მშენებლობას მოხმარდა, იძლეოდა წარმატებული სამხედრო ლაშქრობის განხორციელების საშუალებას, მაგრამ ასე არ მოხდა.

კვირიკე III დიდის ზეობა თითქმის ოცდახუთი წელი გაგრძელდა. მთელი ამ ხნის განმავლობაში მეფემ ძალიან დიდი განსაცდელი გამოიარა, ბევრი ბრძოლა გადაიხადა და მრავალი საფრთხით აღსავსე ცხოვრება განვლო. არსებული ვითარების მიუხედავად მან მოახერხა და ხელი მიჰყო აღმშენებლობით მოღვაწეობას, რაც ეკლესიების, ციხეების, სასახლეებისა და ქალაქების მშენებლობაში გამოიხატა. მანვე აწარმოა რამდენიმე ძლიერი სამხედრო კამპანია, რომელსაც, უპირატესად, კოალიციური სახე ჰქონდა, რითაც სერიოზული ავტორიტეტი მოიპოვა, ხოლო თანამედროვეთა შორის „დიდის“ ეპითეტი დაიმკვიდრა. აღნიშნული კარგად ასახავს კვირიკე მესამის სოციალურ და პოლიტიკურ მდგომარეობას კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის ხელმწიფეთა შორის. ის თავის ეპოქაში, საკუთარი ქვეყნის მმართველებში, ყველაზე დაფასებული მონარქი გახდა.¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁵ კვირიკეს მმართველობის ვრცელი შეფასება იხ.: ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 148-156.

თავი XI

გაგიკი

გაგიკი (1039-1058) კახეთ-ჰერეთის სამეფოს რიგით მესამე მეფე გახლდათ. ის პირველი მეფე იყო ბაგრატუნთა სამეფო დინასტიის წევრთა შორის, რომელიც რანთა და კახთა სამეფოს ჩაუდგა სათავეში. ბაგრატუნთა დინასტია სომხეთის სამეფოს მმართველი დინასტია გახლდათ. ამ დინასტიის ერთი შტო მეფე გურგენ-კვირიკე ბაგრატუნის (977-989) მეტაურობით ტაშირ-ძორაკერტში დამკვიდრდა.¹¹⁶⁶ გურგენ-კვირიკეს ორი ვაჟიშვილი ჰყავდა: დავით უმიწაწყლო და სუმბატი.¹¹⁶⁷ ისინი ბაგრატუნ-კვირიკიანებად ანუ ბაგრატუნთა დინასტიის კვირიკიანთა შტოდ იწოდნენ, ხშირად კი მხოლოდ კვირიკიანთა სახელით მოიხსენიებიან. ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს მეორე ბაგრატუნი მეფე დავით I უმიწაწყლო (989-1048) კვირიკე III დიდის მოყვარე გახლდათ.¹¹⁶⁸ დავით უმიწაწყლოს ცოლი კვირიკეს ღვიძლი და იყო. დავითს მეუღლესგან ხუთი შვილი ჰყავდა, მათ შორის ოთხი ვაჟიშვილი: კვირიკე, სუმბატი, ადარნასე, გაგიკი; ხოლო ერთი ქალიშვილი – პრანუში.¹¹⁶⁹

1033 წლის ახლო ხანებში მემკვიდრის გარეშე დარჩენილმა კვირიკე III-მ შეიღად თავისი უმცროსი დისწული, გაგიკი აიყვანა და კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადა. გაგიკი ქართულ-მართლმადიდებელ ეკლესიაში მონათლეს, ხოლო სახელი კვირიკე დაარქვეს.¹¹⁷⁰ ამით ის კახეთ-ჰერეთის ქართულ მმართველ წრეს დაუახლოვეს და გააქართველეს. გაგიკ-კვირიკეს შემდგომი აღზრდა თავად მეფე კვირიკე დიდმა ითავა. გაგიკი კახეთ-ჰერეთში მოყვანისას

¹¹⁶⁶ ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოზე იხ.: ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 87-152. აღნიშნული სამეფოს სახელწოდება პირობითია. ქართულ წყაროებში მათი მეფე „სამშედლარისა და ძორაკერტელის“ ტიტულით იხსენიება, ხოლო მოგვიანებით მხოლოდ სომეხთა მეფის ტიტულით (მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281, 290). სამშვიდღე სამეფოს დედაქალაქი იყო, რაც აისახა კიდევ მათ წოდებულებაში. სომხეთში „ძორაკერტი“ იწოდება როგორც „ძორაგეტი“, მაგრამ, ვინაიდან, აღნიშნული ტოპონიმი ქართულ წყაროებში „ძორაკერტის“ ფორმითაა მოცემული ჩვენს ამ სამეფოს ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს სახელით მოვიხსენიებთ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში მკვლევართა ნაწილი მას ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს უწოდებს, ხოლო მეორე ნაწილი – ტაშირ-ძორაკეტის სამეფოს. ჩვენ უპირატესობას პირველს ვანიჭებთ. ტაშირ-ძორაკერტის პირველი მეფე გურგენ-კვირიკე ვარდან არველციის ცნობით, მამის აშოტ III-ის მეოხებით საუფლისწულოდ გარკვეულ ტერიტორიებს მიიღებს (*Всеобщая история Вардана Великого*, Эмин, 114; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 189), ხოლო აშოტ მეფის სიკვდილის (977 წ.) შემდეგ ის, ფაქტობრივად, დამოუკიდებელი მეფეა.

¹¹⁶⁷ ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 101.

¹¹⁶⁸ მატიანე ქართლისაჲ, *ვახუშტიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281.

¹¹⁶⁹ ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 125.

¹¹⁷⁰ მელქისედეკის დაწერილის მიხედვით, გაგიკი კვირიკე მეფის სახელით იხსენიება, ამასთან, საკუთარ თავს უწოდებს კვირიკე მეფის დისწულს. ბუნებრივია, მეორე კვირიკეში იგულისხმება კვირიკე III დიდი. სიგელში კვირიკე მეფის, იგივე გაგიკის, ჩანართი გაკეთებული უნდა იყოს ზეობის პირველივე წელს (1039 წ.), როდესაც მეფე ამტკიცებს ძველი მონარქის (კვირიკე III დიდი) დამტკიცებულ სიგელს, რაც სიგელში ჩანართის სახითაა მოცემული. ყველაფერი მიანიშნებს იმაზე, რომ გაგიკ-კვირიკე ტახტზე ასვლის წელს უკვე მართლმადიდებელია და ქართული ეკლესიის წიაღში მოიაზრება. მისი კვირიკეს სახელით მოხსენიების შესახებ იხ.: *ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი*, I, 30.

უკვე ჩამოყალიბებული და ზრდასრული ჭაბუკი იყო. ის ამ დროს დაახლოებით 25-30 წლის ახალგაზრდა იქნებოდა.¹¹⁷¹ ქართველ დიდებულებთან ინტეგრაციის შემდეგ მისი დაოჯახების საკითხი დადგა. 1038 წლის ახლო ხანებში მას ცოლი შერთეს.¹¹⁷² კახეთ-ჰერეთის მმართველი წრე გაგიკის შთამომავლობის ქვეყანაში დამკვიდრებასა და მათ სრულ გაქართველებას გეგმავდა.

1039 წელს თბილისის ალყის დროს კვირიკე III დიდი ფიდრაზის გორაზე მოკლეს. კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტზე კვირიკეს კანონიერი მემკვიდრე გაგიკი აიყვანეს.¹¹⁷³ გაგიკი თავისი სახელოვანი ბიძის პოლიტიკას აგრძელებს და თბილისის აღებაში ბაგრატ IV-ს ეხმარება.¹¹⁷⁴ მოალყეები ნელ-ნელა ძალას იკრეფდნენ, რასაც ქალაქის დამცველთა ძლიერი შევიწროება მოჰყვა. გაგიკი თავისი ბიძის მსგავსად თბილისის დაცემის შემდეგ გარკვეული სარგებელის ნახვას მოელოდა, თუმცა იქამდე სანამ ქალაქი ჯერ კიდევ მუსლიმი ამირას ხელში იყო, რაიმე ხეირზე ფიქრი უსაფუძვლო გახდებოდა. გაჭინაურებული ალყის გამო ორივე მეფე საკმაოდ დიდ ზარალს ნახულობდა. 1039 წელი კიდევ იმით აღინიშნა, რომ კახეთ-ჰერეთის სამეფო ოჯახში დაიბადა პირველი უფლისწული, რომელსაც სახელად აღსართანი უწოდეს.¹¹⁷⁵

1040 წელი თბილისის ალყის ბოლო ეტაპია. ამ დროს ქალაქი სავალალო მდგომარეობაში იყო, პროდუქტზე ფასებმა თავის მაქსიმუმს მიაღწია, რასაც მოსახლეობის დიდი ნაწილი ვეღარც ყიდულობდა.¹¹⁷⁶ თბილისში შიმშილი დაიწყო, რაც სიკვდილიანობისა და ეპიდემიის რისკს აძლიერებდა. საქართველოს მეფისა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ჯარების შეტევები კიდევ უფრო აგრესიული გახდა. ამირას იმედები, რომ განძისა და ადარბადაგანის მმართველები მიეშველებოდნენ ფუჭი აღმოჩნდა. თბილისის მუსლიმურმა არისტოკრატამ ქალაქის ჩაბარებაზე მოლაპარაკებები დაიწყო. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, თბილისის ამირა ჯაფარი უკვე მზად იყო ქალაქი ტივით დაეტოვებინა და განძაში გაქცეულიყო, რომ სიტუაცია კარდინალურად შეიცვალა.¹¹⁷⁷

კახეთ-ჰერეთში გაგიკის ტახტზე ასვლით ბევრი დიდებული საშინლად უკმაყოფილო იყო. ისინი ეწინააღმდეგებოდნენ ახალი დინასტიის დამკვიდრებასა

¹¹⁷¹ დავით I უმიწაწელოსა და კვირიკე III დიდი დის ოჯახში გაგიკი უმცროსი ვაჟიშვილი იყო. დავით უმიწაწელო 989-1003 წლებში დაოჯახდა, ანუ მაშინ როდესაც უკვე მეფე იყო. შესაბამისად, გაგიკი 990-იან წლების მეორე ნახევარში, ან 1000-იან წლებში უნდა იყოს დაბადებული. უფრო 1001 წლის შემდეგ, როდესაც დავითი და თავისი ბიძა, სომხეთის მეფე გაგიკი, დაზავდნენ, ხოლო ამ უკანასკნელის სახელი დავითმა თავის შვილს დაარქვა.

¹¹⁷² გაგიკის უფროსი შვილი, აღსართანი 1070 წელს 31 წლის იყო, რაც მის დაბადებას 1039 წლით განსაზღვრავს, ხოლო ქორწინება 1038 წლის ახლო ხანებში უნდა მომხდარიყო. აღსართანისა და მისი ძმების ასაკის შესახებ იხ.: დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, *ბიზანტიოლოგია* – 2, წგნ. I (თბილისი, 2009), 322-323.

¹¹⁷³ მატიანე ქართლისაჲ, *ვაუხნიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281; ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 562.

¹¹⁷⁴ მატიანე ქართლისაჲ, *ვაუხნიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281.

¹¹⁷⁵ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 323. საისტორიო წყაროში იხსენიება როგორც „ხსართანან“, რაც სახელი „აღსართანის“ ძველად გავრცელებული ერთ-ერთი ფორმაა. 1070 წელს გადაწერილ ანდერძ-მინაწერში საუბარია იმის შესახებ, რომ ამ დროისთვის აღსართანი (მეფე ხსართანან) იყო 31 წლის, ანუ დაბადებულია 1039 წელს.

¹¹⁷⁶ მატიანე ქართლისაჲ, *ვაუხნიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281-282.

¹¹⁷⁷ მატიანე ქართლისაჲ, *ვაუხნიშვილი*, 297; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 281-282.

და სომეხ-მონოფიზიტად დაბადებული გაგიკ ბაგრატუნის ხელისუფლების სათავეში მოსვლას. გაგიკის წინააღმდეგ მოქმედ ჯგუფს სათავეში მარიღისის ციხის პატრონი, კვირიკე დიდის სიძე, კახელი მთავარი აშოტ მარიღელი ედგა. საფიქრებელია, რომ აშოტ მარიღელს ან თავად სურდა სამეფო ტახტის ანდა გვირგვინი საკუთარი შვილისთვის უნდოდა, რომელიც გაგიკის მსგავსად კვირიკე დიდის დისწული გახლდათ.¹¹⁷⁸ აშოტის ამოცანას ართულებდა ის ფაქტი, რომ მას არ ჰყავდა საკმარისო მხარდამჭერი. კახეთ-ჰერეთის დიდებულთა დიდი ნაწილი გაგიკის ერთგული იყო. ზუსტად არ ვიცით როდის, მაგრამ, სავარაუდებელია, რომ თბილისის ალყის დასკვნით ეტაპზე აშოტ მარიღელი და თავისი მომხრეები აფხაზ დიდებულებს გაგიკის წინააღმდეგ შეეკრნენ. დასავლეთ საქართველოს დიდებულებმა გადმოიბირეს ბაგრატ მეფე და თბილისის ამირასთან ფარული ზავის დადება და გაგიკის წინააღმდეგ გალაშქრება სთხოვეს. ბაგრატს კახეთ-ჰერეთის დაკავება შესთავაზეს.¹¹⁷⁹ ბაგრატი ასეთი პერსპექტივით მოხიბლული იყო მან კახელ დიდებულთა ნაწილი მოიმხრო აშოტ მარიღელისა და ხახულა გურთა ჯვარისციხის პატრონის მეთაურობით, ამირა ჯაფარი ზავზე დაითანხმა და თბილისი შეუნარჩუნა. ბაგრატი საქართველოს არმიით, რომელსაც აშოტ მარიღელის მომხრეებიც შეუერთდნენ, კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის წინააღმდეგ სალაშქროდ გაემართა.¹¹⁸⁰

ბაგრატისა და აშოტ მარიღელის გარიგების დეტალებზე არაფერი ვიცით, მაგრამ, სავარაუდებელია, რომ აშოტს იმაზე მეტი პატივი შესთავაზეს, რაც მას ჰქონდა კვირიკე დიდის ან გაგიკის მეფობის დროს. თბილისის სანახებში ბაგრატის და კახეთ-ჰერეთის ჯარებს შორის არანაირი შეტაკება არ მომხდარა. აღნიშნული იმისი არაპირდაპირი დასტურია, რომ ისინი მოალყე კახეთის სამხედრო ძალა ბაგრატის მხარეს გადავიდა. მათ, როგორც ჩანს, აშოტი და ხახულა მეთაურობდნენ. ბაგრატი მთელი თავისი არმიით თიანეთის მიმართულებით მიიტანს იერიშს. პირველი გენერალური ბრძოლა მიქელ-გაბრიელის მთის მიდამოებში ხდება, სადაც კახეთ-ჰერეთის არმია იყო განლაგებული. ბრძოლა გაგიკის მომხრეთა სრული კრახით დასრულდა. ბაგრატის არმიამ გაიმარჯვა, ხოლო ტყვეთა შორის აღმოჩნდა კახეთ-ჰერეთის მეფის მომხრეთა საკმაოდ დიდი ჯგუფი, მათ შორის იყვნენ: სტეფანოზ ვარჯანის ძე, პანკისის ერისთავი; ვაჩე გურგენ ბერის ძე, ხარნაბუჯის ერისთავი; ჯედი, გოდერძი ტურისა და მაჭის ერისთავის დისწული.¹¹⁸¹

მიქელ-გაბრიელის მთის სანახებში მომხდარმა ბრძოლამ ძალიან შეარყია გაგიკ მეფის პოზიციები. მეფე საკმაოდ დიდი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა. აქვე ცხადი გახდა, რომ კახეთ-ჰერეთის დიდებულთა დიდი ნაწილი მეფის მხარეს იყო,

¹¹⁷⁸ „მატიანე ქართლისაჲ“ ცნობით, აშოტი კვირიკე დიდის სიძე იყო. აშოტ მარიღელს, დიდი ალბათობით, ეყოლებოდა შვილიც (ან შვილები), რომელიც კვირიკე დიდის კიდევ ერთი დისწული იქნებოდა. ვფიქრობ, გაგიკის შვილად აყვანა და სამეფო ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადება კვირიკე დიდს იმისთვისაც დასჭირდა, რომ სხვა კანდიდატებს არ ჰქონოდათ კახეთ-ჰერეთის ტახტის დაკავების ფუჭი იმედი, იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 298.

¹¹⁷⁹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 297-298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282; ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV-ისა და ლიპარიტ ბაღვაშის კონფლიქტის გამომწვევი მიზეზის შესახებ, *საისტორიო ძიებანი*, VIII-IX (2006), 126-147.

¹¹⁸⁰ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 297-298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁸¹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 297-298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

მაგრამ ბრძოლის შემდეგ მათი რჩეული ნაწილი უკვე ბაგრატ მეფის ტყეობაში აღმოჩნდა. 1040 წლის ზაფხულში მეფე ბაგრატ თიანეთში ავიდა, ქალაქი აიღო, ხოლო მეფეთა ცნობილი რეზიდენცია – ბოდბის სასახლე გადაწვა.¹¹⁸² ბაგრატისა და მისი არმიის სისასტიკემ თავისი შედეგი გამოიღო. აშოტ მარიღელი და კახეთ-ჰერეთის ერისთავები საქართველოს მეფეს ერთმანეთის მიყოლებით უთმობდნენ თავის გამგებლობაში არსებულ ციხე-სიმაგრეებს. გაგიკის მდგომარეობა კიდევ უფრო დაძვინდა. რანთა და კახთა მეფის მთავარი მოკავშირე გოდერძი ტურისა და მაჭის ერისთავი იყო, რომელიც ამავე დროს, როგორც ორი საერისთავოს მფლობელი, ერისთავთერისთავი, გახლდათ. გოდერძი იძულებული იყო ფრთხილად ემოქმედა, ვინაიდან თავისი დისწული, ჯედი, მეფე ბაგრატის ტყეობაში იმყოფებოდა. გაგიკი სრული კატასტროფისგან ლიპარიტ ბაღვაშის განდგომამ იხსნა.

ლიპარიტ ბაღვაში უკმაყოფილო იყო თბილისის ორწლიანი ალყის მოხსნით, რომელიც მისი ინიციატივა გახლდათ.¹¹⁸³ მან ხომ თბილისის აღებას დიდი რესურსები შესწირა. მოულოდნელი ზავი, რამაც ბაგრატ და ამირა ჯაფარი მორარია, ლიპარიტი თავის საწინააღმდეგო ქმედებად თვლიდა. ამის გამო ის ბიზანტიის იმპერატორ მიქაელ IV პაფლაგონიელს (1034-1041) დაუკავშირდა, მისი თანხმობით წამოიყვანა დემეტრე უფლისწული და ბაგრატ მეფის საწინააღმდეგოდ მისი გამეფება განიზრახა.¹¹⁸⁴ მოვლენების ასეთი განვითარება უადრესად ხელსაყრელი აღმოჩნდა გაგიკ რანთა და კახთა მეფისათვის. გაგიკი თავისი მომხრეებით ლიპარიტის მიერ შექმნილ კოალიციას შეუერთდა.¹¹⁸⁵ ამიერიდან მეფე გაგიკი, ლიპარიტ ბაღვაში, უფლისწული დემეტრე და ბიზანტიის იმპერატორი მიქაელ პაფლაგონიელი თანამოაზრეები შეიქმნენ. ამგვარ კოალიციაში გაერთიანებამ გაგიკის ხელისუფლება კახეთში მნიშვნელოვნად გაამყარა. ლიპარიტი თავისი და ბიზანტიის დამხმარე ჯარებით შეტევაზე გადავიდა. ბაგრატ იძულებული გახდა კახეთ-ჰერეთის წინააღმდეგ ლაშქრობაზე ხელი აეღო და ლიპარიტის აჯანყების ჩასახშობად გაემართა მთელი თავისი სამხედრო ძალით.¹¹⁸⁶

1040 წელს შექმნილი ვითარება გაგიკ მეფეს აიძულებს შეცვალოს თავისი საგარეო პოლიტიკა და ბიზანტიის მხარე დაიჭიროს. გაგიკს თავისი მამის, ტაშირ-ძორაკერტის მეფე დავითის, იმედი მაინცდამაინც არ უნდა ჰქონოდა, ვინაიდან ეს უკანასკნელი ამავე წელს ბაგრატს ეხვეწებოდა დახმარებას დვინის შადადიანი ამირის აბუღ-ასვარ შაგურის წინააღმდეგ, რაც მიიღო კიდევ.¹¹⁸⁷ აღნიშნული ფაქტის შემდეგ დავითის მოქმედება შვილის სასარგებლოდ ბაგრატის წინააღმდეგ ომში არ იკვეთება, საფიქრებელია, ის მოჩვენებით ნეიტრალიტეტს ინარჩუნებდა. კლდეკარის ერისთავი ლიპარიტ ბაღვაში კახეთ-ჰერეთის მეფის

¹¹⁸² მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 297-298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁸³ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 297; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 281; ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV-ისა და ლიპარიტ ბაღვაშის კონფლიქტის გამომწვევი მიზეზის შესახებ, 126-147.

¹¹⁸⁴ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁸⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁸⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 298; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 282.

¹¹⁸⁷ *The Chronicle of Matthew of Edessa*, Dostourian, 63-64; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 51-52; ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 103.

საუკეთესო მოკავშირე იყო. ლიპარიტის გვერდით მისი თანამოაზრე შეიქმნა დემეტრე უფლისწული, საქართველოს მეფის ძმა.

გაგიკს სურდა დემეტრე უფლისწულის ძალისხმევა აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს ტახტისკენ ყოფილიყო მიმართული, რაც ბაგრატს იძულებულს გახდიდა შინაპოლიტიკური საქმეებით დაკავებულიყო. დემეტრე და ლიპარიტი კახეთ-ჰერეთის მეფის საუკეთესო მოკავშირეები გახდნენ. მძიმე ვითარების მიუხედავად გაგიკი ხელისუფლებას ინარჩუნებს. ამავე წელს დაიბადა მეფე გაგიკის მეორე ვაჟი, რომელსაც სახელად ფადლა დაარქვეს.¹¹⁸⁸ აღნიშნული სახელი კახეთის მმართველ არეშმანელთა შორის იყო გავრცელებული. გაგიკი საშინაო პოლიტიკაში თავისი ოჯახის არეშმანელთა სახლთან დაკავშირებას ცდილობდა, რისი ერთ-ერთი გამოვლინება მისი მეორე ვაჟიშვილის საკუთარი სახელია.

ფადლა უფლისწულის სახელთან დაკავშირებით საინტერესოა უკანასკნელ დროს გამოვლენილი გაგიკ მეფის მონეტის ანალიზი, რომელიც თანამედროვე ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანში აღმოჩნდა.¹¹⁸⁹ გაგიკის სახელით მოჭრილი ბილონის ღირჰეში 2,6 გრამია, მასზე არაბული ლეგენდაა: ალ-მალიქ ალ-ადილ აბულ ფადლ ჯაჯიკ იბნ დაუდ კურიკი (მეფე, სამართლიანი, მამა ფადლის, გაგიკ ძე დავითის, კვირიკე/კვირიკიანი).¹¹⁹⁰ გამომცემლები ფიქრობენ, რომ გაგიკის მონეტებზე არსებული წოდებულება კვირიკე III დიდის წოდებულების გამეორებაა,¹¹⁹¹ მაგრამ გაგიკი იყო ფადლა უფლისწულის მამა, რაც მონეტის ლეგენდაზე უბრალო გამეორებას გამორიცხავს. გამოქვეყნებულია კიდევ ერთი მეფის აღსართან I გაგიკის ძის ახლად აღმოჩენილი მონეტაც,¹¹⁹² რომელზეც ქუნია „აბულ ფადლ“ არ ფიქსირდება. ამგვარად, გაგიკის მონეტაზე „აბულ ფადლ“ თუ მართლაც ქუნიია, არაა გამორიცხული, რომ იგი გაგიკ მეფის მეორე ვაჟიშვილის დაბადებასთან დაკავშირებით იყოს გაკეთებული.

1041 წელს სამხედრო მოქმედებები ქართლის ტერიტორიაზე ინაცვლებს, სადაც ლიპარიტი, ბიზანტიელები და კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალები ბაგრატ მეფის პოზიციებს ავიწროებდნენ. როგორ ჩანს, მიმდინარე წელს გაგიკი იბრუნებს თავის სამფლობელოთა დიდ ნაწილს, რომელიც მან ბაგრატისა და აშოტ მარიელის წინააღმდეგ ბრძოლაში დაკარგა. გაურკვეველია თავად აშოტ მარიელის ბედი. მოკავშირეები ატენის ციხეზე მიიტანენ შეტევას, თავისი შემადგენლობის მიუხედავად ატენის ციხე ლიპარიტის, გაგიკისა და ბიზანტიის ლაშქარმა ვერ აიღო.¹¹⁹³ გაგიკს ატენის ციხის აღება იმდენად სურდა რამდენადაც ბაგრატის ყურადღების გადატანა კახეთის აღებიდან სხვა პრობლემებზე, რამაც, საბოლოო ჯამში, გაამართლა. ბაგრატისა და ლიპარიტის დაპირისპირება ზავით დასრულდა. ბაგრატი იძულებული გახდა ლიპარიტ ბაღვაში ქართლის

¹¹⁸⁸ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹¹⁸⁹ A. Akopyan, A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics: Two Unique Coins of Gagik, King of Kakhet'i and of David II of Lori (Eleventh Century), *The Numismatic Chronicle*, 175 (2015), 211-215.

¹¹⁹⁰ იქვე, 212.

¹¹⁹¹ იქვე, 213.

¹¹⁹² D. Alexanyan, I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, 330-331.

¹¹⁹³ მატეიანე ქართლისად, ყაუხჩიშვილი, 298; მატეიანე ქართლისად, ლორთქიფანიძე, 282.

ერისთავის თანამდებობაზე დაენიშნა,¹¹⁹⁴ ხოლო კახეთ-ჰერეთის დაპყრობის გეგმა დროებით გადაედო. ამავე წელს მეფე გაგიკს კიდევ ერთი ვაჟიშვილი შეეძინა, ამჯერად, ახალშობილს მეფის სახელოვანი ბიძის სახელი – კვირიკე დაარქვეს.¹¹⁹⁵ 1041 წლის 10 დეკემბერს გარდაიცვალა ბიზანტიის იმპერატორი მიქაელ IV პალაიოლოგი.¹¹⁹⁶ ბიზანტიის არმიისა და დემეტრე უფლისწულის წასვლა სწორედ ამ ფაქტს უკავშირდება.¹¹⁹⁷ საქართველოში დროებით მშვიდობა დამყარდა.

დავით უმიწაწყო, გაგიკის მამა, ამავე პერიოდში ფართოდ იწყებს ამიერკავკასიის პოლიტიკურ სარბიელზე გამოსვლას. მათე ურპაცის თქმით, ის სომხეთის სამეფოს მიწების მიტაცებითა და ძარცვა-რბევით გამოიჩინეს თავს.¹¹⁹⁸ ამის ძირითადი მიზეზი სომხეთა მეფის გარდაცვალება გახდა. სომხეთის მეფის ადგილის დაკავებას დავითი აქტიურად ცდილობდა. ამ მიზნით დავითი სომხეთის პროვინციებს იკავებს და მოწინააღმდეგეებს სასტიკად უსწორდება. ის საკუთარ თავს ალვანთა ანუ რანთა მეფესაც უწოდებდა,¹¹⁹⁹ რაშიც, როგორც ჩანს, თავის უმცროს შვილს ეცილება. დავითი უტის ალვანურ პროვინციას ფლობდა, მაგრამ რანთა მეფის ტიტულის მითვისებით ჩანს, რომ საკუთარი და შვილის ინტერესები იკვეთებოდა. ყველაფერი ეს დავითის ამბიციურობაზე მეტყველებს, რამაც გარკვეულ ზღვარს გადააჭარბა.

გაგიკი თავისი მამის ამბიციებსა და წამოწყებებს ეჭვის თვალით უყურებდა, არ ემხრობოდა და არც იზიარებდა. მამა-შვილს შორის, ალბათ, ფორმალური აღიანის მაინც არსებობდა, მაგრამ ამ კავშირმა ერთობლივ პოლიტიკურ ქმედებებში ვერ პოვა ასახვა. 1042 წელს გაგიკს რიგით მეოთხე ვაჟიშვილი შეეძინა, მას სახელად რედისავი დაარქვეს.¹²⁰⁰ არც ამჯერად და არც ამის შემდეგ, გაგიკს მამის სახელი თავისი შვილისთვის არ დაურქმევია. 1043 წელს გაგიკი რიგით მეხუთე შვილის მამა გახდა. აბაზი მისი უკანასკნელი ვაჟიშვილი იყო.¹²⁰¹ აღნიშნული პირველი შემთხვევაა, როდესაც გაგიკი თავის შვილს სომხეთის ბაგრატუნთა დინასტიის წევრის სახელს არქმევს. სომხეთის მეფე აბას I კახეთ-ჰერეთის მეფის დიდი პაპის სახელი იყო, „აბაზ“ ამ უკანასკნელის ქართულში დამკვიდრებული ფორმაა. გაგიკის უკანასკნელი ვაჟიშვილის სახელი ადასტურებს, რომ კახეთ-ჰერეთის მეფე ინარჩუნებდა ძლიერ აფილაციას მამის დინასტიასთან, ხოლო საკუთარ თავსა და ოჯახს ამ საგვარეულოს წევრად მოიაზრებდა.

¹¹⁹⁴ მატეანე ქართლისაჲ, ვაჟიშვილი, 298; მატეანე ქართლისაჲ, ღორთქიფანიძე, 282-283.

¹¹⁹⁵ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹¹⁹⁶ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 390.

¹¹⁹⁷ ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV, 88-89.

¹¹⁹⁸ *The Chronicle of Matthew of Edessa*, 66.

¹¹⁹⁹ მათე ედესელი მას ალვანეთის მეფეს უწოდებს, რომელიც ბრძანებას გაცემს ალვანთა კათალიკოსის მისამართით, ლაშქრობას აწარმოებს ალვანთა ქვეყნიდან, იცავს ალვანთა ქვეყანას და, ზოგადად, ამ ქვეყნის მეფეა, ვინაიდან ალვანეთის ერთ ნაწილს აკონტროლებს (იქვე, 63-66). გამოირიცხული არ არის დავით უმიწაწკოს პრეტენზია, ყოფილიყო ალვანთა მეფე, განპირობებული იყო თავისი შვილის კახეთ-ჰერეთში ზეობით, რომელსაც, დავითი თავის ქვემდგომ მეფედ განიხილავდა.

¹²⁰⁰ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹²⁰¹ იქვე.

კახეთ-ჰერეთში პოლიტიკური თვალსაზრისით ამ დროს მეტ-ნაკლებად სტაბილური ვითარებაა, ბრძოლები აღარაა, ხოლო მოსალოდნელი საფრთხეები თითქოს შემცირდა. ყველაფერი ამის ფონზე გაგიკი რანთა და კახთა სამეფოში კიდევ უფრო გაიმყარებს თავის ხელისუფლებას. მას რთული მიზანი ჰქონდა შესასრულებელი: გაემყარებინა თავისი ძალაუფლება და დაემკვიდრებინა თავისი შვილებისა და დინასტიის მფლობელობა კახეთ-ჰერეთის სამეფოში, რაც ადვილი საქმე არ გახლდათ. ყველაზე დიდი გამოწვევა საქართველოს მეფე ბაგრატ IV იყო, რომელიც თავისი პაპის მსგავსად კახეთ-ჰერეთის შემოერთებას ლამობდა და გაგიკის ხელისუფლებას საფრთხეს უქმნიდა.

ბიზანტიის იმპერიაში მიქაელ პაფლაგონიელის გარდაცვალების შემდეგ პოლიტიკური კრიზისი დაიწყო.¹²⁰² კრიზისმა ხელი გაუხსნა საქართველოსა და სომხეთში არსებულ პოლიტიკურ ძალებს, რათა განახლებული ენერგიით მიეტანათ იერიში ბიზანტიის იმპერიის პოზიციებისთვის კავკასიაში.¹²⁰³ მდგომარეობის გამოსწორება კონსტანტინე IX მონომახის (1042-1055) ზეობის დასაწყისში მოხდა. 1044 წელს იმპერატორმა სომხეთის მეფე გაგიკ II მოტყუებით კონსტანტინოპოლში მიიწვია, დააპატიმრა, ხოლო მისი სამფლობელოები თავად მიითვისა.¹²⁰⁴ ანისის სამეფოს შემკვიდრებაზე იმპერიამ სერიოზული პრეტენზიები გამოაცხადა, მაგრამ ანისში გამონდნენ ისეთები, ვისაც ქვეყანაში ბაგრატ მეფისა და მისი დედის მარიამ არწრუნის მმართველობის ხილვა სურდათ. ბაგრატი პროქართულად განწყობილი სომეხი დიდებულების დახმარებით ანისის იკავებს,¹²⁰⁵ ამასთან ბიზანტიის პოზიციებს მთელი საქართველოს მასშტაბით ავიწროებს, ხოლო თბილისის ამირას გარდაცვალების შემდეგ, ქალაქ თბილისში ტრიუმფით შედის. დარჩენილი იყო მხოლოდ ქალაქის მარცხენა სანაპირო – ისანი. მთელი ეს წარმატება საქართველოს სამეფო კარმა ერთი წელში განახორციელა.¹²⁰⁶

კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარზე გადაწყვიტეს გაძლიერებულ მეფე ბაგრატ IV-სთან ზავი დადოს და, ფორმალურად, მისი მორჩილება აღიაროს. 1045 წელს თბილისის აღების მეორე ეტაპი ახალი დაწყებული იყო, როდესაც მეფე გაგიკი, გოდერძი ერისთავთერისთავი და კახეთ-ჰერეთის დიდებულები ისნის ველზე მეფე ბაგრატს ეახლნენ. ვიზიტის მიზანი ზავი იყო. გაგიკის სამეფო კარს ბაგრატის წარმატებები აშინებდა, მათ სურდათ დარწმუნებული ყოფილიყვნენ რანთა და კახთა სამეფოს უსაფრთხოებაში. ბაგრატი ზავს მიიღებს. კახეთ-ჰერეთის მეფე სანაცვლოდ საქართველოს მეფის უპირატესობასა და უზენაესობას აღიარებს, თაყვანს სცემს, მშვიდობის გარანტიებს მიიღებს და უკან დაბრუნდება.¹²⁰⁷

საქართველოში თითქოს მშვიდობა დამყარდა, მაგრამ მცირე ხნით. ლიპარიტ ბაღვაში ხელახლა დაიძრა მეფის წინააღმდეგ, ამჯერად კიდევ უფრო მეტი სიფიცხითა და შემართებით. კახეთ-ჰერეთის მეფე განზე ვერ გადავბოდა. მას უნდა

¹²⁰² John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 390-403; W. Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, 589-592.

¹²⁰³ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 299; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 283; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, 67-69.

¹²⁰⁴ *The Chronicle of Matthew of Edessa*, 71-73; არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია*, ცაგარეიშვილი, 70.

¹²⁰⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 299; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 283.

¹²⁰⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 299; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 283.

¹²⁰⁷ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 300; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 284.

აერჩია: ბაგრატის ან ლიპარიტი. ერთი ახლად შეძენილი მოკავშირე და სიუზერენი იყო, ხოლო მეორე – ძველი მოკავშირე და სანდო მეგობარი. გაგიკის სამეფო კარმა მოკავშირედ ლიპარიტი აირჩია და არც შემცდარა. მომდევნო წლებში მიმდინარე ბრძოლების დროს ლიპარიტ ბაღვაში და მისი მოკავშირეები, პრაქტიკულად, ყველა ბრძოლაში ამარცხებენ მეფე ბაგრატს. ლიპარიტის მხარეზე გამოდიოდნენ ბიზანტიის დამხმარე ჯარები, გაგიკი და ღავით უმიწაწყლო, გაგიკის მამა. საქმის ამგვარი ვითარება უაღრესად ასუსტებდა საქართველოს მეფის პოზიციებს და აძლიერებდა ლიპარიტის მომხრეთა ბანაკს. გაგიკის ძალაუფლება კახეთ-ჰერეთზე გაცილებით უფრო სტაბილური გახდა. კახეთ-ჰერეთის მეფის მთავარი მოწინააღმდეგე ბაგრატის კარგავს მთელ თბილისს, ანისს, ქართლის დიდ ნაწილსა და მესხეთის მცირე ნაწილს, ხოლო ლიპარიტის სამხედრო ძალა დასავლეთ საქართველოში მოთარეშობდა.¹²⁰⁸

1046 წელს ლიპარიტი დემეტრეს ხელახლა ჩამოიყვანს და ბაგრატს დაუპირისპირებს. კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკი, ღავით უმიწაწყლო და მათი დიდებულები დემეტრეს მიემხრობიან.¹²⁰⁹ საქართველოში ხალხი ორ ნაწილად გაიყოფა: ერთნი ბაგრატის მეფის ერთგულია, ხოლო მეორე – დემეტრეს ტახტზე აყვანას ითხოვდა. დემეტრეს ტახტზე დასმის იდეა მას შემდეგ ჩაიშალა, რაც ის უეცრად გარდაიცვალა 1046 წელს.¹²¹⁰

კახეთ-ჰერეთისა და საქართველოს სამეფო თავის დიპლომატიას ფატიამიანთა ხალიფატის მიმართულებითაც გაააქტიურებენ. ორივე სამეფო კარს თავისი მიზანი ჰქონდა, მოეპოვებინა ფატიამიან ხალიფათა პოლიტიკური მხარდაჭერა. აღნიშნული მიზნით, ისტორიულ წყაროებში ქართველ მეფეთა ვაჟიშვილების ეგვიპტეში ვიზიტი ფიქსირდება, რომლებიც 1047 წელს ნილოსის არხის გახსნის საზეიმო ცერემონიაზე დაესწრნენ ხალიფა ალ-მუსთანსირ ბილლაჰის კარზე.¹²¹¹ ქართველ უფლისწულთა შორის უნდა ყოფილიყო კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის უფროსი შვილი, აღსართანი, ან მისი ერთ-ერთი ძმა, საპატიო ამადის თანხლებით. ყოველ შემთხვევაში, სპარსულ წყაროში მეფეთა შვილების ეგვიპტეში ჩასვლაზეა საუბარი. აღსართანი ამ დროს მხოლოდ რვა წლის იქნებოდა, ხოლო მეორე სავარაუდო კანდიდატი, ფადლა, შვიდი წლის. როგორც წესი, შორეულ დიპლომატიურ მისიაში მეფის მეორე შვილს უშვებდნენ ხოლმე. რა მოხდა ამ შემთხვევაში ზუსტად არ ვიცით, ვინაიდან წყაროში არ არის დასახელებული უფლისწულთა სახელები. კაიროში წარმომადგენლობა გაგზავნა საქართველოს

¹²⁰⁸ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 300-302; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 284-286; გიორგი კედრენე, *გეორგიკა*, V, 59; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, 410; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, 72-73. თარიღების შესახებ იხ.: ჯ. სამუშია, *ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან*, I, 93-102, 137-150; გ. ჯაფარიძე, ლიპარიტ IV ბაღვაში ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკთა დიპლომატიურ ურთიერთობებში, *ქართული დიპლომატია*, 5 (1998), 324-330.

¹²⁰⁹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 300-302; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 284-285; ჯ. სამუშია, *ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან*, I, 143-146.

¹²¹⁰ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 301; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 285; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 140-142.

¹²¹¹ გ. ჟორჟოლიანი, ერთი ცნობა ნასერ ხოსროუს „საფარ-ნამედან“, *საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები*, II (თბილისი, 1979), 53; მ. ცინცაძე, *საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში*, 91-92.

სამეფო კარმაც. ორივე ქართული სამეფოს პოლიტიკური ინტერესი განსხვავებული უნდა ყოფილიყო, მაგრამ წმინდა მიწაზე ქართული ეკლესია-მონასტრების შემწეობას ისინი თანაბარი მონდომებით ცდილობდნენ. ბაგრატ ლიპარიტის და მის მოკავშირეთა წინააღმდეგ ცდილობდა ხალიფა აღ-მუსთანსირის მხარდაჭერის მოპოვებას, მაგრამ აქედან არაფერი გამოვიდა, ვინაიდან საქართველოში სისხლისღვრა გრძელდებოდა. კაიროს არ ჰქონდა შესაბამისი ბერკეტი ქართულ სამყაროში არსებულ პოლიტიკურ ვითარებაზე ძლიერი გავლენა მოეხდინა, ამასთან, საქართველოში ლიპარიტი, ფაქტობრივად, შეუჩერებელი აღმოჩნდა.

ლიპარიტ ბაღვაში ორ გადაწყვეტ ბრძოლაში ამარცხებს ბაგრატ მეფის არმიას. ორივე შემთხვევაში კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალა მის მხარეზე იბრძვის. მომდევნო წელს ლიპარიტი თურქ-სელჩუკებს ჩაუვარდება ტყვედ, სადაც მთელი ორი წელი იმყოფება.¹²¹² ბაგრატ საქართველოს დიდებულებმა, მათ შორის ლიპარიტის შვილებმა, კვლავ მოაბრუნეს მთელი ქვეყნის სათავეში. მეფემ ლიპარიტის შვილები შეიპყრო და თავის ძველ მტრებს შეუტია.¹²¹³ ამავე წელს გარდაიცვალა დავით უმიწაწელო, ხოლო მის ნაცვლად ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოში გაგიკის ძმა, კვირიკე II (1048-1089) ავიდა ტახტზე. მასთან ერთად მათი კიდევ ორი ძმა, სუმბატი და ადარნასე, თანამეფობდა.¹²¹⁴ ამგვარად, გაგიკის ძმები ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს სათავეში მოექცნენ.

1048-1050 წლებში კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკი და საქართველოს მეფე ბაგრატ მეფე ერთმანეთთან კვლავ დაპირისპირებულები უნდა ყოფილიყვნენ. ბაგრატ იბრძვის ასახელებად იბრძოდა, რის შემდეგაც კახეთ-ჰერეთში უნდა ელაშქრა, მაგრამ მალე ლიპარიტი კვლავ მობრუნდა, მეფე ბაგრატ ისევ დაამარცხა და აიძულა ბიზანტიაში გაქცეულიყო.¹²¹⁵ ბაგრატ ბიზანტიაში საპატიო „სტუმრის“ სტატუსით სამი წელი დატოვეს.¹²¹⁶ მთელი ამ ხნის განმავლობაში საქართველოს, ფაქტობრივად, ლიპარიტი განაგებდა. 1051-1054 წლები არის პერიოდი, როდესაც საქართველოს სამეფო ლიპარიტის მეურვეობით და კახეთ-ჰერეთის სამეფო ერთმანეთში მშვიდობასა ამყარებენ, ხოლო საჭიროების შემთხვევაში მოკავშირეებად გამოდიან კიდევ. გაგიკის მდგომარეობა კვლავ სტაბილური უნდა გამხდარიყო.

კახეთ-ჰერეთის მეფემ თავისი ხელისუფლების განმტკიცების პარალელურად ანტიმუსლიმური პოლიტიკა გააძლიერა. ამ კუთხით მისი მთავარი სამიზნე შარვანი და განძის სამირო იყო. გაგიკი სამფლობელოთა გაფართოებას, ბუნებრივად, ლიპარიტის მიწებით ან თავისი ძმების სამფლობელოებით ვერ დაიწყებდა, ამიტომ მან განძის საამიროს და შარვანის სამეფოს მიმართულებით გადაწყვიტა შეტევა. 1049 წლის მეორე ნახევარში განძის ამირა ლაშქარი გარდაიცვალა, ხოლო

¹²¹² მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 302; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 286; გ. ჯაფარიძე, ლიპარიტ IV ბაღვაში ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკთა დიპლომატიურ ურთიერთობებში, 324-330; ლ. თავაძე, *მავსტროსი საქართველოში და ქართველი მავსტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 147.

¹²¹³ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 302; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 286.

¹²¹⁴ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 290. კვირიკე II-ის მეფობის შესახებ იხ.: ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 125-137.

¹²¹⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 302-303; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 286-287.

¹²¹⁶ ბაგრატ IV-ის კონსტანტინოპოლში ყოფნის შესახებ იხ.: ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV-ის კონსტანტინოპოლში სამწლიანი ტყვეობა და საქართველო-ბიზანტიის 1055 წლის ზავი, *თხუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, II (2011), 125-153.

მისი ადგილი ანუშირვან ლაშქარის ძემ დაიკავა, რომლის ნაცვლად ქვეყანას, ფაქტობრივად, დიდმოხელე აბუ-მანსური განაგებდა. განძის ამ დროს აქტიურად უტევდნენ კახეთ-ჰერეთის, საქართველოს, სომხეთში გამაგრებული ბიზანტიის და სხვა მეზობელი ქრისტიანული ქვეყნების სამხედრო ძალები.¹²¹⁷ აბუ-მანსურის აღმინისტრაციის გადაწყვეტილებით, მტრების თავდასხმების შესაჩერებლად, ყველა მათგანის სასარგებლოდ გარკვეული სასაზღვრო ციხე-სიმაგრეები უნდა დაეთმოთ. ამათგან ყველაზე მეტი, სამი ციხე-სიმაგრე კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკს უნდა მიეღო.¹²¹⁸ კახეთ-ჰერეთისა და განძის მმართველები მზად იყვნენ დაედოთ შეთანხმება, მაგრამ სულ მალე განძაში ამბოხება მოხდა, რასაც ანუშირვანისა და აბუ-მანსურის ხელისუფლების დამხობა მოჰყვა. ქვეყნის სათავეში აბულ-ასვარ შავური მოვიდა, რომელმაც ზემოხსენებულ დათმობებზე უარი თქვა და რანთა და კახთა სამეფოსთან კონფლიქტი გააგრძელა. აბულ-ასვარი 1053 წელს საქართველოშიც შემოიჭრა და ბასრის ციხე აიღო, სადაც თავისი გარნიზონი ჩააყენა.¹²¹⁹ ამავე ხანებში ბრძოლები მიდიოდა კახეთ-ჰერეთსა და შარვანის სამეფოს შორისაც.

1053 წელს შარვანშაჰი სალარ იბნ იაზიდი კახეთ-ჰერეთის წინააღმდეგ გადაამწყვეტ უპირატესობას მოიპოვებს და დაეუფლება მალუგის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან სასაზღვრო ციხე-სიმაგრეს. „შარვანისა და აღ-ბაბის“ ისტორიის მიხედვით, შაჰი მალუგში თავის გარნიზონს ჩააყენებს, კედლებით გამაგრებულ ქალაქს ააშენებს, მეჩეთს ააგებს და მუსლიმებს ჩაასახლებს.¹²²⁰ აღნიშნული ღონისძიებით სალარ იბნ იაზიდი ქვეყნის თავდაცვის გაძლიერებასა და კახეთ-ჰერეთის საწინააღმდეგო პლაცდარმის მოწყობას ცდილობდა. კახეთ-ჰერეთსა და შარვანის სამეფოებს ამ დროს სერიოზული ტერიტორიული დავა ჰქონდათ. სალარი კახეთ-ჰერეთის მეფის სერიოზული გამოწვევა გახდა, თუმცა მალე კიდევ უფრო დიდი საფრთხე გამოჩნდა ძველი მტრის, აფხაზთა და ქართველთა მეფის, სახით.

1054 წელს ბაგრატი საქართველოში დაბრუნდა. ბიზანტიის იმპერატორის შუამავლობით ბაგრატი კვლავ სამეფოს სათავეში მოექცა, ხოლო ლიპარიტი ქართლის და მესხეთის მმართველი გახდა.¹²²¹ საქართველოს სამეფოს სამი მსხვილი რეგიონი ჰქონდა, საიდანაც ორი ლიპარიტის ხელში აღმოჩნდა. ლიპარიტისა და გაგიკის კავშირი სტაბილური და მყარი იყო. მანამდე სანამ ქვეყნის დიდ ნაწილს ლიპარიტი განაგებდა კახეთ-ჰერეთის მეფეს არაფერი ემოქმედებოდა. ცოტა ხანში სიტუაცია კვლავ შეიცვალა.

1055 წელს ლიპარიტი მესხმა ფეოდალებმა შეიპყრეს და მთელი მდგომარეობა დააკარგვინეს. ბიზანტიის დედოფალმა იმპერატორმა თეოდორამ (1055-1056) ბაღვაშთა დაკნინებას ხელი აღარ შეუშალა, ვინაიდან აღმოსავლეთ რომის იმპერიას საქართველო თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ სჭირდებოდა და განხეთქილება აღარ

¹²¹⁷ V. Minorsky, *Studies in Caucasia History*, 18.

¹²¹⁸ კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკი ვ. მინორსკის მიერ გამოქვეყნებულ წყაროში შაჰის მბრძანებლად იწოდება, იხ.: V. Minorsky, *Studies in Caucasia History*, 18.

¹²¹⁹ იქვე, 18-19.

¹²²⁰ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 56.

¹²²¹ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 304; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 287. თარიღების შესახებ იხ.: ჯ. სამუშია, *ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან*, I, 69-76.

აწეობდა. მალე ლიპარიტის მსგავსად ქვეყანას ივანე ბაღვაშიც დატოვეს.¹²²² გაგიკი ყველა სანდო მოკავშირესა და დასაყრდენს დაკარგავს, რამაც კახეთ-ჰერეთის მეფის მდგომარეობა აგრესიული და გაძლიერებული მეფე ბაგრატის წინააღმდეგ ძალიან მყიფე გახადა.

ვახუშტი ბატონიშვილი თხზულებაში, გაგიკისა და ლიპარიტის მოკავშირეობის ძალიან მოკლე აღნიშვნის შემდეგ, ბაგრატის მიერ ჰერეთის გარკვეული ხნით ფლობაზე კეთდება აქცენტი.¹²²³ ვახუშტი ჰერეთის დაპყრობას გაგიკისა და მისი მემკვიდრეთა ხანას მიაწერს. მისი ცნობით, პროცესი ეტაპობრივად ხორციელდებოდა. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს, ყველაფერი 60-იან წლებში განხორციელდებულა. მაგრამ აქ უფრო დასრულებულ საქმეზეა საუბარი, რასაც მხოლოდ ორი ციხის აღება აკლდა.¹²²⁴ ვფიქრობ, ვახუშტი მართებულია, როდესაც ჰერეთის ნაწილობრივ ფლობას ბაგრატის მიერ უკვე გაგიკის მეფობის პერიოდს მიაწერს. ბაგრატმა 1056 წელს ბაღვაშთა ბოლო წარმომადგენელს გააქცევს ქვეყნიდან, რაც მას საქართველოს უკონკურენტო მმართველად ტოვებს.¹²²⁵ ამის შემდეგ მას კახეთ-ჰერეთის მეფეზე შური უნდა ეძია. გაგიკის პოზიციები ძალიან შესუსტდა. ამ წლისთვის უკვე ცოცხალი აღარ უნდა ყოფილიყო გოდერძი ერთიანთერისთავი, მეფის მარჯვენა ხელი.

ბაგრატს სერიოზული მიზეზი აქვს, რათა კახეთ-ჰერეთის მეფის პოზიციები შეაიწროოს. გაგიკი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, შეთანხმებას არღვევს და მორჩილების ნაცვლად, ფაქტობრივად, მთელი დარჩენილი ცხოვრება ბაგრატს ებრძვის. აღნიშნული საქართველოს მეფეს სამართლებრივ უფლებას აძლევდა შეტევაზე გადასულიყო და შეთანხმების დამრღვევი ქვეშევრდომი დაესაჯა. გაგიკი იძულებულია დარჩენილი ცხოვრება აფხაზთა და ქართველთა მეფის შემოსევის რეალური საფრთხის ქვეშ გაეტარებინა,¹²²⁶ რომელსაც ბევრი მოკავშირე ჰყავდა საკუთრივ რანთა და კახთა სამეფოს ფეოდალთა შორისაც. კახეთ-ჰერეთის მეფეს ბაგრატის პირისპირ მარტო ყოფნა დიდი ხანი არ მოუწია. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, გაგიკი ცხრამეტწლიანი მეფობის შემდეგ, 1058 წელს გარდაიცვალა.¹²²⁷

¹²²² მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 304-305; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 287-288; ზ. პაპასქირი, *ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი*, 205-210.

¹²²³ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

¹²²⁴ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 306; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289.

¹²²⁵ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 305; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 288; ჯ. სამუშია, *საქართველოს სამხედრო ისტორია*, გვ. 137.

¹²²⁶ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, თითქოს, უკვე გაგიკის მეფობის დროს ბაგრატ IV-მ ჰერეთის დიდი ნაწილი დაიკავა, რაც დაასრულა მომდევნო მეფის, აღსართანის, პერიოდში (ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562). მაგრამ ამგვარ მოცემულობას არ ეთანხმება „მატიანე ქართლისა“. ბაგრატის პერიოდის ისტორიკოსის მიხედვით, საქართველოს მეფე ბაგრატმა გაძლიერდა და კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიათა შემოერთება დაიწყო ივანე ბაღვაშის ქვეყანაში დაბრუნების შემდეგ (1059 წლის 11 აპრილი), რაც, ბუნებრივია, უფრო სანდოა, ვიდრე ვახუშტის ბუნდოვანი ცნობა (მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 305-306; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 288-289. ივანე ბაღვაშის დაბრუნების თარიღისა და მიზეზების შესახებ, იხ.: ჯ. სამუშია, *საქართველოს სამხედრო ისტორია*, გვ. 142-43).

¹²²⁷ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 562.

კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტს გაგიკის შვილი აღსართან I დაიკავეს.¹²²⁸ გაგიკის დარჩენილი ოთხი შვილი აღსართანის თანამმართველები გახდნენ და უფროსი ძმის გვერდით მართავდნენ სამეფოს. ჩვენ არ ვიცით ვინ მიიღო გადაწყვეტილება ძმების ერთობლივი თანამეფობის შესახებ, მაგრამ იმისთვის, რომ ძმათა შორის სისხლისდვრა თავიდან აეცილებინათ დანარჩენი ძმებიც მეფის ტიტულითა და გარკვეული საუფლისწულო მამულებით დაასაჩუქრეს. აღნიშნული გადაწყვეტილება, შესაძლოა, თავად გაგიკმაც მიიღო ჯერ კიდევ თავისი ზეობის დროს იმისთვის, რომ ყველა თავისი ვაჟიშვილი მეტ-ნაკლებად კმაყოფილი ყოფილიყო და ქვეყნის მმართველობაში მეტი ჩართულობა ჰქონოდათ.

გაგიკის საშინაო პოლიტიკა ვითარდებოდა თავისი დინასტიის დამკვიდრებისა და განმტკიცების მიმართულებით. თავისი შვილების თანამეფობაც ამ კონტექსტში უნდა იქნას განხილული. გაგიკი, როგორც ცნობილია, კვირიკე დიდმა იშვილა, ხოლო სახელი კვირიკე უწოდეს. მან მეღქისედგის სიგელი, როდესაც განაახლა ჯერ კიდევ იწოდება როგორც კვირიკე. სიგელის განახლება მეფის ტახტზე ასვლისას ხდებოდა. ამ შემთხვევაში კათალიკოს მეღქისედგის სიგელი თუ კვირიკე III დიდმა დაამტკიცა, განაახლება უკვე მომდევნო მონარქის ზეობის პირველივე წელს უნდა მომხდარიყო. ამიტომაცაა, რომ გაგიკ-კვირიკე წერს, „მეცა, კ(ვრიკე) მეფ(ე)სა, დისწ(უ)ლსა კ(ვრიკე) მ(ე)ფის(ა)სა კელითა ჩემითა ჩამირთავს და დამიმტკიცებია“.¹²²⁹ ამ შემთხვევაში ეჭვი არ არის, რომ საუბარია გაგიკ მეფეზე, რაზეც თავის დროზე ნიკოლოზ ბერძენიშვილმა მიუთითა. ამასთან არც ისაა საეჭვო, რომ აღნიშნული ჩანართი შესრულებულია გაგიკის ზეობის პირველ წელს. აღნიშნული გაგიკის, ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში, პირველი და უკანასკნელი მოხსენიებაა სახელით „კვირიკე“. მომდევნო წლებში გაგიკი უკვე ცდილობს წინა რიგში წამოწიოს თავისი პატრონიმი, ხოლო საკუთარ თავს დაბადების სახელით მოიხსენიებს.

პატრონიმის წამოწევა რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული. გაგიკი ცდილობს თავისი ბიძის მიერ მიღებული ლეგიტიმაცია, რომელიც მან დედის ხაზით მოიპოვა, გაამყაროს უკვე თავისი მამის წინაპართა გენეალოგიური ხაზის დემონსტრაციით. გაგიკის პაპა, გურგენ-კვირიკე სომხეთის მეფის უმცროსი ვაჟიშვილი გახლდათ. ბაგრატიონთა საქართველოში მყარად დამკვიდრებული პოლიტიკური დოქტრინის მიხედვით, სომხეთის მეფე შთამომავალი იყო ბაგრატიონთა დინასტიის იმ სამი წევრისა, რომელიც ბაბილონის ქვეყნიდან სომხეთში დამკვიდრდა. ასეთი სახის იდეოლოგიაში ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიასა და სომხურ ბაგრატუნთა დინასტიას უკვე შემზადებული ჰქონდათ იდეოლოგიური ბაზისი თავისი ძალაუფლების დუთაბერიობა ემტკიცებინათ. ყველაფერი ზემოთ თქმული, გაგიკ მეფეს უადვილებდა თავის დამკვიდრებას ქართული სამყაროს მმართველიტაში. კახეთ-ჰერეთის მეფე თავისი პატრონიმის წამოწევით საკუთარი მამის, პაპის და წინაპართა განსაკუთრებულ წარმომავლობას უსვამს ხაზს.

გაგიკის შიდაპოლიტიკის ძირითადი ხაზი თავისი ბიძის, კვირიკე III დიდის პოლიტიკის გაგრძელება იყო, მაგრამ ის არ ერიდება არც მამის გენეალოგიის

¹²²⁸ იქვე.

¹²²⁹ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 30.

ჩვენებას. გაგიკის მოჭრილ მონეტაზე აღნიშნული ტენდენცია გამოკვეთილია.¹²³⁰ გაგიკი, თავისი მონეტის მიხედვით, დავითის ძეა, კვირიკიანი. „კურიკი“, რომლითაც მონეტაზე გაგიკი იწოდება არ იყო დაკავშირებული კვირიკე III დიდის სახელთან. კახეთ-ჰერეთის არცერთი მეფე არასდროს წოდებული ამგვარი დინასტიური სახელით. „კურიკი“ უდავოდ გაგიკის პაპის, გურგენის სახელია. ამას ადასტურებს ის, რომ მონეტაზე გაგიკის მოხსენიების შემდეგ თავისი მამა იხსენიება, ხოლო მამის მერე, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, პაპა. მონეტაზე ქუნიის, „აბულ ფადლ“, მოხსენიებით შეიძლება ითქვას, რომ ისინი 1040 წელს ან მის შემდეგ არის მოჭრილი, თუმცა არის მოსაზრება, რომ აღნიშნული სახელი გაგიკს თავისი ბიძის მონეტიდან უნდა აეღო, მაგრამ, ვინაიდან, გაგიკს ჰყავდა შვილი სახელად ფადლა, ანუ არაბული კორესპონდენციით „ფადლ“, ამგვარ თვალსაზრისს საფუძველი არა აქვს. ამგვარად, ჩვენი აზრით, „აბულ ფადლ“ უნდა იყოს ქუნია.

გაგიკის აშკარა და გამოკვეთილი ბაგრატუნ-კვირიკიანობა მხოლოდ მონეტაზე არ ჩანს. აღნიშნული ვლინდება მისივე პოლიტიკაში, რომელსაც ხელისუფლებაში მოსვლის შემდეგ თავისი მიმართულებით წაიყვანს. სახელი „გაგიკი“, რომელსაც ზეობის პირველი წლის შემდეგ ის სისტემატურად იყენებს ამის ნათელი დადასტურებაა. გაგიკ ბაგრატუნ-კვირიკიანის ზეობის მხოლოდ პირველი წელია, როდესაც მან გამოიყენა შერქმეული, შესაძლოა, დიოფიზიტური ნათლობის სახელი „კვირიკე“. დანარჩენ პერიოდში მათ შორის მონეტებზეც, რომელიც, როგორც ზემოთ მივუთითეთ, 1040 წლის ახლო ხანებში უნდა იყოს მოჭრილი, მეფე იყენებს მხოლოდ თავის დაბადების სახელს, რითაც საკუთარი თავის დამკვიდრებას ცდილობს, როგორც ორი დინასტიური ხაზის გამაერთიანებელი. ის, რომ გაგიკი არ ცდილობს დაშორდეს თავისი ბიძის გენეალოგიურ ხაზს, ვფიქრობ, ყველაზე კარგად გამოჩნდა თავისი შეილესის სახელებში. ხუთი ვაჟიშვილის საკუთარ სახელთა შორის ორი, უდავოდ, არეგმანელთა დინასტიის წევრთა სახელებია, ესენია: ფადლა და კვირიკე. ეს უკანასკნელი ერქვა გაგიკის პაპას მამის მხრიდან, მაგრამ არა როგორც საკუთარი სახელი, არამედ როგორც შერქმეული სახელი, რაც მალე დინასტიური სახელი გახდა.¹²³¹ გაგიკის პაპის ნამდვილი სახელი გურგენი გახლდათ, შესაბამისად, გაგიკის მესამე შვილი ატარებს არა გურგენ-კვირიკეს, არამედ კვირიკე III დიდის სახელს. ასევე, ჩვენი ვარაუდით, გაგიკს უნდა ჰყოლოდა ქალიშვილი, ელენე. გიორგი II-ის ცოლი, დავით აღმაშენებლის დედა, რომელიც, ქართული წყაროების მიხედვით, ცნობილია მხოლოდ სახელით – ელენე. ის, საფიქრებელია, სწორედ გაგიკის ქალიშვილი იყო.¹²³² თუ აღნიშნული მოსაზრება მართებულია, გამოდის, გაგიკმა თავის ქალიშვილს სახელი კვირიკე III დიდის უდროოდ გარდაცვლილი ქალიშვილის

¹²³⁰ A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 211-212; D. Alexanyan & I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti, 327-330.

¹²³¹ აღნიშნული სახელი მას, შესაძლოა, ბერად აღკვეცის შემდეგ ეწოდა, ხოლო მომდინარეობს ღმერთის ბერძნული სახელწოდებიდან. ისტორიულ წყაროებში ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა ორი დინასტიურ სახელი ჩანს, ესენია: ბაგრატუნი და კვირიკიანი. საკითხის დეტალური მიმოხილვა იხ.: ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 95-96.

¹²³² აღნიშნული მოსაზრების შესაბამისი არგუმენტაცია იხ.: L. Tavadze, Some Details on the Biography of David Agmashenebeli, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XVII (2021), 349-353.

სახელის მიხედვით შეურჩევია, რაც გაგიკის არეგმანული აფილაციის კიდევ ერთი დადასტურება იქნება.

ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტია, რომლის პირველი წევრი გახლდათ გაგიკი, წარმატებული აღმოჩნდა. დინასტიამ მოახერხა თავის დამკვიდრება შედარებით უცხო გარემოში. აღნიშნული ძალიან მნიშვნელოვანი იყო, განსაკუთრებით, ძალაუფლების კონსოლიდაციის მიზნით. გაგიკი თავისი დედის ხაზით არსებული წარმომავლობის მიუხედავად, მამის გენეალოგიური შტოს დემონსტრირებას საჭიროებდა, რაც მას და მის მემკვიდრეებს საშუალებას მისცემდა არეგმანულთა სახლის გვერდითი შტოს წევრებსა და აშოტ მარილელის შვილებზე მოეპოვებინათ უპირატესობა. გაგიკის დინასტიურ პოლიტიკას, ვფიქრობ, ბაგრატ III-ის მაგალითიც აძლიერებდა. ბაგრატ III-მ დედის ხაზით თავისი აფხაზური წარმომავლობის მიუხედავად, რის დემონსტრაციასაც საჭიროების შემთხვევაში ყოველთვის ახდენდა, საკუთარი დინასტია ბაგრატიონთა სამეფოს გვარის გაგრძელებად წარმოადგინა. მაგრამ არა ადგილობრივი ანოსიანთა სახლის გაგრძელებად, რომლის ხაზითაც, დედის მეშვეობით, ძალაუფლება ჰქონდა მიღებული დასავლეთ საქართველოში. გაგიკის პოლიტიკა ზუსტად ანალოგიური იყო. თავისი დედის ძმის, კვირიკე III-ის, დინასტიური ხაზის გაგრძელების პარალელურად, გაგიკი ყოველთვის რჩებოდა თავისი მამის, დავით უმიწაწყლოს, დინასტიის წევრად, რომელსაც ქართველ ბაგრატიონთა მეოხებით რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში დამკვიდრებული ჰქონდა ძალაუფლების წარმოშობის ღვთაებრივი თეორია. აღნიშნული თეორია, რომელსაც იმ პერიოდში ეჭვის ქვეშ არავინ აყენებდა, აძლიერებდა როგორც ქართველ ბაგრატიონთა დინასტიას, ასევე კახეთ-ჰერეთის ბაგრატუნ-კვირიკიანთა სახლს. გაგიკის ძალაუფლების პოლიტიკური ლეგიტიმაციის კუთხით ამ ფაქტს სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა.

გაგიკის დამოკიდებულება მუსლიმური სამყაროს მიმართ, ალბათ, საუკეთესოდ არის ილუსტრირებული თავისი ბრძანებით მოჭრილ მონეტაზე. დღეისთვის ცნობილია გაგიკის ფულის ორი ტიპი. ორივე მათგანს ახლავს არაბული წარწერა, თუმცა, როგორც შენიშნულია, მასზე არ არის აღნიშნული ხალიფა ალ-კაიმის სახელი.¹²³³ ალ-კაიმი გახლდათ აბასიანი ხალიფა, რომელიც გაგიკის ზეობის პერიოდში მოღვაწეობდა. ხალიფა ალ-კაიმის სახელი დაფიქსირებულია კვირიკე III დიდის მონეტაზე, შესაბამისად, გაგიკის მონეტას მისი სახელი ან განზრახ მოაცილეს, ანდა ის არ ჩანს, ვინაიდან წარწერის ბოლო ნაწილი, ფაქტობრივად, ყველა ეგზემპლარზე დაზიანებულია. ამ შემთხვევაში, რომელი მოსაზრებაც არ უნდა მივიღოთ, არაბული ლეგენდა მონეტაზე, სადაც წარწერაა მოთავსებული მკაფიოდ იკითხება. კვირიკეს მონეტებისგან განსხვავებით, გაგიკის ფულზე აღარაა ქართული ასომთავრული ლეგენდა.¹²³⁴

ამგვარად, სახეზე გვაქვს გარკვეული ცვლილება, მაგრამ არა ისეთი, რაც კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ეკონომიკური პოლიტიკის კარდინალური გადახვევის მანიშნებელი იქნება. მონეტა კვლავინდებურად აღმოსავლურ ბაზარზეა ორიენტი-

¹²³³ A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 211-212; D. Alexanyan & I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti, 327-330.

¹²³⁴ იქვე, 329.

რებული, თუმცა მასზე ძლიერი ბიზანტიური გავლენაც შეინიშნება.¹²³⁵ ქართული წარწერის გაქრობა, ალბათ, მაინც ეკონომიკური მოსაზრებით უნდა აიხსნას. მონეტა შემცირებული წონისაა, ამგვარად მას უფრო ნაკლები დიამეტრი აქვს, ვიდრე კვირიკე III დიდის მონეტას,¹²³⁶ შესაბამისად, ადგილი აღარ იყო ქართული ასომთავრული წარწერა სადმე მოეთავსებინათ. ბუნებრივია, იყო შესაძლებელი არაბულის ნაცვლად ქართული მოთავსებუდიყო, მაგრამ ასე არ მოხდა. არაბული ლეგენდის შენარჩუნება, ხოლო ქართულის გაქრობა ეკონომიკური გათვლებით უნდა აიხსნას. გაგიკის ხელისუფლება ცდილობდა თავისი მოჭრილი საფასე კვლავ მიმზიდველი ყოფილიყო აღმოსავლური სავაჭრო კაპიტალისთვის, შესაბამისად, როდესაც ფულზე ადგილი შეიკვეცა არაბულის ნაცვლად ქართული წარწერა გააქრეს. ამას არაფერი აქვს საერთო კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის ანტიქართულ განწყობასთან, არაფერი მსგავსი ამ შემთხვევაში არაა სავარაუდო. მონეტის მოჭრას, უპირატესად, ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა, ხოლო შედარებით უფრო ნაკლებად იდეოლოგიური ბაზისი, მაგრამ ძალიან იშვიათად ეთნოკულტურული, ყოველ შემთხვევაში, ამ უკანასკნელს იმდენი მნიშვნელობა არ ჰქონია პირველი ორი გადაეწონა.

გაგიკის ურთიერთობა აღ-კაიმის სახალიფოსა და სხვა შორეულ მუსლიმურ ქვეყნებთან არ შეცვლილა. მას, უპირატესად, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის სახე ჰქონდა. ეგვიპტეში ფატიმიანთა ხალიფატის კარზე ჩასული კახეთ-ჰერეთის მეფის წარმომადგენლობა ადასტურებს ახლო კავშირებს, რომელიც თელავის სამეფო კარს ჰქონდა, ზოგადად, მუსლიმური სამყაროს ყველაზე გავლენიანი ქვეყნის ხელმძღვანელობასთან. საფიქრებელია, ეგვიპტელთა მიზანი კახეთ-ჰერეთის მუსლიმური თემის მფარველობა იქნებოდა, ხოლო კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ინტერესი წმინდა მიწაზე ფატიმიანი ხალიფას მეშვეობით ქართველი ბერ-მონაზონთა დახმარება. ბუნებრივია, ქართველთა და მუსლიმურ ქვეყნებს შორის იყო სხვა სახის პოლიტიკური კავშირიც, თუმცა ყველაფერი ეს არ გადაზრდილა რაიმე ფართომასშტაბიან დამოკიდებულებაში.

მეზობელი მუსლიმური ქვეყნები, განძის საამირო და შარვანის სამეფო, კვლავ რჩებოდნენ სამხედრო-პოლიტიკურ გამოწვევად კახეთ-ჰერეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვარზე. თუმცა, ქუთაისის სამეფო კარის ძლიერი ექსპანსიის ფონზე, გაგიკის დროს აღნიშნული დაპირისპირება თვალშისაცემი არ ყოფილა. ადარბადაგანის საამიროს, როგორც პოტენციური აგრესორის ფაქტორი, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში სერიოზული გამოწვევა იყო, ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტიის პერიოდში გაქრა. აღნიშნული ქვეყანა მხოლოდ სავაჭრო-ეკონომიკური პარტნიორის სახით შემოდის კახეთ-ჰერეთის ბაგრატუნ-კვირიკიან მეფეთა თვალსაწიერში.

ბიზანტიის იმპერიისა და კახეთ-ჰერეთის ურთიერთობა გაგიკის პერიოდში უკვე გამოკვეთილი ალიანსის სახეს იღებს. კვირიკე დიდი მხოლოდ ფორმალური

¹²³⁵ A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 213; იქვე, 327-329.

¹²³⁶ A. Akopyan & A. Vardanyan, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 211-212; D. Alexanyan & I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti, 327-330; A.B. Акопян, А.Р. Варданян, Монеты Квирикe III, царя Кахети и Эрети, 2013, 43-44; И. Пагава, Уникальные нумизматические памятники истории Грузии XI века (новые данные о монетных эмиссиях Квирикe III Великого), 1-26.

თვალსაზრისით მოიაზრებოდა ბიზანტიურ ოიკუმენეში, რასაც, ძირითადად, მისი ბიზანტიური ტიტული განაპირობებდა, ხოლო გაგიკის დროს კახეთ-ჰერეთის მეფე ოფიციალური მოკავშირე გახდა. კახეთ-ჰერეთისა და აღმოსავლეთ რომის იმპერიის ალიანსი განპირობებული იყო საერთო ინტერესით დაეძლიათ საქართველოს სამეფოს წინააღმდეგობა, რომელიც აღმოსავლეთით კახეთ-ჰერეთის დაპყრობას, ხოლო სამხრეთით იბერიის თემის დაკავებას ცდილობდა. საერთო პოლიტიკური ინტერესის გარდა ორი ქვეყნის შეკავშირების თვალსაზრისით დიდი როლი ჰქონდა კლდეკარის ერისთავ ლიპარიტ ბაღვაშს, რომელსაც ბიზანტიის იმპერატორის მიერ მაგისტროსის ტიტული ჰქონდა მიღებული.¹²³⁷ ლიპარიტის როლი მნიშვნელოვანი იყო ორი ქვეყნის ურთიერთობაში. სამხედრო ალიანსი, რომელიც შეიკრა ბიზანტიის იმპერიასა და კახეთ-ჰერეთს შორის საქართველოს მეფის წინააღმდეგ სწორედ ლიპარიტის მეთაურობით მოქმედებდა. ლიპარიტის ბიზანტიური ტიტულატურისა და თანამდებობების გათვალისწინებით, სავარაუდოა, ბიზანტიური საიმპერიო-საქარისკაცო პატივი ექნებოდა გაგიკ მეფესაც, რომლის სულ მცირე ორი შვილი ფლობდა ბიზანტიურ ღირსებებს, ერთი ტიტულს, მეორე – თანამდებობას. სამწუხაროდ, წყაროთა ნაკლებობის გამო, დეტალებზე საუბარი რთულია, თუმცა, ანალოგია და პოლიტიკური მოცემულობა ამისი თქმის საშუალებას გვაძლევს.

გაგიკის სამხედრო ალიანსი ბიზანტიის მესვეურებთან ჯერ კიდევ მიქაელ პაფლაგონიელის დროს ჩნდება. გაგიკის მონეტა მიქაელის წინამორბედი იმპერატორის რომანოზ III არგიროსის ჰისტამენონ ნომისმის პროტოტიპია.¹²³⁸ გაგიკის ცნობილი მონეტები თავისი ზეობის დასაწყისში იჭრება, შესაბამისად, სრულებითაც არაა გასაკვირი ისინი მეთერთმეტე საუკუნის 30-იან წლებში მოჭრილი მონეტის ანალოგი იყოს. სამხედრო-პოლიტიკური თვალსაზრისით, გაგიკის კავშირი თავდაპირველად მიქაელ პაფლაგონიელის საიმპერატორო კართან შედგა, რამაც ალიანსის სახე შეინარჩუნა მომდევნო იმპერატორის, მიქაელ V კალაფატის დროს, ხოლო, ცოტა მოგვიანებით, განსაკუთრებით აქტიური სახე მიიღო კონსტანტინე IX მონომახის ხანაში. ლიპარიტ ბაღვაში გახდება მაგისტროსი და პროტოსტრატორი, ხოლო, ცოტა მოგვიანებით, კონსტანტინეს პერიოდში ლიპარიტი კურაპალატი ხდება.¹²³⁹ საქართველოში ლიპარიტის მთავარი მოკავშირე გაგიკ მეფე ჩანს, შესაბამისად, უკვე ამ პერიოდში მაინც მასაც უნდა ჰქონოდა რომელიმე ბიზანტიური ჩინი.

ბიზანტიის იმპერიის და კახეთ-ჰერეთის დამოკიდებულება მხოლოდ თეოდორას დროს შეიცვალა, როდესაც იმპერატრიცამ ლიპარიტს პოლიტიკური დახმარება მოუხსნა და ბაგრატ IV-ის ასული მართა იშვილა. ლიპარიტის შეპყრობის,

¹²³⁷ ლიპარიტის ბიზანტიურ ტიტულატურაზე იხ.: ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 105-107; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 143-150; ლ. თავაძე, *პროტოსტრატორი VIII-XII საუკუნეების ბიზანტიასა და საქართველოში*, 29-38.

¹²³⁸ A. Akopyan & A. Vardanyan, *A Contribution to Kiurikid Numismatics*, 212-213; D. Alexanyan & I. Paghava, *The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti*, 327-329.

¹²³⁹ ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 105-107; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 143-150; ლ. თავაძე, *პროტოსტრატორი VIII-XII საუკუნეების ბიზანტიასა და საქართველოში*, 29-38.

ბერად აღკვეცისა და პოლიტიკური ასპარეზიდან ჩამოშორების შემდეგ, გაგიკი კარგავს არამხოლოდ საუკეთესო სამხედრო-პოლიტიკურ მოკავშირეს, არამედ ბიზანტიის მესვეურთა აქტიურ თანადგომასაც. ბიზანტია აგრძელებდა ყოფილიყო კახეთ-ჰერეთის პარტნიორი, მაგრამ არა საქართველოს სამეფოს წინააღმდეგ. თეოდორას, მიქაელ VI სტრატორიკოსისა და ისაკ I კომნენოსის მმართველობა, რომელიც გაგიკის ზეობას ემთხვევა, ორ ქვეყანას შორის არსებული ალიანსის პასიური ფაზაა.

სამეფო იდეოლოგია, რომელიც, გარკვეულწილად, ასახულია გაგიკის მონეტაზე ძალიან ახლოსაა ბიზანტიურ საიმპერატორო იდეოლოგიასთან. გაგიკი გამოსახულია ღვთისმშობლის გვერდით, რომელსაც ეს უკანასკნელი აკურთხებს. აღნიშნული ზუსტ ანალოგიას პოვებს ბიზანტიურ სამონეტო ემისიებში.¹²⁴⁰ მეფე გაგიკის შესამოსელი, მართალია, კარგად არ ჩანს, მაგრამ ანალოგიის მიხედვით, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ისიც იმპერატორის მსგავსია. ამგვარი სახის შესამოსელი ახალი არ არის კახეთის მმართველთა იკონოგრაფიაში. კარგი ანალოგიაა კახეთის ქორეპისკოპოსის კვირიკე II-ის გამოსახულება ზედაზნის კანკელზე.¹²⁴¹ სადაც ქორეპისკოპოსის ჩაცმულობა საიმპერატორო სამოსის მსგავსია.

ბიზანტიის იმპერიასა და კახეთ-ჰერეთს შორის არსებული მჭიდრო კავშირი ხანგრძლივი წარსულის მქონე იყო, მაგრამ გაგიკის პერიოდში გაჩნდა აღნიშნული ურთიერთობის განმტკიცების სერიოზული პოლიტიკური ინტერესი, რამაც თავისი ასახვა პოვა იკონოგრაფიაში, ნუმიზმატიკაში, სამხედრო ალიანსში და, საგარეოდ, ტიტულატურაშიც. ყველაფერი ეს და მრავალი სხვა ბიზანტიის იმპერიის და კახეთ-ჰერეთის, ორი ქრისტიანული ქვეყნის, ინტენსიური კულტურულ-პოლიტიკური დამოკიდებულების მაჩვენებელია, რომელშიც რანთა და კახთა სამეფო საკუთარ თავს აღმოსავლეთ რომის იმპერიის პოლიტიკურ ორბიტაში მოიაზრებდა. გაგიკის ზეობა ამ რეალობის წინანდელზე უფრო მტკიცე დადატურებაა.

გაგიკის საგარეო პოლიტიკაში ძალიან მნიშვნელოვანი ადგილი სომხეთს ეკავა. სომხეთის სამეფო მისი სამშობლო გახლდათ, სადაც გაგიკის პაპის ძმის მემკვიდრენი მმართველობდნენ. გაგიკის მამა, დავით I უმიწაწყლო, რომელსაც აღნიშნული ზედსახელი, შესაძლოა, იმიტომაც შეარქვეს, რომ თავის დროზე სამფლობელოს გარეშე ტოვებდნენ,¹²⁴² სერიოზულ პრეტენზიას აცხადებდა სომხეთის ტახტზე. დავითის აღნიშნული მცდელობა თავისმა ბიძამ სომხეთის მეფე გაგიკ I-მა აღკვეთა. ამის შემდეგ ბიძა-ძმისწულს შორის კარგი ურთიერთობა ჩამოყალიბდა, დავით უმიწაწყლო სომეხთა მეფე გაგიკის ვასალი გახდა. კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის მამამ სახელი სომხეთის მეფე გაგიკ I-ის მიხედვით დაარქვა.

ნათესავური კავშირ-ურთიერთობა, ბუნებრივია, სერიოზულ გავლენას ახდენდა კახეთ-ჰერეთის მეფის პოლიტიკურ მსოფლმხედველობასა და ორიენტაციაზე.

¹²⁴⁰ Akopyan Alexander & Vardanyan Aram, A Contribution to Kiurikid Numismatics, 212-213; D. Alexanyan & I. Paghava, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti, 327-329.

¹²⁴¹ სხვა მკვლევართა აზრით, ზედაზნის კანკელზე გამოსახულია კვირიკე III დიდი. თუმცა, ეს უკანასკნელი არასდროს წოდებულა ქორეპისკოპოსის ტიტულით. ამის დამადასტურებელი არცერთი წყარო არ მოიპოვება. კანკელის დეტალური ანალიზის შესახებ იხ.: ალ. მარუაშვილი, *მარუშთანთა ფეოდალური სახლის ისტორია*, თსუ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია (თბილისი, 2006), 38-103.

¹²⁴² ქ. ქუთათელაძე, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 101-102.

გაგიკის სურვილი კახეთ-ჰერეთის საშუალებით სომხეთის მემკვიდრე გამხდარიყო, თუნდაც თავისი ძმების გვერდით, ლოგიკური დაშვება იქნება. აღნიშნულს აძლიერებს სომეხთა მეფის ტიტულის მიღება, რომელიც უკვე მეთერთმეტე საუკუნის 60-იანი წლების რეალობაში დავით უმიწაწყლოს შვილზე ფიქსირდება, თუმცა აღნიშნული ტიტული ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა ტიტულატურაში უკვე 1045 წელს უნდა დამკვიდრებულიყო, როდესაც ბიზანტიის იმპერიამ სომეხი ბაგრატუნთა ძირითადი შტო იმპერიაში გადაასახლა, სომხეთის სამეფო მიიტაცა და თავის პროვინციად აქცია.¹²⁴³ დავით უმიწაწყლოს პოლიტიკა მას შემდეგ, რაც სომხეთის მეფეთა ძირითადი შტო ძალაუფლებას დაკარგავს, სამშობლოში გაქცევა ხდება. ამ მისწრაფებამ თავისი ასახვა ტიტულატურაში პოვა. ქართული წყაროების ტიტული „სომეხთა მეფე“ ტაშირ-ძორაკერტის ბაგრატუნ-კვირიკიან მეფეთა პოლიტიკური იდეოლოგიის გამომხატველია. ბაგრატუნ-კვირიკიანთა მიზანი თავისი ძალაუფლების ქვეშ სომხეთის სამეფოს აღდგენა იყო. სხვა ახსნა აღნიშნული ტიტულის გაჩენას მათ წოდებულებაში არა აქვს.

გაგიკის დამოკიდებულება ვერ იქნებოდა დაშორებული თავისი მამისა და ძმების პოლიტიკურ მისწრაფებას. სომეხთა მეფე გაგიკ I-ის ძირითადი შტოს მიერ სომხეთში ძალაუფლების დაკარგვის შემდეგ, სომხეთის მართვის ყველაზე ღეგიტიმური უფლება, გურგენ-კვირიკეს განშტოებას ჰქონდა. დავით უმიწაწყლოს გარდაცვალების შემდეგ სომეხთა მეფის ტიტულს თავისი უფროსი ძე, კვირიკე II ბაგრატუნ-კვირიკიანი ატარებდა, კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკის ძმა. კვირიკეს გვერდით მეფის სტატუსი აქვთ თავის ძმებსაც, სუმბატსა და ადარნასეს. შესაძლოა ერთ-ერთი მიზეზი, რის გამოც კახეთ-ჰერეთის მეფე გაგიკმა თავისი შვილები თანამეფეებად დატოვა თავისი ძმების სამეფოს ანალოგია იყო.

გაგიკის და თავისი ძმების, კვირიკეს, სუმბატის და ადარნასეს პოლიტიკა ამბიციური იყო, მაგრამ მათი აქტივობა შეზღუდული აფხაზთა და ქართველთა მეფის აგრესიული ქმედებით. აღნიშნული განსაკუთრებით გამოკვეთილი გახდა ძმების მთავარი მოკავშირის, ლიპარიტ ბაღვაშის, პოლიტიკური ავანსცენიდან გასვლის შემდეგ, რამაც ბაგრატუნ-კვირიკიანთა პოლიტიკური ამბიცია მოთოკა და ისინი თავდაცვით მდგომარეობაში გადაიყვანა. გაგიკის ძმების კოლექტიური მმართველობა, სადაც პირველი ადგილი უფროსი ძმისა და უზენაესი მეფის, კვირიკე II-ის ხელში იყო, გახდა კახეთ-ჰერეთის ინსტიტუციური მოწყობისა გარკვეული მოდელი გაგიკის გარდაცვალების მერე. აღნიშნული ბევრი მიზეზით იყო განპირობებული, გარდა ანალოგიისა, რომელსაც ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოში ვაფიქსირებთ, კოლეგიალურ მმართველობას რთული საგარეო-პოლიტიკური ვითარებაც განაპირობებდა, რამაც, ვფიქრობ, გაგიკი აიძულა თავისი შვილები ერთად ჩაეყენებინა ქვეყნის სათავეში უფროსი შვილის დომინანტობით.

გაგიკის ცხრამეტწლიანი ზეობა კახეთ-ჰერეთის ისტორიაში არ ყოფილა ისეთი შთამბეჭდავი როგორც კვირიკე დიდის მმართველობა. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მან მოახერხა და დაამკვიდრა ახალი დინასტია კახეთ-ჰერეთში, რაც არ იყო ადვილი საქმე, ხოლო თავისი არაქართული წარმოშობის მიუხედავად, საერთო ენა გამონახა რანთა და კახთა სამეფოს მმართველი ელიტის წევრებ-

¹²⁴³ ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 195.

თან. გარკვეული წარმატებების მიუხედავად, გაგიკი უფრო საშუალო შეძლების მქონე ლიდერი გახლდათ, რომელიც ჯერ გოდერძი მაჭისა და ტურის ერისთავის, ხოლო შემდეგ კლდეკარის ერისთავის ლიპარიტ ბაღვაშის გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული. გაგიკი არც დიდი სამხედრო ნიჭით ყოფილა დაჯილდოებული, რაზეც მისი მოკრძალებული სამხედრო წარმატებები მეტყველებს, ხოლო ის გამარჯვებები, რომელიც კახეთ-ჰერეთის არმიამ მოიპოვა ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ თითქმის ყველა მათგანი ლიპარიტის დამსახურება იყო. როგორც უნდა იყოს, გაგიკი კახეთ-ჰერეთის ის ლიდერი აღმოჩნდა, რომელმაც თავის შვილებს მეტ-ნაკლებად სტაბილური ქვეყანა ჩააბარა, ხოლო ინსტიტუციური თვალსაზრისით თავისი სამშობლოს მსგავსად მოაწყო, რასაც, პირველ რიგში, არსებული პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა.

თავი XII

აღსართან I

აღსართან I (1058-1084) კახეთ-ჰერეთის მეორე ბაგრატიონი მეფე გახლავთ. ის ამავე დინასტიის კვირიკიანთა განშტოებას მიეკუთვნება. მისი სახელი სხვადასხვა ფორმით გამოითქმოდა და იწერებოდა – აღსართან, ახსართან, ახსართანან, ახსირთან და ა.შ.¹²⁴⁴ აღსართანი დაიბადა 1039 წელს კახეთ-ჰერეთის ბაგრატიონთა დინასტიის დამაარსებლის მეფე გაგიკ I-ის ოჯახში. აღსართანს ჰყავდა ოთხი ძმა, ესენია: ფადლა, კვირიკე, რედისავი და აბაზი. თითოეული ძმა თანმიმდევრობით ერთმანეთზე ერთი წლით უმცროსი იყო.¹²⁴⁵ ყველა მათგანი კახეთ-ჰერეთის სამეფოში აღიზარდა, ადგილობრივი ზნე-ჩვეულებები, ენა, კულტურა და ტრადიციები შეითვისა. გაგიკი დიდად ზრუნავდა თავისი ოჯახის წევრთა ინტეგრაციაზე რანთა და კახთა სამეფოს მმართველ ელიტაში, რასაც, თამამად შეიძლება ითქვას, მიაღწია კიდეც. ინტეგრაციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან გაგიკი სომხურ-მონოფიზიტურ გარემოში გაიზარდა, რაც გარკვეული დაბრკოლება იყო ქართულ-დიოფიზიტური ქვეყნის მართვის საქმეში.

1058 წელს მეფე გაგიკი გარდაიცვალა, ხოლო სამეფო ტახტზე ავიდა აღსართან I გარდაცვლილის უფროსი ვაჟიშვილი. აღსართანი ტახტის დაკავების დროს მხოლოდ 19 წლის იყო. ის თავისი სამეფოს მართვას ძმების მეოხებით იწყებს, ყველა მათგანი მეფის ტიტულით აღსართანის თანამმართველი ხდება. მეფის ყველა ძმას თავისი საუფლისწულო მამული გააჩნდა, მაგრამ, ამავდროულად, თითოეული მათგანი აღსართანს ემორჩილებოდა. კოლეგიალური მმართველობის ასეთი ფორმა ტრადიციაზე უფრო მეტად იმ აუცილებლობით იყო განპირობებული, რასაც იმდროინდელი პოლიტიკური ვითარება მოითხოვდა. კახეთ-ჰერეთი საქართველოს სამეფოს მეფის მზარდ აგრესიას განიცდიდა, რასაც შინაპოლიტიკური არეულობის შემთხვევაში ბაგრატიონ-კვირიკიანთა მმართველობის სრული კოლაფსი შეიძლებოდა გამოეწვია. მოსალოდნელი კატასტროფის თავიდან აცილების მიზნით ძმები ურთიერთშეთანხმებით მართავდნენ ქვეყანას. ყველა მათგანის ამბიციია მეფის ტიტულით ფორმალური ფლობით იყო განმტკიცებული,¹²⁴⁶ ამავე დროს უზენაესი მეფის უმცროს ძმებს საკუთარი საუფლისწულოებიც გააჩნდათ. სამწუხაროდ, ზუსტად არ შეგვიძლია ვთქვათ, რომელი ძმა, კონკრეტულად, რა მამულსა და ქონებას აკონტროლებდა. ყველა შემთხვევაში მათი ინტერესი იყო ხელისუფლება ამ ფორმით შეენარჩუნებინათ.

¹²⁴⁴ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 308; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 290; *ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა*, 192; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 63.

¹²⁴⁵ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹²⁴⁶ თანადროულ ანდერძ-მინაწერში ყველანი მეფეებად იწოდებიან, თუმცა გამორჩეული ადგილი მაინც აღსართანს უჭირავს. კოლოფონის ტექსტში ჩანს, რომ ქვეყნის უზენაესი მმართველი აღსართანია, ხოლო დანარჩენი მხოლოდ ფორმალურად თანამმართველობს. საკუთრივ ანდერძ-მინაწერის ტექსტი იხ.: დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

აღსართანის ტახტზე ასვლის შემდეგ, მეფე ბაგრატ I კვლავ გააგრძელებს ლაშქრობებს კახეთ-ჰერეთის შემოერთების მიზნით. „მატიანე ქართლისაჲს“ მიხედვით, სულტან ალფ-არსლანის პირველ შემოსევამდე ბაგრატ I თითქმის მთელი კახეთისა და ჰერეთის მფლობელია.¹²⁴⁷ აღსართანის კონტროლის ქვეშ დარჩენილი იყო მხოლოდ ორი ციხე, კვეტერა და ნახჭევანი.¹²⁴⁸ მეტი დეტალები მემატინეს მოთხრობილი არა აქვს. ბაგრატს უნდა ესარგებლა ხელისუფლების ცვლილებით და თავისი ზრახვის სისრულეში მოყვანა დაეწყო. საქართველოს მონარქის ლაშქრობის დაწყების ზუსტი თარიღი არ ჩანს. კახეთ-ჰერეთის ახალგაზრდა მეფისა და თავისი თანამოსაყდრე უფლისწულთა მდგომარეობა არ იყო მყარი.

ძმებს აკლდათ ავტორიტეტი, გამოცდილება და რესურსები საქართველოს მეფის შემოტევა მოეგერიებინათ. ისინი დახმარების მიღებას ქვეყნის ფარგლებს გარეთ ცდილობენ. მუსლიმური ქვეყნები, შარვანი და განძა, კახეთ-ჰერეთის მიწების მიტაცებას ფიქრობდნენ, შესაბამისად, მათი მოკავშირეობა არ გამოვიდოდა. ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს აღსართან მეფის ბიძები განაგებდნენ. ისინი საქართველოს მეფის მოყვრები იყვნენ, ხოლო პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით ქუთაისის სამეფო კარს ვერ დაუპირისპირდებოდნენ. ძლიერი ქვეყნის წინააღმდეგ ბრძოლა მათ ინტერესებში არ შედიოდა. ბაგრატის მოყვარე იყო ოვსეთის მეფე დორდოლელი. საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში ერთადერთი მოკავშირე ბიზანტიის იმპერია ჩანდა. ძმებმა გადაწყვიტეს დახმარება იმპერატორისთვის ეთხოვათ.

1058-1063 წლების შუალედში მეფის უმცროსი ძმა აბაზი ბიზანტიის იმპერიაში გაემგზავრა. პირდაპირი თარიღი წყაროში მოცემული არ არის, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ ვიზიტი სწორედ ამ დროს შედგა. ძმები იმპერატორის დახმარებით ბაგრატის აგრესიის შეჩერებას აპირებდნენ. ბიზანტიის იმპერატორი აბაზს დიდი პატივით მიიღებს, თავის სამსახურში ჩააყენებს, ხოლო მის უფროს ძმას, აღსართან რანთა და კახთა მეფეს კურაპალატის ტიტულს გადასცემს.¹²⁴⁹ კურაპალატის პატივი მნიშვნელოვანი საკარისკაცო ტიტული იყო, მრავალმხრივი წყალობის გარდა მას ფულადი გასამრჯელოც მოჰყვებოდა ყოველწლიურად 32 ლიტრი ბიზანტიური ოქროს ფულის სახით.¹²⁵⁰ აღსართანი კურაპალატი გახდა, ხოლო აბაზი არკადიოპოლის მთავრის პოზიციაზე განამწესეს. ორი ძმის ამგვარი სახით დაწინაურება ბიზანტიის იმპერატორის უდავო მხარდაჭერის გამოხატულება იყო. მიუხედავად ამგვარი პატივისა, იმპერიის ხელისუფლება მეტი ვერაფერს ჰპირდებოდა გაჭირვებაში ჩავარდნილ ძმებს. ბიზანტიის მესვეურებს ბაგრატ I თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ საბრძოლველად სჭირდებოდათ, მაგრამ, ამავე დროს, არც რანთა და კახთა მეფის სამსახურზე ამბობდნენ უარს. ბიზანტიელთა მიზანი იყო ქართველები ერთად დაერაზმათ თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ, რაც

¹²⁴⁷ მატინე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 306; მატინე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289.

¹²⁴⁸ მატინე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 306; მატინე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289.

¹²⁴⁹ 1070 წლის ანდერძ-მინაწერში აღსართან I კურაპალატია, ხოლო უმცროსი ძმა, აბაზი, უკვე ბიზანტიაში მოღვაწეობს და არკადიოპოლის მთავარი ანუ არხონტი გახლავთ. იხ.: დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹²⁵⁰ ერთი ლიტრი ბიზანტიური ოქრო უდრიდა 72 ნომისმას. ნომისმა ბიზანტიური ოქროს ფული გახლდათ, რომლის სტანდარტული წონა 4,45 გრამი იყო, თუმცა ამ პერიოდში სინჯის გაფუჭების გამო, გარკვეულწილად, გაუფასურებული იყო.

იმ დროს არ მოხერხდა. მეტის გაკეთება იმპერატორს აღსართანისა და მისი ძმების მხარდაჭერის მიზნით არ შეეძლო.

„არანის ისტორიის“ მიხედვით, 1062 წელს თბილისის მუსლიმურმა არისტოკრატებმა ქალაქის ორივე ჯაფარიანი ამირა, მანსური და აბულ-ჰაიჯა, გააძევა, ხოლო მათ ნაცვლად თბილისის განძის ამირა აბულ-ასვარ შავურს შესთავაზეს, რაზეც მან უარი განაცხადა. ამის შემდეგ თბილისის დიდმოხელეებმა ქალაქი შაქის მფლობელ აღსართან გაგიკის ძეს შესთავაზეს, რომელმაც შეთავაზება მიიღო, ქალაქის დიდებულები კარგად დააჯილდოვა, ხოლო ქალაქი თბილისი თავად ჩაიბარა.¹²⁵¹ თბილისის კახეთ-ჰერეთის მეფის დაქვემდებარებაში გადავიდა, თუმცა დროებით. საქართველოს მეფე ბაგრატ IV-სთან დაპირისპირების გამო აღსართანი თბილისის დიდი ხანი ვერ შეინარჩუნებდა, რის გამოც, იმავე საისტორიო წყაროს ცნობით, აღსართან მეფემ ქალაქი თბილისი ბიზანტიის იმპერატორს მიჰყიდა.¹²⁵² საინტერესოა, რომ ქალაქის არისტოკრატებმა თბილისი მეზობელ ქრისტიან მეფეთა შორის ბაგრატს კი არ ჩააბარეს, არამედ აღსართანს გადასცეს. მათ არ სურდათ თბილისის საქართველოს სამეფოს ფარგლებში ხილვა, რასაც უკვე რამდენიმეჯერ ჰქონდა ადგილი. აღსართანმა სომხეთის მიწებზე გაბატონებული ბიზანტიელთა მოწვევით, ერთი მხრივ მოკავშირეები გაიმეზობლა, ხოლო სხვა მხრივ – დიდი ფული აიღო გასამრჯელოს სახით. სამწუხაროდ, თბილისის გაყიდვაში აღებული თანხა საისტორიო წყაროებში არ ჩანს, მაგრამ იმპერატორ კონსტანტინე X დუკას მასში გვარიანი თანხა უნდა გადაეხადა. თბილისის ბიზანტიელებზე გაყიდვამ ბაგრატი კიდევ უფრო განარისხა. ამჯერად, ის კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიაზე მთელი ძალებით უნდა გადასულიყო შეტევაზე.

1063 წლის მდგომარეობით კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანს თავისი სამფლობელოთა უდიდესი ნაწილი უკვე დაკარგული ჰქონდა. წინააღმდეგობას მხოლოდ ცალკეული ციხე-სიმაგრეთა გარნიზონები და მასში გამაგრებული მეფის მომხრე დიდებულები აგრძელებდნენ. აღსართანის, ფადლას, კვირიკესა და რედისავის მფლობელობაში მხოლოდ კვეტერისა და ნახჭევანის ციხეები რჩებოდა.¹²⁵³ სხვა მსხვილი საფორტიფიკაციო ნაგებობები და ქალაქები ბაგრატის მორჩილებაში მოექცა. საქართველოს მეფემ, პრაქტიკულად, მთელი ქვეყანა დაიპყრო. აღსართანის ხელისუფლებას ახლა მხოლოდ სასწაული თუ უშეველიდა. სულ მალე ასეთი სასწაულიც გამოჩნდა თურქ-სელჩუკთა არმიის სახით.

თურქ-სელჩუკთა სულტანი ალფ-არსლანი (1063-1072) ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა. ბიზანტიისა და სომხეთის პარალელურად მან მიზანში საქართველოც ამოიღო. 1064 წლის ივნისში, სრულიად მოულოდნელად, სულტანი სელჩუკთა არმიით საქართველოში შემოიჭრა. ბაგრატი მრავალრიცხოვან არმიას თავს არიდებს, ბრძოლას გაურბის, რის გამოც სელჩუკთა

¹²⁵¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 19-20.

¹²⁵² იქვე, 20. მუნეჯიმ ბაშის თხზულებაში დაცული „არანის ისტორიის“ მიხედვით, აღსართანი ქალაქს მიჰყიდის რუმის მადიქს ანუ მეფეს, რაც ბიზანტიის იმპერატორის ბადალია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში რატომღაც მიიჩნევენ, რომ რუმის მეფეში საქართველოს მეფე ბაგრატ IV უნდა იგულისხმებოდეს, რაც ეწინააღმდეგება არამხოლოდ საისტორიო წყაროს ცნობას, არამედ 1062 წლისთვის არსებულ პოლიტიკურ მდგომარეობას.

¹²⁵³ მატეანე ქართლისაჲ, ყაუხნიშვილი, 306; მატეანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289.

ლაშქარი მთელი ორი თვის განმავლობაში ქვეყანას დაარბევს, დაატყვევებს და გაძარცვავს.¹²⁵⁴ აღსართანი ამ დროს მხოლოდ კვეტერისა და ნახჭევნის ციხეებს აკონტროლებდა. ბაგრატის წარუმატებლობით კახეთ-ჰერეთის მეფეს უნდა ესარგებლა და თავისი პოზიციები ოდნავ გაემყარებინა რანთა და კახთა სამეფოში. აღსართანი შაქის ოლქში თავის კონტროლს აღადგენს.¹²⁵⁵

ბაგრატი სულტანს დაუზავდა, ხოლო ზავის პირობების შესაბამისად თავისი დისშვილი ალფ-არსლანის ცოლი უნდა გამხდარიყო.¹²⁵⁶ ბაგრატის დის, გურანდუხტის, ქალიშვილი მეფე აღსართანის ბიძაშვილი იყო. გურანდუხტის ქმარი, სუმბატი და თავისი ძმა, ტაშირ-ძორაკერტის მეფე კვირიკე II, აღსართანის ბიძები, ამ გარიგების წინააღმდეგი იყვნენ.¹²⁵⁷ ბაგრატუნ-კვირიკიანთა სახლი სასტიკ უარზეა ქალიშვილი მუსლიმ სულტანზე გაათხოვონ. მეფე ბაგრატი მათ ჭკუაზე მოსაყვანად თავის ლაშქარს გზავნის. ვარაზ-ბაკურ გამრეკელის სარდლობით ქართველები მათ ტყვედ აიყვანენ, სამშვილდეს დაათმობინებენ, ხოლო ტაშირ-ძორაკერტის მმართველებს სრულ მორჩილებას აიძულებენ.

ტაშირ-ძორაკერტის მეფე კვირიკე და უფლისწული სუმბატი, აღსართანის ბიძები, იძულებულები გახდებიან ბაგრატის წინადადება მიიღონ, ხოლო მათი ოჯახის წევრი მუსლიმ მმართველზე გაათხოვონ.¹²⁵⁸ ამის შემდეგ, ბაგრატი ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო სახლის ორივე წევრს, კვირიკე მეფესა და სუმბატს, რომელიც თანამეფის სტატუსით სარგებლობდა, გაათავისუფლებს. აღსართანი ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს მეთაური ბიძების დახმარების იმედსაც დაკარგავს.

1065 წელს ალფ-არსლანი ბაგრატის დისწულს ცოლად მოიყვანს,¹²⁵⁹ რამაც აღსართანს თურქსელჩუკთა მეოხებით საქართველოს მეფის წინააღმდეგ მოქმედების საშუალება მოუსპო. კახეთ-ჰერეთის მეფეს სხვა პრობლემებიც გამოუჩნდა შარვანის სახით. აღსართანის სამფლობელოებს აღმოსავლეთის მხრიდან შარვანშაჰი ავიწროებდა, ხოლო სამხრეთით განძის ამირა, რომელსაც ხორნაბუჯის საერისთავოს მიწები ჰქონდა დაკავებული ადმინისტრაციული ცენტრის ჩათვლით.¹²⁶⁰ აღსართანს რაღაც უნდა ეღონა. მუსლიმთა წინააღმდეგ საბრძოლ-

¹²⁵⁴ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 306-307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289; ცხორებაჲ გიორგი მთაწმიდელისაჲ, აბულაძე, 174; ცხორება წმინდა გიორგი მთაწმინდელისა, კოჭლამაზაშვილი, 582-583; ვ. სილოგავა, ლ. ახალაძე, ჯავახეთის ქართული ლაპიდარული წარწერები, ჯავახეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი (თბილისი, 2012), 93-94; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 21; *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from fi'l ta'rīkh of 'Izz al-dīn Ibn al-Athīr*, translated and annotated by D.S. Richards (Routledge, 2002), 152-153; *The Chronicle of Matthew of Edessa*, 101-102; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-დაулат аз-სельджукийа*, 48-50.

¹²⁵⁵ V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 22.

¹²⁵⁶ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289-290.

¹²⁵⁷ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 289-290.

¹²⁵⁸ მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 290.

¹²⁵⁹ *ქრონიკები*, I, 209; მატიანე ქართლისაჲ, ყაუხჩიშვილი, 307; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 290. მათე ედესელის მიხედვით, კვირიკე მეფემ თავისი ასული ზედმეტი შიშის გარეშე მიათხოვა ალფ-არსლანს (*The Chronicle of Matthew of Edessa*, 101), თუმცა, „მატიანე ქართლისას“ ცნობა უფრო მართებული უნდა იყოს ბაგრატის მიერ თავისი დისწულისა და კვირიკეს ძმისშვილის გათხოვებაზე, ვიდრე მათე ედესელის მოკლე და ზედაპირული ინფორმაცია.

¹²⁶⁰ ხორნაბუჯი, რომელიც ჰერეთის ერთ-ერთი ცენტრი იყო, აღსართანის დროს განძის ამირას ჰქონდა დაკავებული, რისი გათავისუფლება კახეთ-ჰერეთის მეფემ მხოლოდ მოგვიანებით შეძლო. „მატიანე ქართლისას“ ავტორთან ჩანს მხოლოდ ხორნაბუჯის გამოსხნა, მაგრამ თუ როდის დაკარგა

ველად საკუთარი ძალები აშკარად არ იყო საკმარისი. აღსართან მეფემ სელჩუკთა გამოჩენით შექმნილი დაძაბულობით ისარგებლა და ამავე წლის ზაფხულში აღან-ოვსებს შეუთანხმდა განძის საამიროს წინააღმდეგ ლაშქრობაზე.

1065 წლის ოქტომბრის თვეში კახეთ-ჰერეთისა და აღანთ-ოვსეთის გაერთიანებული სამხედრო ძალა განძის საამიროს დაეცა. ჯარი მთელი ქვეყნის მასშტაბით გაიფანტა და განძის საამიროს ძარცვა-რბევა დაიწყო. შამქორის მიდამოებში, სადაც ქვეყნის საზღვარი იყო განძელები დაამარცხეს და ორასზე მეტი მეომარი დახოცეს, მიაღწიეს ქალაქ განძის კარებს და დახოცეს ყველა, ვინც კი წინააღმდეგობა გასწია. ამირა აბულ-ასვარ შავური ამ დროს თავის სარდლებით ქალაქში იმყოფებოდა, თუმცა ბრძოლის ველზე გასვლა ვერ გაბედა. ამის შემდეგ კახეთ-ჰერეთისა და აღან-ოვსთა გაერთიანებული არმია ბარდავის ქვეყანაში შეიჭრა, რომელიც, ასევე, განძის ამირას ექვემდებარებოდა, და იქაურობა ააოხრა. ბარდავის კარიბჭის მახლობლად ისინი სამი დღის განმავლობაში დარჩნენ. ბარდავის შემდეგ ქვეყნის სამხრეთის საზღვრებს მიაღწიეს არაქსის ნაპირებთან, საიდანაც, როგორც ჩანს, ზამთრის მოახლოების გამო უკან გაბრუნდნენ კახეთ-ჰერეთის სამეფოში.¹²⁶¹ საინტერესოა ისიც, რომ განძის საამიროს დალაშქვრამდე ცოტა ხნით ადრე აბულ-ასვარ შავური ბიზანტიის სომხურ სამფლობელოებში ლაშქრობს, ანისის მხარეში დიდ წარმატებას მიაღწევს, ციხეებს აიღებს და ალაფს განძაში წამოიღებს.¹²⁶² ჩვენი აზრით, გამორიცხული არაა, რომ აღსართანის არმიის განძაზე ლაშქრობა ბიზანტიის იმპერიის მესვეურთა მიერ ყოფილიყო მხარდაჭერი და, შესაძლოა, ინიცირებულიც.

აღსართანი საომარ მდგომარეობაში იმყოფებოდა შარვანის სამეფოს მესვეურებთანაც. შარვანშაჰი ფარიბურზი კახეთ-ჰერეთის რამდენიმე ციხე-სიმაგრეს ეუფლება და ადგილობრივი დიდებულების ნაწილი თავის მორჩილების ქვეშ მიიღო. მათ შორის უნდა ყოფილიყო, ვინმე ჯარხოსრი გიორგის ძე, რომელსაც მეფე აღსართანი მტრობდა. კახეთ-ჰერეთის სამეფოს საზღვრებს შარვანი აღმოსავლეთით, ხოლო საქართველო დასავლეთით ავიწროებდნენ. ჯარხოსრი გიორგის ძე დიდი ხანი არ გაჩერებულა შარვანშაჰის ვასალური დამოკიდებულების ქვეშ. 1067 წლის აპრილ-მაისში ჯარხოსრი გიორგის ძე შარვანშაჰის წინააღმდეგ ამბოხებას იწყებს. მან ფარიბურზის კონტროლის ქვეშ მყოფი შაქი ქვეყანა დალაშქრა, ხელში ჩაიგდო ცნობილი დასკარატ აღ-ჰუსეინის ციხე, სადაც თავისი ძმა და შვილი ჩააყენა ერთგული მეომრების თანმხლებით. სულ მალე ამბოხებულები მისვდნენ, რომ დიდი ხნით ვერ შეძლებდნენ ციხის შენარჩუნებას, რის გამოც კვლავ აღსართანის მხარეს გადავიდნენ, ხოლო ციხე-სიმაგრე იძულების წესით კახეთ-ჰერეთის მეფეს დაუბრუნეს.¹²⁶³ შარვანშაჰი ფარიბურზი დაკარგული მდგომარეობის აღსადგენად გაემართა. იმავე წელს შაჰის ლაშქარი დასკარატ აღ-ჰუსეინის ციხეზე მიიტანს შეტევას, მაგრამ აღსართან მეფის ერთგულ მეციხოვნეთა წინააღმდეგ

რანთა და კახთა მეფემ ეს ქალაქი არ ვიცით. საგარაუდებელია, აღსართან პირველის მმართველობის დასაწყისი, როდესაც კახეთ-ჰერეთის მეფეს ყველაზე მეტად უჭირდა. იხ.: მატიანე ქართლისაჲ, ეაუხნიშვილი, 311; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 294.

¹²⁶¹ V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 22.

¹²⁶² იქვე, 21.

¹²⁶³ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 60.

ვერაფერს გააწყო. კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალებთან შეტაკების შემდეგ, დამარცხებული შარვანშაჰი უკან გაწილებული დაბრუნდება.¹²⁶⁴ ფარიბურზისა და აღსართანის დაპირისპრება გარდამავალი უპირატესობით მიმდინარეობდა, რომელშიც სრული გამარჯვება არცერთ მათგანს არ მოუპოვებია.

აფხაზთა და ქართველთა მეფის სისტემატური შემოტევის პირობებში კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარი ბიზანტიაზე ცდილობს ორიენტირის აღებას. გარდა იმისა, რომ აღსართან მეფემ იმპერატორს თბილისი მიჰყიდა, ბიზანტიაში იმყოფება თავისი ძმა აბასი, რომელიც არკადიუპოლის მთავარი და, ფაქტობრივად, კახეთ-ჰერეთის მეფის მთავარი წარმომადგენელია აღმოსავლეთ რომის იმპერიაში. იმპერატორი კონსტანტინე X დუკა ძალიან მალე იმდენად დაუახლოვდა საქართველოს სამეფო კარს, რომ თავის მემკვიდრესა და უფროს ვაჟიშვილს, მიქაელ პარაპინატს, მეფე ბაგრატის ასული მართა ბაგრატიონი გაურიგა.¹²⁶⁵ ამ მოცემულობის გათვალისწინებით, აღსართანის იმედი ბიზანტიის დახმარებით ბაგრატიონთა აგრესია შეეწერებინა გაუფასურდა. აღნიშნული ბაგრატმა თავის სასარგებლოდ გამოიყენა და სამხრეთ კავკასიაში მყოფი ბიზანტიური სამხედრო ძალის დახმარებით თურქ-სელჩუკთა გარდა კახეთ-ჰერეთის პოზიციებსაც თავს ესხმოდა.¹²⁶⁶

ბაგრატ IV-ის დაუმორჩილებლობის გამო თურქ-სელჩუკთა სულტანი ალფ-არსლანი საქართველოში მეორე ლაშქრობას აწყო. 1068 წლის შემოდგომის სეზონში ალფ-არსლანის არმია ჰერეთის მხრიდან შემოდის და აღსართანის სამეფოზე მიიტანს იერიშს.¹²⁶⁷ ამ დროს ჰერეთში მძიმე ვითარებაა. შაქის მხარე აღსართანს ემორჩილება, მაგრამ ჰერეთის დანარჩენი ნაწილი ბაგრატის მომხრეთა მიერაა ოკუპირებული, რომელსაც ქართველების გარდა დაქირავებული ვარანგებიც ჰყავს მობილიზებული; მძლავრობს მეფის ოპოზიცია და შარვანი; ვეჯინის ერისთავი წირქუაღელი ბაგრატის სამხედრო ძალას ეხმარება ჰერეთის სრული დამორჩილების მიზნით. სულტნის შემოსვლამ ძალთა ბალანსი სერიოზულად შეცვალა.

სულტნის წინაშე პირველი ჯარხოსრი გამოცხადდა. ის თავის ციხე-სიმაგრეებს ჩააბარებს, ისლამს მიიღებს და ალფ-არსლანის სამსახურში ჩადგება.¹²⁶⁸ ამაზე უფრო ადრე, სულტანს მორჩილებას გამოუცხადებს შარვანშაჰი ფარიბურზი, რომელიც ალფ-არსლანის სასარგებლოდ ყოველწლიურ ხარკს იკისრებს.

¹²⁶⁴ იქვე.

¹²⁶⁵ თ. ჟორდანი, *ქრონიკები*, I, 209-212; ზ. პაპასქირი, *შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე*, 22-23; ჯ. სამუშია, *ბაგრატ IV*, 213-218.

¹²⁶⁶ ნ. შენგელია, *სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში*, 238. ერთ-ერთი არაბული წყაროს ცნობით, ჰერეთის ჭალებში ურუმთა და აფხაზთა ქურდები და ყაჩაღები იმალებოდნენ, რითაც მინიშნებაა აფხაზთა და ბიზანტიელთა სამხედრო რაზმების მარბიელ რეიდებზე კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიაზე. „ურუმნი“ ანუ ბიზანტიელები ბაგრატს უნდა დაექირავებინა სამხრეთ კავკასიაში არსებული სამხედრო კორპუსიდან. მათში, შესაძლოა, ვარანგებიც ვიგულისხმოდ, რომლებიც იმპერატორის სამსახურში იღვნენ, ან ორივე ერთად.

¹²⁶⁷ მატიანე ქართლისაჲ, *ვაუხნიშვილი*, 308-310; მატიანე ქართლისაჲ, *ლორთქიფანიძე*, 290-292; Садр ад-Дин Али ал-Хусайნი, *Ахбар ад-დაулат ас-сельджукийя*, 54-55;

¹²⁶⁸ სადრ ად-დინ ჰუსაინი არ ასახელებს მის სახელს, თუმცა წერს, რომ ამ დიდებულს დიდი ხნის მტრობა ჰქონდა მეფე აღსართანთან. „შარვანის და აღ-ბაბის ისტორიის“ ცნობათა გათვალისწინებით, ის ჯარხოსრი გიორგის ძე უნდა იყოს, იხ.: Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, 54-55; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 60.

სულტნის ჯარები მთელ შაქის ქვეყანას მოედებოდა ხალხს ხოცავენ, მოსახლეობას ძარცვავენ და ციხე-სიმაგრეებს იკავენ. სადრ ად-დინ ალ-ჰუსეინის განცხადებით, კახეთ-ჰერეთში იმდენ ქონებას ააგროვებენ, რომ თვალიც კი დაიღლება მათი აღწერით.¹²⁶⁹

აღსართანს არჩევანი ფაქტობრივად დარჩენილი არა აქვს, ის სულტან ალფ-არსლანს უნდა დამორჩილდეს, წინააღმდეგ შემთხვევაში ყველაფერს დაკარგავს, რაც კი შერჩენილი აქვს – სულტანი თუ არა, მისი წასვლის შემდეგ, ბაგრატის ან ფარიბურზის მსხვერპლი გახდება. შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, მან გადაწყვიტა რადიკალური ნაბიჯი გადაედგა და ისლამი მიეღო. აღსართანის გადადგმული ნაბიჯი იმდენად შთამბეჭდავი იყო, რომ სადრ ად-დინ ალ-ჰუსეინი მას დეტალებში აღგვიწერს.

ალ-ჰუსეინი წერს, სულტანის კარზე მივიდნენ ვარანგთა (ალ-ფარანჯ) მეთაური და შაქის მეფე აღსართანი რამდენიმე მხედრის თანმხლებით. სულტანი მას დიდი პატივით შეხვდება, როგორც წარჩინებული წარმომავლობის მქონე ხელმწიფეს. სულტნის წინაშე აუდიენციის დროს აღსართანმა განაცხადა, რომ ის მოვიდა მტკიცე გადაწყვეტილებით, გაეწყვიტა ყოველგვარი კავშირი ქრისტიანობასთან და მიეღო ისლამი. აღსართანის სიტყვებმა იმდენად დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა სულტან ალფ-არსლანზე, რომ ის ტახტიდან წამოდგა, მიეახლა აღსართანს, მოეხვია მას და თავზე ეამბორა. აღსართანი მაშინვე იატაკზე დაეცა და მორჩილების ნიშნად სულტანს ფეხზე ეამბორა. მთელი ეს შეხვედრა იმდენად ემოციური აღმოჩნდა, რომ ცრემლი ვერცერთმა მათგანმა ვერ შეიკავა და ორივე გულმხურვალედ ატირდა. სადრ ად-დინის ალ-ჰუსეინის თქმით, „მათ გულებში ცეცხლი აინთო“. ამის შემდეგ, აღსართანი შაჰადას აღავლენს სიტყვებით: „არ არს ღვთაება გარდა ალაჰისა, ხოლო მუჰამადი – დაე, დაილოცოს და მიესალმოს მას ალლაჰი – არს მონა მისი და მოციქული მისი“. შაჰადას წარმოთქმის შემდეგ, აღსართანი ოფიციალურად მუსლიმი გახდა. ამის აღსანიშნავად, სულტანი მას ძვირფასეულობით დაასაჩუქრებს და, უდიდესი პატივისცემის ნიშნად, თავის ცხენზე შესვამს, ხოლო სულტნის ცხენზე ამხედრებული აღსართანის წინაშე ამირებსა და სელჩუკთა სამხედრო ელიტას ჩამოატარებენ.¹²⁷⁰

აღსართანის გამუსლიმების შემდეგ, სულტანი თავისი ერთმორწმუნე ვასალის ისლამურ რჯულში განათლებაზეც იზრუნებს; ასწავლის ლოცვას, ყურანის მნიშვნელოვან სურებს, ასევე თავის ექიმებს უბრძანებს აღსართანს წინდაცვეთა ჩაუტარონ. მთელი ამ პროცესის დასრულების შემდეგ, ალფ-არსლანი კახეთ-ჰერეთის სამეფოს აღსართანს დაუმტკიცებს. მასვე დაუბრუნდა თურქ-სელჩუკთა დაპყრობილი ციხე-სიმაგრეები, ასევე ის მიტოვებული ციხეები, რომლებიც ბაგრატის მომხრეებმა უპატრონოდ დატოვეს, ხოლო თავად კავკასიონის მთის კალთებს შეაფარეს თავი. ყველაფერი ამის სანაცვლოდ აღსართანი ყოველწლიურ ხარაჯასა და სამხედრო ბეგარას იკისრებს, ხოლო სულტანს პირობას მისცემს, რომ მთელ ქვეყანას ისლამის მრწამსზე მოაქცევს. სულტანი ალფ-არსლანი

¹²⁶⁹ Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, 55; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 60.

¹²⁷⁰ Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, 55.

კახეთ-ჰერეთის მიწაზე სამი კვირის განმავლობაში დარჩება, ხოლო ამის შემდეგ საქართველოს სამეფოს ტერიტორიაზე შეიჭრება.¹²⁷¹

1068 წლის შემოდგომა გადამწყვეტი აღმოჩნდა მეფე აღსართან I-ის პოლიტიკურ კარიერაში. ისლამის მიღებით მან სერიოზული პოლიტიკური პრივილეგია მოიპოვა. ყველა ის მიწა, რაც მან ათი წლის განმავლობაში დაკარგა, სამ კვირაში, მათი დიდი ნაწილი, უკან დაიბრუნა. აღსართანის კარიერაში დიდი პოლიტიკური შემობრუნება დაიწყო. მას ჰქონდა არჩევანი: მიეღო ისლამი ან მხოლოდ მორჩილების გზით თავიდან აეცილებინა სელჩუკთა აგრესია. კახეთ-ჰერეთის მეფემ პირველი აირჩია, რაშიც მას უფრო მეტი პოლიტიკური სარგებელი ელოდა.

ისლამის მიღებით აღსართანი სულტნის ფავორიტი გახდა და ის სამფლობელოები დაიბრუნა, რომელიც წლების განმავლობაში ბაგრატის აგრესიის წყალობით დაკარგა. ამასთან, შეიძინა დიდი მოკავშირე ალფ-არსლანის სახით, რომელიც თავის დროის მოწინავე სამხედრო და პოლიტიკური ფიგურა იყო მსოფლიოში. ისლამის მიღების გარეშე აღსართანი ვერც სამფლობელოებს დაიბრუნებდა და ვერც დიდი სულტნის აქტიურ მხარდაჭერას ეღირსებოდა. აღსართანის მოქმედებას თავისი უარყოფითი შედეგიც ჰქონდა, ამ ნაბიჯით მან დიდი ხნით მოიმდურა კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატია, რომელთა მხარდაჭერის გარეშე ქვეყნის მართვა, ფაქტობრივად, წარმოუდგენელი იყო. აღსართანი ამ ეტაპზე ისევ ალფ-არსლანის იმედად უნდა ყოფილიყო.

1068 წლის დეკემბერში სელჩუკთა სულტანი ალფ-არსლანი საქართველოში შეიჭრა. მას გვერდს უმშვენებდა კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანი, მისი ბიძა – კვირიკე ტაშირ-ძორაკერტის მეფე და თბილისის ამირა.¹²⁷² ალფ-არსლანს ემხრობოდნენ შარვანშაჰი ფარიბურზ I და განძის ამირა ფადლონ II, ორივე მათგანი სულტნის ვასალობას აღიარებდა. ალფ-არსლანის მოკავშირენი სელჩუკთა შიშით შეკრებილი ხელისუფლები იყვნენ, რომლებსაც სულტნის მორჩილება და ვასალობა აერთიანებდათ. ალფ-არსლანი მთელი ექვსი კვირის განმავლობაში, 1069 წლის იანვრის ბოლომდე საქართველოს ძარცვა-რბევითაა დაკავებული, რაშიც მას აღსართანი და აღსართანის ბიძები ეხმარებიან.¹²⁷³ სულტანი მათ კუთვნილ ტერიტორიებს უბრუნებს, ხოლო თბილისის ამირას, რომლის მოკავშირეობითაც უკმაყოფილო იყო, ხელისუფლებას ჩამოაშორებს. სულტნის ბრძანებით, თბილისი და რუსთავი ფადლონს გადაეცემა მართვა-გამგებლობის უფლებით.¹²⁷⁴ მთელი ამ პერიოდის განმავლობაში აღსართანს საშუალება მიეცა თავისი პოზიციები მნიშვნელოვნად გაემყარებინა. ალიანსი შეიკრა მეზობელი ქვეყნის არაერთ მმართველთან, მათ შორის იყვნენ: კვირიკე ტაშირ-ძორაკერტის მეფე და მისი ძმები, შარვანშაჰი ფარიბურზი, განძის ამირა ფადლონი და, რა მთავარია, სულტანი ალფ-არსლანი.

¹²⁷¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 308-309; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 290-291; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-დაулат ас-сельджукийя*, 55-56.

¹²⁷² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 309; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 291; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, 55-56; В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 60-61; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 23.

¹²⁷³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 309-310; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 291-292; Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, 55-56.

¹²⁷⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 310; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 292.

სულტანი ალფ-არსლანი სამხრეთ კავკასიას გაზაფხულის დადგომისთანავე დატოვებს, რამაც განძის ამირა ფადლონს საშუალება მისცა თავისი სამხედრო მოქმედება საქართველოს წინააღმდეგ წარემართა.¹²⁷⁵ ბაგრატ კავკასიის ერთადერთი ხელისუფალი იყო, რომელიც სულჩუკთა სულტანს არ დაემორჩილა და ხარკის გადახდაზე უარი განაცხადა. ფადლონის მცდელობა საქართველო დაემორჩილებინა წარუმატებლად დასრულდა. 1069 წლის ზაფხულში ის დამარცხდა და იძულებული გახდა თავშესაფარი კახეთში აღსართან მეფის სამფლობელოში ეძებნა. ფადლონი კახეთში გადავიდა, თუმცა გზაში მესხი აზნაურის ისაკ ტოლოშელის ძის ხალხმა შეიპყრო და პატრონს მიუყვანა ჟღელეთში. ისაკ ტოლოშელის ძემ ფადლონი აღსართან მეფეს გაუგზავნა თელავში.¹²⁷⁶ აღსართანს, როგორც ფადლონის მოკავშირესა და ალფ-არსლანის ვასალს, ის უნდა გაეთავისუფლებინა ან თავისი ქმედება სულტანთან შეეთანხმებინა. მაგრამ ხდება საწინააღმდეგო. აღსართანი ვასალურ ვალდებულებაზე ზემოთ საკუთარ ინტერესებს აყენებს. მან ტყვე ფადლონი თავისი ზრახვების განხორციელების მიზნით გამოიყენა.

აღსართანი ივოწყებს ალფ-არსლანის ინიციატივით შეკრულ კავშირს, რომელშიც განძის ამირაც შედიოდა. რანთა და კახთა მეფემ, დატყვევებული ფადლონის მეშვეობით, განძის ამირათა მიერ მიტაცებული ტერიტორიების დაბრუნება დაიწყო. აღსართანის ბრძანებით, ფადლონი ხორნაბუჯისა და არადეთის ციხეთა წინაშე გაიყვანეს, ხოლო შადადიანთა მეციხოვნეებს, ამირას მკვლელობის მუქარით, ორივე ციხე-სიმაგრე დაათმობინა. მან განძის საამიროს მიტაცებული ყველა სამფლობელო დაიბრუნა. აღსართანი კიდევ უფრო მეტ ავანტურაზე წავიდა და ფადლონი პოლიტიკური გარიგების წყალობით ბაგრატ მეფეს გადასცა. 1069 წლის ზაფხულში დადებული ამ შეთანხმების მიხედვით, ბაგრāti აბრუნებდა თავის მფლობელობაში არსებულ ორ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან კახურ ციხე-სიმაგრეს, ესენია: ბოჭორმა და უჯარმა, ხოლო სანაცვლოდ დატყვევებული ფადლონი უნდა მიეღო. აღსართანი ამ წინადადებას დათანხმდა, ფადლონი ბაგრატ მეფეს გადასცა, ხოლო თავად ბოჭორმა და უჯარა მიიღო.¹²⁷⁷ ამ ღონისძიებით კახეთ-პერეთის მეფემ, თითქმის, მთელი რანთა და კახთა სამეფო თავისი მმართველობის ქვეშ მოაქცია. ესაა პირველი შემთხვევა იყო, როდესაც აღსართანი კახეთისა და პერეთის ტერიტორიებზე უცდილობლად გაბატონდა.

ფადლონის შეპყრობის საპასუხოდ სულტანი ალფ-არსლანი თავის მარჯვენა ხელს, ერაყის ამირა საე-თეგინ ალ-ხასს გამოავაზენის. მას ურწმუნო ქართველთა დამორჩილება ჰქონდა დაევალებული. სამხედრო მოქმედებების შესახებ წყაროებში ინფორმაცია დაცული არ არის. „ჯამი ალ-დუვალის“ მიხედვით, ფადლონი ქართველთა ტყვეობაში რვა თვის განმავლობაში იმყოფებოდა.¹²⁷⁸ საბოლოოდ, საე-თეგინი ბაგრატ მეფეს შეუთანხმდება, ხოლო ბაგრāti ზავს მიიღებს და სულტნის შუამდგომლობითა და მშვიდობის დამყარების გარანტიით ფადლონს

¹²⁷⁵ იქვე; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 23.

¹²⁷⁶ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვიდი, 310-312; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 292-294; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 23.

¹²⁷⁷ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვიდი, 312; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 294.

¹²⁷⁸ V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 23.

გაათავისუფლებს.¹²⁷⁹ სამწუხაროდ, არ ჩანს როგორი დამოკიდებულება დამყარდა საე-თეგინსა და აღსართანს შორის იმ საქციელის შემდეგ, რაც კახეთ-ჰერეთის მეფემ ჩაიდინა.

აღფ-არსლანი ბიზანტიის იმპერიის წინააღმდეგ ომში იყო ჩაბმული, რის გამოც საქართველო მას მიზანში აღარ ამოუღია. „მატიანე ქართლისაჲ“ ცნობით, ის მხოლოდ ხარკის მოთხოვნით მოციქულებს გზავნიდა საქართველოში, რასაც ბაგრატე ყოველთვის თავს არიდებდა.¹²⁸⁰ ანალოგიური მოთხოვნა იგზავნებოდა კახეთ-ჰერეთის მეფის მიმართ, რაზეც, თითქოს, ძველი შეთანხმების გათვალისწინებით, აღსართანს თანხმობა უნდა მიეცა. მაგრამ ეს თანხმობა დროებითი უნდა ყოფილიყო.

1070 წელს გადაწერილ ოთხთავის ანდერძ-მინაწერში აღსართანი კურაპალატი, ხოლო თავისი ძმები რანთა და კახთა თანამეფეებად არიან დასახელებული. ამათგან უმცროსი ძმა, აბაზი, ბიზანტიაში იმყოფება და არაკადიოპოლის მთავრის თანამდებობას ფლობს.¹²⁸¹ აღსართანი და აბაზი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდი ალბათობით, უკვე დიდი ხანია, რაც ბიზანტიურ წოდებებს ფლობენ, ამასთან ისინი იმპერატორ რომანოზ IV დიოგენეს მიერ დაახლოებულ არისტოკრატთა წრეში მოიაზრებიან. ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, „ბრწყინვალე მეფე“ აბაზი კონსტანტინოპოლში ცხოვრობს და იმპერატორის უზენაესობას აღიარებს.¹²⁸² სრულიად წარმოუდგენელია მეფის წოდების მქონე რანთა და კახთა სამეფო დინასტიის წევრი რომანოზს სელჩუკთა წინააღმდეგ არ გამოეყენებინა.

მუსლიმი ისტორიკოსების ცნობით, 1071 წლის სამხედრო კამპანიაში იმპერატორ რომანოზს თავის არმიაში სხვა ხალხის პარალელურად ქართველები, აბხაზები და ხაზარები ჰყოლია.¹²⁸³ ქართველებში აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრები იგულისხმებიან; აფხაზებში – დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობა; ხოლო ხაზარებში – ჩრდილოეთ კავკასიის, რომელთა გადმოყვანა მხოლოდ ქართული ტერიტორიის გავლით იყო შესაძლებელი. აშკარაა, ამ წლებში კახეთ-ჰერეთის მეფემ საბოლოოდ შეაქცია ზურგი აღფ-არსლანს. ძირითადი მიზეზი შიდაპოლიტიკური სიტუაცია უნდა ყოფილიყო. კახეთ-ჰერეთის მეფის ძმები, ასევე დიდებულები და აზნაურები ქვეყანაში მუსლიმურ პოლიტიკას ვერ გაატარებდნენ და აღსართანის მსგავსად ვერც რჯულს შეიცვლიდნენ, ეს აშკარა იყო. შესაბამისად, ძალაუფლების შენარჩუნების მიზნით, აღსართანი უარს ამბობს პროისლამურ პოლიტიკაზე და ბიზანტიის იმპერიას ირჩევს მოკავშირედ.

1071 წლის სამხედრო კამპანიაში თავისი მცირე წვლილი აღსართან მეფის ხალხმაც შეიტანა, ვინც ბიზანტიელებს ეხმარებოდა აღფ-არსლანის წინააღმდეგ ბრძოლაში. ამავე წლის აგვისტოს მანასკერტის ბრძოლაში მარცხმა კახეთ-ჰერეთი ქრისტიანი მოსახლეობის იმედები შეარყია.¹²⁸⁴ კახეთ-ჰერეთის მეფეს მუსლიმთა

¹²⁷⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 312; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 294

¹²⁸⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 313-314; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 295-296.

¹²⁸¹ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: ჰერეთისა და კახეთის მმართველები, 322-323.

¹²⁸² იქვე.

¹²⁸³ აღნიშნული ცნობა დაცულია იბნ აღ-ჯაჯის ნაწარმოებში, თუმცა დაახლ. იმავეს იმეორებს იბნ აღ-ასირიცი, იხ.: *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from fi'l ta'riḥ of 'Izz al-dīn Ibn al-Athīr*, 170.

¹²⁸⁴ იქვე, 170-172.

წინააღმდეგ მხოლოდ სუსტი ტაშირ-ძორაკერტის მეფის თანმხლებით უნდა ებრძოლა, დროებით მოკავშირედ გამოდგებოდა ბაგრატიც, მაგრამ ეს უკანასკნელი სანდო მეგობრად ვერ ჩაითვლებოდა. აღფ-არსლანის მოსალოდნელი აგრესია აფხაზთა და ქართველთა მეფეს აიძულებდა აღსართანი უფრო მოკავშირად ჰყოლოდა, ვიდრე მოწინააღმდეგედ. ვფიქრობ, ამ პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს უფლისწულ გიორგისა და ელენეს ქორწილი, რომელიც, ჩვენი აზრით, აღსართან მეფის და გახლდათ და, ბუნებრივია, მხოლოდ კახეთ-ჰერეთის მონარქის თანხმობით თუ შექმნიდა ოჯახს საქართველოს მეფის ვაჟიშვილთან. ბაგრატიონთა სამეფო კარსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარს შორის არსებული პოლიტიკური ქორწინების აღნიშნული წლით დათარიღებას ეხმიანება უფლისწული დავითის დაბადება, რომელიც მომდევნო წელს გაჩნდა.¹²⁸⁵

1071 წლის შემოდგომის სეზონში აღსართანი მალუღის ციხე-ქალაქს შეუტევს კახეთ-ჰერეთისა და შარვანის სამეფოს საზღვარზე. აღსართანის ლაშქარი ქალაქს შტურმით აიღებს, ხოლო მმართველად მეფისნაცვალს დანიშნავენ.¹²⁸⁶ მეფის რწმუნებულის სახელი არ ვიცით, მაგრამ ის შეიძლება ყოფილიყო, როგორც მეფის ძმა, ასევე ერთ-ერთი ერისთავი ან დიდებული აზნაური. კახეთ-ჰერეთი საფრთხეს უქმნიდა განძის ამირასაც. აღსართანს უკვე დაბრუნებული ჰქონდა განძის მმართველთა მიტაცებული მიწები, ხოლო, მოგვიანებით, არც მის შევიწროებაზე ამბობდა უარს. აღსართანი საკუთარ თავს რანთა მეფეს უწოდებდა, რაც არანის ანუ განძის საამიროს მმართველობასაც გულისხმობდა. რანთა და კახთა მეფის აქტიურმა საგარეო პოლიტიკამ შარვანშაჰი ფარიბურზი და განძის ამირა ფადლონი შეარიგა.¹²⁸⁷

1072 წლის დასაწყისში ორივე მუსლიმი ლიდერი შეთანხმებას დადებს ერთობლივი მოქმედების შესახებ კახეთ-ჰერეთის მეფის წინააღმდეგ. „შარვანისა და აღ-ბაბის“ ისტორიის მიხედვით, 464 წლის რამადანის თვეში (22/05/1072-21/06/1072) ფარიბურზი და ფადლონი გაერთიანებული სამხედრო ძალით მალუღის ციხე-ქალაქის წინააღმდეგ ლაშქრობენ. მუსლიმი ისტორიკოსის სიტყვებით, მალუღი შტურმით აიღეს, მიწასთან გაასწორეს, ხოლო ციხე-ქალაქში მყოფი ყველა ურწმუნო დახოცეს. მალუღის ციხის მცველი რაზმი, აღსართანის რწმუნებულის ჩათვლით, ბრძოლის ველზე დაეცა.¹²⁸⁸ მუსლიმი ისტორიკოსის მიერ მათი ურწმუნობად მოხსენიება იმის მანიშნებელია, რომ მეფე აღსართანი, მისი რწმუნებული და ლაშქარი ყველანი არამუსლიმები იყვნენ. აღსართანი უკვე დიდი ხანია ივიწყებს სულტნის წინაშე დადებულ ყველა პირობას და მასთან სამუდამოდ გაწყვეტს კავშირს. აღნიშნული ცნობის მიხედვით, აღსართან მეფე კვლავ ქრისტიანია. 1072 წლის მაის-ივნისში განცდილმა მარცხმა კახეთ-ჰერეთის მეფეს საყრდენი პუნქტი მოუსპო, რომლის საშუალებით შარვანის მიმართულებით

¹²⁸⁵ უფლისწული დავითი (მომავალი დავით IV აღმაშენებელი) 1072 წელს უნდა დაბადებულიყო და არა 1073 წელს, როგორც ეს მიღებულია ისტორიოგრაფიაში. ელენეს ვინაობის შესახებ იხ.: L. Tavadze, Some Details on the Biography of David Agmashenebeli, 349-353.

¹²⁸⁶ В. Ф. Минорски, *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, 63.

¹²⁸⁷ იქვე.

¹²⁸⁸ იქვე. აღნიშნული ბრძოლები გადმოცემული აქვს ნოდარ ასათიანსაც, იხ.: ნ. ასათიანი, საქართველო-შარვანის ურთიერთობა XII საუკუნეში (წერილი I. XII საუკუნის პირველი ნახევარი), *თსუ შრომები*, ტ. 125, (1968), 90-91.

სამხედრო ლაშქრობა ხორციელდებოდა. ფარიბურზი და ფადლონი არ იყვნენ დარწმუნებულები, რომ მალულს შეინარჩუნებდნენ, რაც მისი საფუძვლიანი დანგრევის მიზეზი გახდა.

1072 წლის ნოემბერში გარდაიცვალნენ ბაგრატ IV და აღფ-არსლანი.¹²⁸⁹ მათი გარდაცვალებით აღსართანს ძლიერი მტრები გამოაკლდა. საქართველოს ახალი მეფის, გიორგი II-ის პოზიციები არ გახლდათ მყარი, რის გამოც მისი და აღსართანის ურთიერთობა სტაბილური იყო. 1073 წლის ზაფხულში დიდებულთა გამოსვლას მეფე გიორგი II-ის წინააღმდეგ კახეთ-ჰერეთის მეფე არ შეუერთდა,¹²⁹⁰ რამაც გიორგისა და აღსართანს შორის კავშირი კიდევ უფრო გაამყარა. თურქ-სელჩუკთა მზარდი აგრესია კავკასიის ქრისტიანი მეფე-მთავრებს აქტიური პოლიტიკური კავშირის დამყარებისკენ უბიძგებდათ. გიორგისა და აღსართანის თანამშრომლობა ივანე ბაღვაშის აჯანყებაში გამოვლინდა.

1074 წელს ივანე ბაღვაში გიორგი მეფის წინააღმდეგ აჯანყდა. გიორგიმ დახმარება რანთა და კახთა მეფე აღსართანს სთხოვა. გიორგი დახმარების სანაცვლოდ აღსართანს გარკვეულ ტერიტორიას შეპირდა. ივანე ბაღვაშის წინააღმდეგ ორივე მეფემ ერთობლივი სამხედრო ოპერაცია ჩაატარა. აღსართანი ლოწობანის ციხეს მიადგა და აიღო. ლოწობანი ივანეს შვილს, ლიპარიტს ეჭირა, რომელიც ერთი წლის უკან მას მეფე გიორგიმ უწყალობა. საბოლოოდ აჯანყება ბაღვაშთა მარცხით დასრულდა. აღსართანი თავისი მახვილით მოგებულ ლოწობანის ციხეს ინარჩუნებს, ხოლო ივანე და ლიპარიტი მეფე გიორგის უზენაესობას აღიარებენ. გიორგიმ ლოწობანი აღსართანის მფლობელობაში ცნო, ხოლო ბაღვაშთა სახლი იძულებულია აღნიშნული ციხე დათმოს.¹²⁹¹ ქრისტიან მეფეთა კავშირი კიდევ უფრო გამყარდა. აღნიშნული კავშირი აუცილებელი იყო, ვინაიდან თურქ-სელჩუკთა ახალი სულტანი მალიქ-შაჰი კავკასიის ქრისტიანული ქვეყნების წინააღმდეგ სალაშქროდ ემზადებოდა.

„მატიანე ქართლისას“ ცნობით, მალიქ-შაჰი საქართველოში შემოვიდა „მტრად ყოველთა ქრისტიანეთა“. მისი შემოსვლა მიმართული იყო, როგორც ბაგრატის, ასევე აღსართანის ხელში არსებული სამფლობელოთა წინააღმდეგ. ის უმიზნებდა ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოსაც, რომელსაც ჯერ კიდევ აღსართანის ბიძა, კვირიკე II განაგებდა. მალიქ-შაჰი ქვემო ქართლის მხრიდან ტაშირ-ძორაკერტისა და საქართველოს სამეფოს ტერიტორიაზე შემოიჭრა, დაიკავეს სამშვილდეს და ქართლის დარბევას დაიწყო.¹²⁹² საფრთხე შეექმნა კახეთ-ჰერეთის სამეფოსაც. მალიქ-შაჰი იძულებულია დატოვოს სამხრეთ კავკასია, მაგრამ თავის რწმუნებულის პოსტი 1075 წელს საფ-თეგინს ჩააბარა, რომელსაც ქრისტიანული ქვეყნების დამორჩილების ბრძანება მისცა.¹²⁹³

¹²⁸⁹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 314; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 296; *The Annals of the Saljuq Turks: Selections from fī'l ta'rikh of 'Izz al-dīn Ibn al-Athīr*, 177.

¹²⁹⁰ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 315-316; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 297; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II, 159.

¹²⁹¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 316; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 297-298.

¹²⁹² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 316-317; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 298.

¹²⁹³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 317; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 298; ცხორებაჲ მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 301; V. Minorsky, *Studies in Caucasica History*, 25; რ. მეტრეველი, *ჯ. სამუშია, მეფეთ მეფე გიორგი II*, 72-82.

საე-თეგინი საქართველოში ამავე წლის მიწურულს შემოდის. მისი არმია შედგებოდა თურქ-სელჩუკთა რეგულარული სამხედრო ნაწილებისა და სამხრეთ კავკასიის მუსლიმური საამიროთა ლაშქრისაგან, მათ შორის იყვნენ: განძის, დვინისა და დმანისის საამიროთა ჯარები. მუსლიმური კოალიცია ქვემო ქართლში შემოიჭრა. ფარცხისის მიდამოებში მუსლიმებს გიორგი მეფისა და აღსართან მეფის გაერთიანებული არმია დაუპირისპირდა. ქრისტეს ჯვრის წინგაძლოდ გაერთიანებულმა ქართულმა არმიამ თურქ-სელჩუკები სასტიკად დაამარცხა და ქვეყნის დატოვება აიძულა.¹²⁹⁴ ფარცხისის ბრძოლას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. მან აჩვენა გაერთიანებული ძალის უპირატესობა და ქართველების შესაძლებლობა მომხდურთა წინააღმდეგ ერთობლივად გამოსულიყვნენ. სელჩუკთა საფრთხე იმდენად დიდი იყო, რომ პოლიტიკურ ინტერესთა მიუხედავად გიორგი და აღსართანი ერთ პოზიციაზე დადგნენ და წარმატებასაც მიაღწიეს.

ფარცხისის ბრძოლაში მოპოვებული წარმატება შთამბეჭდავი იყო, თუმცა ქრისტიანთა მთავარი მოკავშირის, ბიზანტიის იმპერიის სამხედრო კატასტროფა, რომელიც ქვეყნას სრული კოლაფსისკენ მიაქანებდა, ქართველებს კარგს არაფერს უქადდა. მშვიდობა დიდი ხანი არც გაგრძელებულა. 1080 წელს საქართველოში თურქთა მასიური ლაშქრობები დაიწყო, რამაც გიორგი მეფე აიძულა სპარსეთში წასულიყო, მალიქ-შაჰის უზენაესობა ელიარებინა, ხარაჯა ეკისრა და ყველაფერი ამის სანაცვლოდ მშვიდობა მიეღო. ხარაჯის მიღების პირობით, მალიქ-შაჰი გიორგის უფლებას აძედა კახეთი და ჰერეთი დაეკავებინა, ხოლო იქიდან აკრეფილი ხარკი სულტნის ხაზინაში გაეგზავნა. კახეთ-ჰერეთის დაპყრობის მიზნით სულტანმა გიორგის სელჩუკთა ლაშქარიც გამოაყოლა.¹²⁹⁵ მალიქ-შაჰს კარგად ახსოვდა აღსართანის ღალატი, ისლამის მიღება და შემდეგ დატევება, მუსლიმთა ხოცვა-რბევა, რასაც სელჩუკთა სულტანი მას არ პატიობდა. ყველაფერი ამის გამო თურქ-სელჩუკთა და საქართველოს გაერთიანებული სამხედრო ძალა კახეთ-ჰერეთის დასაპყრობად გაემართა.

1083 წლის ოქტომბერს გიორგი მეფის მთავარსარდლობით ქართველები და თურქები კახეთ-ჰერეთის სამეფოში შეიჭრნენ. გიორგიმ ვეჯინის ციხეს შემოარტყა ალყა, ხოლო თურქები ივრის ნაპირებს არბევდნენ. აღსართანი იძულებული იყო ხალხი გაეხიზნა, ციხეები გაემაგრებინა და თავდაცვითი ბრძოლა ეწარმოებინა. გენერალური ბრძოლა უსარგებლო იყო, ვინაიდან ქართველთა და თურქთა ჯარები რიცხობრივად უპირატესი იყვნენ კახეთ-ჰერეთის არმიაზე. ვეჯინის ციხის ალყა გაჭიანურდა. მეფე გიორგიმ მომთაბარე თურქთა ჯარს სუჯეთი უწყალობა სადგომად, საიდანაც კახეთის საზღვრების ძარცვა-რბევა დაიწყო. განსაკუთრებით შეავიწროვეს მდინარე ივრის სანახები. პოზიციური ბრძოლა წლის ბოლომდე გაგრძელდა. ზამთრის დადგომისთანავე დიდი თოვლი მოვიდა, რამაც მეფე აიძულა ვეჯინის ციხე დაეტოვებინა და დასავლეთ საქართველოში გადასულიყო. გიორგი მეორემ ზამთარი ძირითადად იმერეთში გაატარა, სადაც აჯამეთის ტყე-

¹²⁹⁴ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 317; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 298; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 318; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 301; რ. მეტრეველი, ჯ. სამუშია, *მეფეთ მეფე გიორგი II*, 72-82.

¹²⁹⁵ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 318-321; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 301-305; თ. კორდანი, *ქრონიკები*, I, 229.

ში ნადირობით იქცევდა თავს.¹²⁹⁶ მეფის ასეთი ქმედება დიდებულთა შეშფოთებას იწვევდა. გიორგის თავისი ოპოზიცია უმოქმედობაში ადანაშაულებდა.¹²⁹⁷ სამაგიეროდ აქტიურობდა მეფე აღსართანი. გიორგის ლიხთიმურეთში გადასვლის დროს მან გადაწყვიტა კახეთ-ჰერეთი დაეტოვებინა და სულტან მალიქ-შაჰის სასახლის კარზე მისულიყო ზავის სათხოვნელად. აღსართანის ეს ნაბიჯი დიდი რისკი შემცველი იყო, ვინაიდან მას უკვე მიღებული ჰქონდა ისლამი, ხოლო მის დატყვეობისთვის სიკვდილით დასჯა ელოდა. ამის მიუხედავად, როდესაც კახეთ-ჰერეთის მეფე ხელავდა, რომ მეტი ძალა არ იყო, ხოლო მისი ძალები საქართველოსა და თურქ-სელჩუკთა ერთობლივ შემოტევებს ვერ გაუძლებდა, ბევრი იფიქრა თუ ცოტა, გადაწყვიტა სპარსეთში წასულიყო, კვლავ მიეღო ისლამი და მალიქ-შაჰის წყალობის იმედად თავისი პოზიციები განემტკიცებინა რანთა და კახთა სამეფოში.

1084 წლის დასაწყისში აღსართანი სპარსეთში ჩავიდა. მალიქ-შაჰი მას სასახლეში მიიღებს.¹²⁹⁸ აღსართანი ხელმეორედ უარყოფს ქრისტიანობას და კვლავ ისლამის მიმდევარი გახდება, ამჯერად უკვე მალიქ-შაჰის მეურვეობითა და სწავლა-დარიგებით. მალიქ-შაჰი აპატიებს აღსართანს ძველ შეცოდებებს, ხოლო გამაჰმადიანების შემდეგ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მას დაუმტკიცებს. სულტნის ბრძანებით, რანთა და კახთა სამეფო გიორგის ჩამოართვეს და აღსართანს გადასცეს. მალიქ-შაჰის განკარგულება აღსართანის კახეთში დაბრუნებისთანავე აღსრულდა, რამაც გიორგის არმია იძულებული გახადა კახეთი დაეტოვებინა და შინ დაბრუნებულიყო. მალიქ-შაჰის გადაწყვეტილება მხოლოდ მისი გულმოწყალებით არ იყო განპირობებული. მას აწყობდა პოლიტიკურად დაშლილი საქართველო, ხოლო აღსართანი, როგორც ისლამის მიმდევარი, ქრისტიანთა შორის, სამეფო ხელისუფლებაში განმტკიცებულიყო. მალიქ-შაჰისა და აღსართანის შეთანხმებით, კახეთ-ჰერეთის მეფემ ყოველწლური ხარკის გადახდა და სულტნის ქვეშევრდომობა იკისრა.

ამგვარად, 1084 წელს აღსართანი კვლავ მუსლიმი გახდა, რამაც მას მთელი კახეთ-ჰერეთის სამეფო შეუნარჩუნა. ეს იყო მესამე შემთხვევა, როდესაც აღსართანი რჯულის შეცვლის გზით საკუთარ ხელისუფლებას განიმტკიცებდა. ამჯერად, თავისი გადაწყვეტილებით, აღსართანმა რანთა და კახთა სამეფოს მომხდურთა ძარცვა-რბევა ააცილა თავიდან. ჩვენ არ ვიცით როგორი იყო რეაქცია კახეთ-ჰერეთის სამეფოს დიდებულებისა მისი ამგვარი გადაწყვეტილების მიმართ, თუმცა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მათი დიდი ნაწილი აღსართანის ამ მოქმედებას უარყოფითად შეხვდა. კიდევ უფრო მეტი უარყოფითი მუხტი წამოვიდოდა თუ მეფე ისლამის გავრცელებას ძალით დაიწყებდა. საერთო ჯამში, საფიქრებელია, კახეთ-ჰერეთის სამეფოში დიდი შიდაპოლიტიკური დაძაბულობა შეიქმნა. იყვნენ დიდებულები, რომლებიც საქართველოს ქრისტიან მეფეს უჭერდნენ მხარს. დი-

¹²⁹⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 322; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 305.

¹²⁹⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 322; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 305.

¹²⁹⁸ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 322; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 305.

დებულთა ნაწილს მუსლიმი, მერყევი, არასანდო და რენეგატი მეფის ნაცვლად ქრისტიანი ქართველი მეფე ერჩივნათ, რომელიც, ამავე დროს, უფრო მეტი ავტორიტეტით სარგებლობდა საქართველოს მოსახლეობაში. საშინაო დაძაბულობა დიდი ხანი აღარ გაგრძელდა.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, 1084 წელს გარდაიცვალა კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანი.¹²⁹⁹ მისი გარდაცვალება სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ ხდება, ხოლო გარდაცვალების ზუსტი მიზეზი უცნობია. სიკვდილის ჟამს მეფე აღსართანი 45 წლის იყო.¹³⁰⁰ ის გარდაცვალებისას მუსლიმი იყო. სავარაუდოდ, ამავე მრწამსის მიმდევარი უნდა ყოფილიყვნენ მისი ოჯახის ყველა წევრი. ზუსტი ცნობები აღსართანის ცოლ-შვილის შესახებ არ გვაქვს. ვახუშტის ცნობა, რომ აღსართანის სიკვდილის შემდეგ თავისი შვილი გამეფდა,¹³⁰¹ საეჭვოა. აღსართანის გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე კვირიკე IV ავიდა.¹³⁰²

ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტიის მეორე მეფის საგარეო თუ საშინაო პოლიტიკის ძირითადი ნიშან-თვისება მისი მერყევი ხასიათი იყო. აღნიშნული პირველ რიგში გამოხატულებას პოვეს მეფის რელიგიური მრწამსის საკითხში, რომელიც იმ ეპოქაში პოლიტიკურ ვექტორსაც განსაზღვრავდა. სარწმუნოების შეცვლა აღსართანის ცხოვრებაში იძულებითი ნაბიჯი იყო, მაგრამ აღნიშნული ნაბიჯი ყოველთვის იწვევდა ცვლილებას როგორც კახეთ-ჰერეთის საშინაო, ასევე საგარეო პოლიტიკაში. ამგვარი სახის რეალობა ქვეყანაში სერიოზულ რყევებს განაპირობებდა. აღსართანი ხვდებოდა ასეთი გადაწყვეტილების მოსალოდნელ შედეგებს, მაგრამ ყოველთვის რისკავდა. პოლიტიკურ ცვლილებასა და რისკის გაწევას თავისი მიზეზი ჰქონდა.

აღსართანის ცვალებადი პოლიტიკა კახეთ-ჰერეთის მეფეს საშუალებას აძლევდა ქვეყანაში თავისი მდგომარეობა შეენარჩუნებინა. აღნიშნულში მას ხელს უწყობდა სელჩუკთა სახელმწიფო აპარატიც. სელჩუკთა დადებითი დამოკიდებულება აღსართანის მიმართ განპირობებული იყო მისი მუსლიმური არჩევანით. ისლამის მიღებით და მუსლიმური წეს-ჩვეულებათა შესრულებით მან სელჩუკთა ნდობა მოიპოვა. ყოველწლიური ხარკის გარდა კახეთ-ჰერეთი დროდადრო სელჩუკთა სახელმწიფოში სამხედრო ძალასაც აგზავნიდა.

ქართველთა ავტორიტეტი და პრესტიჟი სულტნის კარზე ძალიან მაღალი იყო. სელჩუკთა მმართველი ზედაფენა მათ ძალიან აფასებდა და პატივს სცემდა. სელჩუკთა სახელმწიფოს პირველი ვეზირის ნიზამ აღ-მულქის ცნობით, სულტნის კარზე აუცილებელი იყო შერეული სამხედრო კონტიგენტის არსებობა, რომელთა შორის დეილამთა და ხორასნელთა ორი ათასკაციანი სამხედრო ძალა აუცილებელი იყო წესრიგის დამყარების მიზნით, ხოლო, იმ შემთხვევაში, თუ მათი ნაწილი ქართული იქნება, ნიზამ აღ-მულქის აზრით, მისაღებია, ვინაიდან

¹²⁹⁹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563.

¹³⁰⁰ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში, 323.

¹³⁰¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563. ვახუშტის ამ ცნობის კრიტიკა იხ. ქვემოთ.

¹³⁰² დავით აღმაშენებლის უცნობი მემკვიდრე არაფერს წერს აღსართან I-ის და კვირიკე IV-ის მამა-შვილობაზე (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309). ვფიქრობ, მათი ამგვარი სახით დაკავშირება თავად ვახუშტის მიგნებაა, მაგრამ საეჭვო დაშვება, რასაც მომდევნო თავსა და დანართში განვიხილავთ.

ქართველები კარგი ხალხია.¹³⁰³ ნიზამ ალ-მულქი, რომელიც სელჩუკთა იმპერიის ფაქტობრივი მმართველი და მთავარი ადმინისტრატორი გახლდათ, ბუნებრივია, ამ სიტყვებს პრაქტიკული გამოცდილების გათვალისწინებით წერდა. აღნიშნული გამოცდილება ემყარებოდა იმ ურთიერთობას, რომელიც XI საუკუნის 80-იან წლებში ჩამოყალიბდა სელჩუკთა და ქართველთა შორის. ამ ურთიერთობაში ქართველთა მორჩილებისა და ნდობის ხარისხს დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. აღნიშნული ნდობა, უპირატესად, ისლამის მიღებას ემყარებოდა, რომლის გარეშე სულტნის კარზე ქართველთა სამხედრო კონტიგენტს არავინ დაუშვებდა. ამგვარად, როდესაც ნიზამ ალ-მულქი წერს, ქართველთა კარგ მეთმრულ თვისებაზე, რითაც ხაზგასმულია მათი სანდოობის მაღალი ხარისხი, ის გულისხმობს იმ ქართველებს, ვინც ისლამი მიიღო და სულტნის სამსახურში ჩადგა. ხოლო ასეთი, უპირატესად, კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ელიტის ის ნაწილი იყო, რომლებიც მეფე აღსართანის პარალელურად ისლამს მიიღებს და სელჩუკთა კარზე ავტორიტეტსა და პატივისცემას მოიპოვებს.

აღსართან I რანთა და კახთა მეფე სელჩუკთა პატივისცემასა და ნდობას სწორედ თავისი შეცვლილი აღმსარებლობის გამო მოიპოვებს, რაც მას საშუალებას აძლევს ზეობის ბოლოს განსაკუთრებით დაუახლოვდეს სელჩუკთა მმართველ ელიტას, ხოლო მათთან კოორდინაციაში ძალაუფლება შეინარჩუნოს. ამ მიზნით, ბუნებრივია, აღსართანი არც თავისი სამხედრო ძალის ერთი ნაწილის გაგზავნას მოერიდებოდა სელჩუკთა კარზე, რომელთა რაოდენობა დეილამელთა და ხორასნელთა ორი ათასიანი სამხედრო რაზმის გათვალისწინებით, ალბათ, რამდენიმე ასეული უნდა ყოფილიყო. ნიზამ ალ-მულქის მიხედვით, მათ სულტნის სასახლის კარზე ელიტარული სამხედრო კონტიგენტის შეცვლის პატივი ჰქონდათ. კახეთ-ჰერეთის სამხედრო ძალის გამოყენება სელჩუკებს, ბუნებრივია, სხვა სამხედრო დანიშნულებითაც შეეძლოთ. ამგვარი მოცემულობით აღსართანის საგარეო პოლიტიკა, რომელიც თავდაპირველ ეტაპზე გამოკვეთილად პრობიზანტიური იყო, მოგვიანებით, შეიცვალა და პროსელჩუკური ხასიათი მიიღო, რასაც რეგიონში არსებული საერთაშორისო მდგომარეობა განაპირობებდა.

სელჩუკთა სულტნის ალფ-არსლანისა და სულტან მალიქ-შაჰის ვასალური დამოკიდებულების გარდა აღსართანი ინტეგრირებული ჩანს აბასიანთა სახალიფოს პოლიტიკურ ორბიტაშიც. ამას არსებული რეალობის გარდა აღსართანის ბრძანებით მოჭრილი საფასეც ადასტურებს. მასზე ალფ-არსლანის სახელისა და აღსართანის სახელისა და პატრონიმის გვერდით, სავარაუდოდ, ხალიფა ალ-კაიმის სახელიც იკითხება.¹³⁰⁴ ალ-კაიმი და თავისი მემკვიდრე, ალ-მუკთადი თურქთა დაქვემდებარებაში იყვნენ, შესაბამისად, მათი ავტორიტეტი, პრესტიჟი და ძალაუფლება სელჩუკთა სამხედრო ძალით იყო განსაზღვრული. აბასიანთა ხალიფას ძალაუფლებას, ძირითადად, ძველი ტრადიცია და რელიგიური ავტორიტეტი განსაზღვრავდა. სულტანს ფორმალურად ძალაუფლებას სწორედ ხალიფა ანიჭებდა. ამ მოცემულობის მიხედვით, ხალიფა აღმოსავლური საინტეგრაციო სივრცის

¹³⁰³ მ. ცინცაძე, საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში, 92-93; *The Book of Government or Rules for Kings: the Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizām al-Mulk*, 100.

¹³⁰⁴ D. Alexanyan, I. Paghava, *The Heirs of Kvirike III the Great*, 330-335.

ფიქტიური გამაერთიანებელი იყო, სადაც სელჩუკთა აღმავლობის პერიოდში, ძირითადად, მათი სახელმწიფო მოიაზრებოდა. ამგვარად, აბასიანთა სახალიფოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ურთიერთობა, უპირატესად, მათი სელჩუკთა სახელმწიფო კარისადმი დამოკიდებულებით განისაზღვრებოდა, რაც, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, ცვალებადი იყო.

აღსართან I-ის პერიოდში ურთიერთობა განსაკუთრებით დაძაბულია მეზობელ მუსლიმურ ქვეყნებთან. განძის საამირო და შარვანის სამეფო დიდი აქტივობით გამოირჩეოდნენ. აღნიშნული პირველ რიგში განპირობებული იყო საქართველოს მეფეთა ექსპანსიით, რომელთა მთავარი მიზანი კახეთ-ჰერეთის დაპყრობა იყო. მართალია კოორდინაცია საქართველოს, შარვანსა და განძას შორის არ შეინიშნება, რასაც განძის საამიროსა და საქართველოს გართულებული ურთიერთობა განაპირობებდა, მაგრამ პოლიტიკური კურსი სრულიად აშკარად გამოიკვეთა. აღსართანის მმართველობის პირველ ნახევარში სანამ ის აღფარსლანის ვასალი გახდებოდა და ისლამს მიიღებდა, განძა და შარვანი ცდილობენ ისარგებლონ კახეთ-ჰერეთის დასუსტებით და მას სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კარიბჭეს ურღვევენ. სელჩუკთა შიშით კონფლიქტი მცირე ხნით შეწყდა. აღნიშნული ომი გაგრძელდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც აღსართანი სელჩუკთა ვასალობას დაამხოვს და ქრისტიანობას დაუბრუნდება.

აღსართანის ზეობის მეორე ნახევარში, მეთერთმეტე საუკუნის 70-იან წლებში, მეფის ძალაუფლების სრული კონსოლიდაცია და საქართველოსა და კახეთ-ჰერეთს შორის არსებული კავშირი, განძის საამიროსა და შარვანის სამეფოს აიძულებს სამხედრო კავშირი შეკრან და მხოლოდ ამგვარი გაერთიანებული ძალებით ებრძოლონ ქრისტიანულ სამეფოს. აღნიშნული პერიოდი, წინა დეკადისგან განსხვავებით, კახეთ-ჰერეთის ბაგრატუნ-კვირიკიანთა სამეფოს პოლიტიკური აღმავლობის ხანაა, რასაც აღსართანის შეტევითი ბრძოლა ადასტურებს სულჩუკთა, განძის, შარვანის და თბილისის წინააღმდეგ. ქრისტიანობას დაბრუნებული აღსართანი გამოკვეთილად ანტიმუსლიმური პოლიტიკის გამტარებელი გახდა. აღსართანის ქმედებას კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატიის დიდი უკმაყოფილება და წინააღმდეგობა განაპირობებდა მეფის მიერ ისლამის მიღებით, რამაც იგი აიძულა კვლავ ქრისტიანობას დაბრუნებოდა. თავისი ზეობის ბოლოს აღნიშნული პოლიტიკა კახეთ-ჰერეთის მეფემ კვლავ შეცვალა და ხელახლა მიიღო ისლამი, რამაც, ბუნებრივია, დაამშვიდა რანთა და კახთა სამეფოს ურთიერთობა როგორც სელჩუკთა სახელმწიფოსთან, ასევე მეზობელ მუსლიმურ ქვეყნებთან. ამგვარად, აღსართანის ცვალებადი რელიგიური მრწამსი მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა მის ცვალებად საგარეო პოლიტიკას.

ბიზანტიის იმპერია აღსართანის ზეობის თავდაპირველ ეტაპზე კახეთ-ჰერეთის მთავარი პოლიტიკური მოკავშირე გახლდათ. აღნიშნული კავშირი ძლიერი იყო ისაკ კომნენოსის ხანაში და კონსტანტინე X დუკას ზეობის პირველ ნახევარში. ერთგვარი კულმინაცია იყო თბილისის გაყიდვა, რომელიც აღსართანმა ბიზანტიის იმპერიას მიჰყიდა, რითაც მათი მხარდაჭერა განიმტკიცა. მაგრამ, აღმოსავლეთ რომის იმპერიამ თბილისი მალე დაკარგა, რამაც ორ ქვეყანას შორის არსებულ ურთიერთობაზე იმოქმედა. ხოლო მას შემდეგ, რაც კონსტანტინე დუკასა და ბაგრატ IV-ს შორის დინასტიური კავშირის შესახებ არსებული შეთანხმება შე-

დგა, სრულიად აშკარა გახდა, რომ იმპერია კახეთ-ჰერეთისა და საქართველოს მიმდინარე კონფლიქტში სწორედ ამ უკანასკნელის მხარეს დაიჭერდა. 1060-იანი წლების ბოლოს კახეთ-ჰერეთის დარბევაში ფრანკთა მონაწილეობა ამის აშკარა დასტურია. აღნიშნული სამხედრო ძალა ბაგრატ IV-ს მხოლოდ ბიზანტიის იმპერიის მეშვეობით შეეძლო მიეღო.

კახეთ-ჰერეთისა და ბიზანტიის იმპერიას შორის არსებული ურთიერთობა ცოტა ხანში კვლავ შეიცვალა. რომანოზ IV დიოგენეს დროს ბიზანტიის იმპერია დაინტერესებული იყო სელჩუკთა წინააღმდეგ ფართო სამხედრო კოალიცია შეეკრა, რომელშიც კახეთ-ჰერეთიც მოიაზრებოდა. ამას ადასტურებს „ბრწყინვალე მეფე“ აბაზის მოღვაწეობა არადიოპოლის მთავრის თანამდებობაზე, აბაზთა და იბერთა ჯარის მონაწილეობა მანასკერტის სამხედრო კამპანიაში, რომელშიც ორივე უნდა იგულისხმებოდეს, საქართველო და კახეთ-ჰერეთი და, ასევე, ამავე დროს არსებული დალაგებული ურთიერთობა ბაგრატსა და აღსართანს შორის. რომანოზის დროს აღსართანი დანამდვილებით ვიცით, რომ კურაპალატის ტიტულის მფლობელია, შესაბამისად, კახეთ-ჰერეთის ბიზანტიურ ოიკუმენეში ინტეგრაციის ხარისხი გაზრდილია. აღნიშნული ვითარება შენარჩუნდა მომდევნო იმპერატორთა პერიოდშიც.

მიქაელ VII პარაპინატის დროს ბიზანტია-საქართველოს შორის არსებული დინასტიური კავშირი სახეზეა. დიდი ალბათობით, იგივე სახის კავშირი შეიკრა საქართველოს სამეფოსა და კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შორის. დინასტიური კავშირები უმაღლესი პოლიტიკური შეთანხმების უმთავრესი განმაპირობებელი ფაქტორია. შუა საუკუნის რეალობაში ამგვარი სახის ურთიერთობა განმსაზღვრელი იყო. ნიკიფორე III ბოტანიაცეს დროს ვითარება არ შეცვლილა, საქართველოს სამეფო სახლი და ბიზანტიის იმპერატორი მოყვრებად დარჩნენ, ხოლო კახეთ-ჰერეთის მეფე ინარჩუნებს კავშირს იმავე ბაგრატიონთა სამეფოს კართან, რაც მეფე აღსართანს ბიზანტიის საიმპერატორო ოჯახთან აახლოებს მართა-მარიამის სახით. ბიზანტიის მომდევნო მმართველის ალექსი I კომნენოსის დროს ვითარება შეიცვალა. აღნიშნული ვითარება იცვლება არა იმდენად ბიზანტიის იმპერიასა და კახეთ-ჰერეთს შორის, არამედ გიორგისა და აღსართანს შორის. ბიზანტიის მესვეურთა დამოკიდებულება გადაისინჯა რანთა და კახთა მეფის მიმართ, როდესაც აღსართანი ხელმეორედ მიიღებს ისლამს და კვლავ სელჩუკთა ვასალი გახდება.

ქრისტიანი მონარქის მიერ ისლამის მიღება არ შეიძლებოდა ბიზანტიის საიმპერატორო კარს გაემართლებინა, მით უფრო ალექსი კომნენოსის ზეობის ხანაში, როდესაც ბიზანტიის იმპერია სამხედრო-ქრისტიანული იდეოლოგიის გამოყენებით და ჯვაროსანთა მოძრაობის წაქეზებით ყოველმხრივ ცდილობს სელჩუკთა შევიწროებას. აღსართანის ხელმეორე გამუსლიმების შემდეგ, კახეთ-ჰერეთისა და ბიზანტიის იმპერიის პოლიტიკური კავშირი გაწყდა. თუმცა, იგივე ბიზანტიის გავლენით ძლიერი იყო კახეთ-ჰერეთის ქრისტიანული არისტოკრატია, მათ შორის ისინი, რომლებიც კონსტანტინოპოლში მოღვაწეობდნენ. რანთა და კახთა სამეფოს ზედაფენა ბიზანტიის დახმარებით თუ მის გარეშე, კახეთ-ჰერეთის სამეფო კარის ქრისტიანობისკენ მობრუნების იმედს არ კარგავდა, რაც მხოლოდ აღსართანის გარდაცვალების შემდეგ გახდა რეალური.

ტაშირ-ძორაკერტის სამეფო, პოლიტიკური თვალსაზრისით, განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა. კახეთ-ჰერეთის მმართველი ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტია სწორედ ამ ქვეყნის სამეფო სახლის განაყოფია. აღსართანი მართალია კახეთში დაიბადა და იქვე გაიზარდა, მაგრამ მას არასდროს გაუწყვეტია კავშირი თავის ბიძებთან, რომლებიც ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს მართავდნენ. აღსართანისა და მეფე კვირიკე II-ის პოლიტიკური ურთიერთობა ნათესაურ კავშირსა და საერთო მიზნებზე იყო დამყარებული. საერთო პოლიტიკური მიზანი საქართველოს სამეფო კარისა და სელჩუკთა ექსპანსიის შეჩერება იყო, რაც არსებული ახლო ნათესაური კავშირის გარდა ორი ქვეყნის მმართველ ზედაფენას სერიოზული სამხედრო ალიანსისკენ უბიძგებდა.

კვირიკე II-ის მამის, დავით უმიწაწყლოს პერიოდში, რომელიც ამავე დროს, აღსართანის პაპა გახლდათ, ტაშირ-ძორაკერტის სამეფოს პრეტენზია ჰქონდა აღვანთა სამფლობელოზე. აღვანთა მეფის ტიტული კი რანთა იგივე ჰერეთის ფლობასაც გულისხმობს. ამგვარი ტენდენცია არ შეინიშნება კვირიკე II-ის ხანგრძლივი ზეობის პერიოდში, თუმცა აღვანთა კათალიკოსის დამტკიცებას სწორედ ტაშირ-ძორაკერტის მეფე ახდენს.¹³⁰⁵ კვირიკეს პერიოდში ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა ტიტულატურაში მყარად მკვიდრდება სომეხთა მეფის ტიტული. „სომეხთა მეფის“ ტიტულის მიღება განპირობებული იყო მეფე გაგიკ I-ის მემკვიდრეთა მიერ ქვეყნის დაკარგვით. ამის შემდეგ სომხეთის ტახტზე პრეტენზიას ტაშირ-ძორაკერტის მეფე აცხადებდა. „მატიანე ქართლისას“ ცნობა ამ რეალობის ამსახველია. პოლიტიკური თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი იყო ბიძა-ძმისწულს გავლენის სფერო გაემიჯნათ. ტაშირ-ძორაკერტის მეფე კვირიკე II-ს საკუთარი თავი სომეხთა მეფის რაგნში წარმოედგინა. იგი მფარველობს მონოფიზიტ-აღვანურ მოსახლეობასაც, რომელიც საკუთარ თავს სომხეთის მეფის პოლიტიკურ ორბიტაში მოიაზრებს, ხოლო აღსართანი ერთგვარი დიოფიზიტური აღვანეთის მეფეა, რომელიც, ამავე დროს, ამ სივრცეს კახეთ-ჰერეთის ქართულ-დიოფიზიტური ქვეყნის შემადგენელ ნაწილად წარმოაჩენს.

აღვანეთის ანუ რანის საკითხი ორი ქვეყნის მმართველ ზედაფენას შორის მაინც ერთგვარი განხეთქილების ვაშლი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ კონფესიური კუთხით არსებული გავლენის სფეროთა გამიჯვნა აღნიშნული პრობლემის გადაჭრას უწყობდა ხელს. აღსართანი თავისი მერყევი რელიგიური აღმსარებლობის მიუხედავად არ ჩარეულა მონოფიზიტური აღვანეთის ეკლესიის საქმეებში, ასევე არ დაუბრალებია კვირიკე II-ს რანთა იგივე აღვანთა მეფის ტიტული, ყოველ შემთხვევაში, ამ ეტაპზე ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების მიხედვით, მსგავსი რამ არ იკვეთება. აღსართანის და კვირიკეს სამხედრო ალიანსი პოლიტიკური ინტერესის გარდა იმასაც გულისხმობდა, რომ მათი გავლენის სფერო გამიჯნული ჰქონოდათ, რაშიც ახლო ნათესაური ფაქტორი სერიოზულ როლს თამაშობდა.

აღსართანს, რომელიც ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა უმცროსი ძმისშვილი იყო, არ ჰქონდა არც ლეგიტიმური უფლება და არც საშუალება თავისი ბიძების სამ-

¹³⁰⁵ კვირიკე II-ის ზეობის შესახებ იხ.: ქუთათელაძე ქეთევან, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები*, 126-137.

ფლობელოზე პრეტენზია განეცხადებინა. არსებული პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით, ასეთი რამ არც მომხდარა. აღნიშნული ხელს უწყობდა ორი ქვეყნის მმართველი ელიტის დაახლოებას. პოლიტიკური რეალობის გათვალისწინებით, კახეთ-ჰერეთის სამეფო ოჯახი და ტაშირ-ძორაკერტის მმართველი სახლი ყველაზე ახლო ურთიერთობაში სწორედ ერთმანეთთან იყვნენ.

სომხეთის სხვა სამეფოთა გაუქმების შემდეგ, რომელიც ბიზანტიის იმპერიის აქტიური ექსპანსიის შედეგი იყო, ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა პოლიტიკა აღმოსავლეთ რომის იმპერიასთან მიმართებაში უაღრესად ფრთხილი გახდა. ისინი აღიარებდნენ იმპერატორის უზენაესობას, რაც გამოხატული იყო კურაპალატის ტიტულის მიღებასა და იმპერიის ფორმალური მორჩილების აღიარებაში.¹³⁰⁶ ტაშირ-ძორაკერტის ამგვარი პოლიტიკა მსგავსია კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანის პოლიტიკური კურსისა, რომელსაც სელჩუკთა ექსპანსიამდე და მის შემდეგაც, ასევე, პრობიზანტიური ვექტორი ჰქონდა აღებული და, ასევე, ატარებდა კურაპალატის ტიტულს. ყველაზე დიდი უთანხმოება კახეთ-ჰერეთის მეფესა და ტაშირ-ძორაკერტის მეფეს შორის მაინც აღსართანის მიერ ისლამის მიღებას უნდა გამოეწვია, თუმცა ვერც ეს იქნებოდა არსებული პოლიტიკური სიტუაციის უკიდურესი დაძაბვის მაჩვენებელი, ვინაიდან ზუსტად იმ დროს, როდესაც აღსართანი ისლამს იღებს, სელჩუკთა გულის მოგების მიზნით, კვირიკე იძულებულია იმავე თურქ-სელჩუკთა სულტნის ვასალობა აღიაროს. არსებული ტენდენციის გათვალისწინებით, ორი ქვეყნის საგარეო პოლიტიკა ძალიან მსგავსია, რაც, ბუნებრივია, ხშირ შემთხვევაში, გარკვეული კოორდინაციის მაჩვენებელია.

აღსართან პირველი თავისი დროის ერთ-ერთი ყველაზე გამორჩეული მეფე იყო. მას ძალიან ახალგაზრდას მოუწია გამეფება, ამასთან, ისეთ ვითარებაში, როდესაც ის ძალიან ახლოს იყო ძალაუფლების დაკარგვასთან. რთულ ვითარებაში ქვეყნის მართვამ, სარისკო გადაწყვეტილებების მიღებამ და სიტუაციის თავის სასარგებლოდ გამოყენების უნარმა აღსართანს მმართველობის დიდი გამოცდილება და ნიჭი შესძინა. თავისი მოწოდებით ის უფრო დიპლომატი იყო, ვიდრე სარდალი. მეგრძოლი ბუნების ნაკლებობა განაპირობებდა მის დათმობებს მრწამსის საკითხში, რაც მან სამჯერ შეიცვალა. შუა საუკუნეებში რელიგიის დატოვება საკმაოდ დიდი რისკის შემცველი იყო. აღსართანი შეიძლება ფიზიკურად მოესპოთ როგორც ქრისტიანებს, ასევე მუსლიმებს. ქრისტიანობისთვის თავდადებასა და ბრძოლის ველზე დაღუპვას აღსართანმა რელიგიით მანიპულირება არჩია, რასაც საჭიროების შემთხვევაში ძალიან კარგად იყენებდა. ყველაფერმა ამან მას ძალაუფლება შეუნარჩუნა, მაგრამ გრძელვადიან პერსპექტივაში მისი ასეთი ქმედებები დამღუპველი იყო, რამაც საბოლოოდ შეიწირა კიდევ ბაგრატუნ-კვირიკიანთა ხელისუფლება კახეთ-ჰერეთის სამეფოში.

¹³⁰⁶ იქვე, 127.

თავი XIII

კვირიკე IV

კვირიკე IV (1084-1104) კახეთ-ჰერეთის ბაგრატიუნთა დინასტიის რიგით მესამე მეფე გახლდათ. ის წინამორბედთა მსგავსად ამავე სამეფო საგვარეულოს კვირიკიანთა შტოს წარმომადგენელი იყო. კვირიკე მეოთხის მამის შესახებ ცნობას მხოლოდ ვახუშტი ბაგრატიონი გვაწვდის. მაგრამ სწავლული ბატონიშვილი ცნობებს კრიტიკული მიდგომა სჭირდება და მათი კომენტარის გარეშე გათვალისწინება მართებული არ არის. ამგვარ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე კვირიკე მეოთხის ბიოგრაფიული ცნობების ანალიზისას, რომელიც ვახუშტი ბაგრატიონს აქვს მოცემული თავის ცნობილ თხზულებაში, „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“.

ვახუშტის ცნობით, კვირიკე წინამორბედი მეფის, აღსართან პირველის, შვილი იყო.¹³⁰⁷ აღნიშნული მონაკვეთი მოთავსებულია ვახუშტის თხზულების იმ ნაწილში, რომელსაც ეწოდება „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა“.¹³⁰⁸ ჩვენი აზრით, ეს ცნობა მცდარი უნდა იყოს. ვახუშტი, უპირატესად, მართებულ ცნობებს იძლევა კახეთის მეფეთა რიგითობისა და ზეობის შესახებ, მაგრამ ოჯახურ მდგომარეობასთან დაკავშირებით ბევრი რამ არეული აქვს. მაგ. „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ხელნაწერის მიხედვით, კვირიკე მეოთხის შემდეგ სამეფო ტახტზე მისი ძმისწული აღსართანი ავიდა,¹³⁰⁹ ხოლო ვახუშტის ცნობით – აღსართანი კვირიკეს შვილი ყოფილა.¹³¹⁰ ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ვახუშტის ჰქონდა ქრონოლოგიურად დალაგებული სია კახეთის მეფეებისა, რომელშიც მეფობის თარიღები იყო მოცემული, მაგრამ მამაშვილობა მითითებული არ ყოფილა. ამის გამო, ვახუშტიმ ცნობები მათი მამაშვილობის შესახებ თავად მოიძია, ხოლო, სადაც ვერ მოიძია, ან გამორჩა, ყოველი მომდევნო მეფე წინამორბედის შვილად გამოაცხადა. სხვათა შორის თავისი ნაწარმოების სხვა მონაკვეთში აღსართან მეორეს კვირიკე მეოთხის შვილად იხსენიებს, მაგრამ ეს მონაკვეთი, თითქმის, სიტყვასიტყვითაა გადმოღებული დავითის ისტორიკოსის თხზულებიდან. ამის გამო, კახეთის მეფეთა ცხოვრების აღწერისას უკვე სხვა ცნობაზე დაყრდნობით, რომელშიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მეფეთა რიგითობა და ზეობის წლები მითითებული იყო, მაგრამ მამაშვილობა არ ეწერა, ეს უკანასკნელი ლაკუნა თავად ვახუშტიმ შეავსო. ქართულ წყაროებში კვირიკე მეოთხის მამაშვილობაზე არაფერია მითითებული, შესაბამისად, კვირიკეს მამის ვინაობა ვახუშტის მიგნებაა, მაგრამ მცდარი.

1070 წელს კონსტანტინოპოლის რომანას ქართულ მონასტერში გადაწერილი ოთხთავის ანდერძ-მინაწერის მიხედვით, აღსართან („ხსართანან“) რანთა და კახთა მეფე 31 წლისაა, ხოლო მისი შვილი ნახსენები არაა. სამაგიეროდ დასახელებულია აღსართანის ძმები, რომლებიც მისი თანამმართველებია; ასაკის მიხედვით

¹³⁰⁷ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563.

¹³⁰⁸ იქვე, 558.

¹³⁰⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³¹⁰ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563.

მათი სახელებია: ფადლა, კვირიკე, რედისავი და აბაზი.¹³¹¹ იმ შემთხვევაში თუ აღსართანს 1084 წელს ჰყავდა ვაჟიშვილი, ამასთან სრულწლოვანი (ასე ჩანს ვახუშტისთან, ვინაიდან 18 წლის შემდეგ, ვახუშტისვე მიხედვით, მისი შვილი ავიდა ტახტზე, ისიც სრულწლოვანი), ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ აღსართანი მასაც თანამოსაყდრედ გამოაცხადებდა, მაგრამ 1070 წლის მდგომარეობით ეს ასე არ ჩანს. უფრო მეტიც, აღსართანი ორჯერ იღებს ისლამს, რაც იმას ნიშნავს, რომ მეისიერად იგივე მრწამსი უნდა მიეღო მისივე ოჯახის წევრებს (ცოლ-შვილს), ხოლო კვირიკე მეოთხე, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, „ჭეშმარიტ ქრისტიანად“ არის წოდებული,¹³¹² რაც გამორიცხავს იმას, რომ ის აღსართანის შვილი ყოფილიყო, ან ოდესმე ისლამი მიეღო.

ჩვენი აზრით, კვირიკე მეოთხე უნდა იყოს წინამორბედი მეფე აღსართან I-ის ძმა. დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში კარგად ჩანს, რომ მას ისლამი არასდროს მიუღია. ამის გამოა, რომ დავითის ისტორიკოსი მასზე წერს: „*კაცი მეფობისავე თანა მეფე-ქმნილი ვნებათა ზედა, ჭეშმარიტი ქრისტიანე*“.¹³¹³ ისტორიკოსის აზრით, ის ჭეშმარიტად ქრისტიანი ადამიანია, რომელიც ვნებებზე გაბატონდა და ამქვეყნიურ სიამოვნებას არ მისცა უფლება მისი რწმენა შეეღაზა.

მაგრამ რა სახის ვნებებს სძლია კვირიკე მეფემ? – უდავოა, რომ აქ ისლამის მიღებით დიდების მოპოვება იგულისხმება. კვირიკე შედარებულია თავის წინამორბედს, აღსართანს, რომელმაც დაგმო ქრისტე და ისლამს ეზიარა. მუსლიმური მრწამსის მიღებამ აღსართანს ამქვეყნიური დიდება და მეფობა მოუტანა, ხოლო კვირიკე, როგორც ჩანს, იყო ერთ-ერთი მათგანი, ვინც დაძლია ვნებები და უარი განაცხადა ისლამის მიღებაზე, როგორც პირველ შემთხვევაში, ასევე მეორედ. ყველაფერი ეს კარგად უნდა სცოდნოდა დავითის მემკვიდრეს, რაც გახდა იმისი მიზეზი, რომ დავით აღმაშენებლის კახელ ბაგრატუნებთან დაპირისპირების მიუხედავად მემკვიდრე ვერ მალავს აღფრთოვანებას კვირიკე მეფის პიროვნული თვისებების გამო და მას მხოლოდ აღმატებითი ეპითეტებით ამკობს.

ჩვენი თვალსაზრისი თუ მართებულია, გამოდის, კვირიკე მეფე გაგიკის ოჯახში 1041 წელს დაბადებულა.¹³¹⁴ მას გაგიკ მეფემ საკუთარი ბიძისა და მამობილის, კვირიკე III დიდის, სახელი დაარქვა. კვირიკე ბაგრატუნ-კვირიკიანმა უფლისწულობა კახეთ-ჰერეთის სამეფოში გაატარა თავისი მშობლების, ძმებისა და დიდებულების გარემოცვაში.

კვირიკე პოლიტიკურ ასპარეზზე თავის უფროსი ძმის, აღსართან პირველის, გვერდით ჩნდება. აღსართანი 19 წლის ასაკში მეფედ აკურთხეს. კვირიკე ამ დროს 17 წლის იყო. კვირიკე და მათი კიდევ სამი ძმა თანამმართველებად გამოაცხადეს. უმცროსი ძმების მეფობა ფორმალურადაა იყო. ერთი მათგანი, საერთოდ, ბიზანტიის იმპერიაში ცხოვრობდა და მეფის ტიტულს პირობითად ატარებდა; ხოლო დანარჩენი – ფადლა, კვირიკე და რედისავი – აღსართანს ედგნენ მხარში.

¹³¹¹ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში, 322-323.

¹³¹² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³¹³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³¹⁴ დ. კლდიაშვილი, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში, 322-323.

აღსართანის მეფობის დროს ძმებმა დიდი განსაცდელი გამოიარეს. აღსართანმა სამჯერ შეიცვალა მრწამსი, ქრისტიანმა მეფემ 1068 წელს ისლამი მიიღო, მალე ისევ დაუბრუნდა ქრისტიანობას, ხოლო მესამედ – 1084 წელს კვლავ ისლამი მიიღო და იმავე წელს მუსლიმად მოკვდა. სამწუხაროდ, ზუსტად არ ვიცით კახეთ-ჰერეთში დარჩენილი, რომელი ძმა მიბაძავს მას ან რომელი უარყოფს აღსართანის მიერ არჩეულ რელიგიურ კურსს. ერთადერთი რაც ვიცით არის ის, რომ მესამე ძმა, კვირიკე, უარს ამბობს ისლამის მიღებაზე და ცხოვრების ბოლომდე ქრისტიანია. მემბტიანეს განცხადება, მეფობის პერიოდშივე „მეფე-ქმნილი ვნებათა ზედა“ სწორედ ამ პერიოდის ვითარებას უნდა ასახავდეს. იგივე მეორდება კვირიკეს ერთპიროვნული მეფობის დროსაც – მას ისლამი არასდროს მიუღია.

1084 წელს, ხელმეორედ ისლამის მიღებიდან მცირე ხანში, მეფე აღსართანი გარდაიცვალა. კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტი მისმა მესამე ძმამ, კვირიკემ, დაიკავა. საინტერესოა რატომ არ ჩანს მეორე ძმა. სავარაუდოდ, ის აღსართანის გარდაცვალებამდე აღესრულა. არ ვიცით წინამორბედ მეფე აღსართან პირველს ჰყავდა თუ არა შვილები. ასეთი მოცემულობა რომც დაეუშვათ, ისლამის მიღების შემთხვევაში მათ სამეფო ტახტზე ასვლა და ხელისუფლების დამკვიდრება გაუჭირდებოდათ. კვირიკეს ხელისუფლებაში დამკვიდრება არ გასჭირვებია. ჩვენს მოსაზრებას თუ გავითვალისწინებთ, გამოდის, კვირიკე უკვე საკმაოდ გამოცდილი იყო, ტახტზე ასვლისას ის 43 წლის იქნებოდა. ქრისტიანობისა და ზნეობრივი მორალის დამცველი კვირიკე მეფე ხალხში დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა. ამას დავითის მემბტიანეც ადასტურებს. ისტორიკოსი გარკვეული პოლიტიკური მეტოქეობის მიუხედავად მასზე მხოლოდ დადებით კონტექსტში საუბრობს.

კვირიკე IV-მ რანთა და კახთა სამეფო საკმაოდ მძიმე ვითარებაში ჩაიბარა. ქვეყანას ჰქონდა ვალდებულება ყოველწლიური ხარკი გადაეხადა თურქ-სელჩუკთა სულტნის მალიქ-შაჰის (1072-1092) სასარგებლოდ. ხარკი საკმაოდ დიდი იყო ზუსტი რაოდენობა ხარკისა არ ვიცით, მაგრამ კახეთ-ჰერეთის გადასახადი დაახლოებით იდენტური უნდა ყოფილიყო იმისა, რასაც შარვანის სამეფო იხდიდა სელჩუკთა სულტნის სასარგებლოდ. შარვანის სამეფო ყოველწლიური გადასახადის სახით 70000 დინარს იხდიდა, რაც მოგვიანებით 30000 დინარამდე შემცირეს.¹³¹⁵

საქართველოს სამეფო მეფე გიორგი მეორე კახეთ-ჰერეთის დაპყრობას ღაბობდა, თუმცა კვირიკე მეოთხის დროს იძულებული იყო თურქ-სელჩუკთა სულტნის მოთხოვნა გაეთვალისწინებინა დაპყრობის მცდელობაზე ხელი აეღო. ამის მიუხედავად განხეთქილება კახეთ-ჰერეთისა და საქართველოს მესვეურთა შორის ყოველთვის იგრძნობოდა. გიორგის ხშირად უწევდა მეფის ხელისუფლების მოწინააღმდეგე დიდებულთა დაშოშმინება. მათ შორის აღმოჩნდა ძაგან ზედაზნის პატრონი. ძაგანი საკმაოდ გავლენიანი ქართველი ფეოდალი იყო, რომელიც ზედაზნის ციხის გარდა არაგვის ხეობის, მუხრანისა და წილკნის ტერიტორიაზე დიდი მამულების პატრონი იყო, ხოლო ძაგანის ძმა მოდისტოსი წილკნის ეპისკოპოსის თანამდებობას ფლობდა.¹³¹⁶

¹³¹⁵ Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-დაулат ас-сельджукийя*, 76; С.А. Ашурбейли, *Государство Ширванишыхов (VI-XVI вв.)* (Баку, 1983), 98.

¹³¹⁶ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 54, 57; რ. მეტრეველი, *დავით IV აღმაშენებელი*, 88-103.

1088 წლის დასაწყისის ახლო ხანებში მეფე გიორგი და ძაგანი ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ.¹³¹⁷ უთანხმოების ძირითადი მიზეზი მიწების გამო არსებული კონფლიქტი იყო, ძაგანი მეფის სამსახურის სანაცვლოდ მეტ პრივილეგიებს ითხოვდა რისი დაკმაყოფილებაც გიორგის არ შეეძლო. კონფლიქტი იმდენად გამწვავდა, რომ ძაგანი კახეთ-ჰერეთის მეფის მხარეს გადავიდა და კვირიკეს თავის გამგებლობაში არსებული ზედაზნის ციხე გადასცა.¹³¹⁸ ძაგანის წინააღმდეგ გამოსვლას სამეფო კარზე ბევრი ითხოვდა, მათ შორის უფლისწული დავითი, თუმცა გიორგი მეფემ ვერ გაბედა კვირიკესა და ძაგანის წინააღმდეგ წასვლა, რის გამოც ძაგან ზედაზნელის მთელი მამული და ციხე-სიმაგრეები კახეთ-ჰერეთის მეფის დაქვემდებარებაში აღმოჩნდა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი 1088 წლის 16 აპრილს საქართველოში დაწყებული ძლიერი სეისმური თუ კლიმატური ცვლილებები შეიძლება ყოფილიყო, რამაც, როგორც ჩანს, სამხედრო მოქმედებები, პირდაპირი კონფლიქტები და შიდაპოლიტიკური დაპირისპირების ძალადობრივი გზით გადაწყვეტა შეამცირა.¹³¹⁹

1092 წელს გარდაიცვალა მალიქ-შაჰი. სელჩუკთა იმპერიაში არეულობა დაიწყო.¹³²⁰ ამას არ შეეძლო არ ემოქმედა საქართველოში არსებულ ვითარებაზე, მაგრამ ზუსტად როგორი ეფექტი მოახდინა ამ პროცესებმა კახეთ-ჰერეთის სამეფოზე ჩვენთვის ცნობილი არ არის. საქართველოს ახალგაზრდა მეფე დავით IV პოლიტიკურ სარბიელზე ფართოდ იწეებს გამოსვლას, რაც ცენტრალური ხელისუფლების მოწინააღმდეგე კლანების დამორჩილება-გაძევებაში გამოიხატა. ამათგან ყველაზე ხმაურიანი ლიპარიტ ბაღვაშის შეპყრობა და ბიზანტიის იმპერიაში გაძევება იყო.¹³²¹ საქართველოს სამეფოს ცენტრალიზაცია საფრთხეს უქმნიდა კახეთ-ჰერეთის მეფის პოზიციებს ქართლში. დავით მეფე არ ჩქარობდა, მისი მიზანი სელჩუკთა ხარკის მოხსნა და მათი ქვეყნის საზღვრებიდან განდევნა იყო. მას შემდეგ, რაც დავითი ხარკის მიცემას შეუწყვეტს სულტანს ძველი განმდგარი დიდებულების დამორჩილებას დაიწეებს. მათ შორის პირველი იყო ძაგან ზედაზნის პატრონი, რამაც დავითი და კვირიკე ერთმანეთს წაჰკიდა.¹³²²

¹³¹⁷ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 54, 57. როინ მეტრეველი ამ დაპირისპირებას 1085-1089 წლებს შორის ათავსებს, იხ.: რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, 97-103. ჩვენი აზრით, შეიძლება ამ თარიღის დავიწროვება. როგორც დავით აღმაშენებლის მღვდმის მონასტრისადმი გაცემული საბუთიდან ჩანს, დავითი ცდილობდა დაერწმუნებინა მამა ძაგანის წინააღმდეგ წასულიყვნენ. ასეთი ინიციატივის მქონე დავითი სულ მცირე სრულწლოვანი მაინც უნდა ყოფილიყო, რაც 1088 წელზე მოდის. დავით უფლისწული დაიბადა 1072 წელს. იმ დროს სრულწლოვან ასაკად 15-16 წელი ითვლებოდა.

¹³¹⁸ რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, 98-99.

¹³¹⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 323-324; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 306; E. Guidoboni, G. Traina, A New Catalogue of Earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, 132.

¹³²⁰ გ. ჯაფარიძე, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველი მესამედში (თბილისი, 1995), 15-16.

¹³²¹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 325-326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 308-309; რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, 75-78.

¹³²² ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 54, 57; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

1103 წელს დავითი თავისი ლაშქრით ზედაზნის ციხეს შემოეწყო. კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკემ ზედაზნის დასახმარებლად თავისი სამხედრო ძალები გაგზავნა. ციხე-სიმაგრე მაშინ ძაგანის მფლობელობაში იყო, რომელიც კვირიკეს უზენაესობას აღიარებდა. ზედაზნის ციხის ალყა ძლიერი დაპირისპირების პირობებში წარიმართა. ზედაზნის ბრძოლაში დავითი გამარჯვებული გამოვიდა, ხოლო კვირიკეს გარნიზონი დამარცხდა. კვირიკემ ზედაზენი დაკარგა. ძაგანი გაქცევას მოასწრებს და თავს შიომღვიმის მონასტრის ტერიტორიაზე აგებულ ციხე-სიმაგრეს შეაფარებს.¹³²³

მღვიმის მონასტრის ბერების დახმარებით ძაგანი და კვირიკე მეფის მომხრენი დავითის ლაშქარმა შეიპყრო, ხოლო ციხე-სიმაგრე შტურმით აიღო. დავითი კახეთ-ჰერეთის მეფის კუთვნილ რამდენიმე ციხესაც დაიკავეს ქართლში, ხოლო ძაგანს მთელ სამფლობელოებს ჩამოართმევს.¹³²⁴ ამავე დროს დიდი დაპირისპირება ხდება თურქ-სელჩუკთა იმპერიაში. მიმდინარე წლის 19 მარტს ხოის ბრძოლაში სულტანი ბარქიარუკი თავის ძმას მუჰამადს ამარცხებს, თუმცა ვერ სარგებლობს ამ წარმატებით და იძულებულია ჯანმრთელობის გართულებულ მდგომარეობას მიხედოს.¹³²⁵

სელჩუკთა იმპერიაში მიმდინარე შინაომები ქართველებს საშუალებას აძლევს საკუთარი ძალების კონცენტრაცია მოახდინონ და მუსლიმთა წინააღმდეგ კოალიცია შეკრან. კოალიციის ინიციატორი დავითი IV გახდა. ამავე წლის ახლო ხანებში დავითი ნაჭარმაგევის სამეფო რეზიდენციაში კრების ჩატარების ინიციატივით გამოდის. არსენ იყალთოელის ცნობით, მას ნაჭარმაგევის სასახლეში თორმეტი მეფე მოუწვევია. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორის მიხედვით, ერთ-ერთი მათგანი კახთა მეფე ყოფილა. დავითის ისტორიკოსის დახასიათებით, კვირიკე „ჭეშმარიტი ქრისტიანი“ იყო, ხოლო როგორც ნამდვილ ქრისტიანს არ შეეძლო სისტემატიურად მუსლიმთა თარეშისთვის ეყურებინა. ნაჭარმაგევის დარბაზობაზე მრავალი მეზობელი ქვეყნის მეფე-მთავარი მოვიდა, მათ შორის დასახელებულია კახთა მეფე.¹³²⁶

კახთა მეფე, ვინც დავითს დაუზავდა და ნაჭარმაგევს ეახლა, სავარაუდოდ, კვირიკე IV უნდა ყოფილიყო. ძაგანის სამფლობელოები, რომელიც თავის დროზე საქართველოს მეფე გიორგი მეორის სამფლობელო გახლდათ, კვირიკემ დავითის საკუთრებად ცნო. ნაჭარმაგევის კრების ძირითადი მიზანი თურქ-სელჩუკთა წინააღმდეგ ბრძოლა იყო, რასაც კვირიკე მეფეც უნდა შეერთებოდა. კახეთ-ჰერეთის მეფე სელჩუკებს აღარ შეუვიწროვებიათ, ამის ძირითადი მიზეზი ის ხანგრძლივი დაპირისპირება იყო, რომელიც სულტანსა და თავის ძმას შორის მიდიოდა. საბოლოოდ ძმები დაზავდნენ. 1104 წლის იანვარში დადებული ზავის მიხედვით, ბარქიარუკი და მუჰამადი სელჩუკთა იმპერიას ორად იყოფენ. ამათგან მუჰამადს შეხვდა ადარბადაგანი, სირია, აღ-ჯაზირა, არანი, არმენია და საქართველო.

¹³²³ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 54, 57; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³²⁴ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 54; რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, 88-103.

¹³²⁵ გ. ჯაფარიძე, საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო, 17.

¹³²⁶ კრების შესახებ იხ.: ლ. თავაძე, ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში, 192-199.

კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე მუჰამადს უნდა დამორჩილებოდა,¹³²⁷ მაგრამ აღიარა თუ არა კვირიკემ ახალი მმართველის მორჩილება ჩვენ არ ვიცით.

კახეთ-ჰერეთის სამეფოში ამ საკითხთან დაკავშირებით ორი აზრი არსებობდა: ნაწილი მხარს უჭერდა საქართველოს მეფის ინიციატივას და სელჩუკთა ქვეყნის ტერიტორიიდან განდევნას, ხოლო მეორე ნაწილი – საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლასა და თურქების გამოყენებას.¹³²⁸ „ჭეშმარიტ ქრისტიანედ“ წოდებული კვირიკე მეფე, როგორც ჩანს, პირველ პოზიციას იზიარებდა. რეალური ანტითურქული ნაბიჯების გადადგმა კვირიკემ ვერ მოასწრო, თუმცა ქრისტიანული მრწამსი ბოლომდე შეინარჩუნა. დავითის ისტორიკოსის მიხედვით, ზედაზნის ციხის აღების მომდევნო წელს კვირიკე მეფე გარდაიცვალა.¹³²⁹

1104 წელს კვირიკე IV უკვე 63 წლის იყო. XII საუკუნეში აღნიშნული ასაკი უკვე მოხუცებულობის პერიოდად ითვლებოდა. ამდენად, კვირიკე მეფე ჭარმაგ ასაკს მიღწეული გარდაიცვალა. ცნობილი არ არის ჰყავდა თუ არა საკუთარი ოჯახი. სავარაუდებელია, რომ მას არ უნდა ჰყოლოდა ვაჟიშვილი, ვინაიდან გარდაცვალების შემდეგ კახეთ-ჰერეთის სამეფო ტახტს თავისი ძმისწული აღსართან მეორე იკავებს.¹³³⁰

კვირიკე მეფე ქართულ წყაროებში მხოლოდ დადებითი შტრიხებით არის შემკული. დავითის ისტორიკოსი კვირიკეს სამაგალითო ქრისტიანობას უსვამს ხაზს, ხოლო ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ის იყო მხნე, ახოვანი და მეფობის ღირსი.¹³³¹ დავითის ისტორიკოსი არცერთ შემთხვევაში არ ასხენებს კახეთ-ჰერეთის ღიდგვაროვანთა განდგომას ან დავით აღმაშენებლის მხარეზე მათ გადასვლას მაშინ როდესაც წინამორბედი მეფეების, გაგიკისა და აღსართან პირველის, ზეობისას ერისთავები, დიდებულები და აზნაურები, ხშირად, ერთმანეთსაც კი ასწრებდნენ საქართველოს მეფის მხარდაჭერას. კვირიკეს დროს რენეგატობის არცერთი ფაქტი არაა დაფიქსრებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ მეფის ავტორიტეტი ძალიან დიდი იყო. კვირიკეს ასეთ ავტორიტეტს, ვფიქრობ, თავისი რელიგიური შეხედულებები, ღვთისმოსაობა და სიმამაცე განაპირობებდა. მას ჰქონდა ყველა ის თვისებები, რომელიც შუა საუკუნეებში სამაგალითოდ ითვლებოდა.

კვირიკეს პიროვნული თვისებები იყო ის ძირითადი მიზეზი, რამაც დავით აღმაშენებელს თავისი ზეობის პირველი 15 წლის განმავლობაში არ მისცა საშუალება კახეთ-ჰერეთის შემოერთებისთვის ებრძოლა. დავითმა კვირიკეს მხოლოდ ის მიწები მისცა, რასაც შემკვიდრეობით საქართველოს მეფეთა სამფლობელოდ თვლიდა. საფიქრებელია, კვირიკე მეოთხე დავითის ბიძა იყო დედის მხრიდან, რაც, ბუნებრივია, მათ ურთიერთობაზე დადებითად მოქმედებდა. მაგრამ, ამავე დროს, არც ის უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ ნათესაობა ბაგრატიონთა და ბაგრატუნ-კვირიკიანთა პოლიტიკურ და ტერიტორიულ დავაში, ფაქტობრივად, არაფერს

¹³²⁷ გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*, 17.

¹³²⁸ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 328; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 311-312.

¹³²⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³³⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 328; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³³¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 563.

წყვეტდა. კვირიკე IV რანთა და კახთა მეფის შესახებ მეტი ცნობები არ მოგვეპოვება, თუმცა, არსებულ ცნობათა შეჯერების საფუძველზე, თავისი დიდი სეხნიის ღირსეული მემკვიდრე იყო. თავისი პიროვნული თვისებებისა და ღვთისმოსაობის გათვალისწინებით ის დაფასებული უნდა ყოფილიყო კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატთა შორისაც, რაც მისი ძალაუფლების სიმტკიცის გარანტია გახლდათ.

ისლამური სამყარო კვირიკეს ზეობის პერიოდში სელჩუკთა და ფატიმიანთა ექსპანსიის ფაზაში შევიდა. კახეთ-ჰერეთის სამეფოს კავშირი ორივე სახელმწიფოსთან ჰქონდა. კვირიკე თურქ-სელჩუკთა სულტანს ხარკს უხდიდა და უზენაესობას აღიარებდა, ხოლო ფატიმიანთა სახალიფო, რომელიც „წმინდა მიწასა“ და იერუსალიმს აკონტროლებდა, კახეთ-ჰერეთის ქვეყნიდან მიმავალი პილიგრიმთა ტრადიციული დანიშნულების ადგილი იყო. ფატიმიანთა სახელმწიფოში არსებული ქართული ეკლესია-მონასტრები, რომელიც ქართველ მეფეთა ზრუნვის ობიექტები გახლდათ, ბუნებრივია, დახმარებას „ჭეშმარტ ქრისტიანი“ მეფე კვირიკეს ხელშეწყობითაც მიიღებდნენ. მონარქის ღვთისმოსაობა, პირველ რიგში, ეკლესია-მონასტრების ზრუნვით ვლინდებოდა, ხოლო, ვინაიდან „წმინდა მიწაზე“ მდებარე ქართული საგანეები, ძირითადად, საქართველოს მეფეთა მფარველობით სარგებლობდნენ კვირიკეს მიერ გაწეული დახმარება უცხოეთში მდებარე ქართული მონასტრებისადმი გასაკვირი არ უნდა იყოს.

კახეთის ქვეყნიდან წამოსულ პილიგრიმთა აქტიურობის შესახებ ცნობა დაცულია ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში. ცნობის მიხედვით, მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისში კახეთის ქვეყნიდან მოსულა კვირიკე კახი და მონასტერს დიდძალი ქონება შესწირა, ბერად აღიკვეცა და მონასტრის საძმოს შეუერთდა.¹³³² ამავე საუკუნის 20-30 წლებში კვირიკე კახი გარდაცვლილა, ხოლო მონასტრისთვის შეწირული ქონება სამი ბიზანტიური ლიტრი ოქროს ღირებულების აღმოჩნდა, რისთვისაც ივერონის საძმომ 15 იელის მას აღაპი დანუწინა.¹³³³ მონაზონი კვირიკე კახი თავისი წარმომავლობის, სახელისა და ქონების გათვალისწინებით, უდავოდ, კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატიას ეკუთვნოდა, შესაძლოა, სამეფო ოჯახის წევრიც ყოფილიყო. მისი მოღვაწეობა საინტერესოა, ვინაიდან ადასტურებს კახეთ-ჰერეთის მმართველი ზედაფენის აქტიურ ზრუნვას უცხოეთში მდებარე ქართული საგანეებისადმი. გარკვეულ შემთხვევაში ზრუნვა იმდენად დიდი ყოფილა, რომ მათი ნაწილი სამონაზვნო ცხოვრების აღთქმას დებდა და მონასტერში აგრძელებდა ცხოვრებას. ისეთ პოლიტიკურ ვითარებაში, როდესაც ქართულ საგანეთა დიდი ნაწილი მუსლიმური ქვეყნების ტერიტორიაზე მდებარეობდა, ურთიერთობა ისლამურ ქვეყნებთან განსაკუთრებით აქტუალური ხდება.

კვირიკე მეოთხე იძულებული იყო ყოველწლიური ხარკი გადაეხადა თურქ-სელჩუკთა სულტან მალიქ-შაჰის სასარგებლოდ. კვირიკეს პერიოდში მართალია მონარქი ქრისტიანი იყო, თუმცა ნიზამ აღ-მულქის ცნობის გათვალისწინებით, ქართველთა მიმართ არსებული დადებითი დამოკიდებულება არ შეცვლილა. მალიქ-შაჰის მიმართ პოზიტიური იყო ქართველთა დამოკიდებულებაც. აღნიშნული განპირობებული იყო სულტნის შემწყნარებლური ბუნებით, რაც მუსლიმი მმარ-

¹³³² ელ. მეტრეველი, *ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი* (თბილისი, 1998), 156.

¹³³³ იქვე, 156, 234.

თველის მიმართ ქართველებს კეთილად განაწყოდა. მაღიქ-შაჰმა შეიწყნარა გიორგი II-ის თხოვნა და ის ქრისტიანი მეფის რანგში მიიღო როგორც ვასალი; ანალოგიური მოხდა ტაშირ-ძორაქერტის მეფის შემთხვევაში; მანვე დანიშნა ლიპარიტ V ბაღვაში ქართლის ამირას თანამდებობაზე. ყველა ზემოთ ხსენებული მმართველი ინარჩუნებდა ქრისტიანობას. ბუნებრივია, იგივე უნდა ვიფიქროთ კვირიკე მეოთხეზე. მუსლიმი ძმის გარდაცვალების შემდეგ, ვისაც კახეთ-ჰერეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ურჯულოდ სახავდა, კვირიკე როგორც ქრისტიანი მეფე სცნეს ქვეყნის უზენაეს ხელისუფლად.

ქრისტიანი მეფის ხელისუფლების სათავეში ყოფნა ძალიან მნიშვნელოვანი იყო ქრისტიანობის მიმდევარი კახეთ-ჰერეთის მმართველი არისტოკრატიისთვის. აღნიშნული ქვეყანაში კვლავ ქრისტიანული შინაპოლიტიკის გატარებას უწყობდა ხელს და მრავალსაუკუნოვანი რელიგიის განმტკიცებას ემსახურებოდა. მეფის რელიგიურ მრწამს შუა საუკუნეებში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, ვინაიდან მეფე ღვთის მიერ მიორნცხებული ხელისუფლის სტატუსით სარგებლობდა, შესაბამისად, მონარქის რწმენის შერყევა ძლიერ მოქმედებდა თავის ქვეშევრდომებზეც. კვირიკე მეოთხე ერთგვარი ანტიპოდი გახდა თავისი წინამორბედის. ისტორიული წყაროს მიხედვით, რაც იმდროინდელ განწყობას ასახავს, აღსართანი ადვილად თმობდა სარწმუნოებას, ხოლო კვირიკე – ურყევად ინარჩუნებდა.

მაღიქ-შაჰის დადებითი შეფასება, რომელიც ასე კარგად იკვეთება ღვთის თანამედროვე მემატიანისა და სომეხი ისტორიკოსების ნაშრომებში, სწორედ იმითაც იყო განპირობებული, რომ ის უფლებას აძლევდა ქრისტიანული ქვეყნის კონკრეტულ მმართველს რელიგია თავისი შეხედულების მიხედვით აერჩია, მიეღო ისლამი ან დარჩენილიყო საკუთარ მრწამსზე. კვირიკემ უკანასკნელი არჩია, რითაც ადგილობრივთა კეთილგანწყობა დაიმსახურა. ბუნებრივია, მაღიქ-შაჰის დათმობა და შემწყნარებლობა არ ყოფილა უანგარო. სელჩუკთა სულტანი მორჩილებას, ხარკის გადახდასა და ჯარის გაგზავნას მოითხოვდა, რათა საკუთარი სამხედრო კორპუსი შეესებულებოდა. ყველაფერი ამის მიღების შემდეგ, მაღიქ-შაჰი მზად აღმოჩნდა დათმობაზე წასულიყო და კახეთ-ჰერეთის ქრისტიანული ქვეყნის მეთაურის პოზიციაზე მუსლიმი მეფის ნაცვლად ქრისტიანი მიეღო. ნიზამ აღ-მულქის ნაწარმოები, რომელიც, ფაქტობრივად, თავის ცხოვრების ბოლოს დარედაქტირდა და მალევე გამოქვეყნდა, ადასტურებს, რომ ქართველთა შესახებ სელჩუკთა სახელმწიფო კარის დამოკიდებულება მაღიქ-შაჰის სიცოცხლის ბოლომდე დადებითი იყო, რასაც ხარკის დროული გადახდა და სულტნის მორჩილება განაპირობებდა.

სელჩუკთა მომდევნო მმართველის პერიოდში ვითარება დიდად არ შეცვლილა. მცირეწლოვანი მაჰმუდი მართალია ხალიფამ ცნო, მაგრამ მალე დაამხეს, ხოლო მომდევნო სულტანი ბარქიარუკი აგრძელებდა მამისეულ პოლიტიკას და კახეთ-ჰერეთი თავისი ვასალური ქვეყნის სტატუსით ჰყავდა დაქვემდებარებული. ჯვაროსანთა ლაშქრობამ და სელჩუკთა სახელმწიფოში დაწყებულმა შინაბრძოლამ, სულტან ბარქიარუკსა და თავის უმცროს ძმას მუჰამად ტაპარს შორის, ხელი გაუხსნა ღვთის მეოთხეს ხარკი შეეწყვიტა და ბრძოლა დაეწყო სელჩუკთა წინააღმდეგ. გამოკვეთილი არ არის კვირიკე მეოთხის პოზიცია, მაგრამ, ვფიქრობ, თავდაპირველ ეტაპზე ის ინარჩუნებდა სელჩუკთა სასარგებლოდ ნეიტრა-

ლიტეტს, რაც გახდა კიდევ საქართველოს მეფესა და მას შორის კონფლიქტის ერთ-ერთი მიზეზი. კვირიკე მეოთხის საგარეო პოლიტიკის შემობრუნება მისივე ზეობის ბოლოს უნდა მომხდარიყო, ზედაზნის დაკარგვის შემდეგ, როდესაც ის დავითის წინააღმდეგ დამარცხდა და, ამის შემდეგ, მალევე შეუერთდა ნაჭარმაგვეის დარბაზობის დროს გამართულ ანტისელჩუკურ ალიანსს. კვირიკეს თავისი სიცოცხლის ბოლოს კარგად უნდა დაენახა დავითის წარმატება, შესაბამისად, მასთან დაპირისპირებას მორიგება არჩია.

კვირიკე მეოთხის წინამორბედთა დროს აქტიურად იჭრებოდა მონეტები, რომელზეც ხალიფას ან სულტნის სახელი იყო მოთავსებული. ამას, თავდაპირველად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეკონომიკური დატვირთვა ჰქონდა, მაგრამ უკვე სელჩუკთა ექსპანსიის პირობებში იძულებითი სახე მიიღო. სელჩუკთა სულტნის გარდა ამ მონეტებზე ხდებოდა ხალიფას სახელის დატანებაც. არსებული ტენდენციის გათვალისწინებით არაფერი უნდა შეცვლილიყო კვირიკე მეოთხის ზეობის პერიოდშიც. ხალიფა აღ-მუკთადისა და თავისი მემკვიდრის, ხალიფა აღ-მუსთაზჰირის დროს აბასიანთა სახალიფო რჩებოდა როგორც კახეთ-ჰერეთის სამეფოს ეკონომიკური პარტნიორი. არსებული პერიოდის სამონეტო ემისიის სიმცირის გამო ამ ურთიერთობებზე ბევრი არაფრის თქმა შეგვიძლია, მაგრამ, დამკვიდრებული ტენდენციის გათვალისწინებით, ძირითადი მიმართულება არ უნდა შეცვლილიყო. ასევე, თითქმის, არ გვაქვს ისტორიული მასალა კახეთ-ჰერეთისა და განძის ან შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობის შესახებ, მაგრამ იმის ფონზე, რომ ყველა ეს ქვეყანა სელჩუკთა ვასალი იყო, ბუნებრივია, მათ შორის არსებული ურთიერთობა ისპაჰანის მიერ რეგულირდებოდა.

ბიზანტიის იმპერიის და კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური ურთიერთობა სელჩუკთა ექსპანსიის პირობებში ჩიხში შევიდა. კვირიკე თითქმის მთელი თავისი ოცწლიანი ზეობის განმავლობაში იძულებული იყო სელჩუკთა სულტნის მოხარკე და ვასალი ყოფილიყო. აღნიშნული ვითარება ალექსი I კომნენოსის კარს სამხრეთ კავკასიაში კიდევ ერთ ქრისტიან მოკავშირეს აცლიდა. აღმოსავლეთის ქრისტიან მეფეთა სისუსტე ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი იყო, რამაც ალექსის გადააწყვეტინა თავისი სამხედრო-პოლიტიკური კავშირი დასავლეთის ქრისტიანულ სამყაროსთან მოენახა. ალექსის სამხედრო ალიანსი დასავლეთის მმართველი ელიტის წევრებთან პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის სახით განხორციელდა. ჯვაროსნული ლაშქრობა მთელი ქრისტიანული სამყაროს ყურადღების ცენტრში მოექცა, ხოლო იერუსალიმის აღება სიმბოლური ნიშანი იყო აღმოსავლეთის ქრისტიანი მეფე-მთავრებისთვის მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლა დაეწყოთ. არაპირდაპირი ცნობა კვირიკე მეოთხის მიერ ანტისელჩუკურ ალიანსში მონაწილეობის შესახებ, მხოლოდ მისი ზეობის ბოლო ან ბოლოსწინა წელს ეხება.

ალექსი კომნენოსის ზეობის დროს ბიზანტიისა და კახეთ-ჰერეთის კავშირი უფრო კულტურული და სარწმუნოებრივი სახის იყო. ქართველები ინარჩუნებდნენ ეკლესია-მონასტრებს ბიზანტიაში, სადაც კახეთ-ჰერეთის არაერთი წარმომადგენელი მოღვაწეობდა. იმპერიაში აგრძელებდნენ ცხოვრებას კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატიის წევრებიც. მეფის ძმის აბაზის მოღვაწეობა, დიდი ალბათობით, ბიზანტიის იმპერიაში კვირიკე მეოთხეს დროსაც გრძელდებოდა. მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისში ბიზანტიაში უნდა ჩასულიყო ათონის ქართველთა მო-

ნასტრის ადაპტებში მოხსენიებული კვირიკე კახი, რომელიც, შესაძლოა, კვირიკე მეოთხის ნათესავიც ყოფილიყო.¹³³⁴ კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატიის ხშირი ვიზიტი ბიზანტიაში და მათი იმპერიაში ცხოვრება ორ ქვეყანას შორის არსებული პოლიტიკური კავშირის მანიშნებელია. მართალია შუა საუკუნეების ქართულ რეალობაში არ არსებობდა საზღვარგარეთ მდებარე მუდმივმოქმედი დიპლომატიური სამსახური, მაგრამ ერთგვარი დიპლომატიისა თუ მეფის წარმომადგენლის როლს ქვეყნის უმაღლესი არისტოკრატიის წევრები ასრულებდნენ, რომლებიც, ამავე დროს, უცხოეთში ხანგრძლივი დროით იმყოფებოდნენ ან ცხოვრობდნენ. სწორედ ასეთი უმაღლესი არისტოკრატიის წარმომადგენლები იყვნენ მეფის ძმა აბაზი და კვირიკე კახი.

კვირიკე მეოთხის ზეობა ოცი წლის განმავლობაში გაგრძელდა და მთელი ამ ხნის განმავლობაში თავისი მდგრადობითა და სტაბილურობით იყო გამორჩეული. ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტიის მესამე წარმომადგენლის მეფობის მმართველობის საფუძველი უფრო საშინაო-პოლიტიკურ ვითარებაში უნდა ვეძებოთ. მერყევი აღსართანის შემდეგ, კახეთ-ჰერეთის ზედაფენა კმაყოფილებით შეხვდა ქრისტიანი კვირიკე მეფის ზეობას. თავისი რელიგიური მრწამსის, ქრისტეს რჯულისადმი თავდადების, მოწიფული ასაკის, სტაბილური მმართველობის, დაბაღანსებული საგარეო პოლიტიკისა თუ პიროვნული ღირსებების გამო კვირიკე მეოთხის მეფობა ბევრად წარმატებული აღმოჩნდა, ვიდრე ამავე დინასტიის სხვა წევრთა მმართველობა. ქვეყანაში, სადაც ბაგრატუნთა დინასტიის მმართველობა არასდროს ყოფილა მტკიცე, ადგილი არ ჰქონია ისტორიული წყაროთი დადასტურებულ არცერთ განდგომას. უფრო მეტიც, ძაგან ზედაზნის პატრონი და თავისი ძმა, მოდისტოს წილკენელი საქართველოს მეფე გიორგის კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკეს ვასალობას ამჯობინებდნენ. ძველი პერიოდის ქართული ისტორიოგრაფია, რომელიც ერთ დროს ძლიერი საბჭოთა იდეოლოგიის გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული, შუა საუკუნეებში მოღვაწე დიდებულთა ამგვარ საქციელს ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებისგან განდგომის მცდელობად აფასებდა სუსტის სასარგებლოდ, რაც ყოველთვის არ არის სიმართლე, მათ შორის არც ამ შემთხვევაში.

საქართველოში არსებული ვითარება უკვე წლებია ერთიანი ქართული ქვეყნის ჩამოყალიბების გზით მიდიოდა, სადაც თავისი იდეოლოგიური და სამხედრო-პოლიტიკური პოტენციალის გათვალისწინებით ძალაუფლება ბაგრატიონთა დინასტიას უნდა აეღო. ბაგრატიონთა დინასტიას შეეძლო ამის გაკეთება კვირიკე მეოთხის დროსაც ეცადა, მაგრამ კახეთ-ჰერეთის წინამორბედი მმართველების პერიოდისგან განსხვავებით, კვირიკეს ზეობაში მათ ამის გაკეთება არ უცდიათ. აღნიშნული, უდავოდ, კვირიკეს ავტორიტეტის დამსახურება იყო, რასაც დავით

¹³³⁴ თსუ ასოც. პროფ. აპოლონ თაბუაშვილის აზრით, რომელმაც აღნიშნულ ცნობაზე მიგვიითია, კვირიკე კახი, შესაძლოა, კახეთ-ჰერეთის მმართველი დინასტიის წევრი ყოფილიყო, რაზეც მისი ვინაობა მიაჩნებოდა. ვფიქრობ, ასეთი დაშვება სრულიად შესაძლებელია მით უფრო დავითის მიერ კახეთ-ჰერეთის დაპყრობის შემდეგ, მმართველი დინასტიის წევრთა ნაწილი, ალბათ, საქართველოს დატოვებდა. ასეთ შემთხვევაში თავის შესაფარებლად ბიზანტიის იმპერია იდეალური ადგილი იყო. კვირიკე კახის ბიზანტიაში გამგზავრება მიახლოებით ემთხვევა დავითის მიერ კახეთ-ჰერეთის დაპყრობის პერიოდს. ყველაფერი ამის მიუხედავად, ვფიქრობ, კვირიკე კახის ვინაობა ჯერ კიდევ დასადავებია. თუმცა ერთი რამ უდავოა, თავისი სოციალური მდგომარეობის გათვალისწინებით, კვირიკე კახი კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატიის წევრი იყო.

აღმაშენებლის მემბტიანეც კი აღიარებს. უკანასკნელი დავითის სამეფოს კარის გამხმრვანებელია, შესაბამისად, მემბტიანეს პოზიცია ბაგრატიონთა სამეფო სახლის დამოკიდებულებას გამოხატავს.

კვირიკე მეოთხე არსებულ რთულ პოლიტიკურ გარემოში მყარად ინარჩუნებდა თავისი დინასტიის მმართველობას. ქვეყანას არაერთი გამოწვევა და პრობლემა ჰქონდა: მორღვეული იყო დასავლეთის კარიბჭე, სადაც მუხრანსა და არაგვის ხეობაში უკვე საქართველოს სამეფო შემოვიდა. ანალოგიური ვითარება იყო შაქის მხარეში, ხოლო ქვეყანა იძულებული იყო სელჩუკთა სასარგებლოდ ხარკი ეხადა. ყველაფრის მიუხედავად, კვირიკემ შეძლო და თავისი დინასტიის არსებობა კიდევ ორი დეკადით გაახანგრძლივა, რაც მოცემულ პოლიტიკურ ვითარებაში აშკარა წარმატება გახლდათ.

თავი XIV

აღსართან II

აღსართან II (1104-1105) კახეთ-ჰერეთის უკანასკნელი მეფე იყო. ის ბაგრატუნთა დინასტიის კვირიკიანთა კახეთის შტოს წარმომადგენელი გახლდათ. აღსართანი თავისი წინამორბედის, მეფე კვირიკე IV-ის ძმისშვილი და მემკვიდრე გახლდათ.¹³³⁵ აღსართანი რანთა და კახთა სამეფოს, ბიძის მიერ დატოვებულ მემკვიდრეობას, ეუფლება, როგორც ამ სახელმწიფოს კანონიერი სამართალმემკვიდრე.

კვირიკე IV, როგორც ზემოთ ვუხსენეთ, მეფე გაგიკის რიგით მესამე ვაჟი უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, აღსართან II გაგიკის შვილიშვილი გამოდის. აღსართანის მამა ფადლა გაგიკის ძე, ან რედისავ გაგიკის ძე, შეიძლება ყოფილიყო. მეტი დეტალუბა აღსართანის ოჯახის შესახებ ჩვენ არ გავყვანია. ზემოთქმულის გათვალისწინებით, აღსართანი 1060-70-იან წლებში უნდა დაბადებულიყო. გამეფების ჟამს ის უკვე სრულწლოვანი და მეფობისთვის შესაფერისი ასაკის პიროვნება გახლდათ. ამას ირიბად ადასტურებს დავითის მემკვიდრე, რომელიც არაფერს წერს მისი მცირეწლოვნობის ან სიყმაწვილის შესახებ.

1104 წელს რანთა და კახთა მეფე კვირიკე IV გარდაიცვალა, ხოლო ტახტი მისმა ძმისწულმა აღსართან II-მ დაიკავა.¹³³⁶ აღსართანის მეფობის შესახებ, თანადროულ ავტორთა შორის, ცნობები მხოლოდ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმა შემოგვინახა. XII საუკუნის ისტორიკოსის ცნობით, აღსართანი იყო: „არარათა მქონებელი ნიშთა მეფობისათაჲ, არამედ ცუნდრუკი რამდჳ, უსჯულოჲ და უმეცრად უსამართლოჲ და ყოვლად წინაუკმოჲ მამისძმისა მისისაჲ“.¹³³⁷ აღსართანი, დავითის მემკვიდრეს მიხედვით, ყოვლად შეუფერებელი ყოფილა სამეფო ტახტისთვის. მემკვიდრე აღსართანს კვირიკე IV-ს ადარებს და აღნიშნავს, ის ბიძის სრული ანტიპოდი გახლდათ. აღსართანი დახასიათებულია როგორც ურჯულო, ცუნდრუკი, უმეცარი და უსამართლო. დავითის ისტორიკოსის ჩვენებას იმეორებს ვახუშტი ბაგრატიონიც.¹³³⁸

დავითის ისტორიკოსის ცნობით, აღსართან II სულ რამდენიმე თვე მეფობდა. მცირე ხნითაა განსაზღვრული მისი ზეობა ვახუშტის თხზულებაშიც. საინტერესოა, რა უნდა გამხდარიყო მიზეზი აღსართან მეფის ამგვარი მკაცრი შეფასებისა; განა რა მოასწრო აღსართანმა მცირე დროში ისეთი, რომ მეფობისთვის სრულიად შეუფერებელ პიროვნებად გამოაცხადეს? – ვფიქრობ, აღსართანის ასეთი უარყოფითი შეფასების ერთ-ერთი მიზეზი მისი და დავითის დაპირისპირება იყო. აღსართანი დაახლოებით დავითის თანატოლი გახლდათ, როდესაც ტახტი დაიკავა. ქართულ სამყაროში ორი ახალგაზრდა მეფის თანაარსებობა მათ შორის

¹³³⁵ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³³⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³³⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³³⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563.

კონკურენციას წარმოშობდა. დავითის ამბიციებში კახეთ-ჰერეთის სამეფოს არსებობა არ შედიოდა, რამაც მათ შორის ომი გააჩაღა. რუის-ურბნისის კრების (1104 წ.) მოსახსენიებელში, რომელიც აღსართანის გამეფების ახლო ხანებში შედგა, დავით იწოდება როგორც „მეფე აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა“.¹³³⁹ ეს კი იმას ნიშნავს, რომ ჯერ კიდევ ბოლომდე დაუპყრობელი მიწები დავითს საკუთარ სამფლობელოდ აქვს გამოცხადებული.

ამგვარად, დავით IV-სა და აღსართან II-ს შორის დაპირისპირება ამ უკანასკნელის ზეობის დასაწყისშივე დაიწყო. რუის-ურბნისის კრების მოწყობით დავითი აღსართანისა და სხვა პოლიტიკური მოწინააღმდეგე დიდებულების მომხრე ეპისკოპოსებს ჩამოიშორებს, რამაც მას ეკლესიის სრული მხარდაჭერა მოუპოვა. ეკლესიის ოფიციალური წარმომადგენელი მოსახსენიებელში „აფხაზთა და ქართველთა მეფის“ ტიტულის პარალელურად, დავითს „რანთა და კახთა მეფის“ წოდებითაც იხსნიებს.

დავითს მხარს უჭერდა ჰერეთის დიდებულთა დიდი ნაწილი და კახეთის დიდებულთა მხოლოდ მცირე ნაწილი, დანარჩენი დიდგვაროვნები აღსართან მეფის მხარეს იყვნენ. იმისთვის, რომ აღსართანს რაიმე შანსი ჰქონოდა დავითის წინააღმდეგ ის სელჩუკებს უნდა შეეკროდა, რასაც, როგორც ჩანს, ადვილად მიაღწევს. სელჩუკთა შორის საქართველო ამ დროს სულტან მუჰამადის სამფლობელოდ ითვლებოდა. აღსართანი სწორედ მუჰამადის ვასალობას აღიარებდა. დავითის ისტორიკოსის მიერ მისი „ურჯულოდ“ მოხსენიება, სულ მცირე, იმისი მანიშნებელია, რომ ის თანაუგრძნობდა ისლამის რელიგიის მიმდევრებს და, შესაძლოა, თავადაც მიიღო მუსლიმური მრწამსი. ისლამის მოძღვიერების კვალობაზე მას გარკვეული ზიანი უნდა მიეყენებინა ფეოდალთა ერთი ნაწილისთვის, განსაკუთრებით ჰერეთის ზედაფენისთვის, რის გამოც ისტორიკოსი მას „უმეცრად უსამართლოს“ უწოდებს, ხოლო დანარჩენი შეფასებები („არარათა მქონებული ნიშთა მეფობისათა“, „ცუნდრუკი“),¹³⁴⁰ ვფიქრობ, ტენდენციურია. სრულიად უღირს და ცუნდრუკ მეფეს „უმრავლესი კახთა ქუეყნისა ერი“ არ მიემხრობოდა.

რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შემდეგ, როგორც ჩანს, ამავე წლის მეორე ნახევარში აღსართან მეფე ჰერეთის დიდებულებმა შეიპყრეს და დავით მეფეს მიჰგვარეს.¹³⁴¹ აღსართანის შეპყრობა დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს ძალიან მოკლედ აქვს აღწერილი. მემატიანეს მიხედვით, არიშიანი და ბაჰრამი, ასევე, მათი ბიძა დედის მხრიდან, ქავთარ ბაჰრამის ძე, აღსართან მეფეს შეიპყრობენ და საქართველოს მეფეს მიუყვანენ.¹³⁴² ესაა პირველი შემთხვევა კახეთ-ჰერეთის ის-

¹³³⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 327-328; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 310-311; *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ი. დოლიძემ (თბილისი, 1970), 126. თარიღის შესახებ, ასევე დავითის მიერ კახეთ-ჰერეთის დაკავების თაობაზე იხ.: რ. მეტრეველი, *დავით IV აღმაშენებელი*, 104-113.

¹³⁴⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309.

¹³⁴¹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 328; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 311.

¹³⁴² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 326; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 309; გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*, 17, 24-26.

ტორიაში, როდესაც მეფე საკუთარმა ფეოდალებმა შეიპყრეს და დატყვევებული მეზობელი ქვეყნის მეფეს გადასცეს. აღსართან მეფის შეპყრობის სხვა დეტალები დავითის ისტორიკოსის ნაწარმოებში დასახელებული არ არის.

აღსართან მეფის დატყვევება ძალიან მოულოდნელი უნდა ყოფილიყო. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის რაიმე ხაფანგში შეიტყუეს, ვინაიდან ბრძოლაში მისი ტყვედ აყვანა აშკარად არ მომხდარა. დავითის პოლიტიკას მსგავსი ნაბიჯები ახასიათებდა, ზუსტად ანალოგიური მოხდა ლიპარიტ ბაღვაშის შემთხვევაშიც. ამგვარი სახით მეფის დატყვევებამ კახეთის მოსახლეობაში დიდი აღშფოთება გამოიწვია. ამას ვერც დავითის ისტორიკოსი მაღაეს. 1104 წლის მიწურულს, როდესაც ეს ამბავი მოხდა კახეთის მმართველი ზედაფენა სულტან მუჰამადს ეახლა და მეფის გათავისუფლება სთხოვა.¹³⁴³ აღსართანის გათავისუფლების მიზნით სულტანი მუჰამადი თავის მარჯვენა ხელს, განძის ათაბაგს გზავნის. სულტნის ათაბაგი განძის, ადარბადაგანის, არანის, არმენიის, აღ-ჯაზირისა და მუჰამადის მფლობელობაში მყოფი ქვეყნების ლაშქარს თავს მოუყრის და საქართველოში მიემართება.¹³⁴⁴ დავითი ამ დროს უკვე აკონტროლებდა კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მნიშვნელოვან ნაწილს, თუმცა ქვეყნის სრული დაპყრობა მას ჯერ ვერ მოუხერხებია.

კახეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილი დავითის წინააღმდეგი იყო. ისინი აღსართანის მეფობას აღიარებდნენ და შეშფოთებულები იყვნენ მისი დატყვევებით. კახეთის მოსახლეობის აღსართანისადმი მხარდაჭერამ, ხოლო ჰერეთის დიდებულთა დავითისადმი ერთგულებამ კახეთ-ჰერეთის სამეფოს მოსახლეობა ორ ნაწილად გაყო. აღსართანის მომხრე კახეთის დიდებულთა აზრით, საჭირო იყო ჰერეთის დიდგვაროვნების დამორჩილება, ხოლო შემდეგ უკვე ბრძოლის კახეთსა და საქართველოს სხვა კუთხეებში გადატანა. მთავარი მიზეზი, რის გამოც სელჩუკთა არმია ჰერეთში, ერწუხის მიდამოებში, შემოვიდა ჰერეთის დიდებულთა დამორჩილება და დავითის პოზიციების ამ ტერიტორიაზე განადგურება იყო. აღსართანი ამ დროს დავითის ტყვეა, მას პოლიტიკურ პროცესებზე გავლენის მოხდენა აღარ შეეძლო. ფორმალურად ის ინარჩუნებდა მეფობას, ხოლო რეალურად დავითის ხელში არსებულ ბრმა იარაღად გადაიქცა, ვისი მეშვეობითაც საქართველოს მეფეს ცალკეული ციხე-სიმაგრეთა აღება შეეძლო. სელჩუკები ჰერეთის მიწაზე საკმაოდ ღრმად შემოვიდნენ. მათ წინააღმდეგ გენერალური ბრძოლა აუცილებელი იყო, სხვაგვარად მოქმედების შემთხვევაში დავით მეფის მთელი მონაპოვარი დაიკარგებოდა.

¹³⁴³ თურქ-სელჩუკთა ლაშქრობა აღსართანის შეპყრობის შემდეგ ხდება, რაც გვაფიქრებინებს იმას, რომ მათი გამოლაშქრება სულტნის მხარეს გადასული კახეთის დიდებულთა მიერ უნდა ყოფილიყო პროვოცირებული. დავითის ისტორიკოსი პირდაპირ წერს კახელთა მასიურ მონაწილეობაზე განძის ამირას მეთაურობით მოქმედ სელჩუკთა ლაშქრობაში. ის გადმოგვცემს, „უმრავლესი კახთა ქუეყანისა ერის, მტერთავე თანა გარე-მოდგომილი ჩუენთა“ (ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 328; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 311). დავითის მემატიანის ამ და სხვა პასაჟების მიხედვით, „უმრავლესი კახთა ქუეყანისა ერი“ იბრძოდა დავითის და მისი მომხრე ჰერეთის დიდებულთა წინააღმდეგ, აღსართანის გასათავისუფლებლად და საკუთარი შერყეული პოზიციების აღსადგენად.

¹³⁴⁴ სწორედ ამ ტერიტორიებს აკონტროლებდა განძის ამირას სიუხერენი, სულტანი მუჰამადი, იხ.: გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*, 17.

1104 წლის მიწურულს განძის ათაბაგი სელჩუკთა არმიას კახეთის დიდებულთა მიერ შეკრებილ ჯართან გააერთიანებს და ჰერეთის ტყითა და ხეობებით დასერილ მიწაზე შემოვა. გადამწყვეტი ბრძოლა ერწუხის მიდამოებში მოხდა, სადაც დავითის არმიამ სელჩუკთა და კახეთის გაერთიანებული სამხედრო ძალა სასტიკად დაამარცხა. მარცხი იმდენად გამანადგურებელი იყო რომ ამ ბრძოლაში დაიღუპა ათაბაგი, თავისივე ლაშქრის მნიშვნელოვანი ნაწილი და აღართანის მომხრე კახელი მეომრების უმეტესობა.¹³⁴⁵ სულტანი მუჰამადი იძულებული გახდა მარცხს შერიგებოდა, ვინაიდან ამავე ხანებში თავისი უფროსი ძმა სულტანი ბარქიარუკი გარდაიცვალა, რომლის ადგილიც სულ მალე თავად დაიკავა.¹³⁴⁶ მუჰამადმა იმპერია ნაწილობრივ გააერთიანა, მაგრამ თავისი ძალაუფლების სელჩუკთა იმპერიაში განმტკიცებას დიდი ძალისხმევა სჭირდებოდა, რამაც მას კახეთ-ჰერეთზე ხელი ააღებინა.

ერწუხის ბრძოლამ დიდი გარდატეხა მოახდინა კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შემოერთებისათვის ბრძოლის საქმეში. აღნიშნულმა მარცხმა წარმატების მიღწევის, ფაქტობრივად, ყველა იმედი გადაუწურა აღსართან მეფის მომხრეებს. ერწუხის ბრძოლის შემდეგ დავითის ისტორიკოსის თქმით, „ესრეთ რად თუთმპურობელობით დაიპყრა ჰერეთი და კახეთი და ნებიერად აღიხუნა ციხენი და სიმაგრენი მათნი, მზეებრ მიჰვიანა წყალობად ყოველთა ზედა მკუდრთა ქუეყანისათა“.¹³⁴⁷ აღნიშნული ცნობით ცხადი ხდება, რომ ერწუხის ბრძოლის მომდევნო ხანებში დავით აღმაშენებელი მთელი ჰერეთისა და კახეთის ციხე-სიმაგრეებს დაიპყრობს, ხოლო ახლად შემომტკიცებული ხალხი თავისი მფარველობისა და წყალობის ქვეშ მიიღო. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, სრულიად ჰერეთისა და კახეთის დაპყრობა 1105 წელს უნდა მომხდარიყო,¹³⁴⁸ რაც კარგად შეესაბამება დავითის უცნობი ისტორიკოსის აღწერილობას. ერწუხის ბრძოლის შემდეგ გარკვეული დროის განმავლობაში დავითი კახეთ-ჰერეთის ციხე-სიმაგრეთა აღებით იყო დაკავებული, რაც მომდევნო წელს უნდა დაესრულებინა.¹³⁴⁹ დავით აღმაშენებელს მოტოვებული ციხე-სიმაგრეთა აღებაში ტყვე აღსართანი შეეძლო გამოეყენებინა, რომელსაც, როგორც ჩანს, მეფობაზე უარი ათქმევინეს, ხოლო მისი ტერიტორიები დავითის მიერ გაერთიანებულ საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში შევიდა.

აღსართანი სუსტი მმართველი აღმოჩნდა. მან ვერ შეძლო კახეთ-ჰერეთის ყველა ფეოდალის დამორჩილება, სათანადო ავტორიტეტის მოპოვება და ქვეყნის მართვის სადავეების შენარჩუნება. აღსართანს პროსელჩუკური პოლიტიკა და ჰერეთის დიდებულთა ინტერესების უგულვებელყოფა ძალიან ძვირად დაუჯდა. შეცდომები, რასაც ის უშვებდა თავისი ერთწლიანი მეფობის განმავლობაში, საკმარისი აღმოჩნდა იმისთვის, რომ მთელი ძალაუფლება მტრისთვის ჩაებარებინა.

¹³⁴⁵ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 328-9; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 311-312.

¹³⁴⁶ გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*, 17, 26.

¹³⁴⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 329; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 312.

¹³⁴⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 563.

¹³⁴⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 329; ცხორება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 312.

ყველაფერთან ერთად, აღსართანს არ გაუმართლა – დავით აღმაშენებლის სახით კახეთ-ჰერეთის მეფეს ზედმეტად ძლიერი მეტოქე შეხვდა ვისთან გამკლავების არც რესურსი და არც შესაძლებლობა მას არ გააჩნდა.

კახეთ-ჰერეთის ბაგრატიუნ-კვირიკიანთა დინასტიის ბოლო მონარქის ცხოვრების დასკვნითი ეტაპი ჩვენთვის ცნობილი არ არის. ბაგრატიონთა სამეფო სახლისა და ბაგრატიუნ-კვირიკიანთა დინასტიას შორის არსებული დინასტიური კავშირი დავითსა და აღსართანს შორის არსებული მჭიდრო ნათესაური კავშირის მაჩვენებელია. ბაგრატიონთა დინასტია აღიარებდა კახეთ-ჰერეთის მმართველი სახლის ბიბლიური მეფე დავით მეფსაღმუნის მემკვიდრეობასაც. აღნიშნულის გათვალისწინებით აღსართანს დაპატიმრების შემდეგაც გარკვეული პატივით უნდა მოპყრობოდნენ. რა ბედი ეწია ქუთაისის სამეფო კარის ტყვეობაში მყოფ აღსართანს ჩვენ ზუსტად არ ვიცით. სავარაუდოდ, მან მთელი დარჩენილი სიცოცხლე ტყვეობაში გაატარა.

აღსართან მეორის ზეობის აღსასრული კახეთ-ჰერეთის სამეფოს დასასრული აღმოჩნდა.

ბაგრატიონთა სამეფო სახლი და კახეთ-ჰერეთი

საქართველო პოლიტიკური მოვლენებით მდიდარი წარსულის მქონე ქვეყანაა. კახეთი თუ კახეთ-ჰერეთი საქართველოს ანუ „ყოველი ქართლის“ კონტექსტში შეგვიძლია განვიხილოთ. შესაბამისად, როდესაც განვიხილავთ ბაგრატიონთა სამეფო სახლის პოლიტიკას კახეთ-ჰერეთის მიმართ, დასაწყისში აუცილებელია შევეხოთ საქართველოს რაობას ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში, ვინაიდან ბაგრატიონთა დინასტია კახეთ-ჰერეთს სწორედ ამ სივრცის ნაწილად განიხილავდა, ხოლო თავისი ადგილი ქართული სამყაროს სათავეში წარმოედგინა.

IX-XI საუკუნეების „ყოველი ქართლი“ არ ყოფილა მხოლოდ ძველი პოლიტიკური წესრიგის რემინისცენცია. საქართველოს ანუ „ყოველი ქართლის“ არსებობას მრავალი ფაქტორი განაპირობებდა. „ყოველი ქართლი“, მართალია, არ წარმოადგენდა ერთიან პოლიტიკურ ორგანიზმს, მაგრამ იგი არსებობდა როგორც საერთო ქართული სივრცის გამომხატველი ცნება.¹³⁵⁰ „ყოველი ქართლის“ კიდევ ორი ძირითადი აღმნიშვნელი არსებობს, რომელსაც ჩვენ ვიყენებთ, ესენია: „ქართული სამყარო“ და „ქართული სივრცე“. მათში მოვიპოვებთ ვრცელ არეალს, რომელსაც VIII-XII საუკუნეებში მცხოვრები ადამიანი რამდენიმე ტერმინით აღნიშნავდა, მათ შორისაა: 1) „საქართველო“; 2) „ყოველი ქართლი“; 3) „ქართლი“. IX-X საუკუნეების რეალობაში არცერთი არ აღნიშნავდა პოლიტიკურ გაერთიანებას ანუ სახელმწიფოს, მაგრამ ყველა მათგანი გამოიყენებოდა, მათ შორის, პოლიტიკური ცნების კონტექსტში.

ბუნებრივია, მკითხველი დასვამს ლოგიკურ შეკითხვას, თუ არ არსებობს საქართველო როგორც პოლიტიკური გაერთიანება, მაშინ რატომ ვახსენებთ ამ ტერმინს ან რომელიმე სხვა ცნებას, რომელიც მას ცვლის? მაინც რა გვაძლევს უფლებას ვისაუბროთ საქართველოს, „ყოველი ქართლის“, ქართული სამყაროს და ქართული სივრცის შესახებ? – ყველაფერი ამის მიზეზი კომპლექსურია. მაგალითად, IX-X საუკუნეების რეალობაში ქართული სივრცის ერთობას პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური, კულტურული და ეკლესიური ფაქტორები განაპირობებდა.

პოლიტიკური ფაქტორი ძველი რეალობის რემინისცენციაში უნდა ვეძებოთ. VIII საუკუნის პოლიტიკური რეალობა ქართლის, ეგრისის და აფხაზეთის ერთობით აღინიშნა, რომელიც, მართალია, იმავე საუკუნეში დაიშალა,¹³⁵¹ მაგრამ

¹³⁵⁰ „მატიანე ქართლისაში“ მოხსენიებული „ქართლი“ ხან მთელი აღმოსავლეთ საქართველოს აღმნიშვნელია და ხანაც – შიდა ქართლის. ავტორი სრულიად შიდა ქართლის აღნიშვნის მიზნით რეგონს „ყოველ ქართლს“ ორჯერ უწოდებს, რაც განსხვავებულადაა წარმოდგენილი ექვთიმე ათონელთან, რომელიც „ყოველ ქართლს“ ქართული სივრცის აღსანიშნავად იყენებს. ამგვარად, ცნება „ყოველ ქართლი“ მხოლოდ ქართული სამყაროს აღსანიშნავად არ გამოიყენებოდა. შესაბამისად, მისი გარკვევისთვის დაკვირვებაა საჭირო. იხ.: მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 262, 309; მატიანე ქართლისა, ლორთქიფანიძე, 259, 291; ცხორება და მოქალაქობა ილარიონ ქართველისა, აბულაძე, 10. „ქართლი“, „ყოველი ქართლი“, „საქართველო“ და სხვა ცნებები განხილულია ნ. ბერძენიშვილის მონოგრაფიაში, იხ.: ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, 196-201, 253-300.

¹³⁵¹ ლ. თავაძე, საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია, 125-158, 287-291.

ამ პოლიტიკური გაერთიანების შესახებ მახსოვრობა არ გამქრალა. ისტორიულ წყაროებში დაფიქსირებული „საქართველოს“ და „ყოველი ქართლის“ პოლიტიკური ცნებები ამისი მკაფიო ინდიკატორია. ქართულ ისტორიულ წყაროებში არჩილ II-ის პერიოდი ყოველთვის წარმოდგენილი იყო როგორც ერთობის, რეფორმებისა და ცვლილებების ხანა, რასაც გარდაქმნებისა და შფოთვის პერიოდში მყოფი, მაგრამ ერთიანი ქვეყნის მახსოვრობა განაპირობებდა. აღნიშნული ერთიანობის მახსოვრობა დიდი ხანი დარჩა და „ქართლის ცხოვრებასა“ და მის გაგრძელებებს თუ გადავხედავთ არც არასოდეს გამქრალა.

ეკონომიკური ფაქტორი არანაკლები მნიშვნელობისაა. ქართულ ქვეყნებს შორის მიმოსვლა ინტენსიური ხასიათის იყო, რაც პოლიტიკური დაშლილობის პერიოდშიც შენარჩუნდა. ხალიფატის ვრცელი ეკონომიკური სივრცე, რომელზეც გასვლა IX-X საუკუნეების რეალობაში, ძირითადად, ქართლის (თანამედროვე შიდა ქართლი) ან სხვა ქართული ტერიტორიის გავლით შეიძლებოდა, ქართულ ქვეყნებს შორის არსებულ დამოკიდებულებას ზრდიდა. ბიზანტიაში გასვლა, რომელიც ხალიფატის წინააღმდეგ შეურიგებელ ბრძოლას აწარმოებდა, ასევე, ძირითადად, ქართლის გავლით იყო შესაძლებელი, ოღონდ ამ შემთხვევაში კახეთ-ჰერეთის მოსახლეობისთვის. ეკონომიკურმა აქტივობამ და მიმოსვლამ სხვადასხვა ქართული ქვეყნები ერთმანეთს დააკავშირა. აღნიშნული კუთხით, ასევე მნიშვნელოვანია აფხაზთა სამეფოს, ქართველთა სამეფოს, კახეთის საქორეპისკოპოსოს, ჰერეთის სამეფოს, თბილისის საამიროს და სხვა ქვეყნებისა თუ მხარეების ეკონომიკური კავშირ-ურთიერთობა, რაც ყველა მათგანს ეკონომიკური თვალსაზრისით ურთიერთდამოკიდებულს ხდიდა.

სოციალურ რეალობაზე საუბრისას მნიშვნელოვანია ყველა ზემოხსენებულ ქვეყანაში არსებული სოციალური სისტემის ანალიზი. აღნიშნული ანალიზი გვიჩვენებს, რომ აფხაზთა სამეფო, ქართველთა სამეფო, კახეთის საქორეპისკოპოსო და ჰერეთის სამეფო სოციალური თვალსაზრისით ერთიან სივრცეს ქმნიდნენ. ყველა მათგანში მონარქიაა, ხოლო მონარქის ძალაუფლება დამყარებულია ერისთავთა, დიდებულთა, აზნაურთა და, ზოგადად, წარჩინებულთა სხვადასხვა სოციალურ კატეგორიაზე. მათ ხელშია ყველა ძირითადი თანამდებობა, სასოფლო-სამეურნეო თვალსაზრისით ვარგისი მიწის ფონდის დიდი ნაწილი, არმია და ა.შ. კახეთის საქორეპისკოპოსოც კი, სადაც მმართველის წოდების მიხედვით, თითქოს, განსხვავებული ინსტიტუციური რეალობაა, იმავე სიტუაციაში იმყოფება. როგორც ზემოთ ვიხილეთ, ქორეპისკოპოსი მეფის მოადგილის ფუნქციას ითავსებს ანდა მეფობას იბრალებს. IX საუკუნეში კახეთის ქორეპისკოპოსთა მონარქიული მისწრაფება აშკარად სახეზეა, რამაც გაფორმებული სახე მომდევნო საუკუნის დასაწყისში მიიღო. რაც შეეხება მმართველ ზედაფენას, რომელიც ერისთავთა, დიდებულთა, აზნაურთა და, ზოგადად, წარჩინებულთა სახით არის წარმოდგენილი – ამ კუთხით ყველა ზემოხსენებულ ქვეყანაში ერთნაირი სურათია. ინსტიტუციური თვალსაზრისით განსხვავებული ვითარებაა თბილისის საამიროში, მაგრამ ქართული პატრონჟიმობის არსებობა იქაც ფიქსირდება, რასაც, ბუნებრივია, ძლიერი ქართული ეთნიკური ელემენტი განაპირობებს.

კულტურული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანია ენის ფაქტორი. IX-X საუკუნეების აფხაზთა სამეფოს, ქართველთა სამეფოს, ჰერეთის სამეფოსა და კახეთის

საქორეპისკოპოსოს ცხოვრებაში ქართული ენა ან უკვე დიდი ხანია წამყვანი ადმინისტრაციული და საკომუნიკაციო საშუალებაა ანდა უკვე მოცემულ პერიოდში მყარად დამკვიდრდა გაბატონებული ენის სახით. აფხაზთა სამეფო ამ კუთხით ძლიერ ბიზანტიურ გავლენას განიცდის, თუმცა, ამავე საუკუნეების ლაპიდარული წარწერების მიხედვით, ქართული ბერძნულზე უფრო გავრცელებული ჩანს. აღნიშნულს ემატება ბერძნული საეპისკოპოსო კათედრების ქართულით ჩანაცვლება, რაც სწორედ ამ საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი მოვლენაა.

ეკლესიური ერთობა კიდევ ერთი სერიოზული ინდიკატორია ზემოხსენებულ საუკუნეებში ერთიანი ქართული სივრცის არსებობისა. საქართველოს გაერთიანების წინამსწრები, ბევრის აზრით, ეკლესიური ერთობა იყო. ჩვენი აზრით, ეკლესიურ ერთობას ბევრად წინ უსწრებდა სოციალური რეალობა. ვფიქრობ, მისი მოწყვეტილად განხილვა არც შეიძლება. ეკლესიური ერთობა ნამდვილად წინ უსწრებდა ბაგრატ III-ის მიერ ოთხი ქართული სამეფოს გაერთიანებას, მაგრამ არა იმ გაერთიანებას, რომელიც არჩილ მეორის დროს შეიქმნა. IX-X საუკუნეების ქართული ეკლესია, რომელიც ორი ქართული საკათალიკოსოს სახით იყო წარმოდგენილი, ერთგვარი ინტერნაციონალური ინსტიტუტი გახლდათ, რომელსაც თავისი საეკლესიო საზღვრები რამდენიმე ქვეყნის ფარგლებში ჰქონდა განვრცობილი. აღნიშნულის მაგალითია მცხეთის საყდარი, რომელიც თავის გავლენას სულ მცირე ექვსი ქვეყნის ტერიტორიაზე ავრცელებდა, მათ შორის არაბულ-მუსლიმურ თბილისის საამიროში. მაგრამ, რაც მცხეთის ეკლესიას საერთო ჰქონდა ყველა ამ ქვეყანაში ესაა თავისი ქართული, თვითმყოფადი იერსახე. მან ქართულ-დიოფიზიტური კულტურულ-კონფესიური გავლენა დაუპირისპირა სომხურ-მონოფიზიტურს, რამაც სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანობა, ფაქტობრივად, ორად გაყო: 1) ქალკედონურ-დიოფიზიტური, სადაც წამყვანი როლი ქართლის ეკლესიას ეკავა, ხოლო მისი მიმდევრები ქართული ეთნოკულტურული ერთობის ნაწილი გახდნენ; 2) მონოფიზიტური, სადაც პრიმატი სომხურ ეკლესიას ჰქონდა და, შესაბამისად, მისი მიმდევრები სომხური ეთნოკულტურული გავლენის ქვეშ მოექცნენ, მათ შორის აღვანეთის ეკლესია.

ამგვარად, IX-X საუკუნეების პოლიტიკურ რეალობაში ქართული სამყარო მართალია დაყოფილი იყო, მაგრამ მას მრავალი ფაქტორი აერთიანებდა, რაც, მოგვიანებით, მყარ პოლიტიკურ ერთობაში გადაიზარდა, რომელიც არა ბაგრატ III-ის, არამედ დავით IV აღმაშენებლის დამსახურებაა. მაგრამ დავითის მიერ პოლიტიკური თვალსაზრისით გაერთიანებული ქართული სივრცის ჩამოყალიბებას უკვე ჰქონდა თავისი სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურულ-რელიგიური საფუძვლები და, ასევე, პოლიტიკური პრეცედენტები. დავითის თაოსნობით გაერთიანებულმა ქართულმა სივრცემ მყარი პოლიტიკური ერთობის ჩამოყალიბებამდე საკმაოდ რთული გზა განვლო.

ქართულ სამყაროში დომინანტობა თუ ვინმემ შეძლო, პირველ რიგში, ეს ბაგრატიონთა სამეფო დინასტია იყო. ბაგრატიონთა სახლის ურთიერთობა კახეთის და, შემდეგ, კახეთ-ჰერეთის მესვეურებთან ჩვენი ამჟამინდელი დისკურსის ძირითადი საკითხია. შევეცდებით ვაჩვენოთ როგორი იყო ბაგრატიონთა პოლიტიკა კახეთის და კახეთ-ჰერეთის მიმართ, რაც, საბოლოოდ, აღნიშნული ქვეყნის საქართველოს სამეფოს შემადგენლობაში სტაბილური ინტეგრაციით დასრულდა.

ეპილოგში მოცემული იქნება ბაგრატიონთა ბრძოლა კახეთის თუ კახეთ-ჰერეთის დაუფლებისთვის. ამ ბრძოლის მიმდინარეობა, მისი იდეოლოგიური მხარე და პოლიტიკური ვექტორი, რომელიც ხშირად ცვალებადი იყო.

ეპილოგი განსხვავებული იქნება ყველა ზემოთ მოცემული თავებისგან, სადაც შესწავლილი იყო კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის კონკრეტული მმართველის დამოკიდებულება ბაგრატიონთა და სხვა მეზობელი თუ შორეული ქვეყნის მმართველ ჯგუფთან. ყველა ზემოთ მოცემული თავი გვანახებს პოლიტიკურ პროცესებს იმ კუთხით, როგორც ამას უყურებდა კახეთის მმართველი ზედაფენა. ეპილოგი ყველაფერი ამისგან მნიშვნელოვნად განსხვავებულია. მასში აღწერილია ბაგრატიონთა სამეფო სახლის ქმედება და ხედვა როგორც ერთიანი ქართული სივრცის პოლიტიკური მოწყობის ირგვლივ, ასევე, მასში კახეთ-ჰერეთის ადგილის შესახებ.

მკითხველი როდესაც ეცნობა ორი ქვეყნის, ორი პოლიტიკური დაჯგუფებისა თუ ორ პარტიას შორის არსებულ დაპირისპირებას, მან აუცილებლად უნდა გაითვალისწინოს, რომ ასეთ ვითარებაში არსებობს ორი რეალობა, ორი განსხვავებული ხედვა და ინტერესი, რაც იშვიათად ემთხვევა და იმეორებს ერთმანეთს. ჩვენი ნაშრომის ამ მონაკვეთში ნაჩვენები იქნება ბაგრატიონთა დამოკიდებულება, ინტერესი და ქმედება კახეთ-ჰერეთის მიმართ, რომელიც დროსა და ვითარებაში იცვლებოდა და ძალიან იშვიათად ემთხვეოდა კახეთის მმართველი ზედაფენის მისწრაფებებს.

ბაგრატიონთა დინასტიის ქვეყნის სათავეში მოსვლა აშოტ I დიდის დროს მოხდა. მანვე საფუძველი ჩაუყარა ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიას საქართველოში. აშოტის მმართველობა ემთხვევა კახეთის საქორეპისკოპოსოს წარმოქმნის პერიოდს, ამდენად, ბაგრატიონთა და კახეთის მმართველთა ინტერესი პირველივე წლებში გადაიკვეთა. აშოტს ძალაუფლება ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის შემწეობით ჰქონდა მიღებული, შესაბამისად, მისი მდგომარეობა მსოფლიოს ყველაზე ძლიერი ქვეყნის მმართველის მხარდაჭერით იყო გამყარებული. მაგრამ რამდენადაც მყარი იყო აშოტის პოზიცია ხალიფა ჰარუნ არ-რაშიდის კარზე იმდენად მყიფე გახლდათ ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში. ამის მიუხედავად, აშოტი თავისი მმართველობის დასაწყისში ქართლის მმართველმა ელიტამ, ნებით თუ იძულებით, აღიარა ქართლის მეფის პატივში. ჰარუნ არ-რაშიდის, თავისი დის ლატავრისა და აშოტის მომხრეთა მხარდაჭერა არ იყო საკმარისი სტაბილური ხელისუფლების შენარჩუნებისთვის. ძალაუფლების განმტკიცების მიზნით, ბაგრატიონთა გვარი ხოსროიანთა დინასტიის ნათესაობის გარდა უფრო მყარი იდეოლოგიური ბერკეტის ძიებაშია, რაც მათ ხელისუფლებას განამტკიცებს.

აშოტის დროს უკვე სახეზეა ბაგრატიონთა წინაპრების ღვთაებრივი ლეგიტიმაციის პოლიტიკური პროგრამა. აღნიშნული აჩვენებდა ბაგრატიონთა დინასტიის ბიბლიური ღვთის რჩეული მეფეების, დავითის და სოლომონის, პირდაპირი ხაზით მემკვიდრეობას. აღნიშნული იდეოლოგია, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია შენიშნულია, ქართველმა ბაგრატიონებმა დაამკვიდრეს.¹³⁵² ეს იდეა მათი განსაკუთრებულობის ხაზგასმა იყო. VIII საუკუნეში აღნიშნული

¹³⁵² პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, 76-99; C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, 328-336; S.H. Rapp Jr., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Architects of the Written Georgian Past*, 522-541.

იდეოლოგია უკვე ცნობილი იყო. აშოტის და, ლატავრი, როდესაც მეფე ჯუანშერის ცოლი გახდა, მეფის დედა თავის რძალს იწუნებდა, მაგრამ როგორც კი აცნობეს მისი წარმომავლობა, რძალი ოჯახში პატივით მიიღო და სამეფო პატივის ღირსად ცნო.¹³⁵³ ჯუანშერისა და ლატავრის ქორწილი 772 წელს შედგა,¹³⁵⁴ რაც იმისი მანიშნებელია, რომ ამ წელს ბაგრატიონთა დავითიან-სოლომონიანობა უკვე ცნობილი იყო, მაგრამ არ იყო ფართოდ გავრცელებული. მეფე ჯუანშერის დედის არაინფორმირებულობა ამისი კარგი დასტურია. თუმცა თავად ფაქტი, რომ ჯუანშერის დედამ დაიჯერა ბაგრატიონთა დავით წინასწარმეტყველის პირდაპირი ჩამომავლობა, ვფიქრობ, ადასტურებს ამ იდეოლოგიის მყარ დამკვიდრებას საქართველოს მმართველ ზედაფენაში.

VIII საუკუნის ქართულ არისტოკრატიას ბაგრატიონთა დავითიანობაში ეჭვი არ ეპარებოდა. ამას ადასტურებს VIII-IX საუკუნეთა მიჯნაზე მცხოვრები გრიგოლ ხანცთელის სიტყვები, რომლითაც ის მეფე აშოტს მიმართავდა და, რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, აშოტის შვილისა და მომდევნო მეფის, ბაგრატ I-ის, გადაწყვეტილება თავისი უფროსი ვაჟიშვილისთვის სახელი დავითი დაერქვა.¹³⁵⁵ ყველაფერი ზემოთ თქმული ადასტურებს, რომ სამეფო იდეოლოგია, რომელიც ბაგრატიონთა ძალაუფლების ღვთაებრივ წარმომავლობას ღაღადებდა უკვე აღარნასეს ბაგრატიონის დროს ჩამოყალიბებულია, ხოლო აშოტის პერიოდში მან ქვეყნის მასშტაბით დაკანონებული სახე მიიღო. აშოტი, როგორ ჩანს, არ აღმოჩნდა ისეთი კრეატიული როგორც მისი შუათანა ვაჟი და მემკვიდრე ბაგრატ I, რომელმაც, დავითიანობის ხაზგასმის მიზნით, თავის პირმშოს დავითი დაარქვა.

აშოტის პერიოდში საქართველოს მასშტაბით დამკვიდრებული იდეოლოგია ბაგრატიონთა ძალაუფლების ღვთაებრივი ბუნებისა და მათი დავითიან-სოლომონიანობის შესახებ ერთ ძირითად მიზანს ემსახურებოდა – განმტკიცებული ყოფილიყო ბაგრატიონთა მმართველობა მთელი საქართველოს მასშტაბით. აღნიშნულში, ბუნებრივია, კახეთ-ჰერეთიც მოიაზრებოდა, რომელიც არჩილ II-ის და კიდევ უფრო ადრე ვახტანგ I გორგასლის კუთვნილ ტერიტორიად იყო აღქმული. ვახტანგი და არჩილი ბაგრატიონთა ქალის ხაზით წინაპარი და წინამორბედი მმართველები იყვნენ. აშოტი სწორედ მათი ხაზით „ყოველი ქართლის“ მემკვიდრეობაზე აცხადებდა პრეტენზიას. მაგრამ იმავე არჩილის და ვახტანგის ხაზით მემკვიდრეობაზე პრეტენზია კახეთის მმართველი ელიტის წევრებსაც ჰქონდათ, რომლებმაც, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, აშოტის პროარაბულ პოლიტიკას ხოსროიანთა დინასტიის მამაკაცის ხაზით მემკვიდრეები დაუპირისპირეს.

ამგვარად, კახეთ-ჰერეთი ბაგრატიონთა თვალსაწიერში, როგორც მათი სამემკვიდრეო, თუნდაც ქალის ხაზით, დასაწყისშივე აღმოჩნდა. თუმცა ჰერეთი შორს იყო, ხოლო კახეთი საქართველოს სრულუფლებიანი მმართველობის მოპოვების საქმეში მთავარი დაბრკოლება აღმოჩნდა. ბუნებრივია, აშოტს ჯერ კახეთის წინააღმდეგობა უნდა დაეძლია და შემდეგ უნდა დაეკავებინა ჰერეთი. არსებული

¹³⁵³ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 251; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 254.

¹³⁵⁴ ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 155.

¹³⁵⁵ შრომად და მოღუაწებაჲ გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანცთის და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ, აბულაძე, 262; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 378; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 365.

მოცემულობის გათვალისწინებით, როდესაც მას ჯერ კახეთი არ ჰქონდა დაკავებული, პერეთზე ფიქრი ნაადრევი იყო. ამრიგად, აშოტის და მისი მემკვიდრეების პოლიტიკა ჯერ კახეთის დამორჩილებას ითვალისწინებდა, ხოლო შემდეგ უკვე მათი მიზანი პერეთი უნდა გამხდარიყო.

კახეთის თემა ბაგრატიონთა პოლიტიკაში ერთ-ერთი ყველაზე რთული საკითხი აღმოჩნდა. ისინი, რეალურად, კახეთის დამორჩილებაზე მხოლოდ პრეტენზიას აცხადებდნენ, მაგრამ მის შემოერთებაზე, ფაქტობრივად, მთელი ორი საუკუნის განმავლობაში ხელი აიღეს. IX-X საუკუნეების განმავლობაში არ შეინიშნება კახეთის დაკავებისა, თითქმის, არცერთი მცდელობა. აღნიშნულს ბუნებრივია თავისი ახსნა აქვს. ბაგრატიონთა მიერ კახეთის, ისევე როგორც „ყოველი ქართლის“, მმართველობაზე პრეტენზიის გაცხადება ნათელია. ეს ჩანს, თუნდაც, მათ ოფიციალურ ტიტულში, „ქართველთა მეფე“, რომელიც საქართველოს ანუ „ყოველი ქართლის“ ზეობას მოიაზრებდა. მაგრამ რა ახსნა აქვს კახეთის მიმართ ბაგრატიონთა პასიურ ქმედებას? – ბაგრატიონთა დინასტიის მიერ თავისი ოფიციალური ტიტულის ქვეშ მოაზრებული სივრცის კონტროლი ძალიან ბუნებრივი სურვილი იყო, მაგრამ ამ სურვილს ბევრი დაბრკოლება აფერხებდა. მთავარი დაბრკოლება სამხედრო-პოლიტიკური ხასიათის გახლდათ. აშოტის დროს განახლებული ქართულ-არაბული კონფლიქტი ბაგრატიონებს არ აძლევდა საშუალებას პოზიცია განემტკიცებინათ, მათ შორის აღმოსავლეთ საქართველოს მასშტაბით. ამას ემატებოდა კახეთის ქორეპისკოპოს გრიგოლის აქტიურობა, რომელმაც ბაგრატიონებს ხოსროიანთა დინასტია დაუპირისპირა.

საერთაშორისო ვითარება სერიოზული დაბრკოლება იყო. არაბთა გარნიზონი, როგორც ცნობილია, ქვემო ქართლსა და თბილისში იდგა და დარიალის მიმართულებით „ყოველი ქართლის“, ფაქტობრივად, ორად გახლეჩას ცდილობდა, რასაც, რიგ შემთხვევებში, მიაღწიეს კიდევ, ვინაიდან ქართლის იგივე შიდა ქართლის დაკავების შემდეგ ბაგრატიონთა და ქორეპისკოპოსთა სამფლობელო ერთმანეთს მოწყდა. არსებული მოცემულობა, სადაც ბაგრატიონთა დინასტია ყოფილი ქართლის სამეფოს დასავლეთს მართავდა, ხოლო ხოსროიანთა დინასტია ან მათი მოადგილე, ქორეპისკოპოსის სახით – აღმოსავლეთს, ორი ქვეყნის ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებად განვითარების დასაბამი გახდა.

ქართველთა სამეფო და კახეთის საქორეპისკოპოსო დამოუკიდებელ ქვეყნებად კი არ ყალიბდებიან, არამედ ერთმანეთისგან მოწყვეტილად აგრძელებენ პოლიტიურ არსებობას. ასეთი სიტუაცია კი რამდენიმე ფაქტორმა განაპირობა: 1) ბაგრატიონთა უკანდახევამ ხალიფატის წინააღმდეგ ბრძოლაში; 2) გეოგრაფიულმა გათიშულობამ, რაც არაბთა მიერ ქართლის დაკავების შემდეგ შეიქმნა, რითაც ზემო ქართლი და კახეთი ერთმანეთს მოსწყდა; 3) კახეთის მმართველი ელიტის მიერ ხოსროიანთა დინასტიის წევრთა წინ წამოწევამ (მაგ. დანი ქორეპისკოპოსი), რამაც ბაგრატიონთა დინასტიის აღმოსავლეთით ექსპანსიას ლეგიტიმური ბერკეტი გამოაცალა.

აშოტის პოლიტიკაში კახეთის საკითხი არსებით ადგილს იკავებს. არაბთა წინააღმდეგ მებრძოლი ქართველთა მეფე იძულებულია მათ გვერდით იბრძოდეს, მაგრამ, ამავე დროს, ანგარიში გაუწიოს ხოსროიანთა პრეტენზიებს ქართლის მმართველობაზე. აშოტის დამოკიდებულება გრიგოლ კახთა მთავრის მიმართ

არ უნდა ყოფილიყო ისეთი ანტაგონისტური როგორც ხოსროიანთა დინასტიის გადარჩენილი წევრების მიმართ. გრიგოლი მისთვის ერთ-ერთი რიგითი დაუმორჩილებელი ვასალი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ახალი ლეგიტიმური დინასტიის ნაცვლად ძველი დინასტიის მმართველობას არჩევდა. მაგრამ ხუზაიმას მეორე ამირობის დროს არსებული ვითარება აშოტს და გრიგოლს შეთანხმებულ მოქმედებას აიძულებდა. აშოტის მხრიდან ეს იძულებითი ნაბიჯი იყო. ქართლის მიმართ პრეტენზია, რომელიც შიდა ქართლის დაუფლებისთვის ბრძოლაში გამოიხატა, ორივე მხარეს თავისი ლეგიტიმიზმის წინ წამოწევას ავალდებულებდა. ბაგრატიონთა სახლმა აქცენტი ბოლომდე ბიბლიური დავითის მემკვიდრეობაზე გააკეთა, ხოლო გრიგოლი და დაჩი ხოსროიანთა სახით ძალაუფლების განმტკიცებას ცდილობენ. ადგილი აქვს კავშირს, როდესაც ხალიფატის საფრთხე ძლიერია, მაგრამ როგორც კი გამოწვევა მინელდება, დაპირისპირებული მხარეები ერთმანეთს იარაღით უპირისპირდებიან. ქსნის ბრძოლა ამისი კარგი მაგალითია.

არაბთა საფრთხე იმაზე უფრო ძლიერი შეიქმნა, ვიდრე 811-813 წლებში მიმდინარე მეოთხე ფითნას დროს ჩანდა. როგორც კი მეოთხე ფითნა დასრულდა, ხალიფატის ექსპანსია გაძლიერდა, ხოლო ქართლის დაკავების შემდეგ ბაგრატიონების ქართველთა სამეფო და კახეთის საქორეპისკოპოსო ერთმანეთს გაემიჯნა. მათ შორის უკვე საერთო საზღვარიც კი აღარ არსებობდა. საერთო საზღვრის არ ქონამ, ხოსროიანთა დინასტიის ლეგიტიმაციამ და არაბთა მომძლავრებამ ბაგრატიონთა სახლი აიძულა კახეთის საქორეპისკოპოსოს არსებობას შეგუებოდა. კახეთის მმართველი სახლის წევრთა კახურ ან გარდაბნულ წარმოშობაზე აქცენტი, ვფიქრობ, ბაგრატიონთა ოფიციალური პოზიცია იყო. მათი კახელ და გარდაბნულ მმართველებად მოხსენიებით აქცენტი კეთდება საქორეპისკოპოსოს მმართველი სახლის არასამეფო წარმომავლობაზე, მაშინ როდესაც, როგორც ზემოთ ვიხილეთ, დაჩი ქორეპისკოპოსი დანამდვილებით ხოსროიანთა სამეფო დინასტიის წევრი უნდა იყოს, ხოლო გრიგოლი ხოსროიან უფლისწულთა მხარდაჭერით სარგებლობდა, რომელიც ხუზაიმამ სიკვდილით დასაჯა. დონაურთა სახლის წევრთა მეფედ მოხსენიება, ვფიქრობ, ხოსროიანული აფილაციის შედეგია, მაგრამ ზუსტად არ ხერხდება გარკვევა რა სახით, ვინაიდან ჩვენს ხელთ არსებული ქართული წყაროები კახეთის ქორეპისკოპოსთა შესახებ ექსკლუზიურად ბაგრატიონთა დაკვეთით შესრულებული ნარატივია. შესაბამისად, წყაროებში გაუღერებულია ბაგრატიონთა პოზიცია კახეთის მმართველი სახლის წარმოშობასთან თუ აფილაციასთან დაკავშირებით, მაგრამ არ ჩანს როგორი იყო თავად ქორეპისკოპოსთა პოზიცია.

აშოტის დაღუპვის შემდეგ მისი მემკვიდრენი იძულებულნი არიან მხოლოდ თავისი არსებული ძალაუფლების განმტკიცებაზე იფიქრონ, ხოლო კახეთის მმართველ სახლთან მათი კონკურენცია იდეოლოგიურ ომში გამოიხატა. ბაგრატ I ქართველთა მეფე თავისი პირმშოს დავითს დაარქმევს, რითაც კიდევ ერთხელ თავისი გვარის ლეგიტიმურობას გაესვა ხაზი. აღნიშნული ბაგრატს, ბუნებრივია, იმისთვის სჭირდება, რომ ქართულ საზოგადოებას თავისი გვარის უპირატესობა უჩვენოს კონკურენტებთან მიმართებაში. ბაგრატის დროს ბაგრატიონთა მთავარი კონკურენტი ქართლის დაკავების საქმეში კახეთი იყო. დაჩი, რომელიც, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ხოსროიანთა დინასტიის წევრი გახლდათ, თავად აცხადებდა

პრეტენზიას ქართლის მმართველობაზე. დაჩის შესახებ ვიცით მხოლოდ ბაგრატიონთა ისტორიკოსების ნარატივი, რომელშიც ქორეპისკოპოსის სახლის იდეოლოგია არ ჩანს.

აშოტის მემკვიდრეთა შორის არსებულმა კოლეგიალურმა მმართველობამ ბაგრატიონთა დინასტია განამტკიცა. ისეთ ვითარებაში როდესაც საქართველო დაშლილი იყო, ხოლო უცხოური ექსპანსია ძლიერი, ასეთი პოლიტიკა საშუალებას იძლეოდა ცალ-ცალკე, მაგრამ კოორდინირებული ქმედებით ბაგრატიონთა დინასტიას მეტი სარგებელი მიეღო. ბაგრატ I ქართველთა მეფის ბრძოლას ქართლის დაუფლებისთვის, რომელსაც პროარაბული სახე ჰქონდა, უპირისპირდება გუარამ მამფლის პრობიზანტიური კურსი. ძმები, როგორც ფიქრობენ, შეთანხმებით მოქმედებდნენ. გუარამი ერისთავთერისთავი იგივე ერისმთავარი გახლდათ, თავისი მეფე-ძმისგან განსხვავებით, მას ქართველთა მეფობის პრეტენზია არ ჰქონია. გუარამის დროს არის შედგენილი „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეს დანართი, რომელშიც გუარამის ლეგიტიმაცია არის გამოკვეთილი ქართლის მმართველთა შორის. დანართში გუარამი წარმოდგენილია, როგორც ქართლის დიდ ერისთავთა მემკვიდრე, რომელთა სამფლობელოსაც იგი ფლობდა „ყოველი ქართლის“ მასშტაბით.¹³⁵⁶

გუარამს ყოფილი ქართლის სამეფოს, ანუ „ყოველი ქართლის“, მხოლოდ ერთი ნაწილი ექვემდებარებოდა, დანართში იმ მიწათა ყოფილი მფლობელებია დასახელებული, რომელსაც გუარამი მოცემულ მომენტში აკონტროლებდა. დანართი დართული აქვს VII საუკუნის შუა წლების ჩათვლით მოცემულ ქართლის მეფეთა და ქართლის ერისთავთა ნუსხას,¹³⁵⁷ რაც იმას აჩვენებს, რომ VIII საუკუნის ერისთავთა სახლები სწორედ მეფეთა კუთვნილი ტერიტორიის მფლობელებია,¹³⁵⁸ რაც შემდეგ გუარამის და, ზოგადად, ბაგრატიონთა მიწა გახდა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეს დანართი ახსენებს ბაკურიანთა სახლსაც, რომელიც, საფიქრებელია, კახეთის ტერიტორიის ნაწილს ფლობდა. ამით გუარამის სახლი აქცენტს აკეთებს კახეთის საქორეპისკოპოსოს მორჩილებაზე, მისი ნაწილის კონტროლზე მაინც. გუარამის პოლიტიკაში კახეთი შესამჩნევ ადგილს იკავებს, რაც მათი საერთო ინტერესით იყო განპირობებული ებრძოლათ არაბთა ექსპანსიის წინააღმდეგ. გუარამს და გაბრიელ ქორეპისკოპოსს ეს საერთო ინტერესი ჰქონდათ, თუმცა, ამავე დროს, გუარამი მასზე გაბატონდა, რაც ანტიარაბულ ალიანსში გუარამის ლიდერობით და ბაგრატიონთა დინასტიის პრიმატის აღიარებით უნდა ყოფილიყო გამოხატული. „მატიანე ქართლისას“ ცნობა, გუარამის საქორეპისკოპოსოზე გავლენის მოპოვებასთან დაკავშირებით სწორედ ამ სახით უნდა გავიგოთ. გუარამის საშუალებით ბაგრატიონთა დინასტიამ მიიღო

¹³⁵⁶ დანართი შემორჩენილია სამი ნუსხით, იხ.: მოქცევაჲ ქართლისაჲ, აბულაძე, 97; მოქცევაჲ ქართლისაჲ (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები), ალექსიძე, 20-21.

¹³⁵⁷ დანართის რაობა ჯერ კიდევ ექვთიმე თაყაიშვილმა გამოარკვია, იხ.: ექვთიმე თაყაიშვილი, *სამი ისტორიული ხრონიკა* (ტფილისი, 1890) XCIV.

¹³⁵⁸ დანართში მითითებული ერისთავები, რომ ქართლის ერისმთავართა ჩამონათვალი არ არის ჯერ კიდევ მ. სანაძემ და ვ. გოილაძემ მიუთითეს, იხ.: მ. სანაძე, ქართლის სამეფო VII-VIII საუკუნეების მიჯნაზე, *მესხეთი: ისტორია და თანამედროვეობა* (ახალციხე, 2000), 16; ვ. გოილაძე, *ახალი გამოკვლევები* (თბილისი, 2018), 213; ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 278-280.

კახეთის ქორეპისკოპოსთა პოლიტიკური აღიარება. ლოგიკურად, ბაგრატიონთა შემდეგი ნაბიჯი კახეთის შემომტკიცება უნდა ყოფილიყო, მაგრამ არსებული პოლიტიკური ვითარება ამის საშუალებას არ იძლეოდა.

გუარამის სახლის დამხობამ და დონაურთა დინასტიის ჩანაცვლებამ, სიტუაცია კარდინალურად შეცვალა. ქართველთა მეფე დავით I კურაპალატი გუარამის სახლის მეორე ხელმძღვანელმა გამოასალმა სიცოცხლეს. დავითი არ აღმოჩნდა ძლიერი მმართველი, ხოლო მისი მემკვიდრე, ადარნასე II ქართველთა მეფე, სხვადასხვა დროს აფხაზთა მეფესა და სომხეთის მეფეს დაუპირისპირდა, რის გამოც კახეთის მიმართულებით აქტიური აღმოსავლური პოლიტიკა არ განუხორციელებია. ადარნასეს დროს ქართველთა სამეფოს ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტე ცხადად გამოჩნდა. საერთაშორისო სარბიელზე ქართველთა მეფის ნაცვლად უფრო გავლენიანი და წარმატებული სხვა ბაგრატიონი აღმოჩნდა, რამაც ერთგვარი ტენდენციის სახე მიიღო. ამას ბიზანტიის იმპერიაც ხელს უწყობდა. ბაგრატ I ქართველთა მეფის დროს ასეთი მიმე სიტუაცია არ ყოფილა. ბაგრატი და გუარამი, ორივე აქტიური და შემოქმედი ლიდერი იყო. მაგრამ ადარნასე ქართველთა მეფის დროს არსებულმა რამდენიმე წარუმატებლობამ ცენტრალური ხელისუფლება საკმაოდ დაასუსტა.

918-941 წლებში ქართველთა სამეფოში ყველაზე დიდი გავლენა გურგენ ერისთავთერისთავმა მოიპოვა, რომელიც კლარჯეთის ბაგრატიონთა შტოს წარმომადგენელი გახლდათ.¹³⁵⁹ გურგენი ცდილობდა კურაპალატის ტიტულის მოპოვებას, რაც იმპერატორის გადაწყვეტილებით არც მას მიანიჭეს და არც მის მთავარ კონკურენტს, დავით II ქართველთა მეფეს.¹³⁶⁰ სამაგიეროდ, მოიპოვა არტანუჯელობა და გახდა კლარჯეთის შტოს მეთაური და, სავარაუდოა, როგორც აშოტ I დიდის უფროსი ვაჟიშვილის პირდაპირი შთამომავალი, პრეტენზიას აცხადებდა ქართველთა მეფობაზეც. დავით II-ის გარდაცვალების შემდეგ ქართველთა მეფობის, ფაქტობრივად, ვაკანტური დატოვება შეიძლება გურგენის ფაქტორსაც დაეუკავშიროთ.

გურგენის საგარეო პოლიტიკა ბაგრატიონთა სახლის ტრადიციული პოლიტიკური კურსის გაგრძელება აღმოჩნდა. კახეთისა და ჰერეთის მიმართულებით გურგენი განსაკუთრებული აქტიურობით გამოირჩევა. თავისი დის დინარ დედოფლის მეშვეობით, რომელიც ჰერეთის არანშაჰიტა დინასტიის წევრზე გათხოვდა, გურგენი ცდილობს ჰერეთში ქართლის ეკლესიის გავლენა დაამკვიდროს. აღნიშნული პოლიტიკა ბაგრატიონთა დინასტიის საგარეო კურსის ერთგვარი გაგრძელებაა. ბაგრატიონთა სახლი, მცხეთის საყდრის მეშვეობით, ქართველთა სამეფოს გავლენის გავრცელებას ცდილობდა საქართველოში ანუ იმ სივრცეში, რომელსაც თავის სამკვიდრო ქვეყნად აღიქვამდა. გურგენისა და დინარის პოლიტიკა რელიგიური მოტივის გარდა ამგვარი პოლიტიკური პროგრამითაც იყო

¹³⁵⁹ სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 380; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 367-368; აღ. აბდალაძე, *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში*, 151-163; ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 73-80.

¹³⁶⁰ იქვე, 77-79; ლ. თავაძე, კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში, 84-88.

განპირობებული. ბაგრატიონთა სახლს ჰერეთი სჭირდება, თუნდაც რელიგიური თვალსაზრისით, ყოფილიყო ქართლის ეკლესიის დაქვემდებარებაში, რათა მასზე გავლენა შეინარჩუნოს. გურგენის ამგვარი პოლიტიკა თავისი დის რეგენტობის პერიოდში იქნა რეალიზებული – ჰერეთის ეკლესია ქართლის ეკლესიას დაექვემდებარა.¹³⁶¹

გურგენის საგარეო პოლიტიკის კიდევ ერთი მიმართულება ქართლის შემოერთება იყო. გურგენი აფხაზთა სამეფოში მხარს უჭერდა ბაგრატ II აფხაზთა მეფეს, თავის სიძეს.¹³⁶² აფხაზეთის სამეფოში ბაგრატ II-სა და გიორგი II-ის დაპირისპირებით ყველაზე კარგად გურგენი სარგებლობს. მან ქართლი (შიდა ქართლი) ჩაიგდო ხელში. არაბი ისტორიკოსის ცნობით, ქართლი სამცხის შემადგენლობაში არის მოაზრებული, რომელიც გურგენის ადმინისტრაციული ცენტრი გახლდათ.¹³⁶³ შიდა ქართლის გარდა გურგენი აქტიურად ცდილობს ქვემო ქართლის დაკავებას. გურგენი, ასევე, უტის პროვინციასაც დაუუფლება. უტის დაკავებაში, ბუნებრივია, მთელი მხარის აღება არ უნდა ვიგულისხმოთ. გურგენი ქვემო ქართლის მომიჯნავე გარდაბანს, გარდმანსა და მათ მიმდებარე უტის მიწებს ეუფლება ადგილობრივი მმართველი ელიტის თავის პატრონჟმურ დამოკიდებულებაში შესვლის გზით.¹³⁶⁴

გურგენის ამგვარი ექსპანსიური პოლიტიკა განპირობებულია ბაგრატიონთა გვარის მისწრაფებასთან დაიკაონ საქართველო იმ საზღვრებში, რომელიც არჩილ II ხოსროიანის დროს არსებობდა. საქართველოში ხოსროიანთა მემკვიდრედ ბაგრატიონთა დინასტია გამოდის, ხოლო ბაგრატიონთა პოლიტიკის მთავარი რეალიზატორი გურგენი ხდება. სამხრეთ კავკასიაში გურგენის აქტიურობა და მისი წარმატებები, რაც მან თავისი ერისთავთერისთავობის დასაწყისში მიაღწია ბევრ ხელისუფალს აშფოთებდა, მათ შორის იყვნენ: სომეხთა მეფე აშოტ ერკათი, აფხაზთა მეფე გიორგი II და კახეთის ქორეპისკოპოსი ფადლა II, ქართველთა მეფე დავით II და ა.შ. ამიტომაც არის, რომ გურგენი თავის კოალიციას ქმნის, რომელშიც შედიან: აფხაზთა მეფე ბაგრატ II, ვანანდის მეფე აბასი, ჰერეთის მეფე ადარნასე II. არსებული სიტუაცია არცერთ მხარეს არ აძლევს საშუალებას გადამწყვეტი უპირატესობა მოიპოვოს, რის გამოც გურგენის პოზიციები ქვემო ქართლსა და გარდაბნის მხარეს არის გაჩერებული, მეტი აღმოსავლეთით განვრცობას ის ვერ ახერხებს.

ბაგრატიონთა შორის არსებული განხეთქილება, რამაც, ამ შემთხვევაში, კლარჯეთის შტო და ტაოს შტო დაუპირისპირა ერთმანეთს, სამეფო დინასტიის

¹³⁶¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 265-266; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261-262.

¹³⁶² მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 265; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 261.

¹³⁶³ აღ-მასუდის ცნობით, 942/3 წლების ახლო ხანებში თბილისის საამიროს, წანარეთის და ალანის მეზობელი ქვეყანა სამცხე ყოფილა, რომელიც ამ დროს გურგენის სამფლობელოა. აღნიშნული ცნობა 941 წლამდე არსებულ რეალობას უნდა ეხებოდეს, როდესაც სამცხე და ქართლი ორივე გურგენის ხელშია, ხოლო ეს უკანასკნელი ყველაზე განდიდებულია თავის წინამორბედ ბაგრატიონთა შორის. აღნიშნული ბაგრატიონთა ოფიციალური მემკვიდრეა შეფასებაა, რაშიც, ის გურგენის მიერ ქართლის ფლობასაც მოიაზრებს. იხ.: Н.А. Караулов, Сведения арабских Географовъ IX и X вв., 57; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 380; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 367.

¹³⁶⁴ Yovhannes Draxanakertc'i, *History of Armenia*, Maksoudian, 204-216.

პოლიტიკური აღზევების შეფერხების მიზეზი გახდა. კახეთის საქორეპისკოპოსო ბაგრატიონთა თვალსაწიერში იმდენად მოექცა რამდენადაც გურგენს გარდაბნის და უტის მხარის მმართველი ელიტა მიემხრო,¹³⁶⁵ ასევე სამშვილდის მმართველი ვასაკ გნთუნი,¹³⁶⁶ მაგრამ ყველაფერი ეს ნაკლებად შეეხო თავად კახეთ-წანარეთს, რომელიც ამ დროს უკვე საქორეპისკოპოსოს ძირითადი სივრცე გახდა არეგმანელთა დინასტიით სათავეში. ტაოს ბაგრატიონთა შტო, რომელიც გურგენის მოწინააღმდეგე იყო კახეთის ქორეპისკოპოსის გვერდით აფხაზთა მეფე გიორგის ეხმარებოდა თავისი შვილის ამბოხების ჩახშობაში, რასაც ადგილი უკვე გურგენის გარდაცვალების შემდეგ ჰქონდა. საინტერესოა, რომ იგივე ტაოს ბაგრატიონები და გიორგი II აფხაზთა მეფე გურგენის სიკვდილის შემდეგ მისი სამფლობელოების ძალადობრივი ანექსია-გაყოფით იყვნენ დაკავებული, ხოლო ცოტა მოგვიანებით ერთად ახშობდნენ კოსტანტი უფლისწულის განდგომას ქართლის ცენტრში, უფლისციხეში.¹³⁶⁷ კახეთის ქორეპისკოპოსის ამ უკანასკნელში მონაწილეობა ბუნებრივად აჩენს ეჭვს მისი მონაწილეობის შესახებ გურგენ ერისთავთ-ერისთავის სამფლობელოთა გაყოფაში. მართალია ამ კუთხით წყაროები ძუნწია, მაგრამ აფხაზთა მეფე გიორგის, ტაოს ბაგრატიონთა და კახეთის ქორეპისკოპოსის ალიანსი უდავოა.

ტაოს ბაგრატიონთა შტო, რომელიც ადარნასე ქართველთა მეფის შვილების სახით იყო წარმოდგენილი, ვიწრო გაქანების მქონე ლიდერებით იყო დაკომპლექტებული, ამიტომაც არის, რომ ისტორიკოსი მათ მხოლოდ ტაოს მეფეთა პატივით მოიხსენიებს ანუ მხოლოდ იმ სამფლობელოებით, რაც მათ გურგენის გარდაცვალებამდე ჰქონდათ. გურგენის სიკვდილის შემდეგ, ბაგრატიონთა პრესტიჟი და გავლენა გიორგი II აფხაზთა მეფის ავტორიტეტმა და პოლიტიკურმა აქტიურობამ დაზარდდა. X საუკუნის 40-50-იანი წლები ბაგრატიონთა და კახეთის მმართველთა შორის არსებული მშვიდობის ხანაა. ტაოს მეფეთა ჩარევა არ იკვეთება არც გიორგი მეორის მხარეს იმ ლაშქრობის დროს, რომელსაც ის აწარმოებდა კახეთის დაპყრობის მიზნით.

ბაგრატიონთა დინასტიის გავლენის შესუსტება კარგად აისახა ქართველთა სამეფოს მმართველი დინასტიის პოლიტიკურ მისწრაფებებში. პოლიტიკური პასიურობის პერიოდში ბაგრატიონთა დამოკიდებულება კახეთის მიმართ მშვიდობიანი გახდა. ყველაფერი მხოლოდ დავით III დიდის პოლიტიკურ სარბიელზე გამოჩენით შეიცვალა. დავით მესამე, თავდაპირველად, ქართველთა სამეფოს მეორე ხელისუფლის რანგშია. მაგრამ შემდეგ მეფეთმეფის ტიტულის მიღებითა და თავისი პოლიტიკური აქტიურობით ბიზანტიის აღმოსავლეთით მდებარე ქრისტიანულ სამყაროში საკუთარი თავი ლიდერად გამოაცხადა, რასაც ბიზანტიის პოლიტიკური აღიარებაც დაერთო.¹³⁶⁸ „ყოვლისა აღმოსავალისა კურაპალატის“

¹³⁶⁵ იქვე, 215-216; აღ. აბდლაძე, *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში*, 155-161.

¹³⁶⁶ Yovhannes Draxanakertc'i, *History of Armenia*, Maksoudian, 213-214.

¹³⁶⁷ ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 63-66; ლ. თავაძე, *სამეფო კარის ინტრიგები*, 134, სქ. 15. სქოლიოში მცირე ტექნიკური ხარვეზი გვაქვს, გიორგი II აფხაზთა მეფის მიერ ქართლის დაკავების თარიღად 944 წლის ნაცვლად მოცემული უნდა იყოს 941 წელი, როგორც ეს მაგისტროსთა შესახებ დაწერილ მონოგრაფიაში გვაქვს მითითებული.

¹³⁶⁸ დავით III დიდი პარხლის მეორე ანდერძში მეფეთმეფის ტიტულით არის მოხსენიებული,

ტიტული დავით მესამეს უფლებას აძლევდა იმპერატორის სახელით ბიზანტიის აღმოსავლეთით არსებულ მართლმადიდებელ სამყაროში უზენაესი ხელისუფალი გამხდარიყო. აღნიშნულის გამოხატულება იყო მეფეთმეფის ტიტულის მიღებაც, რომელიც დავითის შემდეგ ქართველ მეფეთა ტიტულატურაში დამკვიდრდა.

დავით მესამის პერიოდში მომხდარი პოლიტიკური ცვლილებები შესამჩნევია სწორედ დავითის ტიტულატურაში. აქამდე ქართველთა ყველა უზენაესი ხელისუფალი, რომელიც ბიზანტიის პოლიტიკური აღიარებით სარგებლობდა, როგორც ქართველთა სამეფოში უზენაესი, ატარებდა ქართველთა კურაპალატის ტიტულს ანუ ბიზანტიური კორესპოდენციით იბერიის კურაპალატის ტიტულს.¹³⁶⁹ მაგრამ დავით მესამის დროს ვითარება შეიცვალა. მათი ტიტული ხდება არა ქართველთა კურაპალატი, არამედ ყოველი აღმოსავლეთის კურაპალატი, რაც აღნიშნავს როგორც ქართლს იგივე „ყოველ ქართლის“, ასევე ბიზანტიის აღმოსავლეთით მდებარე მართლმადიდებელ სამყაროს.¹³⁷⁰ ზუსტად ამავე პოლიტიკური შინაარსის მატარებელია მეფეთმეფის ტიტული, რომელიც უკვე ბიზანტიისგან დამოუკიდებლად ჩნდება სამხრეთ კავკასიის რეალობაში, უფრო კონკრეტულად კი სომხეთში, ხოლო უკვე დავითის დროს მკვიდრდება საქართველოში.¹³⁷¹ დავითის მეფეთმეფობა, პირველ რიგში, ქართულ სამყაროში უზენაესობას გულისხმობს, თუმცა, ამ ტერმინის შინაარსის გათვალისწინებით, ის პრეტენზიას გამოხატავს დანარჩენი აღმოსავლეთის ქრისტიანული ქვეყნების მიმართაც. დავითის ამგვარ პოლიტიკურ პროგრამას, რომელიც კავკასიაში, თუნდაც ბიზანტიის მემკვიდრეობით, ქართველთა სამეფოს პოლიტიკურ ჰეგემონიას გულისხმობდა, არ ჰქონდა აგრესიული ხასიათი. დავითის მოთხოვნა იყო მისი უზენაესობის ფორმალური აღიარება და

რომელსაც თარიღი არ უზის, თუმცა ის 973 წელს დართული პირველი ანდერძის შემდეგ უნდა იყოს შესრულებული, ვიდრე კურაპალატობის მიღებამდე, ვინაიდან პარხლის მეორე ანდერძში დავითი ჯერ კიდევ მაგისტროსია. „ყოვლისა აღმოსავლისა კურაპალატის“ ტიტულით ის მოხსენიებულია იოანე ოქროპირისა და ეფრემ სირინის „ქადაგებანის“ ქართული თარგმანის ანდერძ-მინაწერში. თავად ტექსტები და მათი ანალიზი იხ.: *საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა: ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A კოლექცია)*, V, შეადგინა ლ. ქუთათელაძემ (თბილისი, 1955), 2-3; თ. ჟორდანი, *ქრონიკები*, I, 108; *ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა: ათონური კოლექცია*, ნაკვ. I (თბილისი, 1986), გვ. 44-47; ლ. თავაძე, *კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში*, 94-96.

¹³⁶⁹ კურაპალატის ტიტულზე ვრცლად იხ.: ლ. თავაძე, *ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში*, 51-108; ლ. თავაძე, *კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში*, 63-100.

¹³⁷⁰ ვასილ კოპალიანის აზრით, ამ ტიტულში საქართველო ანუ მართლმადიდებელი აღმოსავლეთი უნდა იგულისხმებოდეს და იგი ოფიციალურ შინაარსს არ ატარებდა. მისი თქმით, ტიტული კონკრეტული ისტორიული ძეგლის ავტორის ან რაღაც წრის პირად შეხედულებას გამოხატავდა ქართველ მეფეთა მიმართ, იხ.: ვ. კოპალიანი, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა“ კურაპალატის საკითხისათვის, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 3, (1972), 171-177. აღნიშნული დებულება მცდარია, „ყოველი აღმოსავალი“ მართლაც მოიაზრებს მართლმადიდებელ საქართველოს, როგორც აღმოსავლეთის ნაწილს, მაგრამ მასში იგულისხმება დანარჩენი ქრისტიანული აღმოსავლეთიც, იხ.: ლ. თავაძე, *კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში*, 94, სქ. 112. დაახლოებით ამავე აზრისაა შოთა ბადრიძე, მაგრამ ის ტერმინს კიდევ უფრო ფართო გაგებით უყურებს, ხოლო მზია სურგულაძე მას საქართველოს სინონიმად განიხილავს, როგორც ეს მანამდე აღნიშნული აქვს არაერთ ისტორიკოსს, იხ.: შ. ბადრიძე, დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის, *თსუ შრომები*, B8-9 (1974), 85-86; მ. სურგულაძე, *ქართული საისტორიო აქტები XI-XV სს* (თბილისი, 2006), 223-235.

¹³⁷¹ ლ. თავაძე, *კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში*, 93-94.

კოორდინირებული ქმედება, რასაც, გარკვეულწილად, მიადწია კიდეც, ვინაიდან, როგორც წყაროებში ჩანს, სამხრეთ კავკასიის ყველა ქრისტიანი ხელისუფალი აღიარებდა მის პირველობას.

სამწუხაროდ, არ ჩანს თუ როდის მიიღო დავითმა მეფეთმეფის ტიტული, მაგრამ, ვიცით, ეს მოხდა დავითის მაგისტროსობის დროს ანუ 973-979 წლებს შუა, ხოლო უფრო სავარაუდოა 975-978 წლები. ამ პერიოდში მან ჯერ თავისი შვილობილი ბაგრატი და მისი ოჯახი უფლისციხეში დასვა, კახეთის ქორეპისკოპოსი დაამარცხა, სომხეთის მეფე-მთავართა შორის არსებული კონფლიქტი მოაგვარა, ხოლო შემდეგ იგივე შვილობილი აფხაზთა სამეფოს ტახტზე აიყვანა.¹³⁷² ზუსტად არაა ცნობილი რომელ წელს, მაგრამ დაახლოებით ამ პერიოდში, როდესაც დავითი მაგისტროსი იყო, მან სამეფო გვირგვინი გაუგზავნა რანთა მეფე იოვანე სენექერიმს,¹³⁷³ რითაც მისი ხელისუფლება ცნო. ბუნებრივია, ყველა აღნიშნული ქმედება ნათელჰყოფს, რომ კავკასიის მასშტაბით დავითი უზენაესი ხელისუფალი იყო. შესაბამისად, მეფეთმეფე რეალური შინაარსის მქონე ტიტულია, რომელიც, მოგვიანებით, მემკვიდრეობით გურგენის და ბაგრატის ტიტულატურაში დამკვიდრდა.

დავითის დამოკიდებულება კახეთის ქორეპისკოპოსის მიმართ, რიგ შემთხვევებში, მტრული ჩანს, მაგრამ აღნიშნული არ ყოფილა განპირობებული კახეთის დამორჩილების სურვილით. დავითი ყოველთვის ცდილობს მომრიგებლის როლი შეასრულოს, თუნდაც კახეთისა და აფხაზეთის ურთიერთობაში. ის კახეთის ქორეპისკოპოსთა შორის დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა, რასაც ადასტურებს მათი დამთმობი პოზიცია, რასაც კახეთის მმართველი ელიტა დავითის წინაშე იჩენდა. მართალია ამისი ძირითადი მიზეზი სამხედრო ძალის დემონსტრაცია იყოს, რასაც დავითი აქტიურად იყენებდა კახეთის წინააღმდეგ, მაგრამ მოქმედებდა სხვა ფაქტორებიც. დავითის ავტორიტეტი მნიშვნელოვანი იყო. მისი საერთაშორისო გავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსი სშირად ბრძოლის გარეშე თმობდა იმას, რაც სხვა მონარქთან მიმართებაში მხოლოდ ბრძოლით თუ ეთმობოდა. ამისი კარგი მაგალითია ბაგრატ III-სა და დავით ქორეპისკოპოსის დაპირისპირება, რომელშიც ეს უკანასკნელი არაფერს უთმობს პირველს, მაშინ როდესაც დავით III-ის წინაშე კახეთის მმართველი სახლი ცდილობს მოლაპარაკება აწარმოოს და მორიგება სცადოს. ჩვენ არ ვიცით რა სახით ცნობდა კახეთის მმართველი დავითის უპირატესობას, იყო ეს ქართულ სამყაროში ლიდერობა, მისი მეფეთმეფეობა თუ უბრალოდ ავტორიტეტის აღიარება, მაგრამ დავითის წინაშე დათმობა და სწრაფი კაპიტულაცია, რასაც სულ მცირე ორ შემთხვევაში ჰქონდა ადგილი აჩვენებს როგორც მეფის ავტორიტეტს, ასევე ნდობასა და პატივისცემას, რომელსაც დავით მესამე იმსახურებდა კახეთის მმართველთა შორის.

X საუკუნის მეორე ნახევარში კახეთისა და ჰერეთის შორის პირდაპირი კონფლიქტის მოუხსენიებლობა, ვფიქრობ, მათ შორის არსებულ მშვიდობიან ურთიერთობას გვიჩვენებს, რაშიც დავითის როლი წამყვანი უნდა ყოფილიყო. კახე-

¹³⁷² ლ. თაბაძე, სამეფო კარის ინტრიგები, 131-160. ამავე სტატიაში იხ. ამ პერიოდის ამსახველი ვრცელი ლიტერატურა (იქვე, 132-133 სქ. 1-7).

¹³⁷³ მოვსეს კალანკატუაცი, *აღვანთა ქვეყნის ისტორია*, დავლიანიძე-ტატიშვილი, 167.

თი და ჰერეთი ამ დროს დაპირისპირებული ქვეყნები იყვნენ, მაგრამ მათ შორის არსებული მშვიდობა, რაც სერიოზული შეიარაღებული კონფლიქტის არ არსებობაში გამოიხატა, ვფიქრობ, ძირითადად, დავითის დამსახურება იყო. დავითის გარდაცვალების შემდეგ ყველაფერი შეიცვალა. ცვლილება, პირველ რიგში, ბაგრატიონთა პოლიტიკური კურსის გადასინჯვამ გამოიწვია. ქართველთა სამეფოს სათავეში გურგენი და ბაგრატე ჩაუდგებიან, მაგრამ უკვე ზემდგომი ხელისუფლის გარეშე.

ბაგრატ III დიდი, რომელიც ქართველთა მეფე და კურაპალატი ხდება, ხოლო გურგენი ქართველთა მეფეთმეფე და მაგისტროსი, სერიოზულად ცვლიან ბაგრატიონთა საგარეო პოლიტიკას. ბაგრატიონთა დინასტია უკვე აღარ გამოდის მომრიგებლის როლში როგორც ეს დავით III დიდის დროს ხდებოდა. 1000 წლამდე თუ ქვეყანაში წესრიგს დავითი ინარჩუნებდა, ამის შემდეგ გურგენი და ბაგრატე ბიზანტიის იმპერიას უპირისპირდებიან დავითის სამფლობელოთა მოთხოვნით, ხოლო მერე აგრესია კახეთის წინააღმდეგ მიმართეს. ქართულ-ბიზანტიურ დაპირისპირებას ჰქონდა თავისი საფუძველი. ბასილ მორემ დავითის ანდერძის თანახმად მისი ტერიტორია მიიტაცა, რომელსაც გურგენი და ბაგრატე ლეგიტიმურად ბაგრატიონთა მიწად აცხადებდნენ. ბიზანტიის წინააღმდეგ გამოსვლა სხვაგვარად ვერც მოხდებოდა. მაგრამ გურგენის და ბაგრატის ქმედებაში მხოლოდ ლეგიტიმიზმის პრინციპი არ მოქმედებდა. ისინი გამოსულან და გამოდიოდნენ მათივე ოჯახის წევრთა წინააღმდეგაც, მათ შორის მამის და პაპის ბაგრატ რეგენის, ბიძაშვილის და მამობილის – დავითის. ბაგრატე მოგვიანებით სასტიკად გაუსწორდა თავის მამიდაშვილებს. ასეთი ქმედებები არ შეიძლება აიხსნას მხოლოდ პოლიტიკური მოტივებით. ვფიქრობ, გურგენი და ბაგრატე ზოგადად უფრო ხისტი პოლიტიკის გამტარებელი სახელმწიფო მოღვაწეები იყვნენ, ხოლო კახეთის წინააღმდეგ მიმართულ ხშირ აგრესიას, რასაც ბიზანტიასთან ომის დასრულების (1002 წ.) შემდეგ ჰქონდა ადგილი, პოლიტიკურ მიზნებთან ერთად გარკვეული ფსიქოლოგიური ფაქტორიც განაპირობებდა.

გურგენს და ბაგრატს ძალიან ცუდად ახსოვდათ კახეთის ქორეპისკოპოსის მიერ მათი დატყვევება. მთელი ოჯახის ტყვედ აყვანა – მამის, დედის, შვილის – და მათი სიცოცხლის საფრთხის ქვეშ დაყენება დიდი ფსიქოლოგიური ტრავმა და შეურაცხყოფა იყო. ამიტომ არის, რეალურად, გურგენსა და ბაგრატს არ სჭირდებოდათ ლეგიტიმური მიზეზი დარტყმა მიეყენებინათ კახეთის ქორეპისკოპოსის პოზიციისთვის, ამისთვის, ძველი წყენა სრულიად საკმარისი იყო. ამის მიუხედავად, გურგენი და ბაგრატე, პირველ შემთხვევაში, რანის მემკვიდრეობის გამო შეიჭრნენ და დაარბიეს კახეთი, ხოლო შემდეგ, საბაბის სახით, ქართლის ორი ციხე გამოიყენა ბაგრატმა, რათა ხელმეორე და უფრო მასიური შეტევა დაეწყო კახეთის წინააღმდეგ. გურგენი და ბაგრატე არ ყოფილან რანთა და კახთა სამეფოს ლეგიტიმური მემკვიდრენი, მაგრამ ქართველთა მეფის ტიტული, რაც იგივე საქართველოს მეფის ტიტულია და სრულიად ადმოსავლეთის მეფის ტიტული მათ აძლევდა გარკვეულ ლეგიტიმაციას ამ ტერიტორიაზე პრეტენზია ჰქონოდათ. მაგრამ მათი ეს ნაბიჯი არასდროს ყოფილა მხარდაჭერილი საერთაშორისო თანამეგობრობის მიერ კავკასიის მასშტაბით, რომელიც იმ პერიოდში, ხშირად, კოორდინირებულად მოქმედებდა. მათი პოლიტიკა მიუღებელი იყო, ასევე საქარ-

თველოს მმართველი ელიტის მნიშვნელოვანი ნაწილისთვისაც, რომლებმაც ბაგრატის გარდაცვალების შემდეგ კახეთ-ჰერეთის ტახტი ლეგიტიმურ მემკვიდრეს დაუბრუნეს. ისტორიოგრაფიაში გამოიკვეთა ტენდენცია ბაგრატის დროინდელი საქართველოს გაერთიანება ჩაითვალოს ბიზანტიის მიერ მხარდაჭერილ აქტად, ხოლო ბაგრატი ბიზანტიის ერთგულ მოკავშირედ და ვასალად,¹³⁷⁴ რაც მელიქიშვილის ხშირი კრიტიკის ქვეშ მოქცეული დასკვნების ერთგვარი გაცოცხლებაა.¹³⁷⁵

ბაგრატის პერიოდში საქართველო-ბიზანტიას შორის, მართლაც, ძირითადად, კარგი ურთიერთობაა, მაგრამ იყო დაპირისპირების პერიოდიც 1000-1002 წლებში, საიდანაც ბოლო ერთი წელი აქტიურ სამხედრო მოქმედებებს ჰქონდა ადგილი.¹³⁷⁶ სრული მიაშიცობა იქნება იმისი ფიქრი, რომ ბაგრატი არ იღებდა მონაწილეობას ამ კონფლიქტში გურგენის მხარეს. ისინი, ბუნებრივია, შეთანხმებით მოქმედებდნენ, ხოლო გურგენის მტკიცება, რომ მან ბიზანტიას ომი გამოუცხადა შეილზე დაბალი ტიტულის მიღების გამო, მხოლოდ საბაბი იყო. ამას ომის შედეგიც ადასტურებს, ბიზანტიამ დათმო დავით ტაოელის ტერიტორიის ნაწილი ორივეს, გურგენის და ბაგრატის, სასარგებლოდ. გურგენის მიერ ომის დაწყების საბაბად დაბალი ტიტულის მიღების გამოცხადება ერთგვარი მცდელობა უნდა იყოს ბაგრატი ოფიციალურად არ გაერია ამ კონფლიქტში. მაგრამ აღნიშნულის არც მაშინ სჯეროდათ და არც დღეს სჯერათ.

საქართველოს გაერთიანებას, ბუნებრივია, არაფერი აქვს საერთო ბიზანტიის ჩარევასთან ბაგრატის სასარგებლოდ. სრულიად სამართლიანია ის შეფასება, რომ ბიზანტიას არ აწვობდა ქართული სამეფო-სამთავროთა გაერთიანება,¹³⁷⁷ მაგრამ ბულგარეთის წინააღმდეგ სერიოზულ კონფლიქტში ჩათრეულ იმპერიას არ შეეძლო რაიმე ქმედითი ღონისძიება დაეპირისპირებინა გურგენისა და ბაგრატის აგრესიული კავკასიური პოლიტიკის მიმართ. აღნიშნული 1001-1002 წლების საქართველო-ბიზანტიის ომშიც კარგად გამოჩნდა, სადაც იმპერიას თავისი პოზიციის დაცვა გაუჭირდა არათუ სხვისი, ხოლო ბიზანტიის პასიურობა ბაგრატის მიერ კახეთ-ჰერეთის შემოერთებისას ამგვარი ტენდენციის ლოგიკური გაგრძელებაა.

გურგენის და ბაგრატის 1003 წლის აგრესია კახეთში, ვფიქრობ, უფრო სომხური-სამეფო სამთავროთა ჩარევით განიმუხტა. საფიქრებელია, რომ დავით ქორეპისკოპოსმაც დიდი წინააღმდეგობა გაუწია მათ აგრესიას. ბიზანტიის როლი ამ ვითარებაში არ იკვეთება. იმპერია პასიურია. საქართველოს მეფეთა კავკასიურ

¹³⁷⁴ А.Ю. Виноградов, Д.А. Косоуров, Византия – противник или сторонник объединения Грузии? *Византийское содружество: традиции и смена парадигм, тезисы докладов XXII всероссийской сессии византинистов РФ, Екатеринбург, 24-28 сентября* (Екатеринбург, 2019), 37-39; А.Ю. Виноградов, Д.А. Косоуров, Кто объединил Грузию?: Давид Куропалат, Абхазское царство и Византийская империя, *Античная древность и средние века*, 47 (2019), 29–49.

¹³⁷⁵ გ. მელიქიშვილი, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოს ფეოდალური ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი* (თბილისი, 1973), 4-24. გიორგი მელიქიშვილის მოსაზრებათა კრიტიკა შესაბამისი ლიტერატურითა და საქართველოს გაერთიანების საკითხთან დაკავშირებული მოვლენების მიმოხილვით, იხ.: ზ. პაპასქირი, *ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი*, 13-101.

¹³⁷⁶ ლ. თავაძე, *მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში*, 115-121.

¹³⁷⁷ ვ. კობალიანი, *საქართველოს და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში*, 82.

პოლიტიკას ის ვერ უპირისპირდება. ბაგრატის და მეღქისედეკ კათალიკოსის მცდელობა აქტიურ ურთიერთობაში ყოფილიყვნენ ბიზანტიის იმპერიის მმართველ წრესთან და, განსაკუთრებით, ბასილ მეორესთან, მნიშვნელოვანი იყო, რათა ბასილის ნეიტრალური დამოკიდებულება ბაგრატიონთა კავკასიურ პოლიტიკაში შენარჩუნებული ყოფილიყო.¹³⁷⁸ 1010 წელი კახეთ-ჰერეთის შემოერთების საქმეში წარმატებული გამოდგა, თუნდაც იმით, რომ ბიზანტია დაკავებული იყო ბულგარეთის წინააღმდეგ ომით, ხოლო სომხეთი განძის ამირას ებრძოდა. სხვა არავინ აღმოჩნდა, ვინც ბაგრატს კახეთ-ჰერეთის დაკავების საქმეში დააბრკოლებდა.

ბაგრატ III დიდის შემდგომი ქმედება კახეთ-ჰერეთის სტაბილური ინტეგრაციის პარალელურად დავით ტაოელის სამფლობელოთა დაბრუნება უნდა ყოფილიყო. აღნიშნული ჩანს მემატინანეს შემდეგ სიტყვებში, „დაიპყრა ყოველი კავკასია თვთმპყრობელობითა ჯიქეთითგან ვიდრე გურგენადმდე. ხოლო ადარბადაგანი და შარვანი მოხარკე ყო, სომხითისა კელმწიფებითა ნებიერად განაგებდა. მეფე სპარსთად თვს მეგობრად და ერთგულ ყო სიბრძნითა და ძლიერებითა თვსითა უფროდს სახლეულთა თვსთასა, და ბერძენთ მეფესაცა შიში აქუნდა ამისი ყოვლადვე“.¹³⁷⁹ ისტორიკოსის ეს სიტყვები კარგად უხვენებს ბაგრატის საგარეო პოლიტიკის ძირითად ვექტორს, რომელიც თავისი ხასიათით თვითმპყრობლური იყო და „ყოველ აღმოსავალში“ საქართველოს პოზიციის განმტკიცებას ისახავდა მიზნად. ტიტული „ყოველი აღმოსავალის მეფე“ ამ პოლიტიკის ოფიციალური ასახვაა, ხოლო „ყოველი აღმოსავალის კურაპალატი“ ბიზანტიის აღიარება ამ სივრცეში იმპერატორის ვასალი ბაგრატის ყოფილიყო დომინანტი. ბაგრატის შემდგომი ქმედება „ყოველი აღმოსავალის კურაპალატობის“ „ყოველი აღმოსავალის თვითმპყრობლობით“ შეცვლა უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მას ამის გაკეთება არ დასცალდა. თუმცა, ბაგრატის პოლიტიკა, გარკვეული ცვლილებებით, გააგრძელა მისმა ვაჟიშვილმა და ტახტის მემკვიდრემ.

გიორგი I-ის დროს საქართველოს ერთდროულად ორი მხრიდან შეექმნა პრობლემა. დასავლეთით ბიზანტიის იმპერატორი გარდაცვლილი დავითის იმიერტაოს მოითხოვდა, რომელიც ბასილმა დავითის მემკვიდრეობიდან ბაგრატს დროებით მფლობელობაში გადასცა, ხოლო აღმოსავლეთით – კახეთ-ჰერეთის მმართველი არისტოკრატია რანთა და კახთა სამეფოს აღდგენას მოითხოვდა. გიორგიმ დათმო შედარებით სუსტი კახეთ-ჰერეთის სასარგებლოდ, მაგრამ არაფერი დათმო გაცილებით ძლიერი ბიზანტიის იმპერიის მიმართ. უცნაური პოლიტიკური გათვლაა. ორ ფრონტზე ბრძოლა, გასაგებია, რთული იყო, მაგრამ გიორგის შეეძლო დათმობა გამოეჩინა ბიზანტიის იმპერიის მიმართ და უფრო წარმატებული ყოფილიყო კახეთ-ჰერეთის შემომტკიცების საქმეში. თუმცა ხდება პირიქით. ყველაფერს ბუნებრივია თავისი ახსნა აქვს.

საქართველოს მეფის პოლიტიკაში გასათვალისწინებელია ლეგიტიმიზმის საკითხი. გიორგის არ ჰქონდა არანაირი მემკვიდრეობითი საფუძველი პრეტენზია ჰქონოდა კახეთ-ჰერეთზე. არაფერი მიუთითებს დინასტიურ კავშირზე, რაც შეიძლებოდა გამხდარიყო კახეთის ან ჰერეთის შემოერთების ლეგიტიმური მიზეზი.

¹³⁷⁸ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 22-29.

¹³⁷⁹ სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ყაუხჩიშვილი, 382; სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ლორთქიფანიძე, 370.

ყოველი აღმოსავლეთის მეფის ან კურაპალატის ტიტული უფრო დომინანტობის გამომხატველია და არა ბატონობის. ასევე, გიორგის არ ჰქონია რაიმე პირადი მოტივი დაპირისპირებული ყოფილიყო არეგმანელთა სახლის წევრებთან, ხოლო კვირიკე III, რომელიც ოთხი წელი ქუთაისში იმყოფებოდა საპატიო ტყვეობაში, არ ყოფილა მისი მეტოქე ყოფით ნიადაგზე, მსგავსად იმ მტრობისა, რაც მათ მშობლებს შორის არსებობდა. ვფიქრობ, გიორგის გადაწყვეტილება, გაეშვა კვირიკე და ებრძოლა ბიზანტიის იმპერიისთვის წინააღმდეგ, რამდენიმე მიზეზით იყო განპირობებული: ლეგიტიმიზმი, პირადული კონფლიქტის არარსებობა და კვირიკეს ქუთაისში ყოფნისას მათი შესაძლო მეგობრობა, რაც გიორგის დამთმობ პოზიციას განაპირობებდა კახეთ-ჰერეთის მმართველ სახლთან მიმართებაში. გიორგიმ თავისი მშობლიური ტაო უფრო ზემოთ დააყენა, ვიდრე კახეთ-ჰერეთი, შესაბამისად, როდესაც იყო არჩეული ბრძოლა ეწარმოებინა ტაოს გამო ბიზანტიის წინააღმდეგ, ან კახეთ-ჰერეთის გამო ადგილობრივი არისტოკრატიის წინააღმდეგ, მან პირველი აირჩია, ხოლო კახეთ-ჰერეთი დაანება კვირიკეს, რომელთანაც ახალგაზრდობაში სავარუდოდ კარგი ურთიერთობა ჩამოუყალიბდა.

1010 წელს, როდესაც დაახლოებით 30 წლის კვირიკე ქუთაისში მიიყვანეს, გიორგი 14 წლის იყო. ოთხი წლის განმავლობაში ისინი ერთმანეთს ბევრჯერ შეხვედებოდნენ, რაც, როგორც ჩანს, აისახა მათ შემდგომ ურთიერთობაზე, რომელიც გიორგის ზეობის მთელი ცამეტი წლის განმავლობაში გაგრძელდა. მთელი ამ ხნის მანძილზე, მას შემდეგ რაც გიორგიმ კვირიკე გაათავისუფლა, არ არის არცერთ ფაქტი, რაც მათ შორის არსებული რაიმე კონფლიქტის მანიშნებელია. ბუნებრივია, ასეთ დამოკიდებულებას მხოლოდ პოლიტიკური ინტერესებით ვერ ახსნით. უფრო სავარაუდოა მათ შორის მჭიდრო კავშირი არსებულიყო, რაც მეგობრობას, ნდობას და პატივისცემას ეფუძნებოდა. შუა საუკუნეებში, სადაც ბევრი რამ, თუნდაც სახელმწიფოთა შორის ურთიერთობაში, ძირითადად, პირადი ურთიერთობების საფუძველზე წყდებოდა, ასეთი რამ არ უნდა გაგვიკვირდეს.

გიორგი I-ის დამოკიდებულება კვირიკეს მიმართ, ვფიქრობ, სერიოზულად განსაზღვრავდა ორი ქვეყნის ურთიერთობას მთელი ცამეტი წელი. აღნიშნულმა ურთიერთობამ დიდი გავლენა მოახდინა გიორგის მემკვიდრის პოლიტიკაზე. გიორგის გარდაცვალების შემდეგ ქვეყნის სათავეში მცირეწლოვანი ბაგრატის მოვიდა.

ბაგრატ IV თავისი სიყმაწვილის პერიოდში რთულ ვითარებაში აღმოჩნდა. შიდაპოლიტიკური დაძაბულობის გარდა პრობლემები იყო ბიზანტიასთან ურთიერთობაშიც. ყველაფერი ეს და ამაზე მეტი უკვე ბაგრატის ზეობის დასაწყისში მოგვარდა, როდესაც ის ბიზანტიის საიმპერატორო ოჯახის წევრს მოიყვანს ცოლად, ხოლო მოგვიანებით ქვეყნიდან მოიშორებს მთავარ კონკურენტს, დემეტრე უფლისწულს. გარკვეული საშინაო თუ საგარეო წარმატებების მიუხედავად ბაგრატს კვირიკე III დიდის სიცოცხლეში არასდროს განუცხადებია პრეტენზია რანთა და კახთა სამეფოზე. ამას პირველ რიგში კვირიკე დიდის ავტორიტეტი და გიორგისა და კვირიკეს მეგობრული ურთიერთობა განაპირობებდა, რაც შენარჩუნდა ბაგრატის დროს.

კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შემოერთებას ბაგრატის მხოლოდ მაშინ იწყებს, როდესაც კვირიკე დიდი გარდაიცვალა. ბაგრატის გადაწყვეტილება დაეწყო ფართო სამხედრო კამპანია კახეთ-ჰერეთის შემოერთების მიზნით, ბუნებრივია, თავისი

პაპის პოლიტიკის გაგრძელება. მას შეეძლო ლეგიტიმური პრეტენზია ჰქონდა კახეთ-ჰერეთის მიმართ თავისი პაპის სახით, რომელიც ოთხი წელი რანთა და კახთა სამეფოს უცხოელად მუშაობდა იყო. 1040 წელს ბაგრატ I უკვე ასაკითაც მომწიფებული იყო ემოქმედა ქვეყნისა და გვარის ინტერესების შესაბამისად. კვირიკეს გარდაიცვალა, რითაც შეწყდა ძველი დინასტია მამაკაცის სახით, დამატებითი საფუძველი გახდა აფხაზთა და ქართველთა სამეფოს მესვეურთათვის პრეტენზია განეცხადებინათ კახეთ-ჰერეთზე. აქვე მოქმედებდა შინაპარტიული დაპირისპირებაც, რამაც ბაგრატს გადააწყვეტინა შეტევა მიეტანა გაგიკის პოზიციაზე, რაც ლიპარიტის განაწყენების მიზეზი გახდა.¹³⁸⁰

ბაგრატიონთა ინტერესი კახეთ-ჰერეთის შემოერთების საქმეში, ბუნებრივია, პოლიტიკური ერთობის იდეას ეფუძნებოდა, რომელიც ქართული სამყაროს გაერთიანებას გულისხმობდა. ქართული სივრცე ამ შემთხვევაში ყოველი აღმოსავლეთის ცენტრის სახით არის წარმოდგენილი, სადაც კახეთ-ჰერეთს ბაგრატიონთა სამეფო სახლი თავისი გავლენის ქვეშ მოიაზრებს. მაგრამ იმისთვის, რომ გავლენა პირდაპირი ბატონობით შეეცვალათ, რასაც პირველი პრეტენდენტი ბაგრატიონთა გვარში ბაგრატ III-ის დროს შეექმნა, ბაგრატ IV-ის სამეფო კარს სჭირდებოდა მეტი იდეოლოგიური და პოლიტიკური ბერკეტი, რათა კახეთ-ჰერეთის შემოერთება გაემართლებინა. ახალი დინასტიის დამყარება, ტაშირ-ძორაკერტის მეფის უმცროსი ვაჟის გაგიკის პოლიტიკური სისუსტე და აღსართან I-ის მიერ ისლამის მიღება ბაგრატის ხელში კარგი პოლიტიკური იარაღი იყო, რათა ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტიის წევრთა ჩამოშორება წარმატებით დაესრულებინა. ყველაფერი საგარეო ფაქტორმა ჩაშალა. გაგიკი წარმატებით იყენებს ბიზანტიის და ლიპარიტის როლს თავისი პოზიციის განმტკიცების მიზნით, ხოლო აღსართან I თურქ-სელჩუკებსა და ისლამის მიღებას. საგარეო-პოლიტიკური ფაქტორი გახდა ის ძირითადი მიზეზი, რამაც ბაგრატ IV-ს არ მისცა საშუალება კახეთ-ჰერეთი სტაბილურად დაეკავებინა და ერთ დროს თითქმის დაპყრობილი ქვეყანა თავისი მმართველობის ბოლო წლებში სრულად დაკარგა.

ბაგრატ IV-ის პოლიტიკის აღბათ კარდინალური შემობრუნება იყო აღსართან I-თან დადებული ალიანსი, რაც დინასტიურ კავშირში გადაიზარდა. როგორც ჩვენ ბოლო პერიოდში დაბეჭდილ საკონფერენციო მოხსენებაში ვუჩვენეთ, ბაგრატ IV-ის დროს 1071 წლის ახლო ხანებში უფლისწული გიორგი დაქორწინდა ელენე დედოფალზე, რომელიც აღსართანის უმცროსი და უნდა ყოფილიყო. ბაგრატის ასეთი ნაბიჯი სამომავლო პერსპექტივაზე იყო ორიენტირებული, მომხდარიყო ორი სამეფო სახლის დინასტიური კავშირი, რაც მათი გაერთიანების საფუძველი გახდებოდა. ამ მოცემულობის გათვალისწინებით ბაგრატ IV წარმოგვიდგება როგორც მიზანმიმართული პოლიტიკოსი, რომელიც კახეთ-ჰერეთის შემოერთებაზე მაშინაც კი არ იღებს ხელს, როდესაც, სამხედრო თვალსაზრისით, იქ სრული კრაზი განიცადა, ხოლო 1069 წელს დატყვევებული განძის ამირა ფადლონ II-ის მიღებით კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართან I-თან ალიანსი შეკრა. ბაგრატ I თავისი მმართველობის ბოლოს გაჩერდა მხოლოდ სამხედრო თვალსაზრისით, ვინაიდან

¹³⁸⁰ ჯ. სამუშია, ბაგრატ IV-ისა და ლიპარიტ ბაღვაშის კონფლიქტის გამომწვევი მიზეზის შესახებ, 126-149.

კარგად დაინახა, რომ ადგილობრივი არისტოკრატია კახეთ-ჰერეთის შემოერთებას დაპყრობად და ინტერვენციად აფასებდა. მაგრამ ბაგრატი, რასაც ვერ ახერხებს სამხედრო თვალსაზრისით, შეძლებს პოლიტიკური ალიანსის მეშვეობით, რომელმაც გაფორმებული სახე დინასტიური კავშირის მეშვეობით მიიღო.

გიორგი II-ის დროს ბაგრატიონთა და ბაგრატუნ-კვირიკიანთა შორის სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსი და დინასტიური კავშირია. აღნიშნული ალბათ ყველაზე მეარი კავშირი იყო, რომელიც ბაგრატიონთა სახლმა კახეთ-ჰერეთის მმართველ ოჯახთან დადო. მაგრამ აღნიშნული კავშირი მხოლოდ ათი წელი გაგრძელდა. სელჩუკთა სულტან მალიქ-შაჰთან დადებული პატრონჟიმური გარეგნების შემდეგ, გიორგი სულტანს კახეთ-ჰერეთის შემოერთების მიზნით იყენებს. ბაგრატიონთა მისწრაფება რანთა და კახთა სამეფო დაეკავებინათ არ იყო ახალი. გიორგის ამისი კიდევ უფრო მეტი საფუძველი ჰქონდა, ვინაიდან თავისი მეუღლე ამავე სამეფო ოჯახის წევრი იყო. მიზანი გასაგებია. ბაგრატიონთა დინასტიას სურდა კახეთ-ჰერეთი თავის შემადგენლობაში ეხილა რაც, მათი თითქმის ასწლიანი პოლიტიკური მისწრაფება იყო. მაგრამ არ ჩანს რა გახდა მოტივი და საბაბი, რამაც განაპირობა გიორგის აგრესია თავისი მეუღლის სამეფოს მისამართით. მათ შორის ურთიერთობის გაფუჭებაში, ვფიქრობ, გიორგი კახეთ-ჰერეთის მეფე აღსართანს ადანაშაულებდა, რომელიც მას არ მიეხმარა 1080 წელს თურქთა მასიური შემოსევის მოგერიების საქმეში. კახეთ-ჰერეთის ჯარი 1075 წლის ფარცხისის ბრძოლაში გიორგის გვერდით ჩანს,¹³⁸¹ მაგრამ 1080 წელს და მას შემდეგ მომხდარ ბრძოლებში აღსართანი საქართველოს მეფის მხარეს აღარ ჩანს და არც თურქთა მიერ დარბეული ტერიტორია მოიცავს კახეთ-ჰერეთს. უფრო მეტიც, დავითის ისტორიკოსი არ აკონკრეტებს, მაგრამ თურქთა მოსვლას და გიორგის მარცხს „შინა-განცემითა ქრისტიანეთათა“ ხსნის.¹³⁸² ისტორიკოსი არ წერს გიორგის დიდებულების ღალატზე, არამედ მასში ვიღაც ინკოგნიტო ქრისტიანთა ღალატზეა საუბარი, რომელშიც, შესაძლოა, კახეთ-ჰერეთის არისტოკრატია ვიგულისხმოდ, მეფე აღსართანის ხალხი. აღნიშნული ახსნის გიორგი მეორის აგრესიას კახეთ-ჰერეთის წინააღმდეგ, მას მერე, რაც მან მალიქ-შაჰთან ურთიერთობა მოაგვარა და სულტნის ვასალობა ცნო.

ბაგრატიონთა და კახეთ-ჰერეთის სამეფო სახლის ალიანსი, რომელიც გიორგის კახეთში ლაშქრობამდე ათ წელზე მეტი გრძელდებოდა, ბუნებრივია, გიორგის მიერ უმიზეზოდ ვერ დაირღვეოდა. ამას სერიოზული საფუძველი სჭირდებოდა, რაც თურქ-სელჩუკთა 1080 წლის შემოსევის შემდეგ გაჩნდა. ზუსტად იმისი თქმა რთულია ვინ იყვნენ შინაგამცემი ქრისტიანები, რომელსაც ისტორიკოსი ასახელებს, მაგრამ ისინი, სავარაუდოდ, აღსართანთან დაახლოებული პოლიტიკური ჯგუფია, რომელიც ან კახეთ-ჰერეთის მეფის დაკვეთით მოქმედებდა, ანდა მისი მფარველობით სარგებლობდა და აღსართანის სამეფოს აფარებდნენ თავს. თურქთა შემოსევაში ხელშეწყობა ან მოღალატეთა შეფარება უკვე სერიოზული

¹³⁸¹ მატიანე ქართლისა, ყაუხჩიშვილი, 317; მატიანე ქართლისაჲ, ლორთქიფანიძე, 298; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 318; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 301; რ. მეტრეველი, ჯ. სამუშია, *მეფეთ მეფე გიორგი II*, 72-82.

¹³⁸² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 319-321; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 302-304.

საფუძველი იყო გიორგის შეტევა განეხორციელებინა რანთა და კახთა სამეფოს წინააღმდეგ ქვეყნის დაპყრობის მიზნით.

გიორგის ყველა წამოწყება კახეთ-ჰერეთის სამეფოს დაკავების მიზნით წარუმატებელი აღმოჩნდა. საქართველოს მმართველი ზედაფენა, რომელიც დარწმუნებული იყო აღსართანის ბრალეულობაში, გიორგის ადანაშაულებდა ლაშქრობის სამხედრო-პოლიტიკურ ფიასკოში. აღსართანის გარდაცვალების შემდეგ, გიორგის პოლიტიკა კახეთ-ჰერეთის მიმართ შერბილდა, რასაც, როგორც ჩანს, გიორგი II-სა და კვირიკე IV-ის ახლო პოლიტიკური კავშირი განაპირობებდა. კვირიკე IV, რომელიც თავისი ქრისტიანული ცხოვრებითა და ღვთისმოსაობით იყო ცნობილი და, ამავე დროს, საქართველოს დედოფლის ელენეს ძმა გახლდათ, მისაღები მონარქი იყო კახეთ-ჰერეთის ტახტზე, რასაც მეფე გიორგის გარდა საქართველოს არისტოკრატია და ინტელექტუალური ელიტაც ეთანხმებოდა. გიორგის პოლიტიკა თავისი ერთპიროვნული მმართველობის ბოლო წლებში გარკვეულ წინააღმდეგობაში მოდიოდა მეორე ბანკთან, რომელიც ახალგაზრდა უფლისწულის დავითის ირგვლივ იკრიბება.

დავითის მიზანი იყო დაესაჯა მოღალატე ზედაზნის ციხის პატრონი ძაგანი, რომელიც კვირიკეს მფარველობით სარგებლობდა და თავისი სამფლობელო მას დაუქვემდებარა. ამისი საშუალება გიორგიმ თავისი შვილის დაჯგუფებას არ მისცა.¹³⁸³ 1089 წელს დავითის ტახტზე აყვანით საქართველოს სამეფოში ზემოთ ხსენებული ორი ჯგუფი კიდევ უფრო გამოკვეთილ სახეს მიიღებდა. საინტერესოა, რომ დავითს ძაგანის დასჯის საშუალება მხოლოდ 1103 წელს მიეცა, რის გამოც მას კახეთ-ჰერეთის მეფე კვირიკე IV-ის წინააღმდეგ წასვლა დასჭირდა. მაგრამ კვირიკეს მიმართ არც დავითის და არც გიორგის დამოკიდებულება არ ყოფილა უარყოფითი, პირიქით, საქართველოს მეფეთა განწყობა კვირიკე IV-ის მიმართ დადებითი იყო, რაც ასახულია კიდევ დავითის ისტორიკოსის თხზულებაში.

დავით IV აღმაშენებლის პოლიტიკა კახეთ-ჰერეთის მიმართ მნიშვნელოვან მსგავსებას ავლენს თავისი პაპის, ბაგრატ IV-ის, საგარეო კურსთან. მაგრამ დავითს თავისი პაპისგან განსხვავებით ჰქონდა ლეგიტიმური საფუძველი კახეთ-ჰერეთი დაეკავებინა, რომელიც მას თავისივე პაპამ შეუქმნა. ამგვარი მოცემულობით დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური კურსი თავისი პაპის პოლიტიკის გაგრძელებას წარმოადგენდა. კვირიკე IV-ის გარდაცვალების შემდეგ, კახეთ-ჰერეთის სწრაფი ანექსია ბევრი ფაქტორით უნდა ყოფილიყო განპირობებული. ის, რომ დავითი უფრო წარმატებული აღმოჩნდა რანთა და კახთა სამეფოს შემოერთების საქმეში, ვიდრე ბაგრატმა არ შეიძლება მხოლოდ დავითის უპირატესობით აიხსნას. ასეთი ახსნა, ვფიქრობ, ცოტა პრიმიტიულიც კი იქნება. ფაქტია, რომ დავითმა ერთ წელში შეძლო ის, რაც ბაგრატმა ვერ მოახერხა მთელი ოცდაათი წლის განმავლობაში. მაგრამ ეს არ აჩვენებს დავითის 30-ჯერად უპირატესობას ბაგრატზე, უფრო მეტიც, დავითის წარმატება მნიშვნელოვანწილად იყო განპირობებული ბაგრატის პოლიტიკით, განსაკუთრებით, იმ დინამიური კავშირით, რომელსაც კახეთ-ჰერეთის სამეფო სახლთან ბაგრატმა ჩაუყარა საფუძველი. ამავე დროს, დავითის პერიოდში განსაკუთრებით მწვავე სახე მიიღო რანთა და კახთა

¹³⁸³ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I, 57; რ. მეტრეველი, დავით IV აღმაშენებელი, 95-98.

სამეფოში კახეთის არისტოკრატისა და ჰერეთის არისტოკრატის დაპირისპირება, სადაც ეს უკანასკნელი დავითის მხარეს აღმოჩნდა, ხოლო კახეთის არისტოკრატია, აღსართან II-ის ტახტზე აღდგენის მიზნით, სულტნის ძმას ეახლა და მათ არმიას შემოუძღვა საქართველოში. აღნიშნული პირდაპირი ჩვენებაა იმ შინაპოლიტიკური აშლილობის, რომელსაც თავისი ავტორიტეტით კვირიკე IV აკავებდა, მაგრამ ჰერეთის დიდებულთა დამორჩილებაში წარუმატებლობა განიცადა აღსართან მეორემ. კახეთ-ჰერეთის შემოერთებაში დავითს ხელს არ უშლიდა არც საგარეო ფაქტორი, რამაც ათეული წლების განმავლობაში ბაგრატს არ მისცა საშუალება თითქმის დაპყრობილი კახეთ-ჰერეთი სტაბილურად შეენარჩუნებინა საქართველოს საზღვრებში. დავითმა ეს შეძლო უპირატესად იმის ხარჯზე, რომ სელჩუკთა სახელმწიფო, ფაქტობრივად, ორ დაპირისპირებულ ბანაკად იყო გაყოფილი, სადაც საქართველოს მოუწია შერკინებოდა არა მთელ სელჩუკთა სამხედრო ძალას, არამედ მხოლოდ მის აღმოსავლეთის არმიას, რომელიც მუჰამად ტაპარმა გამოგზავნა.¹³⁸⁴

ქართველთა მიერ წარმოებული ომი, განსაკუთრებით, ერწუხის ბრძოლა, კახეთ-ჰერეთის საქართველოს სამეფოში სტაბილური ინტეგრაციის ერთ-ერთი უმთავრესი ფაქტორი გახდა. ერწუხის ბრძოლის მთავარი მონაპოვარი რანთა და კახთა სამეფოს სრული სამხედრო-პოლიტიკური ინტეგრაცია იყო. აღნიშნულ ბრძოლაში წარმატებამ დავითს საშუალება მისცა კახეთ-ჰერეთის სამეფოს შემოერთება დაესრულებინა. ბაგრატუნ-კვირიკიანთა სამეფოს სახლის წევრები ან დაიჭირეს მათი მეფის ჩათვლით, ანდა აიძულეს ქვეყანა დაეტოვებინათ, რითაც ქვეყნის სადავე დავითის ხელში აღმოჩნდა. დავით აფხაზთა, ქართველთა, რანთა და კახთა მეფე და თვითმპყრობელი ხდება. ამავე დროს გიორგი II მეფეთმეფე და კესაროსია.¹³⁸⁵ დავითის წოდებულებაში მეფეთმეფე ძალიან მაღე აისახა.¹³⁸⁶

ტიტულატურა კარგად ასახავს ქვეყნის მმართველის პოლიტიკურ მისწრაფებას, რომელშიც კახეთ-ჰერეთი თავის საპატიო ადგილს იკავებს. კახეთ-ჰერეთის ასახვა დავითის ტიტულატურაში იმ თანმიმდევრობით, როგორც ეს ბაგრატ III დიდის წოდებულებაშია, გარკვეული ტენდენციის მანკვნებელია. დავითის სურვილია თავისი კუთვნილი სამეფოს მემკვიდრეობითი ხასიათი უჩვენოს, შესაბამისად, სამეფო ტიტულატურა იმ სახითაა დალაგებული როგორც ამას ადგილი ჰქონდა ბაგრატ მესამის დროს. ამ უკანასკნელის მმართველობის პერიოდში ერთხანს ოთხი სამეფოს აღმნიშვნელ წოდებულებას ტაოს მეფის ტიტულიც დაემატა, როგორც ჩანს, თავისი მამის გარდაცვალების შემდეგ, მაგრამ, ვინაიდან, ტაო ქართველთა მეფის ტიტულში მოიაზრებოდა მან დამკვიდრება თვით ბაგრატის ხანაშიც კი ვერ პოვა.

დავით აღმაშენებლის დროს კახეთ-ჰერეთის ბაგრატიონთა სამეფოში ინტეგრაცია მხოლოდ სამხედრო გზით ან ტიტულატურაში „რანთა და კახთა მეფის“ ასახვით არ შემოფარგლულა. დავითი ცდილობდა დაეახლოვებინა კახეთ-ჰერე-

¹³⁸⁴ გ. ჯაფარიძე, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო*, 15-17, 24-26.

¹³⁸⁵ *ქართული სამართლის ძეგლები*, III, დოლიძე, 125-126.

¹³⁸⁶ გ. სილოგავა, XII საუკუნის კტიტორული წარწერის ფრაგმენტები ალავერდის ტაძრის საკურთხეველში დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით, *ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები*, 1, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები (თბილისი, 2007), გვ. 33.

თის საერო და სასულიერო ადმინისტრაცია. მან ალავერდის და ბედიის ეპარქიები ერთი კაცის ხელში მოაქცია, ეს გახლდათ სვიმონ ბედიელ-ალავერდელი, გიორგი მწიგნობართუხუცეს-ტყონდიდელის დისწული და აღზრდილი. სვიმონის ბედიელ-ალავერდელობა ამ გამაერთიანებლური პოლიტიკის მაჩვენებელია.¹³⁸⁷ დავითის ერთ-ერთი პირველი ნაბიჯი იყო ალავერდის საკათედრო ტაძრის აღდგენა, რომელიც მიწისძვრამ დააზიანა. კახეთის ბოლო მეფე ალასართან მეორესგან განსხვავებით დავითი ალავერდის აღდგენას შეუდგა და შეასრულა კიდევ რისი აღსანიშნავი წარწერაც პირდაპირ საკურთხეველზე ამოკვეთეს,¹³⁸⁸ რითაც ხაზი გაესვა მეფის განსაკუთრებულ მზრუნველობას კახეთის ეკლესია-მონასტრების აღდგენა-განახლების საქმეში. დავითის ისტორიკოსის მიერ აღსართან მეორის ურჯულოდ მოხსენიება და ამავე დროს დავითის მეოხებით ალავერდის გუმბათის განახლება და ტაძრის აღდგენა, რაშიც მეფეს სვიმონიც ეხმარებოდა, ადასტურებს საქართველოს მეფის პროპაგანდას, რომელიც საკუთარი ძალაუფლების განმტკიცებას წინამორბედის დაკნინების ხარჯზე ცდილობს. აღსართან მეორეს, რომელიც კახეთ-ჰერეთის მეფის ძმისწული და ამავე სამეფო სახლის მამაკაცის ხაზით მემკვიდრე გახლდათ უპირისპირდება დავითი, ამავე დინასტიის წვერი ქალის ხაზით, რომელიც, მართალია, დინასტიურ უფლებებში აღსართანს ვერ შეეცილებოდა, მაგრამ ეჯიბრება და უპირატესობას მოიპოვებს ღვთისმოსაობაში. დავითი ხდება კახეთ-ჰერეთის ეკლესიათა აღმშენებელი და ქრისტეს მრწამსზე მზრუნველი მონარქი, რომელიც ბაგრატიონთა სამეფო იდეოლოგიის მიხედვით, არაფრით ჰგავს „ურჯულო და ცუნდრუკ“ აღსართანს, რომელსაც არც ეკლესია აუშენებია და არც ქრისტეს მრწამსის დაცვა აუღია საკუთარ თავზე.

იდეოლოგიურ ბრძოლაში დავითი და მისი ბანაკი კახეთ-ჰერეთის უკვე ყოფილი დინასტიის ბოლო წარმომადგენელს უპირისპირდებიან, რაც მათ შესამჩნევ პოლიტიკურ უპირატესობას აძლევს. „რანთა და კახთა“ ახალი მეფე დავითის სახით უკვე თავისი ზეობის დასაწყისში გაცილებით აღმატებული მოჩანდა, ვიდრე მისი წინამორბედი. დავითის შედარება აღსართანთან განპირობებული იყო ერთი ძირითადი მიზნით, მომხდარიყო ძალადობრივი პოლიტიკური აქტის, რომელიც კახეთ-ჰერეთის დაპყრობით განხორციელდა, ლეგიტიმაცია და სამართლებრივ ჩარჩოში მოქცევა. დავით აღმაშენებლის პოლიტიკური სვლა მომხდარიყო ყოფილი ხელისუფლის დისკრედიტაცია წარმატებული გამოდგა. აღნიშნული ღონისძიებები იმდენად შთამბეჭდავი აღმოჩნდა, რომ 1105 წლის შემდეგ, ფაქტობრივად, ვერავინ გაბედა საქართველოს მეფეს შესცილებოდა კახეთ-ჰერეთის ლეგიტიმურ მმართველობაში.

დავითის აქტიური და მიზანმიმართული მოქმედებით კახეთ-ჰერეთი სტაბილურად ბაგრატიონთა სამეფოს ნაწილი გახდა. მაგრამ რამდენად იყო საქართველოს მეფის ასეთი სვლა პოლიტიკურად სწორი და გამართლებული იმ ეპოქაში?! ამის შესახებ, თავის დროზე, პირადად დავითი დაფიქრდა. დავითი მთელი თავისი ზეობის განმავლობაში ქრისტიანული სამეფოების შემოერთებით იყო დაკავებული,

¹³⁸⁷ ნ. ბერძენიშვილი, *საქართველოს ისტორიის საკითხები*, VII (თბილისი, 1974), 28-30.

¹³⁸⁸ ვ. სილოგავა, XII საუკუნის კტიტორული წარწერის ფრაგმენტები ალავერდის ტაძრის საკურთხეველში დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით, 33-39.

ხოლო მუსლიმთა წინააღმდეგ ბრძოლას გამათავისუფლებელ ხასიათს აძლევდა. მეფის ქმედება გვანახებს, რომ ის უკან თითქმის არასდროს იხევდა. კახეთ-ჰერეთი მან თავის ბიძაშვილს წაართვა, ხოლო ბიძაშვილის ავტორიტეტის შელახვით თავად განიმტკიცა ძალაუფლება;¹³⁸⁹ არც საკუთარი ნათესავები დაინდო, როდესაც მათი სამფლობელო თავად შეიერთა, ხოლო დაპირების მიუხედავად, მათ არაფერი დაუბრუნა;¹³⁹⁰ იგივე მოხდა შარვანის შემთხვევაში, როდესაც შარვანის სამეფო თავის სიძესა და შვილიშვილს მისცა, ხოლო ეს უკანასკნელი თავისი ქალიშვილის თამარის გვერდით, ალბათ, საქართველოში წამოიყვანა.¹³⁹¹ ყველაფერი ამის შემოქმედს, ბუნებრივია, აწუხებდა კითხვა, თუ რამდენად სამართლიანი იყო ყველა ეს ქმედება, რომელიც, ხშირ შემთხვევაში, თავისივე ოჯახის წევრთა სხვადასხვა სამეფოს მიტაცებაში გამოიხატებოდა. რთულია გადაჭრით იმისი თქმა, დავითი სიკვდილის წინ დაფიქრდა ამაზე თუ მანამდეც აწუხებდა მსგავსი ფიქრები, მაგრამ თავის ცხოვრების ბოლოს დაწერილ თხზულებაში, „გალობანი სინანულისანი“, ხაზგასმით აღნიშნავს და იხსენებს მეზობელი ქვეყნების საზღვართა უკანონო დარღვევას („ბოროტად გარდავჭედ საზღუართა“), „სახლის სახლსა და აგარაკი აგარაკსა“ შერთვას, სუსტი მმართველების ქვეყნების მიტაცებასა („უუძღურესთა მივჭხუეჭე ნაწილი მათი“) და „უმეზობლობას“,¹³⁹² რითაც, ვფიქრობ, ნათლად ჩანს მეფის გულისტკივილი თავისივე დაუნდობელი პოლიტიკის მიმართ, რომელიც მორგებული იყო იმავე სამყაროს მკაცრ კანონებს, სადაც სხვაგვარი მოქმედების შემთხვევაში მას არ დაინდობდნენ.

¹³⁸⁹ კახეთ-ჰერეთის ისტორიასთან დაკავშირებული მოვლენები უკვე განხილული და დამოწმებული გვაქვს ზემოთ მოცემულ თავებში, შესაბამისად, ეპილოგში მათი განმეორებითი სქოლირება საჭიროდ არ მიგვაჩნია.

¹³⁹⁰ დავით აღმაშენებლის ნათესაური კავშირი, ცოლის ხაზით, ბაგრატუნ-კვირიკიანებთან ჩანს მათე ედესელის თხზულებაში. მხითარ აირივანეცი წერს ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა, დავითისა და აბასის, სამშობლოდან იძულებით გადახვეწაზე, ხოლო, ვარდან არეველცი და კირაკოს განძაკეცი, მათი გაქცევის მიზეზად დავით აღმაშენებელს ასახელებენ, რომელმაც ძმები მოატყუა და მათი სამფლობელო მიიტაცა, იხ.: *Armenia and the Crusaders: The Chronicle of Matthew of Edessa*, Dostourian, 231; *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, trans. by Robert Bedrosian, 116; Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, 202; მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, გამომც. ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილი (თბილისი, 1990), 79.

¹³⁹¹ შარვანის დედოფალი თამარი გახლდათ დავით აღმაშენებლის უფროსი ასული და შარვანის მომავალი შაჰის აღსართანის დედა. შარვანის დაპყრობის შემდეგ, დედა-შვილი დავითს საქართველოში უნდა წამოეყვანა, იხ.: ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ყაუხჩიშვილი, 334, 339, 343-345; ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, შანიძე, 317, 322, 326-329; თ. ჟორდანი, *ქრონიკები*, I, 254-255.

¹³⁹² დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“, გამომც. ლ. გრიგოლაშვილი, *თსუ შრომები: ლიტერატურათმცოდნეობა*, ტ. 163 (1975), 182.

ბიბლიოგრაფია

წყაროები

აღ-ბაღაზური

Баладзори, Книга завоевания стран, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Выпуск III, Баку 1927.

al-Imâm abu-l ‘Abbas Aḥmad ibn-Jâbir al-Balâdhuri, *The Origins of the Islamic State (Kitâb futûḥ al-buldân)*, vols. I-II, trans. by P.K. Hitti & F.C. Murgotten, New York: Columbia University 1916-1924.

აღ-იაკუბი

Якуби, История, Текст, перевод и выдержки П.К. Жузе, *Материалы по истории Азербайджана*, Выпуск IV, Баку 1927.

ал-Йа’куби, *Книга стран (Китаб ал-булдан)*, вступительная стия, перевод, комментарии и указатели Л.А. Семёновой, Москва 2011.

The Works of Ibn Wāḍih al-Ya ‘qūbī, vols. 1-3, ed. by Matthew S. Gordon, Chase F. Robinson, Everett K. Rowson, Michael Fishbein, Brill 2018.

აღ-მასუდი

El-Masudi’s Historical Encyclopaedia: “Meadows of Gold and Mines of Gems”, translation from the Arabic by Aloys Sprenger, London 1841.

Абу-л-Хасан ‘Али ибн ал-Хусайн ибн ‘Али ал-Масуди, *Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749-947 гг.]*, Составление, перевод с арабского, примечания, комментарии и указатели Д. В. Миккульского, Москва 2002.

აღ-ასირი

Материалы по истории Азербайджана из Тарих ал-Камиль (полного свода истории) Ибн-ал-Асира, текст и пер. с арабского П.К. Жузе, Баку 1940.

The Annals of the Saljuq Turks: Selections from fi’l ta’rīkh of ‘Izz al-dīn Ibn al-Athīr, translated and annotated by D.S. Richards, Routledge 2002.

აღ-ტაბარი

History of Al-Ṭabarī (Ta’rīkh al-rusul wa’l-mulūk), vol. XXX The ‘Abbāsīd Caliphate in Equilibrium: The Caliphates of Musa al-Hadi and Harun al-Rashid A.D. 785-809/A.H. 169-193, translated and annotated by Hugh Kennedy, State University of New York Press 1989.

History of Al-Ṭabarī (Ta’rīkh al-rusul wa’l-mulūk), vol. XXXI The War Between Brothers: The

Caliphate of Muhammad al-Amin A.D. 809-813/A.H. 193-198, translated and annotated by Michael Fishbein, State University of New York Press 1992.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXII The Reunification of the 'Abbāsid Caliphate: The Caliphate of Al-Ma'mun A.D. 813-833/A.H. 198-218, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1987.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXIII Storm and Stress along the Northern Frontiers of the 'Abbāsid Caliphate: The Caliphate of al-Mu'taṣim A.D. 833-842/A.H. 218-227, translated and annotated by C.E. Bosworth, State University of New York Press 1991.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXIV Incipient Decline: The Caliphates of al-Wāthiq, al-Mutawakkil, and al-Muntaṣir A.D. 841-863/A.H. 227-248, translated and annotated by Joel L. Kraemer, State University of New York Press 1989.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXV The Crisis of the 'Abbāsid Caliphate: The Caliphates of al-Musta'in and al-Mu'tazz A.D. 862-869/A.H. 248-255, translated and annotated by George Saliba, State University of New York Press 1985.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXVI The Revolt of the Zanj A.D. 869-879/A.H. 255-265, translated and annotated by David Waines, State University of New York Press 1992.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXVII The 'Abbāsid Recovery: The War Against the Zanj Ends A.D. 879-893/A.H. 266-279, translated by Philip M. Fields & annotated by Jacob Lassner, State University of New York Press 1987.

History of Al-Ṭabarī (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulūk), vol. XXXVIII The Return of the Caliphate to Baghdad: The Caliphates of al-Mu'taḍid, al-Muktafi and al-Muqtadir A.D. 892-915/A.H. 279-302, translated and annotated by Franz Rosenthal, State University of New York Press 1985.

აღ-ქეფი

Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи, *Книга завоеваний*, пер. Зиа М. Буниятова, Баку 1981.

ანა კომნენე

Анна Комнина, *Алексиада*, вступ. статья, перевод, комментарий Я.Н. Любарского, Москва 1965.

Anna Komnene, *The Alexiad*, translated by E.R.A. Sewter, Penguin 1969.

ანნა კომნენე, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, VI, გამოსცა სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1966.

არისტაკეს ლასტივერტეცი

არისტაკეს ლასტივერტეცი, *ისტორია*, ქართული თარგმანი გამოკვლევის, კომენტა-

რებითა და საძიებლებით გამოსცა ელენე ცაგარეიშვილმა, თბილისი 1974.

Aristakes Lastivertc'i, *History*, trans. by Robert Bedrosian, New York 1985.

ბერძნული ეპიგრაფიკა

ყაუხნიშვილი თინათინ, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, მესამე შევსებული გამოცემა, თბილისი 2009.

გიორგი მერჩულე

შრომად და მოღუაწებად გრიგოლისი არქიმანდრიტისაჲ ხანცთის და შატბერდისა აღმაშენებელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

წმინდა გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება, ძველი ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ედიშერ ჭელიძემ, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, II, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2007.

გიორგი მცირე

ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1967.

ცხოვრება წმინდა გიორგი მთაწმიდელისა, თარგმნა ექვთიმე კოჭლამაზაშვილმა, *ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლები*, III, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2008.

დავით აღმაშენებელი

დავით აღმაშენებლის „გალობანი სინანულისანი“ (ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვეობა და შენიშვნები დაურთო ლაურა გრიგოლაშვილმა), *თსუ შრომები: ლიტერატურათმცოდნეობა*, ტ. 163, 1975.

ვარდან არეველცი

Всеобщая история Вардана Великого, Пер. М. Эмин, Москва 1861.

Robert W. Thomson, *The Historical Compilation of Vardan Arewelc'i*, *Dumbarton Oaks Papers*, 43, 1989.

ვარდან არეველცი, *მსოფლიო ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნეს ნოდარ შოშიაშვილმა და ეკა კვაჭანტირაძემ; შესავალი, კომენტარი და საძიებელი დაურთო ეკა კვაჭანტირაძემ, თბილისი 2002.

ვახტანგ VI-ის რედაქტირებული „ქართლის ცხოვრება“

ახალი „ქართლის ცხოვრება“: *ვახტანგისეული რედაქცია*, I, ტექსტი გამოსაცემად

მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო გონელი არახამიამ, თბილისი 2017.

ვახუშტი ბაგრატიონი

ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, *ქართლის ცხოვრება*, IV, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1973.

თეოფანე აღმსარებელი

თეოფანე უამთაღმწერელი, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (I), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1941.

The Chronicle of Theophanes, an English translation of *anni mundi* 6095-6305 (A.D. 602-813), with introduction and notes by Harry Turtledove, University of Pennsylvania Press 1982.

The Chronicle of Theophanes Confessor: The Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, translated with introduction and commentary by Cyril Mango & Roger Scott with the assistance of Geoffrey Greatrex, Clarendon Press: Oxford 1997.

თეოფანეს გამგრძელებელი

Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur, Libri I-IV, recensuerunt anglice verterunt indicibus instruxerunt Michael Featherstone & Juan Signes Codoner, De Gruyter 2015.

Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur, Libri V, recensuit Anglice vertit indicibus instruxit Ihor Ševčenko, De Gruyter 2011.

Продолжатель Феофана, *Жизнеописания византийских царей*, изд. подг. Я.Н. Любарский, 2-е изд. исп. и доп., Санкт-Петербург 2009.

თეოფანეს გამგრძელებელი, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952.

თომა არწრუნი

Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*, trans. & comm. by Robert W. Thomson, Wayne State University Press: Detroit 1985.

Товма Арцруни, *История дома Арируни*, Пер. с древнеарм., вступ. статья и комментарий М. О. Дарбинян-Меликян, Ереван 2001.

ცაგარეიშვილი ელენე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, თბილისი 2012.

იაკუთი

დაკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, 1, არაბული ტექსტი ქართული თარგმნითა და შესავალით გამოსცა ეთერ სიხარულიძემ, თბილისი 1964.

იბნ ხორდადბეჰი

Ибн Хордадбех, *Книга путей и стран*, перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой, Баку 1986.

„ილარიონ ქართველის ცხოვრება“

ცხოვრება და მოქალაქობა ილარიონ ქართველისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, II, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1967.

ცხოვრება და მოქალაქობა ილარიონ ახლისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, III: მეტაფრასული რედაქციები XI-XIII სს., რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1971.

ცხოვრება და მოქალაქობა ილარიონ ახლისაჲ, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, IV: სვინაქსარული რედაქციები XI-XVIII სს., გამოსცა ენრიკო გაბიძაშვილმა, თბილისი 1968.

ილარიონ ქართველის ცხოვრება, *ძველი ქართული მოთხრობა*, აღებულია 1946 წლის გამოცემიდან, რედ. რევაზ თვარაძე, თბილისი 1979.

იოანე დრასხანაკერტცი

იოანე დრასხანაკერტელი, თარგმანი შენიშვნებითა და საძიებლითურთ ილია აბულაძისა, თბილისი 1937.

იოანე დრასხანაკერტელი, *სომხეთის ისტორია (786-925 წწ.)*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევიითა და საძიებლით გამოსცა ელენე ცაგარეიშვილმა, თბილისი 1965.

Ованес Драсханакертци, *История Армении*, Пер. М.О. Дарбинян-Меликян, Ереван 1984.

Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, translation & commentary by Krikor H. Maksoudian, Scholars Press: Atalanta 1987.

იოანე ზონარა

Militärs und höflinge im ringen um das kaisertum: byzantinische geschichte von 969 bis 1118 nach der chronik des Johannes Zonaras, Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Erich Trapp, Verlag Styria: Graz, Wien, Köln 1986.

იოანე ზონარა, გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, VI, გამოსცა სიმონ ყაუხჩიშვილმა თარგმნა და გამოკვლევა დაურთო მიხეილ კახაძემ, თბილისი 1966.

იოანე სკილიცე

John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, translation by John Wortley, Cambridge University Press 2010.

გიორგი კედრენე, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, V, გამოსცა სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1963.

კირაკოს განძაკეცი

Kirakos Gandzaketsi, *Kirakos Gandzaketsi's History of the Armenians*, trans. by Robert Bedrosian, New York 1986.

კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Administrando Imperio*, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952.

Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by GY. Moravcsik, English translation by R.J.H. Jenkins, new, revised edition, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies: Washington, D.C. 1967.

Константин Багрянородный, *Об управлении империей*, текст, перевод и комментарий под редакцией Г.Г. Литаврина и А.П. Новосельцева, Москва 1989.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი, *De Caeremoniis*, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, IV (2), ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, თბილისი 1952.

Constantine Porphyrogenetos, *The Book of Ceremonies*, transl. by A. Moffati & M. Tall, Brill 2012.

„კოსტანტი ქართველის ცხოვრება“

ცხოვრებად და წამებად კოსტანტისი ქართველისად, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

ლეონ დიაკონი

Лев Диякон, *История*, перевод М.М. Копыленко, Москва 1988.

The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth Century, intro. trans. & ann. by Alice-Mary Talbot & Denis F. Sullivan with the assistance of George T. Dennis and Stamatina McGrath, Dumbarton Oaks: Washington 2005.

„მატიანე ქართლისა“

მატიანე ქართლისად, *ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა*, დასაბეჭ-

დად მოამზადა ფილოლოგიის განყოფილებამ ს. ყაუხიშვილის რედაქციით, თბილისი. 1942.

მატიანე ქართლისა, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხიშვილის მიერ, *ქართლის ცხოვრება*, I, თბილისი 1955.

მატიანე ქართლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

მათე ედესელი

Armenia and the Crusaders: The Chronicle of Matthew of Edessa, translated from original Armenian with a commentary and introduction by A. E. Dostourian, forward by K. H. Maksoudian, University Press of America: Lanham, New York, London 1993.

მიქაელ ატალიატე

Michael Attaleiates, *The History*, translated by Anthony Kaldellis & Dimitris Krallis, Dumbarton Oaks: Harvard University Press 2012.

მიხეილ ატალიატე, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, VI, გამოსცა სიმონ ყაუხიშვილმა, თბილისი 1966.

მიქაელ პსელოსი

Michael Psellos, *Fourteen Byzantine Rulers*, trans. by E.R.A. Sewter, rev. ed., New York: Penguin 1966.

Михаил Пселл, *Хронография*, перевод, статья и примечания Я.Н. Любарского, Москва, 1978.

მიქელ პსელოსი, *გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, VI, გამოსცა სიმონ ყაუხიშვილმა, თბილისი 1966.

მოვსეს კალანკატუაცი

Исторія Агуанъ Мойсея Казанкатваца писателя X вѣка, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1861.

The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci, trans. by C.J.F. Dowsett, Oxford University Press 1961.

Мовсес Каланкатуаци, *История страны Алуанк*, пер. Ш.В. Смбатян, Ереван 1984.

მოვსეს კალანკატუაცი, *ალვანთა ქვეყნის ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი 1985.

„მოქცევა ქართლისა“

მოქცევა ქართლისა, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

მოქცევა ქართლისა (ახლადამოწენილი სინური რედაქციები), გამოსცა და წინასიტყვაობა დაურთო ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 2007.

ქართლის მოქცევა, ძველი ქართული ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა თარგმნა ნიკოლოზ ნიკოლოზიშვილმა, *ქართული პავიოგრაფიული ძეგლები*, I, რედ. ლევან აბაშიძე, თბილისი 2008.

მხითარ აირივანეცი

მხითარ აირივანეცი, *ქრონოგრაფიული ისტორია*, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებელი დაურთო ლიანა დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბილისი 1990.

ნიზამ აღ-მულქი

The Book of Government or Rules for Kings: the Siyar al-Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk, trans. by Hubert Darke, Routledge 2002.

ნუმიზმატიკა

დუნდუა თედო, დუნდუა გიორგი, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, II, შემდგენლები: ალექსანდრე ბოშიშვილი, აპოლონ თაბუაშვილი, ლერი თავაძე, აკაკი ჩიქობავა და სხვ. თბილისი 2014.

დუნდუა თედო, დუნდუა გიორგი, *ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი*, III, შემდგენლები: ალექსანდრე ბოშიშვილი, აპოლონ თაბუაშვილი, ლერი თავაძე, აკაკი ჩიქობავა და სხვ. თბილისი 2015.

Dundua Tedo & Dundua Giorgi, *Catalogue of Georgian Numismatics*, second edition, compiled by Alexander Boshishvili, Apolon Tabuashvili, Leri Tavadze, Natia Phiphia, Akaki Chikobava, Emil Avdaliani, Mariam Kardava, Athens 2021.

სადრ აღ-დინ აღ-ჰუსაინი

Садр ад-Дин Али ал-Хусайни, *Ахбар ад-даулат ас-сельджукийя*, пер. З.М. Бунятов, Москва 1980.

Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-dawla al-saljuqiyya*, Routledge 2011.

სიმეონ მაგისტროსი და ლოგოთეტი

Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronocon*, recensuit Staffan Wahlgren, Berlin 2006.

Хроника Симеона Магистра и Логофета, пер. А.Ю. Виноградова, вступ. статья и ком. П.В. Кузенкова, Москва 2014.

სომხური გეოგრაფია

სომხური გეოგრაფია (VII ს.), სომხურიდან თარგმნა შესავალი, კომენტარი და შენიშვნები დაურთო ბონდო არველაძემ, თბილისი 2020.

The Geography of Ananias of Širak (Ašxarhac'oyc'), the Long and the Short Recensions, introduction, translation and commentary by Robert H. Hewsen, Weisbaden 1992.

სტეფანე მტბეპარი

წამებად გობრინოსი, *ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები*, I, რედ. ილია აბულაძე, თბილისი 1963.

სტეფანოს ტარონეცი

Всеобщая история Степаноса таронского, Асохики по прозванию, писателя XI столетия, Переведена с армянского и объяснена Н. Эминым, Москва 1864.

Step'anos Tarōnec'i; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, trans. by Tim Greenwood, Oxford University Press 2017.

სუმბატ დავითის ძე

სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ, ტექსტი გამოსცა ექვთიმე თაყაიშვილმა, პირველად გამოიცა 1890 წელს, მესამე გამოცემა, თბილისი 1949.

სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა, ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

სუმბატ დავითის-ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიამ, თბილისი 1990.

სუმბატ დავითის ძე, *ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა*, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

უხტანესი

უხტანესი, *ისტორია გამოყოფისა ქართველთა სომეხთაგან*, სომხური ტექსტი ქართული თარგმნითა და გამოკვლევით გამოსცა ზაზა აღდექსიძემ, თბილისი 1975.

ქართული ეპიგრაფიკა

კახეთის ისტორიული ძეგლების წარწერები, კრებული შეადგინა და განმარტებები დაურთო თეიმურაზ ბარნაველმა, თბილისი 1961.

ქართული წარწერების კორპუსი, I: *ლაპიდარული წარწერები I აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.)*, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შოშიაშვილმა, თბილისი 1980.

ქართული ლაპიდარული წარწერების კორპუსი, II: დასავლეთ საქართველოს წარწერები (IX-XIII სს.), შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ვალერი სილოგავამ, თბილისი 1980.

ქართული წარწერების კორპუსი, III: ფრესკული წარწერები I ატენის სიონი, გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებელი დაურთეს გურამ აბრამიშვილმა და ზაზა ალექსიძემ, თბილისი 1989.

ოთხმეზური გიორგი, შიდა ქართლის მთიანეთის ეპიგრაფიკა, *ოსთა საკითხი*, რედ. აკ. ბაქრაძე და ო. ჩუბინიძე, თბილისი 1996.

გარეჯის ეპიგრაფიკული ძეგლები, I: წმინდა დავითის ლავრა, უდაბნოს მონასტერი (XI-XVIII სს.), გამოსაცემად მოამზადეს დარეჯან კლდიაშვილმა და ზაზა სხირტლაძემ, თბილისი 1999.

სილოგავა ვალერი, *წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (IX-XIII სს.)*, თბილისი 1999.

ოთხმეზური გიორგი, რამდენიმე წარწერა კახეთიდან, *მარიამ ღორთქიფანიძე* – 85, რედ. ვალერი სილოგავა, თბილისი 2007.

Отхмезури Гиорги, Епиграфика северной части Шида Картли, *Осетины в Грузии*, ред. Мариам Лордкипанидзе, Тбилиси 2015.

ქართული ისტორიული საბუთები

ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, I: ქართული ისტორიული საბუთები IX-XIII სს., შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თინა ენუქიძემ, ვალერი სილოგავამ, ნოდარ შოშიაშვილმა, თბილისი 1984.

ქართული სამართლის ძეგლები

ქართული სამართლის ძეგლები, II, საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ისიდორე დოლიძემ, თბილისი 1965.

ქართული სამართლის ძეგლები, III, საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო ისიდორე დოლიძემ, თბილისი 1970.

ქრონიკები

ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ, I, პირველად გამოიცა 1892 წელს, მეორე ფოტოფირული გამოცემა, თბილისი 2004.

ღევეონდი

История халифов варданета Гевонда, писателя VIII века, пер. К. Патканьян, Санкт-Петербург 1862.

Ghewond's History, trans. by Robert Bedrosian, Long Branch N.J. 2006.

ცაგარეშივილი ელენე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, თბილისი 2012.

Lewond Vardapet, *discours historique*, trad. et comm. par Bernadette Martin-Hisard, avec en annexe trad. et comm. par Jean-Pierre Mahé, texte arménien établi par Alexan Hakobian, Paris 2015.

„ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“

ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მზექალა შანიძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

ჯუანშერ ჯუანშერიანი

ჯუანშერი, ცხოვრება და მოქალაქეობა ვახტანგ გორგასლისა, *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევიდა და ლექსიკონით გამოსცა ილია აბულაძემ, თბილისი, 1953.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, *ქართლის ცხოვრება*, I, ტექსტი დადგენილია ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი 1955.

ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზურაბ სარჯველაძემ და სოფიო სარჯველაძემ, *ქართლის ცხოვრება*, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2008.

Джуаншѣр Джуаншѣриани, *Жизнь Вахтанга Горгасала*, пер. Г.В. Цулая, Тбилиси 1986.

Джуаншѣр Джуаншѣриани, *Жизнь Вахтанга Горгасала*, пер. Г.В. Цулая, *Картлис цховრება (История Грузии)*, ред. Роин Метрѣвели, Тбилиси 2008.

„ჰუდუდ ალ-ალემის“ ანონიმი ავტორი

Hudūd al-ʿĀlam 'The regions of the world' a Persian geography, 372 A.H. – 982 A.D., transl. by V. Minorsky with pr. by V.V. Barthold, London 1937.

სპეციალური ლიტერატურა

აბდლაძე ალექსანდრე, *ამიერკავკასიის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში*, თბილისი 1988.

აბულაძე ილია, ძველი ქართულის ლექსიკიდან: „ქორიკოზი“ და „ქორეპისკოპოსი“, *ორიონი: აკაკი შანიძის საიუბილეო კრებული*, თბილისი 1967.

აბრამიშვილი გურამ, დავით-გარეჯის „უდაბნოს“ მთავარი ეკლესიის საკტიტორო წარწერა, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 3, 1962.

ალექსიძე ზაზა, ქართლში ბაგრატიონთა დინასტიის პირველი გამოჩენა, ბაგრატიონები: სამეცნიერო და კულტურული მეშვეობით, თბილისი 2003.

ალექსიძე ზაზა, „საქმენი იოვანე ზედაზადნელისანი“ და „მარტყოლა აბიბოს ნეკრესელისაჲ“, სინური რედაქციები, თბილისი 2019.

ასათიანი ნოდარ, საქართველო-შარვანის პოლიტიკური ურთიერთობა XII საუკუნეში (წერილი I. XII საუკუნის პირველი ნახევარი), თსუ შრომები, ტ. 125, 1968.

ასათიანი ნოდარ, დავით აღმაშენებლის საშინაო პოლიტიკის ზოგიერთი საკითხი (კახეთ-ჰერეთის შემოერთება), მნათობი, 8, აგვისტო 1989.

ბადრიძე შოთა, მმართველი ქორეპისკოპოსის ინსტიტუტის საკითხისათვის კახეთის სამთავროში, მაცნე, 5, 1964.

ბადრიძე შოთა, „ქართველთა სამეფოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, თსუ შრომები, 113, ისტორიის მეცნიერებათა სერია V, 1965.

ბადრიძე შოთა, აფხაზთა სამეფოს წარმოშობის დროისა და პირობების შესახებ, თსუ შრომები, 143, 1972.

ბადრიძე შოთა, დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის, თსუ შრომები, B8-9 (№№ 155-156), 1974.

ბახტაძე მიხეილ, ერისთავობის ინსტიტუტი საქართველოში, თბილისი 2003.

ბახტაძე მიხეილ, ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში, თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IX, 2015.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, მცხეთის საბუთი XI საუკუნისა, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. VI, 1929-1930//ცალკე ამონაბეჭდი, ტფილისი 1931.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, თავები VII-XII, საქართველოს ისტორია, I, მთ. რედ. ნიკოლოზ ბერძენიშვილი, თბილისი 1956.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბილისი 1964.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბილისი 1966.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VI, თბილისი 1973.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, თბილისი 1974.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, თბილისი 1975.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IX, თბილისი 1979.

ბერძენიშვილი ნიკოლოზ, მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, საქართველოს ისტორიის საკითხები, მასალები ავტორის არქივიდან, თბილისი 1990.

ბროსსე მარი, საქართველოს ისტორია, I, თარგმნილი და განმარტებული სიმ. ლო-ლობერიძის მიერ და გამოცემული ნიკ. ლოლობერიძის მიერ, ტფილისი 1895.

ბოგვერაძე ანრი, ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი 1961.

ბოგვერაძე ანრი, *ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV-VIII საუკუნეებში*, თბილისი 1979.

ბოგვერაძე ანრი, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სახლში ბრძოლის ისტორიიდან IX საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2, 1987.

ბოგვერაძე ანრი, ბაგრატ III-ის მიერ ჰერეთის და კახეთის შემოერთების ისტორიიდან, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, თბილისი 1991.

ბოგვერაძე ანრი, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ზოგიერთი ბაგრატიონის პატივის გარკვევისათვის, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 3-4, 1993.

ბოგვერაძე ანრი, VIII საუკუნის ქართლისა და ეგრის-აფხაზეთის ისტორიიდან, *აკად. სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სერია: მოხსენებების მოკლე შინაარსები*, 16-19 ნომბერი, თბილისი 2000.

ბოგვერაძე ანრი, VIII საუკუნის ქართლისა და ეგრის-აფხაზეთის ისტორიიდან, *ანალები*, 2, 2000.

ბოშიშვილი ალექსანდრე, თავადე ლერი, კვირკველია ეკა, ჩიქობავა აკაკი, კვირიკე რანთა და კახთა მეფის ასულის ელენეს ეპიტაფია, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XVII, 2021.

ბუაჩიძე გონა, საქართველო, ბიზანტია და ფატიმიანთა სახალიფო (დიპლომატია და პოლიტიკური ბრძოლა 1014-1023 წლებში), *ქართული დიპლომატია*, 4 (1997).

გვასალია ჯონდო, წანართა ეთნიკური კუთვნილების საკითხისათვის, *მოამბე*, 59, 3, 1970.

გვასალია ჯონდო, საქართველოს სამხედრო გზის ისტორიისთვის, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2, 1972.

გვასალია ჯონდო, არაგვის კარი (დარიალი), *ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან*, თბილისი 1976.

გვასალია ჯონდო, ქსნის ხეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, II, თბილისი 1977.

გლოველი შალვა, ეგრის-აფხაზეთის სამეფოს ჩამოყალიბების ისტორიიდან, *არტანუჯი*, 2-3, 1994.

გლოველი შალვა, დასავლურ-ქართული სახელმწიფოს – „აფხაზეთა სამეფოს“ ჩამოყალიბება, *ისტორიულ-ეთნოლოგიური ძიებანი*, X, 2008.

გლოველი შალვა, *ლეონ II*, თბილისი 2020.

გოილაძე ვახტანგ, „ქართლის ცხოვრების“ ერთი ჩანართის ცნობათა რეალურობისათვის, *საქართველოს შუა საუკუნეების ისტორიის საკითხები*, IX, 2008.

გოილაძე ვახტანგ, *ახალი გამოკვლევები*, თბილისი 2018.

გრიგოლია კონსტანტინე, *ახალი ქართლის ცხოვრება*, თბილისი 1954.

გუნბა მიხეილ, *დასავლეთ საქართველო და ბიზანტია VI-VIII სს.*, სოხუმი 1962.

დუნდუა თედო, *ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით*, თბილისი 1997.

დუნდუა თედო, *Questions et Reponses*, I, თბილისი 2003.

თავაძე ლერი, სევასტოსის ტიტული შუა საუკუნეების ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, II, 2011.

თავაძე ლერი, ბიზანტიური საიმპერიო ტიტულატურა საქართველოში, *თსუ-ის ისტორიის აკადემიური დოქტორის ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია*, თბილისი 2012.

თავაძე ლერი, კეისრის ტიტული შუა საუკუნეების ქართულ პოლიტიკურ რეალობაში, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, V, 2012.

თავაძე ლერი, კურაპალატის ტიტული ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა სამეფო სახლში (ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური ვითარება IX-X საუკუნეებში), *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, სპეციალური გამოშვება: კლარჯეთისა დიდებულთა უდაბნოთა, 2012.

თავაძე ლერი, მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში, *თბილისი 2016*.

თავაძე ლერი, პროტოსტრატორი VIII-XII საუკუნეების ბიზანტიასა და საქართველოში, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XI, 2016.

თავაძე ლერი, სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის ცხოვრება და მმართველობა, *თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XIV, 2018.

თავაძე ლერი, *კეირიკე III დიდი*, თბილისი 2020.

თავაძე ლერი, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, თბილისი 2020.

თავაძე ლერი, სარწების ციხე, *ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები*, I, თბილისი 2020.

თავაძე ლერი, არმია VIII საუკუნის საქართველოში, *საისტორიო კრებული*, 8, 2021.

თაყაიშვილი ექვთიმე, *სამი ისტორიული ხრონიკა*, ტფილისი 1890.

თაყაიშვილი ექვთიმე, ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, ძველი საქართველო: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. II, განყოფილება მესამე: სალექსიკონო და საისტორიო მასალანი. ტფილისი 1913.

თოფურია პავლე, *აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI-XII საუკუნეებში*, თბილისი 1975.

ინგოროყვა პავლე, გიორგი მერჩულე ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა: ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, თბილისი 1954.

კეკელიძე კორნელი, ნაწევები ქართული აგიოგრაფიის ისტორიიდან (ცხოვრება ილარიონ ქართველისა), *ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, IV, თბილისი 1957.

კლდიაშვილი დარეჯან, გარეჯა-კონსტანტინოპოლი: თეოდორე გარეჯელის მიერ რომანას მონასტრის ქართულ სკრიპტორიუმში 1070 წელს გადაწერილი ოთხთავი, *საქართველოს სიძველენი*, VII-VIII, 2005.

კლდიაშვილი დარეჯან, ქართული არისტოკრატია კონსტანტინოპოლში: პერეტიისა და კახეთის მმართველები, *ბიზანტინოლოგია საქართველოში* – 2, თბილისი 2009.

კლდიაშვილი დარეჯან, სვეტის უდაბნოს სულთა მატიანე, *მრავალთავი*, 25, 2017.

კოპალიანი ვასილ, ბიზანტია-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან XI ს. პირველ ნახევარი, *თსუ შრომები*, ტ. 77, 1959.

კოპალიანი ვასილ, ბიზანტია-საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან (XI ს. მეორე ნახევარი), *თსუ შრომები*, ტ. 78, 1963.

კოპალიანი ვასილ, საქართველოს ურთიერთობა ბიზანტიასთან და ჯვაროსნებთან (XI-XII საუკუნეთა მიჯნაზე), *თსუ შრომები*, ტ. 125, 1968.

კოპალიანი ვასილ, საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობის ისტორიიდან (XI ს. მეორე ნახევარი), *თსუ შრომები*, ტ. 127, 1968.

კოპალიანი ვასილ, საქართველოს და ბიზანტიის პოლიტიკური ურთიერთობა 970-1070 წლებში, თბილისი 1969.

კოპალიანი ვასილ, „ყოვლისა აღმოსავლეთისა“ კურაპალატის საკითხისათვის, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 3, 1972.

ლორთქიფანიძე მარიამ, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ისტორიიდან (კახეთის სამთავრო VIII-XI სს.), *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისთვის*, ნაკ. 31, თბილისი 1954) // *რჩეული ნაწერები*, II, თბილისი 2020.

ლორთქიფანიძე მარიამ, *ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება*, თბილისი 1963.

ლორთქიფანიძე მარიამ, ლეგენდა ბაგრატონთა ღვთიური წარმოშობის შესახებ, *კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები*, თბილისი 1966.

ლორთქიფანიძე მარიამ, ახალი ფეოდალური სამთავროების წარმოქმნა, *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, II, რედ. შოთა მესხია, თბილისი 1973.

ლორთქიფანიძე მარიამ, ზ. პაპასქირი, ახალი სამეფო-სამთავროების წარმოქმნა საქართველოში და მათი ადგილი საერთაშორისო ურთიერთობებში, *ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები*, I, მთ. რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 1998.

ლორთქიფანიძე მარიამ, პოლიტიკური თეორია სამეფო ხელისუფლების იდეოლოგიის შესახებ, *ქართული დიპლომატია*, 6, 1999.

ლორთქიფანიძე მარიამ, კახეთი, *საქართველოს ისტორია*, I, მთ. რედ. მარიამ ლორთქიფანიძე, თბილისი 2006.

ლორთქიფანიძე მარიამ, საქართველო IX-X საუკუნეებში, *საქართველოს ისტორია ოთხ ტომად*, II, რედ. როინ მეტრეველი, თბილისი 2012.

ლოსაბერიძე დავით, კახეთის ქორეპისკოპოსები, *საქართველოს მეფეები*, რედ. მ. ლორთქიფანიძე და რ. მეტრეველი, პირველად გამოიცა 2000 წელს, ნეკერი: თბილისი 2007.

მაისურაძე გურამ, *ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII-XVIII საუკუნეებში*, თბილისი 1982.

მაისურაძე გურამ, *საქართველოს სომხური მოსახლეობის ისტორიის საკითხები*, თბილისი 1999.

მაისურაძე გურამ, *ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში*, თბილისი 2002.

მაისურაძე გურამ, რამდენიმე ეპიზოდი დავით დიდი კურაპალატის დიპლომატიური ძალისხმევიდან, *ქართული დიპლომატია*, 9, 2002.

მაისურაძე გურამ, *ქართულ-სომხური ურთიერთობის ისტორიოგრაფიიდან*, თბილისი 2008.

მარუაშვილი ალექსანდრე, *მარუშიანთა ფეოდალური სახლის ისტორია*, თსუ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია, ხელნაწერის უფლებით, თბილისი 2006.

მელიქსეთ-ბეგი ლეონ, *ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი*, ტფილისი 1928.

მელიქსეთ-ბეგი ლეონ, კახეთ-ჰერეთ-სომხეთის ისტორიის საკვანძო საკითხის გარკვევისათვის („ქორებისკოპოსი“ თუ „ქორიკოზი“, „გურგენი“ თუ კორიკე“?), *თსუ სამეცნიერო სესიის თეზისები*, 1-5 მარტი, 1951//*თსუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობა*, 241, 1983.

მელიქსეთ-ბეგი ლეონ, შანშა-შარვანშა, *თსუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობა*, 73, 1959.

მესხია შოთა, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, *საისტორიო ძიებანი*, I, პირველად გამოიცა 1962 წელს, თბილისი 1982.

მეტრეველი ელენე, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, თბილისი 1998.

მეტრეველი როინ, შინაკლასობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში (XII საუკუნე), თბილისი 1973.

მეტრეველი როინ, დავით IV აღმაშენებელი: ეპოქის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკურ-კულტურული ისტორიის მიმოხილვა, თბილისი 1986.

მეტრეველი როინ, სამუშაო ჯაბა, მეფეთ მეფე გიორგი II: XI საუკუნის 70-80-იანი წლების საქართველოს პოლიტიკური ისტორია, თბილისი 2003.

მუსხელიშვილი დავით, კახეთ-ჰერეთის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, *ცისკარი*, 2, 1964.

მუსხელიშვილი დავით, *ცხე-ქალაქი უჯარმა: ივერია-აღვანეთის ურთიერთობის ისტორიიდან*, თბილისი 1966.

მუსხელიშვილი დავით, კახეთ-ჰერეთის პოლიტიკური გეოგრაფიის საკითხები XII-XIII სს-ში, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული*, III, თბილისი 1967.

მუსხელიშვილი დავით, *საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები*, II, თბილისი 1980.

მუსხელიშვილი დავით, *ქიზიყის ძველი ისტორია: ძვ.წ. I-ახ.წ. XV სს.*, თბილისი 1997.

მუსხელიშვილი დავით, *საქართველო IV-VIII საუკუნეებში*, თბილისი 2003.

მუსხელიშვილი დავით (მთ. რედ.), *საქართველოს ისტორიის ატლასი*, პირველად გამოიცა 2003 წელს, მეორე შევსებული გამოცემა, თბილისი 2016.

ნიკოლეიშვილი ირინე, ალავერდის ტაძრის აღმშენებლის, კვირიკე დიდის გამოსახულება ზედაზნის კანკელის ფილაზე, *ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები*, 1, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი 2007.

პაპასქირი ზურაბ, *ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი*, თბილისი 1990.

პაპასქირი ზურაბ, *შუა საუკუნეების საქართველო საერთაშორისო არენაზე: საქართველოს სახელმწიფოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობა XI ს. 60-80-იან წლებში*, თბილისი 1991.

პაპასქირი ზურაბ, ბიზანტიის დიპლომატია და პოლიტიკური ცვლილებები დასავლეთ საქართველოში VIII ს-ის I ნახევარში, *ქართული დიპლომატია*, 4, 1997.

პაპასქირი ზურაბ, ვინ იყო „ერისთავი ჩიხისა“: „მატიანე ქართლისაჲს“ ტექსტში ერთი კონიუნქტურის შეტანის მიზანშეწონილობის შესახებ, *ქართული წყაროთმცოდნეობა*, XI, 2006.

პაპასქირი ზურაბ, *და აღმოცისკრდა საქართველო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე*, თბილისი 2009.

პაპასქირი ზურაბ, *საქართველო: ისტორიული წარსული და თანამედროვეობა*, თბილისი 2016.

პაპუაშვილი თენგიზ, *ჰერეთ-ალბანეთის ისტორიიდან: (ქართულ-სომხური წყაროების მიხედვით)*, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 35, 1963.

პაპუაშვილი თენგიზ, IX-XII სს. *ჰერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, მაცნე: ისტორიის სერია*, 3, 1967.

პაპუაშვილი თენგიზ, IX-XII სს. *ჰერეთის პოლიტიკური ისტორიიდან, მაცნე: ისტორიის სერია*, 4, 1967.

პაპუაშვილი თენგიზ, *ჰერეთის ისტორიის საკითხები*, თბილისი 1970.

პაპუაშვილი თენგიზ, *ჭარ-ბელაქანი: ისტორიული ნარკვევი*, თბილისი 1972.

პაპუაშვილი თენგიზ, *ფეოდალური სენიორიების წარმოქმნა-განვითარების ისტორიიდან საქართველოში (IV-IX სს.)*, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია, თბილისი 1980.

პაპუაშვილი თენგიზ, *რანთა და კახთა სამეფო (VIII-XI სს.)*, თბილისი 1982.

პაპუაშვილი თენგიზ, *წუქეთის სიძველენი*, თბილისი 2002.

პაპუაშვილი თენგიზ, *საინგილოს ისტორიის ნარკვევები*, თბილისი 2013.

პატარიძე ლელა, *ცხოვრებაჲ წმიდისი ნინოჲსი (ქართლის გაქრისტიანების კულტურულ-ისტორიული საკითხები)*, თბილისი 1993.

პატარიძე ლელა, *პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი IV-VIII სს-ის ქართულ ერთობაში: „ქართლის ცხოვრების“ სამყარო*, თბილისი 2009.

ქორეულიანი გია, ერთი ცნობა ნასერ ხოსროუს „საფარ-ნამედან“, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, II, თბილისი 1979.

სამუშია ჯაბა, XI საუკუნის საქართველოს ისტორიის რამდენიმე მოვლენის დართიდებისათვის, ქართული დიპლომატია, 4, 1997.

სამუშია ჯაბა, ნარკვევები შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან, I, თბილისი 1999.

სამუშია ჯაბა, XI საუკუნის საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის ისტორიიდან, ქართული დიპლომატია, 9, 2002.

სამუშია ჯაბა, ბაგრატ IV-ისა და ღიპარიტ ბაღვაშის კონფლიქტის გამომწვევი მიზეზის შესახებ, საისტორიო ძიებანი (წელიწდეული), VIII-IX, 2006.

სამუშია ჯაბა, ბაგრატ IV-ის კონსტანტინოპოლში სამწლიანი ტყვეობა და საქართველო-ბიზანტიის 1055 წლის ზავი, თსუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, II, 2011.

სამუშია ჯაბა, საქართველოს სამხედრო ისტორია, თბილისი 2017.

სამუშია ჯაბა, ბაგრატ III, თბილისი 2012.

სამუშია ჯაბა, ბაგრატ IV, თბილისი 2018.

სამუშია ჯაბა, გიორგი I, თბილისი 2019.

სამუშია ჯაბა, აშოტ კურაპალატი, თბილისი 2020.

სამუშია ჯაბა, დავით III კურაპალატი, თბილისი 2020.

სილაგაძე ბენიამინ, არაბთა ბატონობა საქართველოში, თბილისი 1991.

სილოგავა ვალერი, ხცისის წარწერები, გაზ. ნერგი, 3/XI, 1990.

სილოგავა ვალერი, XII საუკუნის კტიტორული წარწერის ფრაგმენტები, მაცნე: ენისა და ლიტერატურის სერია, 4, 1992.

სილოგავა ვალერი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებისთვის ბრძოლის ქრონოლოგიიდან (კახეთის შემოერთება 1003 წ.), მრავალთავი, XIX, 2001.

სილოგავა ვალერი, პატრიარქი X საუკუნის საქართველოში (პარხლის წარწერა), ნათელი ქრისტესი: საქართველო, I, თბილისი 2003.

სილოგავა ვალერი, ოშკი: X ს. მემორიალური ტაძარი, თბილისი 2006.

სილოგავა ვალერი, XII საუკუნის კტიტორული წარწერის ფრაგმენტები ალავერდის ტაძრის საკურთხეველში დავით აღმაშენებლის მოხსენიებით, ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები, I, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, თბილისი 2007.

სიხარულიძე ეთერ, ერთი ცნობა თბილისის ამირა ისაკ იბნ ისმაილის შესახებ, თსუ შრომები, 180, 1976.

სოსიაშვილი გიორგი, დიკის წარწერები, თბილისი 2017.

სტეფნაძე ჯემალ, საქართველოს პოლიტიკური ურთიერთობა კავკასიის ხალხებთან XII საუკუნეში, თბილისი 1974.

სტეფნაძე ჯემალ, XI-XII საუკუნეების საქართველოს მეფეთა ტიტულების გაგებისათვის, *ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან*, თბილისი 1976.

სტეფნაძე ჯემალ, კახელი კვირიკიანები და მათი როლი საქართველოს საბოლოო გაერთიანებისთვის ბრძოლაში (XI ს. 30-იანი წლები-XII ს-ის დასაწყისი), *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა დარგში სამეცნიერო ინფორმაციის სექტორის ახალგაზრდა მეცნიერთა ნაშრომები*, თბილისი 1978.

სურგულაძე ივანე, კახეთის სუვერენის შესახებ IX-X საუკუნეებში („მატიანე ქართლისას“ ავტორისა და ვახუშტის ცნობების მიხედვით), *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2, 1978.

სურგულაძე მზია, *ქართული საისტორიო აქტები XI-XV სს.*, თბილისი 2006.

სურგულაძე მზია, „*მცხეთის სახლი*“, თბილისი 2016.

სხირტლაძე ზაზა, *წმინდა შიო მღვიმელის ცხოვრების ძველი ნუსხა*, თბილისი 2014.

ვადავა ირაკლი, *შუასაუკუნოვან საქართველოში ნუმიზმატიკური ევოლუციის ანალიზი (VIII-XIII სს.)*, სადისერტაციო ნაშრომი წარმოდგენილია ილიას უნივერსიტეტის ისტორიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი 2015.

ვადავა ირაკლი, მანსურ II ჯაფარიანის სამონეტო ემისია მაღიქ-შაჰის სახელით – თბილისი და ქვემო ქართლი ბაგრატიონთა და დიდ სელჩუკთა შორის, *საისტორიო კრებული*, 5, 2015.

ვადავა ირაკლი, საქართველოს გაერთიანება და ნუმიზმატიკური ევოლუციის ვექტორები (X საუკუნის დასასრული-XII საუკუნის დასაწყისი), *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, IX, 2016.

ვადავა ირაკლი, კახეთ-ჰერეთის სამეფოს საფასის ქრისტიანულ-ისლამური ისტორია (დასავლურ-ქართულ სამონეტო ემისიებთან შედარებითი ანალიზი), *საქართველო ისლამისა და ქრისტიანობის გზაჯვარედინზე – კონფერენციის თეზისები*, თბილისი 2019.

ვადავა ირაკლი, სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება: ნაწილი I, *საისტორიო კრებული*, 7, 2019.

ვადავა ირაკლი, სამ განზომილებაში მოღვაწენი: კახეთისა და კახეთ-ჰერეთის მონარქთა წოდებულება, *ქრონოსი*, 1, 2020.

ვადავა ირაკლი, სპილენძის მონეტა დავით აღმაშენებლის გამოსახულებით და საქართველოს მეფეთა წოდებულება: ნაწილი II, *საისტორიო კრებული*, 8, 2021.

ქუთათელაძე ქეთევან, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფოს კვირიკიან მეფეთა სახელწოდებები და ტიტულატურა, *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*, 156, № 1, 1997.

ქუთათელაძე ქეთევან, ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო X საუკუნის ბოლოსა და XI საუკუნის I ნახევარში, *დმანისი*, II, 2000.

ქუთათელაძე ქეთევან, *ქვემო ქართლი: პოლიტიკური ისტორიის საკითხები (ტაშირ-ძორაგეტის სამეფო; ორბელთა გვარის ისტორია)*, თბილისი 2001.

შენგელია ნოდარ, *სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში*, თბილისი 1968.

შენგელია ნოდარ, სადრ ად დინ აბულ ჰასან ალ-ჰუსეინი ალფ-არსლანის საქართველოსა და ამიერკავკასიის ლაშქრობების შესახებ, *საქართველოსა და კავკასიის ისტორიის საკითხები*, თბილისი 1976.

შენგელია ნოდარ, XI-XIII საუკუნეების საქართველოს ისტორიის საკითხები თანამედროვე თურქულ ისტორიოგრაფიაში, *თსუ შრომები: აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია*, 290, 1989.

შენგელია ნოდარ, სელჩუკებისა და საქართველოს დიპლომატიური ურთიერთობა XI-XIII სს., *ქართული დიპლომატია*, 4, 1997.

შენგელია ნოდარ, მცირე აზიის სელჩუკთა სახელმწიფოს წარმოშობა და ქართული დიპლომატია, *ქართული დიპლომატია*, 5, 1998.

შენგელია ნოდარ, *მცირე აზიის სელჩუკები და საქართველო: XI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი-XIII საუკუნე*, თბილისი 2003.

ცაგარეიშვილი ელენე, საქართველოში ბულა თურქის ლაშქრობის საკითხისათვის, *მაცნე*, 4, 1968.

ცაგარეიშვილი ელენე, სომხური წყაროები არაბეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ (სებოსი; დევონდი), *მრავალთავი*, I, 1971.

ცაგარეიშვილი ელენე, სომხური წყაროები საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობის შესახებ X-XI საუკუნეებში, *მრავალთავი*, II, 1973.

ცაგარეიშვილი ელენე, თომა არწრუნისა და ანონიმი ისტორიკოსის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, IV, 1975.

ცაგარეიშვილი ელენე, „ქართველისა“ და „საქართველოს“ აღმნიშვნელი ტერმინები სომხურ წერილობით წყაროებში, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*, რედ. გიორგი პაიჭაძე, თბილისი 1993.

ცაგარეიშვილი ელენე, სტეფანოს ტარონცის ცნობები საქართველოს შესახებ, *მრავალთავი*, XXI, 2005.

ცაგარეიშვილი ელენე, *საქართველო VII-X საუკუნეების სომხურ საისტორიო წყაროებში*, თბილისი 2012.

ცინცაძე მარინა, საქართველო და ქართველები X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 4, 1984.

ცკიტიშვილი ოთარ, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ აბუ უბაიდის თხზულებაში, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2, 1976.

ცკიტიშვილი ოთარ, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *მაცნე: ისტორიის სერია*, 1, 1984.

ცკიტიშვილი ოთარ, არაბთა მფლობელობის წინააღმდეგ ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (აჰმად იბნ ასამ ალ-ქუფის ცნობათა მიხედვით), *მაცნე: ისტორიის სერია*, № 1, 1986.

ცკიტიშვილი ოთარ, ქართლის ერისმთავრის ნერსეს მოღვაწეობის საკითხისთვის, *სმა მოამბე*, 129, №1, 1988.

ცქიტიშვილი ოთარ, ჰაბიბ იბნ მასლამას „დაცვის სიგელი“ ჰუმაიდ იბნ ზანჯუე-
იპის „ქონების წიგნში“, *მაცნე: ისტორიის სერია*, 2, 1991.

ჭეიშვილი გიორგი, კასპიის კარები, იბერიის საზღვრები და საერთაშორისო ურ-
თიერთობები მეექვსე საუკუნეში, *ანალები*, № 10, 2014.

ჭეიშვილი გიორგი, გიორგი და არავესი (ნარკვევი ქვემო ქართლის ისტორიუ-
ლი გეოგრაფიიდან), *კავკასია აღმოსავლეთსა და დასავლეთს შორის*, II: ისტო-
რიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, მიძღვნა ზაზა აღექსიძისადმი, თბილისი 2021.

ჭილაშვილი ლევან, *რუსთავი*, თბილისი 1958.

ჭილაშვილი ლევან, *ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში*, I-II, თბილისი 1968-1970.

ჭილაშვილი ლევან, *ძველი გავაზი*, თბილისი 1975.

ჭილაშვილი ლევან, *კახეთის ქალაქები (XIV-XVII სს.)*, თბილისი 1980.

ჭილაშვილი ლევან, *არეში*, თბილისი 1991.

ხოშტარია დავით, *კლარჯეთის ეკლესია-მონასტრები*, თბილისი 2005.

ხუნდაძე თამარ, მეფეთა გამოსახულებანი ტაო-კლარჯეთის IX-X საუკუნეების
ხუროთმოძღვრულ ქანდაკებაში, *Academia*, 3, 2013.

ჯავახიშვილი ივანე, ქართველი ერის ისტორია, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, II,
პირველად გამოიცა 1914 წელს, თბილისი 1983.

ჯავახიშვილი ივანე, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლად,
წგნ. I ძველი ქართული ქართული საისტორიო მწერლობა (V-XVIII სს.), *თხზულე-
ბანი თორმეტ ტომად*, VIII, პირველად გამოიცა 1916 წელს, თბილისი 1983.

ჯაფარიძე გონა, თბილისის ამირას ალი იბნ ჯაფარის მონეტები, *ამიერკავკასიის
ისტორიის პრობლემები*, რედ. გ. მაისურაძე, თბილისი 1991.

ჯაფარიძე გონა, *საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყა-
რო XII-XIII ს-ის პირველი მესამედში*, თბილისი 1995.

ჯაფარიძე გონა, ლიპარიტ IV ბაღვაში ბიზანტიისა და თურქ-სელჩუკთა დიპლო-
მატიურ ურთიერთობებში, *ქართული დიპლომატია*, 5, 1998.

ჯაფარიძე გონა, წანართა შესახებ, *თსუ შრომები*, ტ. 329, 1999//*ძიებანი*, I, თბილისი
2012.

ჯაფარიძე გონა, ნისბა ათ-თიფლისი VIII-XIV საუკუნეების ისლამურ სამყაროში,
ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში, I, თბილისი 2012.

ჯაფარიძე გონა, თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმა'ილ აღ-უმავი ათ-თიფლისი შუა
საუკუნეების აღმოსავლურ წერილობით წყაროებსა და ისლამურ მხატვრობაში,
საისტორიო კრებული, 4, 2014.

ჯანაშია სიმონ, *არაბობა საქართველოში, შრომები*, II, პირველად გამოიცა 1936
წელს, თბილისი 1952.

ჯანაშია სიმონ, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, *შრომები*, I, თბილისი
1949.

Akopyan Alexander & Vardanyan Aram, A Contribution to Kiurikid Numismatics: Two Unique Coins of Gagik, King of Kakhet'i and of David II of Loři (Eleventh Century), *The Numismatic Chronicle*, 175, 2015.

Alemaný Agustí, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Brill 2000.

Alemaný Agustí, Sixth Century Alania: between Byzantium, Sasanian Iran and the Turkic World, *Ērān ud Ānērān: Webfestschrift Marshak*, 2003.

Alexanyan David & Paghava Irakli, The Heirs of Kvirike III the Great, King of Kakheti-Hereti: Numismatic Legacy, *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, X, 2017.

Bacharach Jere L., Al-Amin's Designated Successor: Limitations of Numismatic Evidence, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 116, No. 1, Jan. - Mar., 1996.

Bosworth C. E., Sadjids, *The Encyclopedia of Islam (New Edition)*, vol. VIII, ed. by C. E. Bosworth et al., Leiden: E.J. Brill 1995.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie Depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: vol. 1 Histoire Ancienne, Jusqu'en 1469 de J.-C.*, St.-Péterburg 1849.

Brosset Marie-Félicité, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847-1848*, St.-Péterburg 1850.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe Siècle: Additions et éclaircissements à l'histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'en 1469 de J.-C.*, St.-Péterburg 1851.

Brosset Marie-Félicité, *Histoire de la Géorgie depuis l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: Introduction et tables des matières*, St.-Péterburg 1858.

Canard M., 'Isā b. al-Shaykh, *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol. IV, 3rd impression, Brill 1997.

Codoñer Juan Signes, *The Emperor Theophilos and the East, 829-842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm*, Ashgate 2017.

Crone Patricia, *Slaves on Horses: The Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge University Press 1980.

Crone Patricia, *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran: Rural Revolt and Local Zoroastrianism*, Cambridge University Press 2012.

Dowsett C.J.F., A Neglected Passage in "the History of the Caucasian Albanians", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 19, no. 13, 1957.

Dundua Tedo & Avdaliani Emil, Abkhazians and Ossetians in Georgia: A Short History – Analysis <https://www.eurasiareview.com/> accessed on April 13, 2020;

Dundua Tedo & Avdaliani Emil, *Georgia as a Part of Integrated Europe*, Tbilisi 2021.

Dunlop Douglas Morton, *The History of the Jewish Khazars*, Schocken books: New York 1967.

Eastmond Antony, *Royal Imagery in Medieval Georgia*, The Pennsylvania State University Press 1998.

Elad Amikam, Al-Ma'mūn's Military Units and their Commanders up to the end of the Siege of Baghdad, *Abbasid Studies IV*, ed. by M. Bernards, Gibb Memorial Trust 2013.

Gabrieli F., al-Amin, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 1, New Edition, Brill 1986.

Garland Lynda, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, AD 527-1204*, Routledge 1999.

Gibb H.A.R., Nizār b. Ma'ad, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 8, New Edition, Brill 1995.

Golden Peter B., *Khazar Studies: An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars*, I, Budapest 1980.

Guidoboni E. & Traina G., A New Catalogue of Earthquakes in the Historical Armenian Area from Antiquity to the 12th Century, *Annali di geofisica*, vol. XXXVIII, № 1, March, 1995.

Kennedy Hugh, al-Mut'amid 'Alā'llāh, *The Encyclopaedia of Islam*, vol. 7, New Edition, Brill 1993.

Kennedy Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, second edition, Pearson Longman 2004.

Kennedy Hugh, The Reign of al-Muqtadir (295–320/908–32): A History, *Crisis and Continuity at the Abbasid Court: Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-931)*, Brill 2013.

Laurent J., *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 836*, Paris 1919.

Madelung W., Minor Dynasties of Northern Iran, *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, ed. R. N. Frye, Cambridge University Press 1975.

Madelung W., Banū Sāj, *Encyclopædia Iranica*, Vol. III, Fasc. 7, Originally Publ.: December 15, 1988.

Markwart Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*, Leipzig 1903.

Miles George C., *The Numismatic History of Rayy*, New York 1938.

Minorsky Vladimir, Caucasica IV, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, vol.15, No. 3, 1953.

Minorsky Vladimir, *Studies in Caucasica History*, London 1953.

Minorsky Vladimir, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958.

Minorsky Vladimir, Musāfirids, *The Encyclopedia of Islam*, vol. VII, ed. by C. E. Bosworth et al., Leiden: E.J. Brill 1993.

Nicol Norman Douglas., *Early Abbāsīd Administration in the Central and Eastern Provinces 132-218 A.H.750-833 A.D*, PhD disertation, University of Washington 1979.

Paghava Irakli, Additional Data on the Numismatic History of K'akheti and Hereti Kingdom: New Coin Type of Aghsartan I (or II) and Coin Type Tentatively Attributed to Davit, Son of K'wirike II, preprinti, <https://www.academia.edu/xelmisawvdomia> – 04.04.2021.

Papadakis Aristeides, Nicaea, Council of, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 2, Oxford University Press 1991.

Papaskiri Zurab, *On the National, Political, Ethnical and Cultural Identity of Contemporary Abkhazia from Ancient Times till the Present day*, Tbilisi 2020.

Rapp Stephen H. Jr., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Architects of the Written Georgian Past*, dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (History), University of Michigan 1997.

Rapp Stephen H. Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Louvain 2003.

Sourdel Dominique, The 'Abbasid Caliphate, *Cambridge History of Islam*, vol. I A, edited by P.M. Holt, Ann K. S. Lambton, Bernard Lewis, Cambridge University Press 1970.

Tavadze Leri, Some Details on the Biography of David Agmashenebeli, *თხუ საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები*, XVII, 2021.

Ter-Ghewondyan Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, translated by Nina G. Gasoian, Lisbon 1976.

Toumanoff Cyril, Iberia on the Eve of Bagratid Rule: An Inquiry into the Political History of Eastern Georgia between the VIth and the IXth century, *Le Muséon*, LXV, 1952.

Toumanoff Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press 1963.

Toumanoff Cyril, *Les dynasties de la Caucasic chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIXe siècle: tables généalogiques et chronologiques*, Rome 1990.

Treadgold Warren, *A History of Byzantine State and Society*, Stanford University Press 1997.

Treadgold Warren, *The Middle Byzantine Historians*, Palgrave Macmillan 2013.

Vacca Alison, *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*, Cambridge University Press 2017.

Vacca Alison, Khurāsānī and Transoxanian Ostikans of Early 'Abbāsīd Armenia, *Transregional and Regional Elites – Connecting the Early Islamic Empire*, editors Hannah-Lena Hagemann, Stefan Heidemann, De Gruyter 2020.

Vardanyan Aram R., The coinage of the Sājids of Adharbayjān and Armenia (late IX-X AD), Talk on the ONS Meeting, Tübingen 08. V. 2004. https://www.academia.edu/3160773/Sajid_coinage_of_Armenia_and_Adharbayjan_in_IX_X_centuries

Vardanyan Aram R., On the coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjān and Armenia in the 10th Century AD, *Journal of the Oriental Numismatic Society*, vol. 197, 2008.

Vardanyan Aram R., *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, I, Yerevan 2011.

Vardanyan Aram & Zlobin G., A Mixed Hoard of Eleventh Century Coins Found in Azerbaijan (A contribution to the study of Shaddādīd and Shirwānshāh coins), *Numismatic Chronicle*, 174, 2014.

Vardanyan Aram R., Christian-Islamic Symbiosis Emerged in Money: Coins as a Tool for Political and Economic Propaganda, *Shedet*, 2, 2015.

Zuckerman Constantin, À propos du Livre des cérémonies, II, 48: I. Les destinataires des lettres impériales en Caucasic de l'Est. II. Le problème d'Azia/Asia, le pays des Ases. III. L'Albanie caucasienne au Xe siècle, *Travaux et Mémoires*, 13, 2000.

Акопян А.В., Варданян А.Р. Монеты Квирике III, царя Кахети и Эрети. *Семнадцатая всероссийская нумизматическая конференция: Москва, Пущино 22-26 апреля 2013 года – Тезисы докладов и сообщений*, Москва 2013.

Амицба Г.А., Папуашвили Т.Г., *Из истории совместной борьбы грузин и абхазов против иноземных завоевателей (VI-VIII вв.)*, Тбилиси 1985.

Анчабадзе З. В., *Из истории средневековой Абхазии (VI-XVII вв.)*, Сухуми 1959.

Ашурбейли С.А., *Государство Ширванишахов (VI-XVI вв.)*, Баку 1983.

Бадридзе Шота А., *Из истории государственного строя грузинских политических объединений вв.*, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси 1965.

Виноградов А.Ю., Косоуров Д.А., Византия – противник или сторонник объединения Грузии? *Византийское содружество: традиции и смена парадигм*, тезисы докладов XXII всероссийской сессии византинистов РФ, Екатеринбург, 24-28 сентября, Екатеринбург 2019.

Виноградов А.Ю., Косоуров Д.А., Кто объединил Грузию?: Давид Куропалат, Абхазское царство и Византийская империя, *Античная древность и средние века*, 47, 2019.

Джанашия С. Н., О времени и условиях Абхазского царства, *შრომები*, II, პირველად და-ობეჭდა 1940 წელს, თბილისი 1952.

Какабадзе С., О племени цанар, *საისტორიო კრებული*, III, ტფილისი 1928.

Караулов Н. А., Сведения арабских Географов IX и X вв., *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*, вып. 38, отд. I, Тифлиси 1908.

Лебедев В.П., Марков Д.Б., Койфман А.А., *Монетное дело и монетное обращение Ганджийского эмирата Шаддадидов (сер. X - XI вв.)*, Москва 2006.

Мепишавили Р., Цинцадзе В., *Архитектура нагорной части – исторической провинции Грузии – Шида Картли*, Тбилиси 1975.

Минорски Владимир Ф., *История Ширвана и Дербенда X-XI веков*, Москва 1963.

Мкртумян Гамлет (Амлет) Г., К вопросу об образовании феодального княжества Кахетии, *Պիտին-րիւնիւրիւնիւն հիւնիւն*, 1, 1972.

Мкртумян Гамлет (Амлет) Г., Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами, *Պիտին-րիւնիւրիւնիւն հիւնիւն*, 2, 1975.

Мкртумян Гамлет (Амлет) Г., *Царство Кахети-Эрети и армяно-грузинские отношения (XI в.-начало XII в.)*, *Լրիւր չիւրիւնիւնիւն Գիւրթիւնիւնիւն*, № 11, 1981.

Мкртумян Гамлет (Амлет) Г., *Грузинское феодальное княжество Кахети в VIII-XI вв. и его взаимоотношения с Арменией*, Ереван 1983.

Пагава Иракли, Уникальные нумизматические памятники истории Грузии XI века (новые данные о монетных эмиссиях Квирике III Великого), preprinti, <https://www.academia.edu/bგმბისაწვდომია> – 04.04.2021.

Тер-Гевондян Арам Н., *Армения и Арабский халифат*, Ереван 1977.

Фасмер Р.Р., Хронология наместников Армении при первых Аббасадах, *Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР*, Ленинград 1925.

Хонелия Раул А., Из истории политических взаимоотношений Абхазского и Армянского царств в начале X в., *Լրագիր հասարակական գիտությունների*, 2, 1966.

Хонелия Раул А., *Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX-X вв.*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван 1967.

Хонелия Раул А., Политические взаимоотношения Абхазского царства и царства армянских Багратидов в IX–X вв., *Материалы по истории Абхазии*, 2, Сухуми 1991.

Цукерман Константин, Аланы и асы в раннем Средневековье, *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 218, 2005.

Чахидзе Виктор Н., Византийско-абхазские византийско-аланские связи по данным памятников сфрагистики, *Средневековые искусства и ремесла: К 90-летию со дня рождения Татьяны Ивановны Макаровой*, Москва 2021.

Шагинян Арсен, *Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти*, Санкт-Петербург 2011.

Шагинян Арсен, *Раннесредневековая география Армении и стран Южного Кавказа*, Санкт-Петербург 2014.

Шагинян Арсен, *Арабо-мусульманская историография IX в. о странах и народах Кавказа, Армянского нагорья и смежных областей*. Санкт-Петербург 2018.

Юзбашян Карен Н., *Армянские государства эпохи багратидов и Византия IX-XI вв.*, Москва 1988.

Якубовский А.Ю., Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332 г. = 943/4 г., *Византийский Временник*, XXIV, 1926.

დამატება I

მმართველთა ცხრილი

კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ქრონოლოგიური ნუსხა		
გრიგოლი	790-827	ქორეპისკოპოსი, კახეთის მთავარი
დაჩი	827-839	ქორეპისკოპოსი
სამოელი	839-861	ქორეპისკოპოსი
გაბრიელი	861-881	ქორეპისკოპოსი
ფადლა I	881-893	ქორეპისკოპოსი
კვირიკე I	893-918	ქორეპისკოპოსი
ფადლა II	918-929	ქორეპისკოპოსი, მეფე
კვირიკე II	929-976	ქორეპისკოპოსი, მეფე
დავითი	976-1010	ქორეპისკოპოსი, რანთა და კახთა მეფე
კვირიკე III დიდი	1010, 1014-1039	რანთა და კახთა მეფე
გაგიკი	1039-1058	რანთა და კახთა მეფე
აღსართან I	1058-1084	რანთა და კახთა მეფე
კვირიკე IV	1084-1104	რანთა და კახთა მეფე
აღსართან II	1104-1105	რანთა და კახთა მეფე

ქართველ მეფეთა და საქართველოს მეფეთა ნუსხა		
აშოტ I დიდი	787-826	ქართველთა მეფე. კურაპალატი
ბაგრატ I	826-876	ქართველთა მეფე. კურაპალატი
დავით I	876-881	ქართველთა მეფე. კურაპალატი
გურგენი	881-891	ქართველთა მთავარი. კურაპალატი
ადარნასე II	888-923	ქართველთა მეფე. კურაპალატი
დავით II	923-937	ქართველთა მეფე. მაგისტროსი
აშოტ II	937-954	ქართველთა მთავარი. კურაპალატი
ბაგრატი	937-945	ქართველთა მეფე (?). მაგისტროსი
სუმბატი	954-958	ქართველთა მეფე. კურაპალატი
ბაგრატ II რეგუენი	958-994	ქართველთა მეფე
დავით III დიდი	975-1000	მეფეთმეფე. ქართველთა მეფე. მაგისტროსი, კურაპალატი
გურგენი	994-1008	მეფეთმეფე. ქართველთა მეფე. მაგისტროსი
ბაგრატ III დიდი	1000-1014	მეფეთმეფე. აფხაზთა, ქართველთა, ტაოისა, რანთა და კახთა მეფე. კურაპალატი
გიორგი I	1014-1027	მეფეთმეფე. აფხაზთა და ქართველთა მეფე. მაგისტროსი
ბაგრატ IV	1027-1072	მეფეთმეფე. აფხაზთა და ქართველთა მეფე. კურაპალატი, ნოველისიმოსი, სევასტოსი
გიორგი II	1072-1089	მეფეთმეფე. აფხაზთა და ქართველთა მეფე. ნოველისიმოსი, სევასტოსი, კესაროსი
დავით IV აღმაშენებელი	1089-1125	მეფეთმეფე. აფხაზთა, ქართველთა, რანთა, კახთა და სომეხთა მეფე. შაჰანშა, შარვანშა. სევასტოსი, პანიპერსევესტოსი. თვით-მპყრობელი
ქრონოლოგიურ ნუსხაში წარმოდგენილია ძირითადად წყაროებში დაფიქსირებული ტიტულატურა. ბოლდით აქაც და ყველგან გამოყოფილია ქვეყნის <i>de jure</i> მმართველები. ადარნასე პირველად მიგვაჩნია ქართლის ერისმთავარი ადარნასე I (VII ს.) და არა აშოტ I დიდის ძე, ადარნასე არტანუჯელი. ქართველთა სამეფოში არ ჩანს ვინ არის ქართველთა მეფე 881-888 წლებში. სავარაუდოდ, ადარნასე II, მაგრამ, რეალური მმართველი გურგენ კლარჯია, ამდენად ნუსხაში ისიც გათვალისწინებულია. აშოტ II, თუნდაც ქართველთა მეფის ტიტულის გარეშე, ბაგრატ ადარნასე II-ის ძეზე უპირატესი უნდა იყოს, რომელსაც არაა გამორიცხული ქართველთა მეფის ტიტული ჰქონოდა, მაგრამ პირველობას უფროს მმას უთმობდა. 975 წლიდან ქართველთა სამეფოში <i>de facto</i> და <i>de jure</i> პირველი პირი დავით III დიდი ჩანს, ვინაიდან მთელი ქვეყანა მას ემორჩილება, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ, ჯერ გურგენი მერე ბაგრატი.		

აფხაზ მეფეთა ნუსხა		
ლეონ II	777-798	აფხაზთა მეფე. არხონტი/ერისთავი
თეოდოსი II	798-826	აფხაზთა მეფე
დემეტრე II	826-861	აფხაზთა მეფე
გიორგი I	861-868	აფხაზთა მეფე
ივანე შავლიანი	868-879	აფხაზთა მეფე
ადარნასე შავლიანი	879-887	აფხაზთა მეფე
ბაგრატ I	887-893	აფხაზთა მეფე
კოსტანტი III	893-922	აფხაზთა მეფე
ბაგრატ II	922-930-იანი	აფხაზთა მეფე
გიორგი II დიდი	922-957	აფხაზთა მეფე. მაგისტროსი
ლეონ III	957-967	აფხაზთა მეფე
დემეტრე III	967-975	აფხაზთა მეფე
თეოდოსი III მწუხარე	975-980	აფხაზთა მეფე
ბაგრატ III დიდი	978-1000	აფხაზთა მეფე
ნუსხაში ბაგრატ II კოსტანტის ძის მმართველობის წლები მიახლოებითია. ბაგრატი ჯერ თავისი მამის თანამმართველი იყო, ხოლო შემდეგ თავისი ძმის თანამეფე ხდება. მათ შორის ადგილი ბრძოლასა და მეტოქეობას ჰქონდა, მაგრამ არა შეთანხმებით მმართველობას. „აფხაზ მეფეთა დივნის“ სიიდან ბაგრატისა და შავლიანთა ამოგდება აფხაზთა სამეფოს დამკვიდრებული შტოს მეფეთა პოზიციის ასახვაა. ბაგრატის გარდაცვალების თარიღი არ ვიცით. თ. ჟორდანიას ცნობით, 931 წელს ის თითქოს გამეფდა, მაგრამ, რეალურად, მეფე უკვე მამის პერიოდში ხდება, როგორც თანამოსაყდრე. გარდაიცვალა ალბათ 930-იან წლებში.		

ჰერეთის მეფე-მთავართა ნუსხა		
სუმბატი	VIII-IX მიჯნა	მთავარი
საჰლი	822-853	მთავარი. პატრიკიოსი. ბატრიკთა ბატრიკი
იოვანე I	838-853	მთავარი. ბატრიკთა ბატრიკი
ადარნასე I	853-854, 862-870	მთავარი
გრიგოლ ჰამამი	870-897	რანთა მეფე, მთავარი
ადარნასე II	897-943	რანთა მეფე
იშხანიკი	943-968	რანთა მეფე
იოვანე II სენექერიმი	968-1003	რანთა, წანართა მეფე
აბულალა	1008-1010	რანთა მეფე

სომხეთის მეფე-მთავართა ნუსხა		
აშოტ IV მსაკერი	806-826	იშხანთიშხანი
ბაგრატ II	826-851	იშხანთიშხანი
სუმბატ VIII აღმსარებელი	826-856	სპარაპეტი; იშხანთიშხანი
აშოტ I (V)	856-890	მეფე; იშხანთიშხანი; სპარაპეტი
სუმბატ I მოწამე	890-913	მეფე
აშოტ II ერკათი	913-929	მეფეთმეფე, მეფე
აბას I	929-953	მეფეთმეფე, მეფე
აშოტ III მოწყალე	953-977	მეფეთმეფე, მეფე
სუმბატ II ტიეზერაკალი	977-990	მეფეთმეფე, მეფე
გაგიკ I	990-1020	მეფეთმეფე, მეფე
იოვანე-სუმბატ III	1020-1041	მეფეთმეფე, მეფე
აშოტ IV მამაცი	1020-1041	მეფეთმეფე, მეფე
გაგიკ II	1042-1045	მეფეთმეფე, მეფე
785-806 წწ-ში სომხეთის იშხნის პოზიცია, სავარაუდოდ, ვაკანტური იყო, თუმცა, შეიძლება დავუშვათ ქართველი აშოტ I ბაგრატიონის მმართველობა არაბთა შემწეობით. მაგრამ აშოტ I ბაგრატიონი ალბათ უფრო ბატრიკთა ბატრიკი უნდა ყოფილიყო, ანუ სამხრეთ კავკასიის ქრისტიანთა უზენაესი ხელისუფალი არაბთა იურისდიქციით. ცალკე აღებული რამდენად ფლობდა სომხეთის იშხნის ტიტულს არ ვიცით.		

ტაშირ-ძორაკერტის მეფეთა ნუსხა		
გურგენ-კვირიკე I	977-989	ძორაკერტის მეფე
დავით I უმიწაწყლო	989-1048	ძორაკერტის მეფე; სომეხთა მეფე
კვირიკე II	1048-1089	სომეხთა მეფე
დავით II	1089-1111	სომეხთა მეფე
აბასი	1089-1111	აღვანთა მეფე

ბიზანტიის იმპერატორთა ნუსხა		
კონსტანტინე VI	780-797	
ირინე	797-802	
ნიკიფორე I	802-811	
სტავრაკიოსი	811	
მიქაელ I ენაბლუ	811-813	
ლეონ V არმენიელი	813-820	
მიქაელ II ამორიელი	820-829	
თეოფილე	829-842	
მიქაელ III მემთერაღე	842-867	
ბასილ I მაკედონელი	867-886	
ლეონ VI ბრძენი	886-912	
ალექსანდრე	912-913	
კონსტანტინე VII პორფიროგენეტი	913-959	
რომანოზ I ლეკაპენოსი	920-944	
რომანოზ II პორფიროგენეტი	959-963	
ნიკიფორე II ფოკა	963-969	
იოანე I ციმისკე	969-976	
ბასილ II დიდი	976-1025	
კონსტანტინე VIII	1025-1028	
რომანოზ III არგიროსი	1028-1034	
მიქაელ IV პაფლაგონიელი	1034-1041	
მიქაელ V კალაფატი	1041-1042	
ზოია	1042	
კონსტანტინე IX მონომახი	1042-1055	
თეოდორა	1055-1056	
მიქაელ VI ბრინგა	1056-1057	
ისაკ I კომნენოსი	1057-1059	
კონსტანტინე X დუკა	1059-1067	
მიქაელ VII დუკა	1067-1078	
რომანოზ IV დიოგენე	1068-1071	
ნიკიფორე III ბოტანიატე	1078-1081	
ალექსი I კომნენოსი	1081-1118	

ხალიფათა ნუსხა		
ჰარუნ არ-რაშიდი	786-809	
ალ-ამინი	809-813	
ალ-მამუნი	813-833	
ალ-მუთასიმი	833-842	
ალ-ვასიქი	842-847	
ალ-მუთავაქილი	847-861	
ალ-მუნთასირი	861-862	
ალ-მუსთაინი	862-866	
ალ-მუთაზი	866-869	
ალ-მუჰთადი	869-870	
ალ-მუთამიდი	870-892	
ალ-მუთადიდი	892-902	
ალ-მუქთაფი	902-908	
ალ-მუქთადირი	908-932	
ალ-კაჰირი	932-934	
ალ-რადი	934-940	
ალ-მუთაკი	940-944	
ალ-მუსთაქფი	944-946	
ალ-მუტი	946-974	
ატ-ტაი	974-991	
ალ-კადირი	991-1031	
ალ-კაიმი	1031-1075	
ალ-მუქთადი	1075-1094	
ალ-მუსთაზჰირი	1094-1118	

ჩრდილოეთის რწმუნებულ ამირათა ნუსხა		
პარუნ იბნ ალ-მაჰდი	780-786	
უბაიდ ალლაჰ იბნ ალ-მაჰდი	788-792	
ალ-ფადლ იბნ იაჰია იბნ ხალიდ ალ-ბარმაკი	792-794	
მუაჰამად ალ-ამინი	796-809	
ალ-აბას იბნ ალ-მამუნი	828-833	
ალ-აფშინ ჰაიდარ იბნ ქავუს ალ-უსრუშანი	835-840	
ბუღა აშ-შარაბი	845-849	
აბუ აბდულლაჰ ალ-მუთაზი	849-861	
ალ-აბას იბნ ალ-მუსთაინი	863-866	
აბდ ალლაჰ იბნ ალ-მუთაზი	866-869	
აბულ-საჯ დივდად ალ-უსრუშანი	869-875	
ჯაფარ იბნ ალ-მუთამიდ ალ-მუფავადი	875-892	

არმენიის ამირათა ნუსხა		
ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი	785-787	პირველი
იუსუფ იბნ რაშიდ ას-სულამი	787-788	
იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი	788-789	პირველი
აბდ ალ-ქაბირ იბნ აბდ ალ-ჰამიდ ალ-ადავი	789	
სულაიმან ალ-ამრი	789-791	
ნასრ იბნ ალ-ჯაჰფი	791-792	
ომარ იბნ აიფუბ ალ-ქინანი	792-793	
ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ ასიდ (უსაიდ) ას-სულამი	793-794	
ალ-აბას იბნ ჯარირ იბნ იაზიდ იბნ ჯარირ იბნ აბდელლაჰ ალ-ბაჯალი	794	
მუსა იბნ ისა ალ-ჰაშიმი	794-795	
აბუ სალიჰ იაჰია იბნ საიდ ალ-ჰარაში	795-796	
აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასიდ ას-სულამი	796-797	
საიდ იბნ სალმ იბნ კუტაიბ ალ-ბაჰილი	797-799	
ნასრ იბნ ჰაბიბ ალ-მუჰალაბი	799	
ალი იბნ ისა იბნ მაჰანი	799	
იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი	799-801	მეორე
ასად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	801-802	
მუჰამად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	802-803	
ხუზაიმა იბნ ხაზიმ ათ-თამიმი	803-807	მეორე
სულაიმან იბნ იაზიდ იბნ ალ-ასამ ალ-ამირი	807-808	
აიუბ იბნ სულაიმან იბნ იაზიდ იბნ ალ-ასამ ალ-ამირი	808	
ალ-აბას იბნ ზუფარ ალ-ჰილალი	808-809	
მუჰამად იბნ ზუჰაირ იბნ ალ-მუსაიაბ ალ-დაბი	809	
ასად იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	809-811	მეორე
აჰმად იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	811	
ისჰაკ იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი	811-813	ალ-ამინის ამირა, ხოლო შემდეგ ალ-მამუნის ამირა
ტაჰირ იბნ მუჰამად ალ-სანანი	812-813	ალ-მამუნის ამირა
აბდ ალ-მალიქ იბნ ალ-ჯაჰფი	813	ალ-ამინის ამირა
სულაიმან იბნ აჰმად იბნ სულაიმან ალ-ჰაშიმი	813-815	
ჰათიმ იბნ ჰარსამა იბნ აიანი	815-818	
იბრაჰიმ იბნ რადადი	818-819	
იაჰია იბნ მუად იბნ მუსლიმი	819-820	

აბუ მუსა ისა იბნ მუჰამად იბნ აბი ხალიდ ალ-მამუნი	820-823	
სადაკა (ზურაიკ) იბნ ალი იბნ სადაკა იბნ დინარ ალ-აზდი	823-824	
აბდ ალ-ალა იბნ აჰმად იბნ იაზიდ იბნ ასად ალ-სულამი	824-827	
ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	827-832	პირველი
აბდალლაჰ იბნ მასად ალ-ასადი	832	
ალი იბნ აბდალლაჰ იბნ მასად ალ-ასადი	832-833	
ალ-ჰასან იბნ ალი ალ-ბადლისი ალ-მამუნი	833-835	
მუჰამად იბნ სულაიმან ალ-აზდი ალ-სამარყანდი	835-837	
მუჰამად იბნ ხალიდ ბუხარა-ხუდა	837-839	
ალი იბნ ჰუსაინ იბნ სიბა ალ-კაისი	839-840	პირველი
ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	840	მეორე
ალი იბნ ჰუსაინ იბნ სიბა ალ-კაისი	840-841	მეორე
ჰამდავაიზ იბნ ალი იბნ ალ-ფადლი	841-842	პირველი
ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	842-843	მესამე
ალი იბნ ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	843-845	
მუჰამად იბნ ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	845	პირველი
ჰამდავაიზ (ჰამდუია) იბნ ალი იბნ ალ-ფადლი	845-847	მეორე
აბუ საიდ მუჰამად იბნ იუსუფ ალ-მარვაზი	847-851	
იუსუფ იბნ აბუ საიდ მუჰამად იბნ იუსუფ ალ-მარვაზი	851-852	
ბულა ალ-ქაბირი	852-855	
იბრაჰიმი	855-856	პირველი
მუჰამად იბნ ხალიდ იბნ იაზიდ იბნ მაზიად იბნ ზაიდა ალ-შაიბანი	856-859	მეორე
ისა იბნ აშ-შაის იბნ ას-ხალიდ აბუ მუსა ალ-ზუხრი ალ-შაიბანი	859-862	პირველი
იბრაჰიმი	862	მეორე
ალი იბნ იაჰია ალ-არმანი	862-863	
გაბულოცი	863-865	
ალ-ალა იბნ აჰმადი	865-866	
უცნობია	866-870	
ისა იბნ აშ-შაის იბნ ას-ხალიდ აბუ მუსა ალ-ზუხრი ალ-შაიბანი	870-878	მეორე

აჰმად იბნ ხალიდი იბნ იაზიდ იბნ მაზიად ალ-შაიბანი	878-879	მეორე. პირველი უზურპაციის გზით 860-იანებში
ისა იბნ აშ-შაიხ იბნ ას-სალილ აბუ მუსა ალ-ზუხრი ალ-შაიბანი	879-883	უზურპატორი. მესამე
ისჰაკ იბნ კუნდაჯი	880-883	
აჰმად იბნ ისა იბნ აშ-შაიხ ალ-შაიბანი	883-889	
მუჰამად იბნ აბულ-საჯი	889-901	
დევდად იბნ მუჰამად იბნ აბულ-საჯი	901	
იუსუფ იბნ აბულ-საჯ ალ-აფშინი	901-919	პირველი
სუბუქი	919-922	
იუსუფ იბნ აბულ-საჯ ალ-აფშინი	922-928	მეორე
ალ-ფათჰ იბნ მუჰამად იბნ აბულ-საჯი	928-929	
ვასიფ ალ-სირვანი	929	
მუფლიჰ ალ-იუსუფი	929-935	
აბდალლაჰ იბნ მაჰფუჰი	935-937	
აბუ სალიმ დაისამ იბნ იბრაჰიმ ალ-ქურდი	937-942	პირველი
მარზუბან იბნ მუჰამად ას-სალარი	942-948	პირველი
აბუ სალიმ დაისამ იბნ იბრაჰიმ ალ-ქურდი	948-953	მეორე
მარზუბან იბნ მუჰამად ას-სალარი	953-957	მეორე
ჯუსტან იბნ მარზუბან იბნ მუჰამად ას-სალარი	957-960	
იბრაჰიმ იბნ მარზუბან იბნ მუჰამად ას-სალარი	957-983	
აბულ-ჰაიჯა ჰუსაინ იბნ მუჰამად რავადი	983-988	
აბულ-ჰაიჯა მამლან-მუჰამად იბნ ჰუსაინ რავადი	988-1014	

არმენიის ამირათა ერთი ნაწილი თავის სამფლობელოს ადარბადაგანის ან მესოპოტამიის კონკრეტული მხარიდან მართავდა, ვინაიდან სხვა პროვინციების ამირობასაც ითავსებდნენ. აღნიშნულ სიაში მოცემული არ არის არმენიის კონკრეტული ამირა პარალელურად რომელი პროვინციის მმართველობას ითავსებდა, მაგრამ ყველა მათგანი ოფიციალურად ხალიფას მიერ იყო არმენიის მმართველად დანიშნული, ან ადარბადაგან-არმენიის, ასევე მისი მიმდებარე სივრცის კონტროლის მეშვეობით, პრეტენზიას აცხადებდა პროვინცია არმენიის ამირობაზე. ბოლო პერიოდის არმენიის ამირა, როგორც წესი, პარალელურად ადარბადაგანის (არაბ. ადარბაიჯან) მმართველი იყო და, შესაბამისად, არმენიის პროვინციას ადარბადაგანის სამხედრო ძალის გამოყენებით მართავდა, ამგვარად, პოლიტიკური ცენტრიც იქვე ჰქონდა. საჯთა ამირობის ხანიდან მოყოლებული ადარბადაგანის ამირა, როგორც წესი, ადარბადაგანის პროვინციაში იყო დამკვიდრებული და არმენიის მმართველობასაც იქიდან ახორციელებდა. ისინი ნახევრად დამოუკიდებელი ან დამოუკიდებელი ამირები იყვნენ, მაგრამ ხალიფას ავტორიტეტს ყოველთვის ცნობდნენ. მამლანის დროს მათ არმენიაზე ყოველგვარი კონტროლი დაკარგეს, შესაბამისად, არმენიის ამირობაც. არმენიის ამირათა და ჩრდილოეთის რწმუნებულ ამირათა სიის შესახებ იხ.: ლ. თავაძე, *საქართველო VIII საუკუნეში: პოლიტიკური ისტორია*, 265-268.

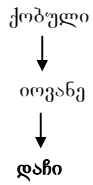
განძის შადადიანი ამირების ნუსხა		
მუჰამად იბნ შადადი	951-955	დვინის ამირა
ალი ლაშქარი I იბნ მუჰამადი	971-978	განძის ამირა
მარზუბან იბნ მუჰამადი	978-985	განძის ამირა
ფადლ I (ფადლონი) იბნ მუჰამადი	985-1031	განძის ამირა
აბულ-ფათჰ მუსა იბნ ფადლი	1031-1034	განძის ამირა
ალი ლაშქარი II იბნ მუსა	1034-1049	განძის ამირა
ანუშირვან იბნ ლაშქარი	1049	განძის ამირა
აბულ-ასვარ შაფურ იბნ ფადლი	1049-1067	დვინის, განძისა და ანისის ამირა
ფადლ II იბნ აბულ-ასვარ შაფური	1067-1069	განძისა და თბილისის ამირა
აშოტ იბნ აბულ-ასვარ შაფური	1069-1070	განძის ამირა
ფადლ II იბნ აბულ-ასვარ შაფური	1070-1073	განძის ამირა. მეორე ამირობა
ფადლ III (ფადლონი) იბნ ფადლი	1073-1076	განძის ამირა

სელჩუკი სულტნების ნუსხა		
თოდრულ-ბეგი	1038-1063	
აღფ-არსლანი	1063-1072	
მალიქ-შაჰი	1072-1092	
მაჰმუდი	1092-1094	
ბარქიარუკი	1094-1104	
მუჰამად I ტაპარი	1105-1118	

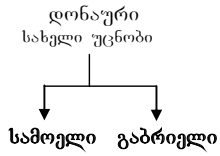
დამატება II

გენეალოგიური სქემა

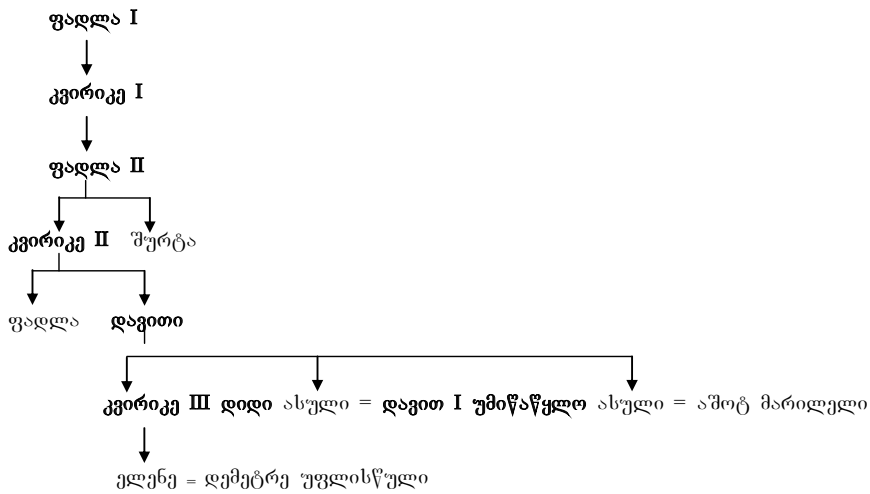
ქობულის ფეოდალური სახლი

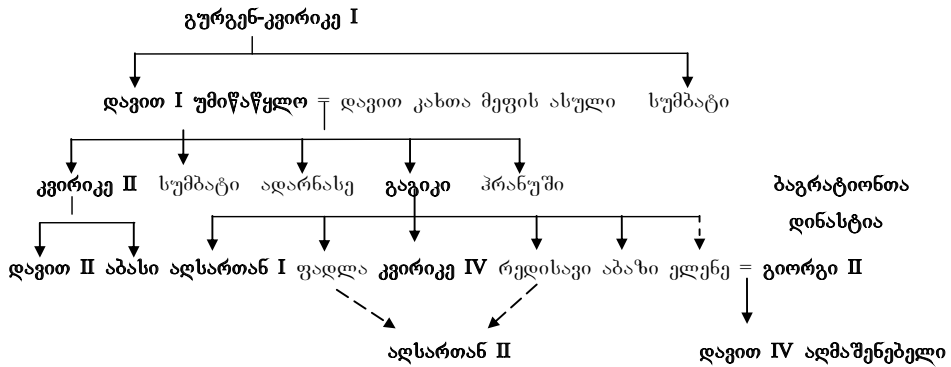
დონაურთა დინასტია

არეშმანელთა დინასტია

ბაგრატუნ-კვირიკიანთა დინასტია

დამატება III

ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობები
კახეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიის შესახებ

XVIII საუკუნის ისტორიკოსის ვახუშტი ბატონიშვილის (1696-1757) ცნობები კახეთის ქორეპისკოპოსთა და მეფეთა შესახებ დიდი ხანია მკვლევართა ყურადღების ცენტრშია. მას აქტიურად იყენებენ როგორც ისტორიულ წყაროს, განსაკუთრებით, კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ქრონოლოგიური რიგის დადგენის თვალსაზრისით. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ვახუშტის ცნობებს დღემდე არ დაუკარგავს აქტუალობა. ისინი საქართველოს ისტორიის ამ პერიოდის მნიშვნელოვან ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს.

ვახუშტი ბაგრატიონის ფუნდამენტური თხზულების, რომელიც ცნობილია როგორც – „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“, წყაროების შესახებ ბევრი რამ დაიწერა (დ. ბაქრაძე, მ. ჯანაშვილი, ექვ. თაყაიშვილი, ივ. ჯავახიშვილი, ლ. მარუაშვილი, ნ. ნაკაშიძე, ვ. გაბაშვილი, ს. ყაუხჩიშვილი და სხვ.). აქ არ შევუდგები მათ განხილვას, ვინაიდან ეს სცდება ჩვენი კვლევის მიზნებს. ამჯერად, ყურადღებას გავამახვილებთ მხოლოდ ვახუშტის ფუნდამენტური შრომის იმ მონაკვეთზე, რომელიც კახეთ-ჰერეთის ისტორიას ეხება.

კახეთ-ჰერეთის ისტორიის ამსახველი აღნიშნული მონაკვეთი დასათაურებულია როგორც „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა“, ხოლო ქვესათაურია: „მთავართათჳს კახეთისათა“. აღნიშნული მონაკვეთი მდიდარია როგორც ფაქტოლოგიური, ასევე ქრონოლოგიური მონაცემებით. ტექსტის ძირითადი ნაწილი ვახუშტის აღებული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებიდან, რაც სრულიად აშკარაა. მაგრამ ვახუშტის ტექსტში, ასევე მოცემულია კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა ქრონოლოგია მათი ზეობის წლების მითითებით. ცნობა იმის შესახებ თუ როდის გამთავრდა ან გამეფდა კონკრეტული პირი, ანდა ვინ რამდენი ხნის განმავლობაში ზეობდა, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებში მოცემული არ არის. მთელი ეს ინფორმაცია, თუ როდის და რამდენი ხანი ზეობდა კახეთის კონკრეტული მმართველი, სწავლულ ბატონიშვილს ჩვენთვის უცნობი წყაროდან უნდა ჰქონდეს ამოღებული.

ჩვენი კვლევის მიზანია ვახუშტი ბატონიშვილის იმ წყაროს გარკვევა, რომელიც საშუალებას მოგვცემს დავადგინოთ თუ კონკრეტულად რა წყაროს იყენებდა ავტორი კახეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიის დადგენის მიზნით და რამდენად სანდოა აღნიშნული ცნობები.

ვახუშტი თავის ნაწარმოების ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთში გვაძლევს რამდენიმე საინტერესო ცნობას. მათ შორის ყველაზე თვალში საცემია კახეთის მმართველთა ზეობის ხანგრძლივობა. კახეთის მეფე-მთავართა რიგითობისა და ზეობის შესახებ მოცემულია შემდეგი სახის ინფორმაცია:

- ა) გრიგოლ – ლზ (37) წელი იმთავრა;
- ბ) ვახე – იბ (12) წელი იმთავრა;
- გ) სამოელ – კბ (22) წელი იმთავრა;
- დ) გაბრიელ – კ (20) წელი იმთავრა;
- ე) ფადალა – იე (15) წელი იმთავრა;
- ვ) კვრიკე – კვ (26) წელი იმთავრა;
- ზ) ფადალა – ია (11) წელი იმთავრა;
- ჴ) კვრიკე – მზ (47) წელი იმთავრა;
- თ) დავით – ლდ (34) წელი იმთავრა;

- ი) კურიკე დიდი – კ (20) წელი იმეფა;
- ია) გაკი – ით (19) წელი იმეფა;
- იბ) აღსართან – კვ (26) წელი იმეფა;
- ივ) კურიკე – იშ (18) წელი იმეფა;
- იდ) აღსართან – გ (3) წელი იმეფა.¹³⁹³

ამ სიის გადმოცემისას ვახუშტი „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებში („მატიანე ქართლისა“, „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი“) დაცულ ქრონოლოგიას მიუყვება. იმავე სახით აქვს მოცემული მეფე-მთავართა სახელებიც. თუმცა, ვხვდებით მცირე განსხვავებებსაც. ასე მაგ.: „მატიანე ქართლისას“ მეფე-მთავართა სახელებს გადმოგვცემს ამგვარი ფორმით: ფადლა, გაგიკ, ხოლო ვახუშტი მათ ასწორებს და გვაძლევს ოდნავ სახეცვლილი სახით: ფადალა, გაკი. ასეთი ცვლილება ხელნაწერებში არსებული კითხვასხვაობებითაც შეიძლება ავსხნათ, რაც, საერთო ჯამში, არაფერზე მეტყველებს. უპირატესობა, ცალსახად, „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებს უნდა მიენიჭოს, თუმცა ვახუშტის ცნობებშიც გაუგებარი არაფერია. მაგრამ „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებსა და ვახუშტის თხზულებაში არის კიდევ ერთი სხვაობა, რომელიც, ვფიქრობ, იმსახურებს ყურადღებას. ესაა „მატიანე ქართლისაში“ დაცული ცნობა დაჩის ქორეპისკოპოსობის შესახებ, რომელსაც ვახუშტი ერთგან ვაჩეს უწოდებს,¹³⁹⁴ ხოლო სხვაგან – დაჩის.¹³⁹⁵ ვახუშტის უკანასკნელი ცნობა მოცემული აქვს საქართველოს ძველი ისტორიის გადმოცემისას, რომელშიც ქართლის ცხოვრების ტექსტებს მიუყვება, ხოლო კონკრეტულ შემთხვევაში „მატიანე ქართლისას“; ხოლო ვაჩეს ასხენებს იმ მონაკვეთში, რომელშიც გადმოცემულია კახეთ-ჰერეთის ისტორია და დასათაურებულია როგორც „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა“. აღნიშნული არ შეიძლება შემთხვევითი იყოს ან „ქართლის ცხოვრების“ ხელნაწერთა კითხვასხვაობით აიხსნას, ვინაიდან ვახუშტი ორივე შემთხვევაში აშკარად ერთი და იგივე პიროვნებას რამდენიმე შემთხვევაში სხვადასხვა სახელით მოიხსენიებს. ჩვენი აზრით, ამას მხოლოდ ის ახსნა აქვს, რომ ვახუშტის ხელთ ჰქონდა ორი წყარო. პირველ შემთხვევაში, როდესაც ის ასხენებს დაჩის და „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებს მიუყვება, მისი წყარო „მატიანე ქართლისაა“, ხოლო მეორე შემთხვევაში ჩვენთვის უცნობი სია კახეთის მეფე-მთავართა, რომელშიც მოცემული იყო კახეთის ქორეპისკოპოსთა და კახეთ-ჰერეთის მეფეთა სია ქრონოლოგიური სახის მონაცემებით.

ამგვარი სახის ქრონოლოგიური ცნობარი მოგვეპოვება, როგორც მეფეთა ქრონოლოგიის შესახებ, ასევე მონასტრის წინამძღვრების შესახებაც. პირველ შემთხვევაში ვგულისხმობთ „აფხაზ მეფეთა დივანს“, რომელშიც დაცულია ცნობები აფხაზეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიური რიგის შესახებ,¹³⁹⁶ ხოლო მეორე შემთხვევაში კი ზედაზნის მონასტრის წინამძღვართა სიას.¹³⁹⁷ ორივე შემთხვევაში

¹³⁹³ ბატონიშვილის ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 557-563.

¹³⁹⁴ იქვე, 558.

¹³⁹⁵ იქვე, 129.

¹³⁹⁶ ექვ. თაყაიშვილი, ვერეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, ძველი საქართველო: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული, ტ. II, განყ. მესამე: სალექსიკონო და საისტორიო მასალანი (ტფილისი, 1913), 28-54.

¹³⁹⁷ თ. ჟორდანი, ქრონიკები, I, 73-74; ზ. აღუქსიძე, „საქმენი იოვანე ზედაზანელისანი“ და „მარტველობა აბიბოს ნეკრესელისა“, სინური რედაქციები (თბილისი, 2019), 17-20, 29-30, 106-107,

სახეზე გვაქვს სიები, რომელშიც მოცემულია ქრონოლოგიური სახის ინფორმაცია თუ რომელი მეფე რამდენი ხანი ზეობდა, ან რომელი მამასახლისი რამდენი წელი წინამძღვრობდა. ეს ორი სია, რამაც ჩვენამდე მოაღწია, ბუნებრივია, არ არის გამონაკლისი, რაც მეფე-მთავართა ან წინამძღვართა ქრონოლოგიის შესახებ იქმნებოდა. ამგვარი სახის სიები მეტ-ნაკლებად ყველა სამეფო კარზე, საეპისკოპოსო საყდარში ან ცნობილი მონასტრის სამწიგნობრო ცენტრში იწერებოდა. მათი დიდი ნაწილი, ბუნებრივია, დაკარგულია, თუმცა შემორჩენილი ანალოგიების მიხედვით შეგვიძლია დაახლოებით აღვადგინოთ მათი თავდაპირველი სახე.

ვახუშტის ცნობებით აშკარაა, რომ სწავლულ ბატონიშვილს ხელთ ჰქონდა კახეთის მეფე-მთავართა სია, რომელშიც ზუსტად იმავე ტიპის ცნობები იყო მოცემული, როგორიც „აფხაზ მეფეთა დივანში“ ან ზედაზნის მონასტრის წინამძღვართა სიაში. „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისა“, როგორც ვახუშტი უწოდებს თავისი ნაწარმოების ერთ თავს, გვაძლევს აღწერილობას იმისა თუ როგორ შეიქმნა კახეთი და ჰერეთი, როგორ ვითარდებოდა მისი ისტორია დანარჩენი ქართული სივრცისგან მოწყვეტილად. ამ ისტორიაში ყველაზე დიდი ადგილი უკავია მონაკვეთს, რომელიც დასათაურებულია როგორც „მთავართათჳს კახეთისათა“. მას ზემოხსენებული თავის უდიდესი ნაწილი უკავია.

საინტერესოა ამ მონაკვეთის სათაური. ვახუშტი კახეთის ქორეპისკოპოსებსა და კახეთ-ჰერეთის მეფეებს ერთობლიობაში კახეთის მთავრებად მოიხსენიებს, თუმცა კონკრეტულ ადგილზე ქორეპისკოპოსი მთავრებისგან მეფეებს გამოკვეთილად განარჩევს და მათ მეფობაზე აკეთებს აქცენტს. ჩვენ ზუსტად არ ვიცით რა ერქვა იმ წყაროს, რომელშიც დაფიქსირებული იყო კახეთის ქორეპისკოპოსთა და მეფეთა სია თავისი ქრონოლოგიით, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ მასში მოცემული იყო კახეთის მთავართა და მეფეთა სია, რომელსაც დართული ჰქონდა ზეობის ხანგრძლივობის აღმნიშვნელი ქრონოლოგიური მითითება და, შესაძლოა, კონკრეტული მმართველის გარდაიცვალების წელი ქორონიკონით. არ გამოვრიცხავთ იმას, რომ ქორონიკონი ვახუშტის თავად დაედგინა. „ქართლის ცხოვრების“ ერთ-ერთი ხელნაწერის მიხედვით კვირიკე მეოთხე ზედაზნის აღების შემდეგ, რაც, თურმე, 1101 წელს მომხდარა, ერთი წლის თავზე გარდაიცვალა. აღნიშნული, ბუნებრივია, 1102 წელზე მოდის ანუ იმ წელს, როდესაც, ვახუშტის ცნობით, გარდაიცვალა კვირიკე მეოთხე. არის თუ არა დანარჩენი თარიღი ამ თარიღის გათვალისწინებით გაანგარიშებული რთული სათქმელია. შესაძლოა კვირიკე მესამის შემდგომი პერიოდი, გარკვეულწილად, ასეც იყოს დაანგარიშებული, მაგრამ უფრო ძველი პერიოდის შესახებ სწავლულ ბატონიშვილს შედარებით უფრო მეტად სანდო ცნობები უნდა ჰქონოდა. ქორეპისკოპოსთა პერიოდის ქრონოლოგია იმდენად კარგად მიუყვება „მატიანე ქართლისას“, რომ ძნელია მათში ეჭვი შეიტანო. ვფიქრობ, „აფხაზ მეფეთა დივანისაგან“ განსხვავებით, ვახუშტის თავის წყაროში კახეთის მთავართა და მეფეთა ზეობის ხანგრძლივობის აღმნიშვნელი ციფრის გარდა გარდაცვალების წელიც ეძლეოდა. ამაში მარწმუნებს ის სანდო ქრონოლოგიური მითითებანი, რომელიც ვახუშტის აქვს

მოტანილი თავის ნაწარმოებში, რაც გამყარებულია „მატიანე ქართლისას“ და სხვა წყაროთა მონაცემებით.

ძირითადად სანდო ინფორმაციის გადმოცემის მიუხედავად, გვხვდება გარკვეული ხარვეზები. ასე მაგალითად: ფადალა პირველის შესახებ მითითებულია, რომ „იმთავრა იე (15) წელ“, მაგრამ ქორონიკონის მიხედვით ჩანს მხოლოდ თორმეტწლიანი მთავრობა; „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ფადალა მეორე მთავრობდა 940-იან წლებშიც, მაშინ როდესაც ვახუშტის მიხედვით ის გარდაიცვალა 929 წელს; არ არის მითითებული კვირიკე მესამე დიდის გამეფების თარიღი, თუმცა ჩანს რომ ის 1019 წელს გამეფებულა, რაც არ ემთხვევა სუმბატ დავითის ძის პირდაპირ მითითებას, რომ კვირიკე გამეფდა ბაგრატ მესამის გარდაცვალების შემდეგ ძალიან მალე, ანუ 1014 წელს; კვირიკე მეოთხის გარდაცვალება, ზეობის წლები და, შესაბამისად, აღსართან მეორის გამეფება და სამწლიანი ზეობა „ქართლის ცხოვრების“ ვახტანგისეული რედაქციის მიხედვითაა დაანგარიშებული, რასაც არ ეთანხმება ანასეული ხელნაწერი.

მთელი ამ ხარვეზების მიუხედავად, რომელიც აშკარად შეიმჩნევა ვახუშტის სიაში, ძირითადი თარიღები მართებულად არის მოტანილი. ყველა ეს ხარვეზი, შესაძლოა, სწორედ იმ წყაროდან მომდინარეობს, რომელსაც იყენებდა ვახუშტი ბაგრატიონი თავისი თხზულების შედგენისას, სადაც, როგორც ჩანს, ზოგი თარიღი არასწორად იყო მითითებული, ხოლო სხვა – მართებულად. ვახუშტის წყაროში დაფიქსირებული საკუთარი სახელები (ვაჩე, ფადალა, გაკი) გვაფიქრებინებს, რომ ის ორიგინალის ან მისი ერთ-ერთი რედაქციის გვიანდელი გადაწერია. ვახუშტის სახელების ამგვარი დამახინჯებული ფორმები სწორედ ჩვენთვის უცნობი წყაროდან უნდა აედო, რომელიც თავისი ქრონოლოგიური სიუხვის გამო, სწავლულთა ბატონიშვილმა სანდო ისტორიულ ნარატივად მიიჩნია. ამის გამოა, რომ საკუთარი სახელების ნაწილი (ფადალა, გაკი) ვახუშტის მოაქვს არა უშუალოდ „მატიანე ქართლისას“ ტექსტიდან, რომელიც მისთვის ცნობილი იყო, თუნდაც ვახტანგისეული რედაქციის წყალობით, სადაც ორივე ეს სახელი სწორი ფორმითაა გადმოცემული, არამედ თავისი წყაროდან. აღნიშნული წყარო კახეთ-ჰერეთის ისტორიასთან მიმართებაში ვახუშტის აშკარად სანდო ისტორიულ ძეგლად მიიჩნია. ვახუშტი სამწუხაროდ არ ასახელებს თავის წყაროს. ის, როგორც წესი, თავისი წყაროს შესახებ მითითებებს იშვიათად იძლევა. „ქმნულება და ცხოვრება კახეთისა და ჰერეთისას“ შესახებ ის მხოლოდ იმას აღნიშნავს, რომ ესაა მოკლე აღწერილობა იმისა, რაც მოცემულია ძირითად ტექსტში ანუ საქართველოს ძველ ისტორიაში.¹³⁹⁸

ვახუშტის ჩვენთვის საინტერესო წყარო ზუსტად იმავე ტიპის ნაწარმოებია, როგორიც არის „აფხაზ მეფეთა დივანი“, შესაბამისად, ლოგიკურია, ამ ტექსტსაც, რომელსაც ვახუშტი იყენებს კახეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიის დადგენის მიზნით, ეწოდოს „კახეთის მეფე-მთავართა დივანი“. ტექსტში აქცენტი სწორედ კახეთის მმართველთა მთავრობასა და მეფობაზეა გაკეთებული. არცერთ შემთხვევაში არაა აღნიშნული, მათი ქორეპისკოპოსობა. უფრო მეტიც, ტიტული „ქორეპისკოპოსი“ ვახუშტის დამახინჯებული ფორმით, „ქორიკოზით“ აქვს გად-

¹³⁹⁸ ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, 563.

მოცემული, ვინაიდან ეს ფორმა უფრო მართებულად მიაჩნია, რაც, ბუნებრივია, შეცდომაა და ეს საკითხი უკვე დიდი ხანია გარკვეულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში. ამ შემთხვევაში ჩვენთვის საინტერესოა თხზულების სათაური, თხზულების, რომელიც დღევანდელი მდგომარეობით უცნობია, მაგრამ, აშკარად, დაცულია ვახუშტის ნაწარმოებში.

ვფიქრობ, ერთ-ერთი მიზეზი რატომაც ვახუშტი არ ასახელებს თავისი წყაროს სათაურს არის ის, რომ სათაური, როგორც ასეთი, საერთოდ არ უნდა ყოფილიყო ტექსტში მითითებული. მშრალი ქრონოლოგიური ნუსხა, როგორც წესი, სხვადასხვა ხელნაწერსა თუ საბუთებს დაერთვოდა ერთგვარი დანართის სახით. ისტორიულ ხელნაწერზე ან საბუთზე მიწერილი ერთ-ერთი ასეთი დანართი უნდა ყოფილიყო კახეთის მეფე-მთავართა ქრონოლოგიის ამსახველი ნუსხა, სადაც, როგორც ჩანს, მოცემული იყო კახეთის კონკრეტული მმართველის მთავრობისა და მეფობის წელი რაოდენობაში და, შესაძლოა, ზეობის დასრულების თარიღებიც. ამგვარი მოცემულობით ჩვენ გვაქვს „კახეთის მეფე-მთავართა დივანი“, ანუ კახეთის მმართველთა ქრონოლოგია, რომელშიც მათი მთავრობისა და მეფობის ხანგრძლივობა იყო წარმოდგენილი, შესაძლოა, თარიღების მითითებითაც. საეჭვოა ვახუშტის თავად დაეანგარიშებინა კონკრეტული პირის ზეობა ტექსტში მითითებული მმართველის ზეობის რაოდენობის გათვალისწინებით. ჩვენი აზრით, „კახეთის მეფე-მთავართა დივანში“ მითითებული უნდა ყოფილიყო კონკრეტული მმართველის ზეობის ხანგრძლივობა, რაც ზემოთ გვაქვს მოცემული, და, ასევე, თითოეული მეფე-მთავრის გარდაცვალების წელი ქორონიკონში.

კახეთის მეფე-მთავართა გარდაცვალების აღნიშვნისას ყველა შემთხვევაში ვახუშტი წერს, რომ კონკრეტული მმართველი „მოკუდა“ და უთითებს თარიღს. მითითებულია თანამედროვე, ქრისტეს შობიდან ათვლილი თარიღი და ქორონიკონი. პირველი, აშკარად, ამ უკანასკნელის საფუძველზე არის დაანგარიშებული. შესაბამისად, „კახეთის მეფე-მთავართა დივანში“ მითითებული უნდა ყოფილიყო მეფე-მთავარის რიგითი ნომერი, ვინაობა, ზეობის ხანგრძლივობა რაოდენობაში, გარდაცვალება უნიფიცირებული სიტყვით „მოკუდა“ და მოცემული უნდა ყოფილიყო გარდაცვალების თარიღი ქორონიკონში, რომელიც ვახუშტიმ გადაიყვანა თანამედროვე წელთაღრიცხვის სისტემაზე. გამონაკლისია მხოლოდ კვირიკე დიდის შემთხვევა, როდესაც ტექსტში შედარებით ვრცლადაა აღწერილი კვირიკეს ბრძოლა ოვსთა მეფე ურდურესთან, ურდურეს მკვლელობა და ბოლოს მითითებულია, რომ კვირიკე, სისხლის აღების მიზნით, მოკლა ვინმე ოვსთა მონამ.¹³⁹⁹ თავად აღწერილობა კახეთ-ოვსეთის ომისა უფრო ვრცელია, ვიდრე ისაა მოცემული „მატიანე ქართლისაში“, ასევე, გარკვეულ დეტალებში განსხვავება შეიმჩნევა. შესაბამისად, არაა გამორიცხული, რომ ტექსტის ეს ნაწილი „კახეთის მეფე-მთავართა დივანის“ ორიგინალური ისტორიული ნარატივი იყოს. რთული სათქმელია სხვა საიდან უნდა აეღო ვახუშტის კახეთ-ოვსეთის ომის ისეთი დეტალები, რაც მოცემული არ არის „მატიანე ქართლისაში“. ამგვარად, ჩვენი აზრით, ყველაზე ლოგიკური ახსნა იქნება, ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული დეტალები აღებულია „კახეთის მეფე-მთავართა დივანის“ ტექსტიდან, სადაც

¹³⁹⁹ იქვე, 562.

ისტორიული ტიპის ინფორმაციაც იყო გადმოცემული, მათ შორის ცნობა კვირიკე დიდის დაღუპვის წინაპირობების შესახებ, რასაც მოჰყვა მისი მკვლელობა გარკვეული დროის შემდეგ. ამგვარი სახის ცნობები, რომელიც კონკრეტული მმართველის აღმშენებლობითი მოღვაწეობისა თუ ბრძოლების მოკლე გადმოცემას შეიცავს, არ არის იშვიათობა. ქრონიკებში ამგვარი სახის ცნობები საკმაოდ ხშირია, შესაბამისად, „კახეთის მეფე-მთავართა დივანში“ ამ ტიპის ინფორმაციის დაფიქსირება დასაშვებია.

ვახუშტის ფუნდამენტურ ნაშრომში, კვირიკე მესამე დიდის შესახებ არსებულ მონაკვეთში, ეხვდებით სხვა ცნობებსაც, რომლებიც „მატიანე ქართლისაში“ დაფიქსირებული არ არის. მათ შორის ყველაზე ვრცელია კვირიკე დიდის მიერ კახეთ-ჰერეთის შვიდი საერისთავოს დაარსების ისტორია. როგორც ჩვენ უკვე გავარკვიეთ, კვირიკე დიდს ჩამოთვლილთაგან არცერთი საერისთავო არ ჩამოუყალიბებია.¹⁴⁰⁰ საერისთავოთა ჩამოყალიბება, ისევე როგორც კახეთ-ჰერეთის გაერთიანება, ვახუშტიმ კვირიკე მესამე დიდს მიაწერა. ტექსტის ამ მონაკვეთის ძირითადი ნაწილი საერისთავოთა გეოგრაფიული აღწერილობაა, რაც, უდავოდ, ვახუშტის თავისი გეოგრაფიული ცოდნის საფუძველზე აქვს მოცემული. რაც შეეხება საერისთავოთა დასახელებებს, ისინი ავტორს მოცემული აქვს „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტების მიხედვით. ვინაიდან ვახუშტი დარწმუნებული იყო, რომ კახეთ-ჰერეთი კვირიკემ გააერთიანა, ის მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ მასვე უნდა მოეწყო ქვეყანა ადმინისტრაციული თვალსაზრისითაც.

ამგვარად, მივიღეთ შვიდი საერისთავო, რომელიც ვახუშტისთვის იყო ცნობილი კახეთ-ჰერეთის ტერიტორიაზე. ამრიგად, ვახუშტის ცნობებში, რომელშიც იგი კვირიკე დიდის მიერ საერისთავოთა შექმნაზე საუბრობს და მათი აღწერილობა აქვს მოცემული, რაიმე სანდო ისტორიული წყაროს ძიება არ არის მართებული, ვინაიდან ნაშრომის ეს ნაწილი თავად ავტორის კვლევის შედეგია. საერისთავოთა საზღვრების დიდი ნაწილი მას შეიძლება მართლაც კარგად აქვს მოცემული, მაგრამ მათი წარმოქმნის მიწერა კვირიკე მესამე დიდისთვის არ არის დამაჯერებელი. იქვე, ვახუშტი წერს თიანეთში სასახლის აგების შესახებ, რომელიც, უდავოდ, „მატიანე ქართლისადაან“ არის ამოღებული, ხოლო უკვე მომდევნო ცნობა თელავის კახეთ-ჰერეთის სატახტო ქალაქად გამოცხადების შესახებ,¹⁴⁰¹ რაღაც სხვა წყაროდან მომდინარეობს. საფიქრებელია, რომ ეს ცოტა უფრო გვიანდელი ცნობა უნდა იყოს, რომელიც არც „ქართლის ცხოვრების“ ჩვენთვის ცნობილ ტექსტებში ფიქსირდება და არც „კახეთის მეფე-მთავართა დივანში“ უნდა ყოფილიყო მოცემული. ეს უკანასკნელი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარმოგვიდგება ქრონიკის სახით, ხოლო ქრონიკაში სატახტო ქალაქის მონაცვლეობა, როგორც წესი, არ ფიქსირდება. ქართულ ქრონიკებში ძირითადი აქცენტი მეფე-მთავართა ქრონოლოგიაზე, აღმშენებლობასა და ომებზე არის გაკეთებული. ამგვარად, ცნობა თელავის კახეთ-ჰერეთის სამეფოს სატახტო ქალაქად გამოცხადების შესახებ, რაღაც სხვა ჩვენთვის უცნობი წყაროდან უნდა მომდინარეობდეს.

¹⁴⁰⁰ ლ. თავაძე, *კვირიკე III დიდი*, 47-57.

¹⁴⁰¹ ბატონიშვილი ვახუშტი, *აღწერა სამეფოსა საქართველოსა*, 561.

კიდევ ორი ცნობა, რომლითაც ვახუშტი ორიგინალურია, ჩართულია კვირიკე IV-სა და აღსართან II-ის ისტორიაში. კვირიკე IV-ის შესახებ ვახუშტი წერს, რომ ის იყო აღსართან I-ის ძე, ხოლო აღსართან II-ის შესახებ აღნიშნულია, რომ გახლდათ კვირიკე IV-ის შვილი,¹⁴⁰² მაშინ როდესაც დავითის ისტორიკოსი აღსართან მეორეს კვირიკეს ძმისწულს უწოდებს, ხოლო თავად კვირიკე IV-ის მამაზე არაფერს მიუთითებს. არ არის მოცემული არც აღსართან მეორის გარდაცვალების თარიღი, არამედ მხოლოდ მისი დამხობის თარიღი, რაც 1105 წელი გამოდის. ვფიქრობ, მთელი ეს მონაკვეთი, რაც კვირიკე მეოთხისა და აღსართან მეორის მამაშვილობას ეხება ვახუშტის მიგნებაა იმ ანალოგიების გათვალისწინებით, რომ წინა მეფე-მთავრები, როგორ წესი, წინამორბედის შვილები იყვნენ. ამ შემთხვევაში ამ ლოგიკას მიყვება ავტორი, როდესაც წერს, რომ კვირიკე მეოთხე აღსართან პირველის შვილი იყო, ხოლო აღსართან მეორეზე, ვფიქრობ, სწავლულ ბატონიშვილს შეცდომა მოუვიდა, მას „ქართლის ცხოვრების“ ყველა ხელნაწერში ეძლეოდა „ძმისწული“, მათ შორის ვახტანგისეულ რედაქციაში, მაგრამ რატომღაც აღსართან მეორე კვირიკეს ძედ გამოაცხადა. აღნიშნული უფრო მექანიკური შეცდომა უნდა იყოს, ვიდრე სხვა წყაროდან მომდინარე ინფორმაცია.

„კახეთის მეფე-მთავართა დივანი“, რომ არ შეიცავდა ცნობებს მამა-შვილობის შესახებ ეს კარგად ჩანს ვახუშტის ცნობაში, რომელსაც ის იძლევა ფადლა I არეშმანელის (ვახუშტისთან ფადლა არელმანელი) შესახებ. მასში ვკითხულობთ: „არამედ იგონების ამას (ფადლას - ლ.თ.) ქუეითნი მპყრობელნი კახეთისანი ამისი ძენი და შთამომავალნი არიან, ვითარცა სახელით წარმოიხინებინან“.¹⁴⁰³ ამ ცნობით კარგად ჩანს, რომ ვახუშტის არა აქვს ცნობა ფადლას მემკვიდრის, კვირიკე პირველისა და თავად ფადლას მამაშვილობის შესახებ, შესაბამისად წერს, რომ „იგონების ამისი ძენი და შთამომავალნი არიან, ვითარცა სახელით წარმოიხინებინან“ ანუ ივარაუდება, რომ ფადლას მომდევნო მმართველები მისი პირდაპირი მემკვიდრეები არიან, ვინაიდან მათი საკუთარი სახელის მიხედვით ეს ასე უნდა იყოს.

ვახუშტის ასეთი მიგნება სწორი უნდა იყოს, ვინაიდან სახელი ფადლა მართლაც ძალიან პოპულარული იყო ფადლა პირველის შემდეგ, რაც, ბუნებრივია, კახეთის მომდევნო მმართველთა არეშმანელობის ირიბი დასტურია. მაგრამ, ამავე დროს, ვახუშტის თხზულების ამ მონაკვეთში ჩანს, რომ ავტორს არ ჰქონია პირდაპირი ცნობა ფადლას და მისი მომდევნო მმართველის მამაშვილობის შესახებ. ამგვარად, იმის ვარაუდს, რომ „კახეთის მეფე-მთავართა დივანში“ მეფე-მთავართა მამაშვილობა იყო წარმოდგენილი საფუძველი არ გააჩნია. ასეთი სახის ცნობა მასში დაფიქსირებული არ უნდა ყოფილიყო.

ამრიგად, კახეთ-ჰერეთის ბოლო ორი მეფის მამაშვილობის შესახებ ცნობები ვახუშტის ვარაუდის ნაყოფია, ან დავითის ისტორიკოსის ცნობის შემთხვევითი იგნორის შედეგი. ვახუშტი ორივე შემთხვევაში ცდება. შეცდომები სწავლულ ბატონიშვილს მოსდის მაშინ, როდესაც ის არ მისდევს წყაროს ან არასწორად გადმოსცემს წყაროში მოცემულ ინფორმაციას.

¹⁴⁰² იქვე, 563.

¹⁴⁰³ იქვე, 558.

ვახუშტის წყარო, რომელიც მას გამოყენებული აქვს კახეთის საქორეპის-კოპოსოსა და კახეთ-ჰერეთის ისტორიის აღწერის მიზნით, უპირატესად „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტებია, ხოლო მათ გარდა ქრონიკა პირობითი სათაურით, „კახეთის მეფე-მთავართა დივანი“. ეს უკანასკნელი მიუხედავად მისი, სავარაუდოდ, გვიანდელი რედაქციისა, რის გამოც ბევრი საკუთარი სახელი შერყვნილი უნდა ყოფილიყო, ხოლო გარკვეული ფაქტები არასრული სახით გადმოცემული, მნიშვნელოვან ისტორიულ ძეგლად წარმოგვიდგება, რომელიც, ჩვენი აზრით, დღევანდელ რეალობაში დაკარგულ ნაშრომად უნდა ჩაითვალოს. ამ ეტაპზე მისი აღდგენა მხოლოდ ვახუშტის ცნობებზე დაყრდნობით არის შესაძლებელი, რაც, ბუნებრივია, ვერ იქნება სრული ან დამაკმაყოფილებელი, მაგრამ იმედი დავიტოვოთ, რომ მომავალში აღმოჩნდება ისეთი მასალა, რაც მის არსებობას მეტი სიცხადით დაადასტურებს ან უარყოფს. „კახეთის მეფე-მთავართა დივანის“ არსებობის ცხადად დადასტურების შემთხვევაში კი უკვე შესაძლებელი გახდება მისი მეტ-ნაკლებად სრული სახით აღდგენა.

Korepiskopos and King: A Political History of Kakheti from the Eighth to Twelfth Centuries

Summary

The book deals with the history of eastern part of Georgia in the 8th-12th centuries. The previous book that I wrote was about the political history of Georgia in the eighth century. The present book appears to be a continuation of the former, but emphasis on eastern part of Georgia.

Kakheti Korepiskopate was formed at the end of the eighth century. The original goal of the Georgian political elite was continuation of Kingdom of Kartli under the leadership of Choroiani Royal Dynasty and not the formation of the new political entity as it was transformed later at least from Bagrationi perspective. This and other important issues concerning Kakheti Korepiskopate and its continuation, which was Kakheti-Hereti Kingdom, will be discussed in this book.

The book is divided in several parts, those are: preface, introduction, prologue, fourteen chapters, epilogue, bibliography, three appendices and English summary.

Preface includes discussion concerning needs for writing the book of this kind just as this topic lacks the attention of historiography. Some authors (T. Papuashvili; H. Mkrtumyan) devoted their studies to the history of Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom, but since their research was specific they do not examine thoroughly all political events that are known from primary sources. Much about the history of Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom needs reconsideration, hence the present book is such an attempt.

Introduction includes a brief overview of the history of Kakheti from the formation of statehood in Georgia to the eighth century. It also consists of two separate parts. The one deals with primary sources on the history of Kakheti and Kakheti-Hereti from the eighth to twelfth centuries and the second part is about secondary literature on the same topic.

“History of Kartli”, better known as “Matiane Kartlisa” among the Georgian historiography, is the main source. It was written in the 11th century based on the royal archive of Kutaisi. “History of Kartli” is Bagrationi-centred narrative on the history of Georgia i.e. Kartli. Sumbat Davitis dze, i.e. Sumbat, son of Davit, was another historian from the same century serving under the Bagrationi Dynasty. His book “History and Narration on Bagrationi” is one more attempt to put Bagrationi House at the center of political events of Georgia. “History of mephetmephe Davit” was written in the 12th century by the historian of Davit IV the Restorer. It eulogies one more Bagrationi ruler of Georgia.

Vakhushti Bagrationi is the 18th century Georgian prince and historian. He wrote “Description of the Georgian Kingdom”. It includes one very interesting part entitled as “Formation and History of Kakheti and Hereti”. This part of Vakhushti’s work is particularly interesting as it preserves an unknown chronicle of the Kakhetian rulers. The origin of this work is discussed at length in the third appendix.

The Armenian sources are a good addition to the Georgian materials. “The Armenian Geography” attributed to Anania of Shirak is a good source for the history of Kakheti. It was written by the author who lived on the edge of the 7th-8th centuries. Lewond wrote “History of Caliphs”, or “History” as it is more accepted today as a title of his work. His book is important to understand the background of the formation of Kakheti Korepiskopate.

Thomas Artsruni wrote “History of House of Artsruni” in the beginning of the 10th century. He narrates the conflict between Korepiskopate and Caliphate during the incursion of Bugha al-Kabir, also about the social and political order of Korepiskopate.

John Catholicos (Hovhannes Draskhanakerttsi) wrote “History of Armenia” nearly in the same period as Thomas. His work is particularly valuable for the study of Kakheti Korepiskopate. The relationship with Armenia and Caliphate is well-illustrated. The Armenian relationship with the Georgians in particular.

Moses Kalankacuatsi (the 10th c.) wrote “The History of the Country of Albania”. His book is a good addition for the study of the history of Caucasus in the 8th-10th centuries. Stephan Taronetsi finished his work in the beginning of the 11th century, but he mostly concentrates his attention to the history of the 8th-10th centuries Armenia, while Aristakes Lastivertsi lived in the 11th century and writes exclusively on the same period. Those two are good for comparative study. Matthew of Eddessa, Vardan Areveltsi and Kirakos Gandzaketsi are the authors of the 12th and 13th centuries, but they include some information about Kakheti and Hereti of earlier periods as well.

The Oriental sources are essential. Al-Balādhurī is an author of “The Book of Conquests”. He has accounts on the conquests in Caucasus from the 7th century to Bugha al-Kabir’s incursion in the same region. Another historian is al-Ya‘qūbī who wrote two important books, one about geography and another – on history. al-Ṭabarī wrote history of Caliphate from the beginning to 915. It includes some more information on Sanarians and their wars against the Muslims. Al-Mas‘ūdī, Ibn Ḥawqal and anonymous author of “The Persian Geography of 982” are well-known for their geographic descriptions including Caucasus. Niẓām al-Mulk vizier of Seljuk State also writes about the Georgians. “The History of Sharvan and al-Bab” preserved in the compilation of Mu-nejim-bashi is a chronological description of the Caucasian events from the ninth to eleventh centuries. The same author preserved another book conditionally called “The History of Arran”, which is of the same value as previous. Sadr al-Din Ali ibn Nasir Husayni is the 13th century historian who wrote “The History of Seljuk State”. The most interesting part of his book narrates the relations between the Seljuk Empire and Kakheti-Hereti Kingdom.

The Byzantine authors are also interesting. Theophanes the Confessor and his continuation are two important compilations describing events of the eighth to tenth centuries. Constantine the Porphyrogenitus includes information concerning Kakheti Korepiskopate in his “De Ceremoniis”. Leo Deacon, Michael Psellos, John Skylitzes, Michael Attaleiates are the 10th-11th centuries historians while Anna Komnene and John Zonaras wrote their histories in the 12th century. These authors are describing the Byzantine World and, generally, the World around Kakheti-Hereti. Beside these historians we also employ numismatic and epigraphical data. These are the authentic and reliable primary sources for the study of Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom, but they should have to be used in connection with the narrative sources as additional materials. Hagiographic works are also essential, especially for the study of social atmosphere and in some cases for the reconstruction of political events as well.

Secondary literature for the study of Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom are mostly written in Georgian language. Prince Vakhushti Bagrationi was probably the first who undertook the study of Kakheti and Kakheti-Hereti as a separate part of the history of Georgia. He based his research on the works included in “Kartlis Tskhovreba” (“A History of Kartli”), but also he employs some additional data mostly from charters and other types of legal documents.

One such example is the list of rulers of Kakheti and Kakheti-Hereti. Ivane Javakhishvili wrote political history of Georgia including the period from the eighth to twelfth centuries and one more work that is devoted to the old Georgian historiography. Leo Melikset-Beg wrote about the Georgian-Armenian relations. His research on the titles of Kakhetian rulers is of particular interest. Simon Janashia published his book on Arab Eve in Georgia. His textbook in "History of Georgia" was considered as an example for the future school or university textbooks. Nikoloz Berdzenishvili's works are interesting for our topic due to his examination of historical geography and historiography. Mariam Lortkipanidze devoted her attention to the study of different Georgian political entities of the 8th-11th centuries. Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom were among those subjects. Her books or chapters in different books are frequently published about the same topics. Levan Tchilashvili wrote several books on the cities of Kakheti mostly based on archaeological evidences. Davit Muskhelishvili's works are concentrated on historical geography, several books are about historical geography of Kakheti and Hereti. Shota Badridze wrote on the institutional history of Kakheti Korepiskopate and on the genesis of the title of Korepiskopos. Raul Khonelias' dissertation was on Abkhazian-Armenian relations. The Kakheti is also included in this context. Elene Tsagareishvili translated different Armenian sources on the history of Georgia. Anti Bogveradze wrote on the social history of our period. Nodar Shengelia's primary concern was the Georgian-Seljuk relations. Tengiz Papuashvili wrote the history of Kakheti and Kakheti-Hereti. The book includes a rich narrative on political history. This book is a predecessor of our study and was published in 1982. Jondo Gvasalia wrote on Tsanars i.e. Sanarians and, generally, on the mountainous parts of eastern Georgia. Ivane Surguladze was a famous historian of the old Georgian law. He wrote an article on the institutional history of Kakheti Korepiskopate. Roin Metreveli wrote two books that are of particular interest – one is about Davit IV Aghmashenebeli (the Restorer) and another on Giorgi II (Jaba Samushia as co-author). Alexander Abdaladze's book is about political relationships among different South Caucasian Kingdoms, mostly the Christian Kingdoms are analyzed. Pavle Topuria did the same but emphasis on the South Caucasian Muslim powers and Georgia. Givi Tsulaia translated Juansher Juansheriani's work in Russian with some interesting commentaries. Lela Pataridze paid special attention to the political ideologies of the eighth century. Ketevan Kutateladze devoted her study to Kvemo Kartli and particularly to the history of Tashir-Dzorageti, also known as Kingdom of Lore-Tashir. Jaba Samushia wrote several books mostly on the rulers of Georgia of our period. Irakli Paghava devoted his study to the numismatics of Kakheti-Hereti and the latest articles are about institutional history of Georgia.

Non-Georgian authors who devoted their study to some aspects of Kakheti Korepiskopate or Kakheti-Hereti Kingdom are: Mari Brosset, Joseph Marquart, Cyril Toumanoff, Aram Ter-Ghewondian, Arsen Shahinyan and Hamlet Mkrtumyan. The latter wrote several articles on Kakheti Korepiskopate and a monograph on the same topic, all in Russian. The book mostly deals with the history Kakheti, Kakheti-Hereti and their relations with Armenia. Mkrtumyan's book was published a year after Papuashvili's monograph, hence almost 40 years prior to our present book.

Prologue: Genesis of Kakheti Korepiskopate. It is the first part of the book that includes a long description of the reasons and events that lead to establishment of this political entity. The slight materials do not allow the detailed study of the events. But based on Georgian, Armenian and Arabic sources it is clear that the Korepiskopate was formed not as a result of separation of

Kakheti-Kukheti-Gardabani-Tsanareti from the rest of Kartli (named in primary sources as “Kovelī Kartli” i.e. “The Entire Kartli” after disintegration of Kartli, while the latter term was used to describe only present-day Shida Kartli), but it was attempt of Gregory Korepiskopos, who was representative of Kakhetian aristocracy, to consolidate his power with the help of Chosroiani Royal House upon “The Entire Kartli”. Despite his strong position in “The Entire Kartli” he never assumed the title of king and always acted as a vicar for certain Chosroiani royal House members. Even his successor was from Chosroiani Royal Dynasty, which clearly indicates the political affiliation of Kakhetian elite.

Chapter One: Gregory. This chapter is about the history of Kakheti Korepiskopate during the long rule of Gregory (790-827), Kakhetian noble and the first Korepiskopos. His relations with emirs of Armenia (Arminiya) was mostly hostile, while relationship with certain mutaghalibs (illegitimate Muslim rulers, those who seized power in the Muslim Caucasus without caliphal approval) of Kartli was friendly. The main reason for this behavior is the anticaliphal policy of Gregory. He had very strong support from mountainous regions of eastern Georgia. Those mountainous folks are commonly known as the Sanarians in foreign language sources. Sanarians used to support Gregory for their own cause. The first reason was their subordination to Korepiskopos as ecclesiastical leader appointed by Catholicos and another reason was counter measures to Arab policy who sought to establish the Arab tribes in the rich plains of Kakheti and Gardabani. This endangered the Sanarians just as they used these places for winter pasture. Gregory’s relationship with king Ashot I the Great was not hostile all over his long reign. Initially Gregory seems to be a vassal of Ashot. Gregory recognized his power due to the support of the Georgian elite under the leadership of Latavra, widow of king Juansher and sister of Ashot. But later in around 790 Gregory rebelled against Ashot and his Arab overlords and succeeded in obtaining support from most of the Georgian elite of former king Juansher. Ashot joined Gregory’s cause in around 805 when Khuzayma ibn Khazim al-Tamimi punished members of Chosroiani Royal House and Eristavi Houses of Kartli mercilessly. Now they had common cause to fight against Muslim Eve in Georgia. They established a good relationship with mutaghalibs emirs of Tbilisi from Banu Shu’ayb. But later Abbasid power had crumbled in Georgia due to the Fourth Fitna, as a result of this Ashot and Gregory established their power all over Kartli except Tbilisi and some parts of Kvemo Kartli. They both claimed supremacy in Kartli. Ashot used his newly established ideology about the divine origin of his dynasty for his cause while Gregory, most probably, supported puppet ruler from Chosroiani Royal House to fight for his own cause. The battle of Ksani was decisive and Ashot won this fight. As a result of this victory Ashot gained the upper hand over Kartli. But this success did not last too long. Later with the activities of Khālīd ibn Yazīd Arabs managed to defeat Kakheti Korepiskopate and Ashot altogether. In 826 Ashot was murdered soon after his defeat in Gardabani and Gregory was forced to give hostages and pay humiliating yearly tribute to Caliphate. Gregory’s two main objectives were: Arab expulsion and establishment of Chosroiani Royal Dynasty in Kartli, but none of those two were fully achieved.

Chapter Two: Dachi. This chapter is about the reign of Dachi (827-839), who was a son of Iovane Kobulis dze. The first name of Dachi and names of his father and grandfather clearly indicate Dachi’s Chosroiani origin. Most probably, he was a member of the cadet branch of Chosroiani Royal House. We do not know if Gregory supported his cause as his successor, but the Kakhetian elite certainly had different political ambitions, probably even different candidate for

throne, but Gardabanians and Sanarians decided in favor of Dachi. Having their strong support Dachi doomed to death Kakhetian hostages and started rebellion against Khālīd ibn Yazīd. Dachi was supported by Sanarians and Gardabanians and some members of as-Sulami Arabs also joined his cause against Khālīd and his Shaybānī Clan just as two Arab clans were bidding for power in Arab Armenia for the position of emir. Kakheti Korepiskopate was largely successful against the Caliphate but this success was due to military activities of Sanarians and Gardabanians. The latter after the death of Dachi elected representative of their military aristocracy. Military elite of Gardabani was most active against the Caliphate, hence the election of their representative was a result of practical decision and was less defined in terms of legitimacy.

Chapter Three: Samuel. Chapter describes the reign of the third Korepiskopos of Kakheti, Samuel Donauri (839-861). He was a member of Gardabanian military elite, who distinguished himself already in the very beginning of his reign when he defeated Khālīd ibn Yazīd in the battle of Gavazi in 840. This was the main cause for replacement of Khālīd from the position of emir of Armenia and not protest of the Christian rulers of the Arminiya as indicated by al-Ya'qūbī. The military success of Kakheti Korepiskopate encouraged other Christian rulers for more anticaliphal activities. Kakheti Korepiskopate was a strong opponent of the Caliphate in the Caucasus till the military campaign of Bugha al-Kabir, also known as Bugha the Turk in the Georgian sources. Even the strong army of Bugha failed to succeed in fighting against Kakheti Korepiskopate during their first Sanarian campaign in 853. Arab forces were defeated in Autumn of this year, which encouraged other Christians to fight more fiercely against the Caliphate. Bugha suppressed their resistance and organized a second Sanarian campaign in 854. Now this operation was successful and they captured Dariali pass and the fortress. Samuel Donauri was forced to accept suzerainty of the Caliph, but a tense relationship was maintained. Soon after Bugha left the Georgian domains, Samuel and other Georgian rulers sent some letters to Byzantine Emperor, Khazar Qağan and other rulers of the North and offered them the alliance against the Caliphate. Alliance was successfully organized and Khazars managed to capture Dariali, but they did not proceed further. This allowed Samuel to regain some control over his domain. He received aman from Muhammad ibn Khālīd, new governor of Arab Armenia and maintained his independence without paying tribute to Caliphate. Samuel was a successful ruler and his success was manifested in the election of his brother in his position after Samuel passed away.

Chapter Four: Gabriel. This chapter is about the next ruler of Kakheti Korepiskopate, Gabriel Donauri (861-881), brother of previous Korepiskopos. He was in a dangerous position from the very beginning of his reign just as Korepiskopate was in turmoil due to wounds inflicted by Bugha al-Kabir. The situation in Caliphal province of Armenia was pacified and Arabs consolidated their power, Tbilisi emirate came under control of Gabulots from Shu'ayb Party while Shaybānī lost their control over Kartli. Gabulots took advantage over Kakheti Korepiskopate, defeated Gabriel and forced him to acknowledge the suzerainty of Caliph. But this situation did not last for long. In around 865, when Civil War was raging in the Caliphate and Baghdad was surrounded by Turkish troops against the ruling Caliph, Guaram Mamphali from Bagrationi Royal House of Kartvelian Kingdom attacked Gabulots, defeating Arabs and took emir under arrest. Guaram was supported by Gabriel Korepiskopos. Emir was sent to the Byzantine Emperor as a sign of common success against infidels. The position of Guaram became elevated in the Georgian political arena, hence Gabriel became his ally. Gabriel held his position in Kakheti till the end of his life. But at the end

of his reign Armenian ruler Ashot Bagratuni stripped southern domains out of Korepiskopate including part of Gardabani. This was a heavy blow. Guaram left the political arena after taking a monastic vow, which meant to be another blow to Donauri's position in Korepiskopate. After the death of Gabriel, the weak dynasty lost their control over Korepiskopate to Kakhnetian nobles, hence Gardabanian rule came to an end.

Chapter Five: Fadla I. This ruler was the fifth Korepiskopos of Kakheti and the founder of Arevmaneli Dynasty. It was the most successful dynasty of Korepiskopate. Fadla I (881-893) was remembered as a cunning and bold ruler. He initially lost Gardabani due to their antagonism against the new ruler, which was further strengthened by the Armenian expansion. But as soon as the Armenian king Ashot passed away in 890, Fadla was able to reconquer the entire Gardabani from Armenians. He consolidated his power in Korepiskopate and was forced to engage in battle against the second king of newly established Armenia. Armenians defeated him and took the fortress of Dariali forcing Fadla to accept suzerainty of Armenia and Caliphate in more or less favorable terms for Korepiskopos. The latter maintained his position over Gardabani and Aragvi gorge. Fadla passed away in 893, but secured the position for his heir. Next ruler was most probably his son and successor.

Chapter Six: Kvirike I. He was the next ruler of Korepiskopate. Kvirike I (893-918) finally established the dynasty in Kakheti and abolished elections for the position of Korepiskopos. He secured his own position by election even though it was a formal election. Kvirike maintained a good relationship with Armenian king Smbat I. Nonetheless we see changes as well. Kvirike is not a vassal ruler, but an ally of the Armenian king. Sajids of Azerbaijan became increasingly aggressive in the Caucasus during Kvirike's reign. Korepiskopos supported the Armenian king against Sajid emir of Azerbaijan and Armenia. The Sajids, after defeating the Armenians, invaded Georgia in 911. In Spring and Summer of this year Sajids invaded Kakheti Korepiskopate, seized two main fortresses and forced Kvirike to accept suzerainty of emir and Caliphate. Despite this success after Sajid emir rebelled against the Caliph in 916, he lost control over Korepiskopate. Kvirike I consolidated his power over his domain and regained the lost fortresses. In 918 in alliance with Abkhazian king Constant III two rulers successfully campaigned against Hereti and took the position of three fortresses. Soon after this campaign Kvirike passed away leaving his heir in the position of larger and stronger state.

Chapter Seven: Fadla II. This chapter is about period of the third Korepiskopos from Arevmaneli Dynasty. Fadla II (918-929) was son and successor of previous Korepiskopos. He was the first who was named as king in surviving documents from the period of Korepiskopate. Despite calling himself a king, the ruler of Kakheti maintained the traditional title of Korepiskopos. The main challenge for Fadla II was the Sajid expansion. Yusuf ibn Abu'l Saj returned to power of Azerbaijan in 922 and renewed his policy towards the Caucasian states. His governor in Armenia was fighting against Armenian king Ashot II who was supported by Fadla II of Kakheti. After finally gaining success against the Armenians, Sajids invaded Kakheti in 925. It was their second incursion. They established their dominance in Tbilisi Emirate and captured Mtskheta. After some negotiations Muslims returned the Holy Cross from captivity to Holy Cross Monastery of Mtskheta. Second invasion failed its initial goal. Kakheti continued her support of Armenia and paid no tribute to Sajids. The latter lost their control over Azerbaijan and this dynasty came to an end in 929, hence their threat was eliminated forever. Fadla passed his power to his son and co-ruler in

929 according to Vakhushti Bagrationi. “History of Kartli” maintains that he was alive and ruled after that even in 941. Whichever the case, his rule was a successful continuation of his father’s policy, hence he strengthened the position of Arevmaneli Dynasty in Korepiskopate.

Chapter Eight: Kvirike II. This chapter is about Kvirike II (929-976) the fourth ruler from Arevmaneli Dynasty. Very few facts are known about his early years. “History of Kartli” speaks about the support of Fadla Korepiskopos of Kakheti to the King of Abkhazians in 944. If this information is true than Kvirike II must have been co-ruler of his father, but according Vakhushti and, probably, al-Masudi as well, Kvirike II was a ruler from 929 and even around 941-943 (al-Masudi). He might have been ruler from 929 to 944 or co-ruler, both are possible, but regardless the accounts are scant about this period. Most valuable information on his reign is preserved by “History of Kartli”, which describes in detail the war between Abkhazians and Kakhetians from 955 to 957. Kvirike II was close to total failure but managed to keep his power with the help of nobles of Kartli. The peace treaty was negotiated after the death of Giorgi II the Great of Abkhazia. His son Leo III of Abkhazia established matrimonial ties with the ruler of Kakheti Korepiskopate thus securing peace between those two states. This peace lasted till 966 when Abkhazian princesses wife of Kvirike II’s son passed away and the war was resumed. But soon after Leon passed away, hence the Abkhazians left Kakheti. The hostilities between Korepiskopate and the Abkhazian Kingdom lasted during the next Abkhazian ruler, Demetre III, who was opposed by his brother Theodosi. The latter obtained support from Kvirike. They both started an offensive against the Abkhazian king. Kvirike intended to capture Kartli from the Abkhazians while the initial goal of Theodosi was to obtain royal power in Abkhazia. Demetre III decided to get rid of his brother by means of treachery. He offered Kvirike a peace agreement and promised to share his royal power with his brother just as mutual rule of two brothers was common practice in the Kingdom of Abkhazians. Kvirike and Theodosi agreed. The truce was settled and Theodosi returned to his homeland. But Demetre broke his vow and arrested his brother in Kutaisi. Theodosi was blinded and put in prison. The war between the Abkhazians and Korepiskopate was resumed. Kvirike and some nobles promoted one more brother of Demetre to bid for power in the Abkhazian Kingdom. Bagrat nicknamed as “Chala-mepe” i.e. “Minor-King” was the youngest brother of Demetre III and Theodosi. But his quest for power was in vain just as Demetre managed to retain the royal power. In 975 Demetre III passed away and Theodosi became the new ruler of the Abkhazian Kingdom. Theodosi’s policy was to get rid of those nobles who were supporting his deceased brother, those were Marushiani Clan and others grouped around them. Probably with instigation from Theodosi the Kakhetians invaded Kartli to capture the administrative center of that region – Uplistsikhe. Ivane Marushisdze, governor of Kartli and leader of Marushiani Clan decides that he needs a much stronger supporter on the royal throne for the protection of his interests. He came up with the idea to elevate prince Bagrat son of Crown Prince Gurgen of the Kartvelian Kingdom to the royal throne of Abkhazia. Bagrat was a sororal nephew of Theodosi, thus grandson of Giorgi II the Great of Abkhazia. Also, he was a grandson of Bagrat II, king of the Kartvelians from his father’s side. Prince Bagrat was adopted by Davit of Tao as his heir and successor. Therefore, prince Bagrat was seen as the uniter of those three kingdoms. Ivane chose him as his protégé and patron. Bagrat was installed in Kartli as a governor (eristavi) of Kartli and Crown Prince of the Abkhazian Kingdom. Theodosi was unable to resist the demands of the Abkhazian and Kartvelian nobility while Kvirike fled from the approaching army of Davit of Tao and lifted the siege of the

city. Bagrat entered Uplistsikhe, center of Kartli, together with Davit of Tao and his army. Bagrat was officially proclaimed as the heir of the Abkhazian Kingdom and ruler of Kartli. In 976 new intrigues developed in the Abkhazian Kingdom. The nobles from Kartli invited Kvirike II, ruler of Kakheti to take control of the region. Theodosi did nothing to protect his newly elevated heir. He probably instigated the incursion of Kvirike to get rid of his nephew and weaken the position of Marushiani Clan. Bagrat and his parents, who ruled as regents in Kartli, were all captured and imprisoned in Kakheti. Only after Davit of Tao's involvement Bagrat and his family were liberated. Kvirike received two fortresses of Ksani gorge. Soon after this he passed away in the same year. His reign was undoubtedly the longest in history of Kakheti Korepiskopate especially if we include his co-ruler with his father.

Chapter Nine: Davit. This chapter is about the period of Davit (976-1010) who was Korepiskopos and later obtained rule over the Kingdom of Hereti, thus becoming the first King of Kakheti-Hereti. His policy was to keep the position of his father and to maintain those two Kartli fortresses that his father managed to obtain from Davit of Tao. Political relationship with the Kingdom of Hereti was deteriorated just as John Senekerim of Hereti sought Sanaria and Kakheti for himself. Soon after John and his brother Gregory of Gardman-Parisos passed away their domains were divided among Kakheti Korepiskopate, the Armenian Kingdom and Shadadid Emirate of Ganja in 1003. Hence, Davit became the first ruler of Kakheti and Hereti among rulers of Kakheti Korepiskopate. This unification was disfavored in Kutaisi and Bana, hence the Abkhazians and the Kartvelians invaded, but were unable to capture the country. Bagrat III, king of the Abkhazians and the Kartvelians organized a second invasion in 1008. He requested those two fortresses bequeathed by Davit of Tao. Bagrat was successful and he raided Kakheti avenged Kakhetians for his imprisonment in his young age and installed his puppet king in Hereti. Abulala became the last king of Hereti in 1008. Next year was marked with more political changes as Abulala and his mother Dinar came in agreement with Davit of Kakheti and divided Hereti, thus expelling forces of Bagrat outside Kakheti-Hereti. Davit of Kakheti successfully reestablished his position in Kakheti and partly in Hereti. He passed away in early 1010 before another invasion of Bagrat of Georgia.

Chapter Ten: Kvirike III the Great. This chapter is about the most successful ruler of Kakheti-Hereti. Kvirike III (1010, 1014-1039) ascended the throne in 1010, but his first reign was very short. Bagrat, hearing the news of political changes in Kakheti, invaded the country and surrounded the fortress of Botchorma where Kvirike was fortified. Bagrat captured Hereti with the first blow, captured Dinar and sent her to Kutaisi. Abulala was forced to flee. His fate is unknown. Hereti was incorporated in Georgia. After that Botchorma siege was completed by the end of this year and Kvirike surrendered in exchange for safety. Bagrat sent Kvirike and his mother to Kutaisi, thus occupying Kakheti and Hereti. Kvirike was put under home arrest in Kutaisi for four years. Bagrat passed away in 1014. Kakheti-Hereti nobles started a rebellion against Giorgi I, new king of Georgia. They have captured governors appointed by the Georgian king. Giorgi was facing imminent threat from Basil II of Byzantium, hence he was forced to release Kvirike for the sake of peace and liberation of his officials. Supported by his subjects from Kakheti-Hereti, Kvirike III was reinstalled. His second reign was much successful unlike the first term of service. He reorganized the state, appointed his governors and accomplished some important building projects. His relations with Bagrationi Royal House was determined by the conflict between Georgia and Byzantium. Giorgi was forced to come to terms with Kvirike. Kvirike's interest was to keep

Giorgi out of his borders. These resulted in mutual cooperation and alliance. This alliance was honored by Kvirike who sent his troops to assist Giorgi in the fight against Byzantium. Kvirike maintained a good relationship with the heir of Giorgi as well. When Bagrat IV was juvenile Kvirike organized an offensive operation against Shadadid emir of Ganja and in command of the united army of Kakheti-Hereti, Georgia, Armenia and Tbilisi Emirate went against Fald of Ganja. Fald was defeated and routed. This increased the king's international influence and prestige. Kvirike arranged the marriage between his daughter Elene and Prince Demetre Bagrationi of Klarjeti, thus making them the heirs of his Kingdom. But Elene passed away at a young age. Hence Kvirike adopted his sororal nephew Gagik who was baptized and declared as a new successor to the throne of Kakheti-Hereti. In 1035 Kvirike defeated and killed the king of Alans in the battle of Tianeti, which further increased his authority. The last military campaign that Kvirike held was against Tbilisi Emirate. He agreed to cooperate with Bagrat IV against Tbilisi as the latter was in alliance with the Shadadids. Two Georgian kings started the siege of Tbilisi in 1038 but after a year when Kvirike was out of campaign for hunting and military training in the hills of Fidrazi, he was approached by the Alan warrior who managed to kill the greatest ruler of Kakheti-Hereti Kingdom. Thus the Alans avenged the death of their king.

Chapter Eleven: Gagik. This chapter deals with the rule of Gagik (1039-1058) the first King of Kakheti-Hereti from the Bagratuni-Kvirikiani Dynasty. His early policy was to establish the rule of the new dynasty in Kakheti-Hereti Kingdom. He confronted Bagrat IV of Georgia who decided to eliminate the Kakheti-Hereti Kingdom. Bagrat failed to conquer the kingdom but he forced Gagik to become his vassal. The domestic problems did not allow Bagrat to keep his position in Kakheti-Hereti. Liparit Baghvashi, mighty lord and governor of Trialeti confronted Bagrat and supported prince Demetre, half-brother of Bagrat, to the throne of Georgia. Prince Demetre and Liparit had a good ally – the Byzantine Emperor. Gagik was forced to make a choice and he sided in favor of Demetre and Liparit, thus obtaining support of the Byzantine Emperor as well. This strengthened his position up to 1055. This year Liparit was tonsured. The Georgian nobles in leadership of Bagrat came in agreement with Empress Theodora and sent Liparit in Byzantium. They also expelled other members of Baghvashi House. After these events the political position of Gagik was crumbled. He died in the imminent threat of the Georgian invasion in 1058.

Chapter Twelve: Aghsartan I. This chapter is about the second ruler from the Bagratuni-Kvirikiani Dynasty. Aghsartan I (1058-1084) was a senior son of Gagik. He co-ruled with his four brothers who were seen as his junior colleagues. Collegial rule was introduced in order to protect the position of the new dynasty in Kakheti-Hereti. These measurements had no effect against the Georgian involvement in domestic policy of state. Bagrat IV was willing to end the independence of Kakheti-Hereti once and for all. Due to Bagrationi expansion the junior brother went to Constantinople to seek support from the Byzantine Emperor. The Byzantine Emperor delivered court titles and offices to the rulers of Kakheti-Hereti, but no military assistance. The Byzantines were in alliance with Georgia against the Seljuk Empire, hence they estimated the Georgian support to be more valuable than alliance with Kakheti-Hereti. Bagrat, having weak resistance from young brothers, almost occupied most of the Kakheti-Hereti Kingdom by 1064. But the Seljuk invasion did not allow him to accomplish his desire. Aghsartan recovered his position in Kakheti-Hereti, he even captured Tbilisi and sold it to Byzantium for obtaining more support from the Byzantine Empire. But this brought no effect. Bagrat maintained hard military

pressure on Kakheti-Hereti and forced Aghsartan to seek help from Sultan Alp-Arslan of Seljuk Empire. In desperate attempt to secure his position over the Kakheti-Hereti Kingdom Aghsartan converted to Islam with the guidance of Alp-Arslan. This allowed the king to consolidate the power all over Kakheti-Hereti once again. Now his position was firmly secured. Aghsartan was in alliance with the Seljuk Empire and its vassal states. All these states were tiny Muslim countries of Caucasus. Aghsartan's international position improved but his domestic condition was shattered as he faced the local Christian opposition. Soon he captured the Shadadid ruler of Ganja, vassal Emir of Alp-Arslan. Instead of releasing of the Emir in favor of the Sultan, he sold his prisoner to Bagrat, hence obtaining his favor. Aghsartan soon converted back to Christianity and established a new alliance now with the Christian Georgia and Byzantium. His sister was married to the Crown Prince of Georgia and his military forces joined the Byzantine campaign of Romanus IV Diogenes against the Seljuk Empire. His relations with Georgia improved and remained friendly for about ten years. They together defeated the Seljuk Empire in the battle of Phartskhisi in 1075. But later in 1080 they failed to cooperate with each other against another Seljuk incursion. Giorgi II was forced to go to Isfahan at the court of Malik-Shah and in exchange for vassalage he obtained peace and military support from the Sultan. Georgian and Seljuk military cooperation forced Aghsartan to go on the court of Malik-Shah and to convert into Islam once again. This act saved his power for the second time during his troubled reign. Aghsartan passed away as Muslin in 1084.

Chapter Thirteen: Kvirike IV. This chapter deals with the rule of the third king from the Bagratuni-Kvirikiani Dynasty. Kvirike IV (1084-1104) was a worthy ruler and true Christian according to the Bagrationi narrative which has an extremely favorable attitude to this king of Kakheti-Hereti. His relation with the Georgian Kingdom was significantly improved and he ruled in peace for the most of his reign. Kvirike was forced to pay tribute to the Seljuk Empire and despite his Christianity was highly esteemed in Seljuk court. Kvirike helped Dzagan lord of Zedazeni and his brother bishop Modistos in their actions to consolidate their power in Georgia. Giorgi of Georgia allowed it to happen, while his son Davit later confiscated everything owned by brothers. At the end of his reign the relationship between Georgia and Kakheti-Hereti deteriorated but Kvirike kept his authority and prestige even among the nobles of the Abkhazian and Kartvelian Kingdom. Kvirike passed away in 1104. He was a brother of the previous king and not a son, as Vakhushti asserts it.

Chapter Fourteen: Aghsartan II. This chapter is about the last ruler of Kakheti-Hereti Kingdom. Aghsartan II (1104-1105) was nephew of Kvirike IV. Either a son of Falda or Redisav. They both were co-rulers of Aghsartan I, but without supreme power. Aghsartan II was in trouble with his cousin Davit IV of Georgia. That is why Bagrationi narrative about Aghsartan II is highly unfavorable towards this ruler. Davit's historian called him malicious, infidel, foolish, unjust and not worthy for a kingship. This attitude is due to Davit's aggressive policy towards the Kakheti-Hereti Kingdom. Davit obtained support from the Hereti faction of Kakheti-Hereti Kingdom and with their help imprisoned Aghsartan II in 1104. This act of violence angered the Kakhetian faction of Kakheti-Hereti Kingdom. They went to the court of Muhammad I Tapar and asked him for help. Muhammad not yet Sultan of the Seljuk Empire send his governor of Ganja for their support with the army of his domain. In late 1104 Davit defeated the Seljuk army in the battle of Ertzukhi and in the following year annexed the entire Kakheti-Hereti Kingdom. Aghsartan II remained in

imprisonment until the end of his life. The end of Aghsartan's reign was marked to be the end of the Kakheti-Hereti Kingdom.

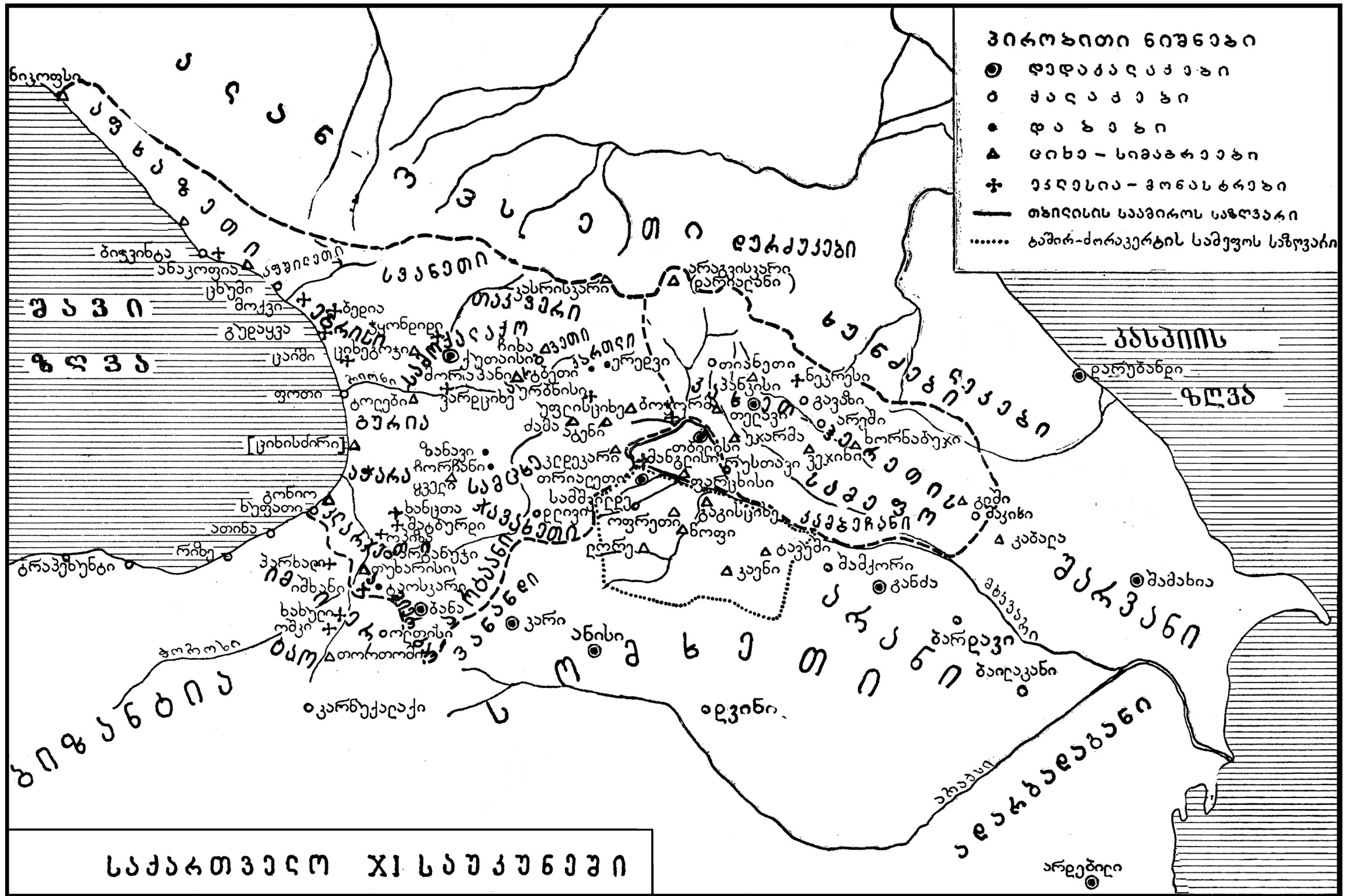
Epilogue: Bagrationi Royal House and Kakheti-Hereti. This part of the work analyses Bagrationi attitude towards Kakheti and Hereti. The period from Ashot I the Great (787-826) to Davit IV Aghmashenebeli (1089-1125) is analyzed. Ashot's attitude formed the Bagrationi policy towards Kakheti just as he established a new ideology in the entire Georgia that claimed legitimacy of Bagrationi Royal House through David of Israel and Judah, a king and prophet chosen by God. This divine legitimacy of Bagrationi lineage became dominant in consolidation of power all over Georgia. Thus Bagrationi claimed the power through guidance of divine strength. This was very much needed as Ashot received his real power from Caliph. His successors were not as strong as Ashot, but they maintained the legitimacy of the Bagrationi Dynasty. Guaram Mamphali was very successful in establishing Bagrationi influence over Kakheti. Up until Davit III and Bagrat III no one from the Bagrationi Dynasty achieved any significant success in consolidation of power over Kakheti and Hereti. The most successful was Prince Gurgen (918-941), but he never had official power as king in Georgia. Davit III was the first among Bagrationi who was made as king of kings, thus this title indicates his Influence all around Georgia and in the entire Christian East. Title of Kouropalates of the Entire East from the Byzantine Emperor is a confirmation of the latter statement. Bagrat III the Great was the first who established real power over Kakheti-Hereti. All his successors continued his policy, but only Davit IV Aghmashenebeli achieved success in consolidation of Bagrationi power in Kakheti-Hereti.

Bibliography is the next part of our book. It is divided in two parts: 1) Primary Sources; 2) Secondary Literature. The bibliography tends to present a more or less complete list of entries on Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom, but less emphasis on their neighboring countries.

Appendix One is a list of rulers of Kakheti Korepiskopate and Kakheti-Hereti Kingdom. It also includes the lists of rulers of neighboring countries. Appendix Two includes genealogical trees of House of Kobul, Donauri Dynasty, Arevmaneli Dynasty and Bagratuni-Kvirikiani Dynasty. Appendix Three is about Prince Vakhushti Bagrationi's accounts on the chronology of Kakhetian rulers. We presume that Vakhushti Bagrationi's book contains a lost list of Kakhetian rulers which is preserved only in his work. This "Royal List of Rulers of Kakheti" or "Divan of Kakhetian Kings" seems to be a reliable primary source composed most probably in the 11th century.

რუკა, გარკვეული მოდიფიკაციით, აღებულია ნიგნიდან: დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980, რუკა V.

რუკა, გარკვეული მოდიფიკაციით, აღებულია ნიგინდან: დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, თბილისი, 1980, რუკა VI